

VƏLİYEV DÜNYAMALI ÖMİR OĞLU

AZƏRBAYCANIN
QLOBAL İQTİSADİYYATA
İNTEQRASIYASI

"Addıoglu" nəşriyyatı
Bakı - 2008

Azərbaycan Universitetinin Elmi Şurasının 26 may 2008-ci il tarixli iclasının (protokol № 10) qərarı ilə çapa tövsiyə edilmişdir.

Elmi redaktor: Asəf Nadirov,
akademik

Rəyçilər: Salahaddin Xəlilov,
AMEA-nın müxbir üzvü

Akif Musayev,
AMEA-nın müxbir üzvü

Bizim coğrafi vəziyyətimiz, Avropa ilə Asiya arasında yerləşməyimiz, artıq güclü enerji və nəqliyyat infrastrukturuna malik olmağımız Azərbaycanı bu məsələlərlə bağlı əvəzolunmaz ölkəyə çevirir...

İndi bizim məqsədimiz inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməkdir.

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham ƏLIYEV**

D. Vəliyev. AZƏRBAYCANIN QLOBAL İQTİSADİYYATA İNTEQRASIYASI. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2008. 428 səh

Monoqrafiyada faktiki materiallər əsasında Azərbaycanın global iqtisadiyyata integrasiyası təhlil olunur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin müstəqil dövlət quruculuğu və yeni iqtisadi sistemin təməlinin qoyulmasında, Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi inkişaf strategiyasının müəyyən edilməsində misilsiz tarixi xidmətləri qeyd edilir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin yeni dinamik inkişaf mərhələsinə daxil olması, global ifsəqlərə doğru inamla irəliləməsi elmi dəstilişlərlə əsaslandırılır.

Kitab global iqtisadi proseslər və Azərbaycan iqtisadiyyatının həmin proseslərə qoşulması masələləri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ali məktəblərdə "Azərbaycan iqtisadiyyatı", "Dünya iqtisadiyyatı", "Beynəlxalq iqtisadi münasibəllər" və "Global iqtisadiyyatın əsasları" fənlərinin tədrisində dərs vəsaiti kimi də istifadə oluna bilər.

V 4722110018
121-2008 qrifli nəşr

© Vəliyev D., 2008

KİTAPIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz (S. Xəlilov).....	7
Giriş avazlı Reallaşan qlobal düşüncələr	11
Fasıl 1. QLOBAL MƏLİYYƏ-İQTİSADI MÜHİTİN TRANSFORMASIYASI VƏ MİLLİ DÖVLƏTLƏRİN MƏNAFƏLƏRİ.	22
1. 1. Qlobal maliyyə-iqtisadi mühitin əsas xarakteristikası və inkişaf təməyülləri.....	22
1. 2. Qloballaşma şəraitində maddi mühitin və informasiya məkanının transformasiyası.....	28
1. 3. Qloballaşma dövründə maliyyə mühitinin transformasiyası	31
1. 4. Əmək amilinin və əmək bazarının transformasiyası.....	50
1. 5. Milli dövlətlərin mənafələri və qlobal mühito integrasiyanın nəzəri əsasları.....	57
Fasıl 2. MİLLİ DÖVLƏTLƏRİN QLOBAL MƏLİYYƏ-İQTİSADI MÜHİTİD INTEGRASIYASININ NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSƏSLƏRİ	66
2. 1 Qlobal əmək bölgüsü sistemində integrasiyanın nəzəri əsasları.....	66
2. 2 Qloballaşma şəraitində innovasiyanın inkişafında dövlətin strateji rolü	70
2. 3. Qloballaşma prosesində maliyyə və pul-kredit sahəsində dövlətin tənzimləyici rolü	74
2. 4. Təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üzrə qabaqcıl dünya dövlətlərinin təcrübəsi	77
2. 5. Azərbaycanın qlobal maliyyə-iqtisadi mühitə integrasiyasının əsas istiqamətlərinin müyyən edilməsində xarici təcrübənin rolü	82
Fasıl 3. MÜSTƏQİL SOSIAL - İQTİSADI İNKİŞAF YOLUNUN START ŞƏRTLƏRİ.....	91
3. 1. Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi dövrdə təbii və iqtisadi potensialının ümumi xarakteristikası	91
3. 2. Müstəqil iqtisadi sistemin formallaşmasının mürakkəb və ziddiyətli ilkin mərhələsi	97
3. 3. Azərbaycanda siyasi-iqtisadi sabitliyin təmin olunması və müstəqil dövlətliyin təməlinin qoyulması – Heydər Əliyevin müsiləsiz tarixi xidmətidir	104
Fasıl 4. İQTİSADI SİSTEMLİN TRANSFORMASIYASI – HEYDƏR ƏLİYEV VƏ İLHAM ƏLİYEVİN İNKİŞAF STRATEGİYASININ APARICI XƏTTİDİR	110
4.1 Mülkiyyat münasibətlərinin yenidənqurulması – iqtisadi islahatların aparıcı istiqamətidir	110
4.2. Özəlşəxir və sahibkarlığın inkişafı	112
4.3. Yeni cəmiyyət quruculuğunun möhkəm iqtisadi təməli - qlobal üfüqlərə aparan magistrallar	119

4.4. Məqsədyönüli dövlət tənzimləmələri – İlham Əliyevin strateji kursunun əsasıdır

125
4.5. Qlobal təsərrüfat sistemində integrasiya prosesində investisiya siyaseti - dinamik iqtisadi inkişafın əsasıdır

130

Fasıl 5. QLOBALLAŞMA ŞƏRİTİNDƏ İQTİSADIYYATIN DİNAMİK İNKİŞAFI VƏ SAHİ SТRUKTURUNUN TRANSFORMASIYASI

5.1. Milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun transformasiyasının nəzəri əsasları	146
5.2. Yanacaq energetika sektoru və Azərbaycanın iqtisadi inkişafı	154
5.3. Emaledicilər sonayə sahələrin yenidən qurulması- müasir mərhələdə Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasetinin aparıcı xətti kimi	163
5.4. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının qlobal iqtisadi mühitə adaptasiyasının aktual problemləri	174

Fasıl 6. AZƏRBAYCAN AVRASIYA MƏKANINDA MƏRKƏZİ NƏQLİYYAT DƏHLİZİNƏ ÇEVİRİLƏR

6.1. Böyük İşk Yolu Şəhər və Qərbin dialektik vəhdətinin mövqisi nəticəsi kimi	192
6.2. TRACECA programı və regionda nəqliyyat kompleksinin inkişaf perspektivləri	201
6.3. Azərbaycanda nəqliyyat kompleksinin inkişafı	210

Fasıl 7. QLOBALLAŞMA PROSESİNDE AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNDE ARTAN DİNAMİZM

7.1. Müasir iqtisadiyyatda xarici ticarətin rolü - nəzəri baxışların təkamülü	229
7.2. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsi problemləri	237
7.3. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda xarici ticarətin liberallaşdırılması və tənzimlənməsi istiqamətləri	247
7.4. Azərbaycanda müstəqillik illərində xarici ticarətin həcmi, emalə və coğrafi strukturunun dinamikası və inkişaf təməyülləri	253

Fasıl 8. İQTİSADI İNKİŞAFDA MƏLİYYƏ SEKTORUNUN ROLUNUN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSƏSLƏR

8.1. Monetar siyasetin sosial - iqtisadi inkişafda rolü - nəzəri baxış	263
8.2. Monetar siyaset dünya dövlətlərinin təcrübəsində	266
8.3. Valyuta tənzimlənməsi sahəsində müasir dünya praktikası	269
8.4. Kecid iqtisadiyyatı şəraitində vallyuta siyasetinin formallaşması və inkişafı problemləri	276
8.5. Vallyuta döndərliliyinə kecid şərtləri	283
8.6. Xarici iqtisadi tarazlığın təmin edilməsinin nəzəri əsasları	290

Qloballaşma ve integrasiya şəraitində Azərbaycanın yeritdiyi iqtisadi siyaset keçid dövrünü yenico başa vuran müstəqil dövlətin qabaqcıl dünya ölkələri sırasına çıxmışa xidmət edir. Bu məqsədla həyata keçirilməli olan bütün tədbirlər nəzərə alınmış, yaxın və uzaq gələcək üçün hesablanmış fəaliyyət programları işlənilərə həzırlanmışdır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müvəffaqiyyətlə reallaşdırılan bu programlar Azərbaycanın istor gənə dövlətlərlər, istərsə də qabaqcıl Avropanın dövlətləri və ABŞ-la iqtisadi əlaqələrini əhatə edir. İlk növbədə ölkəmizin milli maraqlarını rəhbər tutan geniş miqyaslı fəaliyyət programı Azərbaycan təsərrüfat sisteminin özüllüklerini nəzərə almaqla bərabər, onun dünya iqtisadiyyatına integrasiya olunması üçün da lazım olan bütün parametrləri etibarla.

İndi Azərbaycanda hər bir iqtisadi nailiyyətin bir konkret məqsədi vardır ki, bu da xalqı xidmətdən, onun maraqlarının qorunmasından ibarətdir. Regionlann Sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Programının ikinci ilincə həsr olunmuş konfransda İlham Əliyev demisi: "Bütün bu planların təməlində bir məqsəd dayanır: ölkəmizdən dənizdən möhkəmləşmən, dənizdən zənginləşmən, Azərbaycan hərəkətləri inkişaf etsin, Azərbaycan xalqı dənizdən yaxşı yaşasın, dənizdən yaxşı maaş alınsın, pensiya alınsın və Azərbaycan bölgədə öz mövqələrini dənizdən möhkəmləndirsin". Əlamətdən həldir ki, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı heç də təkəcə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və yüngül sonayenin hesabına devil, xeyli doradəcə müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində həyata keçirilir. Son illərdə elm, təhsil və təsərrüfat sahələrinin kompüterləşməsi, yeni kommunikasiya sistemlərinə keçid, rəbət və informasiya texnologiyalarının modernlaşması sahəsində böyük uğurlar əldə edilmişdir. Bütün bunlar Azərbaycanın heç də yalnız öz təbii sərvətlərinə yönəldilmiş passiv iqtisadi siyaset aparmadığını, əksinə elm tutumlu sahələrin inkişafına üstünlük verdiyini göstərir.

Prezident İlham Əliyevin mövqeyi sadəcə vadlər vermiş devil, real iş görmək mövqeyidir. O, ancaq doğrudan da həyata keçirilməsinə planlaşdırıldı. Elmi və praktik cəhətdən real olan fəaliyyət programı ortaya qoydu ki, bu da şahidə ona olan inamı dənizdən gücləndirdi. İctimai şürə səviyyəsinin 90-ci illərin əvvəllərinə nisbətnən xeyli yüksəkləşməsi, bir daha boş vadlarda speskulyasiyaların baş tutmasına imkan vermedi. Azərbaycan xalqının milli mentaliteti elədi ki, onu halal zəhməti ilə pul qazanmaq imkanı dənizdən yaxşı maaş edir. Bu baxımdan, otan prezident seçkiləri zamanı İlham Əliyevin yeni müəssisələr tikilməsi, xənci investisiyanın dənizdən yaxşı maaşda calılmaması və 600 min iş yeri açılması haqqında verdiyi söz şahidən böyük razılıq hissi ilə qarşılındı. Otan müddət bu deyilənlərinin sadəcə vad deyil, real fəaliyyət programı olmasına təsdiq etdi. Qısa bir vaxtda nəzərdə tutulduğundan da çox iş yeri açılması yeni rəhbərliyin an böyük uğurlarından biridir və ham dənizdən ugurlar təkəcə vadlərin içərisi ilə mahdudlaşdır. Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası, sahibkarlığın inkişafı, regionlarda yeni infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, təhsilin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, məktəblərin kompüterləşdirilməsi ilə bağlı addımlar bu sırada xüsusi qeyd edilməlidir.

Qloballaşma şəraitində milli özünəməxsusluğun qorunub saxlanması, habelə, milli mənəvi dayırlara sadəqətlə yanaşın, ümumbaşarı dayırların, azad iqtisadi münasibətlər sisteminin, beynəlxalq hüquq normalarının və s. inkişaf edilməsi

Fəsil 9. AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ SEKTORUNUN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ	295
9. 1 Azərbaycan Respublikasında pul - kredit siyasetinin əsas istiqamətləri	295
9. 2 Azərbaycanın maliyyə bazarının durumu və inkişaf perspektivləri	298
9. 3 Bank sektorunun formalşaması və inkişafı	306
9. 4 Büdcə quruluğu və iqtisadi inkişafda onun rolü	317
9. 5 Sığorta bazarı	320
9. 6 Azərbaycanın müasir beynəlxalq maliyyə mühitə integrasiyasının perspektiv istiqamətləri	323
Fəsil 10. AZƏRBAYCANIN QLOBAL PROSES'LƏRƏ QOSULMASININ MALİYYƏ VƏ VALYUTA ASPEKLƏRİ	329
10. 1 Müasir inflasiyanın daxili və xarici amillərinin nisbəti	329
10. 2 Xarici investisiya sahəsində dövlət siyaseti	339
10. 3 Beynəlxalq kredit və Azərbaycanda xarici borc problemləri	346
10. 4 Azərbaycan Respublikasının tədiyi balansının aktual problemləri ..	351
10. 5 Xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə edilan gelirlərin Azərbaycana qaytarılması və vergiye çəlb edilməsi xüsusiyyətləri	357
Fəsil 11. QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN VƏ MİLLİ MƏNƏFƏNİN QORUNMASI	366
11. 1 Azərbaycan respublikasının milli maraqları və qloballaşma prosesində onun təmin olunması problemləri (nəzəri baxış)	366
11. 2 Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin reallaşdırılması İlham Əliyev siyasetinin tarixi nailiyyətidir	372
11. 3 Beynəlxalq maliyyə-iqtisadi təşkilatları ilə əlaqələrin milli dövlətlər tərəfindən təşkili problemləri	379
11. 4. Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabətqabiliyyətinin artırılması – global iqtisadiyyatın integrasiyanın aparıcı xətti kim?	386
Nüticə	394
Əlavələr	410
Ədəbiyyat	

bütün bunlar Azərbaycanın içtimai-siyasi simasını, onun özünməxsus beynolxalq imicini formalasdırımdır.

Keçmişdə hər hansı bir dövlət öz siyasi iradəsini başqa ərazilərdə də tətbiq etmək üçün mütləq müharibə yolu ilə həmin əraziləri işğal etməli idi. Təsadüfi deyildir ki, ənənəvi təsəvvürlər görə dövlətin əsas attributlarından biri də suverenlik, sərhəd və ordu hesab olunur.

Müyyən bir ərazidə müyyən hüquq normalarını tətbiq etmək, sosial-iqtisadi hayatı müyyən normalarla tənzim etmək üçün, ilk növədə, sərhəd toxunulmazlığı təmən olunmalıdır. Lakin zaman kecdikcə sərhəd öz manasını daşıyır.

Sərhəddin qorunması müasir anlamda heç də o demək deyildir ki, buradan bir quş də keçə bilməz. Əksinə, müasir dövrə gedis-gəlis xeyli artmışdır. Büyük şəhərlərdə bəzən xaricilər yerli vətəndaşlardan daha çox göza dayırlar. Əsas məsələ odur ki, həmin ölkədəki qanunlara, hüquq normalarına əməl olunsun.

Sərhəddi toxunulmaz qalan və formal müstaqilliyi olan elə ölkələr vardır ki, burada hər şey xarici investisiya ilə, xarici ölkə şirkətlərinin sifarişi ilə, yabançı mədəniyyətin təsir dairəsinin genişlənməsi ilə müsəyiat olunur.

XX əsrin sonlarında başlayaraq hadisələrin inkişafı vahid iqtisadi münasibatların, vahid ümumdünya bazarının yaradılması istiqamətində gedir. Düzdür, inkişaf etmiş ölkələri öz üstün mövqelərinə istinad edərək özərlərinin daxil olduğu ümumi iqtisadi məkanın (məsələn, Avropa Birliyi) qapılarını nisbatan aşağı saviyəyəndən ölkələri üçün təybat yarmır və bu da töbuidür.

Nə qədər ümumbaşarı mənafətinə, vahid sosial ideallardan səhəbat getən, hələ milli-dövlət mənafələri saxlanılır və yalnız cəm tərtibli ölkələrin integrasiyasından səhəbat gedə bilər. Və bu integrasiyaya qoşulmaq üçün əvvəlcə həmin ölkələrin keçmiş olduğu inkişaf mərhələlərini keçmək, onların çıxdığı sınaqlardan çıxmış lazmıdır.

İstəsək də, istəməsək də müasir sivilizasiyaya qovuşmaq üçün inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin keçdiyi yolu biz də keçməli olacaq. Lakin bizim əlimizdə bu ölkələrin keçdiyi yolların xəritəsi var və biz tarixin ibrat dörsərini nəzərə alsaq, ilk yol açılanların bütün səhvlərini təskor etmərik. Bunun üçün, əlbəttə, tarixi də, iqtisadiyyatı da, müasir inkişaf meyllarını də gözlə bilmək tələb olunur. Belə çətin bir zamanda həm dünya iqtisadiyyatına integrasiya olunmaq üçün düzgün inkişaf strategiyası seçmək, həm də milli-mənəvi dayarları qoruyub saxlamaq yaxşı olğılıb-bılmuş mükəmməl siyasi plan tələb edir.

Vahid dünya bazarının olması, əqəq iqtisadi siyaset ilk həvişda dənən çox geri qalmış ölkələr üçün zəruri görünüşə də, əslində inkişaf etmiş ölkələrin buna də böyük ehtiyacı vardır. Daha doğrusu, içtimai, elmi-tekniki inkişaf prosesinin özünün buna ehtiyatlıdır. Belə ki, külli miqdarda investisiya hesabına artıq kütləvi istehsalda qərarlaşmış texnika və texnoloji sistemlərin tez-tez dəyişdirilməsi sahibkarlarla böyük ziyan vera bildiyindən kapital dünyası intensiv elmi-tekniki təraqqinin, texnologiyaların tez-tez modernləşdirilməsinin əleyhinə çıxa bilərdi. Cari iqtisadi manafə ilə perspektiv texniki təraqqi arasındakı ziddiyat ümuman içtimai inkişaf üçün əngəl tərəfdə bilərdi.

Lakin geri qalmış ölkələrin qapılarının açıq olması nisbatan köhnəlmış texnikanı həmin bazarlarda xınd etməyə və öz ölkələrindən ən müasir texnoloji sistemləri tətbiq etməyə imkan yaradır.

Buna görə də inkişaf etmiş ölkə heç vaxt bütün ölkələrin texniki inkişaf

səviyyələrinin bərabərəşməsinin tərəfdarı ola bilməz. Ən qabaqcıl ölkələrin özündən bir az geri qalan ölkələrə, onların da öz növbəsində daha çox geri qalan ölkələrə ehtiyacı vardır.

Daha yüksək elm tətumu olan müasir texnika icad olunduqdan sonra istifadədən çıxarılan texnika "mənəvi cəhətdən köhnəlmış texnika" (yanı özər təzə olşa da əsasında dayanan ideya köhnəlmədir) sayılır və onlar nisbatan aşağı (çox aşağı) səviyyəli ölkə qabaqcıl ölkənin hətta artıq istifadədən çıxardığı texnika də yetişməmiş olur) səviyyəli ölkələrə ixrac olunur.

Bu iyerarxiya - ölkələrin cəpəllili dülzüllü harbi texnika təmsilində özünü dənən qabaqcıl göstərir. Əvvələ, elmi-tekniki potensialın dənən daracədə hərbi-sənaye kompleksində cəmlənməsi bütövlükda cəmiyyətin təraqqisina xidmət etməlidir. İsdə isə məhəz hərbi sənaye elmi-tekniki inkişafın asas tətbiq sahəsinə çevrilir. Çox vaxt beynolxalq siyaset də bu iqtisadi manafeyi təbə etdirilir. Büyük dövlətlərin (məs., ABŞ və Rusiya) öz aralarında rəqəbat hərbi texnikanın daim təkmilləşdirilməsinə təlab etdiyindən "mənəvi cəhətdən köhnəlmış" hərbi texnikanın satılması üçün bazara həmişə ehtiyac olur. Ona görə də qabaqcıl dövlətlərin və böyük hərbi sənaye şirkətlərinin manafeyi nisbatan geri qalmış ölkələrdə müharibə və münaqişə şəraitinin olmasına tələb edir.

XX əsrin son rübündə kompüterləşmənin sürətli inkişafı, iqtisadiyyatın və içtimai həyatın bütün sahalarına nüfuz etməsi, xüsusən internet şəbəkəsinin geniş yayılması qloballaşma üçün texnoloji bazis hazırlamışdır. Bu sahada yüksək texniki inkişaf səviyyəsində olan dövlətlər öz yüksək ixtiyaslı mütəxəssislərinin köməyi ilə dünyada gedən proseslərə dənən operativ və effektli təsir etmək imkanı qazandılar.

İndi elektron poçtu və internet nəinki kommunikasiyanın ən somaralı və sərülü vəsiatlarına çevrilmişdir, nəinki beynolxalq iqtisadi əlaqələrin gedis-gəlisşəq-qat-qat operativ olan üsullarını yaratmışdır, həm də millatların mədəni-mənəvi inkişaf istiqamətlərinə təsir göstərmək imkanını malikdir. Bu sonuncu amil, yəni internetin maarifləndirmək funksiyası ilə yanaşı, ideoloji, mədəni-mənəvi təsir funksiyası qloballaşma prosesindən çox önəmlü tərəf tutur.

Müasir dövrə ən aktual problemlərdən biri milli özüntüasılıq və qloballaşma arasındakı optimallı nisbatın tapılmasıdır. Qloballaşma prosesi elmi, texnoloji ilə - ümumbaşarı dayarlırlarla yanaşı, milli kümliyi müəyyən edən mədəni-mənəvi amillərlə də sırayat etməyə cəhd göstərir. İstər düşünlülmüş şakıldə, istərsə də qarətsiz olaraq - farqı yoxdur. Belə bir şəraidi, ilək növbədə, nələri qorumaq lazımlı olduğunu, məhəz hənsi məsələlərdə məqsədöñlü suradıa ənənəçi, konservatorluq olmağı labüdübünə məhəz ziylərlər müəyyənlaşdırılmışdır.

Bizə, ilək növbədə, meyarlar müəyyənşəlməşlidir. İdeal halda biz özümüzü necə təsəvvür edirik və bizim milli-mənəvi idealımız nadən ibarətdir? İndi biz hənsi real durumdayq və daşıdığımız hənsi keyfiyyətləri maliz milli səciyyə kimini qiymətləndirmək olar? Keçmişdə də məhəz bu real durum və ideal prizmasından, onun əsasında formalanşan meyarlardan çıxış edərək yanaşmaq lazımdır. "Soykökə qayıdır" çağırışında qorxulu olan məqəm bundan ibarətdir ki, biz keçmişimizdən olan istənilən keyfiyyəti milli invariant kimini və pozitiv cəhət kimini qəbul edə bilmərik. Haqqı milli keyfiyyətlər milliyyətindən, onu inkişaf etdirən keyfiyyətlərdən. Bu həmdən, keçmişimizdən qalan, lakin təraqqiyə deyil, təraqqiyla xidmət edən cəhətlər yaşatmaqdansa, onlardan xilas olmaq yolu tutulmalıdır.

Qloballaşma ilə öz inkişafının erkən mərhələsində üzəşməli olan, müasir cəmiyyətə hələ keçid mərhələsində olan ölkələrdə bu keçidin ideologiyası yerli mütəxəssislərin, filosofların iştirakı ilə hazırlanmalıdır.

Bəzən Qərb siyasetçiləri keçid dövründə olan ölkələrin spesifik xüsusiyyətlərini nəzər almır və bu ölkələri Qərb standartlarına uyğunlaşdırmaq siyasi yürüdülərlər. Neticədə ideologiyasızlaşdırma tərəfdarı olan Qərb dövlətləri ola bilsin ki, özləri də bilmədən biza yenİ ideologiya təlqin etmiş olurlar və ya bunun lərğini vururlar. Belə ki, inkişaf etmiş Qərb ölkələrində formalasılmış siyasi və hüquqi meyarlar və dəyərlər sistemi həmin ölkələrdə mövcud ictimai reallığın ifadəsi olduğunu halda biza təlqin olunarkən məhz yenİ ideologiya rolinə oynayır. Həm də heç olmasa nəzərən səviyyədə dərk olunmamış, artıq konkret tətbiqi formalara salınmış bir şəkildə.

Bu baxımdan, qlobalizasiya deyilan proses, əslində, həm də Qərb standartlarının ideologiyaya çevirilməsi prosesidir. Qərbdə cəmiyyətin real durumuna və insanların şüur səviyyəsinə uyğun golən hüquqi sistemlər hələ bu səviyyəyə çatmamış ölkələr üçün cəmiyyətin ondan konnərda formalasılmış modellərə uyğunlaşdırılması, yeni qaliblərə salınması prosesindən başqa bir şey deyildir.

İndi Azərbaycanda na kimi proseslər gedir? Qərbin təklifi etdiyi hüquq sistemi və ictimai-siyasi dəyərlər sistemi bizim üçün ideologiyaya çevirilirmi? Əgər bu belədirsa, Qərbin siyasi-hüquqi sisteminin asasında duran sosial-siyasi tələmlər Azərbaycanda nə dərəcədə yayılır və nə dərəcədə kütləvi şüra nüfuz edir? Əgər bu belə deyilsə, onda müstaqil sürətdə formalaslanmış milli ideologiya və onun tərkib hissəsi olan milli dövlətçilik konsepsiyası ilə Qərb hüquq sistemi arasında bir ziddiyət yaranırmı? Və yeni ölkəyə transfer edildikdə bu ziddiyət daha qabarlıq şəkildə üzə çıxırı?

Daxili inkişaf meyilləri və xarici təsirlər arasında belə mürəkkəb münasibatların olması Azərbaycanın dövlətçilik siyasetində nə dərəcədə nəzər alınır? Əlbəttə, bu problem bütün MDB ölkələrinə və qismən Şərqi Avropa ölkələrinə də aiddir. Lakin təsəssüf ki, bu sahədə elmi-nəzəri tədqiqatlar təkcə Azərbaycanda deyil, bütün keçmiş SSRİ məkanında yox dərəcəsindədir. Halbuki, məqsəd proseslərin kortablı axarına buraxmamaq, onların elmi əsaslarla, daha optimal şəkildə hayata keçirməsinə nail olmaqdır. Qloballaşmanın optimallığı üçün əsas məyar integrativ proseslərin təkcə bir neçə böyük dövlətin deyil, bütün dövlətlərin milli maraqlarına xidmat etmək, həm üçün faydalı ola biləmkən təmin olunmasıdır.

İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə cəmi beş il müddətində qazanılan iqtisadi uğurlarla yanşı, ölkəmizdə və dünyada gedən iqtisadi integrasiya proseslərinin öyrənilməsi sahəsində də müyyən işlər görülmüşdür. Oxucuların diqqətini çədirən bu kitab da bu sahədə aparan məqsədyönlü tədqiqatların nütiesidir. Müəllif bu əsərində prezident İlham Əliyevin iqtisadi quruculuq sahəsindəki fəaliyyətini umumiləşdirməklə yanşı, Azərbaycanın bəynalxalq iqtisadi məkəna daxil olması ilə bağlı problem və perspektivləri də hərtərəfli sürətdə işqıllandırılmışdır ki, bu da galəcək iqtisadi inkişaf yolunun elmi proqnozlaşdırılmasına xidmət edir.

Səlahəddin XƏLİLOV,
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Giriş avazı:

REALLAŞAN GLOBAL DÜŞUNCƏLƏR

Görülən bütün işlər, bir dəha demək istəyirəm ki, bir məqsədə yönəldilib - Azərbaycan bölgədə və dünyada öz mövqələrini möhkəmləndirsin, Azərbaycanda siyasi əslahatlar dəha da sırala getsin. Azərbaycanda bütün kriteriyalar istor siyasi həyatda, istoriya də iqtisadi, sosial həyada bütün kriteriyalar dünyanın aparıcı ölkələrinin kriteriyalarına yaxınlaşın. Bunu etmək üçün bizim həm niyyətümüz var, həm də programlarımız var.

Beynəlxalq təşkilatlarla müxtəlif proqramlar var və biz bunları uğurla icra edirik

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

XXI

ast tarixə sivilizasiyanı keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə yüksəldən qloballaşma astı kimi daxil olmuşdur. Global proseslər inkişaf səviyyələrində, dində və mədəniyyətlərində, tənxi ənənələrində mövcud olan forqlarə baxımarayaq, dünya ölkələrinin və xalqlarının bir-birindən qarşılıqlı aşılığının getdikcə artırır. Bu proseslər xalqların və bütövlükdə sivilizasiyanın tələyini həlliçə dərəcədə müəyyən etməyə başlamışdır.

Akademik Ramiz Mehdiyevin "Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri" adlı fundamental əsərində qeyd etdiyi kimi: "Yeni yüzilliyin qısa başlangıç dövründə dünyada elə heyəratımız dəyişikliklər baş vermişdir ki, onların geniş miqyası təkcə iqtisadi və siyasi sahələri deyil, həm də insanın təkrar istehsalının, təhsil və təsəkkür sistemlərinin fundamental əsaslarını əhatə etmişdir. Artıq çoxları dərk etmişdir ki, yeni dövr, beynəlsivilizasiya inkişaf erası başlamışdır." [76, s. 11]

Iqtisadi, siyasi və mədəni-mənəvi proseslərdə özünü göstərən dərin qloballaşma təməyüllü iqtisadi qloballaşmada dəha böyük sıçrayışla gedir və digər proseslər də öz arxasında aparır. Təsəddüf deyildir ki, artıq siyaset getdikcə dəha çox iqtisadilaşmışdır. Iqtisadi qloballaşma isə iqtisadiyyatın yalnız beynəlmiləşləşməsi demək deyildir, həm də prosesin yeni və yüksək mərhələsindədir.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələri müstəqillik uğrunda mübarizəni iki mühüm prosesin: iqtisadi transformasiya və qloballaşma proseslərinin təsiri altında aparır. Iqtisadi transformasiya prosesləri artıq başa çatmaq üzrə olduğu halda, qloballaşma onların iqtisadiyyatına və iqtisadi siyasetinə getdikcə dəha çox təsir göstərir.

Ona görə də ictimai inkişafın müasir təməyülləri ictimai-iqtisadi inkişaf problemlərinə getdikcə dəha çox qlobal yanaşma tərzini tələb edir. Hər hansı bir

ölkədə gedən daxili proseslər özünün mözmunu və formasını baxımdan çoxsaylı səciyyəvi cəhətlərinə baxmayıraq, təcrid olunmuş şəkildə cərəyan etmir. Qloballaşmanın planetar məhiyyət kəsb etdiyi və dönməz xarakter aldığı bir dövrdə həmin proseslər insan cəmiyyətinin müasir tarixi inkişafı gedisiinin aparıcı istiqamətini təskil edir. Ona görə də həyat bütün əsaslılığı ilə tələb edir ki, ölkənin spesifik xüsusiyyətləri qloballaşmanın doğurduğu yeni şəraitlə six sərəndə əlaqələndiriləsin. Müasir iqtisadi, sosial və siyasi problemlərə qlobal yanaşma tərziinin üstünlüyü dəyil ki, belə yanaşma tərzi bütün qoyulan suallara dorhal düzgün cavab verməyə çalışır, həm də ondadır ki, bu sualları düzgün qoyma imkanı verir.

Bələdliklə, hər hansı bir ölçədə konkret iqtisadi və sosial transformasiyalann konkret bir ərazidə daxili sosial-iqtisadi qüvvələrin və proseslərin təsiri altında baş verdiyini baxmayıraq, həmin transformasiyaları doğuran əsaslıları, onların məhiyyəti və inkişaf perspektivlərinə, milli və dünya problemlərinin çülgəşdiyi müasir dövrdə, yalnız həmin ölkənin daxili prizmasından baxılması kifayət deyil və yanlış natiçələrə gotırıb çıxara bilər.

Istehsal və mübadilənin müasir xarakteri, miqyası və onların natiçələrinin ölçələrəsi bölgüsü tələb edir ki, ayrıca götürülmüş hər bir ölçədə geniş takrir istehsalının zorunlu və ilkin şartlarının həmin ölkənin beynəlxalq maliyyə-iqtisadi mühitdə iştirakı, həmin mühitdə uyğunlaşma mövqeyindən nəzərdən keçirilsin. Müasir ümumdünya təsərrüfatı vəhidi istehsal sferası kimi, yalnız bu və ya digər təsərrüfat sahəsinin iqtisadi somarəliliyi hesablanırmışdır. Həmçinin ümumbaşarı xarakter almış arzaq, xammal, enerji, demografiya, ekologiya və s. kimi ciddi problemlərin həll edilməsi məqsədi də daimi diqqət mərkəzindədir.

Müstaqillik alda etmiş ölçələrin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi inkişaf problemləri xərici iqtisadi əlaqələri, onların dünya bazarı ilə integrasiyası ilə iqtisadi inkişaf mexanizmizi arasındakı qarşılıqlı əlaqa və qarşılıqlı asılılıq qloballaşma dövründə xüsusi aktualıq kəsb etmişdir.

Qloballaşmanın və meqəcəməyyətin yanarname cəmiyyətin uzun tarixi dövründə modernlaşma prosesinin məhsulu və mənəvi natiçəsidir. Qloballaşma eyni zamanda başçılıyyatda mövcud olan on perspektivli modernlaşma temayülünü seçib təsviq edir. Akademik Ramiz Mehdiyevin salis ifadəsiələ desək: "Hazırda səsiyəmədəni transformasiyanı milli tranzitin iki aspekti - iqtisadi və siyasi modernlaşma təskil edir". [7]

Başlıca məzmununu qloballaşma təskil edən postsənaye cəmiyyətinin asas əlamətləri aşağıdakılardır hesab edilir: 1) istehsal və istehsalın strukturunun dayışması (xidamət sahəsinin rolunun artırması); 2) təhsilin səviyyəsinin yüksələşməsi; 3) əməyə yaradıcı münasibətin aparıcı amilə çərçivələşməsi; 4) ətraf mühita yüksək diqqət verilməsi; 5) iqtisadiyyatın humanistləşməsi (sosial yönümlülüğünün artırması); 6) cəmiyyətin informasiya cəmiyyətinə çevriləməsi; 7) kiçik biznesin renessansı. Bu o deməkdir ki, əvvəlki biliklärin qısa bir zamanda köhnələşməsi və yenilərinin sürətlə yarılması və təbəqələşmə natiçəsində əhəalinin bir qrupunun gəlirlərinin sürətlə artması buraxılan məhsulların da sürətlə yenilənənəsinin, bir-birini əvəz etməsini tələb edir. İri şirkətlərə nisbətən kiçik biznes bu baxımdan çox əvəz etməsini tələb edir. İri şirkətlərə nisbətən kiçik biznes bu baxımdan çox əvəz etməsini tələb edir. İri şirkətlərə nisbətən kiçik biznes bu baxımdan çox əvəz etməsini tələb edir. Məhz buna görədir

ki, inkişaf etmiş sənaye ölçələrində DMM-in yarısından çoxu kiçik biznesin payına düşür.

Bu ölçələrə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi vazifələrindən biri - sovet dövründə uzun müddət qapalı şəraitdə mövcud olmuş təsərrüfatın texnoloji və struktur cəhətdən yenidən qurulmasıdır. Bu proses isə iqtisadiyyatın o sahələrinin üstün inkişafını nəzərdə tutur ki, həmin sahələr öz məhsullarını daxili və xarici bazarlarda müvafiq şəhərlərə sata bilirlər. Beynəlxalq əmək, məhiyyə və işçi qüvvəsi axınlarının şərtlərini müyyən edən global maliyyə-iqtisadi mühitdə integrasiya imkanı verir ki, qüvvələr istehsalın uduslu sahələrinə yönəldiləndən, zəif iqtisadi səmərə vərən məhsul istehsalında imtina edilsin və investisiyanın strukturunu dayışdırmaqla səmərəliliyi inkişaf modeli seçilsin. Ölkənin seqdəyi yol beynəlxalq əmək bölgüsündən üstünlükli ilə uşlaşılmadıqda isə həmin ölçədə istehsal özünün aşağı səmərəliliyi və zəif inkişaf sürəti ilə xarakterizə edilir.

Ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı vəzifəyinin adətən on gözəçarpan göstəricisi xərici ticarətdir. Azərbaycan kimi müstəqillik alda etmiş ölçələrin xərici ticarətinin səmərəliliyinin (onların ixrac etdikləri məhsulların istehsalı və satışı xərclərinin əldə edilən valyuta gəlirlerinə nisbəti) təhlili göstərir ki, həmin əməliyyatlar belə ölçələr üçün əhəmiyyətli dərəcədə sərfolıdır. Bu onurla əlaqədarlıq ki, onlar öz məhsullarını dünya bazarlarında beynəlxalq dəyərlərə əsasında formalanmış qiymətlərə reallaşdırırlar. Bu dəyərlər isə adətən həmin ölçələrin məlli dəyərlərindən aşağı olur. Lakin bu ölçələr xərcdən aldığı məhsulən də məlli dəyərlərindən aşağı olan beynəlxalq dəyərlər əsasında formalanmış qiymətlərə əldə edirlər. Dünya qiymətlərinin səviyyəsi bu ölçələrin ixracında xüsuslu bu ixracatda xammal üstünlük təsiklədiyi hallarda səmərəliliyi təmin etməyə bilir. Bununla yanaşı, həmin ölçələr əgər texnologiyani özləri istehsal etsəydi, bu onlar üçün çox baha başa galardı. Ona görə də, həmin ölçələr istehsalın yeni texnika, texnologiya və informasiya vəsaitləri ilə yeniləndirilməsi üçün xərcdən onları sərfli qiymətlərlə iddal edirlər. Bu isə inkişaf üçün boyuk perspektivlər açır.

Əsrin son onilliyyində SSRI-nin dağılması ilə dünyadan yeni siyasi xəritəsində özüne ləyiqli yər tutmuş müstəqil Azərbaycan dünya birliliyinə bərabər həqiqi üzv olmuşdur. Əsaslı məbərəzə şəraitində əldə edilmiş siyasi müstəqillik ölkənin sovet dövründə 70 il ərzində yüksəlib qalmış ciddi siyasi, iqtisadi və sosial problemlərinin həlli yolunda geniş perspektivlər açmışdır. Sovet "dəmir pərdələri" ilə uzun illər boyu dünya birliliyindən siyasi və iqtisadi cəhətdən təcrid olunmuş Azərbaycanda açıq cəmiyyət yaradılmışdır, dünya dövlətləri ilə bərabər həqiqi hərəkətlərə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi ölkəmizdə mövcud olan sosial-iqtisadi problemlərin həlli yolunda, sözün asıl mənasında, açaq rolu oynayır. Özünün ücrəngili bayraqında əksini tapmış müasirləşmə ideyəsi və istəyi, bir ideya və istək kimi qalmayıb, həm də galəcəyə doğru böyük bir hərəkatın rənzsindət, Azərbaycan cəmiyyətinin müüməhə fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biridir. Bu hərəkat Azərbaycanın içtimai inkişafının bütün istiqamətlərində (siyasi, iqtisadi, mənəvi) bariz şəkildə görünənəkdədir. Ümumdünya iqtisadi Forumunun 1995-ci ildə Londonda (29-30 noyabr) təsiklədiyi «Azərbaycan investisiya imkanları» adlı Beynəlxalq Sərgi və Konfransda Ümummülli idarə H. Əliyev qeyd etmişdir: «Bizim

strateji kursumuz dünya iqtisadi birliyi ilə six integrasiya edən, bazar iqtisadiyyatına asaslanan, müstəqil, demokratik hüquqi dövlət qurmaqdır. Buna uyğun olaraq biz artıq konkret nticələr vermiş olan genişməyəşli siyasi və iqtisadi islahatlar həyata keçiririk. [17, s. 34]

Azərbaycan bir çox hayatı əhəmiyyət kəsb edən siyasi və iqtisadi məsələlər baxımından dünyanın yaxın və uzaq, böyük və kiçik dövlətlərinin, beynalxalq və regional təşkilatların diqqatını özüne çəlb edən többi bir məkandır. İki qitonun regional təşkilatlarının diqqatını özüne çəlb etmə többi bir məkandır. İki qitonun qovşağından və müümü strateji əhamiyətyili arazidə yerləşən respublikamızda dünyadan nəhəng dövlətlərinin monafələri toqquşur, onlar arasında nüfuz dairəsi uğrunda dərin rəqabət mübarəzisi gedir. Belə bir şəraitdə siyasi istiqslallığını alda edilməsi, inzibati-amırlı sistemindən bazar iqtisadiyyatı sistemini keçirməsi uzun müddət xarici aləmlə mövcud olmuş kəhən əlaqələr sistemindən baxılmasının və barabərliyin, qarşılıqlı faydalı münasibətlərin yaradılması üçün müümü zəmin təşkil etdi. Kommunist imperiyasının süqutu böyük bir arazidə geosiyasi vəziyyəti kökündən dəyişdirərək, Azərbaycanın beynalxalq aləmdə müstəqil subjekti kimi yer tutması, globallaşma şəraitində xarici əlaqələrinin səmərəliyinin artırılması və intensivləşdirilməsi, beynalxalq əmək bölgüsünün üstünlüklerindən respublikanın manafeyinə uyğun olaraq istifadə edilməsi üçün geniş perspektivlər açdı.

Iqtisadi və içtimai hayatın beynəlmilləşməsi, Azərbaycanın ağır şartları altında gedən müasir dünya ilə integrasiyasının bütün istiqamətləri yeni imkanlar yaratmaqla yanşı, yeni problemlər, bəzən də təhlükələr yaratmaqdır. Bu imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi, mövcud problem və təhlükələrin vaxtında aşkarla çıxarılmış, bu gün Azərbaycan üçün hayatı əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Bu zaman qarşılıqlı vəhdət şəklində olan: 1. Müstəqil modern dövlət aparatının yaradılması və təkmilləşdirilərək inkişaf etdirilməsi; 2. Onun bazası əsasında demokratik proseslərin və radikal bazar islahatlarının reallaşdırılması kimi iki çətin problem həlli edilir.

Lakin dünya dövlətlərinin minilliklərdə oks olunmuş tarixi təcrübəsi göstərir ki, hər bir xalqın galəcəyi əhəmiyyətli dərəcədə həmin xalqın malik olduğu imkanları, zamanın tələblərini düzgün qiymətləndirməyi bacaran, uzaqqorən, müstəqil dövlətçilik konsepsiyasını formalasdırın və reallaşdırın xarizmatik liderlərin adı ilə bağlıdır. Xüsusun indiki mürəkkəb bir dövrde başar cəmiyyətində yanmış olan yeni inkişaf meyillerinin dərindən bilən, onları vaxtında nəzərə alan, qarşısına qoyduğu ideallara doğru xalqı arxasında apara bilən liderləri olan ölkələr tarixin sınağından uğurla çıxmış bacarınlardır. Belə liderlər xalqların indiki və gələcək yaşayış fəlsəfəsinə formalasdırlar.

Bəşəri inkişafın dönüs nöqtəsini təşkil edən müasir dövrə tale Azərbaycan xalqına çağdaş və müstəqil dövlətçilik fəlsəfəsinə milli irs və təsakkür bazası əsasında formalasdırılmış və reallaşdırılmış Heydər Əliyev döhasını və onun layiqli davamçısı olan qlobal düşüncəli, vətənsevər İlham Əliyev zakasını boxermişdir.

Malum olduğu kimi, mürəkkəb və çoxtaraflı sisteme malik olan beynalxalq iqtisadi və maliyyə mühiti dənilərək, təkamülədə olan bir sistemdir. Bu iqtisadi və maliyyə mühiti dənilərək, təkamülədə olan bir sistemdir. Bu dinamikliyin hərəkətvericisi qüvvəsinin dünyada yeni istehlak sahələrinin açılması, istehsal sferasında yeni texnoloji əlaqələrin və onun beynalxalq tənzimlənməsinin daim yenilənməsi, maliyyə innovasiyalan təşkil edir. Azərbaycan iqtisadiyyatının

global iqtisadi proseslərə intensiv integrasiya etdiyi, xarici maliyyə və ticarət əlaqələrinin liberallaşdırıldığı və yenidən qurulduğu bir şəraitdə həyat əlim və praktika qarşısında yeni-yeni vəzifələr qoyur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 29 dekabr 2000-ci ildə yeni ast və üçüncü minillik münasibəti Azərbaycan xalqının müraciətində ölkə qarşısında duran strateji xətti belə müəyyən etmişdir. "Bəşəriyyətin qədəm qoyduğu müasir inkişaf marhalasında öz layiqli yerimizi tapmaq üçün gərkətiz bəzən zamanın tələbləri ilə uyğunlaşa bilək, qarşımızda duran bəzək ciddi problemləri həll etməyə qədir oləq. Ümیدə vəzifələrimizə uyğun müvafiq proqramları həyata keçirməyə nail olə bilək".

Xalqın çağınmasına səs verəcək dövlət müstəqilliyinin mövcudluğunuñ qorunub saxlanılması və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi müasirliyətini öz üzərinə götürməş ümummilli lider Heydər Əliyev qarşısında duran tarixi vəzifələri aydın şəkildə dərk etdi. O, 1993-cü il oktyabr ayında ölkə Prezidenti kimi ilk dəfə and içərən tam əməniyiklə qeyd etdi: "Vəzifə dünyının bütün dövlətləri ilə barabərliyin, qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmaq və inkişaf etdirməkdan, bu əlaqələrlən ham Azərbaycan Respublikasının beynalxalq mövqelərini möhkəmləndirmək üçün, ham da respublikanın iqtisadiyyatını, elminin, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün istifadə etməkdan ibarətdir".

Ulu öndər Heydər Əliyevin müdürüliyi, dünyada gedən mürəkkəb prosesləri dərinlənib, Azərbaycan xalqının manafeyi üçün onlardan maharətə istifadə etmək qabiliyyəti doğma vətənimizi tarixin ağrı sınaqlarından uğurla çıxarıraq XXI əsrədə dinamik inkişaf etməsi üçün möhkəm zəmin yaratdı.

"Odlar yurdur" adlanan doğma yurdumuzun, 2003-cü ildən sonrakı inkişaf tarixi layiqli varis İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə tarixi salnamalarə yazılmışdır. Cənab İlham Əliyev 2003-cü il oktyabrın 31-də keçirilmiş andıçıma mərasimində qeyd etdi: "Azərbaycan qədrəti dövlətə çevirmək üçün, an başlıcası, ölkədə Heydər Əliyevin siyaseti davam etdirilməlidir. Bu gün yüksək kürsüdən çıxış edərək, Azərbaycan xalqına söz verirəm ki, bu siyasa sadiq qalacağam, hər vaxt hər yoldan dönməyəcəyəm".

Yeni tarixi şəraitdə Heydər Əliyev ideyalarının uğurla həyata keçirilməsində, ölkənin sərəti sosial-iqtisadi inkişafının tamın olunmasında, dünya standartlarını yaxınlaşdırılmasında İlham Əliyevin malik olduğu fenomenal saxsıyyatı müümü rol oynayır. 1 oktyabr 2003-cü il tarixində Onun şəxsi keyfiyyətləri haqqında Azərbaycan xalqının müraciətində Ulu öndər Heydər Əliyev belə yazırırdı: "O, yüksək intellektli, praqmatik düşüncəli, müasir dünya siyasetini və iqtisadiyyatını gözəl bilən, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. "Ümummilli liderimiz bütün digər məsələlərdə olduğu kimi Azərbaycan xalqının galəcək tələyi ilə bağlı olan varislik məsələsində də böyük uzaqqorənlik göstərdi. Bu müdürüliyi Azərbaycanın bugünkü və sabahı aydın şəkildə nümayiş etdirir, dünyadan siyasi, elmi və içtimai xadimləri öz çıxışlarında xüsusi vürgüylərlər. "Microsoft" Şirkətinin Bay vitse-prezidenti Kreyd Mandin İlham Əliyev ilə görüşdən sonra belə demişdir: "Cənab İlham Əliyev qlobal baxışları malik liderdir. O, enerjini inkişafını soykənən cəmiyyətdən, biliyi arxalanən cəmiyyətə keçməyi fikirləşir".

İlham Əliyev sovet təhsil sisteminin yüksək zirvalarında yetişmişdir. Sovet cəmiyyəti müasir içtimai-siyasi fikirlərin ölkəyə daxil olmasına qarşısını alan "dəmir pərdələr" adət olunduğu bir vaxtda onun ali təhsili və praktik fəaliyyətinin ilkin mərhələsi xaricla bilavasitə təmsiz olun, müasir bilikləri sovet təbliğat maşınının "emalından" keçməmiş əldə edən elmi etibasının əhatəsində keçmişdir.

Onun üçün an böyük məktəb isə Heydar Əliyev məktəbi olmuşdur. İlham Əliyev dərin dövlətçilik konsepsiyasını, təkmil idarəciliq bacarığını, müasir cəmiyyətin inkişaf möyillərini dərindən bilən liderlik keyfiyyətini məhz həmin məktəbdə monimşəmisişdir. Onun bu keyfiyyətləri - ARDİNŞ-nin birinci vitse-prezidenti, Milli olimpiya komitəsinin prezidenti, YAP sədrinin birinci müvənni, Milli Məclisin deputati və ölkəmən Avropa Şurası Parlament Assambleyasında təmsiz ədan nümayəndə heyatının rəhbəri və həmin yüksək qurumun rəhbərliyində təmsiz olunan global içtimai-siyasi, iqtisadi mühitdə daha da təkmilləşmiş, onu müasir peşəkar siyasetçiyə çevirmişdir.

Tükənməz enerji və dərin biliklər xəzinəsinə malik olan İlham Əliyev öz imkanlarını Azərbaycanın müasir tarixində yeni dövrün əsasını qoymuş olan 15 oktyabr 2003-cü il Prezident seçkilərindən sonra Azərbaycan xalqının işqli galəcəyi namən uğurla reallaşdırmağa başlamışdır. 17 noyabr 2003-cü ildə Nazırçılar Kabinetinin ilk iclasında o, program xarakterli bəyanatla çıxış etdi: "Azərbaycanda son illər arzında aparılan iqtisadi siyasetin çox uğurlu olubdur və Azərbaycanın galəcək inkişaf üçün də gözlə tamol yaradıb. Bizim hamimizin vəzifəsidir ki, bu siyaseti davam etdirək, əldə olunan bu uğurları artırıq və Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı üçün böyük imkanlarından istifadə edərək, qoymuş bu gözlə tamolın üzərində müasir Azərbaycanı yaradaq."

"Əsl siyaset konkret, real iş görəmdən ibarətdir" prinsipini əsas götürən cənab İlham Əliyev başlıqlı etdiyi dövlətin qarşısında duran əsas problemləri, prioritet vəzifələri aydın təsəvvür edir: "Azərbaycanın qarşısında çox üfüqlər açılır, çox gözəl perspektivlər var. Biz bilirik ki, haraya gedirik, məqsədimiz nadir. Məqsədimiz müasir güclü dövlət yaratmaqdır. İqtisadi cəhətdən güclü dövlət yaratmaq, sosial rifah cəmiyyəti qurmaqdır. İnsanları narahat edən bütün məsəllələri həll etmək, azad cəmiyyət yaratmaqdır ki, insanlar rahat, gözəl, rifah içində yaşasınlar. Mənim məqsədim budur və bu məqsədə doğru biz uğurla gedirik. O, bütün dövlət aparatını qarşıya qoymuş vazifələrin reallaşdırılmasına doğru yəndər, konkret və məqsədönlü dövləti proqramları hazırlayıb və reallaşdırılması üçün genişməysəli təşkilatlılıq tədbirləri həyata keçirir. İqtisadi potensialın ildən ilə güclənnəsi, əhalinin maddi həyat şəraitinin yaxşılaşması, iqtisadi-siyasi islahatların aparılması Azərbaycanın galəcəyinə hesablanan məqsədönlü dövləti proqramlarının ana xəttini təskil edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev vurgulayır ki, "Biz bölgədə aparıcı dövlətə çevrilmiş. Bu, artıq realidir. Reallıq hamı tərəfindən qobul olunub. Bizim qarşalarımız, bizim işlərimiz bütün bölgəyə öz təsirini göstərir. Biz də istəyirik ki, Azərbaycan daha da qüdrətli dövlətə çevrilsin. Bizim imkanlarımız daha da artınsın, siyasi çökümüz artınsın, beynəlxalq müstəvədə istədiyimizə nail ola bilək, öz doğma torpaqlarımızı işğalçılarından azad edə bilək və Azərbaycan xalqının normal, yaxşı yaşamasını

təmin edə bilək. Bunu etmək üçün Azərbaycan güclənməlidir. Bu proses artıq baş verir". Onun öna çəkdiyi "İndi bizim məqsədiniz inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməkdir" ideası əslinde Azərbaycanın uzunmüddəli inkişaf strategiyasıdır və bütün dövlət-təşkilatlılıq tədbirləri həmin strategiyanın həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir.

İlham Əliyevin başlılığı ilə həyata keçirilən tarazlaşdırıcı siyaset nəticəsində daim artan iqtisadi potensial Azərbaycana həm regional, həm də beynəlxalq alanda özünün milli maraqlarını, ümümülxalq mənəsəyini qorunmaya imkan verir. Reallaşdırılan strategi kursa uyğun olaraq, yeni təcrübələrin, demokratik, texnoloji, elmi dəyərlərin Azərbaycana transformasiyası üçün görülen tədbirlər novatorluq, modernlaşmaya geniş meydən açır.

İnformasiya cəmiyyəti adlanan müasir cəmiyyətdə ETI-nin nailiyyətləri əsasında istehsal prosesinin bütün həqiqətlərində texnoloji istehsal əsulunun transformasiyası baş verir, ölkələrdə iqtisadiyyatın strukturunu iqtisadi inkişafın xarakteri, həyət tərzi, dəyərlər sistemi və motivasiya keyfiyyətə yeniləşir. "İctimai tərəqqi" anlayışı və onun meyarları haqqında təsəvvürlər dayız. Həyat bütün əsaslılığı ilə göstərir ki, yeni modernlaşma müasir iqtisadi sistemlərin dayanıqli inkişafının həlliçisi amilidir. Tanınmış ingilis iqtisadçısı Braynan Tvissin qeyd etdiyi kimi müasir dövrda "mütəxəssislər öz səylərini galəcəkdə necydən çıxacaq cəhitiyacınların ödənişinə məlumatlıdır. Diqqəti yemən vəzifələrin həlli üçün yeni texnologiyaların tətbiqi yollarının təqibinə yönəldilmişdir" [139, c. 24].

"Sonayə potensialının artımı bizim prioritet məsələmiz olmalıdır" deyən İlham Əliyev "on qabaqcıl texnologiyaların Azərbaycana gətirilməsi məsələsinin" bütün əsaslılığı ilə qarşıya qoymuşdur. Bu resurs amillərinə əsaslanan iqtisadiyyatdan, global proseslərin təlab etdiyi innovasiya yolu ilə inkişaf edən iqtisadiyyata keçilməsi üçün olduqca vacibdir. Prezidentin təkidlə təlab etdiyi bir müümən məsələnin - iqtisadiyyatın nəst amillərindən asılılığının azaldılması, qeyri-nest sektorunun inkişaf etdirilməsi probleminin həlli və modernlaşma və innovasiyaların intensiv tətbiqi ilə əlaqədardır.

Akademik Ramiz Mehdiyevin qeyd etdiyi kimi " İlham Əliyevin prezidentliyinin əsas konsepsiyası güclü iqtisadi bazanın formalasdırılmasından ibarətdir. Bu konsepsiya kütləvi sürurun və cəmiyyətin səsliyəndən bazasının mərhələlərlərə postindustrial dəyərlər və demokratik ananalar mərasimə transformasiyasına imkan yaratmalıdır "

İlham Əliyevin ardıcıl olaraq yeritdiyi qlobal və milli dəyərlərə əsaslanan strateji kurs, məqsədönlü və əvvəl istəhatlar ölkənin qısa müddət orzunda keyfiyyətəcək yeni və dəha sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına sabab olmuşdur. Inkişaf sürətinə görə ölkə regionda və bütün dünyada lider dövlətə çevrilmişdir. İqtisadi artım sürətinin, yəni ümumi daxili məhsul istehsalının artım sürətinin yüksək olması buna hərbi nümunədir. İqtisadiyyatın inkişafın tamal daşıdır. Bu gün regionun lider dövləti olan Azərbaycan beynəlxalq alanda etibarlı tərəfdə, dinamik inkişaf edən ölkə kimi tanınır. Yüksək iqtisadi göstəricilərə malik olan Azərbaycanın son illər müxtəlif sferalarda əldə etdiyi nailiyyətlər ardıcıl şəkildə bir-birini tamamlayır, coğrafiyasını genişləndirir. Ötən 5 ilda Azərbaycanın dinamik inkişafını təmin edən əsas amillərdən hər biri de nelləndən əldə olunan vəsaitin

regionların davamlı və tərəzli inkişafına yönəldiləmisi, qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində görülen işlərdir. Ölkə regionlarının inkişafına xüsusi önmə verən İlham Əliyevin 2004-cü il 11 fevral tarixli Fərمانı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət programı"nın həyata keçirilməsi ölkə regionlarının kompleks inkişafına, o cümlədən, infrastruktur sahalarının bərpası və genişləndirilməsinə, yeni istehsal və emal müəssisələrinin, sosial-madəni obyektlərin yaradılmasına, yeni iş yeriinin açılmasına, ahalinin həyat səviyyəsinin dəha da yüksəldilməsinə, qeyri-neft sektorunun inkişafına sabab olmuşdur. Dövlət programı çərçivəsində atılmış addimlər ötən 5 il ərzində regionların sosial-iqtisadi inkişafına mənənə olub bir səra problemlərin aradan qaldırılmasına, bölgələrin sosial-iqtisadi simasının köklü sürətdə dəyişəsimə gətirib çıxartmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının gündən-güna inkişaf etməsi sahibkarlıq və biznes mühitinin yaxşılaşması beynəlxalq hesabatlarda da öz əksini tapmışdır. Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən hazırlanın "Qlobal Rəqabət Qabiliyəti Hesabatı"na görə, ölkəmiz 2006-ci ildə 125 ölkə arasında 64-cü sıradə yer almışdır. UNCTAD tərəfindən hazırlanın və 140 ölkənin daxil edildiyi "Birbaşa xənci investisiyaların cəlb indeksi reytinqi" hesabatına əsasən, ölkəmiz bu sahada dünya sıralamasında 1-ci yerdədir. Bundan başqa, 2005-ci ildə "Fitch" beynəlxalq reytinq agentliyi Azərbaycanın kredit reytinqini "BB" səviyyəsində qiymətləndirmişdir. Ötən il isə beynəlxalq reytinq agentliyi "Moody's" ölkəmizin reytinqini yüksək qiymətləndirərək "Ba 1" səviyyəsində müəyyənləşdirmişdir. Bu isə ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyulusunu artırmaq üçün potensial investorlara müsbət siqnal olmaqla bərabər, beynəlxalq maliyyə bazarlarına əlverişli şərtlərlə çıxmaga şərait yaratır.

İlham Əliyevin siyasetinin an mühüm istiqamətlərindən biri də Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə integrasiyasının sürətləndirilməsi, ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi sahəsində görülen genişməyəsi tədbirlərdir. Həzirdə Azərbaycan dünyanın 140-a yaxın ölkəsi ilə qarşılıqlı ticarət əməliyyatları aparır. Xarici ticarət dövriyyəsi, ixrac və idxlə əməliyyatlarının həcmi ildən-ildə artır. 2006-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 18 milyard, 2007-ci ildə isə 25,4 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Azərbaycan mövcud təbii sərvətlərindən istifadə etməkla iqtisadi infrastrukturunu dünya standartları səviyyəsində quraraq globallaşan dünyadan enerji təchizatının ödənməsi prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal əhəmiyyətli iqtisadi layihələr olan TRACECA, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft qaz boru kamarlarının realaşması və Bakı-Tbilisi-Qars damır yol xəttinin tikilməyə başlaması, "Şahdəniz" qaz yatağının işə düşməsi ölkəmizin nüfuzunu bütün dünyada artırır. İlham Əliyev 25.X.2006-ci ildə qeyd etmişdir: "Biz dünyada gedən prosesləri izleyirik. Tarixi da yaxşı bilirik. Inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə də öyrənirik və görürük ki, harada inkişaf var, harada problemlər çıxdır. Görürük ki, təbii sərvətlərlə zəngin olmaq heç də o demək deyil ki, ölkə böyük nailiyyyatlara nail olacaqdır. Yenə də deyirəm, əgər cəmiyyətdə demokratikləşmə prosesləri sürətlə aparılmasa, sözün əsl mənasında, vətəndaş cəmiyyəti yaradılmasa, qanunun alliliyi tam şəkildə bərəqər olunmasa, bizim gözəl iqtisadi perspektivlərimiz həyata tam şəkildə reallaşmayacaqdır. Ona görə, hesab edirəm, Azərbaycanın təcrübəsi onu göstərir ki, biz düzgün istiqamətdə

inkişaf edirik, siyasi islahatlar çox sürətlə aparılır. Son parlament seçkiləri bunu bir daha təsdiqlədi"

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev müasir dünyada carayın edən ziddiyətlə və mürakkəb proseslər, ikili standartlar fonunda Türk Dünyası birliliyinin vahid ümumişəri məqsədlər namənin təmin edilməsinin vacibliyini daim öna çəkir. Dövlət başçısı ötən 6 il ərzində həmin birliliyin möhkəmləndirilməsi xəttini xarici siyasetdə mühüm istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirmiş, təkcə strateji müttəfiqimizi olan Türkiyə ilə deyil, Orta Asiyinin türkdilli dövlətləri ilə münəsibətləri gücləndirmək xəttini üstünlük vermişdir.

2006-ci ilin noyabrında Türkiyənin Antalya şəhərində türkdilli dövlət başçılarının VIII zirvə görüşündə məmənənlüqlə vurğulamışdır: "...Bu zirvə görüşünün uzun fasıldan sonra keçirilməsinin çox böyük əhəmiyyəti var. Dünya dəyişir, bölgemizdə bag verən hadisələr yeni yanşımalar təlöb edir, yeni çağırışlar ortaya çıxarı və biz birlikdə bunlara çara tapmalıyız. Birgə fəaliyyətəmiz nəticəsində bölgəni inkişaf etdirmək üçün, sülhün, təhlükəsizliyin, sabitliyin tam şəkildə bərəqər olunması üçün bizim birgə səylərimiz böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bizi birləşdirən tarixi köklər, ortaq mədəniyyət, etnik mənsubiyyət, albatta ki, qarşılıqlı, somrası fəaliyyətimiz üçün çox böyük əsasdır, böyük amillid"

Bu sahədə yeridiyiti konstruktiv və tarixi əhəmiyyəti tədbirlər nəticəsində İlham Əliyev türk dünyasının müfəuzu liderlerindən birinə çevrilmişdir.

Prezidentin 6 mart 2007-ci il tarixində imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında" Fərman da bu baxımdan iqtisadişçilər və mütəxəssislər tərəfindən ölkə iqtisadiyyatının yeni keşfiyyat mərhələsinə qədəm qoyması, Azərbaycan iqtisadiyyatının təraqqisine xidmət edən kompleks tədbirlərin tərkib hissəsi və davamı kimi yüksək qiymətləndirilir. Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması iqtisadiyyatımızın strukturca yeniləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edəcək, qeyri-neft sektorunun inkişafına, habelə xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə, respublikanın rəqabətqabiliyyəti səviyyəsinin yüksəldilməsinə, ölkəmizin Ümumdünya Ticarəti Taşkilatına daxil olması üçün hazırlığına və digər məsələlərin həllinə təkan verəcəkdir.

Tam əməlinliklə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin iqtisadi müstəqiliyinin reallaşdırılması İlham Əliyev siyasetinin tarixi nüailiyətidir.

Onun fəaliyyətinin başlıca xəttini olduqca mürakkəb olan qlobal dünyada ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin, arzaq və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikası bütün dünyada və xüsusən regionda heç bir qüvvədən asılı olmayan müstəqil siyaset yeridir, heç bir xarici təsirlərə boyun aşmir.

Bu illərdə Azərbaycan xüsusən karbohidrogen cəhətiyələrinin dünya bazarlarına çıxarılması məsələsində, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yol xəttinin çəkilməyə başlamasında, Naxçıvan-Qars Damıryoluğun inşasına qərar verilməsindən təm müstəqil siyasi kurs yürüdərək İlham Əliyev heç bir kanar diktəyə yol verməyibdir. O, ölkəmizin Avrasiya məkanını mərkəzi naqliyyat dəhlizinə çevriləsi rabita sistemini, informasiya texnologiyalarının, sürətli inkişafı üçün də nəhəng işlər görür.

Prezident İlham Əliyev Rusyanın "Exo Moskva" radiosuna verdiyi

müsahibədə demişdir: "Mən suveren bir dövlətin Prezidentiyəm. Mən heç vaxt heç kimdən xahiş etmirəm. Əgər hansısa bir vəziyyət yaranıbsa, deməli ondan çıxməq lazımdır. Biz özünü təmin edən ölkəyik. Biz heç kimdən asılı deyilik. Azərbaycanı macbur etmək qeyri-mümkündür. Azərbaycan elə dövləti deyil ki, onu macbur edə biləsən". Dövlətimizin başçısı dünyada və regionda gedən proseslərə dərindən bələddir. Məhz buna görə də Azərbaycanın daxili və xarici siyasi kursu balanslaşdırılmışdır və bütün məqamlar nəzərə alınaraq həyata keçirilir. Azərbaycan dünyada baş verən dəyişikliklər, siyasi və iqtisadi kataklizmlərə hazırlıdır. O, regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Programının icrasının dördüncü yekunlarına həsr olunmuş konfransda inamla qeyd etmişdir: "Biz ölkəmizi müasirləşdiririk, güclü dövlət yaradırıq. Azərbaycan müasir güclü dövlətə çevriləlməlidir. Bunu etmək üçün bizim bütün imkanlarımız var. Həm iqtisadi, həm siyasi imkanlar, həm də insanların intellektual səviyyəsi, dövlət siyaseti, dövlətin iradası və açıq-aydın görünüşü galəcəyin üfüfləri".

İlham Əliyevin prezidentlik fəaliyyətinin ali qayəsi informasiya cəmiyyətin tələblərinə uyğun olaraq "qara qızılın insan qızılına" çevrilməsini təmin etmək, ölkədə mövcud olan zəngin insan potensialını inkişaf etdirməkdir. "Biz çalışıq sahiyyə, xüsusilə təhsilli bağlı məsolalara böyük diqqət yetirək ki, bizim gəncərimiz bilikli olsunlar, həyəti öz yerini tuta bilsinlər, sağlam böyüyünərlər və ölkəmən inkişafında faal iştirak etsinlər". Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün elm və bütövlükdə sosial sahənin inkişafına, ölkəməndə təhsil və sahiyyə ocaqlarının tikintisine, onların maddi-texniki bazasının müasir tələblərə uyğun qurulmasına xüsusi diqqət yetirilir. Onun prezidentliyi dövründə yüzlərlə yeni məktəb tikilib istifadəyə verilmişdir. Bu sahədə Heydər Əliyev Fondundan Prezidenti Xanım Mehriban Əliyevanın rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Fond tərəfindən "Yeniləşən Azərbaycana - yeni məktəb" programı çərçivəsində bütün ölkədə yeni məktəblərin tikintisi uğurla davam etdirilir. İndiyədək Fondu dəstəyi ilə 230-dan çox məktəb, 29 uşaq müəssisəsi, internat və uşaq evi tikilmişdir. Takca 2007-ci il ərzində bütün mənbələr hesabına 200-dən çox yeni məktəb tikilmişdir.

Ölkədə onrlarla xəstəxana, poliklinika və diaqnostika mərkəzləri tikilərək əhalinin istifadəsinə verilmiş, bir çox sahiyyə müəssisələri müasir tibbi ləvazimat və avadanlıqlarla təchiz edilmişdir.

Ölkədə rəqabətqabiliyyatlı iqtisadi sistemin formalşdırılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi baxımdan müasir tələblərə cavab verən kadrlara tələbatın ödənilmesi, Azərbaycan gənclərinin ümumbaşarı dəyərlərə əsasında layiqli təhsil almaları üçün lazımı şəraitin yaradılması, istedadlı gənclərin dönyanın aparıcı ölkələrində təhsil almaq imkanlarının genişləndirilməsi prosesinin mütləqəlliyyili və səmərəliliyinin artırılmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti canab İlham Əliyevin 16 aprel 2007-ci ilə xüsusi sərancam imzalayıb. 2015-ci ilədək 5 minə yaxın gənc xarici ölkələrdə təhsil almaq imkanı alıb edəcəkdir.

30. 06. 2007-ci ilə Prezident İlham Əliyev Qazax rayonunda olimpiya idman kompleksinin açılış marasimində demişdir: "... Deya bilarəm ki, hazırda Azərbaycanın müxtəlisf şəhər və rayonlarında 20 olimpiya kompleksi ya tikilir, yaxud da ki, onların tikintisi üçün hazırlıqlı işləri görürlür. Bu, çox böyük quruculuq

isləridir. Biz buna çox böyük investisiya qoyuruz. Amma biz bu investisiyaları insanların sağlığımıza qoyuruz, usaqların idmanla möşgül olmasına qoyuruz. Bu investisiyaları Azərbaycanın galəcəyinə qoyuruz. ... Biz galəcək nəslimizi bu cür yetişdirməliyik. Onlar fiziki cəhdən güclü, vətənpərvər olmayırlırlar və manovci cəhdətdən Azərbaycan xalqına xas olan ən yüksək keyfiyyatlara malik olmayırlırlar".

İlham Əliyevin Prezidentliyi dövründə dövlətin müdafiə qüdrətinin gücləndirilməsi, ordunun müdafiə qabiliyyətinin müasir standartlar səviyyəsinə çatdırılması istiqamətində də radikal addımlar atılmış, bu sahəyə ayrılaçq dövlət investisiya xərcləri ildən-ilə artır.

Dövlət başçısı respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına paralel gedən demokratlaşdırma proseslərinin Azərbaycanın galəcək yüksəlişinin asası hesab edir və onun təkmilləşdirilməsinə müümən əhəmiyyət verir.

Cənab İlham Əliyevin qlobal düşüncələr və milli dəyərləri əsas tutaraq nümayiş etdirdiyi yüksək vətənpərvərliyi, təşəbbüskarlığı, fenomenal intellekti, müasir Avropa və dünya siyasetinin globallaşma prosesinin incəliklərinə dərindən bələd olması ölkə daxilində və xaricində ona böyük inam və etimadın güclənməsini təmin etdi. Onun rəhbərliyi altında Azərbaycan qlobal üfüqlərə doğru inamla irəliləyir. Onun qeyd etdiyi kimi: "Azərbaycanın daxili və xarici siyaseti yalnız regional deyil, qlobal miqyasda siyasiyyətə təsir göstərir və galəcəkdə də göstərəcəkdir".

FƏSİL I.

QЛОBAL MАLIYYƏ-İQTİSADИ MÜHİTİN TRANSFORMASIYASI VƏ MİLLİ DÖVLƏTLƏRİN MƏNAFƏLƏRİ

1.1. Qlobal maliyyə-iqtisadi mübütin əsas xarakteristikası və inkişaf təməyülləri

Dünyada geldikcə artan qarşılıqlı asılılıq, dünya iqtisadiyyatının birləşməsi və regionlaşması XX əsrin son mərhələsinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən
Heydər ƏLİYEV

Yaşadığımız dünya son illər ciddi transformasiya proseslərinə səhnə olmuşdur. Bu transformasiyalar beynəlxalq münasibətlərdə, milli münasibətlərdə, ictimai qruplar arası münasibətlərdə, insanların gündəlik həyat tarzında ciddi nəticələr doğurur, yeni proseslər yaradır və bəzən də insanların dünyagörüşündən da dəyişikliklər yol açır. İstir iqtisadi, istərsə da siyasi və mədəni sahələrdə baş verən və çoxsaylı qeyri-müəyyənliliklərlə müşayiət edilən bu dəyişikliklər mahiyyətə qloballaşma prosesləri kimi səciyyələnir. Bu əməada qloballaşma anlayışı yaşadığımız dünyada beynəlxalq iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərin genişlənməsi, dərinləşməsi və sürətlənməsi ilə əlaqədar olan bütün təməyülləri və hadisələr ahatəsi şəkildə əks etdirir. Bu proseslər və hadisələr dünyada həm genişləndirir, həm də kiçildir. Bu genişlənmə - kiçılma prosesi artıq çox surətlidir və təsiri də surətlə hiss edilir. Burada iki məsələyə diqqət vermək lazımdır:

a) Rabitə və bilik texnologiyalarının takanvericisi gücű ilə ictimai münasibətlər və hadisələr bir sahə kimi durmadan genişlənir, dünyanın hər hansı bir yerində baş verən hadisə digər gəşələrindən da hiss edilir.

b) Bu hissədilə yarın məlumat almaq çərçivəsində qalmır, həm də "müsəbat və mənfi ciddi təsirlər" yaradır, yeni proseslərə yol açır.

Bələdiyə, qloballaşma beynəlxalq ictimai münasibətlərin zaman və məkan çərçivəsində genişlənmə, dərinləşmə, kiçılma və sürətlənmə hadisələrinə meydən vermir, özünü müsbət və mənfi təsirlərlə ilə həm aktorlar, həm təsisatlar, həm də dünyagörüşü baxımından daim yemiliklər tələb edir.

İnformasiya texnologiyasında baş verən inqilab cəmiyyətin maddi əsasını köklü sərətdə yenidən quraraq, başarıryyatiñ sosial mənzərasını keyfiyyatca yeni səviyyəyə yüksəltdi.

Hələ 1960-ci ildə Amerikan iqtisadçısı Uolt Rostou cəmiyyətin iqtisadi inkişaf mərhələlərini aşağıdakı kimi müəyyən etmişdi:

- 1) ənənəvi cəmiyyət;
- 2) yüksəlik üçün şəraitin yaradılması;
- 3) yüksəlik (sığrayış);
- 4) kamiliyyət doğru irəliləyişi;
- 5) yüksək kütləvi istehlak ösrü.

Fransız sosioloqu Raymon Aron başlıriyyötün gedikcə yeni vahid sənaye cəmiyyətinə çevriləcəyini əsaslandırmışdır. Vahid sənaye cəmiyyətinin digər mütləkiyyətinə qarşıdır. Ellull hesab edirdi ki, bu yeni cəmiyyət iqtisadi qanunları yalnız modifikasiya etmir, həmçinin onları məhiyyətini dayışdırır. Mülkiyyətin aparıcı rolu aradan qaldırılır, iqtisadi hakimiyət iki korporasiyalann alına keçir, dövlətin köməyi ilə varlılıq və dilşəhərlik qütbəri ləğv edilir. Yeni sənaye cəmiyyəti nəzarəyyəsi amerikan iqtisadçısı Con Qelpreyt tərəfindən hələ 1967-ci ildə əsaslandırmışdır. Onun fikrini görə, müasir dünyənin iqtisadi sistemi iki müxtəlif təbiətli bölmənin vahdatıdır: "planlaşdırılan sistem" və "bazar sistemi". Birinci bölməyə o yalnız qiymətlər, texnologiya və s. üzərində deyil, eyni zamanda dövlət və cəmiyyət üzərində nəzarəti həyata keçirən hönəng korporasiyalar dünənini, ikinci bölməyə isə kiçik biznesi ad edirdi. O, hələ bir nəticəyə gəlməmişdir ki, azad rəqabətə nisbatən oligopoliaların hökmənliyə etdiyi bazzarlarda tənzimləmə və planlaşdırma aparmaq daha asandır. İqtisadiyyatın iki sistemə bölünməsinin əsasında, onun fikrini görə, istehsalın təşkilatı-texniki amilləri dayanır. O, qeyd edirdi: "Bir şəxsin tam nəzarəti altında olan müəssisə və təşkil olunmadan mövcudluğunu mümkün olan müəssisə arasında dərin konseptual fərq vardır". Bu fərq milyonlularla kiçik müəssisələri planlı sistema daxil olmayan müraciətlər nəhəndən ayıran divardır. [258. s. 93]

Cəmiyyətin inkişafında keyfiyyatca yeni mərhələni amerikan sosioloqu D Bell postsənaye cəmiyyəti adlandırmışdır. Onun fikrini görə postsənaye cəmiyyəti aşağıdakı beş əsas əlamətlə xarakterizə edilir:

- 1) iqtisadiyyatın amillər istehsalından xidmət istehsalına keçməsi;
- 2) məşğul olan əhalinin arasında peşəkar mütoxəssislər və texniklərin üstünlük təşkil etməsi;
- 3) nəzəri biliklərin aparıcı rol oynaması;
- 4) texniki-iqtisadi mühətin texnologiya üzərində nəzarətə istiqamətlənməsi;
- 5) elmin kamillik mərhələsinə çatması;
- 6) qərar qəbul etmə prosesinin yeni "intellektual texnologiya" ilə təmin edilməsi. "Sonayloşma" böhranından çıxışı o, "postsənaye təməyüllərinin" inkişafında görür.

Amerikalı sosioloqu A. Toffler "Üçüncü dalğa" adlı kitabında (1980) postsənaye cəmiyyətini super sənayeləşmə nəzarəyyəsi ilə əsaslandırmır. O nəzəri Cahitdan əsaslandırmışdır ki, tarixi inkişaf prosesində ardıcıl olaraq özünü göstərən "döyişik dalğaları" son nəticədə "yeni sivilizasiyam" yaranması ilə nəticələnir. Onun fikrini görə, on min il avval "sivilizasiyanın aqrar dalğası" baş vermişdir. XVII əsrin sonundan isə Avropanı qəbul etmək qələbə etmiş və "planet miqyaslı dəyişikliklərə" yol açaraq industrial sivilizasiyə cəmiyyətin bərəbat olmasına ilə nəticələnmişdir. XX əsrin 60-ci illərindən sonra "üçüncü dalğa" yaxınlaşmağa başlamışdır.

Müsair içtimai fikirdə özünəməxsus yer tutan "Vahid sivilizasiya" nəzəriyyəsinin yaradıcıları hesab edirlər ki, dünyanın bütün dövlətləri vahid siyasi, sosial və iqtisadi quruluşa - liberal demokratiyaya doğru irəliləyirlər. Onların fikrinə görə, bəla bir quruluşa artıq Qərbədə nail olunmuşdur. Dünyanın bütün digər dövlətləri də liberallaşma yolu ilə gedərək bəla bir quruluşa nail olduqda, dünya vahid cəmiyyətə çevriləcəkdir.

Tarixin inkişafının mərhələlərinin nəzərdən keçirilməsi başarıyyatın gələcək təkmil proseslərinin müzəyyan istiqamətləri haqqında da fikir yürütməyə imkan verir.

Cəmiyyətin inkişafının təhlili göstərir ki, XX əsrin ortalarında inkişaf etmiş ölkələrdə formalasına başlamış olan postsonaye cəmiyyəti XXI əsrin əsas aparıcı təməyünlü təşkil edərək, getdikcə daha geniş əhəmənə dairəsinə malik olur. Soncən cəmiyyətindən postsonaye cəmiyyətinə keçmə təməyünlü bütün dünya dövlətlərinin də artıq irəliyi doğru hərəkətinin əsas istiqamətini təşkil edir.

Mürəkkəb və ziddiyyatlı qloballaşma (ingiliscə - global - ümumdünya) proseslərinin dərinləşməsi başarıyyatın içtimai və iqtisadi inkişafında yeni mərhələ yaratmış və meqəcəməyyət adlanan ümumbaşarı cəmiyyətin formalasmasına yol açmışdır.

Sosialist sistem adlanan süni iqtisadi sistem süqut etdikdən sonra, demək olar ki, vahid qaydalarla inkişaf edən global postbazar iqtisadiyyatı sistemi yarandı.

Qloballaşma haqqında son dövrlərdə söylənən fikir və mülahizələri şərti olaraq iki qrup bölmək olar: birinci qrup fikirləri müəllifləri mürəkkəb və ziddiyyatlı qloballaşma prosesinin, hər şeydən avval iqtisadi sahada maliyyətin obyektiv şəkildə aşınmağa çalışır, müsair dünyada real olaraq baş verən və insan cəmiyyətinin maddi həyatını kökündən dəyişdirən hadisələri şərh etməyə çalışırlar. Onlar bəla bir mürəkkəb şəraitde mülki dövlətləri qloballaşma prosesinə necə uyğunlaşmaq haqqında düşünülməyə çağırırlar. Ikinci qrup müəlliflər isə dünyada yaranmış yeni "hökəmrənlilik ideologiyası" mövqeyindən çıxış edirlər və mülki dövlətlərə bu baxımdan hərəkət tərzini müqavimət göstərməyə çağırırlar. [259, s. 3; 186; 187]

Qloballaşma iqtisadi baxımdan çox vaxt "global postbazar iqtisadiyyatı" və yaxud idarə olunan "ümumdünya bazarı" [271, s. 9] kimi xarakterizə edilir. Tamamilə aydınır ki, "bazar" və "bazar iqtisadiyyatı" kapital yüksimi və təbaqəlaşma anlayışları ilə vahdat təşkil edilir.

Proseslərin maliyyətinin düzgün dərk etmək üçün «global iqtisadiyyat» «dünya iqtisadiyyatından» fərqləndirmək lazımdır. F. Brodel və U. Uollersteyn «dünya iqtisadiyyatı» dedikdə dünya miqyasında kapital yüksiminə başa düşürərlər. Bu proses isə Qərbədə XVI əsrden başlanılmışdır. Manuel Kastels hesab edir ki, global iqtisadiyyat - bütün planet miqyasında real zamanda vahid sistem kimi işləməyə qadir olan iqtisadiyyatdır. Kapitalist istehsal əsas zaman və məkanın sərhədlərini aşınmağa çalışaraq, durmadan inkişaf etmişdir. Dünya iqtisadiyyatı ancaq XX əsrin sonunda informasiya və kommunikasiya texnologiyasına əsaslanan yeni infrastruktur asasında asıl global iqtisadiyyata çevrildi.

Qloballaşma iqtisadi sistemin bütün əsas proses və ənşürlərində özünü göstərir. Tarixdə ilk dəfə olaraq kapitalın idarə olunması real vaxt rejimində global maliyyə bazarlarında fəsiləsiz olaraq hayata keçirilir [187, s. 105]. Yeni

texnologiya kapitalı qısa müddət ərzində bir iqtisadiyyatdan digər iqtisadiyyata keçirməyə imkan verir. Investisiya və valyuta kimi müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatı da qarşılıqlı əlaqələr və qarşılıqlı əsili və qlobaldır. Başqa sözə, qloballaşma dünya təsərrüfatının vahid əmtəə, xidmət, kapital, işçi qüvvəsi və biliklər bazarına çevriləməsi deməkdir. Bu, beynəlxalq mələşşənin yeni və yüksək mərhələsidir. Dünya TMŞ-lar üçün vahid bazar əvərlər, bütün ölkələrin əsaliyyət üçün açıqdır. Onları iqtisadi ədəbiyyatda bazar sərhədən dövlətlər adlandırmırlar. TMŞ-lorın müasir dövrədə əsas məqsədi mənşətin maksimallaşdırılmasından çox, bazarın maksimallaşdırılmasıdır. Çünkü onların əsas məqsədi mənşəti maksimum dərəcədə artırmaq olsa, rəqəbat məbərasında başqa şirkətlər uduzurlar. Qloballaşma beynəlxalq rəqəbatı daxili bazarlara da keçirir. Ona görə də bazar iqtisadiyyatının əsas postulatı olan rəqəbat mexanizmi özünün qanunlarına uyğun olaraq bütün dünya miqyasında işləyir. Texnoloji inqilab istehsal amillərindən dəha samarəli istifadə edən şirkətlərə texnoloji üstünlük əldə etməklə mənşətlərin optimallaşdırmaq imkanı verir. Informasiya cəmiyyətində yüksək nəliyyatlarla yanaşı, sosial gərginlik və sosial ziddiyyatlar da artır.

Mütəxəssislərin əksəriyyəti hesab edirlər ki, qloballaşma prosesinin əsasında son on illiklərdə iqtisadiyyatın və bütün başarıyyatın texniki-texnoloji, nəqliyyat-kommunikasiya və informasiya bazasında dərin inqilabi dayışıklıklar dayanır. Məhz həmin sahələrdə son yüzillikdə baş verən sıçrışışlar dünya iqtisadi məkanının müxtəlif hissələrinin bir-biri ilə əzvi şəkildə birləşməsinə yol açı. Bu proses təsərrüfat hayatıñ əsaslı beynəlxalq mələşşənin təməyünlünə mövqüeti notcasıdır. Burada kapitalın hökmənliyi dəha çox texnologiya və rəqəbat üstünlüyündən əsaslanır.

Iqtisadi qloballaşma - milli təsərrüfatların vahid dünya iqtisadiyyatına çevriləməsi prosesidir. Əvvəllər dünya iqtisadiyyatı yer kürəsində mövcud olan və ticarət və digər əlaqələrə bir-birinə bağlı olan, müəyyən dərəcədə qapalı iqtisadiyyatın məcmuundan ibarət idi. İndi isə o, dövlətlər və müxtəlif ölkələrə məxsus transmilli təsərrüfat subyektləri arasında dövlətin iştirakı olmadan baş verən mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlər toplusudur.

Iqtisadi qloballaşma işçi qüvvəsi, kapital, texnologiya, əmtəə bazarlarının beynəlxalq məhiyyət alması və ölkə bazarlarının bir-birinə açılması prosesini əks etdirir.

Dünya Bankının verdiyi tərifə görə, qloballaşma fərdlərin və firmaların digər ölkə rezidentləri ilə könüllü iqtisadi əlaqələr aparmaq imkanı və azadlıqlarıdır.

Global maliyyə-iqtisadi mühiq global və regional iqtisadi məkanda mal və xidmətlərin, kapital və maliyyənin, işçi qüvvəsinin hərəkətinə təmin edən şəraiti və bu sahada mövcud olan qaydalar özündə cəhət etdirir.

Qloballaşma dövründə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin aparıcı həqiqələrindən biri olan maliyyə və valyuta münasibətləri ölkələrin təsərrüfat hayatının yaxınlaşmasında mühüm rol oynayır. Məlum olduğu kimi, əmək mədəniyyəti və valyuta sistemi əmtəə istehsalının inkişafı, təpə dövriyyəsi və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bazası əsasında tədiyyə dövriyyəsinin iştirakçıları arasında formalşmış hesablaşma qaydalarıdır. Bu qaydalar hökumətlərəsərəsər sazişlər və beynəlxalq toşkilatların nizamnamələri ilə reglamentləşdirilir. Nisbi müstəqilliyyət

malik olan valyuta münasibatları tədiyə balansı, valyuta məzənnəsi, kredit və hesablaşma əmaliyyatları vasitəsilə ictimai təkərə istehsalın gedidi, ölkələrin iqtisadi inkişaf sərvətinə, proporsiyalarına və istiqamatına ciddi təsir göstərir.

Global maliyyə-iqtisadi mühiti onurla səciyyələrin ki, ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat subyektləri yalnız ölkə daxilində deyil, həm də xarici bazarlarda əvvəllər görünməmiş dərəcədə sarbətlik alda etmişlər. Əgər onlar əvvəller sarhədləri epizodik hallarda keçirdilərsə, inələndə hallar daimi xarakter almışdır. Digər tərəfdən, milli dövlətlərlə qeyri-rezidetlərə imkan vermişdir ki, onlar qarşılıqlılıq prinsipini əsasında həm də ölkədə mənəsəz olaraq ticarət və biznesə möşğul olsunlar. Hətta onlara milli sahibkarların malik olduğu hüquqları da verirlər.

Bazalar sürətlə globallaşır. Bazaların globallaşması dedikdə, xidmət və mobil maliyyət mülki olan istehsal amillərinin sərbət beynəlxalq hərəkəti başa düşür. Bu hərəkət dünya miqyasında rəqəbat mühitində formalasın qiymətlər əsasında gerçəkləşir. Məsələn, müasir neft və ərzəq, o cümlədən, taxıl bazarı daha çox qlobal maliyyət daşıyır. Bazaların globallaşmasını bazar iqtisadiyyatının yüksək mərhələsi hesab etmək olar.

Son on illiklərin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri maliyyə bazalarının globallaşmasıdır. Maliyyə bazalarının globallaşmasının zoruri şərti kapitalın əsas formallarının liberallaşdırılması, onun texniki vasitəsi isə pul vasitələrinin bir anda dünyanın istanilan nöqtəsinə köçürülməsini təmin edən qlobal telekommunikasiya sistemidir. Maliyyə bazaları isə, məlum olduğu kimi, valyuta, kredit və qiymətli kağızlar bazalarından ibarətdir. Maliyyə bazaları möhtəkirlilik əmaliyyatlarına, yanı aktivlərə sahib olmaq üçün deyil, onların yüksək qiymətləri satışından yüksək mənfəət alda etmək üçün alqı-satçı əqdlərinə geniş imkanlar yaradır. Möhtəkirlilik əmaliyyatları qlobal maliyyə bazalarına qeyri-sabitlik maliyyəti verir.

Qlobal maliyyə-iqtisadi mühiti dünya iqtisadiyyati üçün yeni və yüksək səviyyəli risqlər yaratmışdır. XX əsrin ikinci yarısı dünyada yüksək iqtisadi inkişaf və dörmə elmi-texniki tərəqqi ilə xarakterizə edilir. Bazar iqtisadiyyatına xas olan inkişafda əsaslı xarakteri nisbatən zəif ləzahə edirdi.

Iqtisadi böhranlar, əsas etibarı ilə qisamüddəli xarakter daşıyır, bir ölkədə ciddi, digərlərdən isə nisbatən az özünü göstərir və hətta bazzalarında heç özünü göstərmir. Beynəlxalq iqtisadi münasibatların intensiv inkişafı dünyada əsaslı xarakteri yaranmasına və iqtisadi böhranların inkişafına mane olurdu.

Lakin 90-ci illərdə globallaşmanın surlatla inkişaf etdiyi bir şəraitdə maliyyə böhranları dünya iqtisadiyyatı üçün ciddi təhlükəyə çevrildi. Belə böhranlar Şərqi və Cənubi-Şərqi Asiya, Latin Amerikası ölkələrində və Rusiyada özünü göstərdi. Fond bazalarının çöküşü, bankların və firmaların kütləvi şəkildə iflası, valyutaların devalvasiyası, inflasiyanın güclənməsində ifadə olunan həmin böhranlar həm də xarici amillərin nəticəsi idilər. Ancaq onların miqyası və formaları onu göstərir ki, həmin böhranların meydana gəlməsində və inkişafında beynəlxalq borclar, kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkətinin nəhəngliyi, ticarət və maliyyə axımlarının liberallaşdırılması ciddi rol oynayır.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün obyektiv olaraq dərinleşməsi prosesi milli iqtisadiyyatların bir-birinə açılmasını tələb edir. Bunun nəticəsində, dövlətlər həm milli təsərrüfat subyektlərinin xaricdə, həm də qeyri-rezidetlərin ölkə daxilində

ticarət-iqtisadi əlaqələri üzərində özünün inhisarçı nəzarətindən mahrum olmuşlar. Sahibkarların xarici bazzarda uğurlu fəaliyyətinin əsas şərti onların yüksək rəqəbat qabiliyyətinə malik olmasıdır. Ona görə də belə aqılıq dərəcəsindən ilk növbədə TMŞ-lər istifadə edirlər. Beynəlxalq maliyyə kapitalının həmin çoxistiqaməli şirkətləri milli "oyunculara" nisbatən rəqəbat mübarizəsində adətən həmişə qalib çıxırlar. Qloballaşmanın özünü dəha çox göstərdiyi maliyyə sahəsində onların qalib vəziyyətə dəha aydın şəkildə görür. Belə ki, dünyə maliyyə bazzalarında və fond bazzlarında pul kapitalının və qiymətli kağızlarının tamərküzləşməsi nəticəsində nəhəng miqdarda fiktiv kapital toplanmışdır. Müəyyən hallarda belə təməyllər olduqca təhlükəlidir. Qiymətli kağızlarla aparılan möhtəkirlilik, onların real maddi dəyərlərdən ayrı mövčud olması, şirkətlərin və sahibkarların real vəziyyətən təsir göstərməyə sahənələ - satıqları menecerlərə imkan verir ki, onlar öz şirkətlərində mövčud olan asıl vəziyyəti ortbasdır ətsinlər [327, 2008, №1, s. 240].

Rəbitə texnologiyasında özünü göstərən sıçrayışlar maliyyə sahəsində globallaşmayı oluğuna səratlaşdırılmışdır. Bu sahədəki globallaşmayı birbaşa investisiyalar daha da dərinləşdirir. Iqtisadi integrasiyanın dərinləşməsi nəticəsində xarici ticarətdə ciddi kamιyyat və keyfiyyət dayışıklıkları baş vermişinə baxmayaraq bu sahə maliyyə və birbaşa qoymuşlardan gəri qalır. Əməyin beynəlxalq hərəkəti isə qloballaşma prosesinin ən məhdud sahəsidir.

Maliyyə-iqtisadi mühiti aşağıdakı ümumbaşarı təməyllər özünü göstərir.

1. Özəl biznes dövlətlərlərə sarhadlıları anşlıqla dəf etməyə başlamışdır. Düzdür, hələlik buna əsas etibarla transmili şirkətlər və beynəlxalq banklar nail ola bilirlər.

2. Dövlətlər xarici mal, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi qarşısında əvvəllər qoymuşları görür və digər məncələri tədrisən azaldır və həltu tamamilə aradan qaldırırlar.

3. Xarici ticarətin liberallaşdırılmasını və onlara ÜTTI çərçivəsində nəyat olunmasını təmin edən ümumidünya qaydaların meydana gəlməsi.

4. Valyuta - maliyyə böhranlarının qarşısının alıtması üçün BVF xattı ilə ümumidünya maliyyə tənzimləmələrinə cəhd edilir.

5. Birbaşa xarici investisiyalar yolu ilə və bir səra nəhəng fond bazzaları və qiymətli kağızlarla birjadanan ticarət vasitəsilə istehsalat və bank kapitalının sərbəst miqrasiyası prosesi başlamışdır.

6. Səmnişin və yük daşınmasında aviasiya və digər naqliyyat növlərindən sürət amilinin rolü artmış və naqliyyat xidmətində ümumidünya şəbəkəsi yaranmağa başlamışdır.

7. Sözün asıl mənasında, qlobal rəbitə sistemi kimi internet şəbəkəsi yaranmışdır. Bu xarici ticarət, maliyyə və digər sahələrdə əqdlərin bağlanması və yerinə yetirilməsini sürətləndirir və xeyli asanlaşdırır.

1. 2. Qloballaşma şəraitində yeni maddi mühitin və informasiya məkanının transformasiyası

Tarixi inkişafın gedişi prosesində insan özü üçün istehsal alat və vəsaitləri daxil olmaqla cəmiyyət hayatının maddi asasını təşkil edən maddi mühit yaratmış və onu inkişaf etdirir. XX əsrin ikinci yarısında elmi-texniki və texnoloji inqilabların sürətlənməsi nəticəsində cəmiyyətin maddi hayatında yeni keyfiyyət dayışıklılığı baş verdi. Elm bilavasita məhsulat qüvvəyə çevrildi, önlən işa informasiya texnologiyaları çıxdı. Həyatın, demək olar ki, bütün sahalarında sıçrayış baş verdi. Abad mənzillərlə zəngin olan nəhəng şəhərlər intensiv olaraq artır. Standart məişət texnikasının (soyuducular, kondisionerlər, toz soran, palter və qəbyuyan maşınlar, mikrodalğalı sobalar) kütləvi istehsal tomin edilmişdir. Informasiya texniki məişətə (televizorlar, kompyuterlər, sürətçixaran aparatlar, printerlər, videomagnitofonlar) geniş miqyasda daxil olmuşdur. Yeni rabito vasitələri (faks, mobil telefon, elektron poçtu) sürətli inkişaf edir. Nəqliyyat köklü sürətdə dayışmışdır bir sutkadan da az müddət ərzində sərnişin laynerləri insanları yer kürasının iştirakçılarına çatdırır. Nüva texnologiyası geniş miqyasda tətbiq edilir. Sünə peykərlər vasitəsilə olda edilən məslumatlar gündöldür həyata istifadə edilir. Gündümüzün bir çox realilləri yaxın keçmişdə fəntaziya kimi görünürdür.

ETT nəticəsində postsanaye və ya informasiya cəmiyyəti adlanan yeni cəmiyyət yaranmışdır.

XX əsrin sonunda "sosializm lagerinin" süqütündən sonra - bazar iqtisadiyyatı, siyasi demokratiya, ideya plüralizmi, "açıq cəmiyyət" və "açıq iqisadi inkişaf" modeli ümumbaşarıxarak alaraq cəmiyyətin iraliyi doğru hərəkətinin aparıcı iştirqamatına çevrildi.

Qloballaşmanın əsasında istehsal sferasında baş verən dayışıklılıklar. Mürakkəb texnologiyaların tətbiqi, ixtisaslaşma və əməyin kooperasiyası sahəsində gedikcə özünü da tövərən dayışıklılıklar xüsusi şəhəriyyətə malikdir. İstehsal prosesində baş verən tərəqqi nəqliyyat, rabito, ticarət və təhsil sahəsində tərəqqi ilə müşayiət olunur.

Elektron texnologiyaya əsaslanan müasir telekommunikasiya sistemində tətbiq edilən informasiya texnologiyası tamamilə yeni hadisədir.

Maddi sahədə baş verən həmin dayışıklılıklar işa insanların hayatında, tələbatında, davranışında və psixologiyasında yeni təməyülərlər müşayiət olunur.

Ölkə daxilində iqisadi hökmranlıq əla keçirən kapital hələ orta əsrlərdən dünya miqyasında hökmranlıq etməyə can atmağa başlamışdır. Bu prosesin başlangıcı Avro - Atlantik ölkələrin ticarət kapitalının hökmranlığını tomin edən mərkəntilizm dövründə baş verən qədər aparıcı Qərbi dövlətlərinin rəsmi siyasetininə asasını təşkil edən mərkəntilizm ideyalarının son nəticəsi dünənin zəngin xammal mənbələrini Qərbin ticarət kapitalının yüksək məntəqinə (təbə etməkdən ibarət) olmuşdur. Sürətli zənginləşən avropanlı tacirlər öz dövlətlərinin bilavasita hərbi dəstəyi ilə yeni-yeni bazarları və kapital mənbələrinə can atırdılar. Qızılı, yeni-yeni torpaqlara və xarici mallara olan hərislik yeni ticarət yollarının açılmasına, müstəmləkəçilik sisteminin yaranmasına və o dövrün dünə

bazarının hüdudlarının yeni regionlar hesabına genişlənməsinə səbəb oldu.

Sənaye inqilabının qələbəsi, azad rəqabət və bazar mexanizminin tam şəkildə işləməyə başlaması və fabrik-zavod istehsalının kütləvişəsi dünya bazarına qoşulan yeni regionları təsərrüfat oląqların dəha də genişləndirdi. XIX əsrin sonlarında dünya bazar formalaşdır. Tədricən malların hərəkatı ilə yanaşı istehsal amillərinin (kapital, işçi qüvvəsi sahibkarlıq qabiliyyəti, texnologiya) da bəyənəlxalq hərəkatı sürətlənərək, dünya təsərrüfatı sistemini formalaşdırıldı. Lakin Asiya (Yaponiyadan başqa), Afrika və Latin Amerikası ölkələri sənaye inqilabından kənarda qalarak, bəyənəlxalq əmək bölgüsü sistemində kənd təsərrüfatı və dağ-mədən sənayesinin möhsulları ilə iştirak etməli oldular.

Yuxarıda göstərilədiyi kimi, dünya təsərrüfatı sisteminin inkişafında yeni mərhələ XX əsrin 80-90-ci illərində başlamışdır.

Inkişaf etmiş və yaxud zəngin Şimal ölkələri üçün bu dövr postsanaye işçəerasına keçid, bir çox geri qalmış ölkələr üçün (Yeni sənaye ölkələri və CİN) iqtisadi geriliyin aradan qaldırılması və postsosialist ölkələri üçün bazar iqtisadiyyatına dönüs, bütün dövlətlər üçün işa - daxili və xarici hayatın liberallaşması və onun qloballaşması dövrü kimi xarakterizə edilir.

Təmamilə təbidiir ki, yeni yaranan iqisadi və maliyyə mühitində istehsal amillərinin tərkib hissələrinin bəyənəlxalq miqyasda hərəkatı eyni şəkildə eträyan etmir və bir-birindən fərqlənir. Məsələn, dünya bazarında kapitalın çevikliyi ilə işçi qüvvəsinin çevikliyi eyni deyildir. Belə ki, ümumi ekvivalentdə - pulda təzahür edən kapitalın hərəkəti dövlətlər arasında əsasında manəsiz baş verir. Onun hərəkətinin yeganə meyən-yüksək mənəfaat alda etməkdir. Lakin işçi qüvvəsinin hərəkətini meyarları müraciət və müxtəlifdir. Yüksek əmək haqqı bu meyarlardan yalnız biridir. Onun asas meyəri işa alvenşli töbii, sosial və mənəvi mühitin olmasıdır. Ona görə də həftə milli təsərrüfatlar daxilində işçi qüvvəsi bazarının çevikliyi, digar bazzılara nisbatan zoisdır. Bəyənəlxalq miqyasda işa dil, mədəni və s. manəsələr da mövcuddur. Ona görə də mahdud da olsa əmək həzari də global məhiyyəti daşıyır. 1) firmalar dünyanın istədikləri yerdən yerləşərək əmək chiyatlarından manəsiz istifadə edə bilərlər; 2) firmalar hər yerdən istədikləri mütləkəssisi cəlb edə bilərlər; 3) insanlar dünyanın istədikləri əmək bazarlarında mütlək sababları (mühəriba və s.) öz ölkəsinin tərk edərək, öz təsəbbüsünə ilə istənilən əmək bazarlarına müraciət edə bilərlər [187, s. 105-106].

Elm, texnologiya və informasiyanın bəyənəlxalq miqyasda hərəkəti sorğusudur və global məhiyyət daşıyır. Texnoloji informasiya üzərində mülkiyyət hüququ rəqabət üstünlüyünü yaradır. Texnologiya və biliq mübadiləsi qlobal iqtisadiyyatın hərəkətvericisi qüvvəsinə çevrilmişdir. Dünya döllərinin leksikonuna daxil olan «yeni iqtisadiyyat» termini məhz bunuluna alaqqadardır.

Postsanaye cəmiyyətində yüksək mənəfaatı an yeni texnologiyaya malik olanlar alda edirlər. Bunun üçün elmi tədqiqatları intensivləşdirmək, onların nəticələrinin tətbiqini sürətləndirmək, təhsilin səviyyəsini yüksəltmək, informasiya sisteminin geniş şabakmasını yaratmaq, sosial təminatın etibarlı müdafiəsinə tömən etmək lazımdır. Yeni şəraitda cəmiyyətin fiziki deyil, intellektual potensialı on plana çıxır. Kadrların professionallığı və biliq səviyyəsi, yeni texnologiya ilə əlaqədar sahələrə maraq yaradılması xüsusi şəhəriyyət kəsh edir.

Klassik kapitalizm işçi gücüşinin ölkə daxili hərakatında, xammal əldə etmək üçün müstəmləkələrin zəbt olunmasında maraqlı idi. Yeni şəraitdə insanların və ideyaların ölkələrəsi hərəkəti on plana çıxır. Bu zaman elmi ideyalar və yüksək ixtisaslı mütəxəssislər geniş miqyasda, yalnız həyat səviyyəsi kifayat qədər yüksək olan qabaqcıl sənaye ölkələrində istifadə edilir. Ona görə intellekt idxləri sərfli galır mənbəyinə çevrilmişdir. İEOÖ-a ağır zərər vuran "beyin axımı" geniş yayılmışdır.

Postşənayə cəmiyyəti təşkilatlılıq və idarəciliçlik sahalarında ciddi dəyişikliklər ilə xarakterizə edilir. Texnoloji üstünlük üçün yüksək təşkilatlılıq, işdə dəqiqlik, çeviklik tələb olunur. İstehsal prosesinin yenidən qurulması imkanı vaxt itinləndən nəzərdən keçirilməlidir. Əsas məsələlərdən biri - istehsal prosesində idarəciliçin texniki-təşkilat və sosial aspektlərini öyrənen elm sahalarının inkişafıdır. Elektron birjalar və elektron ticarət sisteminin təşkili kapitalın dövrüyyəsi və dövrənini xeyli sürətləndirmişdir. [186, s. 53]

Müsəvir iqtisadiyyat həddən artıq mürakkəbləşmişdir. Onu canlı orqanızmin inkişafı ilə müqayisə etmək olar. Müəssisələrərəsi əlaqələrin, onların bir-birindən əsaslılığını artırğı bir şəraitdə inkişaf imkanlarından burını daim seymək tələb olunur. Bu seçim isə həlliçidi olur. Kaskin iqtisadi dəyişikliklər negativ nticələr yaradır, təraqqi yalnız tədrici dəyişikliklərlə mümkündür.

Yeni maddi mühitdə izafə mənəfət istehsal xərclərini əhamiyətli dərəcədə aşağı salan az qrup müəssisələrdən alda edilir. Həmin müəssisələrdə mahsul istehsalına sərf edilən vaxt ictimai zəruri (orta) vaxtdan azdır. Daha yüksək əmək mahsuldarlığı yeni texnologiya tətbiq edilməsi, bazarın isə istehsalın təkniləndirilməsi hesabına alda edilir. Lakin elmi-texniki nailiyyət geniş yayıldıqda, izafə mənəfət azalır. Ona görə qabaqcıl firmalar həmişə yeni texnologiya axtarışındadırlar.

Qloballaşma dövründə təsərrüfat vahidlərinin fəaliyyətində xərici mühitin rolü gedidicə artı. Xərici mühit dedikdə, müəssisələrin fəaliyyətinə təsir göstərən xərici şərait nəzərdə tutulur. [157, s. 12] Müəssisələr beynəlxalq bazarlara çıxdıqda menecerlər qlobal iqtisadi və maliyyə mühitinin tələblərini nəzərə almırlıdlar. Beynəlxalq rəqabət mühitinə uyğunlaşmaq zorurəti olduqca vacibdir. Məlum olduğu kimin hər bir sahada müxtəlif rəqabət şəraitini hökm sürür. Çevik siyaset yerdən firmalar xərici mühitinə verdiyi tətbiklilikləndən məharətə istifadə edirlər. Ölkə daxilində da bəzi firmalar xərici rəqiblərlə daha uğurlu rəqabət mübarizəsi apara bilirlər. Qlobal iqtisadi sistemini yaranması xərici bazarlar, yeni məhsullar haqqında informasiyanın tez yayılmasına imkan verir. Müəssisələr çevik şəkildə istehsalı xəricə köçürməyə və yaxud xəricdən ölkəyə gətirməyə şərait axtanır.

Himayəçilik meyllərinin müəyyən dərəcədə sərtləşməsinə baxmayaq, əmtəə və xidmət bazarları gedikcə dəha çox qloballaşır. Belə ki, 1986-1995-ci illərdə dünyada əmtəə dövrüyyəsi ildə orta hesabla 6,5 % artaraq 1,9 dəfə çoxalmışdır. Xidmət ticarəti isə bu dövrə dəha sürətlə artmışdır [259, s.5]. 1995-2006-ci illərdə isə dünyada əmtəə dövrüyyəsi dəha 2,4 dəfə çoxalaraq 10010, 0 mlrd. dollarlardan 24273, 0 mlrd. dollara çatmışdır. [şəhəv №1]

Qlobal iqtisadiyyat şəraitində xərici bazarlara çıxış yenidən təsərrüfatlılıq sisteminin aparıcı ünsürtüne çevrilmişdir. Beynəlxalq iqtisadiyyat sahəsində tanınmış

mütəxəssis M. Porter haqlı olarq hesab edir ki, müasir dövrda ticarət, o cümlədən mal ixracı qlobal strategiyanın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir [222, s. 27].

1.3. Qloballaşma dövründə maliyyə mühitinin transformasiyası

İstehsalın miqyasının artması və mürakkəbləşməsi investisiyaya ehtiyacı ciddi şəkildə artırır və kapitalın hərəkatını sürətləndirir. Hayata keçirilən saysız hesabsız maliyyə əməliyyatlarının məqsədi və obyekti çox vaxt milli sarhadlardan kanarda olur. Kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi istehsal sferasına nisbətən bank-maliyyə sferasında misli görünməmiş duradə səratlanmış və qloballaşmışdır. Maliyyə, investisiya və informasiya ehtiyatları alda etmək uğrunda rəqabət mübarizəsi sıddatlanmışdır. Nəhəng beynəlxalq banklar, bu mübarizənin əsəl aparıcı qüvvələridir.

Bank-maliyyə əməliyyatlarının yeni kommunikasiya vasitəsilə aparılması «elektron pulların» hərəkatını nəzərdə tutan yeni anlayışın - «virtual iqtisadiyyat» anlayışının yaranmasına səbab olmuşdur.

Qloballaşma şəraitində kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkatı ciddi komiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə maruz qalmışdır. Başqa sözü, qloballaşma özünü maliyyə sahəsində dəha qəbarəq şəkildə göstərir. XX asrdə milli maliyyə bazarları dünya bazارının tərkib hissəsinə çevrilmişdilər, həmin əsrin sonunda dünya maliyyə bazarı qlobal bazara çevrildi. Core Soros «Açıq cəmiyyət Qlobal kapitalizm islahat edilərək» adlı (M., 2001) əsərində maliyyə sahəsində qloballaşmanın mahiyyətini bəla açır. «Biz qlobal iqtisadiyyatda yaşayırıq, onun üçün isə mal və xidmətlərin sərbəst mübadiləsi, dəha böyük daradə isə kapitalın azad hərəkatı xasdır. Bunun nticəsində müxtəlif ölkələrdə faiz dərəcələri, vəyutə məzənnələri və birja kotirovkalari six şəkildə qarşılıqlı asılıdır. Qlobal maliyyə bazarları isə bütün döyündə iqtisadi şəraitin güclü təsirini göstərir. Maliyyə kapitalı imtiyazlı vəziyyətdədir. Ümumiyyətən götürüldükdə, kapital digər istehsal amillərinə nisbətən, maliyyə kapitalı isə onun başqa formalarına nisbətən dəha mobildir. Maliyyə bazarları, əyn-əyn ölkələr üçün kapitalın vergiya çəkildiğiməsini hədsiz dərəcədə çətinləndirmişdir, çünki onu hara istəsələr apara bilərlər. Nəzərdə alınsa ki, beynəlxalq maliyyə kapitalı əyn-əyn ölkələrin hayatındə həlliçidi rol oynayır, bu gün artıq qlobal kapitalist sistemi haqqında danışmaq olar». [152, s. 199]

Qlobal maliyyə mühiti dedikdə, qloballaşma dövründə dünya maliyyə bazarlarının inkişafına və bankların, maliyyə korporasiyalarının və investorların qorarlarına təsir edən qlobal və regional şərait nəzərdə tutulur. Qlobal maliyyə mühiti transformasiyası edən (inkişaf edən) beynəlxalq pül sistemləri, ayrı-ayrı ölkələrin tədiyə balanslarının vəziyyəti, aparıcı dünya dövlətlərinin və regionlarının inkişaf modellərinin təsiri altında ciddi dəyişikliklər maruz qalır. Qlobal maliyyə mühiti beynəlxalq maliyyə bazarlarında, beynəlxalq bank işində, beynəlxalq maliyyə korporasiyalarında və beynəlxalq portfel investisiyalarında mövcud olan şəraitli özündə birləşdirir. [191, s. 2]

Qlobal kapital və maliyyə bazarlarının aşağıdakı başlıca xüsusiyyatlarını qeyd etmək olar:

- əmlaliyyatların nəhəng miqdarda dünya maliyyə markazlarında, habelə offşor zonalarda (dunya iqtisadiyyatının «qara bazarlarından») cəmlənməsi. 90-ci illərin avvalında yalnız «yeddiñər» arasında gündəlik maliyyə axınları 420 mlrd. ABŞ dollar taşkil edirdi ki, bu da dünya ticarəti həcmindən 34 dəfə çox idi;
- coğrafi sərhədlərin olmaması;
- əmlaliyyatların bütün şəhər ərzində aparılması;
- qabaqcıl ölkələrin valyutalarından, habelə AVRO və SDR-dən istifadə olunması;
- iştirakçıları əsasən yüksək reytingdə malik olan birinci dərəcəli banklar, şirkətlər, maliyyə-kredit institutları və hökumətlərdir;
- maliyyə xidmətlərində inqilab özünü göstərdiyi bir şəraitde bazar segmentləri və səvəldəşmə alətlərinin coşxaxalılığı;
- beynəlxalq faiz dərəcələrinin spesifik olması;
- ən daqiq elektron hesablaşma məşinlərindən istifadə olunması əsasında kağızsız əmlaliyyatların yüksək informasiya texnologiyası və standartlaşdırılması;
- bütün dünyada sarbst dayışan valyuta məzənnəsi sistemine keçilməsi ilə əlaqədar olaraq valyuta mübadiləsi əmlaliyyatlarının geniş vüsət alması. Valyuta birjası qlobal maliyyə bazarının aparıcı ünsürləndə, valyuta məzənnələrinin gözlənilməz dəyişməsi və möhtəkirlik hücumları onun mühüm atrributuna çevrilmişdir;
- mal və xidmətlərin beynəlxalq hərəkatına xidmət edən dünya maliyyə axınlarının böyük vüsət alması;
- qismən müddətli kreditlər və qiyməti kağızlara qoyuluşlar şəklində «qaynar» və ya «çılçığın» pulların böyük məbləğlərdə axınının yaranması;
- maliyyə bazarlarının bütün segmentlərində (valyuta, kredit, fond və siyortə) «heç nadən» pul düzəldən möhtəkirlik əmlaliyyatlarının görünənməmiş dərəcədə artması;
- cinayatkarlıq yolları ilə əldə edilmiş qeyri-legal pulların böyük miqdarda mövcud olması [191, s. 50-51].

Qlobal bazarların yeni subyektləri TMŞ və TMB-lardır. Dünya iqtisadiyyatının, o cümlədən, dünya maliyyə bazarlarının qloballaşmasında və müasir dövrə fəaliyyətində onların aparıcı rol oynayırlar. Nəhəng TMŞ-lərin dövriyyəsi bir çox ölkələrin MMM-undan, TMB-ların aktivləri isə dövlət büdcələrindən qat-qat çıxdur. Onların valyuta ehtiyatları dünyadakı bütün Mərkəzi bankların ehtiyatlarından bir neçə dəfə çıxdur. [191, s. 52].

Transmili şirkətlər (TMŞ) və Transmili Banklar (TMB) dünya bazarlarında rəqib durumundadırlar və onların maraqları bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənir. Bu maraqlar onların fəaliyyət profilindən, ölkəyə daxil olma yollarından, manşə ölkəsindən və sairdən asılıdır.

Şübhəsizdir ki, TMŞ və TMB nəhəng maliyyə ehtiyatlarına malikdirlər və ona görə də onlara hesablaşmayan ayrı-ayrı ölkələrin hakim dairələrini «cazalandır» və ya «taşviq edə» bilirlər. Bu zaman onlara vahid iqtisadi məkanə daxil olmayan və güclü iqtisadi, elmi-texniki potensiala malik olmayan ölkələr

daha çox «cazalandırılır». Lakin bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, (Məsələn, Argentinanın) ölkənin iqtisadi inkişaf tələblərinə cavab verməyən təklif və tövsiyələrin qəbul edilməsi ölkədə ciddi çatışlıklar yaradır, bəzən isə böhranla nəticəalanır.

Lakin məlum olduğu kimi, müstəqil dövlətlər TMŞ və TMB-in fəaliyyətinin ölkə daxilində hüquq tənzimlənməsi imkanına malikdirlər. Beləliklə, beynəlxalq kapital və maliyyə hərəkatında qloballaşma prosesində baş verən komisiyət və keyfiyyət dayışmaları təsərrüfat və maliyyə hayatında yeni realşılardın yaranmasına səbəb olmuşdur. Həmin realşılardan nəzəra alınması transformasiya mərhələsində olan ölkələr, o cümlədən, Azərbaycan üçün olduqca vacibdir.

Dünya təsərrüfatı sisteminin beynəlmələşdirilən xarakteri ardıcılca beynəlxalq kapitalın hərəkəti də səsrənlər. Azad rəqabət dövründə ölkələr arasında mal hərəkəti ənənəvi olduğu halda, XIX əsrin sonları və XX əsrə kapital hərəkəti beynəlxalq əlaqələrin daha tipik cəhətinə çevrilmişdir. 1914-cü ildə ikinci dünya müharibəsinin sonlarına qədər xarici kapital qoyuluşları təxminən 1/3 qədər artmışdır. Ikinci dünya müharibəsindən sonra xarici kapital qoyuluşları hər ən ildə, birbaşa investisiyalar isə hər 7-8 ilə iki dəfə artmışdır. Yalnız 1945-1985-ci illərdə sənaye ölkələrinin kapital ixracı 40 dəfədən çox artmışdır. 1983-1989-cu illərdə isə BVF-nə üzv olan ölkələrdə bütün formalarda kapital ixracı 3, 5 dəfədən çox artmışdır (299 mlrd. dollardan 1103 mlrd. dollara yüksəlmişdir). İqtisadi Əməkdaşlıq və Inkişaf Təşkilatının (İƏTİ) məlumatlarına görə 1983-cü ildən sonra birbaşa xarici investisiyaların orta illik artım sürəti 34% olmuş və bu da dünya ticarətinin artım surətindən 5 dəfə yüksək olmuşdur. Xaricə külli miqdarda ənənəvi kapitalı fəaliyyət göstərir. BMT-nin məlumatına görə xaricədə toplanmış yalnız birbaşa investisiyalar 1993-cü ildə 2,0 triliyon dollar taşkil etmişdir. 1992-ci ildə xarici kapital iştirak edən müəssisələrdə 5,5 triliyon dollarlıq məhsul və xidmət istehsal edilmişdir. Sonrakı illərdə kapital ixracının artım sürəti ham məcmuu milli məhsulun, ham da mal ixracının artımından çox yüksək olmuşdur. Yalnız 1990-2000-ci illər ərzində qlobal valyuta bazarlarında gündəlik əmlaliyyatlar 2 dəfə, istiqraz bazarlarında 5 dəfə, sahə bazarlarında isə 20 dəfə artmışdır. [191, s. 49]. Beynəlxalq kapital hərəkəti dünya təsərrüfat əlaqələrinin müümən amilləne çevrilmişdir. Xarici investisiyaların artması və borc kapitalının beynəlmələşdirilən nəticəsində dövlətlərarası kredit təşkilatları sistemi yaradılmış, nəhəng beynəlxalq pul bazarı formalasmuşdur (bax: codvol №1).

Kapitalın və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti, hər şeydən avval ölkələr arasında istehsal xərcələrinin, xüsusən əmək haqqının səviyyəsindən mövcud olan fərqlə əlaqədardır. Məsələn, ikinci dünya müharibəsindən sonra əmək tutumlu istehsal kütvləvi sürətdə sənaye ölkələrindən əmək haqqı çox aşağı (bəzən on dəfə) səviyyədə olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürülməyə başlamışdır. Kapital hərəkətini şərtləndirən ən müümən amillərdən biri ölkələr arasında təbii sarvoşların qeyri-barabar bölüşüsdür. Transmili şirkətlər yüksək manşətələr üçün uczuz xammal mənbələrini əla keçirməyə çalışırlar. Kapital və maliyyə hərəkəti ənənəvi olaraq mal hərəkətinə də yol açır və bazarların təmİN olunmasına şərait yaratır.

Qlobal kapital və maliyyə bazarlarının aşağıdakı başlıca xüsusiyyatlarını qeyd etmək olar:

- əməliyyatların nəhəng miqdarda dünya maliyyə mərkəzlərində, habelə offşor zonalarında (dunya iqtisadiyyatının «qara bazarlarında») cəmlənməsi. 90-ci illərin əvvəlində yalnız «yeddiilər» arasında gündəlik maliyyə axınları 420 mlrd. ABŞ dollar təşkil edirdi ki, bu da dünya ticarəti həcmindən 34 dəfə çox idi;
 - coğrafi sarhadların olmaması;
 - əməliyyatların bütün sutka ərzində aparılması;
 - qabaqcıl ölkələrin valyutalarından, habelə AVRO və SDR-dən istifadə olunması;
 - iştirakçıları əsasən yüksək reytinqə malik olan birinci dərəcəli banklar, şirkətlər, maliyyə-kredit institutları və hökumətlərdir;
 - maliyyə xidmətlərində inqilab özünü göstərdiyi bir şəraitdə bazar segmentləri və sövəldəşmə alətlərinin çoxşaxalılığı;
 - beynəlxalq faiz dərəcələrinini spesifik olması;
 - ən daşıq elektron hesablaşma məşinlərindən istifadə olunması əsasında kağızsız əməliyyatların yüksək nüfuzlu texnologiyası və standartlaşdırılması;
 - bütün dünyada sərbəst dayışan valyuta məzənnəsi sistemindən keçilməsi ilə əlaqədər olaqarəq valyuta mübadiləsi əməliyyatlarının geniş vüsütlə alması. Valyuta birjası qlobal maliyyə bazarnın aparıcı ünsürləndə, valyuta məzənnələrinin gözlənilməz dayışması və möhtəkirlilik hücumları onun mühüm attributuna çevrilmişdir;
 - mal və xidmətlərin beynəlxalq hərəkətinə xidmət edən dünya maliyyə axınlarının böyük vüsütlə alması;
 - qısamüddətli kreditlər və qiymətli kağızlara qoymuşlar şəklində «qaynar» və ya «çılğın» pulların böyük məbləğlərdə axınının yaranması;
 - maliyyə bazarlarının bütün segmentlərində (valyuta, kredit, fond və sığorta) «heç nadəm» pul düzəldən möhtəkirlilik əməliyyatlarının görünənməmiş dərəcədə artması;
 - cinayatkərliq yolları ilə əldə edilmiş qeyri-legal pulların böyük miqdarda mövcud olması [191, s. 50-51].

Qlobal bazarların yeni subyektləri TMŞ və TMB-lardır. Dünya iqtisadiyyatının, o cümlədən, dünya maliyyə bazarlarının qloballaşmasında və müasir dövrda fəaliyyətində onlar aparıcı rol oynayırlar. Nəhəng TMŞ-lərin dövriyyəsi bir çox ölkənin MMM-undan, TMB-ların aktivləri isə dövlət büdcələrinində qat-qat çoxdur. Onların valyuta cəhiyatları dünyadakı bütün Mərkəzi bankların ehtiyatlarından bir neçə dəfə çoxdur. [191, s. 52].

Transmilli şirkətlər (TMŞ) və Transmilli Banklar (TMB) dünya bazarlarında rəqib durumundadırlar və onların maraqları bir-birindən keşkin sürətdə fərqlənir. Bu maraqlar onların fəaliyyət profilindən, ölkəyə daxil olma yollarından, mənşə ölkəsindən və sairəndən asılıdır.

Şübhəsizdir ki, TMŞ və TMB nəhəng maliyyə cəhiyatlarına malikdirlər və ona görə də onlara hesablaşmayan ayrı-ayrı ölkələrin həkim dairələrini «cozalandırıv» və ya «əsəviq edəv» bilirlər. Bu zaman onlara vahid iqtisadi məkanə daxil olmayan və güclü iqtisadi, elmi-texniki potensiala malik olmayan ölkələr

daha çox «cozalandırıllar». Lakin bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, (Məsləhət, Argeniniyanın) ölkənin iqtisadi inkişaf tələblərinə cavab verməyən təklif və tövsiyaların qəbul edilməsi ölkədə ciddi çətinliklər yaradır, bəzən isə böhranla nəticələrin.

Lakin məlum olduğu kimi, müstəqil dövlətlər TMŞ və TMB-in fəaliyyətinin ölkə daxilində hüquq tənzimlənməsi imkanına malikdirlər. Beləliklə, beynəlxalq kapital və maliyyə hərəkəti qloballaşma prosesində baş verən kamuyuşt və keyfiyyət dəyişmələri təsərrüfat və maliyyə həyatında yeni realşıqların yaranmasına səbəb olmuşdur. Həmin realşıqların nazara alınması transformasiya mərhələsində olan ölkələr, o cümlədən, Azərbaycan üçün olduqca vacibdir.

Dünya təsərrüfat sisteminin beynəlxalq xarakteri ardıqca beynəlxalq kapitalın hərəkəti də surətlənir. Azad rəqabət dövründə ölkələr arasında mal hərəkəti ənənəvi olduğu halda, XIX əsrin sonları və XX əsrə kapital hərəkəti beynəlxalq əlaqələrin dəha tipik cəhatinə çevrilmişdir. 1914-cü ildə ikinci dünya müharibəsinin sonlarında qədər xarici kapital qoymuşları taxminan 1/3 qədər artmışdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra xarici kapital qoymuşları hər ən ildə, birbaşa investisiyalar isə hər 6-7 ildə iki dəfə artmışdır. Yalnız 1945-1985-ci illərdə sonnecə ölkələrinin kapital ixracı 40 dəfəndən çox artmışdır. 1983-1989-cu illərdə isə BVF-nə üzv olan ölkələrdə bütün formalarda kapital ixracı 3, 5 dəfəndən çox artmışdır (299 mlrd. dollardan 1103 mlrd. dollara yüksəlmüşdür). İqtisadi Əməkdaşlıq və Inkişaf Təşkilatının (İƏTİ) məlumatlarına görə 1983-cü ildən sonra birbaşa xarici investisiyaların orta illik artım süresi 34% olmuş və bu da dünya ticarətinin artımı sürətindən 5 dəfə yüksək olmuşdur. Xaricədə külli miqdarda əcnəbi kapital fəaliyyət göstərir. BMT-nin məlumatına görə xaricədə toplanmış yalnız birbaşa investisiyalar 1993-cü ildə 2,0 triliyon dollar təşkil etmişdir. 1992-ci ildə xarici kapital iştirak edən müəssisələrdə 5,5 triliyon dollarlıq məhsul və xidmət istehsal edilmişdir. Sonrakı illərdə kapital ixracının artım süresi ham məcmüii milli məhsulun, ham da mal ixracının artımından çox yüksək olmuşdur. Yalnız 1990-2000-ci illər arzında qlobal valyuta bazarlarında gündəlik əməliyyatlar 2 dəfə, istiqraz bazarlarında 5 dəfə, sahə bazarlarında isə 20 dəfə artmışdır. [191, s. 49] Beynəlxalq kapital hərəkəti dünya təsərrüfat əlaqələrinin müümən amilindən əlavə edilmişdir. Xaricə investisiyaların artması və hərc kapitalının beynəlxalqlaşması nəticəsində dövlətlərəkər kredit təşkilatları sistemi yaradılmış, nəhəng beynəlxalq pul bazarı formalşmışdır. (bax: cədvəl №1.1)

Kapitalın və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti, hər şeydən əvvəl ölkələr arasında istehsal xərəflərinin, xüsusən əmək haqqının səviyyəsində mövcud olan fərqlərə əlaqədardır. Məsələn, ikinci dünya müharibəsindən sonra əmək tutunlu istehsal küləvi sürətdə sonnecə ölkələrdən əmək haqqı çox aşağı (bəzən on dəfə) səviyyədə olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürülməyə başlamışdır. Kapital hərəkətinin şəhərləndirən an mühüm amillərdən biri ölkələr arasında labbı sərvətlərin qeyri-bərabər bölgüsüdür. Transmilli şirkətlər yüksək mənfəət əldə etmək üçün ucuza xammal mənbələrini ala keçirməyə çalışırlar. Kapital və maliyyə hərəkəti ənənəvi olaraq mal hərəkətinə də yol açır və bazarların təmin olunmasına şərait yaradır.

Cədvəl №1. 1

Beynəlxalq maliyyə axınları (Mld. ABŞ dolları)

Ölək	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Böyük Britaniya		366,1	648,9	830,1	642,6	766,6	689,0	1016,6	
ABŞ	9,3	36,4	71,7	86,1	85,3	104,3	92,1	98,8	109,3
Yaponiya		62,8	163,7	147,3	128,5	156,7	120,7	92,9	72,2
Almaniya	7,5	33,9	45,6	55,2	60,7	67,3	61,1	59,2	90,8
İtalya	1,1	4,0	6,9	8,1	10,3	17,6	26,6	60,4	118,4
Kanada	9,6	26,7	40,5	58,9	39,1	54,5	64,1	81,4	111,2

Beynəlxalq kapital hərakətinin iqtisadi nəticələri: xarici kapital onu qəbul edən ölkədə kapital yığımı və istehsal güclərinə bilavasitə təsir edir. Kapital yığımı problemi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xüsusən böyük əhəmiyyət daşıyır. Xarici kapital qoyulduğu ölkədə ham fealiyyət başlarkən gətirdiyi kapital ilə, həm də mənşətdən yığımı artırmaqla istehsal güclərini artırır. Xarici kapital özü ilə birləşdirən texnologiya və müasir idarəcəlik tacirəbatını da gətirir, elmi-tədqiqat işlərini təşkil edir, yerli kadrların hazırlanmasına yardım edir.

Xarici kapitalın gətirdiyi vəlvuta, idxal olunan malların istehsalını daxildə təşkil etməsi (idxalın avaz olunması) və ixracat potensialının artırılması üzrə göründüyü işlər onu qəbul edən ölkənin ödəniş balansı müvazinətinin nizamlanmasından üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Lakin sonralar alda olunan mənşətin bir hissəsinin xaricə köçürülməsi ödəniş balansı müvazinətini mənfi təsir edir. Ona görə də kapitalı qəbul edən ölkələr çox vaxt mənşətin xaricə köçürülməsini məhdudlaşdırırlar.

Inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici kapital üzrə yeridikləri siyasaında bu kapitalların ixracat yönü istehsala qoyulmasını geniş təsviq edirlər. Çünkü TMŞ-nin xarici bazarlarda bütün dünya məqyasında böyük şabaka və tacirəbatları vardır.

Xarici kapital iqtisadiyyata dinamik xarakter verir və daxili rəqabəti artırır. Əgər ölkə daxilində hər hansı bir sahədə inhişar varsa, xarici kapitalın daxil olması onu aradan qaldırır, istehsalın artmasına və qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Xarici kapital sahəsində dünya dövlətləri müxtəlif siyasetlər yerdirlər. Onların əksəriyyəti liberal siyaset yerididiyi hələ, bəziləri onların faaliyyətini məhdudlaşdırıbmışa çalışırlar. Bu məhdudlıyyətlər kapitalın qoyulma sahəsi (məsələn, dağ-mədən sanayacı, bank işi, qəzət buraxılımı, sərnişindərici şirkətlər istehsalında xarici kapital bəzən məhdudlaşdırılmışdır və ya qadağan edilir), gətirilən texnologiymanın növü, xarici kapitalın yerli iştiraklarda payı, mənşəti köçürmə payı, fealiyyət kimi tələblər addır.

Bir çox iqtisadçılar birbaşa xarici kapital qoyan TMŞ-nin yaratdığı müəssisələrin idarə olunması öz əllərində saxlaşdırılan üçün cəhətiyət edirlər ki, onlar aparıcı iqtisadi sahələri əla keçirərək bütün iqtisadiyyatı öz nəzarəti altında ala bilərlər. Bunun nəticəsində isə ölkə müstəqil maliyyə, kredit və xarici ticarət siyasetini yerida bilmək imkanını itirir, siyasi təşkilatlar da xaricilərin təsiri altında düşə bilər.

Rusyanın iqtisadçı alimləri A. Libman və B. Xeyfets [327, 2008, №1, s. 150] kapital və maliyyənin hərakatında ümumi məkan anlayışından istifadə edirlər. Onların fikrinə görə kapital hərakatında ümumi məkan dedikdə beynəlxalq məqyasda ölkələrin hüquqi və fiziki şəxslərinin mobil kapitallarının sərhədlərdən keçirilməsi zamanı qarşıya çıxan maneaların aradan qaldırılması üçün eyniləşdirilmiş qaydalar sistemi nəzərdə tutulur. Belə qaydalar beynəlxalq regional iqtisadi birləşliklər tərəfindən müəyyən edilir. Investisiya faaliyyətyindən on çox yayılmış məhdudlıyyətlər öz ifadəsini konkret olaraq aşağıdakılarda tapır:

1. xaricədə qız şirkətlərinin yaradılması və yaxud şirkətin xaricədə pay sahələrinin (sahmlərin) satın alınması qaydası. Ümumi mühit bu sahədə məhdudlıyyətlərin aradan qaldırılmasını tələb edir;

2. investisiyalı icazəli xarakteri kapital hərəkatının ümumi mühiti tələb edir ki, ineqrasıya birləşmənin digər ölkələrinin şirkətlərinin investisiya qorularını məhdudlaşdırma bilməz. (məsələn, milli təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqədar və s.);

3. xarici investorlar üçün ölkəyə gəlmək məsələsində məhdudlıyyət qoyulmamalıdır;

4. millilaşdırılma təhlükəsinə qarşı zəmanəti olmalıdır;

5. mənşətin transferinə məhdudlıyyət qoyulması problemi;

6. xarici şirkətin idarə olunmasında yerli kadrların iştirakına qoyulan tələblər və s;

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında inkarenilməz əhəmiyyətə malik olduğu halda, Kanada, Yaponiya və Qərbi Avropa kimi bir sıra inkişaf etmiş ölkələr milli iqtisadi mexanizm üzərində nəzarət sükanını itirməkdən qorxaraq öz arzisində xarici investisiyalı məhdudlaşdırıbmışa çalışırlar. Inkişaf etməkdə olan ölkələrin niyəqeyi ilkidir: onlar ölkəyə xarici kapital qoyulğunun həm artırmadan, həm də azalmasından narahatdırırlar. Onlar, bir tərəfdən xarici istismarın artmasından qorxurlar, digər tərəfdən isə xarici kapital və texnologiyının məhdudlaşdırma bilsəcindən cəhətiyət edirlər. Ancaq ümumiyyətlə götürüldükdə dünya təsarrufatı əlaqələrindən birbaşa xarici investisiyalar sahəsində liberallaşdırma meyli, məhdudlaşdırma meyliindən qat-qat yüksəkdir. Yalnız onu göstərmək kifayətdir ki, 1991-1994-cü illər ərzində milli investisiya qanunlarına edilmiş 373 düzəlşidən 368-i liberallaşdırma istiqamətində edilmişdir. Həmin illər ərzində xarici investisiyanın əsası haqqında 900-dən çox ikitərəfli sazişlər bağlanmışdır. Dünya dövlətlərinin əksəriyyətində birbaşa xarici investisiyaların təsviq olunması üçün geniş nüqyaslı maliyyə və digər tədbirlər sistemi həyata keçirilir (50-dən çox təsviq tədbiri mövcuddur).

Cədvəl № 1. 2
İnkişaf etməkdə olan ölkələrə birbaşa kapital qoyuluşları (mlrd. doll.)^{*}

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Cəmi kapital qoyuluşu	108,1	75,1	26,7	46,4	66,0	71,9
Birbaşa investisiyalar	129,8	131,8	129,9	147,3	115,5	121,8
Özal portfəl qoyuluşları	1,8	12,8	-17,9	-51,5	-12,8	-9,4
Digər özəl kapital	-66,4	-94,9	-96,0	-87,5	-74,1	-74,5

* [304, sah. 229].

Kapital və maliyyə ixracı onu ixrac edən ölkə üçün də müsbət və mənfi nəticələr doğurur. Mənfi nəticə öz əksini kapital qoyan ölkənin milli geniş təkrar istehsalı prosesindən kapitalın bir hissəsinin çıxarılması və onun artım sürətinin zəifləşməsindən tapır. Kapital ixracı həmçinin bu ölkənin ödəniş balansının müvazinətində də mənfi təsir göstərir.

Cədvəl № 1. 3

İnkişaf etməkdə olan ölkələrə xarici kapital axını (mlrd. doll.)^{*}

İnkişaf etməkdə olan ölkələr	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Cəmi kapital axını	108,1	75,1	26,7	46,4	66,0	71,9
Rəsmi kapital	42,9	25,4	10,7	38,0	37,4	34,0
Özal kapital	65,2	49,7	16,1	8,3	28,6	37,9
Birbaşa xarici yardımçılar	129,8	131,8	129,9	147,3	115,5	121,8
Özal portfəl qoyuluşları	1,8	12,8	-17,9	-51,5	-12,8	-9,4
Digər özəl kapital	-66,4	-94,9	-96,0	-87,5	-74,1	-74,5

Cəri ödəmələr balansı	-85,1	-10,2	-66,7	39,6	18,9	0,9
Mal və xidmət balansı	-47,3	39,4	116,6	84,9	70,1	49,4
Kapital əməliyyatları balansı	115,8	50,5	-27,6	-28,3	-10,8	4,9

* [304, sah. 272]

Cədvəl № 1. 4
İnkişaf etməkdə olan ölkələrin cəmi xarici borcları (mlrd. doll.)^{*}

İnkişaf etməkdə olan ölkələr	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Cəmi xarici borclar	2.182,3	2.223,1	2.199,4	2.171,0	2.200,8	2.2000,8
Nefit ixracatçıları	422,9	432,0	434,1	425,0	429,3	426,6
Digər ixracatçılar	1.759,4	1.791,1	1.765,3	1.746,0	1.771,5	1.781,2
Qısa müddətli	229,5	212,2	211,0	194,2	204,5	206,1
Uzun müddətli	1.529,8	1.579,0	1.554,3	1.551,7	1.567,0	1.575,0
Borc veronlara görə: rəsmi	685,6	701,9	683,4	703,1	731,5	761,0
Banklar	497,1	486,1	476,8	452,7	458,6	471,4
Digər özəl axınlar	576,7	603,1	605,0	590,2	581,4	548,8
İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici borcun ÜDM-ə nisbəti	43,2	44,5	40,6	40,3	40,9	38,8

* [304, sah. 628]

Lakin xarici kapitaldan ölkəyə köçürülen mənşətlə müqayisədə bu mənfi nəticələr o qədər böyük əhəmiyyətə malik deyildir. Bundan başqa, kapital qoyan ölkə kapital qoyulan ölkəni öz siyasi təsiri altına da sala bilir. Başqa sözlə, kapital qoyan ölkə xarici kapital siyasetini xarici siyasetin tərkib hissəsi kimi istifadə edə bilir.

Son illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrə birbaşa kapital qoyuluşları xarici

kapital axını və xarici borçların həcmi cədvəl № 1. 2-1. 4-də verilən məlumatlarla xarakterizə edilir və qloballaşma təməyüllərinin geniş vüsət aldığına əks etdirir.

Dünya maliyyə mühitinin müüm tərkib hissəsi beynəlxalq maliyyə bazarlarıdır. Onlar sövdaşlışma obyekti pul kapitalı olan bazar münasibatlarının spesifik sahəsidir. Bu bazarlar beynəlxalq iqtisadi münasibatların takamülü prosesində milli bazarların bazası osasında formalşmışdır. Beynəlxalq maliyyə bazarları maliyyə ehtiyatlarının hərəkəti və yerləşdirilməsində aparan rol oynayır, dünya miqyasında valyuta məzənnəsinin müyyəyan edilməsinə tə'min edir. Onlar bazar iştiraklarına imkan verir ki, faiz dərəcələri və valyuta məzənnələrinin galacıkda dayışma təməyüllərini qiymətləndirirsənələr. Dünya maliyyə bazarları milli bazarlarla sıx sərtdə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla bərabər, bir sira xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Dünya valyuta, kredit və maliyyə bazarlarının yaranmasının ilkin şərtləri istehsal və bank işində kapitalın təmərküzləşməsi; təsərrüfat əlaqələrinin beynəmləlləşməsi, elektron məşinlərin tətbiqi osasında banklararası telekomunikasiyanın inkişafıdır.

Beynəlxalq maliyyə mərkəzinə çevriləmək üçün bunlardan başqa aşağıdakı şərtlər tələb olunur: [190, s. 230]

1. iqtisadi azadlıq: maliyyə bazarı, fəaliyyət, istehlak, yüksəm və investisiya qoymaq azadlığını tələb edir;
2. daxili iqtisadi müvəzənəti tə'min edən və xarici investorların cətibini qazanmış sabit valyuta;
3. yüksəlmə və kapital qoyuluşlarının istiqamətləndirmək qabiliyyətinə malik səmərələr maliyyə institutlarının mövcud olması;
4. faal, əhatəli mobil-kompleks bazarların mövcudluğu;
5. xüsusi maliyyə biliyi və ixtisaslı insan kapitalının mövcudluğu;
6. müvafiq hüquq və sosial mühitin olması.

Hər ölkədə maliyyə mərkəzlər məlum şəhərlərdə yaranır. Bu mərkəzlər yerləşdikləri ölkə üçün milli maliyyə bazarlarıdır. Onların osas funksiyaları maliyyə fondlarını tərkib edənlərdən ehtiyacı olanlara samoroli şəkildə verilməsini təmin etməkdir. Hər hansı bir ölkənin valyuta, kredit və maliyyə bazarlarında aparan amaliyyatların osas hissəsi bir qayda olaraq milli əməliyyatlardır. Yalnız onların müyyəyan bir hissəsi beynəlxalq məhiyyətə daşıyır.

Hal-hazırda dünyanın 13 maliyyə mərkəzlərində xarici bankların 1000-dən çox filial və şöbələri toplanmışdır.

Bələliklə, dünya maliyyə axınlarını idarə edən bir alət rolunu oynayan və bütün sutka arzında fəaliyyət göstərən beynəlxalq bazar mexanizmi formalşmışdır.

Son illərdə dünya valyuta, kredit və maliyyə bazarlarında sürətli qloballaşma prosesi gedir. Bir tərəfdən bazarlar genişləmir, digər tərəfdən isə bu bazarlarda beynəlxalq amaliyyatların xüsusi çökəsi artır. Bununla dünya dövlətlərinin və şirkətlərin daxili bazarlardan asılılığı azalır.

Sərhəddənəzar bazarların (cross-border markets) genişlənməsini şərtləndirən osas amil investorların qanun daxilində öz kapitallarını sərbəst olaraq milli sərhədlərdən kənarə çıxara bilməsi, beynəlxalq maliyyə bazarlarının milli bazarlardan dəha sərfəli olmasına əsaslaşdır. Bu sərfəlilik beynəlxalq bazarlarda aparan amaliyyatların genişliyi (yəni bu bazarların «topdansatış» məhiyyətində malik olması) və daxili

bazarlarda faizlərin möhdudlaşdırılması, vergi və digər hökumət müraciətlərinin olması ilə əlaqədardır. Rabita texnologiyasının sürətli inkişafı beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarına çəkilən xərcləri də ciddi azaltmışdır. Bütün bunlar isə daxili və xarici bazarlar arasında böyük fərqləri azaltmış və dünya maliyyə mərkəzlərinin yaranan inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

Bələliklə, məsələn, ABŞ-un qıymətli kağızları dönyanın hər yerində 24 saat arzında alınır satılmaq imkanına malikdirlər.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarının qloballaşması dünya maliyyə mərkəzləri və şirkətləri arasında qıymətli kağızlar sahəsində mövcud olan rəqəbatı olduqca köskinləşdirmişdir. Məsələn, əgər hər hansı bir dövlət milli bazarda qıymətli kağızlar üzrə mahdudlaşdırıcı tədbirləri azaldırsa, rəqəbatı davam gotirmək üçün digər dövlətlər də mahdudlaşdırıcı tədbirlər görməyə məcburdurlar. Bələliklə, maliyyə sisteminin inkişafının hərəkatvericisi qüvvəsi rəqəbatdır. Rəqəbatın yaratdığı dinamik güc isə maliyyə yenilikləri - innovasiyadır (innovation).

Beynəlxalq maliyyə bazarlarında qloballaşma prosesləri XX əsrin 80-ci illərində yüksək sürət almışdır. Beynəlxalq maliyyə bazarlarında qloballaşma prosesinin sürətlənməsi aşağıdakı amillərlə əlaqədardır:

- əvvəlcə sənaye ölkələrində, sonralar isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mali və kapital hərəkətlərinin tənzimləyən qanunvericiliyin tədrisən liberallaşdırılması;
- rabita və kompyuter texnologiyasının sürətli inkişafı və banklarda həmin texnologiyaların geniş tətbiqi;
- beynəlxalq maliyyə bazarlarında digər maliyyə təşkilatlarının da banklarla rəqəbat mübarəzəsinə daxil olması.

Bretton-Vuds valyuta sisteminin süqut etdiyi və dünya nəfi böhranının özünü göstərdiyi 70-ci illarda beynəlxalq maliyyə bazarlarında bankların təlu sürətli artımıdır. Bretton-Vuds sistemi lağv olunduqdan sonra bir çox ölkələr sabit məzənnə siyasetindən sərbəst dəyişən məzənnə sistemini keçidlər və valyuta rejimlərini dəyişdirərək kapital hərəkətlərini möhdudlaşdırın müddəələri yumashtırməq başlıdılarsı. Nəfət qıymətlərinin qısa müddəə arzında dəfə dərəcə artması noticəsindən nəfət ixrac edən ölkələrin (OPEC) əlinde külli məqdarla valyuta ehtiyatlarının toplanmasına yol açdı. Bu ölkələr isə həmin ehtiyatların inkişaf etməş sənaye ölkələri banklarında müxtəlif şəkildə yerləşdirildilər. Bu banklar isə astronomik rəqəmlərlə ifadə olunan həmin ehtiyatların dünya maliyyə bazarlarında yenidən yerləşdirilməsi amaliyyatlarını həyata keçirməyə başlıdılarsı. Bütün bunlar beynəlxalq maliyyə bazarlarının sürətli genişlənməsini şərtləndirdi.

80-ci illarda kompyuter və rabita texnologiyasında özünü göstərən sürətli inkişaf bank əməliyyatlarına çəkilən xərclərin (maya dayarının) azalması ilə nəticələndi. Bu isə bank əməliyyatlarının genişlənməsinə, sayının artmasına səbəb oldu. Bu bazarlarda banklara yanaşı sigorta şirkətləri, pensiya fondları, investisiya institutlarına geniş fəaliyyət sahəsi açıldı.

Beynəlxalq maliyyə ineqrasiyasi (inaliyyə inqilabının ikinci tərəfi) daxili və beynəlxalq maliyyə bazarları arasında mövcud olan məncələrin aradan qaldırılması və çoxtərəflü əlaqələrin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədardır. Maliyyə kapitalı sərbəst olaraq heç bir məhdudiyyət olmadan daxili bazarın dünya bazarına doğru və əks istiqamətdə hərəkət edə bilir.

Maliyyə inqilabının üçüncü tərəfi maliyyə yenilikləri, yəni yeni maliyyə alətləri və texnologiyalarının yaradılmasıdır. Bütün bunlar maliyyə sahəsində globallaşmanın olduqca süratləndirmişdir.

Valyuta bazarı öz hacmine göre dünya maliyyə bazارının ən böyük tərkib hissəsidir. O, dünya maliyyə bazarının tərkib hissələrinin qarşılıqlı əlaqələrində mühüm rol oynayır.

Malum olduğu kimi, siyasi müstaqilliğin ayrılmaz attributlarından biri bütün ölkelerin özünamexsus pul vahidiñ malik olmalıdır. Milli pul vahidiñ hər ölkənin xüsusiyyətiñ uyğun olaraq müxtəlif adlar daşıyırlar.

Beynəlxalq iqtisadi əməliyyatların daxili iqtisadi əməliyyatlarından müümüf fərqləndirici cəhətlərindən biri odur ki, bu əməliyyatlarda ən azı iki ölkənin milli pul vahidləri iştirak edir.

Dünya malivya bazarları, (İştirakçılar ve strukturu)

Milli iştirakçılar	Bazarların strukturu	Beynəlxalq iştirakçılar
Şirkətlər	Valyuta bazarları, o cümlədən avrovalyuta bazarı	Beynəlxalq şirkətlər, TMŞ
Banklar və ixtisaslaşmış kredit maliyyə institutları, o cümlədən sigorta şirkətləri	Borc kapitalı bazarı A) pul bazarı B) kapital bazarı V) avrobazar	Beynəlxalq banklar, TMŞ-lar, ixtisaslaşmış kredit-maliyyə institutları, o cümlədən sigorta şirkətləri
Fond və amtəcə birləşmələri. Dövlətlər.	Fond bazarları, sigorta bazarları, qızıl bazarları	Beynəlxalq fond və amtəcə birləşmələri, Beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə təşkilatları

Har bir ölkənin milli pul vahidi adatən, yalnız həmin ölkənin milli sərhədləri daxilində hərəkat edə bilir. Bu baxımdan ölkələrin xarici ölkələrlə ticarət və maliyyə əlaqələri yarada bilmələri üçün onların milli pul vahidləri bir-birinə döyişdirilmişdir. Onların bir-birinə döyişdirilməsi isə valyuta bazarı vasitəsilə hayata keçirilir.

Valyuta bazarı beynəlxalq maliyyə sisteminin mərkəzi həlqəsidir. Əmaliyyatların həcmindən görə o maliyyə bazarnın bütün digər segmentlərini qabaqlayır. Dünya valyuta bazarında gündəlik sövdəşmələrin həcmi orta hesabla 90-ci illərin ortalarında 1,2 - 1,4 trln. dollar'a çatırdı. Müqayisə üçün göstərmək lazımdır ki, dünya istiqraz bazarlarında gündəlik amaliyyatlar 500-700 milyard dollar sahə bazarında isə 100-150 milyard dollar həcmindədir.

Statistik molumatlarla göre, dünya valyuta bazalarında valyuta mübadilisinin gündelik hacmi hesabla 1995-ci ildə 2561,5, 2000-ci ildə 4072,2 və 2006-ci ildə 9173,3 SDR [sax: əlavə №16] təşkil etmişdir. Yalnız son on il

erzində valyuta mübadiləsi 36 dəfə artmışdır. Müqayisə üçün göstərmək lazımdır ki, Dünya Valyuta bazarları əməliyyatlarının ümumi hacmi 2000-ci illərin avvalalarında dünya ticarətindən 30 dəfə, məcmu mili məhsüldən isə 15 dəfə çox olmuşdur. Həmin dövrda valyuta əməliyyatlarının 656 mlrd. dollarını, yan yarışından çoxu valyuta swapları, 387 mlrd. dolları isə spot əməliyyatlar təşkil etmişdir.

Cedula No 1-5

Dünya valyuta bazaarlarında günlük amaliyyatlar (camii ve növlerine göre) mldr. dollar (aprel aylarının orta seviyesi)*

	1989	1992	1995	1998	2001
Valyuta əməliyyatının növü	317	394	494	568	387
Spot əməliyyatları	27	58	97	128	131
Müddəti əməliyyatlar	190	324	546	734	656
Valyuta səvəfləri	56	44	53	60	26
Qeydiyyat nöqsanları	590	820	1.190	1.490	1.200
Əməliyyatların cəmi	570	760	990	1.400	1.200
2001-ci il aprel məzənnəsinə göra əməliyyatların cəmi					

• 1304 Sah 821

Dünya valyuta əməliyyatlarının coğrafi bölgüsü təhlil edildikdə aydın olur ki, əməliyyatlann yaxınlığı (46, 8%-i) yalnız İngiltərə və ABŞ-in payına düşür. Nəzərə almaq lazımdır ki, göstərilən tarixdə dünya valyuta bazarları əməliyyatlarının 30%-i dollar (avro, 20%-i dollarlaçen, 11%-i dollar/funt sterlinq) cütlüyü üzürləri düşür.

Cadval № 1 0

Dünya valyuta bazarlarının coğrafi bölgesi
(aprel aylarında günlük orta hacm) mld. dollar*

	1992		2001	
	həcm	faiz	həcm	faiz
Avstraliya	29	2,7	52	3,2
Kanada	22	2,0	42	2,6
Danimarka	27	2,5	23	1,4
Fransa	33	3,1	48	3,0
Almaniya	55	5,1	88	5,4
Honq Konq	60	5,6	67	4,1
İtaliya	16	1,5	17	1,0
Yaponiya	120	11,2	147	9,1
Hollanda	20	1,9	30	1,9
Rusiya	-	-	10	0,6
Singapur	74	6,9	101	6,2

İsviçre	21	2,0	24	1,5
Türkiyə	66	6,1	71	4,4
İngiltərə	-	-	1	0,1
ABD	291	27,0	504	31,1
Digər	167	15,5	254	15,7
Cəmi	75	6,9	139	8,7
	1.076	100,0	1.618	100,0

* [304, sah. 85].

Valyuta bazarları - tələb və təklif arasında formalşan məzənnəyə görə xarici valyutanın milli valyuta ilə alqı-satışının həyata keçirildiyi rəsmi mərkəzlərdir. Valyuta bazarlarında iki xarici valyutanın bir-birinə bilavasitə və ya dolaylı yolla dəyişdirilməsi dəmək kündür.

Müsəir anlayışlara uyğun valyuta bazarları 19-cu əsrə formalşmışdır. Milli bazarların inkişafı və onların alaqalarının genişlənməsi nəticəsində dünyaya maliyyə mərkəzlərində aparıcı ölkələrin valyutaların üçün vahid ümumdünya valyuta bazi meydana gəlmüşdür. Onun əsas xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır:

1. Valyuta bazarları alıcı və satıcıların qarşı-qarşıya dayandıqları bazarlar deyilərlər. Bu bazarlarda alıcı və satıcılar mal bazarlarından fərqli olaraq adətən heç üz-üzə gəlmirlər. Çünkü alıcı və satıcılar əməliyyatları bilavasitə bir-birinə deyil, vasitəçi rələni oynayan bank, digər maliyyə təşkilatları və ya fiziki şəxslərlə həyata keçirirlər.

2. Valyuta bazarları hər hansı bir şəkildə təşkil olunmuş bazarlar deyildirlər. Valyuta əməliyyatları, məsələn, qiymətli kağızlar bazarında olduğu kimi müəyyən bir bina və ya təşkilata malik birləşmələrdir. Valyuta bazarları təşkil olunmamış bazarlardır. Valyuta əməliyyatları ilə məşğul olan bank və vasitəçi təşkilatlar daha çox tanınmış şəhərlərdə toplanırlar. Lakin əməliyyatlar müştəriyərlər bankları və ya bankların öz aralarında azad bazar şartları daxilində aparılır.

Bəzi Qərbi Avropa (Fransa və Almaniya) və Skandinaviya ölkələrində böyük kommersiya banklarının təmsilçiləri hər iş günüün axırında mərkəzi bankda, bu bank təmsilcisinən sədrlili ilə toplanırlar. Bu toplantılarında və bu cari məzənnələr əsas götürürlər, öz aralarında və alacaqlar balanslaşdırırlar. Belə bazarlar bir növ təşkilatlanmış bazarlara bənzəyirlər. Lakin bu ölkələrdə yənə də valyuta əməliyyatlarının böyük hissəsi təşkilatlanmamış bazarlarda aparılır. Bununla yanaşı, mərkəzi banklarda müəyyən edilən iqtərəbən məzənnələri, şübhəsiz, təşkilatlanmamış bazarlarda formalşan məzənnələrə müəyyən darəcədə təsir edir.

3. Təsərrüfat alaqalarının beynəlmilləşdirilməsi, elektron rəbətə vasitələrindən geniş istifadə edilməsi valyuta bazarlarının beynəlmilət xarakterini getdikcə daha çox artırır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, valyuta ticarəti ilə məşğul olan qurumlar əsas etibarən ilə maliyyə mərkəzlərində, xüsusən, qiymətli kağızlar bazarlarında yaxın yerlərdə toplanırlar. Lakin bu, valyuta bazarlarının milli hüdudlarda məhdudlaşdırılması demək deyildir. Dünyanın harassında yerləşməsindən asılı olmayaraq valyuta əməliyyatları aparan bankların diler, broker və digər təmsilçiləri faks, te-

leks, telefon və kompyuter şəbəkələri ilə bir-birinə six bağlanmışdır. Bununla da, hər hansı bir ölkənin məlli bazarında özünü göstərən dəyişikliklərdən başqa mərkəzlər dərhal xəbər tuturlar. Vaxtı-vaxtında həyata keçirilən informasiya mübadiləsi arbitraj sisteminin mövcudluğu dolaylı məzənnələrdə özünü göstərən hər hansı kanarlaşmanın da dərhal nizamlanması üçün şərait yaradır. Bu həkimdən, bütün məlli bazarlardakı məzənnələr bir-birinə uyğun galır. Bu cəhət valyuta bazarlarının beynəlmilət xarakterinə müümət göstəricisidir.

4. Valyuta əməliyyatları bütün dünyada növbə ilə sutka arzında fasiləsiz olaraq aparılır.

Qıtalar arasında saat fərqlərinin mövcudluğu ilə əlaqədar olaraq 24 saat arzında dünyadakı valyuta bazarlarından heç olmasa, hər hansı biri açıq olur. Məsələn, ABŞ-in Qərbində, San-Fransiskoda iş günü qurtararkən uzaq Şərqi bazarları (Tokio, Honk-Qonk, Singapur) işə başlayır. Bu bazarlar bağlandıqda isə, Orta Şərqi bazarları artıq iki saat işləmiş olur. Valyuta bazarının 24 saat arzında heç bağlanmamasının mözəmnə budur: digər bazarlarda bağlı olarkən açıq olan yerli bazarда özünü göstərən dəyişikliklər bütün başqa bazarlara da təsir göstərir. Deməli, dilerlər sohər təzdiyin işə başlayarkən dünən axşam bağlanmış bazarda mövəud məzənnələrdən fərqli bir məzənnə ilə işə başlaya bilərlər. Başqa, sözü, valyuta məzənnələrinin səltənətin 24 saatı boyunca dayışmək imkanı vardır.

5. Valyuta bazarları tam rəqabət şərtlərinin hökmran olduğu bazarlara dəhaç oxşar olan bazarlardır.

Burada dövlət rümidaxilərləri minimum səviyyədədir. Bu işə, tam rəqabət şərtləri üçün geniş imkan yaradır. Bu bazarlarda alıcılar və satıcılar qoxşayırlırlar: hər bir iştirakçının əməliyyatı bazar dövriyyəsinin kiçik bir hissəsinə təşkil edir. Bazarlara giriş və çıxış sorbaşdır. İştirakçılar hər an dayışan bazar şərtləri haqqında müükəmməl məlumatla malikdirlər.

6. Valyuta əməliyyatları sadələşdirilmişdir, hesablaşmalar müxbir hesabları üzrə aparılır.

7. Valyuta və kredit risklərini sığortalamaq üçün valyuta əməliyyatları geniş inkişaf etmişdir.

8. Möhtəşirlik və arbitraj əməliyyatları kommersiya sövdələşmələri ilə əlaqədar olan valyuta əməliyyatlarında xeyli çoxdur.

9. Bir çox əsas iqtisadi amillərdən asılı olmayıraq, öz xüsusi qanunları əsasında xüsusi birja mali olan valyutanın məzənnəsinin qeyri-sabitliyi artır.

Valyuta bazar əməliyyatları. Bu əməliyyatlar həyata keçirildikdən aydın olur ki, xarici valyutalar həm nəqd, həm də bank təşəfiqləri, valyuta vekseli, depozit sertifikatları, turist çekləri və s. şəkildə ola bilərlər. Ona görə də valyuta bazarlarında əməliyyatlar həm nəqd, həm də nəqdsiz olaraq aparılır. İxracat və idxlət dəyərlərinin ödənilməsi, xaricə kapital ixracı kimi in hacmli valyuta əməliyyatları nəqdsiz olaraq bank təşəfiqləri, valyuta vekseli və s. istifadə etməklə həyata keçirilir.

Valyuta bazarının əsas funksiyası beynəlxalq ticarət və kapital axımlarını həyata keçirməkdir. Ona görə də müəsir şəraitdə valyuta bazarları öz höcmüne görə dünyada ən böyük maliyyə bazarlarındır. Valyuta bazarında valyuta təklif edənlər, yəni alıcılar və vasitəçi qurumlar iştirak edirlər. Tələb və təklifin nisbəti valyuta məzənnəsinə müəyyən edir. Valyuta bazarlarının müştəriyəti ixracatçı və idxlətçi

İsviçre	21	2,0	24	1,5
İsviçre	66	6,1	71	4,4
Türkiye	-	-	1	0,1
İngiltere	291	27,0	504	31,1
ABD	167	15,5	254	15,7
Diger	75	6,9	139	8,7
Cami	1.076	100,0	1.618	100,0

* [304, sah. 85]

Valyuta bazarları - taleb ve təklif arasında formalasən məzənnəyə görə xarici valyutanın milli valyuta ilə alqı-satışının həyata keçirildiyi rəsmi mərkəzlərdədir. Valyuta bazarlarında iki xarici valyutanın bir-birinə bilavasita və ya dolaylı yolla dəyişdirilməsi də mümkündür.

Müsasi anlayışlara uyğun valyuta bazarları 19-cu əsrə formalasmışdır. Milli bazarların inkişafı və onların əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində dünya maliyyə mərkəzlərində aparıcı ölkələrin valyutaları üçün vahid ümumdünya valyuta bazarı meydaniçıdır. Onun əsas xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır:

1. Valyuta bazarları alıcı və satıcıları qarşı-qarşıya dayandıqları bazarlar deyillər. Bu bazarlarda alıcı və satıcılar mal bazarlarından fərqli olaraq adətən heç üz-üzə gəlmirlər. Cənubi alıcı və satıcılar əməliyyatları bilavasita bir-birinə deyil, vasitəçi rolunu oynayan bank, digər maliyyə təşkilatları və ya fiziki şəxslərlə həyata keçirirler.

2. Valyuta bazarları hər hansı birja şəklində təşkil olunmuş bazarlar deyildirlər. Valyuta əməliyyatları, məsələn, qiymətli kağızlar bazarında olduğu kimi müayyən bir bina və ya təşkilata malik birjalarda aparılmışdır. Valyuta bazarları təşkil olunmamış bazarlardır. Valyuta əməliyyatları ilə məşğul olan bank və vasitəçi təşkilatlar daha çox tanınmış şəhərlərdə toplanırlar. Lakin əməliyyatları müştərilərlə banklar və ya bankların öz aralarında azad bazar şartları daxilində aparılır.

Bəzi Qərbi Avropa (Fransa və Almaniya) və Skandinavya ölkələrində böyük kommersiya banklarının təmsilciliyi hər iş gününün axınlında mərkəzi bankda, bu bank təmsilcisinin sədriyi ilə toplanırlar. Bu toplantılarında və bu cari məzənnələr əsas götürülür, öz aralarında borc və alacaqlar balanslaşdırılır. Belə bazarlar bir növ təşkilatlanmış bazarlara bənzəyirlər. Lakin bu ölkələrdə yənə də valyuta əməliyyatlarının böyük hissəsi təşkilatlanmamış bazarlarda aparılır. Bununla yanaşı, mərkəzi banklarda müayyən edilən iqtərbank məzənnələri, şübhəsiz, təşkilatlanmamış bazarlarda formalasən məzənnələrə müayyən dərəcədə təsir edir.

3. Təsərrüfat əlaqələrinin beynəlməlləşdirilməsi, elektron rabitə vasitələrindən geniş istifadə edilməsi valyutanın beynəlmələş xarakterini getdikcə daha çox artırır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, valyuta ticarəti ilə məşğul olan qurumlar əsas etibarı ilə maliyyə mərkəzlərində, xüsusən, qiymətli kağızlar bazarlarına yaxın yerlərdə toplanırlar. Lakin bu, valyuta bazarlarının milli hüdudlarda mahdudlaşdırılması demək deyildir. Dünyanın harasında yerləşməsindən asılı olmayaraq valyuta əməliyyatları aparan bankların diler, broker və digər təmsilciliyi faks, te-

leks, telefon və kompyuter şəbəkələri ilə bir-birinə six bağlanmışdır. Bununla da, hər hansı bir ölkənin məlli bazarında özünü göstərən dəyişikliklərdən başqa mərkəzlər dərhal xəbər tuturlar. Vaxtı-vaxtında həyata keçirilən inforasiya mübadiləsi arbitraj sisteminin mövcudluğu dolaylı məzənnələrdə özünü göstərən hər hansı kanarlaşmanın da dərhal nizamlanması üçün şərait yaradır. Bu baxımdan, bütün milli bazarlardakı məzənnələr bir-birinə uyğun golur. Bu cəhət valyuta bazarlarının beynəlməli xarakterinin müüm göstəricisidir.

4. Valyuta əməliyyatları bütün dünyada növbə ilə sutka ərzində fasiləsiz olaraq aparılır.

Qitələr arasında saat fərqlərinin mövcudluğu ilə əlaqədar olaraq 24 saat ərzində dünyadakı valyuta bazarlarından heç olmasa, hər hansı biri açıq olur. Məsələn, ABŞ-in Qərbində, San-Fransiskoda iş günü qurtararkan uzaq Şərqi bazarları (Tokio, Honk-Qonk, Singapur) işə başlayır. Bu bazarlar bağlandıqdan sonra, Orta Şərqi bazarları artıq iki saat işləmiş olur. Valyuta bazarnın 24 saat ərzində heç bağlanmamasının mözəmnə budur: digər bazarlarda bağlı olarkən açıq olan yerli bazarда özünü göstərən dəyişikliklər bütün başqa bazarlara da təsir göstərir. Deməli, dilerlər sahə tezdan işə başlayarkən dünən axşam bağlanmış bazarda mövcud məzənnələrdən fərqli bir məzənnə ilə işə başlaya bilərlər. Başqa, sözla, valyuta məzənnələrinin sutkanın 24 saatı boyunca dayışmok imkanı vardır.

5. Valyuta bazarları tam rəqabət şərtlərinin hökmranlığından bazarlara dəhaç oxşar olan bazarlardır.

Burada dövlət müdaxilələri minimum səviyyədədir. Bu isə, tam rəqabət şərtləri üçün geniş imkan yaradır. Bu bazarlarda alıcılar və satıcılar çoxsaylıdır, hər bir iştirakçının əməliyyatı bazar dövriyyəsinin kiçik bir hissəsini təşkil edir, bazarlarda giriş və çıxış sorbaşdır. İştirakçılar hər an dəyişən həzar şərtləri haqqında mükəmməl məlumatla malikdirlər.

6. Valyuta əməliyyatları sadələşdirilmişdir, hesablaşmalar muxbir hesabları üzrə aparılır.

7. Valyuta və kredit risklərini sigortalaşmaq üçün valyuta əməliyyatları geniş inkişaf etmişdir.

8. Möhtəşərlik və arbitraj əməliyyatları kommersiya sövdəlaşmaları ilə əlaqədar olan valyuta əməliyyatlarından xeyli çıxır.

9. Bir çox əsas iqtisadi amillərdən asılı olmayıraq, öz xüsusi qanunları əsasında xüsusi birja mali olan valyutanın məzənnəsinin qeyri-sabitliyi artır.

Valyuta bazar əməliyyatları. Bu əməliyyatlar həm naqd, həm də bank təqsinqənlər, valyuta vekselər, depozit sertifikatları, turist çekləri və s. şəkildə ola bilərlər. Ona görə də valyuta bazarlarında əməliyyatlar həm naqd, həm də naqdsız olaraq aparılır. İxracat və idxlət dəyərlərinin ödənilməsi, xaricə kapital ixracı kimi in həcmli valyuta əməliyyatları naqdsız olaraq bank təqsinqənlər, valyuta vekselər və s. istifadə etməklə həyata keçirilir.

Valyuta bazarının əsas funksiyası beynəlxalq ticarət və kapital axımlarını həyata keçirməkdir. Ona görə də müasir şəraitdə valyuta bazarları öz höcmüna görə dünyada ən böyük maliyyə bazarlarındır. Valyuta bazarında valyuta təklifi edənlər, yəni alıcılar və vasitəçi qurumlar iştirak edirlər. Taleb və təklifin nisbəti valyuta məzənnəsinin müayyənidir. Valyuta bazarlarının müştəriləri ixracatçı və idxlətçi

kimi kommersantlarla yanaşı, xarici mənbə əldə etmək və ya xaricə kapital qoymaq istəyənlər, transnisiyəl şirkətlər və dövlət təşkilatlarıdır. Bazarla, həmçinin, möhtəşəklər, arbitrajçılar və vallyuta sabətinə balanslaşdırmaq istəyən bank və maliyyə təşkilatları da alıcı və satıcı kimi iştirak edirlər. Nəhayət, vallyuta məzənnəsinə müdaxilə etmək üçün mərkəzi banklar da, bəzən alqı-satçı əməliyyatları aparırlar.

Vallyuta bazarda əsas vəsiqəçi təşkilat kommersiya banklarıdır. Demək olar ki, bütün höyük banklar öz müştərilərinə vallyuta alqı-satçısi üzrə xidmət göstərirler. Bəzən bankların hər birinə ayrıca vallyuta departamenti vardır. Vallyuta məzənnəsinə müəyyən etmək, vallyuta sabətinə balanslaşdırmaq və s. bu departamentin funksiyalarına daxildir. Bir sıra kiçik banklar isə vallyuta ticarətini iri banklar vəsiqəsində həyata keçirirlər. Onlar bəzən iri bankların adından müştərilərlərə vallyuta xidməti göstərirlər. Bəzən isə iri bankların mənbələrindən istifadə edirlər.

Bank olmayan bir səra maliyyə təşkilatları da vallyuta bazarda vəsiqəti kimi çıxış edirlər. Bu təşkilatlar vallyuta ticarəti ilə məşğul olan şirkətlərdir. Fiziki şəxslər da bu əməliyyatlarda iştirak edirlər. Burada brokerlər da ayrıca fəaliyyət göstərirlər. Bunlar bir növ kommunikasiyə məhiyyəti daşıyır, yəni onlar alqı və satçı təkliflərinə tərəfləndirir, əməliyyatların həyata keçirilməsinə vəsiqəciliyə edir, xidmətləri müqabilində hər iki tərəfdən də komissiyanın haqqı alırlar. Brokerlər, ümumiyyətlə banklararası əməliyyatlara vəsiqəciliyə edir və vallyuta məzənnəsinə formalşmasına müümə rol oynayırlar.

Vallyuta bazardanın sənədləşmə alətləri əhəmiyyətli dayişikliklərə maruz qalmışdır. Monometalizm dövründə beynəlxalq hesablaşmalarla kredit vəsiqələrindən istifadə olunması əsasında naqdsız beynəlxalq ödəmələr üstünlük təşkil edirdi. Beynəlxalq ödəmələrdə qızıl son vəsiqə hesab edilirdi.

Vallyuta məzənnəsi qızıl nöqtəsinə çatdıqda borclu üçün öz borcunu qızıl ilə ödəmək daha alverişli idi. Bu vaxt vallyuta əməliyyatları alafı köçürürlə bilən kommersiya vekselləri (tratti), yanı ixracatçı yaxud kreditorun idxlətəçi və ya borcuya yazılmış tələbi idi. Banklar inkişaf etdiğən onlar bank vekselləri və çeklər, XIX əsrin ikinci yarısından isə köçürmələr tərəfindən sixisidirlər. Bank vekseli - yerli bank tərəfindən öz xarici müxbirinə yazılmış vekselidir. Bu vekselləri milli bankdan satın alan borclular (idxlətçilər) onları kreditörlərə (ixracatçılar) göndərirler. Bu yolla onlar öz boro öhdəliklərini ödəmiş olurlar. Bank vekselləri də tədricən bank çekləri vəsiqəsilə sixisidirlər. Bank çekləri - xaricdə hesablı olan sahibkarın təməsli olunduğu bankın xaricdəki müxbirinə onun cari hesabdan müəyyən məbləğin cəki təqdim edənə köçürülməsi haqqında yazılıdır. Bəzən çekləri olan ixracatçıları onları öz banklarının satırları.

Müsəsir beynəlxalq tədiyə dövriyyəsində bank köçürmələri - poçt, xüsusən, teleqraf köçürmələri geniş istifadə olunur. Köçürmə - bankın başqa ölkədəki öz müxbir bankına müştərisini göstərişi üzrə, onun hesabından müəyyən məbləğ vallyutani köçürülməsi haqqındadır. Köçürmə zamanı bank müştəriyi - xarici vallyutani milli vallyuta müqabilində satır.

60-ci illərin axırlarından vallyuta bazardırında TMŞ-in rolü sürətlə artır. Onların fəaliyyətində xarici vallyuta səvədəşənlərini müümə yer tutur. TMŞ-in vallyuta bazarda apardığı əməliyyatlar aparıcı vallyuta məzənnələrinin dəyişməsində şəhəriyyəti amillərdən ibidir.

Vallyuta bəzən əməliyyatlarının böyük hissəsi spot (naqdi) əməliyyatlardan

ibarətdir. Onun az bir hissəsi müddəti sövdələşmələrdə (forward transactions) aparılır. Ona görə birinci növ əməliyyatların formalşadığı bazarlar spot bazar və burada mövcud olan məzənnəyə isə spot məzənnə deyilir. İkinci növ əməliyyatların üstünlük təşkil etdiyi bazarlara isə müddəti bazar (forward market) və oradakı məzənnələr isə müddəti məzənnə (forward exchange rates) deyilir.

Məlum olduğu kimi, spot əməliyyatlar - milli vallyuta alqı-satçılarının, princip etibarla aparıldığı əməliyyatlardır. Bank hesablarından təqsirinq şəklində aparılan əməliyyatlar isə ödəmə müddəti (settlement date), bir qayda olaraq, müqavilə imzalanğıdan sonrak iki iş günüdür. Bu müddəti hər iki tərəfə əməliyyatı apartmaq üçün lazım olan vəsatitin isə edilməsi üçün verilir.

Müddəti təhlil əməliyyatları müxtəlis şəkildə özünü göstərir. Bu əməliyyatlar aparılrak bank ilə vallyuta alqı-satçısi müqaviləsi bir gündə bağlanır. Lakin vallyuta və onun müqabilində ödəniləcək milli pulun təhlili 30, 60 və ya 90 gün olmaqla, məlum müddətdən sonra həyata keçirilir. Beləliklə, müqavilənin bu gün bağlanması ilə nəzərdə tutulan müddətin sonunda tətbiq ediləcək məzənnə də indidən müəyyən edilir. Elektron texnologiyasının tətbiqi sayəsində vallyuta ticarətinin iki osas istiqaməti formalşmışdır. Birincisi - elektron broker sistemi.

BVF-in məlumatlarına osasın beynəlxalq avro maliyyə mərkəzlərində elektron broker sistemi an-faşiklə cüt vallyuta ticarətində (dollar-marka, dollar-iен, dollar-fst. və s.) özünü göstərir. 1996-ci ilin yanız aprel ayında Tokioda elektron broker ticarətində dollar-iен əməliyyatları üzrə broker bazarı əməliyyatlarının 50%-i həyata keçirilmişdir.

Vallyuta əməliyyatlarında beynəlxalq mərkəz London (əməliyyatların 30%-i), Nyu-York (16%) və Tokioda (10%).

Dünya maliyyə bazarı əməliyyatlarının strukturunda forward əməliyyatları spot əməliyyatlarına nisbəton üstünlük təşkil edir.

Vallyuta əməliyyatlarında an çox istifadə olunan vallyuta dollar olmaqdə davam edir. XX əsrin sonunda onun payına bütün vallyuta əməliyyatlarının 50%-i düşürdü. Müsəsir sərətdə avro dollarnın mövqeyini ciddi sixisidirmişdir.

Vallyuta məzənnəsi. Məlum olduğu kimi, xarici vallyutanın qiymatına vallyuta məzənnəsi deyilir. Ümumi şəkildə ifadə etsək, vallyuta məzənnəsinə iki müxtəlis vallyuta arasındakı mübadilə nisbəti da adlandırmış olar.

Vallyuta məzənnələri təcrübədə, adətan, xarici pul vahidi əsas götürülərək, yəni bir vahid xarici vallyutanın milli vallyuta ilə qiyməti kimi müəyyən edilir. Möslən, 1 dollar = 4100 manat. Buna birbaşa kotirovka (direct quotation) deyilir. Dolayı kotirovka da (indirect quotation) mövcuddur. Bu zaman xarici vallyutanın miqdarı milli pul ilə ifadə olunur. Əksər ölkələr birbaşa kotirovkanın istifadə edirlər.

Burada, adətan özünü göstəran bir masalaya diqqət yetirməyi vacib hesab edirik. Məlum olduğu kimi, hər hansı bir milli pul vahidinin dəyəri vallyuta məzənnəsi ilə ölçülür. Müvafiq olaraq, milli vallyuta xarici vallyutaya nisbəton dəyərini itirməsi (devalvasiyasi), həmin xarici vallyutanın milli vallyuta ilə dəyərinin artması deməkdir. Bu isə, müvafiq vallyutanın milli vallyutanın qiymətinin yüksəlməsi ilə cənیدir. Biza məlum olan kotirovka anlayışına da aydınlıq gatirmə lazımdır. Bəzək, hər hansı bir bankın kotirovka etdiyi vallyuta alış (və ya satış) məzənnəsi, həmin bankın özünün bu məzənnə ilə vallyuta almağa (satmağa) hazır

olduğunu ifade edir. Tabii ki, müştörlor üçün bu məzənnə məcburi deyildir. Əgər müştörlor bu məzənnəni az hesab edirək, valyutani satmaqdan imtina etsələr, bank bazar şartlarına əsasən daha real satış məzənnəsi müyyən etməyə məcbur olur. Bu baxımdan, kotirovka edilən məzənnələr əmlaliyyatın mütləq aparılacağı məzənnə deyil, əmlaliyyat üçün təklif olunan məzənnədir.

Malum olduğu kimi, banklar və valyuta ticarəti ilə məşğul olan digər maliyyə qurumları, adətən, valyuta səvdolşəmlərindən komissiyon almırlar. Bunun əvvəzində, valyuta məzənnələrinin alış məzənnəsi (bid rate) və satış məzənnəsi (ask rate) olmaqla, ayrı-ayrı müyyən edirlər. Alış məzənnələri, satış məzənnələrləndən aşağı olur və aradakı fərqli bank mənşətinə təşkil edir. Bank əmlaliyyatları apararkən gündəlik alış və satış məzənnələrini olduğu kimi müştörləri bildirir.

Alış və satış məzənnələri arasındaki fərqli məzənnə marjası (spread) deyilir. Lakin marjanın hamisi bank mənşətini təşkil etmir. Çünkü onun tərkibinə bank məsəfləri də daxildir. Məzənnənin marjasını faiz dərəcəsi, mənşət norması və bu kimi digər göstəricilərlə müqayisə etmək onun da faiz dərəcəsi hesablanır. Bu məqsədə aşağıdakı sadə formüldən istifadə edilir:

Məzənnə marjası faizi:

$$\frac{s - Pa}{Ps} \times 100$$

Burada, Ps və Pa müvafiq olaraq, bankın satış və alış məzənnələrini ifade edir. Nəzərə alınmaq lazımdır ki, marja ödəmələrinin müddəti çox qıсадır. Ona görə də onlar illik göstəricilərə əsasən hesablaşdırıldıqda olduqca yüksək nəticə görünebilər.

Adətən, bazarda çox alınub satılan valyutalar üzrə marja az, çox işlənənəyən valyutalar üzrə isə, əksinə, çox olur. Alçı-satçı çox olduqda marja təbii olaraq, azalır. Bazarlarda qeyri sabitlik yarandıqda marjalar artır. Çünkü bu zaman bank riski də artır.

Diqqəti cəlb edən digər bir mühüm cəhət odur ki, marja nəqdəri nəqd və nəqdsiz valyuta mübadiləsində müxtəlif olur. Daha doğrusu, nəqd valyutalar nəqdsiz valyutalara nisbatan banklar tərəfindən əcən alınub satılır. Bunun da səbəbi nəqdi valyuta mübadiləsinin kiçik məbləğlərdən ibarət olmasıdır. Başqa bir səbəbi isə, bank kassalarında olan nəqdi valyutaların heç bir gəlir gatırmamasıdır. Bank hesablarında olan valyuta isə gəlir gatır. Nəqd valyutalar adətən, turistlərdən daxil olur. Müxtəlif ölkələrdən götürülən bu valyutaların yenidən mənşə ölkəsinə qaytarılması oləvə xərclər tələb edir. Ona görə də banklar nəqdsiz valyuta mübadiləsinə üstünlük verirlər.

Valyuta arbitrajı. Valyuta daşınan əmlak və ya mal istehsal amilləri kimi iqtisadi varlıqların qiymətlərində eyni anda mövcud olan fərqlərdən (faydalananq üçün paralel şəkildə həyata keçirilən alçı-satçı əmlaliyyatlarına arbitraj (arbitraqe) deyilir. Göründüyü kimi, arbitraj bütün iqisəsi və maliyyə dəyərlərinə təlibi edilən geniş ahatlı anlayışdır. Fərqləndirci cəhəti, eyni anda qiymətlərdə mövcud fərqlərdən faydalanaq istəyidir. Belə əmlaliyyat həyata keçirarkən heç bir riskə gedilmir. Risksiz olması onu möhtəkirlikdən fərqləndirən əsas cəhətidir.

İki uclu arbitraj. Yer arbitrajı: Arbitrajın bir neçə növü vardır. Hər şeydən

əvvəl, eyni valyuta növünün müxtəlif bazarlarda eyni vaxtda məzənnələrinin biri o birindən fərqlənməsi nəticəsində meydana gələn arbitraji göstərmək lazımdır. Məsələn, fərqli ki, müyyən bir vaxtda dolların manatla məzənnəsi Nyu-York və Bakı bazarlarında aşağıdakı kimidir:

Bakı bazar

1 = 0, 84 qəpik

Nyu-York bazarı

1 = 0, 85 qəpik

Göstərilən misaldə dolların manatla məzənnəsi Bakıda ucuz, Nyu-Yorkda isə bahadır. Arbitraji bu məzənnə fərqləndən darhal faydalananmaq çalışır. Bunun üçün o, Bakı bazarında manatla dolları satın alır. Və bu dolları Nyu-York bazarında yenidən manata çevirir. Bu zaman, o məsələlər nəzərə alınmazsa, hər dollardan 1 qəpik qazanc əldə edir. Arbitraji əks əmlaliyyat da apara bilər, yəni, Nyu-Yorkda dolların sataraq manat əldə edir və onu da Bakıda yenidən dollara çevirir. Belə arbitraj növü «yer arbitrajı» (space arbitrage) deyilir. İki müxtəlif valyuta ilə əlaqədar olduğu üçün ona bəzən «iki uclu arbitraj» (two-point arbitrage) da deyilir.

Arbitraji müxtəlif bazarlarda alçı-satçı əmlaliyyatlarını yalnız bir bank vasitəsilə həyata keçirir. Bu bank, öz şöbələri vasitəsilə hər iki bazarда fəaliyyəti göstərən bank da ola bilər. Bu əmlaliyyat ona görə eyni bank vasitəsilə aparılır ki, məzənnə dəyişmələri ilə əlaqədar risk təhlükəsi yaranmasın. Arbitraji iki müxtəlif bazarda məzənnə fərqlərinin aradan qaldırılmasına yardım etdiyi üçün iqtisadi funksiyası da yerinə yetirir.

Birbaşa və dolayı məzənnə fərqli ilə arbitraj: üç uclu arbitraj. Arbitraj bəzən müxtəlif bazarlarda mövcud olan məzənnə fərqləri ilə deyil, eyni bazarda iki valyuta arasında düz kotirovkadan yaranan birbaşa məzənnə ilə əks kotirovka əsasında hesablanan dolayı məzənnə arasındakı fərqlər əlaqədar meydana gəlir.

Valyuta əmlaliyyatlarında bankın məruz qaldığı risk gözlənilməyən məzənnə dəyişikliyi ilə əlaqədardır. Məsələn, məzənnədə özünü göstərən azalma bankın alındığı valyuta chtiyyatlarının dəyərini azaldaraq, bankı itkiyə məruz qoya bilər. Eyni ilə məzənnənin yüksəlməsi da bankın valyuta borclarının milli valyuta müqabilini artıraraq, yəni da itki yaradır. İndi belə ehtimallar və onun qarşısının alınması üçün görülən tədbirlərə diqqət yetirik.

İş gününün axırında hər hansı bir valyuta, məsələn, dollar üzrə bankın müştörlərindən satın aldığı məbləğ, onun satış məbləğinə hərəkət etdiyi hallarda bankın bu valyuta pozisyonunda heç bir dəyişiklik olmur. Deməli, valyuta riski də yoxdur. Satın alınan valyuta məbləğin satış məbləğindən çox olarsa, bu halda valyuta chtiyyati artmış olur. Belə vəziyyəti müvafiq xarici valyuta üzrə izafi pozisiya (long position) yaranması hələ adlandırıllar. Bunun əksisi isə, bankın eyni valyuta üzrə satış məbləğinin alış məbləğindən çox olmasına dair. Buna isə naqis pozisiya (short position) deyilir.

İstər izafi, istərsə də naqis pozisiya hallanında bank valyuta riskinə məruz qalır. Çünkü birinci haldə o, izafi valyuta chtiyyatına malikdir. Əgər bu izafiliyi ləğv etməsə, o, məzənnənin azalmasından ziyan düşəcəkdir. Naqis pozisiya halında da risk vardır. Çünkü portföldə lazımlı olan valyuta, ya da izafi milli valyuta mövcuddur. Bu valyutani satın alıb boşluğun doldurduğu zaman valyuta məzənnəsi

yüksələrsə, yənə də bank zərər çəkəcəkdir.

Ona görə də bank etibarlı hərəkət etmək üçün izafə və naqış pozisiyaları tətlaşdırılmışdır. Bəs bu necə edilmişdir? Bu səhlin cavabı aşağıdakı kimidir.

Fərqli edək ki, hər hansı bir bank dollar üzrə naqış pozisiyaya malikdir. Pozisiyani tətlaşdırmaç üçün bən kən iki yoldan birini seçməlidir. Birincisi, əla bir bank axıtarı tapşırımdır ki, onun dollar üzrə izafə pozisiyasi olsun. Ikinciisi isə, o, brokerə müraciət etməli və müayyan haqq müqabilində onun vasitəçi xidmətindən istifadə etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, banklar istor alıcı, istorşa də satıcı kimi bazara daxil olduğdu özlərinin kim olduğunu bildirməyi arzu etmirlər. Çünkü bən onların özləri, həm də bazar üçün arzuolunmuş nöticələr doğura bilər. Məsələn, əri bir bankın bazara alıcı sıfatında daxil olmasi bəzarda valyutaya olan tələbin artırmasına bir işarə sayılın bilər və satıcı məzənnəni dərhal yüksəldə bilər. Büyük bir bankın valyuta satması da bazarda məzənnənələrin azalmasına təsir göstərə bilər. Kiçik banklar isə konumersiya gücünün zəifliyini bürüru verməmək üçün bazarda öz kimliyini son mərhələyə qədər bildirməməyi üstün tuturlar.

İndi broker vasitəsi ilə dollar satın almaq istəyən banka bir misal kimi nəzər salaq. Bank brokerə satın almaq istədiyi valyutanın miqdarı və ödəmək istədiyi məzənnənin yuxarı həddi haqqında məlumat verir. Broker də slında belə bir təklif mövcuddur, əlaqədar banka bu haqqda məlumat verir. Əgər belə bir təklif yoxdur isə və ya iki bank arasında razılışma baş tutmazsa, broker alıcıının kimliyini bildirmədən, müxtəlif banklara müraciət edir və onlardan müvafiq cavab təklifləri alır və onların arasında onverlişli haqqında valyuta istəyən banka məlumat verir. Təklif qəbul edildikdə iki tərəf arasında birbaşa əlaqə yaradılır. O mərhələyə qədər banklar bir-birini tanımırlar.

Brokerlər öz vasitəçilik fəaliyyəti ilə valyuta bazarda hadisələrin mərkəzində olurlar. Ona görə də onlar, bazarın gedisi və məzənnə dəyişmələrinin müayyan edilməsinə mühüm təsir göstərirler. Lakin brokerlərin xidmətləri çox bahaldır. Ona görə böyük banklar çox vaxt brokerə müraciət etmədən öz aralarında əlaqə yaratmağa çalışırlar.

Bankların öz aralarında apardıqları banklararası valyuta əməliyyatlarının (interbank) həcmi, onların müşətilər ilə etdikləri əməliyyatların həcmindən çox böyükdür. Banklararası valyuta əməliyyatlarının həcmi çox böyük olduğu üçün, onlara tətbiq edilən valyuta məzənnələri də parəkəndə valyuta əməliyyatlarına nisbatən yüksək olur. Banklar interbank məzənnələrinə məlum miqdardan marja əlavə edərək, müşətilərinə tətbiq etdikləri məzənnələri formalaşdırırlar.

Onu göstərmək lazımdır ki, banklar parəkəndə bazardakı müşətilərindən daxil olacaq sıfırşları təmin etmək üçün, adəton interbank bazarına getmirlər. Çünkü onlar bu məsələdə müsyən eləstikliyi gözlənməyə məcburdurlar. Pozisiyaları azalma və artma, yalnız özlərinin müayyan etdikləri həddə çatdırıdan sonra onlar tətlaşdırma əməliyyatına başlayırlar.

Müddətli valyuta bazarı (Forward Currency Market).

Milli pul müqabilində valyutanın müayyan müddədən sonra təhvil verilməsi şərtlə alqı-satçısi üçün bu gündən bağlanan müqavilələr müddətli valyuta əməliyyatları (forward currency transactions) deyilir. Bu əməliyyatları formalasdıran bazarlar isə müddətli valyuta bazarı (forward currency market) adlanır.

Göründüyü kimi, müddətli valyuta əməliyyatlarının xarakterik xüsusiyyəti valyuta alqı-satçısi haqqında müqavilənin bu gündən bağlanması, valyutanın təhvil və digər ödəmənin isə müqavilədə razılışdırılan məzənnə ilə və müddətə həyata keçirilməsidir. Bir qayda olaraq müqavila bağlananın heç bir ödəniş aparılmır. Təhvil və ödəmə müddəti isə adəton bir ilədən az olur.

Bəla əməliyyatlar valyuta bazarında fəaliyyət göstərən banklara müşətilər arasında həyata keçirilir. Onları doğuran əsas sabob valyuta məzənnəsinin galəcəyinin qeyri-müayyan olmuşudur. Əgər valyuta məzənnəsinədən gələcək dəyişikliklər məlum olsayıdı, bu əməliyyatlara ettiyati qalmazdı. Bu əməliyyatlarda an çox gələcəkdə valyuta ilə ödəmə etməli olan və ya galır alda edəcək idarəlatçı, ixracatçı və ya xarici kapital qoynu iş adamları istifadə edirlər. Qiymətlər avvalcədən razılışdırıldığı üçün müddətli müqavilələr bəla iş adamlarının galəcəkdə özünü göstərə bilən məzənnə dəyişinə rəsikindən qoruyur.

Müddətli müqavilələrdə ödənilmə müddəti, tətbiq ediləcək valyuta məzənnəsi, valyuta məbləği, təhvil olunacaq yer, bank, hesab nömrəsi və s. məlumatlar öz əksini tapır. Bəla əməliyyatlarda tətbiq edilən məzənnələr müddətli ödəmə məzənnəsi (forward exchange rates) adlanır.

Bəla məzənnələr, bəs qayda olaraq, spot məzənnələrdən fərqli olurlar. Müddətli məzənnələr dəha çox 30, 60, 90 və 180 günlük müddətə görə kotirovka olunur.

Müddətli məzənnələr adəton spot məzənnələrlə müqayisəli şəkildə verilir. Əgər müddətli ödəmə məzənnəsi spot məzənnədən yüksəkdirsa, aradakı fərq müddətli ödəmə mükafatı (forward premium) deyilir.

Əksinə müddətli məzənnə spot məzənnədən az olduğda aradakı manfi fərq müddətli məzənnə diskontu (forward discount) adlanır. Nəhayət, hər iki məzənnə bir-birinə bərabər olduğda məzənnələrin düz (flat) olması qeyd edilir.

Spot ödəmə bazarları ilə aralarında mövcud olan fərqa baxımıvaraq, müddətli ödəmə bazarları da valyuta bazarlarının ümumi xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Belə ki, bu bazarların da əsas vasitəçilər banklar və brokerlərdir. Dünyanın harasında yerləşməsindən asılı olmayıraq, bu şaxs və təşkilatlar on məkənialı rəbiito vasitələri ilə daimi əlaqədədirlər. Prinsip olaraq ödəmələr sarhəddən kanara natural valyuta göndərilməkə həyata keçirilir. Bu əməliyyatlar müvafiq ölkələrdəki bank hesablarındakı alaçaq və borc qeydlərinin azaldılması və ya artırılması yolu ilə həyata keçirilir.

Bu bazarlardakı əməliyyatların da bir hissəsi banklarla müşətilər arasında (parəkəndə bazar), digər hissəsi müddətli valyuta pozisiyalarını tərafladırmış məqsədilə bankların öz aralarında aparılır. Bu ikinci, müddətli valyuta interbank adlanır. Banklar müddətli valyuta pozisiyalarındaki çatışmazlıq və ya artıqlığı tərafladırmak üçün interbank əməliyyatlarından istifadə edirlər. Bankların öz aralarındaki müddətli ödəmə əməliyyatları üçün müayyan etdikləri məzənnələr, müşətilərinə tətbiq etdikləri məzənnələrdən fərqlidir. Prinsip olaraq ikinci birincidən yüksək olur.

Dünyanın əsas bazarlarında malum saatlarda kotirovka edilən spot ödəmə və fərqli müddətlərə görə müddətli ödəmə məzənnənləri Wall Street Journal adlı gündəlik maliyyə nəşrində və digər matbuat vasitələrinin kanalları ilə mütəmadi olaraq yayılır. Onlar əsasən inkişaf etmiş ölkələrin valyutalarını şəhər edir

Qeyd etmək lazımdır ki, valyuta bazarı dedikdə, hər şeydən əvvəl spot ödəmə bazarları nəzərə alınır. Çünkü valyuta əməliyyatlarının əksəriyyəti bu bazarlarda həyata keçirilir. Müddətli ödəmə bazarlarının əməliyyatları da getdikcə genişlənir. İnkişaf etmiş sonnayə ölkələrində bu bazarın həcmi astronomik rəqəmlərlə xarakterizə edilməyə başlamışdır.

Onu da göstərmək lazımdır ki, müddətli ödəmə bazarları yalnız ödəmə əməliyyatları ilə mahdudlaşdır. Belə bazarlar keçmişdə qızıl, buğda, şəkar və s. kimi kommersiya malları üçün yaradılıb, inkişaf etdirilmişdir. Lakin valyuta bazarlarından fərqli olaraq, göstərilən mal bazarları müyyən bir məskəndə aparılırdı.

1. 4. Əmək amilinin və əmək bazarının transformasiyası

Hər bir cəmiyyətdə sosial strukturun əsasını əmək prosesi təşkil edir. Elmi-texnik iəraqçı və texnologiyadan inkişafı nüticəsində əmək prosesi və istehsal münasibətlərinən baş verən dəyişikliklər bütövlükde cəmiyyətin təkamülünə təsir edir. Cəmiyyətdə baş verən təkamül prosesləri isə özünən birbaşa ifadəsinə məşğulluq və peşə strukturunun dəyişmişindən təpib. Məlum olduğunu kimi, məşğulluğun strukturu hər bir cəmiyyətin siyasi, iqtisadi və mədəni mühitində uyğun olaraq müxtəlifidir. Bu müxtəliflik globallaşma dövründə spesifik xarakter alır.

Postsənaye cəmiyyəti haqqında klassik nəzəriyyəyə uyğun olaraq məşğulluğun strukturu aşağıdakı kimi döyişir:

1. *Məhsuldarlıq və iqtisadi artımın mənbəyi informasiyanın işlənməsi və tətbiqi vasitəsi iqtisadi fəaliyyətin bütün sahalarına yayılan həlkdirdir.*

2. *Iqtisadi fəaliyyəti məhsul istehsalından xidmət göstərilməsinə təraf dəyişir.*

Kənd təsərrüfatı sahəsində məşğulluğun azalması sənaye istehsalında da məşğulluğun azalması ilə müşayiət edilir. Xidmət sahəsində isə iş yerləri sürətlə artır və məşğulluğun əsas hissəsini təşkil edir. İqtisadiyyat nə qədər çox inkişaf edirsa, məşğulluq da bir o qədər çox xidmət sahəsində cəmlənmiş olar.

Yeni global iqtisadiyyatda xidmət sahəsinin təmsilçilərinin informasiya və bilik sahəsində yüksək səviyyədə tamərküzləşməsi ilə əlaqədar peşələrin vaxtı «qalıq» anlayışı əsasında müyyən edilmişdir. Yəni kənd təsərrüfatı, dağ-mədən sənayesi, inşaat, kommunal müəssisələr və yaxud emaledici sənayecə daxil olmayan hər şey «xidmət» anlayışına aid edilirdi. Beləliklə, xidmət kategoriyası tarixən müxtəlif sosial struktur və istehsal sisteminde meydana gəlmiş hər növ fəaliyyəti əks etdirir. Bu kateqoriyaların elə bir vahid ümumi cəhəti yoxdur. Onun «maddiliyə» əks anlayış kimi başa düşülmüşdür düzgün deyildi. Kompüter programı təminatı, videoistehsal, mikroelektronikanın layihələşdirilməsi, biotexnuka yəsaslanan kənd təsərrüfatı və s., habelə inkişaf etmiş iqtisadiyyat üçün xarakterik olan bir çox digər mühüm proseslər özünü inforasiya məzmununu

məhsulun maddi tərəfi ilə birləşdirir, mal və xidmətlər arasında daşıq sarhəd qoyulmasına imkan vermir. Bununla yanaşı inforasiya iqtisadiyyatında da xidmətin hər bir spesifikasi növü əvvəlki industrial iqtisadiyyatda mövcud olan sənaye və xidmətin mühüm və müstəqil maddəsi kimi vacibdir. Bunları nəzərə alaraq M. Kastels xidmət sahəsində fəaliyyəti bir-biri ilə sıx əlaqədar olan bir neçə növa bölür [188, s. 205].

Onun fikrinə görə, bölgü sahəsində olan xidmət kommunikasiya, naqışiyat və ticarət xidməti (topdan və parakonda satış) şəbəkələri sahəsində fəaliyyəti özündə birləşdirir. İshçalşalılar xidmət iqtisadiyyatı həllədici kapital qoymuşları sahəsində göstərilən xidmətlərdir. Onlar da biznesə yardımçı xidmətləri özündə birləşdirir. Bu sahədə yüksək ixtisas işləb olunur. Sosial xidmətlər hökməti fəaliyyətinin bütün sahalarını, habelə kollektiv istehlakla əlaqədar işləri əhatə edir. Məsələt xidməti fərdi istehlak ilə əlaqədardır.

Yuxanda qeyd edildiyi kimi, global iqtisadiyyatda yeri peşə strukturunun özəyini inforasiya sahəsində iş yerləri, mənecərlər təşkil edir. Lakin bununla yanaşı sosial pilləkənlərin aşağı hissələrində xidmət sahəsində möşəqlər olur. İxtisas işçilərinin sayıının artması da müşahidə olunur. Bu artımın sürəti zəif olsa da, ixtisaslaşmış işçi tələb edən iş yerləri mütləq sayına görə postindustrial sosial strukturun mühüm hissəsini təşkil edir. Bu, o deməkdir ki, inforasiya cəmiyyətinin sosial strukturunda getdikcə daha çox qütblaşmış özüni göstərir. Yəni orta təbəqələrin hesabına yuxarı və aşağı təbəqələrinin xüsusi çəkisi artır.

Əmək bazarının transformasiyası.

Global iqtisadiyyatın mövcudluğunu qəbul edilirsə, ilk baxışda qlobal əmək bazarının mövcudluğunu da qəbul edilməlidir. Lakin bu aldadıcı bir əsərvərdir. Çünkü liberallaşma noticəsində əmtəa, xidmət və pul kapitalı bütün dünyada nisbatan sərbəst hərəkət etdi, da, işçi qüvvəsinin hərəkəti qarşısında ciddi möhdudiyyətlər qalmadıq davam edir. Belə ki, 90-ci illərin ortalarında qlobal işçi qüvvəsinin əməi 1,5% öz ölkələrindən kəndərə işləyirdilər, onun da yarısına yaxın Afrikada toplanmışdır. Hətta Avropa Birliyi kimi ən liberal iqtisadi cəgərafiyada da ümumi işçi qüvvəsinin əməi 2%-ə őz ölkəsindən kəndərə işləyirdi. Buna baxmayaraq, inkişaf etmiş sənaye ölkələrində belə bir ictimai fikir yaranmışdır ki, bu ölkələrə Çinub və Şorqdan güclü imigrant axını mövəeddür. Qloballaşma əleyhina hərəkətin əsasında da çox vaxt bu amil dayanır. Beynəlxalde işçi qüvvəsi axını ölkələr üzrə təhlil edildikdə ciddi sərf özünü göstərən ABŞ-də bu axını tarixən həmişə güclü olduğunu halda, Avropa ölkələri haqqında bu fikri söylemək mümkün deyildir. Avropada işçi qüvvəsi axını Birlik ölkələri arasında nisbatan yüksəkdir. Iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Moris Alle «Qloballaşmanın məşğulluq və iqtisadi artım şərtlərinin dağılması» adlı əsərində hələ bir natiçaya galır [130, s. 17]. Avropa Birliyinin yeritdiyi ümumdünya ticarət azadlığı siyaseti küləvi işsizliyin çıxalmasının və iqtisadi artımın zaiflənməsinin əsas və an mühüm səbəbidir. Himməciliyin əsaslanırmışdır, bərat qazandırılması və zaruriyyəti dönya iqtisadiyyatının yaradığı xaos və hər cür çatışılıkdan müdafiə olunmaq üçün hayati əhəmiyyət kəsb edir. Amerikan iqtisadçısı M. Kastels isə göstərir ki, [188, s. 228] Avropa Birliyi ölkələrində 1990-ci ildə aənəbilər ümumi əhalinin comisi 4, 5%-ni təşkil edirdi və yüksək ixtisaslı işçilərin cüzi həssasını əhatə edirdi. Bunlar qabaqcıl mühəndislər, maliyyə mənecərlər və digər müxtəlifəsərlərdir. Lakin qlobal əmək bazarının yaranması üçün bu mühüm, amma az miqdardır işçilər əhəmiyyətlidir.

Araştırmalar gösterir ki, global miqyasda işçi qüvvəsi bazarının karşılıqlı asılılığı üç mekanizm vasıtası ilə artına təməyüllü göstərir:

1. transmilli şirkətlərdə və onlara əlaqədar olan şəbəkələrdə global maşğulluq;
2. beynəlxalq ticarətin işarə Cənubda, istərsə də Şimalda maşğulluğa və əmək şəraitinə təsir;
3. global rəqabətin və hər bir ölkədə işçi qüvvəsinə təsir edən yeni çəvik menecement inkişaf.

İnkışaf etmiş sənaye ölkələrində Transmilli şirkətlər üçün əmək bazarı sahəsində geniş imkanlar açılır. Onlar bu sahədə aşağıdakı müümət tədbirləri həyata keçirə bilərlər:

1. şimalda yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsini əldə saxlamaqla və az məsraf tələb edən mahsul idxlə etməklə firmaların miqyasını kiçidə bilmər;
2. işin bir hissəsini öz transmilli filialına və yardımçı şəbəkələrinə subpodrad şəklində vera bilər;
3. müvəqqəti işçi qüvvəsindən və daimi fəhlələrdən gün ərzində qismən istifadə edər və yaxud ölkə daxilində qeyri formal firmalar işa cəlb edə bilər;
4. əmək bazarında standart qiymətləri çox yüksək olan iş növlərini avtomatlaşdırmaq və ya başqa yerdə köçürmək;
5. iş yerlərini saxlamaq şərti müqabilində öz işçilərinə daha sərt əmək və ödəmə şərtlərini qəbul etdirmək.

Bələdiyyə, global əmək bazarı və işçi qüvvəsi mövcud olmasa da, informasiya iqtisadiyyatında işçi qüvvəsi bazarları global miqyasda bir-birindən asılıdır.

İnformasiya iqtisadiyyatında əmək prosesinin xüsusiyyətləri.

XX əsrin son onilliyində baş verən informasiya-texnologiya inqilabi sosial və texniki əmək bölgüsünün yeni formalarının yaranmasına sabab olmuşdur. İnformasiya iqtisadiyyatının 80-90-cı illərdə həyatın bütün sahələrinə dərin nüfuz etməsi müasir dünyada iqtisadi adəbiyyatında geniş şərh edilir. İnformasiya texnologiyasının əmək prosesinə təsiri özüնən aşağıda kimi göstərir. Əvvəlcə mexaniklaşdırma, sonra isə avtomatlaşdırma on illər arzində insan aməyin transformasiya etmişdir. Bu proses iş yerlərini itirmək təhlükəsi altında insanları yenidən ixtisaslaşmışa, ixtisasını artırmağa, əmək məhsuldarlığını yüksəltməyə, idarəcilik mexanizmini təkmilləşdirməyə məcbur etmişdir. İnformasiya texnologiyasının vüsat alması ilə öz zirvəsinə çatmış avtomatlaşdırma əmək prosesində insan beyninin rolunu görürənməsi dərcədə artdılmışdır. Burada bələd bir qanunauyğunluq göz qabağındadır: qabaqcıl informasiya texnologiyası fabrik və ofislərdə nə qədər geniş və dərin yayılarsa, müştəqil düşüñü bilən, işləri programlaşdırıran, operativ qərar qəbul edən biliqliki mütxəssisliyə tələbat da bir o qədər artır.

XX əsrin 90-cı illərində iş prosesinin transformasiyasını aşağıdakı amillər daha da sürətləndirdi: kompyuter texnologiyasının geniş tətbiqi və idarəciliyindən, ondan geniş miqyasda istifadə olunması; global rəqabət bütün dünyada şirkətlər arasında texnologiya və idarəciliyi sahəsində asl yürüyüş yaradı; informasiya cəmiyyətində əmək prosesi həmin cəmiyyətə xas olan spesifik istehsal prosesi ilə müəyyən edilir. Bu spesifikasiyalı dönyanın aparıcı alimləri aşağıdakı kimi xarakterizə edirlər.

1. Əlavə (yenisi) dəyər istər istehsal prosesində, istərsə də, məhsullarda, əsas etibarla, innovasiya ilə yaranır.

2. Innovasiyanın özü işa iki amildən: tədqiqat potensialından və spesifikasiya qabiliyyətindən asılıdır. Yəni bilik açığı olmalıdır və sonra konkret məqsədə tətbiq edilməlidir.

3. İstehsal fəaliyyətinin böyük hissəsi təşkilatlarda həyata keçirilir.

4. İnformasiya texnologiyası yeni əmək prosesində başlıca amildir, cümlə o:
 - innovasiya qabiliyyətini əsas etibarı ilə müəyyən edir;
 - səhərlərin düzəldilməsi və icraçılardan səviyyəsində əks əlaqələrin yaranmasını mümkün edir;
 - infrastruktur və istehsal prosesinin idarə olunmasında əcviylik uyğunlaşmasını təmin edir.

Bələ spesifik istehsal prosesi informasiya paradigməsini xarakterizə edən yeni əmək bölgüsünü yaradır. İnformasiya cəmiyyətində yeni əmək bölgüsünü düzgün başa düşmək üçün 3 əsas məyar nəzərə alınması lazımdır. Birinci məyar hər hansı bir iş yerində yerinə yetirilən faktiki vəzifələr addır. İkinci məyar həmin təşkilatla, onun digər təşkilatlar da daxil olmaqla mövcud mühit arasındaki münasibətlər addır. Burada birinci məyar dəyər yaradılması, ikinci münasibətlər yaradılması və qarar qəbul edilməsi prosesidir.

İnformasiya texnologiyası şəraitində istehsal prosesində dəyər yaradılması üzrə aşağıdakı tamol vəzifələr qarşılık durur:

- rəhbərlik tərəfindən strateji qərarların qəbul edilməsi;
- tədqiqatçıların yaratdıqları məhsullarda innovasiya;
- dizaynerlər tərəfindən innovasiyanın istehsal prosesinə uyğunlaşdırılması, qablaşdırma və s.;
- qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün qərarlar ilə innovasiya, dizayn və icra arasında münasibətlərin idarə olunması;
- operator tərəfindən şaxsi təşəbbüsün icra olunması;
- avtomatlaşdırılması - mümkün olmayan və əvvəlcədən programlaşdırılmış ikinci daracılı vəzifələrin işçilər tərəfindən icra olunması.

Qərarlar qəbul edən subyektlər:

- son qərar qəbul edən subyektlər;
- qərarın qəbul edilməsi prosesinin iştirakçıları;
- qərarın yerinə yetirilməsinin icraçıları.

Yeni texnoloji alətlər arasında yüksək natiçəni adətan iki amil təmən edir. Birincisi - industrial işçi qüvvəsinin təcrübəsi və yüksək ixtisası. Bu mürrəkkəb modifikasiya əmək prosesində olduqca vacibdir. Bələ yüksək ixtisasa malik olmaq üçün iş sistemində xüsusi kurslarda müntəzəm ixtisasın artırılması tələb olunur. Bəzən iş vaxtının müəyyən bir hissəsi öyrənməyə həst edilir. Yüksək natiçə ilə edilməsinən ikinci amili işa işçilərin nisbi müştəqiliyyiliyi.

Bütün bu göstərilən amillər informasiya cəmiyyətində əmək prosesinin transformasiyasının asas istiqamətlərini əks etdirir.

İnformasiya cəmiyyətində insan amili və biliyin rolunun artması

Süratla inkişaf edən postindustrial cəmiyyətdə insan amili işarə, ayrıca götürülmüş şirkət, istərsə də, ölkə və həşəriyyat miqyasında iqtisadi inkişafın

süretilendirilmesinde aparıcı rol oynayır. İnkışaf etmiş sanaye cemiyetinde taraqqinin asas hərəkətverici qüvvəsi, əmək və kapitalın təmərküzləşməsi idi. Həzirki postsonnəyə cemiyətində isə asas diqqət yüksək texnologiyanın inkişafına, istehsal və xidmət sahəsində modernləşmənin sürətləndirilməsinə verilir. Kapital və əməyin özü haqqında anlayışlar dayanır. Əvvəllər kapital yığımı sahibkarların bir neçə nəsl üzrində tomin edildi. İndi isə çox irimiqyaslı kapital iş az məqdar ilkin kapital qeymaqla dərhəl yaradıla bilər. Lakin həmin sahibkar öz nəhəng müəssisəsində yalnız öz biliyi və məhdud sayılı mənecəcərlərin birliyi ilə kifayatlaşa bilmez. Texnologiyanın daim yenilənməsi praktikada hər bir iş yerində tətob olunur. Ona görə da texnologiyanın inkişafına müasir istehsal hər bir işçisinin cəlb olunması zoruridir. Bu isə onu göstərir ki, əvvəllər əmək ehtiyati hesab edilən müzəddi işçilər əsəndə kapital cəhətiyətlərinin qorunması və artırılması təmin edir. Ona görə da istehsal olunan məhsulun tərkibində əməyin xüsusi çəkisi, əmək mahsuldarlığı yüksək həddə doğru getdiyəcək daha da artacaqdır. Çünki əmək haqqına geniş mükafatlar sistemi əlavə olunur. Məlum olduğu kimi, müasir dövrda cemiyətin görünüməmiş dərəcədə yenidən qurulmasının əsasında elm və biliyin sərət inkişafı və bunun əsasında əmək mahsuldarlığında inqilabi sıçrayışlar dayanır. Biliyin əhəmiyyəti hələ 250 il bundan əvvəl həmin bilik əmək alıcıları, texnologiya və yeni növ məhsul hazırlanmasının məqsədi ilə tətbiq edilməye başlandıqdə dayanıdı. Lakin əmək mahsuldarlığında inqilab Marksın ölümündən iki il əvvəl başlandı. Bu zaman(1881-ci ildə) F. U. Teylor ilk dəfə olaraq biliyi insanın məhsuldarlıqla bağlılığı təhlili və əmək proseslərinin layihələndirilməsi üçün tətbiq etməyə başladı. Əməyin təskilinə biliyin tətbiqi əmək mahsuldarlığında sıçrayış arıtmaya yaradı. Teylor bu sistemini yaratdırıdan sonra əmək mahsuldarlığı ildə orta hesabla 3, 5 -4% artı. Bu, o deməkdir ki, həmin göstərici hər 18 ildə iki dəfə artı. Həmin dövrdən inkişaf etmiş ölkələrdə əmək mahsuldarlığı on azı 50 dəfədən çox artmışdır. Bu isə tətbiqi olaraq əhalinin maddi rifah halının yüksəkləşməsi və həyatın keyfiyyətinin yaxşılaşmasının əsasını təşkil edir. Beləliklə, biliyin əhəmiyyəti və roluñun dayışması cemiyət və iqtisadiyyatı daha da dayanıdı. Bilik hal-hazırda istehsalın əsas amilidir. Ənənəvi istehsal amilləri - torpaq, işçi güvvəsi və kapital ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Əgər müvafiq bilik varsa, bu cəhətlərinə əsaslı etmək olar. Yeni anlayışlara görə, bilik real faydalı qüvvədir, sosial və iqtisadi nüatalar alda edilməsi vəsaitlidir. Lazuim olan nəticə alda etmək məqsədilə mövcud informasiyanın tətbiqinin səmərəli üsullarının axtanılması biliyin istifadə edilməsi əsəndə idarə etmək deməkdir.

Həzirki dövrdə aşağıdakılardan mühüm əhəmiyyət kəsb edir: sistematiq və məqsədönlü şəkildə hənsi yeni biliklərin alınması, daha vacibdir, onun alda edilməsi na dərəcədə məqsədən uyğunudur, və ondan səmərəli istifadə etmək üçün nə etmək lazımdır. Başqa sözə, bilik indi yenilik və innovasiyaların alda edilməsi üçün tətbiq edilir. Qloballaşma dövründə bilik iqtisadi inkişafın başlıca resurs manboynıç cevrilibdir. Sual oluna bilər ki, onun resurs (cəhəti) maliyyəti nədir? Bu baradə elmi adəbiyyatda vahid mövqə yoxdur. Bəzi müəlliflər gör, bu mənada bilik müəssisəsinin dəyərləri ilə birləşən informasiyadır. Bəzən isə hesab edilir ki, müəssisədə bilik yeni informasiyanı dəyərləndirmək üçün mövcud məlumatları istifadə etmək və predmeti dərindən dərk etmək qabiliyyətidir. Qloballaşma dövründə bu sahədə yenilik bilik və informasiya arasındakı münasibətdə özünü

göstərir. Hal-hazırda informasiya texnologiyasının sürülli inkişaf etdiyi bir şəraitdə TMŞ-in rəhbərləri idarəcilik üçün lazım olan informasiyanın bolluğuundan və müraciətibliliyindən şikayət edirlər. Müəssisənin səmərəli işləməsi üçün zəruri olan biliklərin böyük əksəriyyəti işçilərlə əlaqədardır. Bilikli işçi obyektiv və ya subyektiv sabablarla əlaqədar olaraq işdən getdiğədə müəssisə müəyyən bilik mənbəyindən məhrum olur. Bu bəzən müəssisəni çox əlverişli sıfırışlarından imtina etməyə da məcbur edir. Beləliklə, mikrosaviyadə bilik resurslarının digər növləri ilə əvəz edilə bilməyən müştəqil növdür. Bunu bilmək həm müəssisələr, həm də mütəxəssislər üçün vacibdir.

XXI yüzillikdə iqtisadi və sosial həyat üçün biliyin yaradılması və istifadə edilməsi əsərləri, həbələ insanın əmək faaliyyətinin xarakteri üçün telekomunikasiyalarda əks olunan yeni sosial uklad həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Biliyin rolü və əhəmiyyətinin artması özünü sanaye inqilabında, əmək mahsuldarlığının artması sahəsində inqilabda və idarəcilikdə baş verən inqilabda göstərdi. Cəmiyyət bilikdən - biliklərdə doğru yol ilə irəliləyir. Əvvəllər biliklər ümumi xarakter daşıyırı. İndi isə biliklərdə dərin ixtisaslaşma özünü göstərir. Keçmişdə «biliyi malik olan insan» ifadəsi işlənmərdi. Deyirdilər: «Savadlı, elmlı adam» Savadlı adam - geniş eruditlığı adamlardır. Onlar istənilən mövzuda yaşıx danışmaq, məharətinə malik insanlar idilər. Lakin onlar hər hansı konkret və praktik faaliyyətlə məqsədilə bilmərdilər.

Müasir dövrdə bilik konkret nəticə alda etmək üçün praktiki əhəmiyyəti olan informasiya hesab edilir. Hər hansı bir əhəmiyyətli nəticə alda edə bilmək üçün isə yüksək dərəcədə ixtisaslaşmış bilik tətob olunur.

Ümumi bilikdən ixtisaslaşmış biliklər kompleksinə kecid biliyi, yeni cemiyət yaradən qüvvəyə çevirmişdir. Professor S. Xalilovun göstərdiyi kimi, «İnsanların faaliyyət dairəsi genişləndikcə biliklərin əhatə dairəsi da genişlənmiş olur. Müxtəlif faaliyyət sahələrinə qızılıq olaraq müxtəlif bilik sahələri yanır. İnsanların hamisi üçün ümumi və zəruri olan müdafiə faaliyyətin nəticəsi kimi əmələ gələn biliklər və ya məiṣət bilikləri, heç şübhəsiz, bilik sahələri içərsində tanınan ən qədimdir. Sonrakı bilik sahələri insanlar arasında əmək bölgüsü sayəsində əmələ gəlir və heç də bütün adamlara deyil, ixtisasından asılı olaraq yalnız müəyyən qrup adamlara mənəsub olur. »

Beləliklə, qloballaşma həyatın bütün sahələrində modernlaşma tətob edir. Məlum olduğu kimi, modernlaşma konsepsiyası (upgrading) iqtisadi aktivliyin bir növündən digər növünə hərəkəti əks etdirir. Bunun əsasında müxtəlif meyarlar - mənəsətlilik, ədalət, ekoloji səbilihət meyarları dayanır. Modernlaşma, adəton, əməliyyatların daha da müraciətibliliyinə doğru aparır. Bu, bir sıra anıllarla əlaqədardır. Yeni texnologiya və yaxud əlavə «nou-hau»-dan istifadə olunması, istehsal proseslərinin təkmilləndirilməsi, ixtisaslaşma və yaxud integrasiya dərəcəsinin artırılması və s. ilə əlaqədardır. Rəqəbat məbarizasının kəskinləşdiriyi bir şəraitdə modernlaşma, iştirək inkişaf etmiş, iştirək də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün cyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Ona görə də innovasiyalara əhəmiyyət vərməyən hər hansı bir ölkə qlobal istehsal və mübadilə sisteminde səmərəli mövqə tutmağa qadir deyildir.

Modernlaşmanın bütün istiqamətləri yeni biliklərin alda edilməsini tətob edir. Bu biliklər layihələndirilmə, texnoloji proseslərin təkmilləndirilməsi və

konstruktur işlərində çox mühümdür. Ona görə də təhsil və bilikləri almaq qabiliyyəti modernlaşmanın əsasını təşkil edir. Modernlaşmanın yalnız istehsal prosesi, texnologiya və yaxud marketing problemi hesab etmək olmaz. Bu istiqamətlər, şübhəsiz, çox mühümdür. Lakin modernlaşmanın daha geniş manada, yeni biliklärin alınmasına və bu sahədə real addımlar atılmasına yönəlmüş bir axın kimi başa düşmək lazımdır. Məsələn, İtaliyanın inkişaf etmiş sənaye rayonlarında kiçik firmalar, innovasiya fəaliyətin kapital tutumlu və yüksək texnologiyalar tələb edən fəaliyyət əsasında deyil, yüksək ixtisaslı işçi və menecerlərdən informasiya və digər cəhətişərlərin toplanması hesabına genişləndirilir. Tayvanda ailə firmalarında anoloji dinamik müəssisələri bir-biri ilə birləşdirən sosial şəbəkələrin genişləndirilməsi, xarici aləmlə innovasiya əlaqəlarının artırılması əsasında həyata keçirilir.

Akademik Ramiz Mehdiyev qloballaşma proseslərinin dərin təhlilini apararaq onun aşağıdakı mühüm xüsusiyyətlərini qeyd edir:

- transmili korporasiyalarn (TMK) kütləvi sürətdə yaranması və fəaliyyət göstərməsi;
- öz siyasi və iqtisadi maraqları olan və onları müdafiə edən qeyri-hökumət təşkilatlarının, fondların, assosiasiyalarn kütləvi sürətdə meydana gəlməsi;
- gömrük sənədlərinin zəifləməsi, transmili kapital, xidmətlər, əmək, işçi qüvvəsi axınının əksinə sürətdə artması;
- yüksəkşəxəmlərin, qazin, neftin naqlinin, elektrik enerjisi ötürülməsinin transmili dünya şəbəkəsinin yaranması;
- təkcə siyasi (BMT və onunla bağlı qurumlar) deyil, həm də iqtisadi (Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı) münasibətlərin tənzimləyicisi kimi dövlətlərətərəfli təsisişlərin yaranması və onların rolunun artması;
- dünya Internet informasiya şəbəkəsinin yaranması və ondan siyasi, kommersiya, mədəniyyət, informasiya məqsədləri üçün istifadə olunması, Qərb televiziya kanallarına hamılıqla qoşulma və bunnun noticisi kimi "CNN effekti"ndən (dünya ictimai fikri bir çox hallarda Qərb təsəkkür tərzinin məqbul sayıldığı informasiyanı təqdim edən CNN informasiyalarının təsiri ilə formalasır) istifadə edən vahid informasiya məkanının təşəkkülü;
- Amerika höyat tərzinin və kütləvi mədəniyyətinin dünya standartı kimi təbliği;
- "açıq cəmiyyət" ideologiyasının ixracı;
- liberal dövlət siyasi modelinin təbliği və yayılması;
- "məhdud suverenlik" və "seçki legitimliyi" (yeni hakim elitanın demokratik seçki yolu ilə legitimləşdirilməsi) konsepsiyasının tətbiqi.

1. 5. Milli dövlətlərin mənafətləri və qlobal mühitə integrasiyanın nəzəri əsasları

Indi bəşəriyyət qlobal transformasiyalar dövründə yaşayır. Formasiya paradigmalarının avvalanması, Tofflerin "Üçüncü dalgasının" başlaması, elmi-texniki tərəqqinin yüksəlisi və nəhayət, milli dövlətin rolunun zəifləməsi və transmili korporasiyaların əhəmiyyətinin güclənməsi - bütün bunların hamısı müasir insanın, cəmiyyətin və "dövlət, dövlətçilik" kimi şərh etdiyimiz siyasi strukturun simasını digər parametrlərlə birləikdə köklü sərətdə dayışdırır.

Akademik Ramiz Mehdiyev

Milli təsərrüfatların iqtisadi, elmi-texniki, hüquqi və informasiya baxımından bir-birindən asılılığını əksinə şəkildə artırın qloballaşma, dönyanın inkişafında aşağıdakı bir sıra səciyyəvi cəhətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Har şeydən əvvəl dünya iqtisadi birliliyi keçmişdə bir-birindən az-çox asılı olan ölkələrin məmənusundan ibarət idis, indi bu birlilik vahid iqtisadi sistemə əvvəl dövründən başlamışdır. Həmin vahid iqtisadi birliliyi təsərrüfatlar sadəcə olaraq beynəlxalq əmək bölgüsü məxənnisini ilə deyil, öz miqyasında nəhəng, ümumdünya istehsal-satış strukturu, qlobal maliyyə sistemləri və informasiya şəbəkələri ilə bir-birinə «ləhimlənərək» vahid ümumdünya iqtisadi organizmın aynımız tərkib hissəsinə əvvəlmişlər. XX əsrin ortalarına qədər xarici ticarət dövriyyəsi dövründə ÜDM-un cəmisi 10-16%-ini təşkil edirdi, XXI əsrin əvvəlində kommunersiya xidmətlərinin idxləri və ixracı da nozorə alıqdə bu hədd 48%-ə çatmışdır [262, s. 3-5].

Son on illikdə (1995-2006-ci illərdə) dünya xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi istehsalda iki dəfə çox olmuşdur [285, s. 76, 85, 86].

Qloballaşma prosesində milli və ümumdünya iqtisadi məxənnislər öz rollarını da dəyişdirir. Belə ki, möləkə olduğunu kimi, keçmişdə aparıcı rol milli təsərrüflərlərə məxsus idi. Müasir dövrdə isə dövlətlərətərəfli maliyyə-əmək bazarları, istehsal-satış strukturları formalasdılıqca, ümumdünya iqtisadi münasibətlərə basarı proseslərin tənzimlənməsindən aparıcı rol oynamaya başlanıtlar. Hətta, on inkişaf etmiş dövlətlərin də ölkə daxili münasibətləri qlobal iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşmaq məcburiyyəti qarşısındadır. Başarı münasibətlərin tənzimlənməsində ümumdünya iqtisadi münasibətlərin aparıcı amilə əvvəlmişlər öz növbəsində beynəlxalq proseslərdə milli dövlətlərin rolunun azalmasına görüb çıxarır. Çünkü onlar milli sərhədlərdən konurda baş verən və müstəqil carayın edən ümumdünya prosesləri tənzimləmək iqtidarındə deyillər. Bundan əlavə, milli dövlətlərin bağladıqları beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq makro-iqtisadi tənzimləmələr aparmaq üçün gömrük sədəfləri, valyuta tənzimləmələri və digər ənənəvi vəsitiyələrdən istifadə etmək hüquqları möhduddur. Onlar beynəlxalq iqtisadi təşkilatların, nəhəng transmili şirkətlərin tələblərinə uyğunlaşmaga məcburdurlar. Başqa sözlə, qloballaşma prosesində dünya iqtisadiyyatının əsas harakətvericisi

güvvesi olan transmelli sanaye ve bank korporasyonlarının gücü ve tesis dairesi genislenmiştir. Global iqtisadiyyatın enenovi subyekti olan milli dövlətlər isə müəyyən baxımdan sixşdırılmışlar. Onlar könüllü olaraq, bir çox milli hüquqlarından beynəlxalq hüquq normalarının lehine imtina etmişlər.

Lakin bütün bunlar milli dövlətlərin rolunun heç da azalması demək deyildir. Öksən, müasir dövrdə başlıyayın inkişafının mühüm xarakterik xüsusiyyatlarından biri ölkə daxilində gedən sosial-iqtisadi proseslərin tənzimləyicisi kimi milli dövlətlərin rolunun durmadan artmasıdır. Bazar iqtisadiyyati tələb edir ki, dövlətlərin iqtisadiyyatı on azı iki məqsədi geniş müraciət etsinlər: birincisi, digər ölkələrin iqtisadiyyatı ilə maksimum rəqabətqabiliyyəti olmaq, ikincisi isə, maliyyə-kredit kimi yenidən bölgü mexanizmindən istifadə etməklə ölkə daxilində yaranan sosial və siyasi gərginliyi mümkin qədar azaltmaqdır. Məhz həmin funksiyaların genişləndirilməsi sərətə artan qloballaşma prosesinin an mühüm əlamətlərindən biridir. Bu məsələ keçid iqtisadiyyatı ölkələri üçün xüsusən aktualdır.

Həqiqətən dünya miqyasında mövcud cəhiyatlardan istifadə uğrunda rəqabət mübarizəsinin əhəmiyyəti və dada kaskinlaşması qlobal miqyas almışdır. Belə bir rəqabət mübarizəsində təsərrüfat subyektlərinin uduzması noticasında maddi, insani və hətta siyasi cəhiyatların mümkin ikişləri da çox ciddi və bözen qlobal əhəmiyyət kəsb edə bilər [259, s. 8]. Təsədüfi deyildir ki, qloballaşma prosesində aparıcı mövqeyə məhz təsərrüfat subyektlərini məqsədi şəkildə tənzimləyən dövlətlər çıxa bilərlər. Çünkü hər hansı bir ölkədə mövcud olan rəqabət üşünlüyü nü qloballaşma prosesində an samarəli şəkildə həyata keçirək üçün ölkənin bütün potensialından yalnız milli dövlətlər maksimum istifadə edə bilərlər. Qlobalşmanın real gedisi ölkə potensialının milli dövlətlər vasitəsilə tam mənası ilə rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini tələb edir.

Qloballaşmaya, bir qayda olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mənfi münasibət bəslənilir. İnkışaf etmiş sonnayə ölkələrinin elmi və ictimai dairələrində isə adətən bu proseslər pozitiv baxımdan dayarlılandırılır. Lakin son vaxtlar sonuncular arasında bu proseslərə təngid mövqədən yanaşanların da sayı artıqdadır. Bu qəbilden olan alimlər görkəmli amerikan alimi, 2001-ci ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Cozef Stiglis da addır. Onun «Globalization and Discontents» adlı kitabı dünyada böyük əks səda doğurmuşdur. [188] C. Stiglis akademik dairələrdə özünün fundamental tədqiqatları ilə tanınmış və iqtisad elminin müasir marhələdə inkişafına əhəmiyyətli təkan vermişdir. O, iqtisad elminin yeni sahəsi olan «İnformasiya iqtisadiyyatının» banisi hesab olunur. C. Keynis nəzəriyyələrinin və F. D. Ruzveltin «Yeni kursunun» davamçısı kimi iqtisadiyyatda dövlətin fəal rolunun tərəfdarıdır və hesab edir ki, müasir kapitalizm təkmilləşə bilər və təkmilləşməlidir. 1993-cü ildə C. Stiglis ABŞ prezidenti B. Klinton yanında iqtisadi maslahatçılar Şurasının başçısı təyin edilmişdir. 1997-2001-ci illərdə o, Dünya Bankının baş iqtisadçısı və prezident müavini olmuşdur ki, bu, ona Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) praktik fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmağa imkan vermişdir və belə bir inam əldə etmişdir ki, bu nəhəng təşkilatın fəaliyyəti öksər hallarda qeyri-samarəlidir. [88]

Nə üçün bu qədər faydalı nəticələrə malik olan qloballaşma kəskin mübarizə

predmetinə çevrilmişdir? - sualına o belə cavab verir: beynəlxalq ticarət üçün bazarların açılması bir çox ölkələrə imkan verdi ki, onlar çox sürətli iqtisadi inkişafı təmin edə bilərlər, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq ticarət o zaman iqtisadi inkişafı sürətləndirir ki, ixracat ölkənin iqtisadi artımına təsir buna misal göstərir. Məhz qloballaşmanın noticasında dünyanın bir çox xalqlarında ömür uzanmış, rıfah səviyyəsi yüksəldilmişdir. Qloballaşma inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təcrid olunma hissini azaltmış, onların çoxu üçün müasir yüksək bilişklərin yapısını açmışdır. Anti-qloballaşma hərəkatı da dünyada ölkələrinin qarşılığı asılılığını artırmasının noticasıdır. Bu hərəkat Internet vasitəsilə bütün dünyada öz fəaliyyətini tənzimləyir və qüdrətli dövlətləri pis nəticələr vərə biləcək müşayiət tədbirlərindən, məsələn, sərvətlər alehinyə minalardan istifadə olunmasından vətənə etməyə vədar etmişdir. Kasib ölkələrin borclarının bir hissəsinin silinməsi, xarici yardımın artması da qloballaşmanın müsbət cəhətlərindəndir. C. Stiglis görə qloballaşmanın toniq edənlər çox vaxt onun faydalı nəticələrini nəzərə almırlar.

Bununla yanaşı o hesab edir ki, qloballaşma tərəfdarları da çox vaxt qabaqcadañ hasıl olan qənatı osas götürürülər. Sonuncular hesab edirlər ki, qloballaşma tərəqqidir və inkişaf etməkdə olan ölkələr, agar samarəli artıma nail olmaq və kasiblərə aradan qaldırmak istayırlarsa, mütləq onu qəbul etməlidirlər. Lakin ölkələrin bir çoxu qloballaşmadan gözlödükleri iqtisadi faydalara nail ola bilərlər. Varlı və kasib ölkələr arasında mövcud olan uçurumun daha da artması «Üçüncü dünya» ölkələrində şahlinin böyük əksariyyətində kasiblığın qəddar mangonəsində saxlayır. 90-ci illərdə dünyada adambəşəna gəlin orta hesabla ildə 2, 5% artımına baxmayıaraq, kasibləşən şəraitində yaşayan insanlar daha 100 milyon nəfər artmışdır. Afrikada müştəqillik ildə edildikdən sonra yanarınış böyük ümidiłar püş oldu.

C. Stiglisin fikrənə görə, ağar qloballaşma yoxsulluğun azaldılmasında bir şey edə bilməmişdir, sabitliyin təmin edilməsindən daha da nəticəyə nail olmuşdur. Asiya və Latin Amerikasında özünü göstərən böhrlər inkişaf etməkdə olan ölkələrin hamisının iqtisadiyyatı və sabitliyi üçün ciddi təhlükə yaratdı. O, hesab edir ki, qloballaşma Rusiya və kommunizmdən bazar iqtisadiyyatına keçən bütün digər ölkələrdə də gözlönlərin nəticəsi vermedi. Qərbin verdiyi vədlərə baxmayıaraq, yeni iqtisadi sistem bu ölkələrin şahlinin çoxu üçün onların kommunist liderlərinin öngördüklərindən də pis nəticələr doğurdu. Bazar iqtisadiyyatına keçid bu ölkələrdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların sxemi əsasında həyata keçirilmiş və bözen çox pis nəticələr ildə edilmişdir. Halbuki, öz programı əsasında həmin prosesləri idarə edən Çinə çox böyük əksər nəticələrə nail olmuşdur.

Bu proses makro və mikro səviyyədə özünü göstərir. Milli dövlətin müasir dövrdə mühüm tarixi vəzifəsi həmin strategiyani hazırlayıb həyata keçirməkdir. Yeni beynəlxalq iqtisadi və maliyyə mühiti dünyanın qlobal inkişafın və cəmi zamanda milli dövlətlərin beynəlxalq integrasiya proseslərinə iştirakçı şəhərlərini müəyyən edir. Həmin mühit bilər proseslərdə milli dövlətlərin təmsil edən təsərrüfat və maliyyə subyektlərinin müəssisəsi və şirkətlərin qəbul etdikləri qararlarla təsir edir. Milli iqtisadi inkişafın postsonayeloşma erasının tələblərinin uyğun olaraq həyata keçirilməsini təmin etmək üçün yeni iqtisadi və maliyyə mühitin özliliklərini nəzərə

almak olurdu vacibidir.

Globalleşme bir çok baxımdan neoliberal modelin sart qanunları osasında inkişaf edir. Bu modelde isə dünya milli dövlətlərin məraqlarının harmoniyası, onlara olan müxtəlif təsarrüfat ukladıları və milli mədəniyyətlərin qonunması prinsipi osasında deyil, sosial darvinizm prinsipları osasında inkişaf edir. Bu sart qanunlara uyğunlaşan bilançalar surla inkişaf edir, uyğunlaşmayanları isə udurlar. Qlobal proseslər uyğunlaşa bilməyən ölkələr üçün iqtisadiyyatın daha çox beynəlmillallılması onlara üçün milli iqtisadiyyatı tənzimləmə qabiliyyətinin daha da azalmasına yol açır. Bu ölkələrdə bir çox iqtisadi proseslərin global təbiati ilə onlarınlı milli təsarrüfatçılarının tənzimlənməsi arasında uyğunluqluq artır. Təbii ki, bu uyğunluqluq özünü müxtəlif ölkələrdə müxtəlif dərəcədə göstərir. Çünkü milli dövlətlər globalleşme proseslərini müxtəlif dərəcədə həll ediblər, müxtəlif "çəkiyi" malikdirlər, qlobal bazarda müxtəlif dərəcədə "fayda" və ya "zərər" olda edirlər. Bütün bundar isə manafelər arasında ziddiyatın yaranmasını labüb edir. Çünkü xarici satış bazalarından, xarici maliyyə etibarlılarından, texnologiyi və idarəciliyət təcrübəsindən güclülər daha çox istifadə edə bilirlər. Ona görə da asas makroiqtisadi göstəricilər arasında fərqli bir çox hallarda artmaqda davam edir.

Ona görə da globalleşmanın ümumbaşarı əhəmiyyət kəsb edən problemləndən biri bu prosesin ölkələr arasında inkişaf səviyyəsi baxımdan olan əsaslı fərqli necə təsir etməsi, globalleşmanın faydalannınlı ölkələr arasında necə bölünməsi problemidir.

Müsərri marhələdə heç bir dövlət hamisə proseslərdən ənəndə qala qala bilməz. Lakin getdiyək dərəcədə dərəcədən inkişaf etmiş ölkələrə böyük təsir edir. Müsərri beynəlxəq siyasi-iqtisadi sistemiñ as saylı inkişaf etmiş sanaye ölkələri aparcı rol oynayır. Texnologiyi və informasiya inqilabları iqtisadi inkişafın xarakterini dayışmışdır. Qabaqcıl sonnecə ölkələri və müsəyyən dərəcədə orta inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələr üçün rəsəh səviyyəsinin artırılmasında yeni imkanlar daha çox yaranmışdır.

Bununla yanaşı lədəqiqətlər göstərir ki, ziddiyatlı mahiyyəti və sosial iqtisadi nüatalarına baxmayaraq, XX əsrə bag vermiş elmi-tehniki inqilablar inkişaf etməkdə olan ölkələrin və keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin sosial-iqtisadi ləqəqisində ciddi təsir göstərmmişdir. Faktlar bunu anlı şəkildə sübut edir.

Bəli ki, sonnecə istehsalı XX əsr arzında inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 21, 9 dəfə artırdı halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 62, 1 dəfə artmışdır. Yalnız son 30 il arzında (1970-2000-ci illər) sonuncuların sanaye istehsalı 55 dəfə artmışdır [202, s. 106].

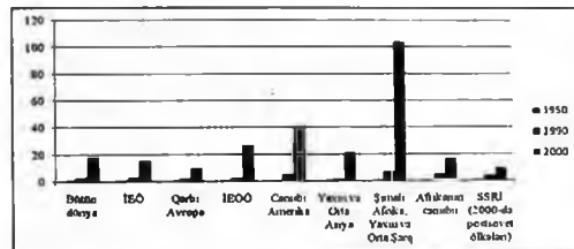
2000-2005-ci illərdə isə ÜDM bütün dünyada 19, 5, inkişaf etmiş ölkələrdə 10, 1 və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 32, 9% bəndi artmışdır. [Bax: alavə №2].

Inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sanayenin strukturunda da ciddi dayışıklıklar özünü göstərməmişdir.

Verilən cədvəl və diaqramlardan göründüyü kimi XX əsrda (100 il ərzində) ÜDM bütün dünyada 18, 8 dəfə artırdı halda, IEOÖ-də 27, 3 dəfə artmışdır.

ÜDM-in artımı, dəfə (1900 - 1)

	1900	1950	2000
Bütün dünyaya	1,0	2,9	18,8
Qəribin inkişaf etmiş ölkələri	1,0	2,9	15,9
Qəribi Avropa	1,0	2,0	10,3
IEOÖ	1,0	2,5	27,3
Cənubi Amerika	1,0	5,3	40,2
Yaxın və Orta Asiya (yaxın və Orta Şərqi daxil deyil)	1,0	1,6	22,0
Şimali Afrika, Yaxın və Orta Şərqi	1,0	7,0	104,4
Afrikanın canubu	1,0	5,0	17,1
SSRI (2000-ci ildə MDB və Balıkyanı ölkələri)	1,0	4,1	9,8

Şəkil 1. Dünya regionları üzrə ÜDM-in artımın dinamikası, dəfə (1900 - 1)

Regionların Ümumi dünyə məhsulundə payı (%)

	1900	1950	2000
Bütün dünyaya	100,0	100,0	100
Qəribin inkişaf etmiş ölkələri	60,2	60,7	51,0
Qəribi Avropa	36,7	25,7	20,0
IEOÖ	25,9	22,2	37,6
Cənubi Amerika	3,5	6,4	7,5
Yaxın və Orta Asiya (yaxın və Orta Şərqi daxil deyil)	21,0	11,2	23,6
Şimali Afrika, Yaxın və Orta Şərqi	1,0	2,3	5,4
Afrikanın canubu	1,4	2,3	1,2
SSRI (2000-ci ildə MDB və Balıkyanı ölkələri)	7,9	11,1	4,1

**İnkişaf etmekde olan ölkelerde maddi istehsalın
strukturunun dinamikası (yekune nisbatan faizler)* *333**

İqtisadiyyat sahaları	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Emaledici sanaye	25, 8	29, 7	27, 9	25, 5	41, 7	55, 2
Hasılalı sanayesi	6, 4	9, 4	18, 7	41, 7	23, 0	24, 7
Kand təsarrufatı	67, 8	60, 9	53, 4	32, 8	36, 3	20, 1
YEKUN	100	100	100	100	100	100

*[202, s. 108-110]

Cədvəldən göründüyü kimi XX əsrin ikinci yarısında inkişaf etmekde olan ölkələrdə möhsul istehsalının strukturunda emaledici sanaye mahsullarının payı iki dəfədən çox artaraq 2000-ci ildə 55, 2% təşkil etmişdir. Diqqəti belə bir cəhət cəlb edir ki, bu proses qloballaşmanın geniş vüsat aldığı 90-ci illərdə xüsusilə sürətlənmişdir.

Onu da nəzərə alıqə lazımdır ki, həmin struktur dayışıklıkları bəzi iqtisadi-çilərin iddia etdikləri kimi heç də material tutumlu və əmək tutumlu sahalar hesabına baş vermişdir. Belə ki, 1980-1998-ci illər ərzində inkişaf etmekde olan ölkələrin ixracatında baza etibyalarının (yanıacoq nəzərə alınmasa) payı 50, 8%-dan 19%-ə enmiş, əməktutumlu hazır möhsulərin isə müvafiq olaraq 21, 8 və 23, 2% təşkil etmişdir. Həmin dövrədə ixracatda yüksək texnolojitudunu mahsulların xüsusi çəkisi isə 11, 6%-dan 31%-ə yüksəlmüşdür [262, s. 11].

Sənaye ölkələrində yaranmış zəngin hazırlı texniki potensialdan istifadə edərək, zəif ölkələr öz inkişafını sürətləndirmək imkannına malikdirlər.

Adəmباşına möhsul istehsalı 1970-2000-ci illər ərzində inkişaf etmiş ölkələrdə 1, 7 dəfə artırdı halda, inkişaf etmekde olan ölkələrdə 2, 5 dəfə çoxalmışdır [326, 2001, № 9, s. 102].

2000-2006-ci illərdə isə ÜDM orta illik artım sürəti inkişaf etmekde olan ölkələrdə inkişaf etmiş ölkələrlə nisbatan xeyli yüksək olmuşdur.

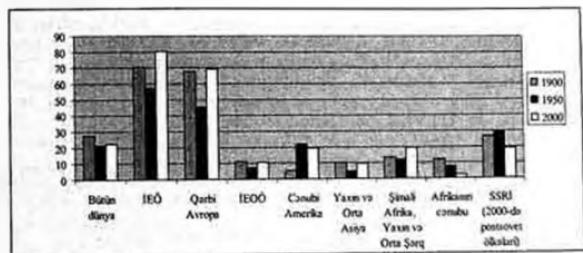
ÜDM orta illik artım sürəti (faizlə)*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
İnkişaf etmiş ölkələr	3, 67	1, 22	1, 34	1, 79	3, 04	2, 36	3, 0
İnkişaf etmekde olan ölkələr	5, 85	4, 11	4, 74	6, 19	7, 35	6, 95	

*[285, p. 91]

Regionları adəmباşına ÜDM-i (ABS-ın səviyyəsinə görə faizlə)

	1900	1950	2000
Bütün dünya	27, 8	21, 2	22, 2
Qarbin inkişaf etmiş ölkələr	70, 6	57, 3	80, 5
Qarbi Avropa	67, 9	45, 5	69, 0
IEOÖ	11, 3	7, 2	10, 7
Cənubi Amerika	5, 3	21, 6	19, 3
Yaxın və Orta Asiya (yaxın və Orta Şərqi daxil deyil)	10, 3	4, 8	9, 9
Şimali Afrika, Yaxın və Orta Şərqi	13, 4	12, 3	19, 5
Afrikanın canbulu	12, 0	7, 9	2, 6
SSRİ (2000-ci ildə MDB və Bəhikkəyam ölkələr)	26, 8	28, 8	19, 1

Şəkil 2. Dünya regionları üzrə adəmباşına ÜDM (ABS səviyyəsinə görə faizlə)

Bununla yanaşı real hayat göstərir ki, qloballaşmanın baharlarının ilk olaraq güclü dövlətlər tərəfindən manisənləşməsi nəticəsində inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etmekde olan ölkələr arasında fərq azalmır, əksinə daha da artır. Bu haqqda iqtisadi ədəbiyyatda kifayət qədər dətilər və faktlar mövcududur. Büt burada yalnız biz fakt üzrəndə dayanmağı məsələdə uyğun hesab edinik: adam başına düşən ÜDM inkişaf etmekde olan ölkələrdə 1900-cü ildə ABŞ səviyyəsindən 11, 3% təşkil etdiyi halda 2000-ci ildə 10, 7%-ə enmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın verdiği imkanlarından bütün inkişaf etmekde olan ölkələr özləri da eyni dərəcədə istifadə etmirlər. Dünya Bankının hesabatlarının birində göstərilir ki, aşağı goril səviyyəsinə malik olan Azərbaycan da daxil olsaqla 49 ölkədə adəmباşına ÜMM 1995-ci ildə 700 dollarдан az olmuşdur. Həmin göstənci üzrə bu dövlətlərin böyük oksanlıyyatlı ABŞ səviyyəsinə görə (1987-ci ilde müqayisədə) xeyli gerilimləşir [214, s. 85]. Lakin

kamış bazar iqtisadiyyatı mekanizmini yaradaraq qloballaşmanın üstünlüklerinden ugurla istifada eden bir çok zaif inkişaf etmiş ölkeler işa (Cenubi Koreya, Tayvan, Honkonq, Singapur, Çin vs.) sosyal iqtisadi tərəqqi yolunda sürətlə irəliliyirlər. 2000-2006-ci illərdə bütün dünyada UDM-ın rətəfə artım sürtə 2, 5-4, 8% olduğu hələdə, bu ölkəlarda 7-8% olmuşdur. [285]

Nəticədə, bu ölkələr arasında da təbaqəlaşma sərənlərinə. Onların arasından texnoloji inqilabların və yenü beynəlxalq iqtisadi-maliyyə mühitinin verdiyi üstünlüklerden səmərəli istifada edən ölkələr öz inkişaf soviyyələrinə görə sonayə ölkələri ilə aralarında on fərqli ardıcılıqlarındır.

Lakin többi istehsal amillərindən istifadaya əsaslanan ölkələrdən vəziyyət ağır şəkildə qalmadıqdan davam edir, onların dövlət bərcələrlə sərənlərdir, istehsalın strukturunda hasilat sanayicinin payı yüksək saviyədə qəhrəmən.

Kecid iqtisadiyyati ölkələrində mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan azad bazar iqtisadiyyatına transformasiya prosesinin tarixdə analogu yoxdur və qloballaşma dövründən təsadüf etdiyi üçün olduqca mütrakkebbilər. Bu ölkələrdən gedən proseslər iqtisadi münasibətlərin qloballaşmasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Qloballaşma dövründə işa dünyasının iqtisadi inkişafında ciddi dayışıklıklar baş vermişdir. Informasiya inqilabi, kapital axınının beynəlmilalləşməsi iqtisadi inkişaf modelindən dərin keşfiyyat dayışıklıkları yaratmışdır. Ticarət və maliyyə bazarlarının liberallaşması bu ölkələr qarışında yeni perspektivlər açmaqla yanaşı, yeni problemlər da yaradır. Bu ölkələrdə ticarətin liberallaşması və maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi qapılı ondan iqtisadiyyatın aqıq iqtisadiyyatla əvəz olunması prosesi ilə paralleldir. Bunun nəticəsində, hamim ölkələr beynəlxalq əmək hölgüsündən daha çox çəkə edir və onlarda xarici ticarət dövriyyəsi sonayə istehsalına nisbəton çox sərənlərdir. Hamim ölkələrin gələcək tələtləri üçün əhamiyyətli olan məsələlərdən biri odur ki, yerli və xarici sahibkarların məlli bazarlara sarbstən daxil olmaları və faaliyyət göstərmələri üçün şərait yaradılar. Kapital hərəkərinin liberallaşması isə hamim ölkələrin yəni yanarnameyi başlayan bazarların dünya maliyyə bazarlarının tərkib hissəsinə çevrilmesinə səbəb oldu. Xarici investorlar işa neft-energetik və maliyyə sahəsində dəha faaliyyət göstərirler. Bu işa onlar tərəfindən göstərilen xidmətlərin keşfiyyatının yaxşılaşmasına səbəb olmaqla digər tərəfdən "əsli kapitalizm" adlanan hadisiniñ baş vermişsi ettimlini artırır.

Qloballaşma proseslərinə dərinləşdikcə inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdən ölkələr arasında münasibətlər "Vəsinqion konensusu" adlanan sonadədə çəmləşmiş olan tövsiyolar (BVF, Dünyə bankı və digar beynəlxalq təşkilatların) əsasında formallaşmışdır. Hamim sonadədə adı çəkiliş ölkələr tövsiyə edilir ki, onlar bank, xarici ticarət, xarici investisiyalar haqqında qanunverciliyi dəha liberallaşdırıslar, vergiləri və büdcə xərçənləri ixtisar etmələr, geniş miqyaslı özləşdirme lədbürənləri həyata keçirsinlər, infflyasiyanın qarşısını qətiyyətli alınlara və maliyyə vəziyyətlərinin sabitləşdirilməsi, xarici bərcələrlə restrukturizasiya etmələr. Bu tövsiyolar C.Stinglisin göstərdiyi kimi, standart xarakter daşıyır və heç də istanilan nisbətən nəticə vermişdir: "BVF-nin bazarlann öz-özüyündə karar müdaxilə olmadan səmərəli faaliyyət göstərməsi kimi köhnəlməs fikirlərə əsaslanan siyasi kursu, bazar iqtisadiyyatının düzgün istiqamətləndirilməsinə və əhalinin maddi risah halının yüksəldilməsinə səbəb olə biləcək arzu olunan dövlət müdaxiləsinə imkan yaradı bilməmişdir." [97a . 9. XII]

Inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mövcud olan köklü problemlərin həlli üçün inkişaf etmiş ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların liberal görüşlərə əsaslanan tövsiyaları ciddi tanquda maruz qaldığı üçün "Vəsinqion konensusunun" bir sira müddələnlər yənidən nəzərdən keçirildi. Bu zaman heç liberal posislərlərin bir sıra radikal müddələnlərdən əsildi imtina edildi və yenü islahat tədbirləri hazırlanı. Bu tövsiyalar (müəllifi C. Stinglis) "postvəsinqion konensusu" adını aldı. Bu zaman əvvəl verilmiş tövsiyalar (masalan, inflasiyanın boğulması, dövlət mülkiyyətinin ərimiyəş əzalləşdirilməsi, ticarət və maliyyə bazarlarının liberallaşdırılması, xarici bərcələrlə restrukturizasiya və liberal siyasetin digər "alətləri" vəsiatla maliyyə sabitliyinin yaradılması) yənidən nəzərdən keçirildi. Inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət-bazar münasibətlərinə bu əsərdə yənidən baxılır. [153. 5. 19-21]

Sənaye comüyyətindən postsanaye comüyyətinə keçidin takamül yolu ilə hərəkət etməsinə baxmayaraq, bu proses ölkə daxılində ciddi disproporsiya və konfliktlər yaradır. Bu, əzəmət bir çox maddi istehsal sahələrinin mühəsullarına dünya bazarlarında tələbin əzəməsi ilə əlaqədar olaraq struktur və pəsəkər işçiliyin artması ilə bünənə verir. Sənayeləşmə sərənləndikə oksar sonayə sahələrində, xüsusun xidmət bölməsindən az ixtisaslı işçilərə tələbat da azalır. Comüyyətin yüksək bəlik və təhlisli yiyələnməsi postsanaye hissəsi ilə az ixtisaslı hissəsi arasında ziddiyyat yaranır və getdikcə dərmişdir.

Bəslüklə, qloballaşma istor dönya məyusunda, istorşa da ölkə daxılində keşfiyyatın yeni iqtisadi və maliyyə mühitinin formalşamasını yol açmışdır. Müttəxəssislərin əksəriyyəti hesab edir ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin liberallaşması eyni tipli qanunlarla idarə olunan, vəhid və yaxud yüksəkdöndərlə idməva vəsətlərindən istifadə edilən və yekinci global bazar makəninin yaranmasını sürətləndirir. Iqtisadiyyatın dövləti tənzimlənməsi nəticəsində ölkələrərə mövəud məncələr getdikcə aradan qaldırılaçadır. Bu işa rəqəbatın global xarakter olmasına təmİN edəcək, dönya chiiyalandırdı dəha səmərəli istifadəsinə səbəb olacaqdır.

Qloballaşma proseslərinin ham ölkələr, ham da faaliyyəti sahələri baxımdan qeyri barəbar nəticələri təsli məlli dövlət modelinin formalşdırılmasına və inkişaf edirilməsinə tələb edir. Bu baxımdan dövlətin 3 mühüm funksiyasının təkmilləşdirilməsini tələb edir:

1. Dövlətin texnoloji infrastruktur və insan kapitalının formalşdırılması sahəsindəki strateji funksiyası – belə ki, qloballaşma prosesində ölkələrin texnologiya və insaq kapitalı sahəsindən infrastrukturunun yenilənməsi və inkişaf edirilməsi xüsuslu əhəmiyyəti kasib edir.

2. Dövlətin bazarları və rəqəbat tənzimləyici funksiyası – dövlətin bazarları, xüsusun bank sistemini və maliyyə strukturunu tənzimləyin funksiyasının əhəmiyyəti son dördəcə artmışdır. Son dövrlerdə maliyyə sahəsində özünü göstərən dərin dünya böhrənlər (1998-2008) onu göstərdi ki, maliyyə sektorundan dövlətin tənzimləyici rolu zəif olan ölkələr hamim böhrənlərdən dəha çox ilki ilə çıxırlar.

3. Dövlətin bölgü sahəsindəki funksiyaları – qloballaşma prosesinin qeyri-barəbar gedisi istor ölkələr arasında, istorşa da ölkə daxılində galir bölgüsünün tənzimlənməsini tələb edir.

FESİL II.

MİLLİ DÖVLƏTLƏRİN QLOBAL MƏLİYYƏ-İQTİSADİ MÜHİTƏ İNTƏQRASIYASININ NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI

2. 1 Global əmək bölgüsü sistemə integrasiyanın nəzəri əsasları.

Informasiya əsaslanan istehsal və rəqabatın beynəlxalq əmək bögüsü sistemində formallaşan qloballaşma ölkələrə asılılıq, regionallaşma və hər bir regionda diversifikasiyanın durmadan artması ilə xarakteriz edilir, tərkib formallaşmış iqtisadi coğrafiyanın dayışdırılmasına doğru apardı. [188. s. 119]

Hər bir ölkədə genzi təskər istehsal prosesinin müümə amillərləndən bin olan beynəlxalq əmək bögüsü (BƏB) milli iqtisadiyyatla qlobal iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqasını şorlondon, zənəri beynəlxalq iqtisadi proporsiyaların formallaşdırıvə inkişaf edirir.

Təbii sərvətlənn milli dövlətlər arasında qeyri-bərabər bögüsü BƏB-in mövcudluğunu şartlandırır və hər bir ölkə arasındakı milli iqtisadiyyatın formallaşmasının asasını təqibilədir. Lakin qloballaşma dövründə baş verən informasiya və texnologiya inqilahları təbii əsərlərin və təbii sərvətlərin həllədici rolunu ikinci plana keçirir. Müasir dövrdə hər bir ölkədə sosial-iqtisadi tərəqqi informasiya və texnologiya sahəsində durmadan baş verən dayışıklılıkdən necə və nə dərəcədə istifadə olunmasından asılıdır.

Ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələr da BƏB sahəsində özünü göstərən təməyülə nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Qloballaşma prosesləri sanaye ölkələrində inşasımlı sanayenin inkişafının dəha və sürətləşməsin ilə nüstənləndir. Bu isə istehsalı məqyasını avvalar görünməmiş dərəcədə artırmaqla onların satışı və xammal mənbələri uğrunda dünya bazarlarında gedən mübarizəni olduqca koskulmuşdur. Digər təsəddüb isə IEO-ların cəmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə etmə surətli də dumdadən artır.

Qloballaşma da, əslində bə ehtiyacların təsiri altında yaranmış və inkişaf edir. Beynəlxalq əmək bögüsü dərinləşdikcə kapital və maliyyənin, işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti genişləndir.

Qəribin apancı tədqiqatlarının BƏB-nün modernləşdirilməsi sahəsindəki gorusşənli iki qrupa bölmək olar:

1. ölkələrin qarşılıqlı asılılığının müxtəlif variantları;

2. mövcud BƏB modelinin yenidən qurulmasına yönəlmış tövsiyələr.

Xənci asılılıq nəzəriyyəsi 20-ci illərdə "Üçüncü dünya" ölkələrində populyarlıq qazanmağa başlamışdır. [198. 588. 89]

Söyügedən nəzəriyyəye əsasən, zəif inkişaf etmiş ölkələr varlı IEO tərəfindən istismar olunur və ölkələrin yoxsulluğu onların dünyə iqtisadiyyatına necə

integrasiya olumasından asılıdır. Nəzəriyyəyə görə, gələcək inkişafın təmin olunmasında zəif inkişaf etmiş ölkələrin üzərindəki müstəmləkəciliyin təsirləri nəzərə alınmalıdır. Söyügedən nəzəriyyə qeyd edir ki:

- Kasib ölkələr varlı ölkələr üçün təbib resurslar, ucuz işçi qüvvəsi və onların texnologiyaları üçün bazar rolunu oynayır.

- IEO müxtəlif siyaset və təsəbbüsələr vasitəsilə kasib ölkələrin özləndən asılı vəziyyətə salırlar.

- Asılı ölkələr IEO-in təsirlərinə müqavimət göstərdikdə isə varlı ölkələr tərəfindən onlara təbib edilən iqtisadi sanksiyalarla, hərbi təcavüzə və güclü nəzarətə üzəldərlər.

Bu nəzəriyyə ilk dəfə P. Baranın Atımmın asasında öz əksini tapmışdır. O qeyd edirdi ki, qəribin IEO əslinde IEO-in yoxsulluğundan azad olmasına mane olur. Baran həmçinin vürgüləyir ki, IEO- ələdə edikləri mənşələrlə iqtisadi atıma sabab olacaq sərməyə qoyuluşlannı yatırımlar Baranın nəzəriyyəsinin təkunlaşdırıcı A. Frank qeyd edirdi ki, Qəribin bəyülərlə IEO-i inkişafın langırtımakla öz həzir mənşələr üçün bazar və zəvadlanan üçün isə ucuz xammal təcavuzunu təmin edirlər. Bu yolla da IEO IEO-dan asılı vəziyyəti düşürür. Kapitalist ölkələrdə üçüncü dünya ölkələrinin dominant təbaşərlə ilə alyans yaradaraq həmin ölkələrin inkişafına mane olmuşdur. Kapitalist ölkələrdən asılı olan üçüncü dünya ölkələrinin dominant təbaşərlər Qərb ölkələrinə xammal ixrac etməklə gəlir adı edir və hərinci dünya ölkələrindən bahalı mallar idarə edilir. Söyügedən nəzəriyyə ölkələrin 2 müxtəlif inkişaf kateqoriyasına - mərkəz və periferiya bölməyidir. Mərkəza inkişaf etmiş və müstəmləkəci dövlətlərin periferiyaya isə inkişaf etməkə olan və müstəmləkəci dövlətlərin daxildir. Mərkəz periferiyani istismar edir və müstəmləkəci naicəsində inkişafın təmin etmiş olur.

Bu naicənəyə görə, Qəribin şirkətlərin IEO-in bazarlarına girməyə, oradakı ucuz işçi qüvvəsindən istifadə etməyə can atır, kapitalistlər və ekoloji cəhdəndən zararlı zəvadları bu ölkələrə köçürür. Lakin həmin ölkələrə özlərinin təqibat və inkişaf potensialını ixrac etmirlər. Nəticədə, üçüncü dünya ölkələrinin sanayelonun "ikinci nəsil" texnologiyaları asaslıdır. Xərcəndən gətirilən xammal istifadə edən əcnəbilərə məxsus olur, az sayda iş yerləri açılır və ölkə iqtisadiyyatında faaliyyət göstərir digər istehsalçılar ilə az bağlılıq yaranır. Eyni zamanda, üçüncü dünya ölkələrinin xərci valyuta etibyolları azınlı, çirkili xərci şirkətlərin öz mənşələrini ölkələrinə göndərirler. Bununla əlaqədar olaraq, üçüncü dünya ölkələri xərci valyuta ələdə etmək üçün dəha çox xammal ixrac etməyə məcbur olurlar. Buna görə, üçüncü dünya ölkələrinin iqtisadiyyatının sağlamlığı inkişaf etmiş ölkələrə xammal ixrac etməkən asılı olacaqdır. Bununla yanşı, iş yerləri açılmadığından həmin ölkələrin əhalisi bu artımın yalnız kiçik fəydəsinə görəcəklər. Ona görə də, üçüncü dünya ölkələrində baş verən hər hansı inkişaf müsəyən sosial inkişafı gətirir çıxarıcaqdır, lakin yənə də birinci dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının inkişafı ilə müsəyən olunacaqdır. Elə bu sabobdan da, söyügedən nəzəriyyənin nümayəndələndən qeyd edirdilər ki, IEO- ə də davamlı inkişaflarını IEO-dan asılı olmaqla təmin edə bilməzərlər. Bununla əlaqədar olaraq, üçüncü dünya ölkələrinin müstəqil məsli inkişaf strategiyasına ehtiyacları vardır. Həmin ölkələr hərinci dünya ölkələrindən asılı olaraq inkişaf etməməli, iqtisadi cəhdəndə öz tələblərinə təmin edə bilməlidirlər.

Qeyd olunmalıdır ki, bütün dünya ölkələri bu və ya digar dərəcədə bir-birlərdən asılıdır. Hamçin, hər bir ölkə özünün iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün digar ölkələrlə iqtisadi və ticarət əlaqələri qurur. Qloballaşma şəraitinin bütün dünya ölkələri qarşıqliqlı sərhədə bir-birlərdən asılıdır və özlərinin iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədi ilə şəhərləri əsirgəmərlər.

ABŞ iqtisadçıları R. Kuper qarşılıqlı asılılıq problemini müxtəlif nöqtəyə nəzərdən arasındır. Onun fikrində görə, dörd növ qarşılıqlı asılılıq mövcuddur:

1. Struktur asılılığı. Ölkələr bir-biri ilə o qədər qarşılıqlı asılılıq vəziyyətinə dəndirir ki, həm hansi bir ölkənin iqtisadiyyatında baş verən əhamiyyətli dəyişiklik dərhal digər ölkələrdə əks-səda doğurur.

2. İqtisadi siyaset sahəsində qarşıya qoyulan məqsədlərin qarşılıqlı asılılığı.

3. İqtisadi inkişafın xərci amillərinin qarşılıqlı asılılığı.

4. Siyasi cəhdən qarşılıqlı asılılıq hamin nəzarəyyiñ əz reallığı ilə fərqlənir. [124, 551].

Göstərilən nəzarəyyələr qloballaşma dövründə BƏB sisteminin modernləşdirilməsi sahəsində digər nəzarəyyələrin meydana çıxmamasına şərait yaratmışdır.

BƏB modernləşdirilməsi və milli dövlətlərin bu prosesə uyğunlaşması ideyalarının asas məzmununu ondan ibarətdir ki, IEOÖ himayəçilik siyasatından imtiina etməlidirlər və xərci kapitalın ölkəyə daxil olması üçün şəraflı yaradılmalıdır. IEOÖ-nin çoxu hamin nəzarəyyələrin işığında "açıq qapı" siyasetini həyata keçirir, müştərək müəssisələrin, azad iqtisadi zonaların yaradılmasını sürətləndirir.

Bu sahada Cənubi-Şərqi Asiya və Latin amerikası ölkələri xeyli nailiyyətlər əldə etmişlər. Bunun yanaşı, onlar himayəçilik siyasatından da tam imtina etməyiblər. Onlar himayəçilik rejiminin yumşaldılması siyasetinin IEO tarafından da həyata keçirilməsinə tələb edirlər.

Qloballaşma dövründə BƏB sisteminin modernləşdirilməsi ideyasının asas məzmununu IEOÖ-lərin sanayeləşmə siyasetinin sahə strukturunun yeni istiqamətlərinin müşyən edilməsi əsaslıdır. Onlara töklü olunur ki, IEOÖ-nin cəhiyalarını ödəmək üçün aktuətumlu, materialitumlu standartlaşdırılmış mahsul və məmlətlərin istehsalına üstünlük versinlər. Hamin məhsulların xərci hər vəsiṭə ilə stimulasiyalıdır. IEO işi yüksək ixtiyarı işçi qüvvəsi tələb olunan elmi-texniki təsərrüfatın özünü çox göstərdiyi sahələrin inkişafına üstünlük vermelidirler. [124, S. 51-52]

80-ci illərdə ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya və Al-Rə-də konservativ hökümlənlərin hakimiyyətə gəlməsi iqtisadi nəzarəyyədə və siyasanda neoklassik əksinqılık ilə nüticələndi. Onlar IEO-larda məcmuu işkəlfin stimulasiyalardan istifadə etməyi istəyir, lakin inkişafın özləndirilməsinə və dövlət müssəslənlərinin özləndirilməsinə üstünlük verdilər. Hamin nəzarəyyənin təsərrüfat üçüncü dünya ölkələrində iqtisadiyyatın dövlət müdaxilələrinin ixtisar olunması ideyəsinə irali sündür. Hamin ideyələr apənci bəynəlxalq iqtisadi işkəllələr olan BVF və Dünya bankı tərəfindən qəbul olundular. Ona görə də azad bazar ideyalarını asas götürən neoklassik məktəbin nümayəndələri asılılıq nəzarəyinin təsərrüfatına qalib geldilər. Onlar hesab edirdilər ki, həsrərlərə sarbətlilik vermək, dövlət müəssisələrinin özləndirilmək, ixracın qarşısındaki mənəclər götürmək və xərci kapitalı cəlb etməkla iqtisadi inkişafı sürətləndirmək mümkündür.

Asılılıq nəzarəyyəsi təsərrüfatlarından fərqli olaraq neoklassiklər həməb

edirdilər ki, üçüncü dünya ölkələri öz inkişafında IEO-ların irticəsi siyasetlərinə görə deyil, iqtisadiyyata dövlət müdaxilələrinin yüksək olmasına görə geri qılırular.

Nooklassik nəzarəyyənin nümayəndələrindən biri olan P. Bauer qeyd eddi ki, üçüncü dünya ölkələrinin halisi, xüsusən də kənd yerdəndə yaşayışlar həzər rasionallığının qaydalarına əməl etmirlər. Bauer hesab edir ki, dövlət yox, fərdlər iqtisadiyyatın sahibkarlığı təmin etməlidirlər. Bu nəzəryənin digər nümayəndəsi T. Süls isə qeyd eddi ki, kəndi təmərlər formalınlarda çox az vaxt və kapital işlədirlər. Bunun səbobi isə dövləti siyasetinə həmin fermərlərin bir sahibkarlıq formalasmasına gəsərdiyi manfi təsirə bağlıdır. Bəs ki, dövləti siyaseti ya həmin fermərlərin kapitaldan möhrüm edir, ya dəndən təsərrüfatdakı qazanclar çox aşağı endirir.

Bu nəzəryənin digər nümayəndələri C. Bhagvatı, V. Ramasvami, H. Conson, B. Balassa, O. Kruger və V. Korden asas dəqiqət proteksionizm itkilarına və valyuanın həddən artıq yüksək qiymətləndirilməsinə yönəltmişlər. [198, 590] Onlar hesab edirdi ki, üçüncü dünya ölkələri bazarın və özlə təsəbbüşüçü sarbsatılık vərməklə cəhiyaların samarəli bölgüsündə və sürətli inkişafı təmin edə bilərlər. Buna misal olaraq, Cənubi-Şərqi Asiya ölkələri göstərilir. [198, S. 93-94] Lakin üçüncü dünya ölkələrinin təsəbbüsü göstərdi ki, neoklassik nəzarəyyələr uzun müddəli perspektivdə özünü heç də hamisə doğrulamır. Xüsusən keçid iqtisadiyyati ölkələrindən sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində həzər mexanizmindən bir manfi sakıldır. Üstünlük verilməsi və dövlətin tənzimləmənin roluñun zəifləndirməsi hamin ölkələrdə mövcud problemlərin üzümüddəti perspektivdə həllini sürətləndirir bilmər. Amerikan idarətçisi Manuel Castelsin fikrində görə, global proseslər dərinləşdikənə rəqəbat mübahizəsi dünyadan mərkəzləri, regionları və ölkələrin arasında gedikləri koskunlaşır, BƏB sisteminin strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verir. [188, S. 153-154]. Yeni BƏB anlayışı qlobal iqtisadiyyatda dörd osas istehsalçılar qrupunun mövqeni oks eidiir. İxtiyaslı aməyə asaslanan yüksək dəyər istehsalçıları, az əmək haqqı ödəməlinə asaslanan məqdarədə böyük həcmədə məhsul istehsalçıları, təbii cəhiyatlara asaslanan xammal istehsalçıları, qiymətdən düşmən məhsul istehsalçıları. Lakin hamin müxtəlif növ əmək bölgüsü ölkə bölgüsü ilə uyğun golmır. Onlar qlobal iqtisadiyyatın informasiya infrastrukturundan istifadə edilmişlər şəhər və axınlar şəkildən təqib olunurlar. Cəgərasi cəhdən onlar plançın hər sənət regionlarında təmərkürəşlər və qlobal iqtisadiyyatın differential xarakteri ventilər. Lakin yeni BƏB ölkələr arasında deyil, yuxarıda göstərilən dörd əmək növü şəkildə qlobal iqtisadiyyatda şəhər və axınlar şəkildə yerləşdirilmiş iqtisadi agentlər arasında baş verir. Hamin dörd mövqə bütün ölkələrdə mövcuddur və onlar öz reallığı və məqsədləri baxımından qlobaldır. Hatta an marjinal iqtisadiyyatda həls, az da olsa, yüksək dəyər istehsalçıları mövcuddur və əksinə, on qüdrəti iqtisadiyyatda da, marjinal seqmentlər mövcuddur (Mas, Nyu-York, Osaka, London və ya xəzəd Madrid).

BƏB-də mövqə, princip etibarından, ölkənin xarakterindən deyil, onun əmək cəhiyatının xüsusiyətlərindən, bilik saviyiyəsindən və onun qlobal iqtisadiyyatda daxil olma dərəcəsindən asılı olduğu üçün dəyişikliklər qısa tarixi dövrə arzında baş verə bilər. Bu prosesdə hökümətlərin və biznes strukturlarının faaliyyəti həlliçəli rol oynayır. Yeni bəynəlxalq əmək bölgüsü, əmək cəhiyatları və texnologiya bazası cəsəndə formalasır və hökümətlər və sahibkarların faaliyyəti ilə istiqamətləndir.

2. 2. Qloballaşma şaraitında innovasiyanın inkişafında dövlətin strateji rolü

Bu gün qabaqcıl ölkələrin təcərübüne nəzarətsənə gərənki ki, onların tərəqqisini elm müzəyyən etməsidir. Nə təbiət sərvətlər, nə də ki, coğrafi vəziyyət deyil, məhz intellektual kapital, məhz elmin səviyyəsi hər bir ölkəni lider ölkəyə çevirir.

**İlaham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

İqtisadi qloballaşmanın ölkələrin istehsal sistemləri ilə yanşı innovasiya sistemlərini də bir-birindən asılı vəziyyət salmışdır. Qloballaşma şaraitında bazarlarda rəqəbatın artması, elm və texnologiyada sürətli özünü göstərən dəyişikliklər təsərrüfat subyektlərini məcbur edir ki, innovasiyadan fasiləsiz istifadə etsinlər. Malum olduğu kimi, innovasiyanın iki növü vardır: texnologiya və idarəciliğin sahəsində innovasiyalar. İdarəciliğin sahəsində firmalararası şəbəkələşmə və amakdaşlıq rəqəbatı gücünü artırmaq üçün müstəsnə shəhəriyyatı və kasb edir. Firmalararası şəbəkələşmə, bazar və istehsal sahəsində biliklərin yayılması və birgə hərəkət əməknəsinin yaradılması texnoloji infrastrukturun daha da yaxşılaşdırılması üçün əməkdaşlığı şərait yaratır. Bundan başqa, firmadaxili idarəciliğin yeniliklərin və texnoloji dəyişiklikdən rəqəbatı gücünü artırmaq məqsədilə istifadə edilməsi həyati əhəmiyyəti kasb edir.

Texnologiya sahəsində yeniliklər firmalar, xüsusən kiçik müəssisələr üçün getdikcə daha böyük əhəmiyyəti kasb edir. Innovasiyanın mahsuldarlığı yalnız bu sahədə çalısanların (məsələn firmaların, elmi-tadqiqat müəssisələrinin, universitetlərin) yalnız professional fəaliyyətdən asılı deyildir, cəmi zamanda, innovasiya sisteminin aparıclarını kimi onların yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə əlaqələrindən asılıdır. Innovasiya sisteminin vənəmliliyi bir çox amillərdən asılıdır. Bunlar arasında fərdləri və müəssisələri öyrənməyə stimullaşdırılan şəhərlər, maliyyə sisteminin etibarlılığı, bu sahədə dövlətin tənzimləmələrinin somarılılığı və s. müümərol oynayır. Məsələn, innovasiya prosesinin milli iqisadiyyatı əhəmiyyətli təsir göstərə biləsimin mühüm şərtlərindən biri elmi-tadqiqat müəssisələri və universitelər ilə sahibkarlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsidir. Bu sahədə dövlətin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Bunlar aşağıdakılardır:

Innovasiya sisteminin gücləndirilməsi. Bu funksiya qloballaşmanın dövründə milli dövlətlər qarşısında duran həyatı əhəmiyyətli məsələdir. Qloballaşma texnologiyi infrastrukturun formalşdırma prosesində bu sahədə bazar mexanizmində özünü göstərən çatışmazlıqları aradan qaldırmamağa yardım edə bilər. Innovasiya tətbiq edilərkən mövcud olan qeyri-müayyanlıklar bu sahaya kapital qoyulusunu çətinləşdirir. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması sahəsində dövlət öz funksiyasını yerinə yetirəməkdə qloballaşmanın verdiyi on mühüm üşünlük - texnologiyının fasiləsiz tətbiqi reallaşdırıla bilər (279. s. 45). Inkişaf etmiş sənaye ölkələrində, ənənəvi olaraq, texnoloji irəliləmə sahəsində dövlət öz üzərinə böyük əhəmiyyəti götürür və

genişmiqyaslı təşkilatlılıq fəaliyyətləini həyata keçirir, tənzimləmələr aparır.

Innovasiya üçün zəruri şəraitin yaradılması. Dövlət özünün texnologiya və innovasiya siyasetini həyata keçirdiyi bütün iqtisadi strategiyanın tamamlayıcı ənsiyyət hesab edir. Bu siyaset daxilində dövlət biliyin ölkə iqisadiyyatının böyük lüklükə şəhər edən idarə olunması sisteminə yaradıraq və onu təsli hala gotirmə funksiyasını öz üzərinə götürür. Bu funksiya çərçivəsində innovasiya üçün lazımi şəraitin yaradılması xüsusi əhəmiyyəti kasb edir. Bunlara aşağıdakılardır:

1. Innovasiya sahəsində rəqəbatı təşviq edən siyaset.
2. İnsan kapitalının formalşdırılması təmin edən təhsil siyaseti.
3. Bürokratik mənəcənlərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş idarəciliğin sahəsində və müəyyən sistemlərdə islahatların tətbiq olunması.
4. Kiçik müəssisələrlərə kapital axınını təşviq edən maliiyyət siyaseti.
5. Əmək bazarında elastikiyyi artırmağa istiqamətlənmiş işçi qüvvəsi siyaseti.
6. Informasiyanın yayılmasını yüksək səviyyəyə çıxaran və elektron şəbəkələrinin geniş tətbiqinə əsaslanan rəhət siyaseti.
7. Global səviyyəyə yaradılan texnologiyaların milli sarhədlər daxilində yayılmasını genişləndirən xarici kapital və ticarət siyaseti (279, s. 88).

Innovasiya madəniyyətinin yayılması. Firma və müəssisələrin əksəriyyətində işin zaif təşkilili və idarəciliğin praktikasının geoloji texniki yeniliklərə uyğun gəlmir. Bu problemi həll etdilməsində dövlətin üzərinə böyük vəzifələr düşür:

1. dövlət iş dünyası, elmi-tadqiqat işləşməsi və təhsildə innovasiya madəniyyətinin yayılmasında olşenliyi şərait yaratımlı, böyük və kiçik bütün müəssisə və firmaların innovasiya və idarəciliğin sahəsində mülliəf təcrübələrinin tətbiq və təşviq etməlidir;

2. dövlət yeni texnologiyaların yayılmasını əsaslaşdırmağa istiqamətlənmiş dövlət proqramları tərtib etməli, firmaların innovasiya fəaliyyətini təşviq etməlidir;

3. yenilikçi sahibkarların birinci fəaliyyətində mövcud olan mənəcənlər aradan qaldırılmalıdır;

4. dövlət və xüsusi bölmədə elmi-tadqiqat işlərində fəaliyyət göstərən həquqi və fiziki şəxslərin iş şəraitini nəzardən keçirilməli və yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görülməlidir;

5. özəl sektorla risk yüksək olan innovasiya sahəsində sahmdar kapitalın formalşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün tədbirlər görülməlidir

Yeni texnologiyaların yayılması. Dövlət emaledicisi sənayedə yüksək texnologiyadan istifadə edilən həlli tutumlu sahələr xüsusi diqqət vənəldidit. Malum olduğu kimi, iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatında (OTÇP) istehsalın üçdə ikisi və mövcullüğün 70%-i idmət sektoruna aiddir. Texnologiyaların yayılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi dövlətin iqtisadi siyasetinin aparıcı istiqamətlərindən biri olmalıdır. Bu mexanizm yələn texnologiyani tətbiq edən firmaları deyil, ham də ənənəvi əsərlərlə istehsalı təşkil edən müəssisələri də ahət etməlidir.

Qabaqcıl dönya dövlətlərinin təcərübü göstərir ki, hökumət texnologiyaların yayılmasında fərdləri təşviq etməkən yanğı, bu sahədə təşkilatlaşınacağı da xüsusi diqqət verilir. Texnologiya sahələrindəki biliklər xaricində mütaəssisler cəlb olunması yolu ilə da artınlı bilər. Təhsil siyaseti təhsil alma müddəti hədikdən

sonra da davam etdirilmelidir. İşleyenlerin təhsilinin artırılması, özlə və dövlət bələdçiliyi arasında mütəxəssis münbadılılı sistem yaradılaraq inkişaf etdirilmelidir.

Şabakalşma və tamküzüşmənin təsviri. Şabakalşmış firmalarla innovasiya yaranan müəssisələr arasında təqib olunan teknologiyaların inkişafının nəticəsi kimi yeni texnologiyaların yayılmasında əldə edilmiş ümumiyyətlər ilə əlaqadardır. Yenilikdən praktikaya qədər yolda masafə olduqca yüksəkdir və getdikcə artırmaqda davam edir və yenilikçi müəssisələr na qədər böyük olsalar da, onlar hamim məsafəni təkabşına qat edə bilirlər. Ona görə də onlar etibarlı hiss edikləri yeni biliyklər və mütəxəssisləri bazan firma daxilində əldə edə bilirlər və buna görə də həmin problemlər həll etmək üçün strateji ittifaqlar yaradırlar. Günümüzdə belə ittifaqların sayı dərmandan artır, şabakalşma genişləndir. Firmalar innovasiya prosesində çox vaxt alt sanaye sahələri, müştərilər və hətta rəqibləri ilə də əməkdaşlıq edirlər. (279, s. 86)

Bir çox qabaqcıl ölkələrdə yenilikçi firmaların tamküzüşməni iqtisadi inkişafın apancı mühəsrəkətinə çevirmişdir. Yenilikçi iqtisadi faaliyyətin tamküzüşməni yeni texnologiyalar, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər və tədqiqat işlərinə kapital qoyuluşları üçün cəziba mərkəzlərinə çevrilmişdir. Belə tamküzüşmə mərkəzləri dəha çox inməyənlər ölkələrdə apancı firmaların mövcud olduğu, innovasiya mədəniyyətinin geniş yayıldığı regionlarda yaranır. Lakin belə tamküzüşmə mərkəzləri töbii üstünlüyü malik olan ölkələrdə də yaradılır.

Bazar iqtisadiyyatında innovasiya prosesləri, hər şeydan avval, ölkənin özünün milli təhsil sisteminde yaradılmış sağlam təmələ asaslanmalıdır. Bu sağlam teməl universitetlər və dövlət elmi-tədqiqat mərkəzlərində dəha çox dövlət vəsaiti ilə dəstəklənən tədqiqatlardır. Dövlət elmi-tədqiqat müəssisələrinin bayılma keçirdikləri elmi faaliyyət əsas etibarla sahəyyə, ekologiyaya və milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəldilməkən yanaşı təhsilin inkişafına, qabaqcıl biliyklərin yüksəldilməsinə xidmət edir. Elm və təhsilin inkişafı texniki innovasiyanın əsas manbayıdır. Firmalar bu manbədən yeni texnologiya yaradılmasında üçün istifadə edirlər.

Modernlaşma sahəsində qloballaşmanın təsblərinə uyğun zərurəti biliyə asaslanan əmək məhsuldarlığı global iqtisadiyyatın əsas fərqləndirici xüsusiyyətidir. (188, s. 84)

Xarıcdan texnologiya idxləi modernlaşma prosesini sürətləndirir. Lakin dövlətlərlən çoxu bəhədə ölkənin özünün tədqiqat və araşdırma qabiliyyətinin və müvafiq olaraq innovasiya gücünün itirilməsindən narahatdır. Ona görə də innovasiya kapital qoyan qlobal seviyyəli xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq etmək faydalıdır. Lakin belə əməkdaşlıqlardan fayda götürülməsi oyuncun şartlarından asildir.

Milli istehsalın texnoloji quruluşunun müasir dünyada mövcud olan yüksək seviyyəyə yüksəldilməsi və milli iqtisadiyyatın özündə texnoloji şabakalar yaradılmasının təmin edilməsi belə əməkdaşlığın əsas şərtləri olarsa, ondan əhəmiyyətli fayda götürmək mümkündür. Belə sıxıştan həyatə keçirilməsi üçün yerli innovasiya müəssisələrinin yaradılması, tamküzüşməsinin təsviri qlobal şirkətlərin innovasiya qoyuluşlarının və xarici tədqiqatçılarına calb edilməsi üçün olduqca vacibdir.

Qloballaşma prosesində ölkələr bənzər problemlərlə qarşılaşaraq bu sahada milli siyasetlərni milli əməknlərə və məvəudə olan sistemlərə uyğun olaraq formalasdırırlar. Başqa sözə, milli innovasiya siyaseti də ölkənin iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinin və tarixi əməknləri nəzərə almılmalıdır.

Tədqiqatların və texnologiyaların inkişaf etdirilməsi sahəsində məvəudə olan xüsusiyyətlərin və innovasiya faaliyyətinin əhəmiyyəti və dərəcəsi bazar iqtisadiyyatının inkişafı səviyyəsi ilə sıx əlaqədardır. Təhsil və texnologiya sahəsində siyasetlərin formalaşdırın qurumlarının güclü və əməknləri, bu sahada əməkşəxətinin mərkəzi və yerli əməknlər arasında bəlgüsü, müxtəlif nazirliklərinin rol və gücləri, hökumət-sənaye əlaqələrinin xarakteri, dövlət-özel şirkətlərin məvcudluğunu dərəcəsi baxımından ölkənin ölkəyə ciddi fərqlər məvcuddur. Bəzi ölkələr (məsələn, Yaponiya) təhsilin təməlinin gecəndən inşasında üstünlük verdikləri halda, digər ölkələr (məsələn, ABŞ) dövlət tədqiqat müəssisələrinin məlumat məqsədləri istiqamətlənmis faaliyyətinin xüsusi əhəmiyyətini vəriliş. Müxtəlif Avropanın ölkələrində isə innovasiya mədəniyyətinin xüsusi əhəmiyyətinin, xüsusiş kiçiklənmiş müəssisələrdə yüksəldilməsi ön plana çatılır (198, s. 348).

Texnologiya siyasetinin müəyyən bir xətti təbə edilməsi hökumət mudaxilələrinin samarəliliyinin azaldılması riskini artırır. Ancaq bu, cəmi zamanda, ölkənin innovasiya qabiliyyətinin artırılmasında müsbət faydalara verə bilər.

Iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təsəbbihinin yəni üzvləri milli innovasiya sistemlərinin məvəudə olan, lakin qırq-sökük unsurların birləşdirərkən qorunucu məcburiyyətindədir. Bununla yanaşı, həmin ölkələr milli innovasiya sistemini formalasdırmaq üçün bir sira fundamental əhəmiyyətli müəssisələr də yaradımaq bağlanmışdır. Bu ölkələrdə yerli firmalar təqibidən yaradılıcığa keçən mücburiyyətində olduqları halda, zəruri texnologiyaların yaradılmasında aciz qaldıqları günün an ciddi problemlərindəndir. Lakin bu ölkələrin üstünlükələri də vardır. Onlar məvəudə təsəbbübən fən miqyasda istifadə edə bilərlər. Ancaq unutmaq olmaz ki, texnologiya idxləi heç vaxt sağlam təməl üzərində yaradılmış milli innovasiya potensialını əvəz edə bilməz. Ulu öndər Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, "Azerbaiyan xalqının milli sərvəti onun intellektual potensialıdır, mədəniyyətidir, ədəbiyyatıdır. Biz müstəqil dövlətimizi boş yerdə qurmağa başlamamışıq. Bizim iqtisadi potensialımız kimi başqa bir sərvətimiz-intellektual potensialımız da var. Bunu yaradınlar var. Bu dahi insanlar Azərbaycanın böyük intellektual potensialını, mülkiyyətini yaradıblar". Əsas məsələ odur ki, yərada-yərada öyrənmək və tədqiq edərək öyrənmək yolu ilə "knou-hau" -nu öznüküldürmək bir çox dövlətlərin təcrübəsində üstünlük təşkil edir.

Ümummillilər Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, "Azerbaiyan xalqının milli sərvəti onun intellektual potensialıdır, mədəniyyətidir, ədəbiyyatıdır. Biz müstəqil dövlətimizi boş yerdə qurmağa başlamamışıq. Bütün iqtisadi potensialımız kimi başqa bir sərvətimiz-intellektual potensialımız da var. Bunu yaradınlar var. Bu dahi insanlar Azərbaycanın böyük intellektual potensialını, mülkiyyətini yaradıblar".

Akademik Ramuz Mehdiyev əsərləndən ki: "Umuman ölkənin iqtisadiyyatı sabitləşmiş sanaye cəmiyyətindən postindustriyal cəmiyyət müstəvəsimə transfer-məsiyə üçün real bazis yaradır". "Azərbaycan sosiumunun" müasir əməknlərini və

milli «Məmənini formalasdırıyan model öz yerini latent şəkildə dayışdırak, posmodermist siyasi və iqtisadi determinantlar üçün məkan yaradır. Özlündən qloballaşma milli iqtisadiyyatın inkişafı, siyasi və demokratik təsisatların təkmilləşdirilməsi üçün yeni imkanlar yaradır və daha geniş perspektivlər açır. Buna görə də casarət deyə birləş ki, İlham Əliyevin prezidentliyinin birinci dövrünün əsas vəzifəsi - davamlı və təsərrüfatlı iqtisadi sistemin formalasdırılması uğurla reallaşdırılır. Məhz iqtisadi modernləşmə, bazarın sabitliyi, bank mühitinin təkmilləşməsi, ətrafın formalasdırılması və ölkənin ÜDM-inda əzəl sahibkarlığın rolunu gücləndirməsi ictimai əməru lateni şəkildə təzələyəcək, ona yeni demokratik əmənətlər və təsisatlar müstəvəsinə yönəldəcəkdir»(76).

Təsədufi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xüsusi vurgulayırlar: "Biz öz təbii sarvətlərimizdən çox böyük şəmərə ilə istifadə edərək bizim resurslarımızı insan kapitalına çeviririk. Bu gün əsas prioritetlərdən bir Azərbaycan xalqının və gələcək nəslin bilikli olmasına, eyni zamanda, bizim milli adət-ənənələrimizin təmin olunması şəhəri ilə dünyada gedən proseslərə qoşulmasıdır, dünya hərliyinə integrasiya etməsimdir".

2.3. Qloballaşma prosesində maliyyə və pul-kredit səbəbindən dövlətin tənzimləyici rolü

Süreçdə gedən qloballaşma prosesi ölkələrin maliyyə və pul kredit siyasetinə da ciddi təsir göstərir.

Maliyyə və pul kredit siyaseti haqqında mövcud olan nəzəri baxışların sintezi qloballaşma prosesinin hamın siyasa təsir göstərən bir sıra kanalları göstərməyə imkan verir: maliyyə axınları kanalı, inflasiyyaya təsir göstərən əməmət axınları, faiz dərcəcisi kanalı, vəlyula məzənnəsi kanalı, kredit kanalı, aktivlərin qiymətləri ilə əlaqədar kanallar.

Maliyyə axınları və inflasiyyaya təsir edən xarici amillər təqdim olunan əsənn müraciət bölmələrində kifayət qədər asaslandırılmışdır.

Faiz dərcəcisi ilə əlaqədar olan birbaşa kanal CS-LM klassik modelinə əsaslanan mərkəzi banklar tərəfindən faiz dərcəcisinin aşağı salınması bore alma mərasimlərinə azaldır. Bu isə investisiyaların və istehsalın artırmasına səhob olur. Vəlyula məzənnəsi ilə əlaqədar kanal faiz dərcəcisinin dayışmasının vəlyula məzənnəsinə təsiri (kapitalın ölkəyə daxil olması və çıxması natiqəsində) əks etdirir.

Bu isə öz növbəsindən ixracat və idarəatda baş verən dayışıklılıqları əlaqədar olaraq məcmüə təklifi təsir göstərir. Kredit kanalının təsiri o zaman əzələnən göstərir ki, banklar ölkədə və xaricdə həyala keçirilən pul-kredit siyasetinə kreditin həcmini genişləndirməkən reaksiya verirlər. Nahiyət, aktivlərin dayarı ilə əlaqədar olan kanal faiz siyaseti tədbirlərinin shəhərlərin məzənnələrinə təsir göstərməsi natiqəsində investisiya və istehsal söviyyəsinin azalıb artması əks etdirir.

Faiz dərcəcisi və kredit kanalı vasitəsilə təsir əldədə maliyyə vasitələrinin olması dərcəcəsindən, həkəzən təmərküzlaşmanın (inhiarlaşma söviyyəsindən) vəziyyətindən asildir. Qəbul olunmuşdur ki, rəqəbatın aşağı söviyyəti kreditə olan tələbin və faiz dərcəcələri üzrə depozitlərin elastiqliyini azaldır. Bu isə pul-

kredit siqnalları kanalların samaralılığını aşağı salır (332, 2008, 11 s., 65-69).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qloballaşma prosesində rəqəbat gücünü artırmaq üçün şirkətlər birləşməyə üstünlük verirlər. Hamın proses maliyyə qurumları strateji təmərküzətənə üçün özlərinə təsəffüs axınları, MASDAQ, AMEX və Filadelphiyalı London haqqında saziş mövcuddur. ABS-in an böyük tərəma sonadalar birjasi olan CBOP ilə Avropanın an böyük tərəma sonadalar birjasi olan Eurex arasında bağlanmış saziş artıq qitələrəsi mahiyəti daşıyır (279, s. 91).

Bu sahada ənənəvi birjaların müasir və müvakkil birjalarla, üzlərindən ibarət birjaların manifəsti əsas möqədədən birjalarla doğru hərəkəti edən bir transformasiya prosesi başlanılmışdır.

Dövlətlər qlobal maliyyə-iqtisadi mühitdə baş verən hamın dayışıklılıkların təsiri altında ölkə daxilində müvafiq tənzimləmələr (qanunvericilik sahəsində v.s.) aparılmışdır.

Qızılşan və ya tam iflas halında vasitəçi qurumlarının müşəxtənə qarışısında öhdəliklərinə yerin yetirə bilmək üçün bir sira dövlətlər əmanətləri və kapital qoyuluşlarını qoruma fərdi yaradıqca qarar verilər.

Qloballaşmanın və texnoloji inqilablarla əlaqədar olaraq investorların elektron icarət sahəsində də qorunması gündəliklərə golmuşdır. Hə sahada hər çox dövlətlər möhkəm qanunvericilik bazası yaradırlar.

Kapital bazasında şəhərləşmiş çox mühümudur. Onun təmin edilməsi bazarlara yetərli, etibarlı və düzgün məlumatların davamlı olaraq və saxında çatdırılmasından asildir. Hunun üçün dən beynəlxalq saviyəyyədə iştirakçı fikir məlumatlandırma və beynəlxalq mühəsibət standartlarının tətbiqi çox mühümündür. Kapital bazası haqqında qanunvericilik təkmilləşdirilərək Avropa Birliyi əmlakları və digər qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən və beynəlxalq standartlarından istifadə etmək lazımdır.

Qloballaşma prosesində xaricdə kapital qoyuluşlarının hayatı keçirən investitorlar və yüksək sahiblərinin müxüslü əmlakları, əksər qanunlarda qarışlaşması etibarlılığı və kapital qoyuluşlu potensialı artı (279, s. 98).

1997-ci illarda Çinub-Şərqi Asiya ölkələrində baş vermiş maliyyə böhramı qloballaşmanın təsiri ilə bütün dünyaya yayılmışdır və natiçələri ağır olmuşdur. Böhram hamın ölkələrdən həyata keçirilən vəlyula məzənnəsi miyənəti, artan cari kasırlar, dölkən maliyyə imkanları qat-qat çox məqdarla qisməndən bore alımları, möhüdüük xarakterlər xarici kapital qoyuluşları, olşıcı təsəffüs kənyüktura dayışmaları, maliyyə sistemlərinin zoşluğu, iqtisadiyyatı ifrat dövlət mədaxiləsi və xaricdən güclü əsilişlik kimi sabobları əlaqədar meydana gəlmİŞdir.

İnteqrasiya prosesləri güclü olan bazarlarda risklər artıv, ölkələrdə bazarların çəsildiləndirilməsi əlaqəli vəziyyəti almışdır. Belə vəziyyətdə riskin müslibiyyətin böülüdürləməsi, transfer və idarə olununması təmin edən idarəə atəllər və bunaqların amaliyyatları bazarların formalasdırılması çox mühümür. Kapital bazar haqqında qanunvericilik təkmilləşdirilərək hamın məqəmlər diqqət və nəzərə alınmalıdır.

Qlobal maliyyə böhramının manfi natiçələrinə maliyyə sisteminin müqaviməti göstərməsinə təmin etmək üçün investisiya şirkətləri də göcləndirilməlidir. Bu baxımdan, Azərbaycanda xüsusi investisiya şirkətinin yaradılması təsdiqləniləridir.

Dünyada pensiya fondlarında «əmaləm fəydh» sistemindən «əmaləm istirahət»

sisteminin keçme tamayülü özünü gösterir, globallaşmış bazaarlarda galatçaya istigam etmemiş real təraddüdləri yerinə yetirmək gedikcə çatinlaşır (279, s. 98).

Risk kapitalı ve daşınmaz əmlaka müştərək qoyuluşlarının artırılması və genişləndirilməsi məqsədi ilə global oyunçularla əməkdaşlıq intensivləşdirilməlidir.

Qlobal bohrandan sonra beynalxalq miqyasda tənzimləmə aparan təşkilatlar arasında amakdaşlıq və iacribə niyabidəli artmışdır. Həmin təşkilatlarda ölkəmizin mütəxəssis səvəyyindən istirakı məqsədəyendumur. Onların hazırladıqları hesabalar və arasdırımlar olkəm üçün faydalıdır.

2008-ci ilin ilk aylarında ABŞ-in ipoteka bazarlarında baş veren böhrenlə slaqadır olaraq yeni global maliyyə böhran özünü göstərməyə başlamışdır. Belə böhrenlənn galosunda da təkər olunması istənilmişdir. Ona görə da, belə böhrenlərin manfi nüzakətləndən qorunmaq üçün maliyyə orqanlarının həmçinin hərəkət olmalıdır. Global maliyyə böhranı ilə mülahizə üçün Milli Bank, Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Neft Fondu və digər slaqadır təşkilatlarının nümayəndələrindən ibarət riskli dəyərləndirmə və proqnozlaşdırma qrupunun yaradılmasına cəhitiycə vardır.

Qloballaşma kapital hazzları üçün zəngin alternativlər yaratımaqla yanaşı, homin başlarında fəaliyyət ilə əlaqadər cinayatları da mili sarhədlərdən kənara çıxmazı üçün şərait yaradır. Bununla əlaqadər olaraq bəynalxalq səviyyədə ləzimlilikləri təskilatlarla bu sahada də amakdalarının genişləndirilməsi zəruridir.

Kreditlerin asas elçibar ile in tasarruf subyektları tarafından alda edilebilmesi yükseliş inflasyonu şartında ve reai faiz daracaların yuxarı olduğu 80-90-ci illarda bozı IEOO-də kredit qılığının yaranmasına sabab olmuşdur. Bundan başqa, kommersiya bankları kreditlərindən sahəsində bir sira məhdudiyyətlərlə və qanunvericiliğdə müyyən edilmiş yüksək faiz daracaları ilə qarşılaşdırılar. Bu daracalar isə real bazar faiziñindan xeyli aşağı idi. Maksimum nominal faiz daracalarının maksimum saviyosunun real bazar saviyosundan aşağı olması isə investisiyaların maliyyələşməsi üçün ciddi problemlər yaradır. (198, s. 568). Həmin problemin hall edilməsinin optimallı yollarından biri maliyyə sisteminin liberallaşdırılması vəsaitləsə nominal faiz daracalarının bazar saviyasına uyğunlaşdırılmasıdır. Dünya Bankının hesabatlarından birində göstərilir ki, Tailand, Türkiyə və Kenya faiz daracalarını liberallaşdırmaqla, yığım və investisiyaların artırılmasına nail olmuşlar. Lakin Cili'də keçirilən maliyyə istahələrin hamim prosesin bir sira negativ natiçələrin üzə çıxarmışdır. Belə ki, bir çox banklar artan maliyyə imkanlarından istifadə edən həqiqi konklomératlar tərəfindən zəbt edilirələr.

Çanubi Koreya ve Tayvanda maliyye islahatlarının notaları ise gösterir ki, dövlətin maliyyə həyatına əsaslındırılmış mülküətlər sonayeqşəməni sürətləndirməsinə yardım edə bilər. Faiz dərəcələrinə uyğunlaşdırılan aradan qaldırılmış yığılmış təlaşq edərək investisiyalara somarəli yerləşdirilməsinə yardım etməə da, maliyyə islahatları həmişə xırda fətərər və investorlun kredit əldə edə bilməsinən edan digar birbəz tədbirlərdir da müsəyiat olumluşdur. (1988, s. 569).

Xarici şoklar yaradığı zaman milli iqtisadiyyatın sabitiliyi ve davamlığının korunması, üçün ölkənin maliiyyət sisteminin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi davam etdirilməlidir. Bu zaman maliiyyət və pul-kredit kənarlarının iqtisadi inkişafasının səmərəliliyinin

arınmasına dikkat verilmesi zorundadır. Pül-kredit alıcılarının yeni işləblərə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi olduucu vacibdir.

Bu baxımdan Şərqi Avrope ölkələrinin təcrübəsi əhəmiyyətli ola bilər. Bu ölkələrdə açıq bazarда əmaliyyatları inkişaf etdirilməsi sahəsində xeyli irsılılılıq var. Lükviidliliyin verilməsi sahəsində təsirli alətlərdən istifadə olunması da müüm addımlardandır. Həmçinin ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dünya bazarlarında konyukturaya dayışıklıkları (ham amitsə, ham da maliyyə bazarlarında) baş verdiğədən ölkə daxilində hamın alıtlarına təsir artır. Bu zaman, Milli maliyyə sistemində lükviidlilikla əlaqədar problem baş verdiğədən konyukturların monitorinqinin keçirilməsindən və operativ olaraq tədbirlər görülməsindən ibarət olacaqdır. 1332. 2003 № 1 s. 971

2.4. Tasarrufat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi Üzrə qabaqcıl dünya dövlətlərinin təcrübəsi

Xarici ticaretin ve maliyye bazarlarının sorbahaleşirilmeleri ve iqtisadi sorhadların aradan qılınması firmalar üçün coğrafi (nullü) bazarları dünyaya həzər vəziyyətinə getirmədir. Coğrafi bazar dünyaya həzərinin cəvrlidikcə rəqabət global xarakter almışına başlamışdır. Qloballaşmanın rəqabəti əsaslıdır. İndirdicidə şirkətlər yənə mühəsənlər istehsal edə bilək üçün global şərtləri da nəzərə almırlıdırlar. Bunu işləmədən onlar bu sahada itixşaslılaşmış digər şirkətlərlə birləşməyə çalışırlar. Daha çox sərməya, dəha çox borc alıb bilinə gecə yaradır və dəha çox kapitala qoya bilək üçün imkanları olur. Bunlar isə şirkətin global shəhərdə rəqabəti güclənməsinə artırır. Başqa sözlə, global rəqabətin artırılması nullü bazarın gözlənilənlərindən olda edilə biləmdən və mənşəçə marjının azaldığı bir şəraitdə firmaların heynalxalı smok-dashlıqla, başqa firmalarla birləşməyə və ya nadir müşərək müəssisələr yaratmasına vəzvədə edir. Firmalar bu yolu texnologiyi yeniliklərinə olda etməyə və digər iqtisadi göstəricilərin yüksəldirilməsinə çalışırlar.

Bir sıra firmalar dünya bazanında yer tutma bilmek için işkilişti strukturlarını dayışdırarak global kimlik alda etdikler halde, diğer firmalar da milli kimliğini koruyub saxlanmaya çalışırlar.

Qloballaşma iki növ şirket yaradılmasına götürüb çıxarı

1. Birdən çox ölkədə fəaliyyət göstərən hər hansı bir firmaların rəqabəti
qarşısında yerli firmalar öz aralarında birləşir. Bu zaman məqsəd varisi rəqabət
davam gətir bilmək və öz fəaliyyətlərinə xəndə də həyata keçirməkdir. Bu
məqsəd yerli firmalar birləşməyə vadar edir. Bu halda milli dövlət variyyəti
arasındır.

2. Birdən çox şirkət fəaliyyəti göstərən firmalar öz aralarında həlqələrlə Sarhadlıları asan birşəhərlər fəqli mülki bazarlarında fəqli nüvələrlə idarə edə biləcəkləri üçün birdən çox rəqəbat organının icazəsinə almışlardır. Bu zamanın həmin organlar yəni qanunvericiliyin nəzərə alaraq fəqli qarşılarda vərə bilərlər

Ötesi maqsad firmalar tarafından roğebat principlerinin pozulmasına yatkın olmaktadır. Firmalararası razılıklarda hamîn principin qorunması dîqqat merkezinde olmalıdır. Millî roğebat organları xarici firmaların digar ulkelerde

faaliyyetinde rəqabətə zidd hərəkətlərinin da nəzərə almazıdır. Bəle problemlər meydana çıxdıqları hallarda onlar beynəlxalq əməkdaşlıq, ikiin razılıqlar və ya hərəkətlik və əsaslılıq prinsipləri əsasında OƏCR və ya UTT çərçivəsində cəxərlər razılıqlar yolu ilə hall edilə bilər. [279, s. 55]

Qloballaşmanın dövründə qabaqcıl dünya dövlətlərində kiçik biznesin təşkilatçılığı Azərbaycan üçün elduqca şəhərəyyatiidir.

Inkişaf etmiş sonnayə ölkələrdə ictimai hayatı inhişarçı şirkətlərin hegemonluğu şəraitində kiçik sahibkarlıq da öz mövqeyini qoruyub saxlaya bilməsdir. Hal-hazırda bu ölkələrdə ÜDM – in və məsələlərin yansısı, ixracat və investisiyalının işa üçü bini kiçik biznesin payına düşür. Təcərrübə göstərir ki, kiçik müəssisələr investisiya qoyulmuşlular sərfəlidir, çünki iri müəssisələrdən fərqli olaraq bu sahaya qoyulan investisiya qisa müddət arzindan geri qayıdır. Bazarların mal ilə təchizatında, məsəlləğün artırılmasında, şəxsi galirların artırılmasında onlar daha müsbət rol oynayırlar. Inhişarçı mühitdə faaliyyətinin davam etdirə bilmişər dərtixşaslaşmış, kiçik partiyalarla, mahdud cəsiddə mal buraxımları, cəvikkilik gəsiyərlərən, konyuktiyə dayışmalarına cəld reaksiya verme qabiliyyətləri ilə əlaqədardır.

ABŞ-da kiçik müəssisələr intensiv olaraq artmaqdə davam edir. Orda kiçik sahibkarlığın inkişafında dönləş nöqtəsi 70-ci illər oldu. Hamun dövründə "kiçik gəzalı" suanında nəhang firmalar öz istehsallannı kiçik təsərrüfatlara bölməyə başladılar və onlara mümkün qədər çox hüquq və məsaliyyətlər verdilər. ABŞ-in təcrübəsi göstərir ki, kiçik biznes çox yüksək manşət gölərin kapital qoyuluşu sahəsidir. Təsadüfi deyildir ki, hamun ölkədə 80-ci illərdə hər il 600 min kiçik müəssisə yaradılır. 90-ci illərdə yeni yaradılan müəssisələrin sayı artıq 700 minə çatmışdır. 90-ci illərin axırından bu ölkədə 20 mln. kiçik müəssisə (kənd təsərrüfatlı daxil deyil) mövcud idi, orada işçilərinin sayı isə 90 mln. nəfər idi. [129, s. 8-10]

ABŞ-da kiçik müəssisələr müraciət və müasir texnika ilə yaxşı təchiz edilmişdir. Onları demək olar ki, hamisi bu və ya digər darəcədə federal hökumətin, TMS – in və özlə firmaların siyasi əsasında işləyir. Onlar elmi-tədqiqat işləri, müdafiə sistemləri, tətbiqat işləri, yəni tətbiqat işləri, mühəndis axşamları aparırlar. Yeniliklərin tətbiqatını təmin etmək olurlar. Hesablaşmalar göstərir ki, onlar hər 1 dollar xərcə şirkətlərə nisbatən 24 dəfə çox köşf edirlər [129, s. 8-10]. Ona görə də yeni ideya və innovasiya məhsullarının böyük bir hissəsi onların payına düşür. Təsadüfi deyildir ki, kompyuter yaradılması ideyəsi və haməni ideyənin hayatı reallaşması da ilk dəfə kiçik biznes maximus olmuşdur.

Yaponiyada da davamlı və sürətli inkişafın əsasını kiçik sahibkarlıq təşkil edir. Bu ölkədə əməkdaşlıq məhsulun 55% - l, topdənətgəticə ticarətinin 60% - l, parakanda satış ticarətinin işa 80% - dan çoxu kiçik müəssisələrin payına düşür. [308, s. 111]

Avropa Birliyi ölkələrində da davamlı inkişafın əsasını kiçik sahibkarlıq təşkil edir. Bu ölkədə əməkdaşlıq məhsulun 55% - l, topdənətgəticə ticarətinin 30-2 mld. ABŞ dolları, o cümlədən, onun innovasiya faaliyyətinin və elmi-tədqiqat işlərinin stimulasiyasına 1. 5 mld. ABŞ dollar ayrılmışdır. Kiçik və orta sahibkarlıq

Çinin dünyada aparıcı hegemon dövlətə çevriləməsində kiçik sahibkarlığın inkişafının rolü xüsusi böyükür. SSRI-nin siyasi və iqtisadi ifası Çin rəhbərliyini vədar etdi ki, ölkədə iqtisadi inkişaf mexanizmının yenidən baxın, iqtisadi həyatın liberallaşdırılmasına yol versin. Belə bir şəraitdə Çinin bazar iqtisadi sisteminde kiçik biznes xüsusi yer verilir. Görülən tədbirlər nəticəsində ölkədə tikiñi matənallarının taxtınan yansını, körüm çəxarılmasının 55% - ni, ipək mammalıları, paltarı, ayaqqabı istehsalının 50% - dan çox hissəsini kiçik sahibkarlıq verir.

Bu ölkədə kənd təsərrüfatının sürətli inkişafında kiçik biznes xüsusu böyük rol oynayır.

Yeni sonnayə ölkələrinin dünyanın inkişafı meydənında ön plana çıxmamasında kiçik sahibkarlığın rolü böyükür. Bu ölkələr qısa tanxi dövr ərzində sonayəcə inkişaf etmiş döklərən sırasına daxil oldular və əslərinin yüksək keyfiyyətli məhsulları ilə dünaya bazarlarını fəth etməyə başladılar. Onlarından dərmanlı aran ixracatında kiçik biznes mühüm rol oynayır. Ona görə də mütəxəssislər birmənəli olaraq qeyd edirlər ki, Şərqi Asiyadan yeni sonnayə ölkələrinin sonayəsinin strukturunuñ müüməcəcəyi cəhəti kiçik və orta sahibkarlığın xüsusi çəkisinin yüksək olmasıdır. [182, s. 74]

Yeni sonnayə ölkələrinin hamusunda kiçik sahibkarlıq yaxşı təşkil edilmişdir və sərələt inkişaf edir. Kiçik biznesin inkişafı sahəsində şəhərəyyatlı nəsiyyətlər sədət etmiş Tayvanın təcrübəsi xüsusi maraq doğurur. Təsadüfi deyildir ki, Asiya-Sakit okean inkişafı əməkdaşlıq Təşkilatı "ATES" – in müraciət inkişaf mərhələlərində kiçik və orta biznesin maliyyələşdirilməsi mexanizmının təkmilləşdirilməsi üzrə qabaqcıl təcrübənin istifadə edilməsinin əsas əsaslıqları haqqında birinci simpoziumu məhz Tayvanda təşkil edilmişdir. [324, 2004, №9, s. 123]

Hal-hazırda Tayvanda ÜDM-ın 45% - ni, məsəlləğün işa 78% - ni kiçik və orta sahibkarlıq təşkil edir və onlar inkişafının lokomotivinə çevrilmişlər. Bu ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın 58 əllik tanxi vardır. Onun inkişafını mütəxəssislər 7 mərhələyə böylərlər:

1. 1940-ci ilin axırları – 50- ci ilin avvalları – İslahatlar dövrü
2. 1950-ci illər – idxləşəvəzətma siyasetinin birinci mərhələsi.
3. 1960-ci illər – ixracat potensialının sürətli artımı dövrü.
4. 1970-ci illər – xüsusi yüngül sonnayə sahəsində idxləşəvəzətme siyasetinin ikinci mərhələsi.
5. 1980-ci illər – yüksək texnologiya sonayəsinin meydana gəldiyi dövr
6. 1990-ci illər sonnayənin strukturunda dəyişiklik dövrü
7. XXI əsrin avvallarında – çağırıq planının reallaşdırılmışa başlığı dövr

2002-ci ilədə CXR – in sürətli inkişafına və qloballaşmanın çağırışına cavab olanaq Tayvandıñ milli inkişaf planı hazırlanı. Kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində plan xarici innovasiyanın çəlb olunması və elmi-tədqiqat və konstruktiv işlər alli programı, habelə istehsal edilən sonnayə məhsulunun dayanımının artırımı programını nəzərdə tutur. Plan çərçivəsində kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına 30. 2 mld. ABŞ dolları, o cümlədən, onun innovasiya faaliyyətinin və elmi-tədqiqat işlərinin stimulasiyasına 1. 5 mld. ABŞ dollar ayrılmışdır. Kiçik və orta sahibkarlıq

ürün məsləhəti şəbəkələrinin formalşdırılması, sahibkarın hazırlanması və yenidən hazırlanması, sorguların təşkil etməsi üzrə işlər təşkil olunmuşdur. Planın əsas məqsədi - Tayvanın dünya bazarlarında rəqabət gücünü artırmaqdır. Tayvanın 2003-cü ildə Asiya - Sakit okean regionunda innovasiya biznesi sahəsində markəzə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Tayvanda kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün səməralı şəbəkə yaradılmışdır. Bu sahada 5 asas istiqamət mövcuddur:

1. Tayvan höküməti kiçik və orta sahibkarlığın dayışan mühitdə, yəni ÜTT -yə daxil olmuş prosesində inkişaf üçün onun faaliyyətinin hüquqi bazasını yaratmışdır. Çünkü bu hüquqi baza beynəlxalq təcrübəyə və standartlara zidd olmamalıdır. İnnətələk mülkiyyətin adı ciddi qorunması nəzərdə tutulur. Biznes üçün yeni imkanlar axınlımla sahəsində yardım həyata keçirilir. Hər il "Kiçik və orta biznes haqqında" qərəb edilir.

2. Həkimiyət sahibkarları və onların innovasiya faaliyyətinin dəstəklənməsi mekanizmləri təkmilləşdirir. Yeni biznes və innovasiya kolleci yaradılmışdır, müxtəlif mənbələrdən maliyyəlaşmanın və marketinqin planlaşdırılması sahəsində yardım göstərilir.

3. İnforsasiya texnologiyalarının tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi üçün kiçik sahibkarlara elektron icarət sahəsində dəstək verilir. Bu məqsədə markəz yaradılmışdır.

4. Məssisələrdə idarəciliyin səməralılığının artırılması üçün yerli xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasına diqqət verilir. Həkimiyət xəmmal axınlığında onlara yardım edir. İdarəciliy üzrə kurslar təşkil edilir.

5. Kiçik sahibkarlara hər cür xidmət göstərilməsi üzrə şəbəkə yaradılır. KIV - larda kiçik sahibkarların müsbət imicinin formalşaması sahəsində xidmət göstərilir.

Bələdliklə, müsər dövrda bütün ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafında, işsizliyin aradan qaldırılmasında, regional tarazlı inkişafın təmin olunmasında kiçik biznes böyük əhəmiyyət verilir. Globallaşmanın bütün dünyada yayılması adı çəkilən məsələlərdə kiçik sahibkarlığın rələmliyini daha da artırmaqdır. Qlobal iqtisadi mühit və texnoloji inqilablar xarici bazarları girmək və maya dayarına əsər salmaq üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Lakin globallaşma bu rəsədən subyektləri üçün yeni problemlər də yaratmış, onların risklərini artırıb, rəqabət münbaşısını əsaslaşdırmışdır. Qlobal iqtisadiyyatda kiçik biznes rəqabət qabiliyyətinin artırılması müsər dünya dövlətlərinin qarşısında duran an ciddi problemləndərdir. Bu problemin həll edilməsi issa rəqabət sahələri və imkanlarını təhlil etmək və təsirli tədbirlər müsəyyət ədərək həyata keçirmək lazımdır.

Bəla hir şəraitdə bir çox qabaqcıl ölkələrdə kiçik biznes rəqabət mübahizəsinə dözmək üçün sənaye kompleksləri və ya sənaye zonaları şəklinde təşkil olunur. Bəla, zona və komplekslər kiçik sahibkarlarla birləşərək güclərini həm yerli səviyyədə, həm də beynəlxalq məqyasda artırmağa çalışırlar.

Sənaye kompleksi hər hansı bir mahsulun istehsalundan saatına qədər geniş bir sahada mövcud olan sektor və şirkətlərin toplusudur. Əgər hər hansı bir ölkədə istehsaldan alıcıya qədər gedən həlqədə yerləşən subyektlərin sayı çoxdur, kompleks mövcud ola bilər. Firma və ya mahsulun rəqabət qabiliyyəti və ya üstünlüyü

yünün artırılmasında belə komplekslər mühüm rol oynayırlar. Kompleksdə mövcud olan subyektlər arasında əlaqələr nə qədər güclüdürsə, onların rəqabəti qabiliyyəti də bir o qədər yüksək olur. Təcəssüm ki, Azərbaycanda belə komplekslər mövcud deyildir. ABŞ-də Kaliforniya Silikon vadisi, İngiltərədə Silikon len, Qəmburqda və İtaliyadakı sənaye zonalarının texnoloji inkişaf və rəqabəti qabiliyyətinin artırılmasında əldə etdiklər məvəffəqiyətlər sənaye komplekslərin və zonalarına diqqət oluşduğu artırmışdır. Beynəlxalq rəqabəta açıq olan bu komplekslərdə alt sənaye vektorları və oxşar sənayelərin hərəkətləndirilməsi və onlara dəstək verən digər sahələrin, elmin, infrastrukturun inkişaf komplekslərdə rəqabəti üstünlüyünü artırır.

Bu zaman rəqabəti üstünlüğünün artırılması üçün aşağıdakılardan nəzərdə alınmalıdır:

- Sənayenin sahə və ali sahələrində faaliyyəti göstərən müəssisələrin müstərək problemlərinin eyni yanaşma ilə müsəyən edilməsi və onların həlli yollarının axınlımları;

- Müəssisələrin sıx iş birliyi şəraitində texnologiya, istehsalın idarə edilməsi təcrübəsi, emalın müxtəlif halqlarından qarşılıqlı istifadə edilməsi, etibatların qarşılıqlı şəkildə ödənilməsi, yeni məhsulların emalı prosesində təcrübə mühadiləsi kimi əsas məsələlərin təmin edilməsi;

- Elmi və texnoloji yeniliklərin haqqında informasiya mübadiləsi;

- Oxşar və ya əlaqədar sənaye sahələrinin hər yerdə comlomması nticəsində istehsal zəncirində bir-birini tamamlayaraq yeni məhsul, əsul və vədmətlərin hərgə yaradılması və inkişaf edirilməsi;

- Oxşar və ya bir-birini dəstəkləyən istehsal məşqul olan müəssisələrin eyni bölgü kanallarından istifadə edə bilmə və ya müstərək həlqə kanallarının yaradılması imkanlarının genişləndirilməsi;

Məlum olduğu kimi, işqası faaliyyətin qloballaşmasına hərəkətərəq, eyni sahədə çalışan firmalar üçün coğrafi yaxınlığı ciddi rəqabət münbatıdır. Hələ bütün dünya məqyasında faaliyyət göstərən transimli şirkətlər məskənə ona yaxın firmalarla rəqabəti durumundadırlar. Dünya ölkələrinin təcrübəsində sənaye komplekslərinin və ya zonalannın yaradılması zərurəti, həm də, bu məsələ ilə əlaqədardır.

Azərbaycan reallığında kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində, təkər xəmmal istehsalı və bir çox digər sahələrdə belə komplekslərin yaradılması olduqca vacibdir.

Azərbaycanda da həmin prosesin hazırlanması və inkişaf etdirilməsi dövlət tərəfindən ciddi şəkildə dəstəklənəlməli və rəsəq edilməlidir. Respublika Prezidenti canab İlham Əliyevin tapşırığı ilə hazırlanın sənayenin inkişaf programından deyilən məsələlərin nəzərə alınması olduqca vacibdir. Belə bir dövlət siyaseti hazırlanarkan kiçik müəssisələrin xəmmal, material, texnologiya, kredit və s. əldə edilməsinə istehsal etdikləri məhsulların reallaşdırılmasında qarşılıqlı çıxan çotılıkları yaradılan komplekslərin verdikləri əsaslılıkları nəzərə alımlıdır.

Kiçik sahibkarlığın global iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq inkişafında dövlət siyasetinin və dövlət sektorunun rəlu boyukdurları.

Kiçik sahibkarlığın faaliyyətinin müsər səviyyədə təşkilində elektron ticarətin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünkü elektron texniki həm həm müəssisələrin

rağabəti qabiliyyyatının artırılması üçün yeni imkanlar yaradır. Ancaq indiki şəraitdə ölkəmizdə mövcud olan kiçik sahibkarlıq bu imkanları yeterinə dayandırıra bilmir. Ona görə də kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi üzrə dövlət siyasetində bu məsələ də nəzərə alınmalıdır.

Məlum olduğu kimi, yenilik, innovasiya, yeniləşmə həm yüksək texnologiya ilə işləyən müəssisələrdə, həm də ənənəvi sənaye sahələrində iştir yerli, iştirəsa da xarici bazarlarda rağabəti qabiliyyyatının artırılmasının vacib şərtləridir. Ona görə də qabaqcıl dünyə dövlətlərinə daim modernlaşma müəssisələrin fəaliyyətinin onurğa sütununu təskil edir. Innovasiyanın təbiqi, yeni biliklərin necəcimşənülməsi surətlə inkişaf üçün müəssisələrin "özlərini yenidən dərk etmə" manasını verir. Bu yeniləşmə çox vaxt texnologiya və marketing proseslərindən də konara çıxır və miqyası olduqca genişdir.

Ona görə də bu ölkələrdə xüsusi innovasiya müəssisələrinin yaradılmasına və fəaliyyətinin genişləndirilməsinə böyük şəhərəyyət verilir. Belə müəssisələr bir çox sənaye sahələrində onçulluk edir və beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərməyə başlayırlar. Onlar kiçik sahibkarlığın inkişafı sahəsində strateji kursun hazırlanmasında və həyatda keçirilməsində də ciddi rol oynayırlar. Ona görə də innovasiya ilə məşğıl olan kiçik müəssisələrin yaradılması və hər vasitə ilə inkişaf etdirilməsi bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda də günün taxərsələnməz vəzifələnləndir. Onların kapitalları və kredit məktəblərinin qarantını adılması, sənaye və texnologiya üzrə mülkiyyət hüquqlarının qorunması üzrə idarəbərlər gərűlənləri. Innovasiya sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələr yeniliklərin həm tədarükçüsü, həm də istehlakçılarından. Belə xidmətlər qeyri maddi varlıqların formalşamasına və firmaların rağabət gücünün artırılmasına yardım edir.

Bələdiyyə, amerikan iqtisadiçisi Nikolas K. Siropolsin qeyd etdiyi kimi kiçik biznes böyük etibarla galəcəkdə də iqtisadiyyatda tərəqqini stimullaşdıracaqdır. [211, s. 3]

2. 5. Azərbaycanın qlobal maliyyə-iqtisadi mübəttə integrasiyasının əsas iqtisamotlarının müsayyən edilməsində xarici təcrübənin rolü.

Biz inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini bəyanırıq.
İlahə MƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

XXI əsrin astasında Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişaf yoluна qədəm qoyması ölkəmizi galəcək sosial-iqtisadi təkamülündə döñüs nöqtəsi oldu və bu təkamül prosesində tələyikli dəyişikliklərin meydana gəlib genclənməsi üçün zəmən təsiklər eddi. Dünənda gedən irimiqyaslı globallaşma prosesi, iqtisadi hayatın getidə həda çox beynəlxalqlaşmış bu və ya digər ölkənin ictimai inkişafında xarici amillərin rolunun surətlə artmasına səbəb olmuşdur. Hazırkı şərində ölkələrin zangılılı onlarda olan təbii sərvətlərin bolluğu dərcəsi ilə deyil, bu sərvətlərdən beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlükleri nəzərə alınmaqla, bacarıqla

istifadə edilməsindən əhəmiyyətli dorcasda asildir.

70 il ərzində Azərbaycan SSRİ xalq təsərrüfat kompleksinə bağlayan siyasi və iqtisadi dayaqların lağıv ölkəmizin Şimala yonalmış birləşmiş iqtisadi əlaqələrinə son qoymuş, bu əlaqələrin iqtisadi oqrafi, iştirəsa da məmənəxərinən yeni iqtisadiyyat və məhəyyət kəşf etməsinə imkan vermişdir. Mübahiqəsiz demək mümkündür ki, inkişaf etmiş və müraciət dönya bazarı ilə iqtisadi integrasiyasının və qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələrinin formalşanın yeni mexanizmə respublikamızın galaxan inkişaf perspektivini müyyən edən başlıca amillərdəndir. Ona görə də ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi integrasiyasının strateji iqtisamotları mövcud dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla müsayyənləşdirilməti və bu sahədə ciddi dövlət tənzimlənməsi həyata keçirilməti, iqtisadi proseslərə məqsədönlü istiqamət verilməlidir.

Dünya bazarına və ona nəzarət edən nəhəng Transmili şirkətlər (TMŞ) şəhərə qosulma yolları əməkdaşlığından ibarətdir. Bu yollar son nəticədə iki iqtisamotda özünü göstərir və şəhər olaraq Latin Amerikası və Yapon yolları adlanır.

Birinci yol TMŞ-la sıx bağlı olan komprador kapitalının inkişafı və ölkənin iqtisadi inkişaf mexanizmi səhərinin xarici kapitalın alına venitləsi yoldur. Latin Amerikası ölkələrinin dünya iqtisadi adəbiyyatında çox vaxt "banan respublikaları" adlandırılmasından heç də bu ölkələrdə banan istehsalının geniş yayılması ilə əlaqədar deyildir. Bu, ilk növbədə, həmin ölkələrin iqtisadiyyatının əsasını təsiklədən hədan istehsalına və onuna əlaqədar olan təsərrüfat sahələrinin TMŞ-lərin alına keçirilməsi və bu ölkələrin bütün iqtisadi mexanizm üzərində nəzarətin onlar tərəfindən həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bu acı təcrübənin nəticələri dünya iqtisadiyyatına yaxşı malumudur.

Iqtisadi inkişafda bütün ümildərlər ölkədə bol olan bu və ya digər mənbə ixracının artırılmasına başlanğıcını ilə əlaqədar dünya adəbiyyatına "Holländiya xəsəti", "kasiblaşdırıcı artım" adı ilə daxili olmuş acıncı illər da iqtisad tərəfində özünəməxsus yer tutur. Bu gün Rusiya və həzi MDB ölkələrində də hələ qorxulu tamayülün özünü göstərdiyi haqqında həyəcan sığnallı qalınmışa başlanğıcdır.

İkinci yol Yaponiyanın inkişafı yoldur. Məlum olduğu kimi, ikinci dünya müharibəsindən sonra Yapon hakim dairələrin Qəribin yardımından və Qəribə onlara yonəldilmiş alverşin "açıq qapı" siyasetindən faydalananınla yanşı, özlərinin spesifik inkişaf yoluunu seçdilər. Hə speziflik yoluun əsas kətim istehsalının min illərlə sıxlaşdırılmış çox məsələnin milli yapon dəyərlərinə əsaslanmasını, Qəribin müşbat iqtisadi təcrübəsindən bu dəyərlərə uyğun surətdə maksimum istifadə edilməsi və iqtisadi potensialın, ilk növbəd, daxili bazarnın tələbələrinin əməkdaşlığından yonadılması təsiklər edidi. İstehsal imkanlarının daxili bazarnın etibyaclarına iqtisamotlanınması issa bu bazarin formalşdırılması və şəhərinin alıcılıq qabiliyyyatının yüksəldilməsi üçün əmək haqqının ciddi orənlarda artırılmasını zəruri etmirdir.

Dünya bazarı ilə iqtisadi integrasiya strategiyası müsayyənləşdirilərən dündən iqtisadi proseslərin inkişaf tamayülərinin müsər xüsusiyyətlərin diqqətlənib nəzərə alınmalıdır. Məlum olduğu kimi, elmi-texniki tərəqqi inkişaf edib dərinləndikcə Qəribə istehsalın tamərküzləşməsi və mərkəzlaşdırılması, kapitalın in-

hisarlaşması öz yüksək həddinə çatmışdır. Dünya iqtisadiyyatı üzündə nəzərən Nəhəng Fransızlışlı şirkətlərin əlinde cəmlənmişdir. Beynəlxalq iqtisadi alaqlarda da onlar həlliçəli rol oynayır. Respublikamızda özəlləşdirmə siyaseti ardıcıl olaraq keçirildiyi bir şəraitdə dünya iqtisadiyyatının göstərilən cəhəti nəzərə alınmalıdır. Həc, kas üçün sərr deyildi ki, respublikamızın in kapital yığımının həyata keçirildiyi bir şəraitdə təsərrüfat obyektlərinin həddan artıq "xirdalanmasası" FMS-ların əlkəmizdə şərksiz hökmnərlinə gətirib çıxara bilər. Ona görə də respublikamızda vaxtilə sahə prinsipi üzrə yaradılmış şirkətlərin özəlləşdirmə prosesində "xirdalanmasına" yol vermək olmaz. Bu baxımdan bankların birləşdirilərək BUS Bankın yaradılması özüñü doğrudur.

Umumiyyatla, ıstar daxili, ıstorsa da beynəlxalq iqtisadi problemlərin həllində milli kapitalın milli sahibkarlığın formalması və inkişaf etdirilməsi respublikanın strateji məqsədləriindən biri hesab edilir. Yalnız bir tarixi faktı yada salmaq kifayat edər ki, XIX əsrin axırında, XX əsrin avvallarında ölkəməscit təklilan iqtisadiya davat edəyeklər yüksək ekspansiyati milli kapital tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Təsərufat hayatıının beynəlmiləşməsi və respublikamızda ardıcılı olaraq "açıq qapı" siyasetinin həyata keçirilməsi istər xaricdə, istərsə da ölkə daxilində mahsulların yüksək rəqabətqabiliyyəti olmasına tələb edir. Respublika daxilində, demək olar ki, artıq bütün mahsul nüvələri üzrə, yerli və acənbi mahsullar üzrə yüksək rəqabət gedir. Yetli istehsalçıları istehsalı təşkil etmək və onu inkişaf etdirmək sahəsində tədbirlər sistemi həyata keçirilir. İldizlər tarif və qeyri-tarif ianżiməlamaları vəsaitləsi dənər çox məhdudlaşdırılmışdır. Lakin bu, uzun müddət davam edə bilməz və bu tədbirdən beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq artıq geniş istifadə etmək mümkün deyildir.

Ona göre de, yerli istehsalın direçtilmesi için emal olunan mahsulların keyfiyyatının ve müvafiq olaraq onların rəqəbat qabiliyyatının yüksəldilmesi ölkə iqtisadiyatının strateji məqsədlərindəndir. Daxili bazar da, xarici bazar da buunu təlab edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklerindən samarəli istifadə etməklə iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi əhamiyətli dərəcədə idarə və ixracın strukturundan asılıdır. Məsələ hər cəhət əlkəmizin iqtisadi integrasiyasının dünya birlüyü ilə bərabər hüquqlu və qarşılıqlı şəyda prinsipi əsasında apanıldığını və ya onun dünya həzərinin xammal alavasına çevrilmiş olub-olmadığını müsyəyan edir. İxrac potensialının artırılması üçün onun coxçexidiliyinə artırılması, iştahsalın hazır mahsul emalına doğru istiqamətləndirilməsi, satışa çıxarılan mallların əmək gərkəminin yaxşılaşdırılması əlkəmizə lazım olan valyuta chiyatlarının yaradılması üçün həlliçəti şəhəriyyət kaabədir. Bu məqsədə xərci ticarətdə liberallaşma siyasiotının ardıcıl yeridiliməsi və təsərrüfat obyektlərinin bilavasitə xərci çıxmamasını təmin edilməsinə olducu vacibdir.

Global proseslere şamdan şıkkıda integrasyonu olumluşunda Çin lüksürayı çok şahısanlıyor. Bu 30 ilden arıza bir dördüncü Çin iqtisadiyyatı yüksəkən xəttə tətqiqi edilir. Bu dördüncü xərci dünyada açılmasına dövrü kimi xarakterizə edilir. Bu müddət ərzində Çinin universallaşması və globallaşması sürətlə genişləndir. Bu genişləndirme prosesində ananavılık və bölgə universallığın (globalşəxşim) optimallı sintezi mühüm rol oynamışdır. Təsəddüfi deyildir ki, Çin bir çox baxımdan

dünya tosorūfatının dinamik inkişaf eden liderleri sırasına daxil olmuş və iqtisadi globallaşmanın an uğurlu iştirakçılarından biri hesab edilir [96, s. 70-71].

Çin iqisadi möcüzəsinin maliyyəti və asas istiqamətləri Akademik Ziyad Samadzadənin «Dünya iqisadiyyatı: Çin iqisadi möcüzəsi» (Bakı, 2001) adlı monografiyasında hər tərəfi şərh edilmişdir. Arasdırmaş göstəriyi ki, Çin sanayesi, elm və texnikasının nüvviyyələrin onun qlobal proseslərdə uğurlu integrasiyasının vacib partiidi. Bununla yanaşı, ölkə sivilizasiyasının nüvviyyələri bir çox həmçinin agrar bölmə ilə əlaqədardır. Amerika sosyoloqu R. Merfinin göstərdiyini kim Cində şəhər və kənd dünyası arasında «Qarbdə formalılmış olduğu kimi dənən fəq yoxdur... orada kənd anına və dəyərlərin ləkələnməyiib; əksinə şəhərlilərin çoxu kəndlər üçün dənər və gəcələşməni qavidiib» mədəni keçirildi.¹⁶ 6 ve 731

Çin istihallinin mahiyeti ondan ibarətdir ki, iqtisadi strukturunifikasiya edilərək vahid şəhər salınmışdır. Çin dövləti icmanın kollektiv mülkiyyətə yanaşı, yeni təsərrüfat formalırmalar (fərdi, ailə, əzəl, qarşıq təsərrüfatları) stimullaşdıraraq, ukladalar, siniflər və təbəqələr, müxtəlif regionlər, mərcular qrupu arasında münasibatlarında arbit və tənzimləyici funksiyasını öz üzərindən gətirmüşdür. Onun müümən funksiyalarından biri da, əməkçi və müasir «Kİ» sivilizasiyanı sintezini təmin etməkdir. Kohno döyərləndən, tarixi təcrübədən maksimum istifadə edilməsi müasir Çin sivilizasiyasının müümən forqlarından cəhətlərindən biridir. Lakin mütaxassislərin sikkirə görə, əməkviylə və müasirlik məqüyəsi edildikdə, əməkviylə sintez edilmiş müasirliyin aparıcı xətt taşkil etdiyi malum olur. 196, s. 721

Çin'in bilgi teknolojisi erişimi adaptasyonunu çok aşanlaşdırır. Çin'in modernizasyonunun anahtarı olan bilgiyi yaratma annesi bilgisayar kimi yenilikçi alıcılarla eşdeğerdir. Ölkənin çok yüksek seviyeli bilgi teknolojisi ve analitik bazaya malik, külliye şeklinde tarcınuma işlenen yapısı.

Çin'in inkişaf mekanizmında xarici dünya ile bütün qarşılıqlı əlaqə sistemini yaradılmışdır. Bu olka adətən regional dövra aülləndirilir. Onun siyasetində regionallaşma qloballaşmaya nisbatan açıq-əşkar üstünlük təşkil edir. Çin rəhbərliyi coğrafi cəhətdən uzaq ölkələrdən çox, yaxın qonşularına da böyük şəhəriyyat verir.

ÜTT ve Çin İctihâsi ÇXR-nın ÜTT-na davıl olması prosesi 15 il davam etmiştir. Bu müddet arsında millî qanunverciliç həmin işşəklərin çox sayıda qaydalarını uyğunlaşdırılmışdır. QATI ÜTT-nə çevrildikdən sonra danışqların xarici şirkətlərin xidməti (maliyyə, bank, sigorta, distribütör, fəaliyyət, informasiya texnologiyası, nüxüyiat xidməti və s.) sahəsində fəaliyyətin liberallaşdırılması da şəhər etmişdir. Çin qarşısında nulli məsələlərin ÜTT-nin və ayrı-ayrı istirakçı ölkələrin təhlükəli işləyinə uyğunlaşdırılması kimi tələyiklülər məsələlərindən Çexiya danışqlarından, ikitərəflər və çoxtaraflı razılıqlarından sonra ÇXR-i 2001-ci ilin noyabrında ÜTT-nin tam hüquqlu üzvü qəbul edilib. Bu zaman ÇXR ona müvafiq üsünlükler verən şirkətlər etməkdə olan «ölkə statusu» almışdır. Bu ona imkan verir ki, xarici iqtisadi fəaliyyəti marhələ-marhələ liberallaşdırıñ, milli qanunverciliçin ÜTT-nin işşəklərinin uyğunlaşdırılmasında vəzi qazansın, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsində, subhaidiyalar通风masında müyyən güzglərlər alda etsin.

CXR hakimiyyetin ve şahlinin ÜTT-nin princip ve vazifeleri hakkında geniş bilgiler alınmasına şərait yaratır. KIV-lər onun faaliyyətini daim geniş işləndirdi. Minlərlə hüquqşunas və iqisadçılar ÜTT-nin qaydaları və prosedurları üzrə xüsusi hazırlıq keçirtilər. Çin tərəfi ÜTT-i qarşısında öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərinə yeterliklə həmin təskilatın verdiyi hüquq və üstünlüklarından genis istifadə etməyə çalışır. Əsas diqqət Çin məllərin üçün yeni bazarları açılmışmasına, Çin məallərinin ixracının genişləndirilməsinə və keyfiyyətinin artırılmasına yönəldildi. Xarici kapitalın calıdılması sahəsində əsas diqqət həmin kapitalın strukturunun optimallaşdırılmasına (qabaqcıl texnologiya axınının artırılmasına) verilir. [326, 2003, №6, s. 14-22]

Oloballaşmanın verdii üstünlüklerden uğurla istifadə olunmasında Cənubi-Qərbi Asyanın Yeni sanayi ölkələrinin (YSÖ) təcrübəsi keçid iqisadiyyatı ölkələrin üçün əhəmiyyətlidir. Qloballaşma IEOÖ-in ümumi strukturunda da köklü dəyişikliklər yol açdı. YSO həmin qrup ölkələrinin tərkibindən bir çox parametrlər gərəkliyətli. İFO-lar qrupuna yaxınlaşdırılır. Bir sıra cəhətlər YSO-ni ham IEOÖ-dən, ham da IEO-dən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirir. Bu xarakterik xüsusiyyətlər yenisanayeləşmə modelinin yaradığını söyləməyi imkan verir, ham iqisadiyyatın daxili dinamikası, ham da xarici iqisadi əsaslıyyatı baxımdan həmin ölkələrin təcrübəsi. Üçüncü dünya ölkələrinin bir nümunə rolunu oynayır. YSÖ qrupuna daxil edilmək üçün BMT-nin müəyyən etdiyi metodikaya əsasən aşağıdakı məyarlar əsas götürülür:

1. adəməşinə ÜDM-un miqdarı;
2. onun orta illiq sərəti;
3. ÜDM-də emaledici sanayenin xüsusi çəkisi 20%-dan az olmamalıdır;
4. sanaye məhsullarının ixracına həcmi və ümumi ixracatda xüsusi çəkisi;
5. xarici birbaşa kapital qoyulmuşluğundan həcmi [124, s. 306].

Həmin göstəricilər görə YSO IEOÖ qrupundan yüksəkəndən dənir. XX əsrin 70-80-ci illərində bu ölkələrdə sanayenin köklü sərətdə yenidənqurulması nüscəsində onun məhsulların qurvularının formalşılması və inkişafı iqisadi tərəqqinin dinamikasını əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirmiş, yüksək külliə və normasının artırılmasına, investisiyaların və məsəllələrin strukturunun transformasiyasına səbəb olmuşdur. Resurs-xammal və inventisiya bazasının mahdudluğu və globallaşmanın genişləndiriliyi bir şəraitde həmin ölkələr iqisadi inkişafı xarici ticarət və maliyyə aspektlərinə xüsusi əhəmiyyət vermişənə bildirlər. İxracat potensiallarının genişləndirilməsi iqisadi inkişaf strategiyasının aparıcı xəttini təşkil etdi. Nüscədə Cənub-Qərbi Asya ölkələrinin ümumdünya təsərrüfat alaşorlarında rolü durmadan uraş, həmin ölkələr beynəlxalq ixtisaslı subyektləri üçün intensiv sanaye, ticarət, texnoloji və valyuta-maliyyə fəaliyyəti üçün alverşli zonaya çevrilmişdir. Həmin ölkələr qısa tarixi dövr orzında, yalnız özlərinin sanaye məhsullarını üzrə ixracatın durmadan artırmaqla kifayətlənməmiş, cənə zamanda, beynəlxalq əmək bögüsü sisteminde ixtisaslaşmanı davam etdir, beynəlxalq avviyyadə yeni istehsal strukturlarının formalşılması prosesini integrasiya etməye başlamışdır. Onların sanaye cəhətdən inkişafının əsas təməyüllü beynəlxalq əmək bögüsü sisteminde həz verən dəyişikliklərə uyğunlaşma prosesidir. Onların inkişafına Səkit okcan regionunda, ilk növbədə onun iki mərkəzi ABŞ və Yaponiyada gedən

proseslərin təsiri kifayat qədər yüksək olmuşdur.

Elm-texniki tərəqqinin səralanması və istehsalda elmin rolinin artması, əmək məhsuldarlığının əsas şəkildə yüksəlməsinə, yeni tipli texnologiyaya keçiləşməsinə yönəldirdi. İstehsalın strukturunun keyfiyyətə dayışmamasına səbəb oldu. Bunun əsas təzahürü istehsal və istehsalın təsəvvüf və məhsulların yaranmasında özünü göstərdi. Onları olan tələbin səratla armasını içtimai istehsalın strukturunda xidmət sahələrinin xüsusi çəkisinin çıxmasına və müvafiq olaraq digər sahələrin, o cümlədən emaledici sanayenin xüsusi çəkisinin çıxmasına və sonuncunun keyfiyyətə yənidən qurulmasına ilə nüscələndi. İstehsalın optimallaşdırılması, onun tərkibində elmi tətbiq, material və resurslara qarşı edən sahələrin xüsusi çəkisinin çıxmasına ilə ölkələrdən ixracat axımının könüyət və keyfiyyətə artırılmasına gətirin çıxardı. TMŞ-lər həmin proseslərin faal işlərəkçərlər idi. Onların fəaliyyəti beynəlxalq maliyyə-kredit işkəşətlərinə təsdiq edildi. Təsdiçi deyildi ki, Cənub-Qərbi Asiya ölkələrinin global əmək bögüsü sistemində yüksək dərəcədə inqərası etməsində, inəhə TMŞ-in rolü olduqca yüksəkdir. Daxili və xarici kapital qoyulmuşluğundan ciddi sərtdə artırılması YSÖ-nin iqisadi dinamizminin əsasını işkəl edir. Təcərübədə YSO-nun iki modeli mövcududur: birinci model, mili iqisadiyyatın, əsas etibarla, xarici bazarlarda, ixracatla istiqamətlənməsinə, ikinci model isə idxlərin əvəz olunması siyasetinə əsaslanır. Ikinci modeldən ox çox Latin Amerikası ölkələrin istifadə etmişlər.

Türkiyədə beynəlxalq iqisadi integrasiya proseslərinin maliyyə-kredit mekanizmə vasitəsilə intensivləşdirilməsi təcrübəsinin da öyrənilməsi vacibdir.

T-Özəl dövründə ixracatın təşviq olunması sahəsində hadaya keçirilən və olduqca müşəhə məscidələr vərmiş tədbirlər sistemi keçid iqisadiyyatı ölkələrin üçün əmək olub.

Bu tədbirlərin dörd qrupa bölünək olar. [307, s. 103]

- ixracat miqdarı və ya məhsulindən asılı olaraq birbaşa subsidiyalar vəsaitli təşviqlər: məhsullar ixrac olunarkən ödənilməsi daxili vergilərin gen qaytlanması, dəstəkləmə və qiyməti sabitləşdirilmə fondu üzrə verilən subsidiyalar,
- ucuz maliyyə manşının tənən edilməsi yolu ilə təşviq (ucuz ixracat diskont krediti);

- vergi üstünlüyü verilməsi yolu ilə ixracatçıların təşviqi (bu hər çox vergilər üzrə təşviq edilir); [Bu hədəfək, 143, 142].

- digər dolayı imkanlar yaradın və üstünlük verən təşviqlər (ixracat məhsulları istehsal etmək üçün mal idxləndən görnüş istisnaları, idxlət üçün salyut toplanması, valyutaların idxlə xaricində saxlanılmışına icazə verilməsi və s.).

Bu tədbirlər arasında məhsul ixrac edilərkən daxilda ödənilmiş vergilərin geri qaytarılması sistemi xüsusi təsiri iddi. İxracatın yarısına qədər bu sistemində fəaliyətləndir. 1980-1990-ci illərdə ixracatçılarla bu yol ilə 4,3 mird dollar məbləğində vergi geri qaytarılmışdır [307, s. 104].

İnflasiyaçı qarşı mübarizə tədbirlərinin hadaya keçirilməsində qənbəh hər təzad əsaslı göstəririd. Bir tərəfdən, məhvərdi təzhi bi məhdudiyyətdən, digər təzadən isə hündürcəsərləri «adın» (inflasiya yarınmayan) məhsullar hesabına ödəmək üçün vergi galirlərinin artırılması istər-istəməz təsgürət təsdiqindən müsəyyədən dərəcədə sənməsi ilə nüscələndir. Hadaya keçirilən iqisadi strategiyasının məntiqi işa-

aks vaziyeti - ısgızır faaliyyetin ciddi olarak canlandırılması talep edirdi.

T.Özal ona göre da, özünün iqtisadi siyasetinde pul-dayar amillarından ötürü - ısgızır faaliyeti canlandırmaq üçün geniş istifada etmeye başlıdı. Məsalən, vergi mexanizmində ciddi güzəştlərdən istifadə edilərək təsəbbüsçülər tətbiq edilir, onların investisiyi faaliyyəti istiqamətləndirilməye çalışılır. Xalq tasarrufunun yüksəki üçün birinci dərəcədə ahəmiyyət kəsh edən sahaların inkişafı, sosial-iqtisadi təsərrüqü baxımından geniyləşmiş Şərqi regionlarının canlandırılmasına calb etmək üçün da təsəbbüsçülər böyük güzəştlər nəzərdə tutulurdu. Ölkədə «əsas» vergi olan gəlir vergisinin yüksək həddi 1985-ci ildə 63 faizi (1963-cü ildə 68 vs 1981-ci ildə 75 faizdən) endirildi. Xəzinənin maliyyə cəhəvalərinin ödəniş üçün nəzərdə tutulmuş on aşağı həddi 10 faizdən 25 faiza qaldırıldı. Son nəticədə milli gəlirdə vergilərin xüsusi çəkisi 80-ci illər boyu 20-23 faiz səviyyəsində qalmışdır.

T.Özalın iqtisadi siyaseti xarici kapitala müsabiqədə qarşılıqlı mənəvəsi balansını asas tutur, xarici mənbələrdən geniş miqyasda faydalanañmaq yönəldilir. Öncəki kapital qoyulularını hər vasitə ilə tətbiq edir.

Açıq qapı siyaseti çerçevesində Turkiyada 80-ci illərdə istehsal edilən malların ixracını sürətləndirmək üçün birbərabə maliyyə dəstəyi mexanizmindən da geniş istifadə edildi. Müşyən edilmiş malların ixracında mükafat sistemi tətbiq edilməyə başlıdı. Bu sistemdən yaranan ixrac mallarının və ya fiziki haemənə gərə (1 ton ixracat üçün 1-100 dollar arasında) mükafat veriliirdi. Bu sistem türk mallarının xarici bazarda rəqəbat gücünü artırmaq məqsədini güdürdü. Hamən sistem təxminən 120 məhsul növüne şəhər edilmişdir. Ödəmə möbləğləri 1987-ci ildə 19,5 milyard türk lirasından 1990-ci ildə 1200 milyard liraya çatmışdır.

Ixracatın təsviqində kredit mexanizmi təsirli bir vasitəyə çevrildi. İnflyasiya ilə monetari müharibə əsası kimi şəhər pul-kredit siyasiyinə həyata keçirilməsi kredit faizlərinin ciddi sürətdə yüksəkləşməsinin gətirib çıxarmışdır. Belə bir şəraitdə «kredit subsidiyaları» adını daşıyan mexanizm ixracatın tətbiq olunmasında təsirli bir vasitə kimi istifadə edildi. Subsidiyalar xəzinə və qismən da mərkəzi kanalları vasitəsilə ödənilir. Bunaşasən qida banklarından ibarət idi:

- ixracçıllara aşağı faizlə «ixracatla həsrli» kreditləri;
- ixrac malları gomrukdan çıxıldığdan sonra onları pul çəvnləşməsinə imkan verən «vəsiqəli sanadı» kreditləri;

Tütünün istehsalçıdan alınaraq emal edilməsi və ixracata hazır halə getiriləməsi üçün tütün ixracatçılarına banklar vasitəsilə Mərkəzi Bank mənbələrindən «tütünün» maliyyələşdirme kreditləri;

- ixracçıllara məhkəmə valyuta ilə ixrac edilməsi öhdəliyi altında banklar vasitəsilə «ixracat diskont kreditləri»;

- xərcədi podrat tikinti xidmətləri göstərənlər bu xidmət müqabilində valyuta təmin etmək məqsədilə «xərcədi podrat tikinti xidmətləri diskont» krediti;

- ildə 100 milyon dollardan çox məhsul ixrac edən xarici ticarət şirkətlərinə «əzəl ixracat diskont krediti»;

Bunlardan həyət ixracatı tətbiq programı çerçevesində ixrac olunan mallardan alda edilən valyutanın hökmən ölkəyə qaytarılması məcburiyyətə da lağv edildi.

Turkiyənin dünya bazalarında rəqəbat gücünün artırılmasının yalnız in-

ixracat şirkətləri vasitəsi ilə mümkün olduğu nəzərə alımlaraq, xarici ticarət şirkətlərinin möhkəmləndirilməsi dövlət siyasetinin mühüm istiqamətlərindən binnənə çevrildi.

Dövlət siyasetinin aparcı istiqamətinə çevrilmiş açıq qapı siyaseti 1990-ci ildən sonra da domadən həyata keçirilməsi beynəlxalq integrasiya proseslerinin sürətləndirilməsi yolunda ciddi addımlar atılmışdır.

Sovet imperiyası 1990-ci ildə süqut etdikdən sonra, Türkiye keçmiş sosialist bloku ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin hər vasitə ilə genişləndirilməye başlamışdır.

Xarici ticarətin liberallaşdırılması mexanizmi təkmilləşdirilmiş, UTT-nin yaradıcısı olan və beynəlxalq ticarəti yeni normalar ətəkarı uruquya Round Nihai Səsizləşmə imzala atılmışdır.

Avropa Birliyinə daxil olmaq üçün qarşıya çıxan hər cür maneslərin dəf edilməsi və 2002-ci il Kopenhagen zirvəsində qoşulan idarəələrin yerinə yeyitilməsi yolunda qarışıqlı və tarixi addımlar atı.

İster UTT-nin, isterse da AB-nin şərtləri daxilində xarici ticarət rejimi koklu sərəndə yenidən qurulmuşdur.

1980-1990-ci illərdə ixracatın təsviqi sahəsində həyata keçirilmiş geniş miqyaslı tədbirlərdə radikal dayışıklıklar aparılmışdır; beynəlxalq normallara uyğun olaraq daxilidə və xarıoda İslama Rejimi təsdiq edilmiş, 1995-ci ildən sonra yeni dövlət yardımının tətbiq edilməsi hələnən başlanılmışdır.

Ixracat üçün böyük əhanəyyət kəsh edən nəqliyyat, rabitə və digər infrastrukturə sahələrinə investisiya qoyuluları artırılmış, ixracat nüfuzlu məzqüliyyət sahəsindən qərbdən tətbiq edilmişdir. Ixracat sahəsində məvəudə olan bürokratik engellərlə qarşılaşılmışla davam etmişdir, valyuta nəzarəti təkmilləşdirilmiş, həm valyuta idaxi iəm sərbəstdən tətbiq edilmişdir. 1990-ci ildə qəbul edilmiş qararla Türk lirasının dənəritliyi artırılmış sonraları isə məlli valyuta ilə idaxi və ixrac sərbəstdən tətbiq edilmişdir.

80-ci illərdə inmigrasiyası «xarici ticarət şirkətləri» tətbiq edilmişdir. Bu iş 90-ci illərdə dəha de genişləndirilmiş, xırda və orta şirkətlərin ixracat sahəsində qüvvələrinin birləşdirilməsi istiqamətindən aparılmışdır.

Ixracatçı firmalar sərhəd ixracat apara bildikdən sonra 80-ci illərdə onlara edilən birbərabə maliyyə dəstəyi dayandırılmış və ixracat kredit və sigorta mexanizmini vasitəsilə tətbiq edilmişdir.

Açıq qapı siyaseti çerçevesində aparılan əslahatlar mərkəzdən iləşkili sistemlər getdikcə dəha çox bazar mexanizmini vasitəsilə avaz olumluşa bəslədi. 1981-ci ildə kapital bazar haqqında Qanun qəbul edildi. Qanunun əsas məqsədi yığınmın dəha çox qıymətli kağızlar qoşulmasını təmin etmək yolu ilə salıq iqtisadi inkişafda iştirakına şərait yaratmış idi. Bir aq sonra Türkəyin kapital bazarsında tənzimləyici və nəzarətçi bir orqan yaradıldı. 1986-ci ildə isə İstanbul Qiyməlli Kağızlar Birjası (İQKB) işə başladı və olğanın iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadı. Birjanın rolinin artırmasında vergilərin sadələndirilməsi, xarici investorların kapital bazarsında iştirakının sərbəstdən tətbiq edilməsi mühüm rol oynadı. Hamən birjada 4 bazar fəaliyyət göstərən. Bunaqla daxildir, pay sənədləri həzən, istiqraz və bon bazar, beynəlxalq bazar və muddətli amortiyyatlar bazarı.

Turkiyədə həl-hazırda an liberal valyuta rejimi fəaliyyət göstərən Türk lirası-

na tam dönerlilik statusu verilmekle yanı sıra 1989-cu ilden sonra xarici fiziki ve hüquqi şəxslər İstanbul Birjasında tam sarbstə omalıyyatlı şəxsi biliarlar. Həmin Birja dünyadan aparıcı Maliyyə Birjalarının tam hüquqlu üzvüdür. Hal-hazırda İstanbulun dünya maliyyə mərkəzlərindən birincə çevrilmesi üçün ciddi iş aparılır. Ölkənin nəhəng maliyyə institutları, o cümlədən, Mərkəzi Bank həmin şəhərə köçürürlər.

Türkiyədə mövcud olan liberal vələtya rejimini asasları aşağıdakılardır:

- Türkiyədə yerləşmiş fiziki və hüquqi şəxslər istədiyi qədər vələtya saxlaya bilər, banklar, müssisə və özlə maliyyə təşkilatlarından istədiyi qədər vələtya satın ala bilərlər, onların xarici vələtya transferləri və xarici banklarda vələtya hesabı açmaları sarbdır.

- Muassisələr maliyyə chuyaclannın ödənilməsi üçün xaricən istədiyi qədər kredit ala bilərlər.

- Türkiyədə yerləşən fiziki və hüquqi şəxslərin xaricə ticarətə əməliyyatları aparmaları üçün kapital ixrac etmələri sarbdır. Yalnız müəyyən məbləğdən çox olduğunda salahiyəti orqanından icazə almmalıdır.

Xarici ticarətin liberallaşdırılması və ixracatın hətarəflə təqviq olunması ölkənin xarici ticarətə əlaqələrin boyut dinamizmini göstərir. Xarici ticarət dövryası 1990-2001-ci illər arzında iki dəfə artmışdır. İxracat 22, 3 mld. dollardan 30 mld. dollara çatmışdır. 2002-2005-ci illərdə isə ixracat 2, 5 dəfə artaraq 36 mld. dollardan 85 mld. dollara yüksəlmüşdür. Hal-hazırda ölkənin ixracatı 120 mld. dollar keçmişdir. Türkiye bu dövrdə xarici ticarətin dinamizmini göstəricisine görə dünyada on yüksək olan 10 ölkə sırasına daxildir.

Xarici kapitalın və yeni texnologiyaların ölkəyə daxil intensiv daxil olmasına, ixracat üçün kapital qoyulularının artırılmasına, xarici maliyyə və ticarət imkanlarından daha geniş istifadə edilməsinə təmİN etmək məqsədilə ölkədə rəzadə zonaların yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə ciddi fikir veniril. 1985-ci ildə «Sarbstə Bölgələr Qanunu» qəvvaya məməndir. 1987-ci ildə Mersin və Antalya azad zonaları açılmışdır. 2002-ci ildə qədər comisi 21 sarbstə zona açılmış və fəaliyyət göstərir. Həmin zonallarda aparılan ticarət həcmi 11, 5 mld. dollarə çatmışdır. [307, s. 264]

FƏSİL III.

MÜSTƏQİL SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAF YOLUNUN START ŞƏRTLƏRİ

Azərbaycan salqı şəxslər bəyən müsəqəllik hərəkətində idil. Biz müsəqələ dövründə həqiqi hərəkət dövlətlərin tərkibində yaşamışıq. Amma öz mili müstəqilliyətəmizi itirməmişik.

Həkim OLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

3.1. Azərbaycanın müstəqillikdə etdiyi dövrə tabii və iqtisadi potensialının ümumi xarakteristikası.

Azərbaycan Respublikası Qıfqız dağlarının Cənub-Qərbi yamaclarında yerləşmiş və Şimalda Rusiya Federasiyası, Şimal-Qərbdə Gürcüstan, Cənubi Qərbdə Ermanistan və Türkiyə, Cənubda İranla həmsərhəddir. Ölkənin Şəhəri Xəzər dənizi ilə əhatə olunmuşdur. Azərbaycanın ərazisi 86, 6 min kv. km. dir və ərazimiz Portugalıyanın ərazisindən hərəkətindədir. Sovet İmperiyasının siyahı ərafasında - 1990-ci ildə Respublika 8, 6 milyonluq əhalisi ilə Sovet İttifaqı Respublikaları arasında 6-ci yenidir. Qışqazda isə birinci yeri tutudur. Əhalimin 54%-i şəhərlərdə, 46%-i isə kəndlərdə yaşayır. Azərbaycanlıların ümumi əhalisi 78, 2% ni təşkil edir. Əhalinin sıxlığı əsaslı qədər yüksəkdir və hər kv. km-2 əsaslıdır. Əhalinin nisbatan gəndic 15 yaşdan aşağı olanlar əhalinin 33%-ni təşkil edirlər.

Azərbaycan, ümumiyyətlə, dağlıq ölkə olmaqla yanşı topografik görünüşü xeyli sərfliyidir. Bir tərəfdə qarlarla örtülmüş uca dağlara, digər tərəfdə isə dəniz səviyyəsindən aşağı olan torpaq ehabalarına rast gəlinək mümkündür. Ölkə çox zəngin yeralı sərvətlərə malidir. Onların əhəmiyyətləri nəfi və tədbi qazdır. Bu tək resurs tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatının lokomotivi hələb olunur və kimya sənayesinin xammal hissəsinə təsdiq olunur.

Azərbaycan dönyünün ən qədim nef hasilatından hərbi edan olıklarından biridir. XX əsrin əvvəllərində dönya nef hasilatının 50%-i Azərbaycanın payına düşürgə. 1920-ci ildə Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işgal edildildikdən sonra nef sonaçının yüksək səviyyədə inkişaf etdirildi. İlkoci dönya müharibəsi dövründə SSRI-nin aşkar edilmiş bütün nef cihazları və onun hasilatı demək olar ki, Azərbaycanda comilonmuydu. Ural və Qərbi Sibirda yeni yataqlar aşkar olunduqdan sonra Azərbaycan SSRI-də

neft sanayesinin merkezi rolunu itti. 1990-ci ildə SSRİ-nin neft hasilatında onun payı camisi 2% təşkil edirdi. Bündən başqa, Azərbaycan digər zəngin tarvixi sərvətlərə da malikdir. Onların arasında damır, kohalt, qurğuşun, sink, qızıl, molibden, xrom, mis yataqlarının böyük cütüyalar mövcuddur. Burada alunit, bənövit, duz, litograf daşı kimi qeyri-nüvən yataqlarına da rast gəlinir. Ölkə kiraç, gil, məmmər və başqa inşaat materialları da zəngindir.

Torpaq cəsidiyi və iqlim xüsusiyyətləri da Azərbaycanın dünyanın nadir incisimə çevirmişdir. Belə ki, dünyada mövcud olan ən bir müxtəlif iqlim zonasının çoxuna Azərbaycanda rast gəlmək mümkündür. Dünyanın mövcud torpaq növlərinin demək olar ki, hamısı bu ölkədə mövcuddur. İqlim və torpaq həmçinin məlik olduğu bu rəngaranglı Azərbaycanın biki növlərinə görə da çox zənginlidəndir. Belə ki, mütəxəssislər burada biki növü sayının 4100 arasında olduğunu qeyd edirlər. Bunların taxımın 10%-ni keçmiş SSRİ-nin beş yerində rast gəlmək mümkündür. Ölkə taxıl bitkilərinin geniş çeşidliliklə yetişdirmək üçün zəngin havazaya malikdir. Torpaqlar kifayət qdar münbitdir (Bakı ətrafındaki şoran torpaqlar nəzərə alınmasa).

Azərbaycan 150 ildən çox bir müddət ərzində Rusiya imperiyasının tərkibində olmuş və onun qanunları əsasında yaşıanmışdır. XX əsrə onun müqddəddarlıcası üç nüüm hadisə təsir göstərməmişdir.

1. 1920-ci ildə müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qızıl Ordu tərəfindən işğal edilmiş və ölkənin milli müstaqiliyinin lağkı;

2. İşgal olunduqdan sonra SSRİ-nin tərkib hissəsi kimi mövcud iqtisadi sistemin təbii axarından çıxılması və inzibati-amırlıq sisteminin bərəqərə olması;

3. 1991-ci ildə milli müstaqiliyinin yenidən bərpa edilməsi.

1920-ci ildə bolşeviklər Azərbaycan işğal etdikdən sonra xalq əz təbii sərvətləri üzərində qara vərmək hüququndan mahrum olmuşdur. Ölkənin zəngin təbii sərvətləri, ilk növbədə, onun nefti Azərbaycan xalqının manafeyinə deyil, əməmətliyi xalq təsərrüfatı kompleksinin etibyalarını təbə edilmişdir. Neft məhsulları üzərində nəzarət de cəmi qaydada mərkəzi orqanların salahiyətlərinə daxil edilmişdir.

Bütün SSRİ-də olduğu kimi Azərbaycanda da inzibati-amırlıq sisteminin umumlu səciyyəvi cəhətləri aşağıdakı kimi idi. Onun əsasını istehsal vəsaitləri və bütün etibyalar üzərində total iqtisadi (əslində isə dövlət) mülkiyyət, iqtisadiyyatın inhisarlaşması və xüsusi formada bürokratik məməvət aparatı ilə idarə olunması, iqtisadi mexanizmin osası kimi mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma təşkil edirdi.

Inzibati-amırlıq sisteminde təsərrüfat mexanizmini bir səra xüsusiyyətlərə malik idi. Hamiñ sistem hər seydan əvvəl tələb edindi ki, bütün müəssisələrlər vahid mərkəzdən - yüksək dövlət orqanlarından idarə edilsin. Bu iş təbidiyi ki, təsərrüfat subyektlərinin müstəqiliyini imkan vermir. İkincisi, mərkəzi hökumət məhsul istehsalı və bölgüsüն əsasında nəzarət altında saxlayır. Bunun nəticəsində isə ayrı-ayrı təsərrüfatlar arasında azad bazar əlaqələri aradan qalxır. Üçüncüsü, təsərrüfat səaliyyətini dövlət aparan əsas etibarla inzibati-amırlıq əsərləri idarə edirdi. Bu işə amayın nəticələrinə maddi marağı heçə endirirdi.

Istehsal vəsaitlərinin dövlətləşdirilməsi tərəfdən görünməmiş dərəcədə inhisarlaşmaya yol açılmışdı. Iqtisadiyyatın bütün sahələrində yaranmış nəhəng

inhisarlar mərkəzi və yerli nazirliklər tərəfindən dəstəklənir və rəqabətə yer qalmır. Bunun nəticəsində isə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi üçün müəssisələrdə maraqlı olmurdı. Daha çox məsrətlə dəha çox məhsul istehsal etmək müəssisələrinin devizi idi. İqtisadi sistem «əmərət» iqtisadiyyatına çevrilmişdir. Son nəticə isə belə iqtisadiyyatın «defisit» iqtisadiyyatına çevriləmişdir. Son məmər və başqa inşaat materialları ilə da zəngindir.

İctimai tələbatın tərkibi de mərkəzə plan orqanları tərəfindən müəyyən edildi. Təbidiyi ki, ictimai tələbatı praktikadən hər dərəcədə müəyyən etmək mümkün olmadığı üçün minimum tələbat əsas götürüldür.

Maddi nəmələrlə, əmək və malixət etibyalarının mərkəzləşdirilməsi qaydada bölgüsü istehsalçı və istihlakçılarının bilavasit işlərini olmadan həyata keçirilirdi. Onun böyük əksəriyyəti SSRİ-nin nəhəng hərbi-sənaye kompleksinin etibyalarının ədnənləşməsinə yönəldildi. Hamiñ sistem hayatı tələblərinə cavab vermədiyinə görə və xüsusi elmi-texniki təsərrüfatı baxıvladığı üçün onun dayışdırılması tərəfdən tələbatla cəvərlidir.

Sovet dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına məqsəmlərin güzü ilə qısa nəzər salıq, onda aşağıdakı mənzərənin şahidi olanı. Rosmi statistika məlumatları göstərir ki, 1913-1986-ci illər ərzində Azərbaycanda əməkçi məhsulusu 98 dəfə, kənd təsərrüfatının umumlu məhsulusu 93 dəfə, əkin sahaları 4, dəfə artmışdır. Hamiñ dövrədə taxıl məhsullarının istehsalı 2,2; xam pantiq 1,2; üzüm 30,8; at 4,5; süd 5,1; inbəyazlı üzvəyənlərin sayı 1,5; qoyun və keçilərin sayı 2,4 dəfə artmışdır. Dənir yollarının ənənəsi 2,5 dəfə çoxalmışdır [208, s. 10].

Akademik Asaf Nadirovun qeyd etdiyi kimi, iqtisadiyyatın inkişafını bu mərhələsi (1920-1990-ci illər) 70 illik bir müddəti əhatə edir. Lakin uzunluğu görə avvalı qədər (1850-1920-ci illər) dövrə bərabər olan bu mərhələ iqtisadiyyatın yüksəkləşməsi haq verən qədər koko komyutat və keyliyətlə dayışlığıkların böyük miqyası ilə səciyyələnir. Bununla belə, hər tərxi vaxt kəskinən iqtisadiyyatın yüksək inkişafı ilə onun imkânlarına uyğun səciyyəyə qədər bilməməsi natiçəsində hall olumluşunun çoxlu problemlərin mövcudluğunu sosializm sisteminə vəsənətli şəkildə ziddiyyətlərinə uzaq etməni. Məlum olduğunu kimi, sosializm cəmiyyəti şəraitində zədən iqtisadi mövcuzanın arxusunda, başqa qusurlarla bərabər bu və yədər respublikada məhsuldar qurvaların inkişafının mövcud inikanlarının onların milli mənşələrinə xidmət etmək istiqamətinə yönəldilməsinə həlları avvaldan axıra qədər dəqiq nümunəsiz dövlət siyasiatı olub. »[30, s. 51]

Sovet İtəfaqı dövründə hənəfət əlkənən tərkib hissəsi kimi Azərbaycanın iqtisadi strukturu və səciyyəvi mexanizmisi SSRİ-nin iqtisadi strategiyasına uyğun olaraq formalasılmışdır. Sonra müəssisələrinin çoxu əməmətli xalq təsərrüfatı kompleksinin etibyaları nəzarət almaraq yaradılmışdır. SSRİ-də mövcud olan «əməkçi» onanısının sadıq idi. «Beynəlxalq» əmək bəlgüsü SSRİ çərçivəsində formalasılmışdır.

Paradoksal həldir ki, Sovet dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatında an surətli inkişaf mərhələsi SSRİ-də sosial-iqtisadi inkişafın dərğünluq dəvriyəna daxil olduğu bir zamənə təsadüf edir. Bu əməmətli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda həkimliyətdə olduğunu söylərək dövdür.

Azərbaycan Respublikanın Prezidenti İlham Əliyev Əməmətli lider Heydər Əliyevin 85 ilik yubileyinə həsr edilmiş xatirə gecəsində deydi: "1969-cu

ildə illər dəfə Azərbaycanın rəhbər vəzifəsinə seçiləndə respublikanın iqtisadiyyatı çox barədə vəziyyətdə idi. İndi bunu bəlkə də bozuları xatırlamır, ancaq statistik göstəricilərdən biz bunları yədrük. Bütün müxtəlif sovet respublikaları arasında Azərbaycan axınıncı yerdə idi. Ham ümumi daxili mahsul istehsalı baxımından, ham da inkişaf baxımından bətövlükda Azərbaycan 1960-ci illərdə SSRİ-də geri qalmış respublika kimi tanınmışdı. Demək olar ki, iqtisadiyyat çox məhdud idi, sənaye potensialı asında yox idi və respublikanın galacayı da mərkəzi fondlarından daha çox asılı idi. Yəni Azərbaycan özü-özünü təmin edə bilən respublika deyildi. "Ancad Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında bu illər orzunda görünlən işlər 1982-ci ildən ona gətirib çıxarıdı ki, Azərbaycan SSRİ-dən qabaqcıl respublika idi. Ham iqtisadi inkişaf baxımından, sənaye istehsalı baxımından, ham da bütün göstəricilər baxımından. Azərbaycanda içimtar proseslər başqa respublikalardan böyük dərəcədə fərqlənirdi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda böyük quruculuq, əsablıq işlənilər aparılmışdır. Məhz o illərdə bəzən də müstəqil Azərbaycana xidmət edən güclü sənaye potensialı yaranmışdı. Azərbaycan sənaye respublikasına çevrilmişdi. Bu gün Azərbaycanın neft-qaz sektoruna üçün avsəz olan infrastruktur məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1970-ci illərdə yaradılmışdır. Əgər o vaxt o infrastruktur yaratımasaydı, müstəqillik dövründə böyük neft-qaz layihələrinin icrası on azı 10 il, bəlkə də 15 il göcəklə bildər. 1994-cü ildə Azərbaycan xəci investorları ölkəmizə davət edəndə aniq burada çox güclü infrastruktur var idi. O infrastruktur məhz Heydər Əliyevin vaxtında yaradılmışdır."

1960-70-ci illarda Azərbaycanda MİM-in orta illik artım sürası 5, 2% olduğunu
halda, 1970-80-ci illarda 7, 4%-a yüksəlmişdir və Sovet İtibarı üzrə eyni
göstəricini (5, 0%) xeyli qabaqlamışdır. Bunun natuscısında Azərbaycanda məcmuu
ictimai məhsul 1970-1980-ci illər arasında 2 dəfədən çox artmışdır. 1970-ci il
100% qəbul edilərsə, sənaye məhsulları istehsalı 1980-ci ildə 220, kənd təsərrüfatı
istehsalı 202, kapital qoyuluları 167, ictimai amak məhsuldarlığı 161, o cümlədən,
sənayedə 172, kənd təsərrüfatında 190 faiz təqşil etmişdir. [208, s. 15]. Sənaye
məhsulları istehsalının artım sürası 1975-1979-cu illar arzında SSRİ-də 20% ardıçı
halda, bu aram Azərbaycanda bütün mütləq respublikalar arasında rekord
səviyyəyə - 36% olmuşdur. 1966-1970-ci illərin orta illik göstəricisine nisbətən
1978-1980-ci illarda hər il orta hesabla - taxi 2,1; pambıq 2; tütün 2,5; üzüm 4,7;
karot 2,5; taravşaq 1,6; 2,6 dəfə çox istehsal edilmişdir. [232, n. 192]

Bütün bunların nticisinde «zaman iqitsadiyyatı rəhbərlik edən Heydar Əliyev respublikanın imkanlarının müvafiq olaraq onun daha yüksək sosial-iqtisadi inkişaf vazifalarını müayyənləşdirib ardıcıl olaraq bəyən şəhəriyyət məliki proqramlarının həyata keçirilməsinə tömən etdi. Nticicədə Azərbaycan özünün sosial-iqtisadi yüksəklığında heç zaman görünməyən nüfuzluşas alda etdi və bu dövr, haqlı olaraq, respublikanın hərtərəfli təraqqisində tarixə an eləmətdən mərhələ kimə daxil oldu » [30, s. 56].

Azərbaycan iqtisadiyyatı haqqında fundamental tədqiqatların müəllifi akademik Ziyad Səməzdəzənin qeyd etdiyi kimi: «Cəxələn bu gün cəsarət təpib Heydər Əliyevin müraciət üzərgə onunlıqını etiraf etməlidir. Həz yubə yoxdur ki, qidarıtlı Sovet dövlətinin liderlərinəndən yalnız o, acınacaqlı sonluğ - Sovet İttifaqının dağılaşdırılmış avvalcılardan göründür. Ona görə də əz xalqını, respublikai iqtisadiyyatın hammin tarixi dönüşə, suverenlik və dövlət müstəqilliyini sararında yaşaması

¹⁰ qabiliyyatına hazırlayırdı. » [232, s. 17-18]

Həqiqətən, «70-ci və 80-ci illərdə hadisələrin gedisi izlayıvərən bu dövrdə əslində qeyri-şəkildə da olsa, müstəqil Azərbaycan üçün sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi potensial toplandığının şahidi olur». [70, s. 22]

Sonrası Heydət Əliyev qeyd edirdi ki, natamam tövüsür sistemini özündə birbaşdırın və aydın konsepsiaya malik olmuş "cəməndiqçuların" dövrü nəhəng bir imperiyinə sığışdır doğru işləməsinə dəha və sırıldanlıydı. Hec tövüsü deyildi ki, o illarda - 80-ci ilların ortalarında biz əyn-şəkiliyə dəha çox maruz qalırdıq. Mən Azərbaycanı, ham da Orta və Mərkəzi Asiyadan bəzi digər respublikalarını nəzərdə tuturam. İndi məhz bunu xatırlamağı lüzum var ki, o illarda xalqları, o cümlədən, Özbəkistan və Azərbaycan xalqlarının milli azadlığı və dövləti müstəqilliyi üçün şəxsi yetişməye başlayan vaxtlarda son darəca ecaz angallar törədirdik.

Bütün ölkədə getidikcə pisləşən içtimai-siyasi vəzifiyəti özünü Azərbaycanda Qarabağ probleminin püskürməsi ilə daha çəhərli eöstərdi.

Azərbaycan iqtisadiyyatı 80-ci illərdə bütün güstəncilər üzrə geriləməyə başlaşdı. Belə ki, milli gəlirin istehsal indeks 1980-ci il 100% götürürlər, 1990-ci ilda bünən SSSR üzrə 106, 8 fəzə olduğunu həldə. Azərbaycanda 91, 9 fəzə olduğunu etmişdir. Adambaşına düşən milli gəlir və amək məhsuldalarlığı indeks 1990-ci Azərbaycanda daha çox gerilənmiş və 1990-ci ilda müvafiq olaraq 85, 7 və 85, 6 fəzə olmuşdur. [209, s. 12-13]

SSRI-nin şüqütü orasında Azərbaycanda adambığına milli golir SSRI üzrə orta göstəriciin 77%-ni, sonayı istehsalının 55%-ni və kənd təsərrüfatı istehsalının isə 70%-ni təşkil edirdi.

Azərbaycanda mövcud olan sarvətlər və tətbiq ettiyi tərəfənən əsaslanan sahələr inkişaf etmişdir. Bunlar arasında qara və alvan metallurgiya, elektriki enerjisi, nəft avadanlılıığı istehsalı, elektronika, kimya, neft-sintez, yungul və yeyinti sonayə sahələrin geniş maddi-texniki həzzaya malikdir. İlkədə orta həcmli müəssisələrdə təxminən 430 işçisi çalışır. Bu göstərici Qərbdə mövcud olan eyni göstəricindən yüksək, lakin digər SSRİ respublikalarının çoxundan aşağı idi 1991-ci ilde Azərbaycanda sonayenin strukturunə haqqında aşağıdakı rəqəmlər təsdiq edilmişdir.

Concl 3 1

1991-ci ildə Azərbaycanda sənayeçin strukturu.

	Sanaye müsəssələrinin sayı	İşləyənlərin xüsusi çəkisi (%-la)	Məhsul içərəsi umumi yekuna göra (%-la)
Cəmi sonnaya	3717	100	100
Ağır sonnaya	1302	46,6	38,75

o cümlədən Elektroenergetika	129	5, 08	3, 18
Yanacaq sənayesi	18	5, 86	12, 43
Metallurgiya	14	4, 69	3, 25
Metal emalı və maşınçayırma	859	26, 27	13, 02
onlardan: maşınçayırma	126	18, 86	10, 99
o cümlədən neft maşınçayırması	18	3, 08	3, 32
Ağac emalı və kağız	554	2, 9	1, 72
Tikinti materialları	387	6, 55	2, 61
Kimya və neft-kimya sanayesi	36	6, 48	6, 47
Yüngül sanaye	251	23, 69	18, 94
Aqrosanaye	1187	13, 78	31, 51

*Dövlət Statistika komitəsinin məlumatları

1991-ci ilde Azərbaycanın milli gəlirinin 42%-i sənayedə, 30, 2%-i kənd təsərrüfatında, 13, 4%-i inşaat sektorunda, 3, 5%-i naqliyyat və rəbiədə, 5, 7%-i isə digər sahəlarda yaradılırdı. Azərbaycan sənayesinin 48-49%-i ağırlı, 19-20%-i yüksək və 30%-i yeyinti sənayə sahələrinin payına düşür.

Başqa bir bölgüyə görə, Azərbaycanda sənaye istehsalının 72%-i «A» qrupu, 28%-i isə «B» qrupu məhsullarından ibarətdir.

SSRI-nin yeyinti məhsulları istehsalının 1, 4%-i, pambıq istehsalının 8%-i, tutunun 14%-i və üzümün 23%-i Azərbaycanın payına düşürdü.

Naqliyyat sektorù da ölkədə müsəyun dərəcədə inkişaf etmişdir. Şəhər yollarının uzunluğu 29 min. km id. Yollar, əsasında, bütün rayonları əhatə edirdi. Onların sıxlığı yüksək idi - hər 1 kv. km. -ə 0, 9 km və hər min nəfərə əhalisiz 11 km. yol düşürdü. Bələdliklə, Azərbaycanın yolu sıxlığı Ukraynanadan və Şərqi Avropanın oyalanından təxminən 3 dəfə çox, Fransadan isə 2 dəfə az idi. Damiriyulu şəhəkəsi ələkənin əsas naqliyyat dəhlizlərinə xidmət edirdi. Bu yolların uzunluğu 2120 km-dir. 400 lokomotiv mövcud idi. Ölkədə 4 əsas havay limanı və 30 təyyarə mövcud idi. Xəzər gəmiçiliyində 330 min ton yükdəldirmə qabiliyyəti olan 70 gəmi mövcud idi. İran, Orta Asiya və Rusiyada yaxşı mühəndislərə malik idi.

Xəzər dənizi və Kür çayı (Azərbaycanda 850-a qədər çay və xırda göllər vardır) balıqlığının geniş yayıldığı sahələrdir.

Məşələr ölkə ərazisinin 12%-ni əhatə edir. Heyvan növləri və sayı baxımından da ölkə diqqəti çəkəcədir.

Azərbaycan dünya əhəmiyyətinin 0, 006%-ni, ərazisinin isə 0, 058%-ni təşkil edirdi. Lakin neft, qaz hasilatı və pambıq istehsalı baxımından ölkə yüksək, xüsusi çəkiyi malik idi. İstehsal olunan şorab növləri və miqdəri da diqqəti çəkəcədir.

Azərbaycan çox zəngin mədən sulanı və şəfali su mənbələri ilə yanaşı müxtəlif xəstəliklər müalicə edən şəfali palçıqları da diqqəti çəkəcədir. Nəftlər müxtəlif revmatizm və sümük xəstəliklərinin müalicəsi ilə bütün dünyada tanınmışdır. Dünhyanın heç bir yerində oxşar olmayan bu müalicə mərkəzində iştirakdan, asob sistemində və hərəkat orqanlarında lüss edilən müxtəlif xəstəliklərə qədər hər cür xəstəliklər müalicə olunur.

Azərbaycan 1990-ci ilde Sovet İttifaqında şəhərinin sayına görə 6-ci, arazı baxımından isə 9-cu yerdə olmasına baxmayaraq bir sərt sənaye məhsullarına görə xeyli qabaq sıralarda olmuşdur. Məsələn, nəfi istehsalında, polad hor istehsalında 3-cü, kənd təsərrüfatlı məhsullarından üzüm və çav istehsalında 1-ci yerdə idi. SSRİ-də istehsal edilən kondisionerlərin hamısı, səfərlənən 95%-i, məşin və silindr yaşının 40%-i, geoloji köşəyit məmulatlarının 25%-i, üzümün 22%-i Azərbaycanda istehsal edilirdi. Hamın dövrdə 1990-ci ilde pambıq ipinşinin 2,5%-i, pambıq pəçə istehsalının 6,4%-i, yuri pəçə istehsalının 1,3%-i, si istehsalının 0, 5%-i, kara yağının 0, 1%-i, kənd təsərrüfatlı məhsullarının isə 1, 6%-i Azərbaycanda istehsal edilirdi. [209, s. 359, 459]

SSRI-nin tərkibində olduğu dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı yalnız SSRI çərçivəsində elmi-texniki nüaliyyətlərdən bəhərəlməmişdir. Bu dövrdə ələkənin zəngin təbii sərvətlərin, iqtisadi potensialı inzibati-amirlik sistemi vasitəsilə mərkəzden idarə olunduğu üçün, ilk növbədə, əmumittiqəxalq təsərrüfatı kompleksinin, onun aparıcı bələğası olan hərbi-sənaye kompleksinin nüanslaşdırılaraq təbə edilmişdir. Yalnız onu göstərmək kifayətdən ki, Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin 93%-i, Baki şəhərində isə 95%-i İttifaq təbəciliyində idi. Əhəlinin gəlir və xərclərin respublika büdcəsindən deyil, ittifaq büdcəsindən öz əksini tapındı.

Ölkü müstəqil maliyyə, buduc, kredit və pul sistemindən məhrum idi. [30, s. 16-17]

3.2. Azərbaycanda müstəqil iqtisadi sistemin formalşemasının müarakəbat və ziddiyyətli ilkin mərhələsi.

Vəziyyət əls təhlükəsi həl alıñğıdır ki, 1991-ci ilde Azerbaycanın tarixi şəhəri və təkin vətənpərvərliyin təsdiq etdirilməsi, qədəm və xərçəngşəhərdən əvəranan idarəətlik nüvəcəndən vənəndə real əməkən təhlükəsi ilə əzəz qalmışdır. Bələdliklə, 1991-1993-cü illər Azərbaycanın müsəvviliyi tərəfindən nəinki təsdiq ilərə həm də bu illərdə Azərbaycanın Əlim və ya olun iddəməsi qurçunda qalmışdır.

Heydar ƏLİYEV

Müstəqil iqtisadiyyatı yalnız müstəqil dövlət yaradı bilər. SSRI-nin süqutu və Azərbaycanda müstəqil milli dövlətçiliyin harpasi Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi toraqqası, sivil dünya toplumunu həmborhinqələr üzv kimi daxil olmasına və global əməklərə doğru irəliləməsi üçün ağas rəsulunu oynadı. 150 ilən çox bir müddət arzında öz zəngin təbii sərvətləri üzərində qərar vermiş hüququnu itirmiş

zəlq yenidən bu hüquqlara sahib çıxdı.

Azərbaycanda müstaqilinən barəsində yənəlmış iqtisadi qanunların hazırlanmasına hələ onun SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə başlanılmışdır. Buna misal olaraq, 25 may 1991-ci ilə qəbul olunmuş «Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstaqiliyinin əsasları haqqında Konstitusiya Qanunu» göstərmək olar.

Qanundə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstaqiliyinin əsasını müsəyyollaşdırınan aşağıdakı ümumi principlər verilmişdir:

- ölkə arazisinin hüdudları daxili torpaq, yerin təki, daxili sular və arazi suları, qızıl şəhər, bərkilər və heyvanlar alımı, hava hövzəsi Azərbaycan Respublikasının müstənasna mülkiyyətiidir;

- Xəzər dənizinin Azərbaycan zonasındaki ehtiyatlırlar beynəlxalq hüquqla təsdiq edilmiş hüdudlar çerçivəsində sahiblik, onlara sərəncam vermek və onlardan istifadə etmək hüquqi Azərbaycan Respublikasına aiddir;

- bütün mülkiyyət formalarının hüquq borabörlüyini və hüquqi müdafiəsini, sahibkarlıq faaliyyətinin sarbastlığını təmin etmək;

- Azərbaycan Respublikasının arazisində xarici investisiyaların qorunmasına təmin etmək.

Ölkədə mövcud olan İnzibati-amırlıq sisteminin əsaslarının sərsidiləşməsinə da cəhd edilmişdir. Belə ki, qanunun əsas bölmələrindən biri iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi bölməsidir. Burada ölkənin təsərrüfat kompleksinin bazar mühümüttidir, istehlak məllənlər, shəhəri xidmət, istehsal vəsaitləri, kapital, iş qüvvəsi, valyuta və qiyməli kağız bazarlarının mövcudluğunu əraziində inkişaf yolları müayyan edilir. Bazar münasibətlərinin əsasını əmək-pul münasibətləri, sarbst qiyamətqeymə və sahibkarlıq əsasında satıcı ilə alıcı arasında razılıqla yolu ilə formallaşan müqavila və bazar qiymətləri təskil edir. Sahibkarlar üçün bərabər iqtisadi ərazi yaradılır və bərabər hüquq təminatlar müəyyən edilir. (Maddə 7)

Dövlət hakimiyəti və idarəetmə orqanları Azərbaycan Respublikasının qanunvəciyyindən xüsusi nəzərdə tutulmuş hallardan başqa, dövlət müssəssələrinin təsərrüfat faaliyyətinə biləvəsiliq qəmşürələr.

Həmin qanunda nəzərdə tutulmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- istehsal-iqtisadi potensialdan istifadən an əsərərlər üzərində müsəyyən edir, iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinə kəmək göstərir, əsas bazar strukturları yaradır, intellektual mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyir;

- milli galırdañ istifadə proporsionalı müəyyən edir, iqtisadi və sosial inkişaf. Azərbaycan xalqının mənəvi dırçalışı programlarını hazırlayır və bunların həyata keçirilməsinə kəmək göstərir, eyni-ayni sahələrin və regionlərin inkişafı üçün xüsusi fondlar yaradır;

- başqa dövlətlərlə münasibətlərdə Azərbaycan Respublikasının manafəyini qoruyur;

- Azərbaycan Respublikasının məlli, sosial, iqtisadi, ekoloji və mədəni manafəyinə zidd olan faaliyyətin qarşısını alır, inşasaların amırlıyına qarşı tədbitlər görür;

- ölkənin əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasını, sağlam və təhlükəsiz əmək şəraitini yaradılmasına tömən edir;

- vətəndaşların dolanacaq minimumunu təminatlarını, sosial təminatı və sigortalama üçün digər əzəvi hüquqi təminatları həyata keçirir,

- əhalinin, müsəssələrin və təşkilatların təbib tələklətlərdən, istehsal qazanclarının ləğv edilməsi üçün lazımi tədbirlər sistemi yaradır. (Maddə 8)

18 oktyabr 1991-ci ilə Azərbaycanın müstaqiliyinin principləri haqqında Konstitusiya aktının qəbulu olunan təxəlində yeni etanın başlanmasına yol açdı

Müstaqililik yollarının illi addimları qeydi-adi bir şəraitdə keçir və ciddi imtahanlarla müşaiyət edildi.

Lakin Akademik Ramiz Mehdiyevin qeyd etdiyi kimi: "Bu dövrdə daxili siyasi inkişafın dəqiq konsepsiyasının olmaması, bıqrublu dünyaya qovuşmaq niyyəti ilə şəhərən xəciyəsi müasir reallıqları uyğun gəlməməsi, siyasetdə, iqtisadiyyatda, camiyyət və fərdin həyatının əzəməti sahələrində sovet tərsində nümayişkarlıq imtina edilmişsi - bütün bunlar nullü müstaqiliyin və dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə son darca manfi təsir göstərmişdir" [76, s. 51]

1920-ci ilədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin lağvdından sonra ilkədə müstaqil dövlətçilik təcrübəsinin olmaması da bu təxəlindən yerləş yeteriləşməsi xeyli çatılışdır. Üstəlik həmin hadisələr bir növ qəsildən baş vermişdir və ölkə qisa bir müddət ərzində onları həyat keçirməyə hazır deyildi.

Akademik Asaf Nadirovun qeyd etdiyi kimi Sovetlər İttifaqı gözönəldən, birdən-birdə çox surətə parçalandı və bu zaman respublikada azadlıq uğrunda hərəkət xeyli güclü şəkildə carəyan etmişdir. Hələ hər şəhərdə suveren dövlətin na aydın, ardıcıl inkişaf strategiyasını müalic müləşəkkil ümumi mili təşkilatı qüvvəsi var idi, na da müstaqil ölkə kim hadisələrin gedisi prosesində dərhal onun neçə idarəə olunması məsələlərinin müəyyən etmək hərədə düşünməyə vəxxt və imkani yox idi.

Obyektiv saboblar ilə yanğısı bir sıra subyekтив saboblar da mövcud idi. Yüksək idarəetmə aparatına çoxlu sənətəsiz və məsuliyətsiz kadrlar trah çəkilmisdi. Xalq cabiblərinin hakimiyəti dövründə iqtisadi idarəetmə astarı hoc bir iqtisadi təhsili olmayan Dövlət katibinin əlinde canlanmışdı. İstə Nazirlər Kabinetin, isterə də bütün nazirliklərdə onun icazəsi olmadan heç bir ahəməyli qərar qəbul edilsə bilməzdi. Bu, əslində, inzibati-amırlıq sisteminin yeni variantı idi. İş o yərə çatmışdı ki, 28 aprel 1993-cü ilədən sonra Şəhər Nazir Təyin edilmişən Prezident yanında mövcud olan iqtisadiyyat üzrə müşavirlik postunu və onun təcərübəli aparatını tamamilə ləğv etdi. Bununla da, iqtisadi həyata əzəmin təkbəsində hakimiyətinə təmin etmiş oldu. Mütləq hakimiyət ita demokratiya ilə uzaşmış və müsbət natiqə vera bilməzdi. Azərbaycanın nəfəs üzündən nəzarəti uzun illar əlinə saxlayan digar bir şəxsin Nazirlər kabинetinə müavini təyin edilməsi isə hər ikisinin iqtisadi həyadət hökmərənligini dəha da möhkəmləndirdi, qərarların qəbulunu onların istəyindən asılı etdi. Müşəhidəçilər həlqələrədən göstərildi ki, "hakimiyətdə onların bir qismi cürbəcür yollarla, hətta ölkənin vər-dövlətinin, yərənəmən cox güclü istehsal potensialını müxtəlif vəsaitlərlə açıq-aydın tələn etmək bir müddət respublikada sanki ümumi soyğunçuluq məhlüt və əhval-rubiyəsi yaranırdıq. iqtisadiyyatda başlanan böhranın dəha da dərinlaşmasının sürətlənməsinə imkan verdi". [30, s. 65]

Azərbaycanın müstəqil inkişafına mane olan amillər arasında xarici amillər özünü daha kəskinliklə göstərdi. 70 il arzdən xərədən asılı vəziyyətdə olan Azərbaycan iqtisadiyyatı keçmiş sovet respublikaları, ilk növbədə Rusiya ilə iqtisadi alaqları kasildikdən sonra əslində iflic vəziyyətinə düşməyə başladı. Azərbaycanın müstəqiliyini istəməyən qonşu dövlətlər tərəfindən bu əlaqələr sünə suradı çatışdırılmışdır və bəzən di iqtisadi alaqlara açıq-əksər qədəgərlər qoyulurdu. Dağlıq Qarabağ münasibəsi birmənalı şəkildə Azərbaycanın müstəqiliyini qarşı yəndəldiməmişdir. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan müstəqilik yol ilə irəlişdikcə bu amillərdən daha çox istifadə edilmişdir. Tacribəsiz və balanslaşdırılmayan xarici siyaset bu prosesin dəha da dərinləşdirildi.

Inzibati-amırlıq sisteminin bazar iqtisadiyyatı principləri ilə əvəz olunması da ciddi çatışlıklarla müşayiət olundur. Mərkəzi hökumətin hökmranlığının lağıvi yerli idarəetmə sisteminin hökmranlığını meydana çıxardı. Bazar infrastrukturunun yanarınmadığı bir dövrdə bazarə keçid, əsas etibarılı, inzibati üssüllərə həyata keçirildi. Cənubi özləydiirlərinin həyata keçirilmədiyi və dövlət bölməsinin xüsusi çəkisiinin yüksək dərəcədə saxlanıldığı bir şəraitdə Inzibati-amırlıq usullərinin bir çoxu öz qüvvəsində qalırı. Məaliyyə-kredit mexanizmi və bazar principlərindən çox, inzibati-amırlıq usulları əsasında idarə edildi. Bu dövrdə öz hallını gözləyən on ciddi sosial-iqtisadi problemlər arasında pul tədavüllü sahəsində yanarmış dərin pul höhrəni özünü dəha kəskin şəkildə göstərdi. Bu böhrənin mühüm tərkib elementlərindən biri rublin lazyiqi və dönya iqtisadi adəbiyyatına «pul alegii» adı altında daxil olmuş nağd pul çatışlığı idi ki, onun da varlığını 1992-ci ilin avvalından har bir Azərbaycan vatandaşının öz üzündə hiss edirdi. Ona görə də pul siyaseti sahəsində ilk və əsas tədbirlər kimi Milli Bankın yaradılması və tədavüllü milli vəlyutunun buraxılmasına vacib idi. Həgli olaraq hesab edildi ki, milli vəlyutının olması respublika hökumətinin müstəqil iqtisadi siyaseti yekrəmk üçün geniş imkanlar verər, onun kəmiyyəti ilə respublika iqtisadiyyatın xarici amillərin manfi təsirindən azad ola bilər. Milli vəlyuta formalşdırmaqda olan daxili bazannın «rublin lazyiqiyə» qorunmasında etibarlı vasitə ola bilər, baxqa respublikadan galen möhtəkiklər xəzinəsin qarsısına sədd çəkar. Bundan başqa, böyük əməklər basılanın bazar iqtisadiyyatı iqtisadi adəbiyyatı ham da «pul iqtisadiyyat» adı altında daxil olmuşdur. Bu isə iqtisadi həyatda pul siyasetinin rələnun yüksəkliyini göstərir, yəni inzibati-amırlıq idarəə sisteminin doğruduq passiv pul siyasetinin aktiv pul siyaseti ilə əvəz olunmasını tələb edirdi.

Bir sözə, pul tədavülli sahəsində əstar republikadan kanarda, əstarsa da respublika daxilində yanarmış vəziyyət, onun dərin sosial iqtisadi kökləri Azərbaycan dövlətinin milli vəlyutunun buraxılmasına işini olducu qisa müddədə həyata keçirməsi məcbur edirdi. Bu zaman malumudur ki, hər hanə bir dövlətin beynəlxalq alamda və ölkə daxilində müfəzu eiddi səsrəndə həmin dövlətin tədavüllü buraxıldığı pul sənədlərinin etibarlılığı dərəcəsindən xəlidir. Ona görə də milli müstəqiliyin mühiüm attributlarından bir və hər hanə bir dövlətin iqtisadi gücümüzəsəsi olan milli vəlyutunun buraxılmasına sırf maliyyə məsələsi kimi deyil, böyük əhəmiyyətli ictimali-siyasi hadisə idi. O, müstəqil iqtisadiyyatın formalşdırması manafeyini sovet rublinun tədavüldən çıxarılmamasını və mümkin qədər tez bir zamanda milli vəlyuta buraxılmasını nə dərəcədə zəruri edirə, cənbi dərəcədə

tələb edirdi ki, vəlyuta yüksək dərəcədə etibarlı olsun. Bütün bunlar isə sonaralı pul-kredit və bədəcə siyasetinin həyata keçirilməsini tələb edirdi.

Struktur əslahlərin dövlət bölməsinin inhləşti vəziyyətinin aradan qaldırılması, əzələ bələmonin yaradılması, mülkənləndirilməsinin və inkişafı mülkiyyəti haqqında qanun qəbul edildi. 1992-ci ilin iyun ayında xüsusi liberallaşdırılmışa bağlanmışdı. Həmin ilin yanvar ayında əlavə dəyər vergisi tətbiq edildi, aprel ayında xarici kapital haqqında qanun, avqust ayında isə Milli bank haqqında qanun qüvvəyində və milli vəlyuta tədavüllü buraxıldı. 1993-1994-cü illərdə siyasi qeyri-sabitliyi iqtisadi əslahlərin gedidiyi əsasında dayandırılmışdı və qanunlar kağız üzündən mövcud idi.

İstehsal sahəsində faaliyyət göstərən müssəslərədən əslahlər öz hallını gözləyirdi. Özəlləşdirme haqqında qanun 1993-cü ilə qəbul edildi. Şəhəryədə özəlləşdirme gecikirdi. Mərkəzən planlaşdırma sistemi ləğət olunsa da, strateji məhsullar üzərində dövlət sifarişi və onların qiymətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sistemi qalmadı davam edirdi. Mərkəzələndirilmiş vəlyuta fondu yaradılmışdır; müssəslər strateji əhəmiyyətli məhsullarından əldə etdikləri gəlirləri dövlətin müayyan etdiyi mənzənnə ilə həmin fondla əvəzəsi ədəyirildi. Kür, bu da onları həmin məhsulların istehsalına artırmağa mərablıdırıldı, mən dövlət müssəslərinin kiçidiləmisi zəif əparıldırı və anumisər qanunəncəliyi yox idi. Bir sözə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin hüquqi bazası yenica yaradılmışdır. Bank sistemində anarxiya mövcud idi.

Ona görə də inflasiya səyahinə həyata keçirilən sabitləşdirme tədbirləri, nəinki öz məqsədlərinə çatmadı, əksinə inflasiyanı dəha da sürətləndirdi. Inzibati-amırlıq sistemi istehsal amillərinin yerləşdirilməsi və inkişafını, istehsal və bəlgünə istehlak tələbatının təsirindən təcad etmədi. Hər sərviş urun iləri boyu mənşəti və yerli plan və inzibati organları tapşırılmışdı. Belə bir sistem daxilində istehsal edilən məhsulların texniki-iqtisadi göstəricilərin və keyfiyyəti daxili bazarın təlabatlarına cavab vermirdi və dünya standartlarından çox aşağı idi. Bütün bunların nəticəsində iqtisadi potensial, istehsal-texniki fənnlər urun ilərlə arzında kəhnəlmişdir. Inzibati-amırlıq sisteminin çökəmisi ilə həzər iqtisadiyyatının principlərinə cavab verməyən bütün sistem süqutə mahkum idi.

1992-1994-cü illərdə makroproseslər çox ağırlaşmışdı. 80-ci illərin ikinci yarısında və 90-ci illərin başlangıcında Sovet dövlətinin sıqutu araxanı Azərbaycanda başlanan iqtisadiyyatın tənzəzülu və deformasiya prosesi. 1992-1994-cü illərdə yuxarıda göstərilən problemlər kompleksi ilə əlaqədar olaraq müstəqiliyin dövründə dəha da dərinləşdi və genişləndi.

Cədvəl № 3. 2 məlumatlarından göründüyü kimi 1990-ci ilə UDM özündən əvvəlki ilə nisbatən 11,7%, 1992-ci ilə 22,6%, 1993-ci ilə 23,1% və 1994-ci ilə isə 19,7% aşağı düşməydi.

Cədvəl 3. 2

**1990-1994-cü illərdə makroiqtisadi göstəricilər
(əvvəlki ilə nisbatan fəizi)**

	1990	1991	1992	1993	1994
Ümumi daxili məhsul	88,3	99,3	77,4	76,9	80,3
Sənaye istehsalı	93,7	104,8	76,3	93	77
Istehsal məhsulunun istehsalı	104,6	107,9	78,4	83,9	76,7
Kənd təsərrüfatı məhsulları	101	107,9	78,4	83,9	76,7
o cümlədən bikiçilik məhsulları	106	102	74	84	83
Heyvandarlıq məhsulları	94	97	81	86	93
Kapital qeyvaları	96	79,2	59,7	60,9	52
Iqtisadiyyatda mənfəət	98,6	171,5	11,2	9,7	9,9
Əhalinin pul galirları	120,8	206,9	4,7	8,9	9
Əhalinin pul xərcəri	121,3	201,7	4	7,2	10

Iqtisadiyyatın bütün sahalarında tənəzzül özünü göstərirdi. Sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı da təxminən cəmi sürətlə gerileyirdi. Sənaye istehsalı həm indeks 1990-ci ilə nisbatan 1994-cü ildə 38%-ə, o cümlədən emaləcidi sənaye sahəsində 31%-ə enmişdir. 1990-ci ildə sənaye məhsulunun cəmi 15, 8%-i elektroenergetika və yanacaq sahələrindən ibarət idir. 1994-cü ildə hanun sahələrin xüsusi çökisi 65,4%-ə yüksəlmüşdür. Bu proses göstərlən sahalarla istehsalın artımı hesabına deyil (hələ ki, hasilat sənayenin hacm indeks 1990-ci ilə nisbatan 1994-cü ildə 72 fəz olmusdur), tənəzzülün digər sənaye sahalarında dərin olmasına nəticəsi idi. (Bax, cədvəl 3. 3)

Cədvəl 3. 3

Sahalar üzrə sənaye məhsulunun ümumi hacm indeksi (1990=100)*

	1991	1992	1993	1994
Həsun sənaye	91	63	51	38
Yanacaq-energetika kompleksi	87	72	64	60
Elektroenergetika	99	81	76	67
Yanacaq sənayesi	83	68	59	56
Metallurgiya kompleksi	90	63	39	10

Qara metallurgiya	84	58	35	5
Maşınqayırma kompleksi	82	50	43	23
Kimya və neftkimya sənayesi	103	43	32	17
Yüngül sənaye	88	63	53	38
Yeyni sənayesi	93	66	48	31

* [31, 1996, c. 156]

Tənəzzül özünü an cəox metallurgiya kompleksində, qara metallurgiya, maşınqayırma kompleksində, kimya və neftkimya, yüngül və yeyni sənaye sahalarında göstərmişdir. Əmək məhsuldarlığı 1990-ci ilə nisbatan 1994-cü ildə metallurgiya kompleksində 15%, kimya sənayesində 33%, yüngül sənayedə 80%, yeyni sənayesində 42%-ə qədər azalmışdır. [44, 1996, s. 167] İndi verimi isə, (1990=100) bütün sənayedə 37%-ə enmişdir [44, 1996, s. 171]. Kənd təsərrüfatı sahalarında, xüsusun, acıncıqlı vaziyət yarenmişdir. Bütün təsərrüfat kateqoriyalar üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının hacm indeksi (1990=100) 1994-cü ildə 56, 4 fazla təşkil etmişdir. Başqa səzəl, aqar bölmədə məhsul istehsalı, demək olar ki, yaribəyan azalmışdır. Bu sahada, istehsalı əsas etibar ilə iləs təsərrüfatın hesabına müəyyən dərəcədə qorunub saxlanılmışdır. Qeyri-müəyyənlik şəraitində faaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı məhsuslarından isə istehsal həmin dövrde 71,5% azalmışdır [44, 1996, s. 175]. Həmin dövründə taxıl istehsal 26, 5%-i, paimaq istehsalı 48%, tütün istehsalı 60%, üzüm istehsalı plantasiyaların loqiv edilməsi nəticəsində 74% azalmışdır [44, 1996, s. 180]. Ət istehsalı da yarın həyan azalmışdır.

İnzibati-amrılık sisteminə mövcud olmuş maliyyə-büdcə sisteminin tam iflası uğraması nəticəsində maliyyə sektorunu dalağlı bir hətra məruz qoymuşdur. Dövlət büdcəsinin galirları 1990-ci ildə ÜDM-ə nisbatan 39, 1%-dan 1994-cü ildə 14, 8%-ə, xərcəri isə 36, 1%-dan 25, 1%-ə enmişdir. Dövlət büdcəsinin kasası 1994-cü ildə 193, 3 milyard manat qədər yüksəltmişdir. Bu ÜDM-ın 10, 3%-ni təşkil etdirdi. Iqtisadiyyata yönəldilən hündür xərcələri iki dəfəyə qədər azalmışdır. [42, cədvəl № IV]

Hayata keçirilən antiinflasiya tədbirlərinə baxmayaraq hiperinflasiya dərinlaşır, qiymətlər lügəyə edirid (bax, cədvəl 3. 4).

Cədvəl 3. 4

**İstehsal qiymətlərinin indeksi
(əvvəlki ilə nisbatan, fəizi)**

	1992	1993	1994
Cəmi məllər və xidmətlər	1012	1229	1764
Ortaq məhsulları, içkiler, tütün	1075	1386	1793
Xidmətlər	906	955	1673
Qeyri-arzak məllər	993	1175	1186

Mal və xidmətlərin qiymət artımı ildə 1000%-i keçmiş, 1994-cü ildə rekord sənədliyənə (1764%-ə) çatmışdır.

Bu dövrdə Azərbaycanda özünü göstərən dərin böhran klassik darslıklardan molun olañ ifrat istehsal böhranı deyil, mahsul qılıqlı böhranı idir. İş şəraitini pisləşir, işsizlik artır, amək haqqı aşağı düşürdül. Respublika üzrə orta aylıq əmək haqqı ABŞ dolları hesabı ilə 1990-ci ildə 32, 5 dollarlardan 1994-cü ildə 12, 7 dollara qədər azalıñır. Başqa sözlə, real əmək haqqı 1990-ci ildə 100% gəntürülərsa 1994-cü ildə 17 fərza qadar aşağı düşüñür [42, cədvəl III].

Dünya bankının hesablamalarına göre, 1985-1995-ci illerde UMM Azərbaycanda hər il orta hesabla, real olaraq 16,3% azalmışdır. Nticədə adəm başına UMM 1987-ci ildə Azərbaycanda ABŞ-in cəmi göstəricisindən nisbatan 21,8% təşkil edirdi, bu göstəriçisi 1995-ci ildə 5,4%-ə qədər azalmışdır. [216, s. 250]

3.3. Azərbaycanda siyasi-iqtisadi sabılılıının təmin olunması və müstəqil dövlətçiliyin təməlinin qoyulması - Həydar Əliyevin misilsiz tarixi xidmətidir

Biz respublikamızda hüquq - demokratik dövlət qurmayı yola gedir. Bu əsaslı quruluşundan, stiyusunda strateji yolu var. Bununla çox se vəzəndə olaraq, təcili sahə iqtisadiyyatın demokratik yollarla idarəetilməsi, yəni iqtisadiyyatda demokratik vəzənlər aparılmış, bazar iqtisadiyyatı şəhərdədir. Bütün hər hansı kompleks şəkildə respublikamız galəcəyə aparın yolları istismarlanmalıdır.

Heydar ALIYEV

Zəngin labib və iqtisadi sərvətlərə malik olan ölkələrdə müstəqilliyin qorunub saxlanılması bazan onun alda edilməsindən daha çatın və müraciətdir. Düşmən dövlətlərlə şəhər olunmuş və tacribəsiz dövlət rəhbərləri ilə idarə olunan Azərbaycanda bu dəlia da çatın idi. Ölkəmiz yalnız dövlət müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə deyil, eyni zamanda, real olaraq onun arası hütvəlviyinə qədəd edilmiş və üstəlik, daxildən da parçalanmaq təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalmışdır.

Müstəqilliyimiz düşman dövlətlər tərəfindən açıq-əşkar hərbi təcavüz və siyasi təzyiqlərlə doğulmaya çalışılırdı. Həm də xəlqımız iqtisadi sararlılıqları, çatınlıklar girdəbina düşməyidir. Bunun ısa kökləri olduğunu dañdırır. İstehsal olunan mahsullar tətəhaba cavab vermediyi üçün anbarlarda yığılub qalar, strategiya mahsulları ısa blokada vəziyyətində olduğunu üçün xarici bazarlara böyük çatınlıqlı çıxırlırdı. Həm valyuta çatışmasızlığı, həm də yolların təhlükəli olması itələnilər mal iddiaları da böyük çatınlıqlı həyata keçirilirdi. Ölkə shəhəsi açıq-əşkarlıq imtahanına çəkilir. Orzاق anbarları boşalmış, ikiin tətəhab məlləmlərin istehsalı slafatlıdır dərəcədə azalmışdır. Dayırımlar boşalmışdır. Elə gün olurdu ki, Qazaxistandan yola salınmış un gecə Bakıya çatmasayıdı, səhəri gün səhərdə achi-

baş verdi bilirdi. Ona göre dövlət orqanlarının bütün gücün həmin unun Bakıya vəxtilində qadınmasına yönəldildi. **Müsliyət**in hazır vazifə şəxslər isə bu çatılıklardan ibzilərin doldurmaq üçün istifadə edirdilər. 1992-ci ilin qışından ölkəni Avropa Birliyindən alınan 300 ton min, 1993-cü ilin qışında isə Türkiyənin verdiği yana 300 ton avazisız un və taxıl yaxılım xilas etdi.

Amma ölkənin əsi xalqı 1993-cü ilə xalqını istəyə ilə ümummilli lider Heydar Əliyevin hakimiyətə qayıtnması oldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: "Bəla bir çatın anda, çatın dördvər xalqımızın müdrikliyi bür dəha özünü göstərdi. Xalqın idki və tələbi ilə ümumiliyi liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycanı qayıtdı. Xalq onu Prezidenti seçdi və ondan sonra olkənmiş inkişaf dövru başlandı. Bütün xosagəmələr meyilləri onun qoyulmuş, sabitlik, ictmai asayış barçarərə olundu. Qeyri-qanunlu silahlı dastələr tərkisli edildi. Bir sozluq, Azərbaycan inkişaf yoluna qadın olsu!" (20 sentyabr 2004-cü il)

Tariixden yaxşı məlumdur ki, əgər dövlətin, xalqın strateji, perspektiv manafeyi baxımından onun daxili və xarici siyasetinin ümumiyyətini konsensiyasiunu müayyan edə bilən şəxsiyyət yoxdur, bura manafeyi bəyənşəhər forumundan yüksək tribunalardan müdafiə edə hilən, dövlətin strateji xatını valıq saldı şəkilində bayan edən və dövlətçiliyi ümumxalq işinə çevirməyi, xalqı öz arxasına aparmağı bacaran şəxsiyyət yoxdur və nəhayət, dövlətçiliyi qorumağı, onun müdafiəsinin təsdiq etməyi əməli suradı həyata keçirən praktik siyasetçi-diplomat, sərkərdə komandan yoxdur, daxildə oğun-aməngişi, olğannı iqisadı inkişafını təmin etməyi üzərində güstər bilən qurucu, yəyadiç təsərrüfat rəhbəri yoxdur, həmimiləliklərə gələcəkündən qurban rubub daşınmaçıdır, olur - 121.

Dövlət idarəciliyi sahəsində zəngin təcrübəyə malik olan Heydər Əliyevin müdrik daxili və xarici strateji kursu olıkan burunmuşdır: siyasi, iqtisadi, sosial və psixoloji bəhərəm və sənətçilərdən çıxarıraq müstaqilliyim həboldu ilə inmaliat illarlaşdırma üçün möhkəm zamanın yaratıldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi (20 sentyabr 2004-cü il) "Azərbaycan öz dövlətin müstaqilliyinə sələf edildikdən sonra gedən proseslər, təsəssülfələr olun ki, ölkəmizin uğurunun kanadına gətirməydi. Sosial - iqtisadi, siyasi, hərbi bəhərin həsrində Azərbaycan torpaqları Ermanistannı işgələr qurğularını tərafından zəbt olundurdu. İlkadək xaos, anarxiya, hərc-nəməlik mövəud ilə, yalnız mütləküblərə başlayımdı. O illərdə hər zaman iqtisadi tənziv olunurdu və cəmiyyətə salırdı.

Daxili çıxışlara son qoyulması, siyasi sabıthiyin təmin olunması, atəşkəs haqqında razılılaşma əsasında erməni tacavüsunun dayandırılması, "əzin müqavimətinin" bağlanması, balanslıdırılmış xərçi siyaset və qoşqu dövlətlərin müntəbatların normallaşdırılması bütün diqqəti ölkədə çoxdan yüksəl qalmış və yarım vulkana bənzeyən daxili sosial-iqtisadi problemlərin həll olunmasına yönəlməyi imkan verdi. Həyatla bütün əsaslılığı ilə tələb edirdi ki, həc bir ülkənin tərtibində rəsi galinmadiyi strateji əhəmiyyəti üç tətəyülü varlığı cəmi zamanında yekun vətənlən.

| müstaqil, demokratik, hüquqi devletini yaradılması və inkişaf etdirilməsi.

2. İnzibati-şartlı sistemi lağv edilerek bazar iqtisadiyyatı prinsiplerinin borusası olunması;

3 qapılı sosial-iqtisadi sistemin xaricə açılması və açıq qapı siyasetinin tətbiq edilməsi ilə bərabər hərəkətlü dövlət kimi qlobal iqtisadi sistemə integrasiya edilmişdi.

Bu tarixi vəzifələrin hər biri istanlılan bir dövlət üçün kifayət qədər ciddi və şəhəriyyətli idi və bütün qüvvələrin bu məqsədlərə sərfər edilməsini tələb edirdi.

Totalitar sosialist sisteminin süqutu nəticəsində yanarımış yeni müstaqil dövlətlərin qurulmasına dərman olmaq və tarixdə mövcud olmuş iqtisadi sistemlərin heç birında analoqu olmaması dünyadakı siyasi adəbiyyatın bu ölkələrin real durumunu və perspektivlərini aks etdirən yeni bir termin «keçid iqtisadiyyatı ölkələri» terminini da getirdi. «Keçid» anlayışı yalnız iqtisadi termin deyildir və camiyatın həvətlükədə mövcud siyasi, iqtisadi və sosial quruluşundan imtina edildiyi və halibət yenisinin yaradılmadığı bir vəziyyəti ifadə edir, comiyatın sosial-iqtisadi strukturunun transformasiyası prosesində olduğunu göstərir. Problemə çatılınlı bir da onda iddi ki, totalitar rejimin 70 illik despotik hakimiyyəti dövründə comiyat demokratiya, sərbəst bazar iqtisadiyyatı, azad sahibkarlıq, siyasi pluralizm və bu kimi digər çağdaş dəyarlərdən uzaq məsələdə saxlanılmışdır, üstölkən ahalidə uzun illər boyu xüsusi mülkiyyət, bazar iqtisadiyyatı, sahibkarlıq anlayışlarında manfi münasibat formalaslaşmışdır. Həyat ita bügün kəskinliyi ilə tələb edirdi ki, comiyat «dövlət, demokratiya, millət, kimlik, idealologiya, siyaset və iqtisadiyyat kimi hayatı şəhəriyyətlə məsələlərin yenidən qurulmasına bir vəzifə kimi qarşıya qoysun» [73, cilt II, Fikir Elmlə, s. 584] və uğurla həll etsin.

Akademik Ramiz Mehdiyevin göstərdiyinə görə: "1993-cü ilin ortalarında, Heydər Əliyev rəhbərliyi qeydiyyəndən sonra nulli transformasiyanın dördüncü mərhələsi başlandı - modernlaşdırma mərhələsinə başlamığını" asası qoyuldu. Onun maliyyəti Azərbaycanın ləzimləşən bazar iqtisadiyyatına keçməsində və demokratik iqtisadiyyatın həyata keçirilməsində iddi ki, bu da beynəlxalq aləmdə ölkənin dünya siyasetinin subjekti kimi tanınması ilə nəticələndi".

Ölkəmizdə müstaqil, demokratik, hüquqi dövlətin möhkəm təməni Heydər Əliyevin memarlığı ilə 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə aislımsız oldu.

Konstitusuya bütün dünyaya bir daha bayan etdi ki, sərbəst və müstaqil öz müqddəsətlərin həll etmək və öz idarəetçi formamızı müəyyən etmək dövlət hakimiyyətinin yeganə manbəyi olan Azərbaycan xalqının suveren hüququdur; insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətinə ali məqsədidir.

Müstaqillik olda etmiş dövlətlərin içəribəsi göstərir ki, suveren sosial-iqtisadi inkişafın müvəffəqiyəti, ilk növbədə, iqtisadi müstaqilliyin təmin olunmasından və köhnə iqtisadi sistemin düşünmüş şəkildə yenisi ilə əvəz olunmasından asılıdır. Ona görə də Konstitusuya birmənəli şəkildə təsdiq edilmişdir ki, təbib etdiyərlər hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və manafələrinə xalq galimatlaşdır Azərbaycan Respublikasına malikdir, Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyətlərə məvələtinə əsaslanaraq xalqın nəfəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir; Azərbaycan dövləti bazar münasibətindən

başlılı əsasında iqtisadiyyatın inkişafını şərait yaratır, azad sahibkarlıq təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inləşsizlilik və həqiqi rəqabət yolu vermir. Bütün buların əsasında Azərbaycan dövləti xalqın və hər hansı bu vətəndən nəfəsinin yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyətə tətbiyi və qayğısına qalır, mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, eləmən, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbəqələrini, xalqın tarixi, maddi və manevi ərsəni yoxdur.

Doğru Azərbaycan dövlətinin qurulmasına dərman ali məqsəd nəil olunması, ilk növbədə iqtisadi sabılıyın da təmin olunması tələb edidi. Cümə 1992-1994-cü illərdə mövcud olmuş hiperinflasiya iqtisadiyyatın əsaslarını sərsidir və şahlinin maddi və sosial vəziyyətinin gəlidiçək ağırlıqlarından. Birimlərin şəkildə aydın iddi ki, həyata keçirilən iqtisadi siyasetin müvəffəqiyəti genişləndirici şəhərləşdirmə tədbirləri ilə inləşsizləşmənindən və nukerniqitəsi soviyyətdə maliyyə sabitliyinin təmin olunmasından asılıdır. Həyat bütün kəskinliyi ilə tələb edirdi. Ona görə da ilkə iqtisadiyyatın bazar principinin bərpa olunması təmin etmək üçün onun liberallaşdırılmasına istiqamətində radikal addımlar atıldı. 1994-1995-ci illərdə xarici ticarət amaliyyatlarının liberallaşdırılmasına başlanılmışdır. Xarici ticarət sahəsində liberallaşdırılma tədbirlərinin öncəlikliliyi qısa bir zamanda açıq qapı siyasetinin tətbiq edilməsinə zərurətindən doğurdu.

Iqtisadi liberallaşdırma qıymat iqtisadiyyatın da radikal şəkildə davam etdirilməsinə tələb edidi. Bununla əlaqədar olaraq 1995-1996-ci illərdə qıymatların formalasılması prosesini inzibati-amırlıq sisteminin qalıcılarından azad olunması başa çatdırıldı. Bununla da bazar iqtisadiyyatının əsas principlarından birinin, yəni qıymatların bazarada sərbəst şəkildə tələb və təklif amilinin qarşılığı təsiri altında formalasılması prosesinin başlanması üçün yər açılmış oldu. Bu proses bazar iqtisadiyyatının digər vacib elementi olan vəlvüta rejiminin sərbəstdərilməsi prosesindən tamamlandı.

Heydar Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən qətiyyətli iqtisadi iqtisadiyyat az bir zamanda geniş beynəlxalq dəstək aldı. Beynəlxalq Vəlyuta Fondu və Dünya Bankı hamın iqtisadiyyatla dəstək verməyə başlıdlar. Onlar Azərbaycanda iqtisadi iqtisadiyyatın həqiqində xüsusi program hazırlıqlar və ölkəmizə maliyyə yardımını göstərdilər. Hamın işəkətlərləri sıx əməkdaşlıq şəraitiində hazırlanmış sabitləşdirme programına uyğun olaraq iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına yönələn radikal iqtisadiyyat dəmənəz xərəktər alı. Sər və cəvlik pul-kredit, hüdeə, vergi gomirk siyasetinin əpanılması, qıymatların, xarici iqtisadi faaliyyətin və vəlvüta həzərinin liberallaşdırılması və xarici kapitalın cəhət olunması əsasında qısa zamanda (1995-1996-ci illər) ölkədə makroqıtsadi soviyyətdə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə nail olundu. Əgər 1994-cü ildə inflasiya tempı 1800%-ə, manatın AHS dollarına nisbatən dayazlıqlırmış 1200%-ə çatmışdır, artıq 1995-ci ildə vəziyyət əsaslı dayanışma başlamış və hamın göstəriciləri uyğun olaraq 94, 6% və 3, 6% olmuşdur. Sonrakı illərdə bu göstəricilər dəhər yaxşılaşmış, 1996-ci ildə inflasiya 6, 8%-ə, əmmiç, manatın isə AHS dollarına nisbatən məzənnəsi 8% möhkəmləndirilmişdir. 1997-ci ildə inflasiya tempı minimuma enərkəm cəmi 0, 4% təşkil etmiş, manatın dayarı 15, 5, 1% möhkəmləndimdir. Bu təbəqələk dənə maliyyə bazarlarında hər vərmiş maliyyə böhrəninə həxməyaraq 1998-ci ildə də qorunub saxlanılmış, 7, 6%-ə

saviyiyasında deflasyonu baş vermiş, manatın ABŞ dollanına nisbatanISCO'su devalvasyona uğramamış, sabit olanı qalmışdır. [46, 1998, s. 14]

Istehlak qiymətlərinin indeksi koskin şəkildə azaldılmışa başladı. Belə ki, məallər və xidmətlər üzrə qiymət indeksi 1994-cü ilə özündən əvvəlki ilə nisbatan 1763, 5%, 1995-ci ilə 511, 8%, 1996-ci ilə 119, 9%, 1997-ci ilə 103, 7% və 1998-ci ilə 109, 2% təşkil etmişdir. [44, 1999, s. 258]

1995-96-ci illərdə yaranmış alverişli makroiqtisadi sabitlik şəraitində istifadə edərək 1997-1998-ci illərdə ölkədə iqtisadi İslahatların yem müraciət mərhələsinə - struktur İslahatlar marhalasına başlandı. Xüsuslu Dövlət programına uyğun olaraq ölkədə genişləndirilmiş özəlləşdirməyə başlanmış, iqtisadiyyatın əsas sahələrindən olaraq səfərdə torpağın xüsusi mülliキyyatı verilməsi istiqamətində radikal İslahatlar əpənilmiş, yeni iqtisadi tələblərə cavab verən maliyyə sektorunun, onun vacib hissəsi olan bank sisteminin formalasdırılması, dövlət banklarının yenidən qurulması istiqamətində radikal addimlar atılmışdır.

Iqtisadi İslahatların inşümət istiqamətləri kimi ölkədə özəlləşdirmə programının həyata keçirilməsi azad sahibkarlığın və şəxsi təsəbbüskarlığın inkişafına şərait yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu 1998-ci il qədr 28 mindən çox kiçik müəssisə özəlləşmiş və demək olar ki, kiçik özəlləşdirmə başa çatmışdır. 1997-ci ildən başlayaraq özəlləşdirmədə həlliəci mərhələ olan böyük özəlləşdirmə - nəticə və in dövlət müəssisələrinin sahmdar camiyyətlərinə çevrilmesi prosesinə başlanılmışdır. Təkə 1998-ci ildə 800-dən çox orta və in dövlət müəssisələrinə sahmdardır. Cəmi 1998-ci ildə 800-dən çox orta və in dövlət müəssisələrinə sahmdardır. Cəmi 1998-ci ildə 800-dən çox orta və in dövlət müəssisələrinə sahmdardır.

Bələliklə, ölkədə makromaliyyət sabitliyinin təmin edilməsinin, bazar münasibələrin formalasdırılmasının əsas şərti olan iqtisadiyyatın idarə olunmasının bütün istiqamətlərinə liberalizasiyasının, bazar iqtisadiyyatının bütün attributlarının yaradılmasına iqtisadi və hüquqi İslahatlar əpənilməsi yolu ilə zəruri mübənit yaradılmasının və əsaslı struktur İslahatlarının əpənilməsinin mənşəti nəticəsi olaraq 1989-cu ildən sonra davam etdən iqtisadi tənzəzzül dayandırıldı və Ümumi Daxili Məhsulun höcmünün aşağı düşməsinin qarşısı alındı.

Cədvəl 3. 5

**MDB ölkələrinə ÜDM-ün fiziki bəmən indeksi
(sabit qiymətlərlə əvvəlki ilə nisbatan fəsizlə)***

	1995	1996	1997	1998	1999
Azərbaycan	88,2	101,3	109,8	110	107,4
Ermanistan	106,9	105,9	103,3	107,3	103,3
Belarus	89,6	102,8	111,4	108,4	103,4
Gürcüstan	102,6	111,2	110,7	102,9	103
Qazaxıstan	91,8	100,5	101,7	98,1	101,7
Qırğızıstan	94,6	107,1	109,9	102,1	103,6
Moldova	98,1	94,1	101,6	93,5	95,6
Rusiya	95,6	96,6	100,9	95,1	103,2
Tacikistan	87,6	83,3	101,7	105,3	103,7
Türkmenistan	88,1	84,5	94,6	90,6	90,6

Ozbəkistan	99,1	101,7	105,2	104,4	104,4
Ukrayna	87,8	90	97	98,1	99,6
MDB üzrə orta göstərici	94,7	96,8	101	96,4	102,9

* [238, 20.10. s. 18]

Cədvəldən (3. 5) göründüyü kimi iqtisadi tənzəzzülün qarşısı nəinki alınmış, hətta 1996-ci ildə onun artırımı nail olunmuşdu. 1996-ci ildən 1, 3% olan iqtisadi artım 1997-ci ildə 5, 8%-ə çatmışdır. Real sektordəki bu canlanma Cənubi-Şərqi Asiyada və qonşu Rusiyada baş vermiş dərin maliyyə bohranına baxmayaraq 1998-ci ildə dəha da inkişaf etmişdir. 1998-ci ilin yekunları respublikanın sosial-iqtisadi inkişafında müsbət meyllərin ildən-ildə möhəmliyəti, bu prosesin dönməz xarakterini göstərir. Az bir zamanda Azərbaycan iqtisadi inkişafın artım surətinə görə possevet respublikalar arasında qabaqcıl mövqeni tutmağa və lider olmağa başlıdı. (baş: cədvəl 3. 5)

Azərbaycanda iqtisadi artım surəti 1995-ci ildən başlayaraq MDB üzrə orta göstəricidən xeyli yüksək olmuşdur.

Bələliklə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin göstərdiyi (10 may 2004-cü il) kimi: "Ümumiliyi lider Heydər Əliyevin əzəqqətən miyəsli natiçəsində Azərbaycan beynəlxalq təcridində çıxdı. Bu gün Azərbaycan beynəlxalq alanda çox görkəmlə yer tutur, beynəlxalq təskilətlərin üzvüdür, onlarda faal iştirak edir. Bütün dövlətlər tərəfindən tanınır. Azərbaycanın böyük hərəkəti var. Artıq demək olar ki, regional məsələlərdə Azərbaycanın sözü həlliəci sözdür. Azərbaycanın işirəklə olmadan bölgədə heç bir regional layihə keçirilsə hilməs. Bələliklə, Azərbaycan region üçün mərkəzə çevrilibdir. Bizim nüfuzumuz artı, gücümüz artı. Bu, bizə imkan verəcək ki, qarşımızda duran bütün məsələlər öz xeyrimizə həll edək. Bütün bunlar Heydər Əliyevin xülinələridir".

FƏSİL IV.

İQTİSADI SİSTEMİN TRANSFORMASIYASI – HEYDƏR ƏLİYEV VƏ İLHAM ƏLİYEVİN İNKİŞAF STRATEGİYASININ APARICI XƏTTİDİR

Biz yalnız müstəqilliyi hərpa edəndən sonra siyasi istehsalalar başlamışq və tarix bəsimində cəz qısa müddət ərzində bütün ləzimi təhlükələr görülmüş Azərbaycanda siyasi sistem varolidib, siyasi iqtisadiyən varolidib və möhkəmləndib. Azərbaycan höynətənqazlılıq təxəllüslərlə çox uğurlu və qarşılıqlı hörmətə səsində zəmədlaşmışdır.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

4.1. Mülkiyyət münasibətlərinin yenidən qurulması-İqtisadi islahatların təməlidir.

Ulu öndər Heydər Əliyev iqtisadi inkişaf strategiyasını formalasdırmışa və inkişaf etdirilməye iqtisadi islahatların və idaracılıyın təməl prinsiplərindən başlaşdı. O 1993-cü ildə bütün dünyaya bəyan etmişdir ki, "Azərbaycanın dövlətinin strateji yolu yalnız demokratiya, sərhəd iqtisadiyyat prinsiplərinin hərəkərət olması və bazar iqtisadiyyatı, sahibkarlıq yoldur".

Azərbaycanda dövləti müstəqilliyinin strateji kursunun hazırlanmasında müümü xidmətləri olan Akademik Ramiz Mehdiyevin qeyd etdiyi kimi "Azərbaycanın uğuru iqtisadi siyaseti iqtisadi inkişafın üç ümumi prinsipinə asaslanır: 1) bazar rəqəbatı; 2) iqtisadiyyatın idarəe edilməsinin bütün sahələrinin (valyuta bazarı, ticarət alaqları və münasibətləri, bank-maliyyə bazarı və s.) liberallaşdırılması; 3)bütün mülkiyyət formalarının pluralizmi". Uğurlu iqtisadi siyaset aparılmışında sanəyənin müxtəlif sahələrindən sərməya qoyulularının təmin olunması, əhalinin idamə qabiliyyətinin yüksəldiləniləri və xəciç borcuların yenidən strukturlaşdırılması müümü rəsi oynayır. Iqtisadiyyatdakı bütün bu yeni meyllər güclü və samarəli dövlətliyin qurulmasına da kömək etmişdir" [76, s. 271]. Mülkiyyət - bütün icmanın münasibətlər sisteminin təməlididir. Cəmiyyətdə bölgü, müraciət və istehlak mülkiyyət formalarından birbaşa asılıdır. Sovet İttifaqında istehsal vəstələrinin üzərində formalolşmuş total icmanın (dövlət) mülkiyyəti və onun əsasında fəaliyyət göstərən inzibati-amırlıq sistemi tam iflasa uğradı. Müstəqillik illərində iqtisadi sistemin səməralılıyının və sürətli iqtisadi inkişafın təmin olunması, müxtəlif əhali gruppuları arasında ictməli və iqtisadi məraqların dəha optimal nisbatının yaradılması bazar iqtisadiyyatına keçirilməni və mülkiyyətin

muxtəlifliyini tələb edirdi. Cəmiyyətdə mülkiyyəti formalarının müxtəlifliyi nüshələr istehsalı, onun istehlakçıya cədiriləməsi prosesində rəqəbatın yaranmasına və bunun vəsitsizlər məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaratır. Məhz buna görə də müstəqillik əldə edildikdən dəhəl sonra mülkiyyəti münasibətlərinin dayışdırılması Azərbaycanda iqtisadi islahatların aparıcı xəttini təşkil etməyə başlaşdı. 9 noyabr 1991-ci ildə qəbul edilmiş Mülkiyyət Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu olksında iqtisadi münasibətlərin və yeni iqtisadi sistemin formalaslaşmasının əsasını qoymuş Qanun qıyməti cəhət etdən ibarətdə ki, ölkədə mülkiyyətin 95 fərzañdan çoxunun dövlətinə mənsub olduğunu bir dördə qəbul edilmiş və xüsusi mülkiyyətin dövlət mülkiyyəti ilə yanaşı fəaliyyət göstərmək hüququna rəsmiləşdirilmişdir [89, 19]. Qanunda mülkiyyət hüquq, mülkiyyət hüququnun obyektləri, mülkiyyəti hüququnun şübhələri, mülkiyyət formaları, aşya hüquqi kimi maddələr verilmişdir.

Ümuməmlli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında mülkiyyətin müxtəlifliyi Konstitusiya hüququnun səviyyəsinə yüksəldilmişdir. Konstitusiyada birmənalı olaraq istifadə edildi:

- I. Mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfləndən müdafiə olunur.
 - II. Mülkiyyət dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti növündə olur.
 - III. Mülkiyyətdən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin manafəti xəsəriyyətin ləyaqəti sətəyinə istifadə edilsə bilməz.
- Mülkiyyət hüququnun səviyyəsinə qədəm konstitusuya hüquq kimi Konstitusiyada öaksını təpəmiş və qəbul edilmişdir. Bir çox qanunlarla onun hüquqi həzəri yaradılıb inkişaf edilmişdir.

Mülkiyyət hüququnun reallaşdırılması, əzəl rəsəbbuskarlığı və sahibkarlığın icmali yayıldığında öz yeri tutması üçün bir çox qararlar qəbul edilmiş və həyata keçirilmişdir.

Hala 1992-ci ildə qəbul edilmiş "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Qanun mikrosəviyyətdə mülkiyyəti hüququnun və bazar iqtisadiyyatına kecidin reallaşdırılmasına xidmət eddi. Həmin qanunun əsasını iqtisadi fəaliyyətdən məsələ olmaq istəyinə hər bir Azərbaycan valəndəsi və vətəni valəndələr fırıldır və hüquq yaradır. Münvafiq qanunlara uyğun olaraq ölkədə təsisi sahibkarlıqla məsələ olmayan hüququna malikdir.

Konstitusiyanın 59-cu maddəsində isə müəyyən edilmişdir ki, hər kas qəmimli nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiləyyətindən və əməkləndən sorbası istifadə edərək təkshinə ya ya bəyənləri və hərbiyətə arad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunu qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məsələ olmalıdır.

Mülkiyyətin müxtəlifliyinin reallaşması və sahibkarlığın inkişaf iqtisadi münasibətlərinin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsasında idarəe olunmasının düzgün tənzimlənməsindən asılıdır. Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənəcək sahəsində qanun vəcivlik bazar müstəqillik əldə edildikdən sonra ki illərdə hazırlanmış olur da yalnız 1994-1995-ci illərdə sıxı sabitlik töməni edildikdən sonra gəmisiyən və həyata keçirilməyə başlamışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə yalnız iki il 1994-1995-ci illər ərzində bu sahədə aşağıdakı göstərilən çoxşayı qanunlar qəbul edilmişdir. Müssəsələr haqqında (1994), Sahmardı cəmiyyəti (1995), Girov haqqında (1994), Müstəsələşmə və iflas (1994), Qiymətli kağızlar və fond bimələri

haqqında (1995), Əmtəə birası (1994), Auditor xidməti (1994), Lizing xidməti (1994), Aqrar islahatlarının əsasları (1995), Investisiya fəaliyyəti (1995), habelə inaliyyə və vergi münəsibələri haqqında bir çox qanunlar.

Özal mükiyyət və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı ölkədə raqabat mühitiinin yaradılmasından asılıdır. Ona görə «Antiinhsar fəaliyyəti haqqında» (1993), «Haqiqi raqabat haqqında» (1995) və «Tabii inhsarlar haqqında» qanunları ölkədə raqabat mühümün formalasdırılmasına yönəldilmişdir. Xərci sahibkarlığın inkişaf ecdiriləmisi məqsədi «Xənci investisiyaların qurunması haqqında» Qanun qəbul edilmişdir. Qəbulqı dövrdə dövlətlərinin təsribi göstərmiş ki, müsələdə dövrdə iqtidarındakı inkişafın müümən hərəkətçəvi qüvvəsi kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) fəaliyyətidir. Olğamızda KOS-lann inkişafı üçün qanunvericilik bazası yaradılmış, «Kiçik sahibkarlıqla dövlət yardımı haqqında» (1998) aynca Qanun qəbul edilmişdir. Bazar işsizləyişini keçidin təmin olunması üçün digər bir çox qanunlar və normativ aktlar qəbul edilmişdir. Ölkədə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin hərəkəti tətbiqinə təmin edilməsi, amak minasibatlarının da bu prinsiplərə uyğunlaşdırılmasına tələb edir. Bu məqsədi 1999-cu ilə Əmək Məcəlləsi, 2000-ci ilə isə yeni Vergi Məcəlləsi, Mülki Məcəlla, Gəmərkə Məcəlləsi qəbul olundu. Hal-hazırda isə «Raqabat Məcəlləsi» qəbul olunmaq üçün Milli Məclissə təqdim edilmişdir.

Har hansi bir olukda mülkiyyatın devletisizleştirilmesi ve mülkiyyetin müstakilinayı tamam edilmesi, bazar münasibetlerinin inkıştırdırılması yalnız içtihadi masla şe deyildir. O cenni zamanda şatılı sosyal-siyasi masladır. Ölkemizin sivil dovtuları altına barıştaraklıqlu subekti kimi daxil olsunsun väcib şartı, sosial-intisadi təsərrü üçün acar rolunu oynayın bəzəllərdir.

4. 2. Özallasdırma ve işbirkarlığının İnkıfasi.

Azərbaycanda çox güclü orta sinif yaranır, sahibkarlar sinifi yaranır, bu bilsərlər ki, bu sahəyə böyük diqqət göstərir. Bu gün ölkə iqtisadiyyatının 80 fəsildən yuxarı hissəsi özlə sektorla formalıdır. Basmayaraq ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas hissəsinin enerji resursları tərkib edir və enerji resursları dövlətin nəzarətdindədir. Özlə sektor sərvətləri inkişaf edir.

MUHAMMAD ALİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İsrafçı sosyalist iqtisadi sistemindeki səmərəli iqtisadi sistemə keçidin vacib şərti özəlləşdirilmə və sahibkarlığın inkişafı üçün alverişli saratın yaradılmasıdır. Özəlləşdirme prosesi mülkiyyət münasibələrinin transformasiyası və bazar iqtisadiyyatının formallaşmasının hüquqi bazasının yaradılması prosesinin mühüm tərkib hissəsidir.

7 yanvar 1991-cü ildə «Dövlət mülkiyətinin özəlləşdirilməsi haqqında» Qanun ölkəmizdə özəlləşdirilmənin principləri və işəklətlə-hüquqı assalarını müəyyən etdi. Bu principlərə əsasən özəlləşdirme prosesində mərhələləri, növbəliyi, yollar, forma və variansları tərafından müayyən edilir; bu prosesdə dövlətin smak kollektivləri və shəhərin işbaşlarının manatçaları nəzərə alınır; bu məqsədə

özalloşdırma hayatı müyyənləşdirilir, özalloşdırmanın forma və vanantları seçilərək amak kollektivlərinin rəyi nəzərə alınır, özalloşdırma aşkarlıq şəraitində həyata keçirilir və s.

Özelleştirme Millî Maçılışın qəbul edildiyi Dövlət Programı asasında həyata keçirilir. Özelleştirmdən əldə edilən vəsait dövlət budçasına keçirilir.

Ozallılığının hayatı keçirilməsinin hüquqi bazası məlumatı nümayan Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin ozallıqlarının Dövlət Proqramlarının (1995-1998-ci illər) qəbulü xüsus olmamışdır, kənd etmişdir. Bundan sonra sahibkarlığın inkişafı üzrə dövlət tədbirləri Azərbaycanın dövlətinin işgüzarlığı siyasetinin prioritet işi qurulardan binnən çevrilmişdir. Proqramda özləydiyimiz məqsədlər sistemi xaradır dasıvrdı və aşağıdakı kimi müsaviv edilmişdir:

- xüsusil mülkiyyat və azad rəqabət principlərinə əsaslanan həzər iqtisadiyyatının inkişafına sarğıt yaradılması;
 - bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun iqtisadi strukturun yaradılması;
 - iqtisadi prosesdə istifadə edilməyən məhsulələrin təzyiq edilməsi;
 - milli və xarici kapitalın bu prosesə calıb edilməsi üçün təzyiq edilməsi;
 - hərbi və sənaye işçilərinin tətbiq etməyi təmin etmək.

• bütün bunların nticasında xalqın rəfah şəviyyəsinin yaxşılaşdırılması
Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyətinin
özəlləşdirilməsi haqqında I Dövlət Programı qəbul edildikdən sonra özəlləşdirilmə
sistemi xarakter almışdır.

Özalşagdırma hakkında I Döviz Programında orta ve in maaşlıların avvalca anonim şirketlere çevrilmesi ve sonra pay sahiplerinin bazaara girilmesi nzedde tutulmuştur. Özalşagdırmanın adabılı yapısını ve bu prosesde xalqın faal iştirakının tamam edilmesi için her bir vatandaşın bilgi almasına gereklidir.

Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illarda dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinə Dövlət Prokurorluğunun əsaslı qəbulundan sonra binni növbədə icarə, ictimai işlər və xidmət naqliyyat, təkinti və bəzən başqa sahələrdə hasilanmışdır.

Dövlət Programı qəbul edildikdən sonra məzələşdirilmə prosesi aşağıdakı məlumatlardan göründüyü kimi geniş və əhatəli olmamışdır.

Azərbaycanda özelləndirilən obyektlərin sayı:

	1995	1996	1997	1998	1999
Cəmi	872	6418	7491	6644	1497
o cəmləndən sonrakı	-	18	326	155	63
Kand təsərrüfatı	-	1	43	62	7
Nəqliyyat	872	184	1729	3546	860
Ticarət	-	389	647	680	179
İnşaat	-	2	36	152	40
Xidmət	-	5140	3877	289	65
Yanmışqılıklılar	-	5	35	48	22
Neft ofisləri	-	194	186	56	41
Sən	-	9	353	1443	534
Otraq və mühəndisliklər	-	-	407	547	111

• DSK 2001

Özallaşdırılan küçük müssisalörün sayı yalnız üç il (1995-1998-ci iller) arsında 7,5 dəfə artmış və fəaliyyət sahaları genişlənmişdir. Belə ki, 1995-ci ildə küçük müssisalörün yalnız naqliyyat sahəsində özallaşdırılmışdır, 1998-ci ildə bu proses iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahalarını şəhər etməşdir.

2000-ci ildə «Azerbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özallaşdırılması» məsəlinin II Dövlət Programı (əlavə və tətbiklər 23. 10. 2003-cü il) məvcud qanunverciliyi və son illar əlkəndə həyata keçirilmiş özalləşdirmə tacibinə nozara alınanq ləzliyinən və yeni müddələrlə işlə zənginləşdirilmişdir. Belə ki, Programın məqsədlərinə iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirilməsi və rəqəbat mühitinin formallaşdırılması əsasında milli iqtisadiyyatın sənətarılığının yüksəldilməsi, iqtisadiyyatı investisiyalar, o cümlədən xarici investisiyalar calıb etmək yolu ilə onun inkişafına nail olunması, bazar münasibətlərinin iqtisadi əsası kimi əzəl mülkiyyətçilər təbaqəsinin genişləndirilməsi və s. kimi müümü mütəddəslər daxil edilmişdir. Programda dövlət əmlakının özallaşdırılması əsulları yenidən nəzardən keçirilmiş və genişləndirilmişdir. Keçmişdən fərqli olaraq bundan sonra müssisalörün fərdi layihələr əsasında özallaşdırılması, əmlakın hərəkatlı vəsaitləşə satışı və müssisalörün müflis elan olunması yolu ilə satışı üzvləndəndən istifadə edilməsi zəruri hesab edilir. Əhalinin sosial müdafiəsinin təmin etmək məqsədilə özallaşdırılan müssisalörələr üzrə işçilər yaranmış borelanın sahibkarları arasında ədniməliyi nəzardə tutulmuşdur. Dövlət əmlakının bir hissəsinin əmək kollektiv üzlənnə və ölkə varəndənlərinə avazlı olaraq verilimini qaydasi müayyan edilmişdir. I Dövlət Programında əmlakın qiymətləndirilmə mekanizmını təkmil deyildi. Belə ki, obyektlərin qiymətləri mövcud bazar komyuturundan fərqlənmirdi. Ona görə də II Dövlət Programında hərəkatların keçirilməsi mənəxəzinin çevikliyin artırılması üçün bu mekanizmdə müəyyən dəyişikliklər edilmişdir.

«Azerbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özallaşdırılmasına II Dövlət Programı» (10. VIII. 2000-ci il) ilə özallaşdırılan müssisə və obyektlərin dairəsi genişləndirilmişdir. Azerbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları ilə strateji sahalarla olan bir əmər sənə maşınçırmaya, kimya, rəbitə və bələdiyyələr və digər müssisə və obyektlər özallaşdırımıya açıq əməl edilmişdir.

Aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə həmən kompleksin emal, xidmət və təchizat bazasının özallaşdırılması üçün tədbirlər görülmüşdür.

Özallaşdırımda xarici investorların iştirakı üçün normativ-hüquqi baza yaradılmışdır. Müssisalörün bazasında sahmdar cəmiyyətlərinin yaradılması, onların özallaşdırılması və fəaliyyətinin tənzimlənməsi prosesi qanunverciliyə uyğun olaraq Dövləti Əmlakının idarə edilməsi üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən davam etdirilir.

1995-2005-ci illar arsında özallaşdırma sahəsində iki Dövlət Programı və 50-dən çox qanun və digər hüquqi-normativ aktlar qəbul edilmişdir və həyata keçirilir.

Azerbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 29. VIII. 2006-cı ilə imzaladığı «Azerbaycan Respublikasının dövlət müssisalörünün idarə edilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi» haqqında Fərmanı özallaşdırılmış və özallaşdırılan dövlət əmlakının idarə edilməsini daha da inkişaf etdirmişdir.

Özallaşdırılan müssisalörün sonrakı tətqiqinə cəmiyyət və dövlət laqeyid

deyildir. Cənubi onlardan samarəli istifadə olunması iqtisadiyyatın inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 iyun 2007-ci ildə imzaladığı Fərmanla qəbul edilmiş tədbirlər paketi diqqəti təsusləsə cəlb edir Paketə daxildir:

1. Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının idarə edilməsinin təkmiləşdirilməsi üzrə Dövlət Programı;

2. özallaşdırılan və idarəetməyə verilən müssisalörələr investisiya qoyulşun üzrəndən nozarət həyata keçirilməsi qaydaları;

3. dövlət müssisalörünün özallaşdırılma qəbəğə sahələşdirilməsi və restrukturizasiyası qaydalar;

4. sahmdar cəmiyyətlərdə dövlətə məxsus sahmlərin idarə edilməsyə vənilməsi qaydaları;

5. özallaşdırılan dövlət əmlakının qiymətləndirilməsi haqqında əsasnamə.

Program xarakteri həmin sahmlərin hər biri dövlət əmlakının idarə edilməsi və özalləşdirmə haqqında qanunverciliyin daha da təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi sahəsində müstəsna şəhərimi təsdiq etməsi malikdir.

1995-2005-ci illarda Azerbaycanda comisi 43118 obyekti özallaşdırılmışdır ki, onun təxminən yarısı (50,7%-i) naqliyyat müssisalörleri, naqliyyat vəsitaları və licarot, 23%-i məişət xidməti obyektlərindən ibarətdir. Özallaşdırılan obyektlər arasında sanaye, kənd təsərrüfatı və tikinti obyektlərinin xüsusi çəkisi comisi 3,4% təşkil edir. 1500-dən çox orta və iri müssisə sahmdar cəmiyyətə çevrilmişdir. [73, cild 2, s. 719-721]

Son hər il ərzində azad sahibkarlığın və iqtisadiyyatın tərəzisi və davamlı inkişafının sürətləndirilməsi, yeni iş yerilarının açılması üzrə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkə xüsusi müssisalörənin sayı artmış və bu, dövlət registrində qeyd olunmuş statistik vahidlərin 7,6 faizi təşkil etmişdir.

Təhlil göstərir ki, ölkə üzrə statistik vahidlərin yalnız 15 faizini dövlət mülkiyyətində olan müssisalörler, 3,7 faizini bolədiyiyər və onların müssisalörleri, 5,7 faizini isə xarici və birgə müssisalörler təşkil edir. Xüsusi mülkiyyətdə olan müssisə və təşkilatların asas hissəsi Föpdan və pərakəndə ticarət, avtomobilərin, məişət mammulatlarının və şəxsi istifadə əşyalarının tamiri» (41,1 faiz), «Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı» (14,8 faiz), «Digər kommunal, sosial və şəxsi təşkilatların göstərilməsi» (10,4 faiz), «Daşınmaz əmlakla əlaqədar amalyatlar, icarə, və istehlakçılar xidmət göstərilməsi» (9,2 faiz) və «Emlək sonayəsi» (8,1 faiz) bölmələrinin payına düşür.

Qeydiyyatda olan müssisə və təşkilatların 53,1 faizi Bakıda, 13,1 faizi Aran əyalətində rayonunda yerləşir. 2007-ci ilin birinci yarısında Azerbaycanda 2683 yeni müssisə yaradılmış və onların 32,5 faizi «Topdan və pərakəndə ticarət, avtomobilərin, məişət mammulatlarının və şəxsi istifadə əşyalarının tamiri», 14,6 faizi «Tikinti», 14 faizi «Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı», 7,4 faizi isə «Emlək sonayəsi» bölmələrinin payına düşür.

Dövlət Əmlakının idarə edilməsi üzrə Dövlət Komitəsində özallaşdırılmış prosesinin dəha da sürətləndirilməsi inqəsədil 2007-2010-cu illəri şəhər edən dövlət programının təyinatı da hazırlanır. Sənəd təkcə özallaşdırımı və deyil, ham da investisiya qoyulşun nozarəti mənəxəzinin təkmilləşdirilməsim, dövlət

əmlakından səmərəli istifadəni, əzalləşdirmədən sonra müəssisələrin idarə olunmasına nəzarəti şəhər edir. Həl-hazırda əzalləşdirme üsulu olaraq investisiya müsbəhələri vəsaitləri əzalləşdirilməyə daha çox üstünlük verilir. Belə ki, 2006-ci ildə 14 investisiya müsbəhəsi keçirilmiş və onlardan 12-si üzrə qalib şirkətlər müyyənəldinərək onlarla qanunvericiliyə uyğun alqı-satqı müqavilələri imzalanmışdır. Həmin müqavilələr görə müəssisələrə qoyulması nəzərdə tutulan investisiyaları həcmi 454 milyon ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da 2006-ci ildək keçirilmiş investisiya müsbəhələri nəticəsində müəssisələrə qoyulması nəzərdə tutulan investisiyalarnın ümumiyyətindən 49 faiz çoxdur.

Ona da qeyd edək ki, strateji sahələrdə, o cümlədən maşınqayırma, neft-kimya, rəbitə, metallurjiyaya sanayesində istlahatların hayatı keçirilənəsi və dövlətsizləşdirilmənin dəha sürətlə aparılması məqsədi ilə illər zürüri işlər görülmüşdür. İlk nobvəhdə, əzalləşdirmək üçün açıq elan edilmiş müəssisə və təskilatlaşdırılmış əmlakının qorunub saxlanılması, onlardan səmərəli istifadə olunması, o cümlədən qeyri-qanuni istifadəyə və icaraya verilimisi həllərin aradan qaldırılması istiqamətində işlər hayatı keçirilmişdir. [Xalq qəzeti, 24. VIII. 2007]

Umumilikdə 2007-ci il ərzində 30-dan çox normativ hüquqi xarakterli sənədlər inlaylıları hazırlanmışdır.

"Dövlət əmlakının qorunub saxlanılması və səmərəli istifadə edilməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 6 iyun tarixli 586 nömrəli Fərmanı ilə bu sahədə normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinin və müasir dövər uyğunlaşdırılmasının əsası qoymulmuşdur. Həmin Fərmanla "Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə Dövlət Programı", "Özəlləşdirilən və idarəetməyə verilən müəssisələrdə investisiya qoyulışının üzərində nəzarətinə həyata keçiriləməsi Qaydaları", "Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilmə qabığı sağlamlaşdırılması və restrukturizasiyası Qaydaları" və "Özəlləşdirilən dövlət əmlakının qiymətləndirilməsi haqqında Əsasnamə" təsdiq edilmişdir.

"Kapital Bank" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin dövlətsizləşdirilməsi, "Sumqayıt elektrikşəhək" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin və "Şaki Regional Enerji Təchizat" Məhəmməd Məsuliyyəti Cəmiyyətinin idarəetməyə verilimi, "Azərbaycan Respublikasında dövriyyəyə buraxılmış dövlət əzalləşdirme paylarından (çeklərləndən) əzalləşdirilmə prosesində istifadənin təmin olunması sahəsində əlavə tədbirlər laqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamları imzalanmışdır.

Özəlləşdirilən kiçik müəssisələrin sayı aşağıdakı kimi olmuşdur: 2001-2474, 2002-3324, 2003-1677, 2004-1954 və 2005-ci ildə 2463 [DSK, 2006, s. 126]. 2007-ci ildə isə 2148 kiçik müəssisə özəlləşdirilmişdir. Əzalləşdirmədən bədəcə daxil olan vəsait illər üzrə aşağıdakı məbləğlərlər olmuşdur (min man.): 1995-87,5, 2000-7638, 2001-18724, 2002-20072, 2003-19317, 2004-31386, 2005-20005 və 2007-ci ildə 44531, 2 min AZN təskil etmişdir.

Məlum olduğu kimi əzalləşdirme məqsəd deyil, 70 il mövcud olmuş iştirəfi iqtisadi sistemi dayışdırma, mülkiyyətin müxtəlifliyini və sahibkarlığın inkişafını təmin etməklə səmərəli iqtisadi sistemə keçmək vəsaitidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev hələ 1999-cu ildə qəriyyətlə qeyd edirdi:

«Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sarbst iqtisadiyyata yul veriləməsi, bazar iqtisadiyyatının yaradılması bizim sirətə məqsədümüzdir». 1994-cü ildə Bakıda «Sahibkarlıq strategiyası və iqtisadi yenidənquruma» adlı beynəlxalq konfransın keçirilməsi sahibkarlığın inkişafına böyük abhamiyat verildiyinə yalnız bir göstəricisi idi.

1995-2007-ci illər ərzində dövlət əmlakının əzalləşdirilməsi nəticəsində 120 mindən çox sahmdar meydana gəlmiş, kiçik dövlət müəssisə və obyektlərinin təbaqəsi formalşənmişdir. [73, cild II, s. 721]. Sahibkarlığın inkişafı sahəsində qəbul olunmuş Dövlət Proqramlarının həsihətin inkişafında vəsisi rolu olmuy, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə dövlət tədbirləri Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasetinin prioritet istiqamətləndən birmən çevirmişdir.

Bu Dövlət Proqramları çərçivəsində iqtisadiyyatın və sahibkarlığın tənzimlənməsi sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, sahibkarlara dövlət maliyyə kəməyi sistemi formalşənmişdir. Sahibkarlıq infrastrukturunun formalşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmış, sahibkarlara əzəmət texniki yardım göstərən struktur formalşmışdır. Sahibkarlara üçün vergi yükünün azaldılması istiqamətində müəyyən adımlar atılmışdır. Belə ki, mənfaat və əlavə dəyar vergisi dərc olun, məcburi şəxslər haqqı əsər salınır, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin bir qismində vəhid vergi tətbiq edilməsi başlanğıcındır.

Sonrakı illərdə iqtisadi və dövlət idarəetmə aparatında aparılan struktur istlahatları ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, o cümlədən, sahibkarlıq sektorunun inkişafına güclü təkan vermişdir. Belə ki, 2001-ci ildə iqtisadi inkişaf tənzimlənməsi tədbirlərinin vəhid qurundan burlaşdırılmasının və idarə edilməsinin əsasını qoymuşdur. Bu illər ərzində sahibkarlığın inkişafı üçün alıcılıq mühitin yaradılması məqsədilə əlkəda bizişs fəaliyyətinin hüquqi bazası dünya təcrübəsi əsasında təkmilləşdirilmişdir və təkmilləşdirilməkdə davam edir.

2002-ci ili sahibkarlığın inkişafında yeni mərhələnin başlangıcı kimi dəyərlandırılmalıdır.

Bu mərhələ Azərbaycan Respublikası Prezidenti canab Heydər Əliyevin yerli və xarici iş adamları ilə aprel-may aylarında keçirilmiş görüşləri ilə başlaşıdır. Əlkəda sahibkarlıq mühitinin dala də ya xarici təsdiqlənməsi məqsədilə avqust-şəyər aylarında imzalanmış bir sər mühüm Fərman və Sərəncamlar əlkəda sahibkarlığın inkişafında yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 17 avqust 2002-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş, "Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Programı (2002-2005-ci illər)" bi iqtisadiyyatda həyata keçirilməli olan dövlət tədbirləri sisteminin yaradılmasında mülliüm rol oynayaraq əlkəda sahibkarlığın inkişafına təkan verməşə başlamışdır. Belə ki, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının avvalı Dövlət Programları əlkəda əsasən KOS sektorunun tətqiqkülü ilə əlaqadardır tədbirləri şəhər edirdi, hazırkı Dövlət Programı artı tətqiqkül tapmış bu sektorla əlkəda iqtisadiyyatın potensialının dəha səmərəli reallaşdırılması baxımından struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinə, bu bölmənin inkişafının çeşidli mexanizmlərinin yaradılmasına iştirak etməlidir.

Ləyiqli variatistik öznələr hələdə də aydın şəkildə həmşəri verdi. Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2003-cü ildən başlayaraq həyata keçirdiyi məqsədönlü və genişmüvafı tədbirlər sistemi kiçik sahibkarlığın sürətli inkişafı sahəsində yeni imkanlar və perspektivlər yaradmışdır. Bu tədbirlər arasında 24 noyabr 2003-cü ildə qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndiriləsi tədbirləri haqqında» və 11 fevral 2004-cü ildə imzalanan «Azərbaycan Respublikası regionlarda sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər) Dövlət Programı müstəsnə şəhərə malikdir. Cənab İlham Əliyevin sahibkarlarla tez-tez keçirdiyi görüşlər bu sahənin inkişafında çevik və realist dövlət siyasetinin formalşamasının əsasını təşkil edir. O, xüsusi vurgulayır ki, «Sahibkarlığın inkişafı bizim siyasetimizin an vacib istiqamətlərindən biridir. Son beş ildə Azərbaycanda sahibkarlıqla məşğul olanların sayı xeyli dərəcədə artmışdır.

Iqtisadiyyatda liberallaşdırma tədbirləri davam etdirilir, sahibkarlara dövlət büdcəsindən güzəştli kreditlər verilir. Müasir standartları cavab verən infrastrukturun yaradılması sahibkarlığın inkişafına ciddi təkan verəcəkdir.

Cədvəl 4.2

ÜDM-da qeyri-dövlət bölməsinin payı, faizlə*

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
ÜDM	10,3	70,8	71,8	73	73,3	73,5	76	81
o cumldan Sanaye	5,5	48,4	51,2	61	66,7	68,5	79,1	87,3
Ticarət	79	63,5	60,4	95,8	97	97,6	90,2	69,7
Kənd təsərrüfatı	61,5	99	99	98	99,3	98,4	97,7	98,9
Ticarət və restoranlar	82,4	98,3	98,4	98,9	98,5	97,8	98,3	98,6
Nəqliyyat	4,6	62,6	63,6	60,3	36,7	42,1	42,1	63,5
Rabitə	10	57,8	62,8	71,4	90,9	81,7	81,5	74,8
Sosial və sərvət idarətlər	24,1	78,8	84,2	59	52	47,7	32,7	32,7

*[44, 2007, s. 365]

Cədvəl 4.2 məlumatlarından göründüyü kimi görülen tədbirlər nticəsində iqtisadiyyatda özlə bölmənin payı durmadan artır və 2005-ci ildə ÜDM-un 2/3 hissəsi qeyri-dövlət sektorunda yaradılmışdır. Həmin nisbat 2006-ci ildə artıq 81%, 2007-ci ildə isə 84% təşkil etmişdir.

Özlə bölmənin xüsusi çəkisi kənd təsərrüfatında, ticarət, xidmət sahələrində xüsusilə yüksəkdir.

Sovet dövlətinin 70 il ərzində sıradan çıxardığı iqtisadi sistem Azərbaycanda müstəqillik illərində cəmi 15 il ərzində bərpa olundu. Sahibkarlığın camiyyatda rolü xeyli möhkəmlənmüşdür və bu təsəbənin içtməli hayatı aparıcı rolü həmi tərəfindən qəbul olunur. Bazar münasibətləri insanların öz uğurları, öz ziddiyatları və çənənlilikləri ilə düşüncə tərzində da inqilablı dəyişikliklər yol açmışdır.

Ölkəmizdə kiçik biznesin inkişafı cədvəl 4.2 və 4.3 məlumatlarından göründüyü kimi müəkkəb bir şəraidi yüksələn bir xətsə çərçivəndədir. Müssəslərinin sayı qeyri-sabitlik göstərsə də, orada işleyənlərinin sayı və məhsul buraxılışının

hacmi dinamik şəkildə artır.

Cədvəl 4.3

Azərbaycanda kiçik müəssisələrin inkişafının asas göstəriciləri

İllər	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vətud	İşləyənlərin sayı, nəfər	Orta hesabla bir müəssisədə	Orta əyləq amək haqqı, manat	Məhsulun (itlənn, xidmətlər) hacmı, minat
1990	4611	92186	20	22,4	0,06
1995	7226	59406	8	7,7	56,9
1996	13229	86708	6	7,5	126
1997	16027	94847	6	7,2	194,1
1998	16504	114893	7	10,2	241,1
1999	19063	83756	4	30,1	278,2
2000	24254	99778	4	33,9	434,4
2001	25121	118714	5	33,6	433,1
2002	24721	125804	5	52,6	724
2003	21178	187521	9	56,4	1083,9
2004	19462	135831	7	73,9	1420,7
2005	14410	105663	7	51,2	673,2
2006	12232	90134	7	81,7	719,9

1990-1998-ci illarda kooperativlər daxil olmaqla
Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, 2007, s. 112-113

4.3. Yeni camiyyət quruculuğunun möhkəm iqtisadi tamamlı - global üsüflərə doğru aparən magistrallı xətdir.

Kökli iqtisadi islahatlar yeni camiyyətin və dövlət quruculuğunun möhkəm zəminini təşkil edən iqtisadi bazısı formalaşdırılmışa başladı. K. Marksın belə bir müddədən bu gün üçün də shəhərə malikdir. «Camiyyətin müəyyən icimali şəhərin uyğun galan hüquqi və siyasi təsirinən camiyyətin iqtisadi strukturu real bazis üzərində yüksəltmə» [268, Q. 1, s. 97].

«İnformasiya camiyyəti: iqtisadiyyat, camiyyət və mədəniyyət» adlı fundamental osar yazmış amerikan sosioloq Manuel Castells da öz tədqiqatlarını hamim ideya əsasında aparı və göstərir: «Yeni dünya ikinci minilliyin sonunda formalaşır. O, 60-ci illərin sonu, 70-ci illərin avvallarında üç avtomon prosesin tarixi qoşşaqında yaranmışdır. 1. inforasiya texnologiyasında inqilab; 2. kapitalizm və etatizmın bəhrəni və onların sonrakı restrukturizasiyası; 3. libertarianizm: insan hüquqları uğrunda mübarizə, feminizm, ətraf mühitin qorunması kimi

madani-sosial hərəkətlərin çıxışlanması. Hənən proseslər arasında qarşılıqlı təsir və onlardan doğan reaksiya yeni dominant sosial strukturu, şəbəkə cəmiyyətinə, yeni global iñisasiyiyatını və yeni mədəniyyəti - real virtual mədəniyyəti yaratdı. Hənən iñisasiyiyatın, hamim cəmiyyətin və hənən mədəniyyətinin əsasında duran məntiq, həmçinin qarşılıqlı əlaqədə olan içtimai hərəkətlərin və sosial institutlarının əsasını təşkil edir. [188, s. 492]

İñisadi etmə müasir iñisasiyati, modern iñisadi bazis cəmiyyətin siyasi və sosial strukturunun da modernlaşmasının vacib şəhididir. Belə ki, Adam Przevorski demokratiyinin yaradmasına sosial-iñisadi şəraitla siyasi şəraitin kəsişmə nöqtəsindən görür. M.Duverger və S. P. Huntington kimini tanınmış politoloqlar demokratiani «varlı millatların siyasi sistemini» hesab edirlər. Huntingtona görə, «yxoxsulluq demokratianın an asas maneəsidir və demokratianın göləcəyi iñisadi inkişafın galaxiyindən asildir. İñisadi inkişafın mənasıdır demokratianın yayılmasına mane olan amillərdir. Duverger haqqı olaraq hesab edir ki, demokratia hər kəsi üçün, «xalqın hər qrupu üçün» müstaqilidir. Demakdir. «Bu da malum bir yaşayış səviyyəsinə, malum baza təhsilini, malum sosial bərabərliyi və malum bir siyasi tərzələri» təsob edir. [73, cild II, s. 583]

Bəlkədə, Heydar Əliyevin radikal iñisadi islahatlar strategiyası, İlham Əliyevin iñisadi inkişafın diversifikasiyası əsasında sürətli iñisadi yüksəlşən strategiyası yeni cəmiyyəti quruculuğunu fundamental əsasıdır. Yüksələn xatə inkişaf edən iñisadi bazis cəmiyyətin transformasiyasının əsasını təşkil etdi; ölkənin qlobal üsürlərə doğru inamlı addımlaması üçün əsaslı zəmin yaradı.

Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İñisadi sabitlik təmin olunmuşdur.

2. Ölkənin tabii sarvətləri üzrəndə mili hegemonluq barpa edilmiş və həyata keçirilən uğurlu nəfəs strategiyası sayəsində zəngin nəfəs ehtiyatları geniş miqyasda maniçsənilməyə və ölkənin ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilməyə başlamışdır.

3. Kökülü iñisadi islahatlar nəticəsində bazar iñisasiyiyatı prinsiplərinə əsaslanan iñisadi strukturun formallaşması istiqamətində ciddi addımlar atılmış, özlə bölmə cəmiyyətinin inkişafının aparte qüvvəsinə çevrilmişdir.

4. Tərəpgün kəndlərlə təmənnasız verilməsi nəticəsində kəndlərdə yeni istehsal münasibətləri formallaşmışa başlamışdır.

5. Azərbaycan dövlətinin sosial yönünlüyü ciddi şəkildə artmış, «qara qızılı, insan qızılı» çevrilməsi üçün genişməyəsi tədbirlər sistemi həyata keçirilməye başlanılmışdır.

6. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərinə bərabərhüquqlu subyektinə çevrilib.

Açıq qapı siyasetinin ardıcıl olaraq tətbiq olunması, xənci iñisadi əlaqələrin genişləndirilməsi ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsünün füstünükllərindən səmərəli istifadə olunması üçün yeni imkanlar yaradılmışdır.

Surotda iñisadi inkişafın əsas göstəriciləri: ÜDM-un dinamikası.

Ölkənin sosial-iñisadi inkişaf səviyyəsinin müsayyən edilməsi üçün BMT göstəricilər kompleksi müsayyən etmişdir. Bu göstəricilərə aşağıdakılardan daxildir: sanayicəlşəmə, şəhərloşma, orta təbəqənin genişliyi, insan inkişaf indekslərinin

dinamikası, ÜDM, adəmباşına ÜDM, yaşayışın keyfiyyəti, iñisadiyyatda qeyri-mutənasiblik səviyyəsi, təhsil, salyuq, rəbitə və naqliyyatın vəziyyəti.

Bu göstəricilər arasında ÜDM və adəmbaşına mili galır göstəricilərin özünaməxsus ürət tutur.

Heydar Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi radikal iñisadi islahatlar nəticəsində müstəqiliyin ilk illərində ölkədə dərinləşən dərin sosial-iñisadi böhrannın qarşısı tam alınıb və sabit inkişaf istiqamətində dönsə yaradılmışdır. 2003-cü ildən ölkə dinamik inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur.

Cədvəl 4-4

Ümumdaşılı məhsul*

İllər	Cəmi mln manat	mln. dollar	Adəmbaşına	
			mln. manat	Dollar
1998	1,5	2443,3	207,8	346,3
1999	2,7	703,1	373,6	98,3
1992	24,1	1309,8	3318,6	180,4
1993	157,1	1326,9	21302	179,9
1994	1873,4	1629,3	250568	217,0
1995	2133,8	2415,2	282,1	319,3
1996	2732,6	3190,8	357,5	416,1
1997	3158,3	3960,7	409,2	513,2
1998	3440,6	4446,4	441,5	570,6
1999	3775,1	4583,7	480,1	582,9
2000	4718,1	5272,8	595,1	665,1
2001	5315,6	5707,7	665,2	714,3
2002	6062,5	6235,0	752,9	774,4
2003	7146,5	7276	880,8	896,8
2004	8530,2	8680,4	1042	1060,3
2005	12522,5	13238,7	1513,9	1600,4
2006	17735,8	19853	2120,3	2373,3
2007	25228,1	29399,9	2980	3473,9

*[44, 2006, s. 365; 41, 43 2008, s. 60]

1991-1995-ci illər ərzində istehsal olunmuş ÜDM hər il 13-20% azalırdısa, bu azalma 1995-ci ildə dayandırılmış və 1996-ci ildə onun fiziki həcm indeksi əvvəlki ilə nisbətən 13% artmış və cədvəl № 3.3. 1 məsləhətlərindən göründüyü kimi sonrakı illərdə bu artım davam etmiş və iləhəl sürətlənmişdir. Belə ki, 1997-ci ildə ÜDM-un artım sürəti 5,8%, 1998-ci ildə 10%, 1999-cu ildə 7,4%, 2000-ci ildə isə müstəqiliyindən sonrakı illərdə rekord səviyyəsinə qataraq 11,2% təşkil etmişdir.

Son dörd ildə (2004-2007-ci illər) Azərbaycan iñisadi inkişaf sürətinə görə regionda və dünyada lider dövlətə çevrilmişdir. Belə ki, 2004-cü ildə ÜDM-un artım sürəti 10,2, 2005-ci ildə 26,4, 2006-ci ildə 34,5%, 2007-ci ildə isə 25% təşkil etmişdir.

Müqayisə üçün ölkə qrupları üzərində ÜDM-un orta illik artım sərətini nəzərdən keçirmək məqsədəyənqdır. [73, cild II, Fikret Elmə, s. 586]

Ümumdaşılılı mahsulun orta illik artım sərəti (%-la)

No		1991-1995	1996-1999	2000-2005
1	AB-nin veni üzvləri	-5	4	5
2	Baltıkimə ölkələr (Estoniya, Latviya, Lituva)	-10	4	7
3.	Mərkəzi Avropana (Çexiya, Macarıstan, Polşa, Slovakiya, Sloveniya)	0	4	4
4	AB-nin namizəd ölkələr (Bolqarıstan, Xorvatiya, Rumınıya, Türkiyə)	-1	-1	4
5	Balkan ölkələri (Albaniya, Bosniya-Herseqovina, Makedoniya, Serbiya və Qaradağ)	-5	2	4
6	MDB dövlətləri	-11	2	8
7	Rusiya Federasiyası	-9	-1	7
8	Belarus, Moldova, Ukrayna	-12	-1	7
9	Orta Asiya ölkələri	-9	2	7
10	Cənubi Qafqaz ölkələri	-14	6	9
c	cümüldən Azərbaycan	-16	6	13

90-ci illərin ikinci yarısında radikal iqtisadi İslahatların start götürməsi və uğurla davam etdirilməsi, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi prosesi, vergi və bank sistemində İslahatların aparılması, xarici investisiyaların təşviq edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətin üçün işgüzar mühitin yaxşılaşdırılması və bəzək digər tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi ölkə iqtisadiyyatında başlanğıc dırçılıq milli iqtisadiyyatın bütün sahalarında özünü bürüntü vermişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən sanaye an iri və aparıcı sahədir. Həmin sahənin ümumi mahsul 1995-2000-ci illər arzında daha 4 dəfə artmışdır. 2007-ci ilda isə 2003-cü ilə nisbətən daha 4 dəfə artmışdır. Iqtisadiyyatın kapital qoyuluşları 1995-2000-ci illərdə 4, 2 dəfə, 2000-2006-ci illərdə isə 70 dəfə artmışdır. 967, 8 milyon dollarlardan 6837, 9 milyon manata çatmışdır. Bazar münasibələrinin müarakək və ziddiyatlılı keçidi kand iqtisadiyyatda istehsal olunan məhsulların həcmi, 2000-2007-ci illərdə isə 2, 1 dəfə artmışdır. Nəqliyyatda yüksək dövriyyəsi müvafiq dövrdə 2 və 4, 9 dəfə çoxalmışdır.

Müstəqil Dövlətlər Birliyi Statistiki Komitəsinin məlumatına görə, 2006-ci ildə ümumi daxili mahsulun bu ölkələrdəki artımı 7% olub ki, bu da keçən illə müqayisədə təqribən 2 dəfə çoxdur. 2006-ci ildə ÜDM artımı Azərbaycanda 34 faiz, Ermenistanada 14, 8 faiz, Qazaxistanda isə 10, 4 faiz olub. Rusiya 7, 2 faiz göstəricisi ilə birliklə ölkələr arasında 7-ci yeri tutur. Beləliklə, qurum Azərbaycanın liderliyini bir dəfə təsdiqləyir.

Bu artım, ilk növbədə, neft amili ilə bağlı olmaqla yanaşı, iqtisadiyyatın bütün sahalarında məhsul və xidmətlərin buraxılışının artmasına və istehsal xərclərinin azaldılmasına və müvafiq olaraq sahələr üzərində yaranan dəyərin xüsusi çöküşünün artması ilə bağlıdır. Bu isə iqtisadi samarəliliyin yüksəldilməsinin mühüm

göstəricisidir. Belə ki, 1995-1999-cu illərdə iqtisadiyyatın bütün sahalarında yaranmış əlavə dəyərin ümumi buraxılışda xüsusi çöküsü 47,52% təşkil edirdi, son beş il arzında onun xüsusi çöküsü 56,4-57,8% arasında dəyişib [44, 2007, s. 361]. Sənayedə yaranmış əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çöküsü 2000-ci ilə nisbətən 11, 5% artaraq 2005-ci ilde 47, 5% təşkil etmişdir. Həmin dövrədə kənd təsərrüfatında yaranmış əlavə dəyərin ÜDM-dəki pay 6, 7% azalmış, təkintidə isə 3, 5% artmışdır.

Sənayedə qeyri-neft sektorunun hesabına yaranmış əlavə dəyərin payı 79,1%-a, kənd təsərrüfatında 97, 7%-a, icarçı və restoranlarda 98, 3%-a, təkintidə isə 90, 2%-ə çatmışdır.

Xarici ticarət dövriyyəsi 1995-ci ildə 1304, 4 mln. dollardan 2000-ci ildə 2917, 3 mln. dollara yüksələrək 2, 2 dəfə artmışdır. 2000-2007-ci illərdə isə 2917,3 mln. dollardan 11766, 9 mln. dollara yüksəlməyi təxminən 4 dəfə artmışdır.

Iqtisadi inkişafın en müümən göstəricisi adəmباşına məhsul istehsalıdır.

Azərbaycanda adəmباşına məhsul istehsalı SSRİ-nin mövcud olduğu 70 il arzında canisi 340 dollar (1990-ci il) səviyyəsinə keçməmişdir, müstəqillik illərində - 15 il arzında - 3473,9 dollara yüksəlmüşdür. Həmin göstərici 1995-2007-ci illər arzında 10, 2 dəfə artmışdır. Yalnız son beş il arzında (2003-2007-ci illər) adəmbaşına ÜDM istehsalı 3, 9 dəfə artmışdır. Dünya ölkələrinin təcrübəsində ÜDM-un iki dəfə artımı üçün on il təşkil tələb olunduğu nəzərə almarsa, Azərbaycanda bu sahədə iddia olunmuş naılıyyət olduğuna yüksəkdir. Beynəlxalq təşkilətlər adəmbaşına milli galır istehsalına görə Azərbaycan artıq orta səviyyəyi inkişaf etmiş dövlətlər qrupuna aid edir. Əgər canisi 10 il avval, 1997-ci ildə, Dünya Bankı özünün illik hesabatında ölkəmizi adəmbaşına milli galır istehsalına görə 480 dollar (1995-ci il) iddia olunanın az galır ölkələri (Morzambik, Efiopiya, Tanzaniya, Mavritaniya) və b1 sırasına daxil etdiyi nəzərə alırsanız, bu, tanrıx şəhəmiyyəti bir hadisidir. Birleşmiş Millətlər Təşkilatının «İnsan inkişafı haqqında hesabatında» (2006-ci il) Azərbaycan bir çox digər göstəricilər üzərində orta səviyyəyi inkişaf etmiş ölkələrin qrupuna daxil edilmişdir. Bu göstəricilərdən ən müümən «İnsan inkişafı İndeksi» (III) üzrə ölkəmiz 0, 736 həndən 177 ölkə arasında 99-cu sıradə dayanmışdır. «Dogulanların gözənlənilən yaşayış müddəti» göstəricisine görə 111-ci yerdə, oxumaq-yazmaq səviyyəsinə görə 14-cü yerdə dayanmışdır. Adəmbaşına ÜDM istehsalına görə isə 108-ci yerdədir. [73, cild II, s. 587].

Bunlara baxmayaraq, Azərbaycan bir çox digər göstəricilər baxımından Rusiya da daxil olmaqla digər postsovet respublikalar kimi «keçid» iqtisadiyyatın ölkəsi kimi qalmadıqdan davam edir. Ona görə də ölkədə 90-ci illərin avvalından yığılmaqla qalmış ağır mirasın - deformasiya olunmuş iqtisadi strukturun, mütonəsibliyin tamın olunması, yoxşullğun, issizliyin azaldılması, yaşayış keyfiyyətinin yüksəldilməsi, insan amilinin inkişafının dünya standartları səviyyəsinə yaxınlaşdırılması, üçün dərin transformasiya prosesinin dəlu də dərinləşdirilməsi gününəcəcə massalıləşəndəndir. BMT-nin yuxarıda adı çəkilən hesabında da «Azərbaycan iqtisadiyyatının həzər keçid mərhələsində və dövlət nəzarəti altında olduğunu» göstərilir. İşleyənlərin 32, 2%-nın dövlət işçisi olması faktı burada əsas meyar hesab edilir. Lakin milli galırın 84%-nin əzəl həlmədə istehsal

olunduğu nəzərə alırsanız, ölkəmizdə bazar mexanizminin rolunun daha yüksək olduğu məlum olur.

Kecid iqtisadiyyatı ölkələrində iqtisadi azadlıq göstəricisi bazar iqtisadiyyatı mexanizminin İsləməsi baxımından müümən əhamiyət kəsb edir. Malum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatında iqtisadi azadlıq anlayışı sədlorın iqtisadi fəaliyyətdə sarbast mögl olması və bu fəaliyyət nəticəsində əldə etdiklərə galirlərin kanardan heç bir müdaxilə olmadan azad sürətdə istifadə etmələrini ifadə edir. Təsəbbüs-karlı, mühəbadə, səvərləşmə, mülkiyyət, şəqimpə və beynəlxalq ticarətdə sarbastlıq iqtisadi azadlığın müümən elementləndir. Təbiidir ki, iqtisadi azadlıq səviyyəsi müxtəlif ölkələrdə müxtəlif dərəcədir. Ona görə də iqtisadi azadlıq dərəcəsinin müyəyan etmək üçün beynəlxalq işşkilətlər iqtisadi Azadlıq Indeksi (AI) hazırlanırlar. Bu indeksi iki beynəlxalq qurum hazırlayırlar: Kanadada yerləşən Frazer İnstitutu və Vəsiqətindən yerləşən Heritage Fondu. Indeks 20 müxtəlif meyarlar əsasında hazırlanır. Məqsəd həmin meyarlar əsasında «azad iqtisadiyyat» və «azad cəmiyyət» anlayışının mümkinlik qadır geniş yaşaymaq və ölkələrin həsabda təhdit gərmələrini tövsiyə etməkdir. Taşkilatların nəzərə alındıqları meyarlar arasında «dövlətin rolunun boyukluluğu», «hüquqi struktur və mülkiyyət hüququ», «əgələm valyuta», «icarət sarbətliyi», «iş dünyası, işçi qüvvəsi və maliviyə bazarları sahəsində tənzimləmlər» kimi göstəricilər daxildir. [73, cilt II, s. 590-591].

Azərbaycanda iqtisadi azadlığın vəziyyəti Vəsiqətindən Heritage Fonduun hazırlığı və The Wall Street jurnalında dərc olunmuş iqtisadi Azadlıq Indeksi haqqında hesabatda özəksin tapmışdır. Hesabatda [73, cild II, s. 595-597] Azərbaycanın siyasi müstəqillik əldə etdiğindən sonra dövrə iqtisadi azadlıqlar baxımından son məməmlətlər işığında nəzarə salınır. Müyəyan edilmişdir ki, Azərbaycan iqtisadi azadlıq baxımından 157 ölkə arasında 107-ci yerda dayanmışdır. Asiya-Sakit Okean regionunda yerləşən 30 ölkə arasında Azərbaycan 30-cu yerdədir və regionda orta göstəricidən az da olsa yüksək mövqe tutur. Verilmüş əraflıda ölkəmizdə AI 1996-2007-ci illərdə yüksəkən xatla artır. Hesabda göstərilir ki, Azərbaycanda özləşdirmənin yüksək sərətlə getməsi dövlət məsələlərinin azalmışdır. Ticarət azadlığı (67,6%), maliyyə azadlığı (87,2%), dövlət müdaxilələrinin azlığı (86,6%), işçi qüvvəsi sahəsində azadlıqlar (65,4%) baxımından ölkəmiz dünyada mövcud olan orta göstəricidən xeyli yüksəkdir.

Azərbaycanda 1998-2007-ci illər arzında AI 27%-dan 54%-ə qədər yüksələrək cəmi on ilda 2 dəfə artmış və dünyada orta səviyyəyə çatmışdır. Digər tərəfdən isə göstərilir ki, keçid iqtisadiyyati şəhərində mövcud olan Azərbaycan iqtisadiyyatı hələ öz həllini gözəyinə bir sərənəmlərlə üz-üzədir. (investisiya 30%, korupsiya 22%).

Yuxarıda verilmiş indeksləri təhlil ədan Türk iqtisadçıları Muzaffer Aca və Bahadır Akın belə bir nəticəyə gəlirlər: «Bazar iqtisadiyyatı uzun müddət mövcud olmuşdurken sonra bazar iqtisadiyyatına keçmək asan bir iş deyildir. Öğrə nəzərə alınsa ki, dünyada analoq olmayan bu prosesdə əhamiyətli tətilişlər nəil olmayan ölkələr kifayət qədər çoxdur, o zaman Azərbaycanın əldə etdiyi nailiyyətlərin tam əminliklə ümidiyəcisi hesab etmək olar». [73, cilt II, s. 597].

4. 4. Məqsədönlü dövlət tənzimləmələri - İlahə Əliyevin strateji korusunun əsasıdır.

Biz Azərbaycan güclü dövlətə çevirməliyik. Bu vəzifə bizi müddət avval qurşaq qoyulmuşdur və biz bu məqsəd doğru işlədiyik. Azərbaycanda apurulan iqtisadi işlətlərlə öz əmərsəni vərməkdədən. Biz un dörd il ərzində iqtisadi inkişaf həkimindən dənizdə ən sürətli inkişaf ədan olmayık.

İlahə ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Konseptual baxış, Azərbaycan müstəqillik əldə etdiğindən və bazar iqtisadiyyatının əsasları qoyulmaya başlıdından sonra bütün postsovjet ölkələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda dövlətin iqtisadi həyatda rolu müasəlisin müənaşətətənəkən sərətdə dayıydı.

İctimai həyatda istehsal vasitələri üzərində dövlət mülkiyyətinin və dövlətin hegemoni olduğunu Sovet dövləti iftəsa uğradıqdan sonra dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici funkciyasının maksimum dərəcədə azaldılmasını ölkənin yeganə xələ yolu hesab edənlər, hakimiyətin yüksək etalonlarında təmsil olundular. Bazar iqtisadiyyatı - liberalizmə - dövlətin tənzimləyici rolunu kimi bir-biri ilə əlaqədar olan mənşələrlə arasında nisbatlı sonuncunun aleyhinə əsaslı sürətdə dayıydı.

Bütün bu ölkələrdə dövlətin totalitər rolü haqqında (Baltık ölkələrin respublikalarından başqa) bir ifratçılıq başqa ifratçılıqla əvəz olundu, yəni dövlətin iqtisadi funksiyası minimuma endirildi.

Hədəfələrin sonrakı gedisi göstərdir ki, hər iki ifrat nüqtəsi-nəzər olduqca ziyanlıdır. Çünkü yaşıçı məlumdu ki, bazar iqtisadiyyatı şəhərində dövlət müdaxiləsi olmadan və ya bu müdaxilə minimuma endirildikdən iqtisadiyyat əsasları şəkildə faaliyyət göstərə bilər, xaos yaranır və aradan qaldırılması çətin olan ziyanlı nüatalar törəyir bilər.

Dövlətin ösunün müstəqil mövcud olması və dəha da məhkəmələnməsi üçün də məqsədönlü iqtisadi sistemin yaradılması vacib əmdir. Dövlətin sistemini yaradıcı fəaliyyəti iqtisadi infrastrukturun sənətəliliyi və həyata dözməliliyünün hədəffidə amıldır.

Iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və bazar iqtisadiyyatı həlli-lərinin başa düşdükləri kimi bir-birinə zidd mənşələr deyil, əksinə bir-birinə təmamiləyir. Reallıqlar göstərir ki, dövlət müdaxiləsindən azad, heç bir məhdidiyyət qoyulmayan bazar iqtisadiyyatı yalnız nəzarəyyələrdə mövcud ola bilər və belə bir «əalis» model dünyasın heç bir yerdində sənəqanın keçirilməmişdir. Çünkü bazar müyəyan avtomatik tənzimləmə mekanizmının nüaliq da, çoxsaylı gözlənilməz və ciddi problemlər yaradır. Bunlar dövlət tərəfindən ağ illə tənzimlənməsə, ölkədə mövcud olan sosial tərəzli və nizamın əsaslarını sənədə həllər Çünkü bazar öz-əzüñə dayanıqlı iqtisadi infrastruktur sistemini yaradıb inkişaf etdirə bilər.

Tənki təkamül prosesi göstərir ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin haqqı

inxisfdə apənci mövqə qazanmalarında dövlət həlledici rol oynamış və oynamadıq davam edir. Bu ölkələrin, demək olar ki, hamisində XX əsr arzında dövlətin həyata keçirdiyi genişmüqayisli tənzimləmə tədbirləri və sosial programlarının başlıca məqsədi sərt qanunları asasın fəaliyyəti göstərən bazar mexanizminin mənfi natiqlərinin aradan qaldırılması, ona sosial yönümlülük veriləmisi, potensial sosial konfliktlərin azaldılması, bəzi inhişar və qruplaşmalanın dağdıcı fəaliyyətin qarşısının alınmasıdır.

90-cı illərin hərinci yarısında Azərbaycanda özünü göstərən sosial-iqtisadi fəlakətlərin başlıca sabahlarından biri yeni və samarəli dövlət mexanizmi yaradılmışdan kəhnələrinin ləğv edilməsi və dövlət məşininin zəifləməsi, keçmişdə ictimai həyadə apənci mövqə iutan dövlət müəssisələrinin iflic vəziyyətinə düşməsi, iqtisadi fəaliyyətin normativ-hüquqi bazasının olmaması, həkimiyət mexanizminin zəifliyi təşkil etmişdir. Dövlətin zəifliyi isə iqtisadiyyatın kriminallaşmasına aparan yoldur.

Biz qloballaşdır bir dünyada yaşaymışıq. Gətirdikcə dərinləşdirmə olən və bütün dünya dövlətləriñ öz təbii axarına calb edən genişmüqayisli qloballaşma proseslərin onun, istor ümündündü miqyasda, istərsə də mili səviyyədə idarə olunmasını tələb edir. Bu proseslər mili dövlətlər qarşısında keyfiyyətə yeni tələblər qoyur. Zəmanət tələb edir, ki, onlar adət etdiyimiz makro və mikro iqtisadi tənzimləmlərlə yanşı - bəyinhalq alımla, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi axınlarına müdaxilə etmək, proqnozlaşdırmaq və iqtisadiyyatın tənzimləndirmək kimi çox mühüm funksiyaları da yerinə yetirsinlər. Ənanan dövlətlər qloballaşma sarısında iki cəbhəyə qarşı mübarizə aparmaq məcburdurlar: 1) Ölkənin daxili problemlərinə qarşı; 2) Nazarətən çıxmə təhlükəsi doğuran transmili qüvvələrə qarşı.

Müsəris iqtisadiyyatda dövlətin tənzimləyici rolü olduqca anlımsızdır. Tənzimləmə tədbirləri həzarın mənfi natiqlərinin aradan qaldırılması, ətraf mühitin qorunması, maliyyə sektoru və inhişarların fəaliyyətinə şəhər edir. Dövlətin rolü ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qəbuliyyətinin artırılmasında, elmi-tehniki təsərrüatın stimullaşdırılmasında, infrastrukturun yaradılmasında, informasiyanın toplanması və işlənməsində, mili sahibkarlar üçün alverişli əsgərər və vergi mühitinin yaradılmasında, xarici kapital və işçi qüvvəsinin axımının tənzimlənməsində olduqca anlımsızdır.

Qlobal maliyyə-iqtisadi mühitinə integrasiya etməyə başlayan gənc dövlətlərin modernlaşması, onların lider dövlətlərə yaxınlaşma arzuların hər şeydən avval dövlətin özünün modernleşməsinin, onun funksiyalarının yenidən qurulmasını və təkmilləşdirilməsini, idarəetmə strukturunun rasionallığındırılmasını və həlledici qararların qəbul edilmə mexanizmını da daxil olmaqla idarəciliğilərətərinin yeniləşməsini tələb edir. İslahatlar aparıclaraq dövlət qurulğunun qloballaşmanın tələblərinin uyğunlaşmasının gecikdirilməsi ciddi maddi, intellektual və manavi-psixoloji itkiyərək yola qədər, iqtisadiyyatın stagnasiyasına vəziyyətinə düşməsinə səbəb ola bilər. Iqtisadiyyat idarəetmə mexanizmində bu gün samarəli olan alət, sabah başqa röldə ola bilər. Ona görə də cari vəzifələr həll edildikdən qlobal proseslər nazara alınmadıq sabahki problemlər haqqında düşünmək lazımdır. Bu isə uzun müddətilə inkişaf strategiyasını tələb edir.

Kecid iqtisadiyyatı ölkələrinin sosial-iqtisadi modernlaşməsinin əsasını

liberallaşma ideyəsi təşkil edir. Bunu kütlələrin yaradıcılıq enerjisinin asförə olunmasına yönəlmış ictəmir təsərrüatının inətiqəti tələb edir. Lakin sovet inzibati-amurlik sisteminin sıxından sonra planlaşdırılmışdır. İmraza edilməsi iqtisadiyyatın samarəli idarə olunması məntiqinsiz uyğun deyildir. Bu zaman qarşıya qoyulan konkret məqsədlərə doğru dövlətin işliləşməsi SSRİ dövründə mövcud olan bürokratik - iştiracı təsərrüatçılarından fərqləndirmək lazımdır. Həl planlaşdırmanın əsasını inzibati-amurlik əsaslıdır, iqtisadi-maliyyə amurlı təşkil etməlidir. Ona görə də hesab edirik ki, əlkəmizdə yəni prinsiplər əsasında fəaliyyəti göstərən Planlaşdırma və proqnozlaşdırma orqanının yaradılması vacibid.

Son 20 ilədə inkişaf etmiş sanaye ülkələrinə səviyyəsinə yüksəlmüş Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, onlarda müvəffaqiyyətə müləsir iqtisadi mexanizməndən samarəli istifadə etməklə nail olmuşlar. Onların yeridikdikləri siyaset ümumi iqtisadi təhsilin sürətli inkişafı, orta və ali məktəblərə yolların geniş açılması ilə yanğıñ öz vəzifələrinə aydın dark edən, sərisiqli və masuliyətli dövlət administrasiyası yaradılmışdır. Bəlsə administrasiya savadlı makroinqisidə tənzimləmə apardı, makroinqisidi situasiyani sabitləşdirir, mülkiyyətə sözsüz təminat venr, eibarlı və çevik bank sistemi yaradılmasına, investisiyaların artırılmasına xidmət edir. Həmin dövlətlərin xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi, maliyyə sistemini inkişafı, idarəi avaz edən və ixrac-yönlü sonayenin inkişafı sahəsində yeridikdikləri siyaset iqtisadiyyatın modernlaşdırılması və qabaqcıl dövlətlər səviyyəsinə yüksəldilməsində həlledici rol oynamışdır.

Apənci bəyinhalq təşkilatları da gənc ölkələrdə dövlət quruculuğunun modernlaşdırılması və iqtisadi siyasetin qloballaşmanın tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilməsi təsviyyələri ilə çıxış edirlər. Məsələn, Dünya Bankı 1996-ci ildə hazırlanmış olduğu illik hesabatını planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid məsələlərinə həsr etmiş və həzarın fəaliyyətinə təmin edən modern işsəsələrin yaradılmasına xüsusi diqqət vermişdir. Onun 1997-ci ildə hazırlanmış olduğu illik hesabat isə "Dövlət dəyişən dünyada" adlandırılmışdır. Hesabatın əsas məzmununu samarəli dövlətin yaradılması ideyəsi təşkil edir. 1999-2000-ci illərin yekununa həsr edilmiş hesabatda isə inkişaf problemləri ona qloballaşmanın əsası nöqtəyi-nazərindən təhlil edilir və bəlsə adlandırılmışdır. "Qlobal iqtisadiyyatın hamısı işləməsi üçün".

Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğun memarı olan Ümummilli Fider Heydar Əliyev iqtisadiyyatda müsəris tələblərə uyğun dövlət tənzimləmələri sisteminin da əsasını qoyması, müraciətə bir şəraidi inzibati-amurlik sistemindən bazar iqtisadiyyatın prinsiplərinə əsaslanan samarəli dövlətçilik mexanizmini formalasdırırmışdır.

Iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi sisteminin dala da təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi missiyyəti canab İlham Əliyevin üzərinə düşür. O, prezident seçildikdən sonra Nazirlər Kabinetindən ilk iclasında program xarakteri çərçivəndə deməmişdir. "Azərbaycanda son illər ərzində aparan iqtisadi siyasetin çox uğurlu olubdur və Azərbaycanın galəcək inkişaf üçün də gözəl təmol yaranıbdır. Biziñ hamimiz vəzifəsində ki, bu siyaseti davam etdirik, əldə olunan bu uğurları artırıq və Azərbaycanın hərəkətli inkişaf üçün böyük imkanlardan istifadə edərək

qoyulmuş bu gözəl təmalın üzərində müasir Azərbaycan yaradıq».

Tarixi təcrlübə göstərir ki, hökumət o zaman yaxşı natiçələr alda edə bilər ki, öz qarşısına həyata keçirilməsi mümkün olan real vəzifələr qoymuş olsun.

Ölkə qarşısında duran problemlər kompleksindən on vacibini seçmək və iqtisadi siyasi hamim istiqamətə yönəltmək dövlət başçısından böyük əstəlik tələb edir. Bu barədə iqtisadi nəzarəyyədə hazır resepi yoxdur. Dünya dövlətlərinin müsbət təcrübəsi də həmişə orientir rolunu oynaya bilməz. Hər ölkə inkişafın müxtəlif mərhələlərində dayanır və konkret dövrədə hər bir ölkə qarşısında fərqli prioritetlər vəzifələr dayanır. Ölkə qarşısında duran konkret vəzifələri seçmək və canmayıçı, dövlət orqanlarını, ictimai təşkilatları və vətəndaşların hamim vəzifələrinə yerinə yetirməsinə istiqamətləndirmək iqtisadi inkişafın eçəndir.

Bir sözlə, dövlətin əsas funksiyası canmayıçı qarşısında duran təmol vəzifələrin müsəyyən edilməsi və onların həyata keçirilməsi üçün qüvvələrin sahəsindən edilmişdir. Bu baxımdan 24 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın səurləndirilməsi tədbirləri haqqında» Prezident Fərmanı xüsusi şəhərimişi kəsb edir. Fərmandan mövcud imkanlarından dəha samarəli istifadə etməklə, Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən güclü dövlətə çevrilmesi, onun dünyəi təsarrufat sisteminə integrasiyası və bu sistemdə özüna laiyqli yer tutması, ölkədə sosial problemlərin həlli və əhalinin güzəranının dəha da yaxşılaşdırılması ölkə qarşısında duran prioritet məqsəd kimi müəyyən edilmişdir. Bu müümən təxni sonnada ölkə qarşısında duran həshəriyyatlı problemlər kompleksi təsbit edildi və yərincə yetirməsi dövlət orqanlarının bir vəzifə kimi təpsində.

Bu problemlər arasında ölkədə işsizliyin azaldılması və əhalinin, xüsusişa gənclərin faydalı əməkla işçiliğin artırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin aparıcı mövqelərdən birini təşkil edir. Bu xətt prezidenti İlham Əliyevin seçkiqədəyi və seçkiden sonra faaliyyətinin əsas istiqamətini təşkil edir. İşsizlik bazar iqtisadiyyatı şəraitində, xüsusən keçid iqtisadiyyatı ölkələrində ciddi sosial və iqtisadi problemlərdən birdir. Real iqtisadi həyatda işsizlik ölkədə is qüvvəsi təkəlifinə ona olan tələbəndən çox olmasının natiçəsində meydana gelir. Onun azaldılmasının başlıca yolu isə yeni iş yerləri açılmaqla möşəggullüğün stimullaşdırılması sahəsində dövlət tənzimləmələrinin samarəliyi və əhəmənə dairəsinin artırılmasıdır. Möşəggullüğün artırılması kimi ilk baxışda sadə görününən məsələnin həll edilməsinin əsasında iqtisadi inkişafın komisiyət və keçiriyət göstəricilərinin ciddi sürətdə təkmilləşdirilməsi, dərin struktur İslahatlarının aparılması dayanır. Həmin həyatı şəhəriyyatlı problemlərin həll edilməsi üçün yuxarıda adı çəkilən təxni sonnədə dövlət orqanlarının faaliyyətinin təsdiq edilmiş strateji inkişaf programları əsasında tənzimlənməsinə bir vəzifə kimi qarşıya qoymuş və bu iş müvəffəqiyətlə həyata keçirilir.

Ocrys-neft sektorunun sürətli inkişafının təmin edilməsi sahəsində həyata keçirilən irimiqyaslı tədbirlər arasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Programı, aqrar bölmədə ciddi döñüs yaranmasına və sahibkarlıq faaliyyətinin canlandırılmasına yönəldilmiş iqtisadi siyaset müstəsnə şəhəriyyətə malikdir.

11 fevral 2004-cü ildə imzalanan Fərmanla Azərbaycan Respublikanın regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər) Dövlət Programı təsdiq

edilmişdir. Bu idəyənə canab İlham Əliyev hələ 2003-cü ilin noyabrında Nazirlər Kabinetinin ilk iclasında belə əsaslandırılmışdır. «Azərbaycanın hərəkatlı inkişafına nail olmaq üçün regional programları həyata keçirilməlidir. Sizə bildirməliyim ki, Azərbaycanın iqtisadi potensialının üçdə iki lüssəsi Bakıda və Abşeron yaradımdasında formallaşdırılır. Bu, onu göstərir ki, regionlarda iqtisadi inkişaf long gedir. Əlbətə, bunun da obyektiv sahələri vardır. Anuna bu istiqamətlərdə dönüş yaratmaq üçün regional programları böyük diqqəti göstərilməlidir».

Bela bir cəhəti xüsusi vürgüləməq lazımdır ki, qəbul olunmuş Dövlət Proqramları dinamik karakterdən təşviş etməyən zamanın təsləblərinə uyğun olaraq gedikdən dəha təkmilləşdirilir. Belə ki, canab İlham Əliyev deməmişdir. «Çünki 2004-cü ilin avvalında regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət programı qəbul edilərkən, əlbətə ki, qarşıda duran bütün məsələlər və vaxt nəzərdə tutulurqəti-mükün kündür. Proqrama salmaq mümkündür. Həyati inkişaf edir, davam edir və qarşıya çıxan yeni məsələlər sarancamlarda öz akşını tapır. Beləliklə, hər regional inkişaf programına düzüllşələr edərək, onu dəha təkmilləşdirəm».

Inkişafın təmin edilməsi üçün ölkədə mövcud olan regional disbalansın aradan qaldırılmasına ölkə iqtisadiyyatının nəfi amilindən asılılığının azaldılmasına qeyri-neft sektorunun inkişafının səurləndirilməsinə yönəldilmişdir. Adı çəkilən əhəmiyi sonnada bölgələrdə əzəl mülkiyyətin və sahibkarlıq inkişafına xüsusi şəhəriyyət verilir.

Canab İlham Əliyev xüsusi vürgüləyir ki, «Sahibkarlığın inkişafı bizim siyasetimizin an vacib istiqamətlərindən biridir. Son iki il ərzində Azərbaycanda sahibkarlıqla məşğul olanların sayı xeyli dərəcədə artıbdır. Onu təmin etmək üçün həm dövlətin qayğısı var, dəstək var, cəmi zamanda amali-praktik tədbirlər da var. Iqtisadiyyatda liberallaşdırma tədbirləri davam etdirilir, sahibkarlıq dövlət budecasından güzəştiş şərtlərlə kreditlər verilir». Müasir standartlara cavab verən infrastrukturun yaradılması sahibkarlığın inkişafına ciddi təkan verəcəkdir. Bunu nəya yəsəb edir ki, müstaqil ekspertlər tərəfindən Azərbaycanda sahibkarlıq mühüritinin monitorinqinin aparılması və onun dəha da yaxşılaşdırılması üçün əlavə tədbirlər görülməsi nəzərdəyindən.

Aqrar bölmənin inkişafının səurləndirilməsi vəzifələri də Cənab İlham Əliyev tərəfindən dövlət strukturların bir vəzifə kimi təqribət Tərəq əzəl mülkiyyəti verilib. Bunun nəticəsində kənd təsərrufatı inşəhsində böyük uğurlar vardır. Bu anada davam etməlidir və kənd təsərrufatında İslahatların ikiti mərhələsi başlamalıdır. Dövlətin öhdəsinə na düşürə, biz hənu edəcəyik. Anma cəmi zamanda, yerlərdə da bu məsələyə böyük diqqət göstərilməlidir. Hesab edirəm ki, aqrar sektorunda texniki servis markalarının yaradılmalıdır. Fermərlər texniki ilə dəha böyük bacmə təmin olunmalıdır. Toxumculuq hazırlanması inkişaf etməlidir və əlbətə, emal sanayesi yaradılmalıdır. Bu istiqamətdə artıq çox uğurlu addimlar atılıbdır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yeni, müasir, dünya standartlarına cavab verən emal məssəsləri yaranıbdaqdır.

Bu həm işsizlik probleminin aradan qaldırılmasına kömək edir, həm də cəmi zamanda, yerli istehsalın inkişaf üçün gəzel təmin yaradır. Bütün də məqsədimiz budur ki, Azərbaycanda yerli istehsal inkişaf etsin, idxlə azərsin və Azərbaycan əz daxili bazarını ölkəmizdə istehsal olunan məhsullarla təmin etsin. Hesab edirəm ki,

kənd təsərrüfatında bu vaxt qədər görünen tədbirlər davam etdirilsə, biz buna da nail ola biləcəyik».

Kənd təsərrüfatının inkişaf etdiriləməsi regional inkişaf programının əsasını təşkil edir. Çünki regionlarda şəhərin böyük eksoniyisti kəndlərdə yaşayır, kənd təsərrüfatı ilə məqsəl olurlar. «Aqrolinqinqə» sahələr camiyyətinin yaradılması bu sahada müüm bir tədbirdir. Görülən tədbirlər nəticəsində fermərlər üçün ikinin şərait yaradılır, güzəşti kreditlər, texnika və gübə verilir.

Nəticədə son iki ilədə aqrar sektorunda sürəti irləliyət müşahidə olunur. Dövlət bədəcə vasitə hesabına texnika və gübə alınaraq fermərlər güzəşti şərtlərə verilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalında artım özünü göstərməmişdir. Aqrar bölgənin inkişafının müüm nüzakatlarından biri odur ki, ölkədə istehlak mallarının tərkibində yerli mahsulların xüsusi çəkisi hiss olunacaq şəkildə artmışdır. Bu, o deməkdən ki, yerli mahsullar daxili bazarda ucuz xənci mallarla rəqəbatda dötzür və hir çox hallarda qalib gelir. Bəzi kənd təsərrüfatı mahsullarının ixracında müşahidə olunan artım məsələ bunun nəticəsidir.

Bütün bunlar ölkənin arzəq təhlükəsizliyinin tamın olunması üçün da olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, daxili kənd təsərrüfatı ehiyatlarının davamlı artırılması həzir bəlkədə arzəq təhlükəsizliyinin tamın edilməsi üçün müüm rol oynayır. Daxili kənd təsərrüfatı istehsalının himaya edilərək qorunub saxlanılması və inkişaf etdiriləməsi gözənlənilər hadisələr baş verərsə, şəhərin arzəq çatışmazlığı hallarının baş verəsi barədə nəzərlərimiz azaldır.

Həqiqətən, şəhərin arzəqlə və aqrar-sənaye kompleksinin xəmənilə ilə tamın olunmasında müstəsna rol oynayan aqrar bölmə iqtisadiyyatın yenidən qurulması strategiyasında mili prioritet kimi camiyyət və dövlət tərəfindən ciddi diqqət xırınlaması təşəh edir. Globallaşma və Azərbaycanda dönməndən açıq qayıp siyasi tətbiq edildiyi bir şərtində aqrar-sənaye kompleksinin inkişafının sürətləndirilməsi və dönya bazarının şərtlərinə uyğunlaşdırılması aqrar biznesin xüsusiyyətləri və dünyada bu sahədə yüksək inqilabın yaranan amid və proseslər nəzarət almışlardır. Sənaye mahsulları ilə kənd təsərrüfatı mahsullarının qiymətləri arasında məvəudə olan qeyri-mütənasibliyin azaldılması, aqrar bölgədə istehsalın maddi-texniki təchizatının dəha da yaxşılaşdırılması, onun samarəliliyinin artırılması, ödəmə qabililiyyəti istehlak tələbinin artırılması üçün dəha təsərli tədbirlər görülməsi çox vacibdir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Programının ikinci iline haç olunmuş konfransda canab İlham Əliyev demişdir. «Bütün bu planların temsilində bir məqsəd dayanır: ölkəmiz dəha da möhkəməndən, dəha da zənginləşən, Azərbaycan hərəkəfi inkişaf etsin, Azərbaycan xalqı dəha da yaxşı yaşayın, dəha da yaxşı maaş alın, pensiya alın və Azərbaycan bölgədə öz mövqelərini dəha da möhkəməndən». Dövlət başçısı alda olunmuş nəqliyyatlırlar kifayətlənməyərək qarşıya dəha böyük vəzifələr qoymuşdur. «İndi əsas səylərimizi qarşıda duran vəzifələrin həllini yönəltməliyik. Qeyd olunduğu kimi, bütövlükdə, Azərbaycanda iqtisadi inkişafla bağlı olan vəzifəyi müsbətdir. Ancəq bu, o demək deyil ki, biz artıq arxayaçılaşaq, yaxud da alda edilmiş nəqliyyatlırlar kifayətlənlək. Biz gərek çox ciddi işləyək, öz fəaliyyətimizi dəha da təkmilləşdirək».

Aparılan islahatlar iqtisadiyyatın idarə edilməsi sahəsində dövlətin iniziatifi müdaxiləsinin arادa qaldırılmasına, dövlətin iqtisadi amillərlə tənzimləyici funksiyasının genişləndirəlməsinə, mülkiyyət üzrəndə təhlisarçılığın və dövlətin təsərrüfatçı funksiyasının mahdudiyyətdən çıxmına, sahibkarlığın və azad iqtisadi faaliyyətin bərəqərə olmasına və son nəticədə dövlətin iqtisadi qudratının möhkəmləndirilməsinə və volontardaların həyat sənəyinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmüşdür. Bazar iqtisadiyyati şəraitində dövlətin iqtisadi həyatə müdaxiləsi iki formada həyata keçirilir. 1. Dövlətin bilavasitə sahibkar kimi çıxış etməsi. 2. İqtisadiyyatın dövlət tənzimləndirməsi.

Iqtisadi istahallar nəticəsində iqtisadiyyatın dövlətsizləşdirilməsi salıncında həyata keçirilən radikal tədbirlər həm hərəkətərəfli həm də hərəkətərəfli tətbiq olunur. Məsələn, 2007-ci ilin məlumatlarına görə ölkədə qeydiyyatda olan hüquq şəxslərin 15%-i dövlət mülkiyyətinə aiddir. Dövlət müəssisələrindən və əmlakından samarəli istifadə olunması, dövlət müəssisələrinin rentabilitiyyətin artırılması, bazar iqtisadiyyati şəraitində həmişə aktualdır.

Bu baxımdan, 6 iyun 2007-ci ilədə İlham Əliyevin imzaladığı "Dövlət əmlakının qorunub saxlanılması və samarəli istifadə edilməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında" sərəncamda təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə Dövlət Programı" müstəstə əhəmiyyət malikdir. Prinçipdə qeyd edilmişdir ki, yüksək iqtisadi artım şəraitində dövlət əmlakının idarə edilməsinə etibar vərdi. Müvəcət dövlət əmlakının qorunub saxlanılması və mübahisəsi, ondan samarəli istifadə edilməsi mülkəmənə nəzarətin tamın edilməsi, əvvəldən dövlət müəssisələrindən investisiyaların həcmünün artırılması vacibdir.

Sərəncamda dövlət əmlakının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə genə müqayisə tədbirləri planlaşdırılmışdır. Plani agaqlığında tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Normativ hüquq həzərin dövlət müəssisə və təqiblərlər tərəfindən dövlət əmlakından samarəli istifadə etməsinə nəzarətinin gücləndirilməsi; daşınmaz dövlət əmlakının icarəyə və istifadəyə verilmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi; təsərrüfat obyektlərində dövlət məsəsə pəşlərin və səhm zərfinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi; dövlət müəssisələrində institutional dayışıklıkların surətləndirilməsi; müəssisələrin əzələşdirilmədən sonra inkişafına nəzarət mexanizmlərin formallaşdırılması.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-ci il 28 dekabr tarixli 504 nömrəli Fərmanı ilə iqtisadi inkişaf Nazirliyinin Antintrəsor Departamentiinin bazasında Antintrəsor Dövlət xidməti tərəfindən rəqəbatın yaradılmışdır. Otur məblət sənədində Antintrəsor Dövlət xidməti tərəfindən rəqəbatın yaradılması və inqas etdirilməsi, rəqəbatın möhdudiyyətdən çıxmaması, hökmən mövqədən sui-istifadədən haqşız rəqəbat hallarının qarşılanması alınıması və aradan qaldırılması və təbi mihsar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində davamlı və çoxsaylı işlər görülməmişdir.

Ölkədə alverenli investisiya mühitinin yaradılması və inşayıcı amillərin sahəsində müüm yeri olan təbii mihsar subyektlərinin (elektrik enerjisi, qaz, su, Datmuryolu, hava və dəniz naqılıyyatı, rəhbi və digərlərinin) tənziflərinin tənzimlə-

masının təkmilləşdirilməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetini və Azərbaycan Respublikasının Təsdiq (qiyam) Şurası 2007-ci il ərzində tarixlərin (qiyamaların) dövlət tənzimlənməsi istiqamətində bir sirə tədbirlər həyata keçirmişdir.

"Qiyamaları (tarixləri) dövlət tərəfindən tənzimlənən malların (işlərin, xidmətlərin) siyahısı" na iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzərə təbii inhişar, dövlət inhişar və inhişarı təsərrüfat subyektlərini şəhər edən 39 istiqamət daxil edilmişdir.

2007-ci il ərzində respublika üzərə nəfi məhsullarına olan təslobatın tam ödənilməsi, habelə dünya bazarında xam neftin qiymətinin ardlığı bir vaxtda daxili bazarnı samarələnməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 30 dekabr tarixli 247 nömrəli qərarına uyğun olaraq, nəfi məhsullarına yeni qiyamçı təsdiq edilmişdir. Qiyamçı artımı nəticəsində dövlət büdcəsinə 200, 0 mln. manatdan çox alavaş təbəqələr olmushdu və yeməndə bölgü nəticəsində dövlət hədəcəsində bu vasait azəminətli təbəqələrin sosial müdafiəsinə yönəldilmişdir.

Son dördə xançə bazarlarda təbii qazın qiymətinin artması, bu təbii sərvətin istifadəsində iştirafçı yolların verilməməsi və təslobatın daxili imkanları hesabına ödənilməsinin və bələfliklər də, təbii qazın tarixlərə yenidən baxılmasını zərur etmişdir.

Sahibkarlıq mühüm illərdə bu sahədakı siyaset sahibkarlıqla dövləti himayəsinin sistem şəklinde həyata keçirilməsinin, sahibkarlırla dövlət dəstəyi tədbirlərinin samarəsinin təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Bu strateji kətlin reallaşdırılması istiqamətində ardiel tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Sahibkarlıqla dövlət maliyyə kəməkləyi mexanizmə yaradılmışdır ki, bu mexanizm kiçik və orta sahibkarların maliyyə vəsaitlərini olan təslobatın ödənilməsinin müümən real mənbəyi kimi çıxış edir. Sahibkarlıq bazar infrastrukturunun yaradılması sahəsində respublikada ilk sanaye şəhərciyiminin, biznes inkubatorlarının, hissəs mərkəzlər sabəkasının yaradılması üzərə tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Dövlət sahibkar münasibətləri inkişaf etdirilmiş, sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi istiqamətində şəhəmyatlı addımlar atılmışdır. Sahibkarlıqla məsləhət, informasiya təminatının gücləndirilməsi və işgüzar əlaqələrinin inkişafı istiqamətində müümən tədbirlər həyata keçirilmişəkdir.

Həyata keçirilmiş məqsədöñünlü tədbirlər nəticəsində 2007-ci ildə özlə sektorun ümumi daxili məhsuldakı payı 84%-ə çatmışdır. Hazırda agrar sektor, sanaye, ticarət, mehmanxana və işə xidməti, tikinti, nəqliyyat, rəbiat kimi istehsal və xidmət sahələrində qeyri-dövlət bölməsinin payı 70-99 % arasında dayıdır.

2007-ci ildə sahibkarlıq şəhəryi ilə başgül olan hüquqi şəxslərin sayı 7,8% artaraq 60812 olmuşdur. 2008-ci il yanvarın 1-də Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində 9521, emal sahəsində 6148, tikinti sahəsində 7438 məhsusluq şəhəryi göstərmişdir. Buna nəsibəti, 4600-a yaxın xançə investisiyalı məhsusluq qeydə alınmışdır. Hüquqi şəxsi yarınlımdan fərdi sahibkarlıq formasında şəhəryə gətərən fiziki şəxslərin sayı isə 6, 7 % artaraq 2008-ci il yanvarın 1-nə 260 minə çatmışdır.

Sahibkarlığın inkişafı davamlı inkişaf strategiyasının möqsədlərinin reallaşması həkimindən həyata keçirilən dövlət siyasetinin aparıcı istiqamətlərindən birini

taşķıl etməkdədir ki, bu siyaset iqtisadiyyatın bütün sahələrində, xüsusi şəhərət inkişaf sahələrində işgüzar şəhəry üçün normativ hüquqi, təşkilatlı və maliyyə təminatı saziyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Sahibkarlıqla Kəmək Milli Fonduñun vəsaitləri ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətləri çərçivəsində Fondu Müəsəhidü Şurası tərəfindən müəyyən edilmiş sahələr, eləcə də ölkə bağışının forman və səcan-camlarında, dövlət proqramlarında iqtisadiyyatın bu və ya digər sahənin inkişafı ilə bağlı nəzərdə tutulan konkret layihələrin müvəyyənləşdirilməsinə yönəldilir. Bütün bunlar həzər iqtisadiyyatının müümən həssəsidir.

Bələlikdə, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həkumiyət, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyyəti etibarlı şəkildə qorunur, və dövlətçiliyünün dala də möhkəmləndirilməsi istiqamətində məqsədöñünlü tədbirlər sistemi həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərin saziyyəvi cəhəti onların məzəs sisteminə xarakter daşımasıdır, burlara isə xüsusi vurgulamaq lazımdır ki, dünən bir sırə inkişaf etməkə olan olkalat, o cümlədən, "Asiya polşağı". Məzəs həzər iqtisadiyyatı keçməklə və müasir iqtisadi ideyalarından bəhrənləndiklə nəil olmuşlar, bu olkalatda aradı iqtisadiyyatın inkişafını yönəldilmiş radikal iqtisadi işləhlər kurşunlu ardiel davam etdirilməsi güclü siyasi həkimiyyətin sayasında mümkün olmuşdur. Azərbaycanda da iqtisadi transformasiya prosesinin dönməz karakteri almışında siyasi həkimiyyətin güclü və iradəsi həlliçici rol oynanmışdır. Keçmiş sovet respublikalarının bin çoxundan förlər olaraq, Azərbaycanın siyasi həkimiyyət sistemi sabit bir şəkildə idarə edilir. Xüsusilə, ali dövlət idarəciliyi sistemində icarəyə principle pəndik şəkildə amal edilməsi ölkənin vəhdi mərkəzində idarə olunmasına kompəllyiyyin dala də artırı. Ekspertlərin fikrini görə, (E. Məmmədov) Prezident İlham Əliyevin iqtisadi quruculuğ sahəsində şəhəryi sistemi xarakter daşıyı və Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf üçün uzun müddətli perspektivlər açır. Xançə ekspertlərin ölkənin siyasi rəhbərliyi tərəfindən icetmə şəhərinin təmin edilməsi və milli iqtisadiyyatın formalşdırılması sahəsində strateji addımların atılışının ölkənən mövcud potensialın reallaşdırılması üçün "imkanlar pəncərası" kimi dəyərləndirilir. Bütün bunlar ölkənin global əfşələrə doğru quradıla dövlətə getməyi zəmanətli şəkildə təmin edir.

4. 5. Qlobal təsərrüfat sisteminə integrasiya prosesində samarallı investisiya siyaseti dənəmik iqtisadi inkişafın əsasıdır.

Ela etmək lazımdır ki, Azərbaycana qoyulur
vəsait çərçivəsində inkişafın əsasıdır.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bazar iqtisadiyyatına keçid surətində dövlət üzvüne düşən müümən funksiyalarndan biri ölkədə yaradılan yeni dövriyin dala çox hissəsinin kapital qızılıuluğunda iqtisadiyyata yönəldilməsinə tömən clımik, bu sahədə geniş təsviqədən

Tədbirlər sistemini həyata keçirmək və ulverişli investisiya mühitini formalasdırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan dövlətinin malik olduğu təbii sərvətlər özünün sahib çıxmazı nəticəsində ölkəmizin maliyyə imkanlarının genişləndiriləsi, investisiya mühitiinin daha da yaxşılaşması ilə bağlı görülen tədbirlər investisiya qoyuluşunun durmadan artmasına yol açmışdır.

Məlum olmuş kimi, iqtisadiyyat istehsal fondlarından daha yaxşı istifadə olunması və yaxud köhnə fondlardan daha məhsuldar olan yenilənilər ilə əvəz olunması və onların məqdarının artırılması hesabına artı bilar. Mövcud olan köhnəmələşmiş asas fondlar hesabına uzunmüddətli inkişaf əslində yoxdur. Çünkü onların aktiv hissəsi - maşın və avadanlıqlar tez bir zamanda köhnənlər, rəqabət qabiliyətiyinti iləri və ona görə də orta hesabla hər 7-8 ildən bir təzəalanlımlıdır. Beləliklə, iqtisadi inkişaf istehsalın yenilənməsi və genişləndirilməsinin vacib şəhəri olan asas fondlara investisiya qoyuluşu dərəcəsindən asılıdır.

Azərbaycan Respublikası güclü təbii-iqtisadi potensialı malik olduğu üçün investisiya qoyuluşu baxımından calbedicidir. Eyni zamanda, sahəkarlıq üçün yaradılmış alverişli siyasi, səsli-iqtisadi mühit və nisbətən ucuz kadr potensialı bu calbediciliyi daha da artırır.

Azərbaycanda yaradılan alverişli investisiya mühiti yalnız daxili və xarici investisiyanın həcmindən ibarət artmasına deyil, ham dənə iqtisadiyyatında tətbiq edilən yeni texnologiyalar, istehsal və idarəcilik metodlarının və s. ölkəməzə gətirilməsinə da yol açır.

1994-cü ildən etibarən respublikamızda investisiya qoyuluşunu təşviq edən asas amillər aşağıdakılardır:

- siyasi-iqtisadi sabitliyin təmin olunması;
- alverişli iqtisadi mühitin yaradılması;
- ölkənin həyənəlxalq nüfuzunun artırması (kredit reytinginin yüksəlkəməsi, həyənəlxalq maliyyə institutları ilə samarəli işmədəliliyi);
- özləşdirmənin ilkin mərhələsinin uğurları (özləşdirilən müəssisələrin iqtisadi göstəricilərinin keyfiyyətə yaxşılığının) və s.

Ölkədə aparılan investisiya siyaseti iqtisadiyyatın, o cümlədən, regionların inkişafında mühüm rol oynayır. Bu siyaset xarici və yerli sərmayelonun calb olunması üçün an alverişli hüquqi və təskilati şəraiatı yaradılmasını nəzərdə tutur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin kreditləşdirilməsindən və alverişli investisiya mühitiinin yaradılmasından banklar və kredit təşkilatlarının da mühüm rol vardır. Azərbaycanın bank sisteminin inkişaf strategiyasının əksəri sarbsət maliyyə chitüyollarının sahəsər edilməsi, onların investisiya şəklinde real sektor transformasiyası və daha effektiv paylaşılmışlığı təşkil edir. Bu məqsədən bank sisteminin keyfiyyətə yenilikçi, müasir bank texnologiyalarının tətbiqi, təkmil və sabit qanunverciliç bazasının formalasdırılması, on başlıca isə onların etibarlılığını yüksəldirməsi və risk dərəcəsinin aşağı salınması və s. istiqamətlərdə əhəmiyyətli tədbirlər görülmüşdür. Aşağıdakı cədvəldən göründüyü kimi, ölkəmizdə investisiya imkanları və qoyuluşları sürətlə artır.

Məstəqılık illərində Azərbaycanda investisiya imkanlarının dinamikası.¹¹ (mln manat)

	1995	1996	1997	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Öləmə kapitala qoyma- lan investi- tsiya- lı	228	1289.9	1454.5	2718.0	4249.2	5820.4	6733.4	6234.5	7165.8	

^{11)(44, 2007, n. 36-37)}

Adəmباşına düşən asas kapitala yönəldilmiş investisiyaların hacmi və artım sütrəti

	1995	1996	1997	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Manat	84.3	122.1	146.5	261.7	466.6	601.3	692.3	745.3	830.8	
İndeks 1995=100	100	144	174	261	553	713	821	884	986	

Göründüyü kimi adəmbaşına investisiya qoyuluşlarının hacmi 2000-2007-ci illər ərzində 7 dəfə artmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatına yarınlan sərmayələrin hacmindən surətlə artması ölkəmizdə həm daxili, həm də xarici investisiya təçüməndən alverişli mühitin məntiqi nəticəsidir. Xarici investisiyaların ölkəmizə calb olunması ümumiyyətli lider Heydər Əliyevin apardığı əzəqqərinə siyaset sayəsində mümkün olmuşdur. Heydər Əliyevin bu sahada verdiyi tövsiyə və təsirindən oldı rəhbər tütərəcə vənci investisiya haqqında təkmil qanunverciliç hazırlığı yaradılmışdır. Bu sahada qəbul edilən sənədlərdən «Investisiya faaliyyəti haqqında» 1995-ci il 13 yanvar, «Investisiya müsbəqası haqqında» 1997-ci il 16 may, «Investisiya fondları haqqında» 1999-cu il 30 noyabr tarixli qanunları və s. qeyd etmək olar. Ölkəmizdə xarici investisiyaların calb olunması və qorunması istiqamətində atılan addimların bir qismi Azərbaycanda müxtəlif ölkələr arasında investisiyaların təsviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında sərçəşən təsdiq edilmişdir. İl əhəmiyyətli Həsən Əliyev Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Pakistan, Gürcüstan, Almaniya, Qazaxıstan, Udmurya, Qırğızıstan, Polşa, İtaliya, Fransa, İran, Avstriya və s. inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında bağlanmışdır.

İnvestisiyaların sahə strukturundan da ciddi dayisikliklər baş vermişdir. Nellə sektor ilə yanğızlı daxilində qeyri-nəft sektoru və yönəldilmiş investisiyalar iqtisadiyyatın inkişafına böyük təkan verir.

Iqtisadiyyat sahələrinə yönəldilən investisiyalar 90-ci illərinin avvallarında nisbətən onilliyyin sonlarına yaxın xeyli artmışdır. Cədvəldə nəzər salsaq, gerən ki,

an çox investisiya yonəldilmiş sahə sanayedir. Həmin sahaya yonəldilmiş investisiyalar ümumi investisiya həcmindən 70-80%-ni təşkil edir.

90-ci illərdə iqtisadiyyat sahalarına yonəldilmiş investisiyaların xüsusi çəkisi aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 4. 6

Iqtisadiyyat sahalarına investisiya qoyuluşlarının xüsusi çəkisi (faizə)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Iqtisadiyyat sahaları üzrə, cəmi	100	100	100	100	100	100	100	100
O cümlədən, sanaye	37,4	35,7	36,6	39,4	79,2	46,4	72	71
Kond. təsərrüfatı	14	15	6,2	5,3	0,9	1,9	1,5	0,5
Məzə təsərrüfatı	0,04	0,1	0,01	0,01	0,01			
Nəqliyyat	6	7,2	4,4	8,5	3,2	4,7	2,3	3,4
Rabita	1,4	1,1	1,1	0,8	0,2	0,6	1,1	0,9
Fikrət	2,3	2,7	1,3	0,8	0,2	0,3	0,2	0,5
Nicarət, icməti işləyi, maddi-texniki təchizat və sənət	2,5	2,5	0,9	1	0,3	0,3	0,5	0,9
Mənzili təkintisi	18,5	23,3	36,8	28,8	11,8	21,9	15,9	11,5
Kommunal	4,5	4,4	6,9	5,9	1,1	6,7	3	2,9
Təhsil	3,5	4,2	2,1	2,9	0,3	0,3	0,2	0,3
Sair	9,9	3,8	3,7	6,6	2,8	16,9	3,3	8,1

Onu da göstərmək lazımdır ki, sanaye sahəsi ümumi investisiya həcmindən 70-80%-ni təşkil etdiyi hələdə, kond. təsərrüfatı sahəsinə qoyulmuş investisiya 1994-cü ildən 1997-ci ilə qədər maksimum 2% olmuyadır.

Göstərilən dövrdə sanaye sahalarına yonəldilmiş investisiyaların statistik göstəricilərinə nəzarət salsaq görərik ki, həmin sahalarda xeyli dayışıklılıq özünü göstərir (cədvəl 4. 7).

Cədvəl 4. 7

Sanaye sahalarına investisiya qoyuluşları (faizə)

	1993	1994	1995	1996	1997
Sanaye, cəmi	100	100	100	100	100
O cümlədən					
Ektroenergetika	9,6	1,1	2,5	1,6	2,4

neft və qaz sanayesi	66,5	95,8	87,4	92,6	83
qaz metallurgiya	1	0,03	0,03	0,01	
alvan metallurgiya	1,1	0,3	0,1	0,03	0,2
kimya və neft kimya sahələri	6,9	1	1,9	0,5	0,3
məişət qayırma	4,9	0,6	0,7	0,5	0,4
meşa, ağaç emalı konayəsi	0,4	0,01	0,03		
tükəni materialları sanayesi	1,3	0,1	1,6	0,3	4,3
Yüngül sanaye	1	0,1	0,2	0,05	0,1
Veyniyi sanayesi	2,4	0,4	0,3	4,2	3,2

Ümumilikdə sanayedə canlı investisiya qoyuluşları 1997-ci ildə 1991-ci ilə nisbətən təxminən 4 dəfə çox olmuşdur. Neft və qaz sanayesinə qoyulmuş investisiyalar ümumi investisiyaların 85-90%-ni təşkil edirdi. İkinci yerdə elektroenergetika, sonra kimya və neft - kimya sanayesi və məişət qayırma sanayesi durur. Həmin illərdə an az investisiya qoyulmuş sahalar isə, qara və alvan metallurgiya sahalarıdır.

Daxili yığım və kapital qoyuluşu imkanlarının möhdudluğunu asas kapitala qoyulan investisiyaların olaraq 9-də göründüyü kimi 90-ci illərdə istehsal və texnoloji strukturunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Sonrakı illərdə bu prosesdə ciddi irəliyollar özünü göstərən.

Ösas kapitalın və passiv (tükəni quraşdırma işləri) və aktiv (məsən və avadanlıqlı) hissələrinin nisbəti birincimən xeyrli xəali dəyişmişdir. Ösənin global təsərrüfat sisteminə qoşulması zəruriyyəti mövcud istehsal aparatının konkū suradıa yeniləyəsinə tələb edir.

1998-1999-cu illərdən sonra ösas etibarla varıcı kapitalın cəlb edilməsi hesabına ösas sonayə istehsal fondlarının yeniləyənilməsinin əzəkləndəki məlumatlardan göründüyü kimi müsbət istiqamətdə dəyişməsi sonayə potensialının perspektivi həximindən əhəmiyyətlidir.

Fondların yeniləyənilməsəsi (faizə)

	1998	2000	2003	2004	2006
Sanaye üzrə cəmi	2,8	4,8	21,9	19,2	13,2
O cümlədən					
Xəm neft və təbii qaz hasilatı ilə əlaqədar xidmətlər	4,9	5,1	29,4	25,9	15,5

[44, 2005 c. 558]

Son illərdə iqtisadiyyat sahalarına yonəldilmiş investisiyaların həcmi durmadan artır. 2002-2007-ci illər ərzində iqtisadiyyata yonəldilmiş investisiyaların statistik göstəriciləri cədvəl 4. 8-dən dəha aydın görünür.

Cədvəl № 4. 8

Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar *

	1995	2000	2003	2003	2004	2005	2006	2007
Cəmi								
Mln (AZN)	228,0	1289,8	2718,0	4249,2	5820,4	6733,4	7415,6	9902,7
mln dollar	544,4	1441,4	2796,6	4326,2	5922,7	7118,5	8300,4	11540,3
Xarici investisiyalar mln. manat	28,7	829,5	2172,0	3310,9	4496,4	4628,5	4514,2	5801,0
mln dollar	375,1	927	2234,9	3371,0	4575,9	4893,2	5052,8	6760,3
Xüsusü çöküsü (%)	34,5	64,4	80,0	77,9	77,3	68,8	60,9	58,4
Daxili investisiyalar i-yalar								
Mln manat	149,3	460,3	546,0	938,3	1324,0	2104,9	2901,4	4101,7
mln dollar	168,9	514,4	561,7	955,2	1347,2	2225,3	3247,6	4780,0
Xüsusü çöküsü (%)	65,5	35,6	20,0	20,1	22,4	31,2	39,1	41,6

*[43, 2008, s. 124]

Bütün maliyyə mənbələri hesabına investisiyalar ümumilikdə 2002-2007-ci illər arasında iki dəfə artmışdır.

Daxili investisiyaların formalşarma mənbələrini iki qrupa bölmək olar (cadval 4.9).

1. Dövlət sektorlu (bütəcə vəsaiti hesabına);

2. Qeyri-dövlət sektorlu: Əhalinin şəxsi vəsaiti hesabına və müəssisə və təşkilatların vəsaiti hesabına;

Cadval 4.9

Daxili investisiyaların formalşarma mənbələrinə görə bölgüsü (milyard AZN)

Göstəricilər	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
	Xüsusü çökü %	Xüsusü çökü %	Xüsusü çökü %	Xüsusü çökü %	Xüsusü çökü %	Xüsusü çökü %	Xüsusü çökü %
1 Daxili investisiyalar	100	100	100	100	100	100	100
1 Dütəcə vəsaiti hesabına	4,9	7,5	11,2	8,9	11,5	14,2	25,1
2 Əhalinin şəxsi	12,9	15,9	13,1	8,4	8,8	3,8	3,5

vəsaiti hesabına							
3 Müəssisə və təşkilatların vəsaiti hesabına	82,2	76,6	75,7	82,7	79,7	70,7	61,6
4 Digər	-	-	-	-	-	11,3	9,8

İnkişaf etmiş ölkələrdə investisiyalann yalnız 20-25 %-i şirkətlərin öz vəsaiti (amortizasiya və mənfəət) hesabına höyətə keçirildiyi halda, digar keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da əsaslı qeydləşmələr 70%-i firmaların hesabına maliiyyələşdirilir. Bununla yanaşı, ülkəmizdə dövlət hesabına maliiyyələşən kapital qeydləşmələr mütləq rəqəmərlər və nisbi olaraq aşağıdakı rəqəmlərdən göründüyü kimi durmadan artır:

	2004	2005	2006	2007	2008 proqnoz
Dövlət bütçəsindən əsaslı vəsait qeydləşmələr(mln. man)	96,9	159,9	879,6	1927,2	2822,0
UDM-da xüsusü çöküsü(%)	1,14	1,28	4,88	7,64	8,97
Büdcədə xüsusü çöküsü(%)	6,45	7,47	23,21	31,80	33,13

Son beş ilda dövlət kapital qeydləşmələrinin fiziki həcmi 29,1 dəfə artmış, indi və yaxın perspektivdə dinamik inkişafın əsasını təşkil etmişdir.

2007-ci ildə ölkə iqtisadiyyatın qeydləşmələrinin hasilicə olaraq daxili mənbələr hesabına artmışdır. Investisiya xərclərin əsasını qeyri-neft sektorunun inkişafı məqsədindən yəndəldirmişdir.

Bəls ki, əsas kapitala 6,8 mlrd AZN və ya ötən iləkündən 17,8% çox investisiya qeydləşmələr. Ümumi investisiyalann 59,6%-i daxili mənbələr hesabına höyətə keçirilmişdir ki, bu da avvalı illə müqayisədə 13,8 faiz bəndi çoxdur.

Daxili investisiyaların qeydləşmələrinin əsasını bütəcə vəsaitlər ilə yanaşı büdcədənən fondlara vəsaitlər da mühüm rolu inalı olmuşdur. Büdcə vəsaitləri hesabına maliiyyələşən daxili investisiyaların həcmi 2 dəfə, büdcədənən fondlar isə 54% artmışdır. Əsas kapitala daxili investisiya qeydləşmələrinin 42,0%-i bütəcə vəsaitləri hesabına höyətə keçirilmişdir. Müqayisə üçün, 2006-ci ilin mütləq dövründə daxili investisiyaların ümumi həcmində bütəcə vəsaitlərinin xüsusü çöküsü 14,2% əsaslı etmişdir.

Nefi sektoruna investisiyaların azalması xarici investisiyaların artım tempinin azalmasına əhəmiyyətli təsir etmişdir. Bəls ki, investisiyalarda 40,4%-i xarici mənbələr hesabına formalşılmışdır ki, bu da 2006-ci ilin mütləq dövründə nisbatan 13,8% bəndi azdır.

Nefi sektoruna qeydləşmələrin investisiyalann ham həcmi və həmi də cəmu investisiyalarla xüsusü çöküsü artmışdır. Bəls ki, 3,5 mlrd AZN məbləğinə çatmış

bu investisiyalar keçən illə müqayisədə 4,8% artı da, onun cəmi investisiyallarda xüsusi çökisi 4,3 faiz bəndi azalaraq 51% təşkil etmişdir. Bu, investisiyaların başlıca olaraq qeyri-neft sektoruna yönəldilmişsi ilə bağlıdır.

2007-ci il qeyri-neft sektorunu qoyulan investisiyaların artımı ilə xarakterizə olunur. Belə ki, qeyri-neft sektorunu qoyulan investisiyaların həcmi 28,8% artmış, onun qeyri-neft UDM-niñibatı isə ötən illə müqayisədə 2,8 faiz bəndi arəsarq 35,7% təşkil etmişdir. 2007-ci ildə ümumi investisiyalların 49%-i qeyri-neft sektoruna yönəldilmişdir ki, bu da ötən illə müqayisədə 4,3% bəndi çoxdur.

2007-ci ildə qeyri-neft sektorunu investisiyalların 19%-i mənşiyatın, 7%-i emal sənayesinin, 4,8%-i rabitənin inkişafı məqsədlərinə yönəldilmişdir.

Təqdimatlıyalı hədirdir ki, daxili investisiyallarda shəhərin şəxsi vəsaiti hesabına yatırılan sərəmayının da xüsusi çökisi arımaqdır. Bu vasait 2001-ci ildə 282,2 milyard manat (12,9%) olsunmuşdur və 2005-ci ildə shəhərin şəxsi vəsaiti hesabına yatırılan vasait 2,6 dəfə artaraq 726,0 milyard manata (AZN) çatmışdır.

Cədvəl 4. 9-də daxili investisiyalların sahə strukturuna ayn-ayrılıqla verilmiş və bu vəsaitlər bir səra makroloqisadi göstəricilərlə müqayisəsi edilmişdir.

Son illar respublikada mənzil təkintisinin sürətlə artımı müşahidə edilməkdədir. Belə ki, təkintinin ÜDM-də xüsusi çökisi 2001-cü ildəki 5,8%-dan 2006-ci ildə 10,0%-ə yüksəlmışdır.

Investisiyalların sənayenin və ölkə daxilində bütün sahaların inkişafı üçün geniş istifadəsi ölkə iqtisadiyyatında yalnız neft sənayesinin deyil, qeyri-neft sektorunun inkişafına və ölkə iqtisadiyyatının daha da təkmilləşməsinə iskan verən bir addım kimi nəzərə çarpır.

Iqtisadiyyatın sahaları üzərə investisiyadan istifadə edilməsi (faizə).

	2007
	Xüsusü çökisi, faizə
İqtisadiyyatın sahaları üzərə, cəmi	100
O cümlədən:	
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı	3,3
Baliqçılıq, baliqçılığıdırma	-
Şənaye	62,2
Mədəniyyət və sənaye	50,5
Final sənayesi	4,1
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bələşdərüləməsi	7,6
Daşınmaz əmlak, icarə və istehlakçılar xidməti	6,5
Tikinti, naqliyyat və rabita	11,7
Təhsil	1,3
Səhiyyə	1,3
Digər	2,3

İnvestisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması Azərbaycan Respublikasının Prezidenti canab İlham Əliyevin 30 mart 2006-cı il tarixli «İnvestisiya Səaliyyətinin İzviyi üzərə slava tədbirləri luqqundan» sərəncamı böyük əhəmiyyətə malik olmuşla, ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafına dövlət qayğısunun dala bir fəzəhər kimi dayorlondırırdı. Olka iqtisadiyyatının qeyri-neft sahalarında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinə xidmət edən «Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti» Açıq Səhmdar Camiiyyəti məhz həmin sərəncamla təsdiq edilmişildir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti canab İlham Əliyevin höyətə keçirdiyi iqtisadi siyasa uyğun olaraq investisiya siyasetinin düzgün həyatə keçirilməsi noticəsində ölkədə dayanıqlı inkişaf edən bazar iqtisadiyyatı dala da təkmilləşdir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı sürətlərində, shəhərin mövcullüğünə nail olunmaqla smak etdiriyatlarından dala səmərəli istifadə tamim olunur.

2008-ci il dövlət hədəsi layihəsinə əsasən 2008-2011-ci illər üzərə DILF çərçivəsində iqtisadi sahaların inkişafına 10240,8 mln AZN və ya 65,7% sosial sahaların inkişafına 3313 mln AZN və ya 21,3% nəzərdə tutulmuşdur. Nüvəbəd dörd il ərzində investisiymanın 39,4%-i sənaye, energetika və naqliyyat sektorlarına yönəldiləcəkdir. Bundan başqa, kommunal infrastruktur, su təchizatları və irragasiya sektorunu qoyulan investisiya xərclərin ümumi investisiya xərclənnin inməvaliq olaraq 15,4 və 9,4%-m təşkil edir.

Ölkə başçısının «İnvestisiya Səaliyyətinin izviyi üzərə slava tədbirləri luqqundan» 30 mart 2006-cı il tarixli Sərəncamla işləyən Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti (AİŞ) da artıq şəhərin ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı qarşısına qoymulmuş vazifələri təra edir. Yeni yaradılmış hər şirkətin əsas məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunda Səhiyyə gətirən Kommersiya təşkilatlarına müdafiədə sərmayələr qoymaqla Azərbaycan iqtisadiyyatının bu sahənin inkişafına nail olmaqdır. Şirkət tərəfindən 50-dən artıq investisiya layihəsinə baxılmışdır. Artıq bir neçə layihənin reallaşdırılmasına başlanılmışdır. Həzirdə ölkə daxili investisiya layihələrinin həyatə keşfəriməsində iştirak edən AİŞ-in galəcəkdə digər ölkələrdə investisiya layihələrində iştirakı da başlanmışdır.

Yaxın perspektivdə Azərbaycan Respublikası üçün dövlət investisiya siyaseti ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq dala hərəkili investisiya mühitinin tamın edilməsi məqsədi ilə ümumi hərəsə şəraitin yaxşılaşdırılması, xüsusi mülkiyyətin qorunması və korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, bütün investorlər üçün azad rəqabət mühitinin yaradılması, sabit normativ-hüquqi rejimin tamın edilməsi və iqtisadi sabitliyin qorunması prinsiplərinə əsaslananq aşağıdakı prioritetlərin həyatə keçirilməsinə yönəldiləcəkdir:

- a) İnfrastruktur sahalarının inkişafı və onların obyektlərinin davamlı istismarının tamın edilməsi;
- b) Regionlarnın tərəzli inkişafının təmin edilməsi;
- c) İnsan kapitalının davamlı inkişaf edilməsi və sosial təminatının gücləndirilməsi;

a) İnfrastruktur sahalarının inkişafı və davamlı istismarı. Dövlət investisiya siyasetinin başlıca məqsədi, vəsaitlərin sosial və iqtisadi cəhətdən zəruri, lakin özlə sektor üçün çəlbəcici olmayan layihələrə yönəltmişdir. Ona görə də 2008-2011-ci

İllarda özel sektörün inkişafı üçün əhamiyyətli olan Azərbaycanın infrafstruktur sahələrinin sürəti inkişaf dövrü olacaq. Orta müddədə əlkən mühüm infrafstruktur obyektlərinin, o cümlədən, bəyndləqlər magistral və daxili əhamiyyətli yolların yenidənqurulması, içmali su və suvarma sistemlərinin bərpası və genişləndirilmesi, regionları qazla təminatının bərpası, kanalizasiya sistemlərinin bərpası üzrə investisiyaların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

b) Regionların tarzlı inkişafının təmin edilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-ci il 11 fevral tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Programı (2004-2008-ci illər)" çərçivəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlər həyata keçiriləcək və davamlı olaraq infrafstruktur və sosial obyektlərin təmiri və yenidənqurulması ilə yanmış qeyri-neft sektorunun inkişafı tədbirlərinin birgə olaraq həyata keçirilməsi, orta və uzunmüddətə dayanıqlı inkişaf üçün zəmin yaradılır.

c) İnsan kapitalının davamlı inkişaf etdirilməsi və sosial təminatın gücləndirilmesi sahəsində təhlil, səhiyyə və sosial təminat obyektlərinin bərpası və genişləndirilmesi, onların maddi-texniki təchizatının gücləndirilmesi orta müddədə prioritet məsələlər kimi qəbul olunmuşdur. 2011-ci ilə qədər əlkən regionlarda məktəblərin tikintisi, yenidənqurulması və genişləndirilmesi nəzərdə tutulur. Məcburi kökçükklərin yayışı şəraflılarının yaxşılaşdırılması, onların iqtisadi vəziyyətlərinin yüksəldilməsinin dəstəklənməsi istiqamətində əhamiyyətli tədbirlər görülməlidir. Gənclərin inkişafı və sağlam həyat tərzinin təşviqi və təmin üçün bir səra regionlarda olimpiya markazları və idman kompleksləri yaradılacaq, ipoteka fondunun vasaitləri artırılacaqdır.

2008-2011-ci illərə ədən DİP üzrə xərəcların ümumi məbləğinin 15581 milyon manat olması planlaşdırılmışdır ki, həmin məbləğin da 12362 milyon manatı daxili, 3219 milyon manatı isə xarici mənbələrdən maliyyələşdiriləcəkdir. Eyni zamanda program dövründə növbəti illərdə maliyyələşdirilmədə daxili mənbələrin payı artırdıcaq, xarici mənbələrin payının azalması gözlənilir.

Cədvəl 4. 10

2008-2011-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasının Dövlət İstiqamətli Programının maliyyələşdirmə mənbələri üzrə strukturu

Mənbə	Ölçü Vahidi	2008	2009	2010	2011	2008-2011 cəmi
Daxili vəsaitlər hesabına	mln AZN	3374	3243	3035	2710	12362
xüsusi çəkisi	%	83,4	76,6	77,2	79,8	79,3
Dövlət təbəcəsi	mln AZN	2841	3000	2815	2660	11316
xüsusi çəkisi	%	70,2	70,8	71,5	78,3	72,6
Dövlət Nefit Fondu	mln AZN	533	243	220	50	1046
xüsusi çəkisi	%	13,2	5,8	5,7	1,5	6,7
Xarici kreditlər hesabına	mln AZN	670	990	872	687	3219
xüsusi çəkisi	%	16,6	23,4	22,8	20,2	20,7
Cəmi	mln AZN	4044	4233	3907	3397	15581

2008-ci ildə ümumi investisiya xərəcları çərçivəsində daxili mənbələrin payı 3374 milyon manat, xarici mənbələrin payı isə 670 milyon manat təşkil edəcəkdir. Dövlət budcəsindən investisiya xərəclarına 2841 milyon manat və ya 2007-ci ildən daşıqlılaşdırılmış xərəcların nisbəti 50% xox vasat yənəldəlsəcəkdir.

"Azərbaycan Respublikasının dövlət investisiya programı" ölkə iqtisadiyyatının, əsasən qeyri-neft sektorunun davamlı olaraq yüksək artım tempları ilə dinamik və tarzlı inkişafına, əhalimin iqtisadi və sosial təbəhətinin dəha yüksək səviyyədə təmin olunmasına, regionlararası inkişaf səviyyəsində olan fərqli azaldılmasına, optimallı strukturuna nail olunmasına, ixrac potensialının yüksəldilməsinə, əlkən iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, ətraf mühüm qurumlarına yönünləşmiş dövlət əhamiyyəti investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə təmin etmək məqsədi xidmət edir.

Respublikada nefi galirlarının istifadəsi təsdiq edilmiş "Nefi və qaz galirlarının istifadə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya" ilə müəyyən edilmiş prinsiplər əsasında həyata keçirilir.

Globallaşma dövründə iqtisadi strukturun diversifikasiyasının təmin edilməsi üçün investisiyaların nefi və qeyri-neft sektorlara arasında samarəli bolğusunu müəüm əhəmiyyətli kəsh edir. Məlum olduğu kimi nefi kontraktlarının icrası üçün böyük müraciətə investisiyalar təsəb olunur. Nefi və qeyri-neft sektorları arasında investisiyaların bölgüsü 1995-2007-ci illərdə aşağıdakı nisbətdə (faizlə) həyata keçirilmişdir. [44, 2007, s. 476]:

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Nefi sektoruna	40,6	51,9	58,7	68,8	73,2	75,3	65,2	54,7	51,0
Qeyri-neft sektoruna	59,4	48,1	41,3	31,2	26,8	24,7	34,8	45,3	49,0

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, 2003-cü ildə investisiyaların valımı 26,8 %-i qeyri-neft sektoruna yönəldildiyi hələ, 2007-ci ildə həniñ 49%-a qədər yüksəlmişdir.

Nefi galirları "insan kapitalının" qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə, mövəud infrafstrukturun təkmilləşdirilməsi və yeni infrafstruktur obyektlərinin tikiləşməsinə, yeni texnologiyaların gətirilməsinə və digər tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilsəcəkdir.

Dövlətin strateji kursunda yeni mərhələnin əsas hədəfi – uzunmüddətli əmək məsələləri dayałarı, global proseslər və milli mərasimlər nəzərə alınmaqla, ortamda dövlət dərəcədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir.

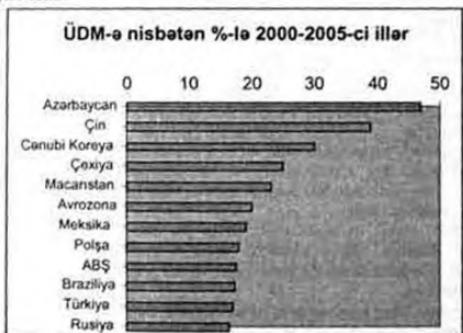
Göründüyü kimi, sosial-iqtisadi inkişaf məqsədinin həyata keçirilməsi üçün investisiya siyasi mühüm alətlərdən biridir. Bu baxımdan DİP-in milli və sektor inkişafı çərçivəsində formalşdırılmış mühüm əhəmiyyətli kəsh etmələri yanısı, sektorlar arasında qarşılıqlı aləqələrin təmin edilməsi və uyğunluqluqlarla yəl verilməsi üçün çox vacibdir. Bir çox inkişaf etməkədən və vasat çatışmazlığı ilə üzünləri ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycan karbonhidrojen cəhətiyilərinin istismarından böyük

həcmədə galir alda etməyə başlamış və bu galirlərin orta müddətdə olan templarla artması gözlərilir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, maliyyə vasitələrinin çatışmadılış şəraitində galirlərin səmərəli istifadəsi ilə mətiqayisada, böyük həcmədə galirlərin istifadəsi prosesinin idarə olunmasında dəha çatış problemləri üzülgərilir. Qısa müddətdə in həcmli galirlərin alda edilmiş səmərəli xərclər həyata keçirməkda yanaşı nəzkriqitsadi sabitliyin qorunması, iqtisadiyyatda regionlarda mərkəzən səsli-iqtisadi cəhətdən ahəngdar inkişaf, əməmliyyət, tarazlı inkişafın təmin olunması, yoxsulluğun saviyəsinin azaldılması, iqtisadi müasibələrdə adətən prinsiplərinin gözənlənilərə, bugünkü və gelecek nəsilər arasında galirlərin düzgün bölgündürüləməsi kimi müümən məsələlərin həllini tələb edir.

Iqtisad elmi səbətlərmişdir ki, investisiya norması (onuncü ÜDM-da xüsusi çöküslə) ilə iqtisadi inkişaf sürəti arasında sıx əlaqə vardır. ÜDM-ildə 2.5-3% artıran inkişaf etmiş ölkələrdə investisiya norması bir qayda olaraq 20-21% təşkil edir. Bu zaman onlar asan fondları fasilələr olaraq yeniləyirlər, onlardan yüksək dərəcədə səmərəli istifadə edirlər.

Hesablamalar göstərir ki, daxili manbalar və amillar hesabına iqtisadi inkişafın artım sürətini ildə 5-7%-ə çatdırmaq üçün investisiya norması 30-35% olmalıdır. IEEO üçün hər xarakterik bir saviyəyadır. Onlarda artım sürəti orta hesabla mahz bu qədər olur. Çin ildə 10% sürətlə inkişaf edir. Bunun üçün investisiya norması 46%-ə qədər yüksəldilmişdir. [237, 2008, №1, s. 31-32]

Onu da nəzərənəzər olmaq lazımdır ki, investisiya norması nə qədər yüksək olsa da, inkişaf sürətinə onun təsiri, bir qayda olaraq 3-5 ildən sonra özünü göstərir. Şəkil 4. 1-də qəbəqicidən dənizlərləndən və Azərbaycanda investisiya norması müqayisə edilir.

Azərbaycanda iqtisadi inkişaf sürəti ilə investisiya norması arasında olan əlaqə aşağıdakı rəqəmlərlə xarakterizə edilir. [44, 2007, s. 36]

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
--	------	------	------	------	------	------	------	------

ÜDM-ın iqtisadi artım sürəti (faulə)	11.1	9.9	10.6	11.2	10.2	26.4	34.5	25.0
Investisiya norması (cəmi kapital geyimləşmənin ÜDM-ə nisbatı)	20.52	24.0	34.8	50.0	57.7	46.07	34.6	28.4

Rəqəmlərin təhlili belə bir nticicəyə gəlməyə təkan verir ki, 2003-2004-cü illərdə investisiya normasının 50% həddində çatması 2006-2007-ci illərdə iqtisadi norması azalıb da, mütləq rəqəmlərdə kifayət qədər yüksəkdir.

FƏSİL V.

QLOBALLAŞMA ŞƏRƏTİNDƏ İQTİSADİYYATIN DİNAMİK İNKİŞAFI VƏ SAHƏ STRÜKTURUNUN TRANSFORMASIYASI

Azərbaycanın bütün sahalarını inkişaf etdirməyik. İqtisadiyyatımızı gəzeləndirməliyik ki, əzən illər bündən sonra, on illiklər bündən sonra Azərbaycan xalqı və gələcək nəsillər təhəfələşsin.

İlaham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

S. 1. Milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun transformasiyasının nəzəri əsasları.

Qloballaşma şəraitində har bir ölkənin xarici dünyaya ilə əlaqələrin onun, ister ümumi iqtisadi siyasetinin, isterse da xarici iqtisadi siyasetinin on həssas hissəsidir. Qlobal proseslər istorik etmiş sanaye ölkələrinin, isterse da inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin iqtisadi strukturunda ciddi dəyişikliklər yol açır. Lətmatlı tablın yeni formallarının inkişafı, texnika və texnologiyada yemənən principal yeniliklərin yayılması və s. iqtisadiyyatda mövcud proporsiyaların dəyişilməsinə gətirib çıxarı. Ölkələrin daxili vəziyyətinin onun sosial-iqtisadi və siyasi orientasiyasının həm müsbət, həm da manfi ünsürləri an umumiləşdirilmiş şəkildə özünə iqtisadi strukturda biruza verir.

Məlum olduğu kimi müstəqillik alda etmiş ölkələrin iqtisadi inkişafında həq verən əsas dəyişiklik tərkibin istehsal prosesinin bütönlüyü və siyavuşmanın tədrizan edilməsi və onun gedidikəs dəha çox məlli bazaraya əsaslanmasıdır. Milli ehtiyaclar üzərində nəzarəti və keçimini bu ölkələrdə hamın ehtiyatlarından dəha samarəli istifadə olunması və özünü tamın edən tərkib istehsal mexanizminin yaradılması prioritet əhəmiyyətə malikdir. Bunun üçün milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasında və iqtisadiyyatın modernlaşmasında optimallı samarəli strukturun yaradılmasında müsbət iqtisadi nəzəriyyələrin dəyərnameyi və tətbiqi vacibdir.

Ölkənin iqtisadi inkişafının xarakterini və dinamikası iqtisad elminin dairi dəqiq mərkəzindədir. İkinci dünya müharibəsindən sonra elmi ədəbiyyatda iqtisadi inkişaf haqqında 4 əsas elmi çərçivə üstdürük təskil olur: 1. artımın xətti mərhələlər modeli; 2. struktur dəyişikliklər modeli; 3. üçüncü dünya ölkələrinin zəifləyinə astılıq və vari ölkələrin hökumərləri ilə iah edən inqilablı nəzəriyyə; 4. azad bazar ideyallanna əsaslanan əksinqiləbilə neoklassik nəzəriyyə [198, s. 78]. Hər çərçivələr arasında hizim tədqiqat obyektiyimiz olan struktur dəyişikliklərini üzərində dayanmışdır vacib hesab edirik.

Həqiqətən ingilis alımı Deniz Qulenin ifadəsi ilə deyək "ağar biz inkişafın daxili məzmununu dərk etmirkə, deməli onun haqqında heç nə bilmək" [198, s. 78]. Nəzəriyyə və təcrübə səbəb edir ki, hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf perspektivi əhəmiyyətli dərəcədə milli iqtisadiyyatın strukturundan həz verən dəyişikliklərdən asılıdır.

Ölkənin xalq təsərrüfatı six surətdə bir - biri ilə əlaqədar olan oxşayı makro-iqtisadi ənşələrdən ibarət olan mürakkəb sistemdir. Hamın unsurları arasında formalşan nisbat iqtisadi struktur təskil olur və xalq təsərrüfatının tənzili, onun samarəliyi, və davamlı artımı üçün böyük əhəmiyyətli kəbd edir.

Inkişaf etmiş sanaye ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, onların surəti inkişafın əsasında istehsalın dinamikliyini və digər məsələt keyfiyyət göstərənlərinin tamın edən dərin struktur dəyişiklikləri davamlı. Çənub - Şərqi Asiyada yeni sanaye ölkələrinin surəti inkişafı, hər əyndlə ovdan hamın ölkələrdə onlar üçün ənənəvi olmayan yeni sanaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi və bunun nəticəsində xalq təsərrüfatının strukturunun qəskin surətdə dəyişməsi nəticəsində baş vermişdir.

Sovet dövlətinin təcrübəsi isə göstərdi ki, bu ölkədə ilə illərdə surəti sanayeləşmə əsasında iqtisadi strukturun dərin struktur dəyişikliklərinə aparılı. Bu dəyişikliklər qısa müddət arxında hayatı keçirildi və SSRİ-nin aparıcı mövqələrindən birincə çıxardı. Lakin həyat göstərdi ki, belə iqtisadi struktur həc də optimallı deyil və sanaye istehsalında hasilat sanayesi və silahlı hazırlanmaçı əsasən olaraq yüksək mövqə tutdu. Nəticədə təsərrüfat strukturu öz müvərəqəsi sosial təməyülmə gedikdən sonra itirməyə başladı. Kənd təsərrüfatı və xalq istehsələtlərini istehsələtləşdirmək çox-çox əraza idi. Hamın proseslər ölkənin iflasa uğramasında başlıca amillərdən biri idi.

Təsəddüfi deyildir ki, struktur nəzəriyyəsi iqtisad elminde müümüy yet tutur. Hamın problemlərinin iqtisadiyyatdan V. Leoniyev, S. Kuznetsov, C. Qellveyt nə tədqiqatlarında müümüy yet ayırmışlar.

Rus əsilli amerikan iqtisadçı V. Leoniyev öz tədqiqatlarında iqtisadi sistemlərin fəaliyyəti nəzəriyyələrinin iqtisadi müdafiədirmə usulları ilə birləşdirən iqtisadiyyatın sahələrərən balansının işləyib hazırlanmasıdır. Hamın balans və strukturunun nüsbətinin iqtisadi əlaqələri öks idarət göstərənlər sisteminidə və iqtisadi böyükliklər arasında mövcud olan əqəmləşdirmə əlaqələri və iqtisadi vəziyyətin ötəntəyinə imkan verir [198, s. 11-15].

Iqtisadi nəzəriyyə struktur dəyişikliyinin struktur effekti aillanın müvət nəticələrinin meyarlarını işləyib hazırlanmışdır. Bu göstərici struktur dəyişikliklərin (əsasən sahələrərət) indeksi ilə iqtisadi inkişafın əsas göstəriciləri arasındakı əlaqəni öks edir.

Struktur dəyişikliyi indeksi = $\frac{K}{n}$ $\frac{T_{A_1}/4 + T_{A_2}/4 + \dots + T_{A_n}/4}{n}$ $\frac{(T_{A_1} + T_{A_2} + \dots + T_{A_n})}{n}$ $\times 100\%$ \rightarrow 231-232]

$$K = \frac{T_{A_1}/4 + T_{A_2}/4 + \dots + T_{A_n}/4}{n} \times 100\%$$

Burada a - xalq təsərrüfatı sisteminində struktur unsurunun vüsüsi çəkisiyində mütləq böyükliyli əks edir. n - struktur ənşələrinin sayıdır.

Məlumdur ki, xalq təsərrüfatının dinamikası tam şəkildə struktur dayışlığının dərəcəli ilə müəyyən edilə bilinir. Bununla yanaşı iqtisadi inkişafın təsir göstərən amillər çoxluğundan struktur dayışlığıni amilinin mönteqi olaraq ayrılmış mümkinlərdən Deməli, struktur effektini toxumını da olsa müəyyən etmək mümkinlərdür. Bu göstərici o vaxt müsbət olur ki, struktur dayışlığından indeksinə əhəmiyyətli artım yüksək iqtisadi artım surəti ilə müşayiət olunur. Və əksinə, agar struktur dayışlığından indeksinə aşağıdırda, o manifidir.

Inkişaf etmiş sanayi ölkələrindən sahə strukturundakı ciddi dayışıkların qanuna uygunluğu xammal sahaları və kənd təsərrüfatı sahalarının xüsusi çəkisişinə surətlə azalması, sanayının texniki cəhdəndə modernlaşdırılması və xidmət sahalarının sürətlə artmasına özünü göstərir. On radikal dayışıklaraltı sahalarında özünü göstərir. Bu sahələrdə elm tutumlu sahalar yüksək artım dinamikasına malik olurlar.

Yeni sonnay ölkələri adlanan Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində iqtisadiyyatın sahə strukturunu radikal şəkildə dayışdır. Bu ölkələr gəldikcə daha çox texniki cəhdəndə müraciət və elmi-telimlər istehsal sahəsində inkişaflaşdırılmış və məhsulun keyfiyyətinə və işçilərin yüksək ixtisaslaşmasına xüsusi diqqət verirlər. Sədət emək tutumlu məməlülətlərin (masalan, toxuculuq, paltar, ayaqqabı) istehsalına üstünlük yalnız ucuz işçilərin qüvvəsinə malik olan ölkələrdə verilir. Lakin emək tutumlu məhsulların elmi-telimlər mahsulları arasında optimallı nisbəti yaranadılar. Ölkələr iqtisadi təroqquşunda dəniz həaliyiylərlərə əldə edilir.

Iqtisadiyyatın sahə strukturunu problemləri inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatın ölkələrində, xüsusən xammal istehsalı və ixrac sahəsində ixtisaslaşmış ölkələr qarşısında dəniz həaliyi.

Təsəddüf deyildi ki, struktur dayışlığıni nəzarəyyəsi zəif inkişaf etmiş üçüncü dünya ölkələrinin iqtisadiyyatının dəniz həaliyi optimallı struktura malik təsərrüfatlara diqqət verilməsini əsaslandırmışdır. Tədqiqat üçün burada neoklassik qiymətlərə uyğunlaşdırma və chiyatıllannın bölgüsü məxanizmindən, müasir iqtisadi usullardan istifadə edilir.

Nobel mükafatı laureatı Artur Lyuisin işləyib hazırladığı izafə emək chiyatılların malik olan iqtisadiyyatların iki sektorlu inkişaf modeli struktur nəzarəyyələrinin an geniş yayılmış carayalarındandır [198, s. 82-84]. Bu əsas etibar ilə natural istehlakçı iqtisadiyyatlarda struktur dayışıklarının nəzəri əsaslarının təhlilini yondürmişdir. Bu nəzəriyyədə geri qalmış ənənəvi kənd təsərrüfatı ilə inkişaf etmiş müasir iqtisadiyyat sahaları arasında qarşılıqlı əlaqların nəzəri əsasları verilmişdir.

Həmin nəzəriyyə əsasında sonralar yaranmış digər nəzəriyyə inkişaf formallarının təhlili modeli adlanır. Bu nəzəriyyə də diqqəti ənənəvi geridə qalmış kənd təsərrüfatının yeni sonnay sahələrinə çevriləməsinə təmən edən iqtisadi industrial və təsəsat strukturlarında zəruri olan ardıcıl dayışıklarla yönəldir. Lakin Lyuis modelindən fərqli olaraq mərhələli artım nəzəriyyəsində yüksəm və investisiyaların artımı zəruri hesab edilirən də iqtisadi artım üçün onun keyfiyyət etmədiyi xüsusi vürgulanur. Ənənəvi iqtisadiyyatdan müasir iqtisadi sisteme keçmək üçün fiziki və insan kapitalının yüksəm ilə yanaşı ölkə iqtisadiyyatında qarşılıqlı əlaqələr olan dayışıklar seriyası tələb olunur. Bu dayışıklar əsasında bütün sahələrin - istehsalı, istehlak tələbini, xənci ticarəti, chiyatılların bölgüsündə,

sosial-iqtisadi amilləri (məsələn, urbanizasiyani, əhalinin artımını və mösəküllüğün strukturunu) əhatə edir.

Inkişaf etməkdə olan ölkələrin "özinütörün edən inkişaf" konsepsiyası surətlərmişdir. Konsepsiyanın əsas ideyəsi bu ölkələrin ənənəvi cəmiyyətdən Qərb tipli müasir cəmiyyətə keçməsinin təmən etməkdir. Bu ölkələrdə inkişafın öz-ənənəvi avtomatik tənzimləməsi üçün bir sira şərtlərin yerinə yetirilməsi vacibdir [258, s. 448 - 450].

1. mili gəlirdə istehsalda yönəldilən investisiyaların xüsusi çəkisinin əksinə şəkildə artımı:

2. sanayenin bir neçə sahəsinin sürətlə inkişafı;

3. iqtisadiyyatın modernlaşdırılması ideyəsi tərəfdarlarının cəmiyyətdə və həkimiyəti strukturlarında üstünlük təqib etməsi.

Nazara alımaq lazımdır ki, XX əsrdə Qərb iqtisadi elnində əsas principial dayışlığından ibarət olmuşdur ki, neoklassik siyasi iqtisadin "avtomatik tənzimləşdirme" haqqında olan bir çox muddələrləndən əlaqələndirilmişdir. Bu dayışlığına görə iqtisadi "tarazlıq" yaradılmasında, iqtisadi strukturun tənzimlənməsində dövlət ciddi rol oynamalıdır.

Struktur dayışıklarının empirik tədqiqi göstərir ki, inkişafın ham daxili ham də xənci məhdudiyyətlərinə mövcudduluq Daxili məhdudiyyətlər iqtisadi və təsəssiz xarakterli olmaqla iki yera bölünür. Birinci məhdudiyyətlər ənənəvi resurs potensialı, onun bəyliklüyü və əhalisinin mövqarı ilə, ikincisi isə - dövlət siyasetinin məqsəd və vəsaitləri ilə əlaqədardır. Xənci məhdudiyyətlər isə təcəribe investisiya, texnologiya və bazarlarla əlaqədardır. Üçüncü dünya ölkələrinin qeyri-barabar inkişafı məsələ bu əmələrlə əlaqədardır. Beləliklə, mərhələli artım nəzəriyyəsi üçüncü dünya ölkələrinin qarşılıqlı asılılıq şəraitində ənənəvi təsərrüfat sisteminin tərkib hissəsi hesab edilir. Bu sistemi həm və ya digər inkişaf etməkdə olan ənənəvi inkişafın longidə və hətta, rəsədlə hələ [198, s. 87-88].

Inkişaf etməkdən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, tərəzli sonayeləmə strategiyası təsəddüf etməkdən ölkələrdən əsaslı iqtisadiyyatda aparan idxləl əzəzətmə siyaseti və ixrac yönünlü sonayeləmə strategiyası.

İdxləl əzəzətən sahədə artım. Bu proses izah etmək üçün hər şeydən əzəzətən fərqli ekad ki, məsələn, ABS-də kapital əməli surətlə inkişaf edir və idxləl ilə rəqəbli vəziyyətdən olan (yəni haməi mal ham xəncidən idxləl, ham də ölkədə istehsal edir) mahud istehsalından bu anuldan intensiv istifadə edilir. Eyni zamanda fərqli ekad ki, ixrac malı olan buğda istehsalında skon torpaq və digər əmələrlərin mövqarı dayışır. Bu zaman idxləl (mənəndə) sahəsində intensiv istifadə olunan kapitalın artımı bu kapitalın gəlirliliyini artırır. Kapital ucuz olduğu üçün təbidi ki, istehsalçılar istehsalın höcmünü genişləndirməyə çalışırlar. Lakin istehsalın artımı surətlə müxtəlif sahələrdə (yəni mahud və buğda istehsalında) eyni dərəcədə olmayısaqdır. İstehsal xərcənin tərkibində kapitalın əməlinin xüsusi çəkisi mahud istehsalında buğda istehsalına nisbətən çox olduğunu üçün kapitalın ucuzlaşması mahud istehsalçıları üçün dəniz əhəmiyyətli olacaqdır. Bunun nəticəsində isə bu ölkədə mahud istehsalı buğda istehsalına nisbətən dəniz ərtəcəqdər. Mahud istehsalının artımı isə həmin malin idxləlini azaldacaq, dəniz doğrusu idxləl əzəzətən edəcəkdir. Bununla da ölkənin dəniz bazarından bu məhsul üzrə asılılıq azalacaqdır. Bu prosesənəzər böyük müqavida həyata keçmiş olaraq dəniz ticarətinə

(müvafiq olaraq qiymətlərin, habelə onun ticarətinin azalmasına) da təsir göstərəcəkdir.

Dünya iqtisadi konyukturuna təsir edə bilməyan kiçik iqtisadi potensiala malik olan ölkələrdə idxləri avazezəmə siyassatının elmı asaslıları aşanlığı bu ölkədə beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklerindən somarəli istifadə edilməsi və iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün alverişli şərait yaradır. Azərbaycan kimi keçid dövründə olan və beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklerindən keçmişdə somarəli şəkillər istifadə olunmamış ölkələrdə idxləri avazezəmə siyassatına daha böyük etibarlıdır. Məsələn, Zəngin təbiəti sərvətləri və olverişli iqlim şəraiti şəhərlər olan respublikamızda şahlinin istehlək mallarına olan chtiyacının xeyli hissəsinin qiymətli valyuta ilə xaricdən alınması gedidəkən azaldılır.

Ixtacın genişləndirilməsi sahəsində artım. İndi fərqli edək ki, ixtacın sahəsində, yəni buğda istehsalının istifadə olunan yaşlı torpaq sahəsində artım möv-cuddur. Bu zaman tətqiq ki, kapital və digər amillərin təklifi dayanır və qalmışdır. Ayndır ki, əlavə torpaq sahələri icarə haqqının azalmasına sabob olacaqdır ki, bu da fermərlərin buğda sahələrinin genişləndirilməsi sənəd edəcəkdir. Belə vəziyyətdə ölkədə buğda istehsalının artımı mahud istehsalına nisbatan sürəli olacaqdır. Əlavə istehsal olunan buğdanın müsəyyən hissəsi ixtacın yönəlcəkdir. Bu vəziyyət buğdanın istehsal xərcləri dünya qiymətlərinin səviyyəsindən qədər yüksəlnəndən davam edəcəkdir. Ixtac olunan buğda istehsalının ABŞ-də artımı (agor bu böyük miqyasda olarsa) dünya ixtacının həcmindən genişləndiricək və buğdanın dünya qiymətlərinin aşağı düşməsini sabob olacaqdır. Az iqtisadi potensiala malik olan ölkələrdə ixtacın genişləndirilməsi siyaseti dünya miqyasında müqayisənin üstünlüklerindən somarəli şəkillər istifadə olunması nisbəticidən bu ölkələrin iqtisadi inkişafının (digər amillərin sabit qalması şartılı) sürətləndirilməsinə gəlinib çıxaracaqdır.

Bu zaman belə bir cəhət nəzərə alman lazımdır: dünya təsərrüfat sisteminde gedidəkka dalaqılıyi yer tutan yenə sonayət ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ixtacın potensialının genişləndirilməsi siyaseti yenidənşəkən o devalşətər dəha çox iqtisadi nəticə olda edir ki, bədövlətlər bütün qüvvələrin yalnız hər hansı bir mal növünün ixtacın potensialının genişləndirilməsinə yönəltmirlər. Daha çox mal qrupunun ixtacının genişləndirilməsi inkişafın dala zəmanətli inkişaf üçün alverişli şərait yaradır. Bu baxımdan Azərbaycanda da ixtacın potensialının genişləndirilməsi sahəsində görülən işlər ümividəncidir. Həyat cəxərsəsi ixtacın siyassatının yürütməsi tələb edir. [178, s. 260].

Istehsal amillərinin qeyri-bərabər artımı bir səra digər iqtisadi nəticələr də doğurur. Hər hansı bir istehsal amilinin sürəti artımı, onun intensiv istifadə olunduğu iqtisadiyyatı sahəsində xüsusü təsəkküsünə çoxalanmasına sabob olur. Bu bütün digər şəhərlər daxilində digər istehsal sahəsinin nisbi azalmasına gəlinib çıxarı. Cümlə ucuzaşmış istehsal amilindən dəha çox istifadə olunan sahə, həm də başqa istehsal amillərinin digər sahələrdən özündə dəha çox calb edir. Ribçinski nəzəriyyəsinin mənəviyyəti ondan ibarətdir ki, qiymətlərin sabit qalması və inkişafı yaradırdı yalnız iki sahənin mövcud olduğu şəhər daxilində hər hansı bir istehsal amilinin artımı mallardan birinin istehsalının azalmasına sabob olur.

Yeni faydalı qazıntılarının keşfi, məsələn, Kanada və Böyük Britaniyada olduğunu kimi, emaledici sonayət və digər mühüm sahələrin inkişafının zaifləməsinə gəlib çıxara bilər. Yaxud emaledici sonayətin sürəti inkişafı dağ-madan sonayətinin inkişafının zaifləməsinə və xammal üzrə dünya bazarlarından asılılığı artırmasına

sabob ola bilər. Bu və ya digər istehsal amilindən intensiv istifadə olunması nəticəsində yeni ixtacın imkanlarının açılması da ölkədə bir səra mühüm problemlər yaranmasına sabob olur. Bunaqlardan iqtisadi adəbiyyatda "Hollanda xəstəliyi" və "Kəsilbləşdiriciliyi" adı ilə daxil olmuş problemlər diqqəti calb edir.

"Kəsilbləşdiriciliyi" adı hər hansı bir ölkədə bu və ya digər mal və rəsədinin sübhələr. Cümlə bu halda ixtac şəhərləri bu ölkələrin əleyhinə dayazlıq və nəticədə onun vəziyyəti pişəsə bilər. "Hollanda xəstəliyi" isə Simal dənizində təbii qaz ya taqlanının istismar olunması ilə özünü göstərməsidir. Haqqında bu etibarlılar dövrüyyət calb olunduqca və xarəndə dəha çox valyuta və qızıl daxil olduğuna elə fikir yaranır ki, Hollandiyanın sonayə ixtacın dəha çox tənzərlə ugryatır.

Bela bir iqtisadi vəziyyətin yaranmasının həqiqətən əsasları vardır. Cümlə yeni təbii sərvətlərin dəvriyyəyə böyük məqdarla və gözənləndirmədən daxil olması istehsal amillərinin emaledici sonayət sahələrindən hər hansaları calb olunmasına, nəticədə isə emaledici sonayət sahələrində manşotin və istehsalın azalmasına sabob ola bilər. Bunun qarşısını isə əsərləndirməsi müvafiq təsviqidə iqtisadi siyasetənət almış mümkinləndir.

Xammal ixtacının nəticələri. Sonraları iqtisadçılar müqaviləsi usturluyun müayyan şəhərlər daxilində manşo nəticələr doğulmuşdur. Xammal ixtacın ölkələrdə bu təsəssət narahatlılıq doğurur. Inkişaf etməkdə olan ölkələrin manşotını isəmisi edən argentinli iqtisadi Raul Prebiss və başqaların həqiqi əlavətən hələ bir fikir müraciəti edilir. Xammal ixtacın edən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı və təbii xammalların ixtacının genişləndirilməsi onlar üçün iqtisadi cəhdəndən sərfəli deyildir. 1876-1948-ci illərə aid uzun dövr üçün aparılmış hesablamalar göstərir ki, beynəlxalq ixtac şəhərləri kənd təsərrüfatı mullan və xammal ixtac edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin əleyhinə dayışmış və qiymət indeksi 147-dən 89-a enmişdi. Hamının alımları inkişaf etməkdə olan ölkələr tövsiyə edilir ki, onlar xammal ixtacının dəha çox genişləndirilməkənən əlavətən inkişaf etdi. Şəkildə müsər emaledici sonayət sahələrinin inkişafına yönəltsinlər. Onlar hamının tövsiyə edilir ki, bu ölkələr idxləri avazezəmə siyaseti yeritməklə sonayət məhsullarının idxləni möhduldulayırlar. Bu tövsiyələr Azərbaycan kimi keçid iqtisadiyyatı sarğınlığı olaraq və ixtacının taxının 80%-ni xammal təsəffüf edən ölkələr üçün da nüdəqə aktuallıdır. [303, s. 105-106].

İkinci dövr mühərbiyyəndən sonra postçəzənə ölkələrində ASK-nin inkişafı bir səra sozial-iqtisadi proseslərin qarşılıqlı təsiri altında olduğuna sərtlənmişdir: 1) Kənd təsərrüfatının texniki bazasının yenidənqurulması, onun sonayətəsi və təxminan manufaktura istehsalına uyğun vəziyyətdən sonayət, sonra isə in məsniyi sonayət mərhələsinə daxil olma; 2) Kənd təsərrüfatının mayın, gübə, tikiñti materialları və digər malla təmin edən, onun məhsullarının emal edən sonayət sahələrində, həbəla orzə məhsullarının ixtacına ilə mögul olan, kənd təsərrüfatına nağlıyyat, maliyyə-bank və digər xidmət göstərən sahələrindən kapitalın təmərküzlaşması və inhişarlaşması prosesi hər verir; 3) yüksək təmərküzlaşmış sonayət və bank kapitalı sərəfət aqar səfərətə daxil olur, 4) globallaşma prosesini dərinləşdirdikdən sonra dəvət olunur və beynəlxalq ineqrasiya beynəlxalq qurumları vəhidi aqar siyaset yeritmesi (məsələn, Avropanın İttifaqı və dünyadan digər bazarlarından olduğu kimi) gedidəkə real məzmun alır və dəha da intensivləşir. Onu da göstərmək lazımdır ki, ABŞ kənd təsərrüfatında elmi-tekniki təsəffüf 30-ci illərdə, Qərbi

Avropa ölkelerinde ise 60-ci illerde baş vermiştir. ABŞ-dan sonra Avropanın teknik tərəqqi kənd təsərrüfatında xırda əmək istehsalçılarının üstünlük təşkil etdiyi və təsərrüfatın və əmək tərkilinin köhnə formalarının kifayət qədər qaldığı bir şəraitdə baş vermişdir. Avropa ölkelerində kənd təsərrüfatının gencliyi Avropanın inqərası prosesini stimullaşdırın və sürətləndirən başlıca amillardan biri olmuşdur. Təsəddüfi deyil ki, bəzən "yaşıl avropa" ... burada siyasi birliyin özü" [248, s. 5] hesab edilir.

Postnəsən ölkələrində texnik tərəqqi öz ifadəsinə onun yüksək dərəcədə mexaniklaşdırılmasında, kimyalaşdırılmasında, elektrifikasiyasinda, yeni texnika və texnoloji proseslərin intensiv tətbiqində, imiqsiyanın, müasir nəqliyyat şəbəkələrinin sürəti inkişafında informasiya texnikası və texnologiyasının geniş tətbiqində tapır. Bütün bunlar kənd təsərrüfatı məhsulların istehsalının sonnecə əsasını keçirəlməsinə təmin edir. Kənd təsərrüfatının mexaniklaşdırılması öz ifadəsinə yalnız kənd təsərrüfatında tətbiq edilən maşınların sayı artırmasından tapır. Həmin proses kənd təsərrüfatı istehsalında bu sahənin sonnecə əsasını keçirir. Mərkəz müraciət avtomatlaşmış maşın və mexanizmlərin tətbiqində oks olunur.

Kənd təsərrüfatında texniki və texnoloji sıçrayışların sövədici amilları arzaq və kənd təsərrüfatı xammallına tələbənə surətli artması, bu sahədə müsəyyən kapital yığınımının olması, əstəlik dövlət subsidiya və yardımının artırması, agrar bolmanın valid iqtisadi sistemi uyğunlaşması və bərabər şərtlərlə qoşulması zəruriyyətidir.

Kənd təsərrüfatına keyfiyyət yeri texniki və texnologiyasının daxil olması bu sahədə aşağıdakı bir sira yeni cəhətlərin meydana çıxmamasına səbəb olmuşdur. Məhsul istehsalı sürətli ardlığı hələdən möşgulluq və bir çox hallarda əkin sahələri və bəzən heyvanların sayı azalı, adəməşəhər hesabı ilə əsas kapitalın sonnecə nisbatan daha yüksək səviyyəyinə nail olunmuş, sonnecə və iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbatan əmək məhsuldarlığının da yüksək artım tempi olda edilmiş. Xammal və arzaq istehsalı ardlığı hələdən möcürü daxili məhsulları və möşgulluqda kənd təsərrüfatının payı sürətlə azalmışdır. Əsas fondların tərkibində onun aktiv hissəsinin, yani maşın və avadanlığın payı passiv hissəyə (bina, tikili və s.) nisbatan artı. Cənli əməyin maşın və texnika ilə silahlanması və əvəz olunması əmək məhsuldarlığının və sahənin səmərəliliyinin sürətlə artmasına gətirib çıxılmışdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artması bu sahənin iri inhişarçı birləklər üçün olverişli kapital qoyuluşu səfərasına çevirmiştir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emal edən sonnecə sahələrinin olvususun olverişli sahaya çevrilmişdir. Nəhəng soyuducular, elavatorlar, tərəvaz, ambarları transmisiyaları və investisiyaları onasında yaradılmış və kənd təsərrüfatı istehsalını keyfiyyətə ciddi surətdə dayanırdı. Agrar bölmə vəhdi iqtisadi sistemin müümən tərkib hissəsinə çevrilmiş, kənd təsərrüfatı məhsullarının emal edən sonnecə sahələri ilə birlikdə agrar-sənaye kompleksinə təşkil edir.

Kənd təsərrüfatının sürətlə sonnətəşəşəsi külli məqđdə kapital qoyuluşunu tələb edir. Təbii ki, bu tələbatı aqar bölmə müştəqil olaraq öz mənbələrin hesabına təmİN etmək ifqidarında deyildir və kənd təsərrüfatı məhsusalarının cəlb olunan borc vasitələrini chiyacı dəha çördür. Bu cəhət kənd təsərrüfatının agrar-sənaye kompleksinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevriləməsi üçün müümən şərtlərdən bəndir.

ASK-nin yaranması və inkişafını şərtləndirən müümən amillərdən biri də iqtisadiyyatın digər sahələrində, dəha daşıq desək, kənd təsərrüfatının istehsal vəsaitləri ilə təmin edən, onun məhsullarının emal üzrə ixtisaslaşan sahələrdə təmərküzləşmə və rəqabətin yüksək hoddinin qətməsidir.

Ərzaq təcərrüfatında idarəetməsi yüksək səviyyədadır. Yuxarıda göstərlən proseslərin tösüri altındı müasir dünyaya iqtisadiyyatində vəhdi agrar-sənaye kompleksi formalışmış yüksək surətli inkişaf edir.

Elmi ədəbiyyatda ASK üç tərkib hissəyə ayılır: 1) kənd təsərrüfatı üçün istehsal vəsaitləri istehsal edən maşınçayırmayı sonnecə, mineral gübərlər və kimyavi vəsaitlər istehsalı üzrə sonnecə sahələri, mikrobiologiya sonnecə; mələkəsiyə texnikası sonnecə və 2) birkilik, heysəndurulq və məsə təsərrüfatının birləşdirən kənd təsərrüfatı istehsalı; 3) kənd təsərrüfatı məhsullarının emal və satışı ilə möşgül olan sahələr. Beləliklə, "agrar-sənaye integrasiyası" xalq təsərrüfatının bir-biri ilə qarsılıqlı əlaqədə olan, lakin müstəqil fəaliyyət göstərən müxtəlif sahələrin dialektik vəhdəti künə çixış edir [248, s. 19]. Geniş planda baxıldıqda kənd təsərrüfatına maliiyyət-kredit, naqışlıyət xidməti göstərən sahələr də ASK-nin formalışması və inkişafında yaxından iştirak edir. Lakin bu sahələrin əksəriyyəti ölkə iqtisadiyyatın digər kompleksləri ilə bağlıdır. ASK-nin tərkibinə onun sonnecə istehsalundan istifadə edən iqtisadiyyat sahələrinin hamisi deyil, ös fəaliyyətinə əsas hissəsin kompleksin işi ilə əlaqədar quran sahələr daxildil [81, s. 20].

Durmədən aranı dönya əhalisinin arzaqla təmin olunması zorunlulığı və problemlərinin getdiğə dən çox qlobal xarakter almış agrar-sənaye kompleksinin hüdudlarının mülli iqtisadiyyatçılarçılarından kanara çıxışının şərtləndirilmişdir. Ərzaq və onunla bağlı sahələrin məhsullarının istehsalı, bülqüsə, mübadiləsi və istifadəsi ümumiyyətindən təsərrüfat sisteminin fəaliyyətinin müümən tərkib hissəsidir, dünyada gedən dərin iqtisadi və siyasi proseslərin aparıcı iştigamlarından bəndir. Agrar-sənaye kompleksindən baş vərən globallaşma prosesi ərzaq və onun istehsalı ilə bağlı olan məhsulların satış bazarlarında rəqabəti da kəskinləşdirən istehsalın, ilk nobvəda, illi təsərrüfatlarda inkişafını, kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətinin genişləndirilməsini, əsas ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə dərəcəsinin artmasını təşviq edir. Lakin istehsal, ticarət və istehlak sahəsindən baş vərən müümən ilərişiyələşmiş ölkələr və transmisiyə şirkətlər arasında ziddiyətlərinə də arması ilə müşayidə olunur.

İkinci dönya müharibəsindən sonra regional iqtisadi integrasiya birləllərinin sürəti bütün dünyaya yayılması bu ziddiyətlərin labüb natiçlərindən bəndir. Belə integrasiya birləllərinin ilk və on inkişaf etmiş forması olan Avropa İttifaqının yaranmasına başlıca məqsədlərindən biri mösbət vəhdi kənd təsərrüfatı siyasetinin yeridiləməsidir. Bu siyasetin əsas iştigamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: 1. Avropa İttifaqının dövlətlənləşmiş orqanlarının vəhdi agrar siyaseti yendilənilməsindən müasiliyyəti; 2. kənd təsərrüfatı məhsullarının vəhdi qiymətlərinin dəstəklənməsi; 3. üçüncü ölkələrlə aparan kənd təsərrüfatı məhsullenin ticarətində birləşdənmiş rəzaladılmasına ümumi ticarət qaydaları; 4. birləş üzvlərinin bir-biri ilə ticarətə qarşılıqlı ütələnlər vəsaitləri və birləş daxilişində kənd təsərrüfatı məhsullenin sarbat ticarəti; 5. vəhdi kənd təsərrüfatı siyasetinin birgə maliiyyətəşəşəlməsi; [248, s. 51]. Yalnız onu göstərmək lazımdır ki, Avropa İttifaqı hüdəcisinin 2/3 hissəsi mösbət vəhdi agrar siyasetin hayatı keşfetməsi ilə əlaqədardır [304 s. 370] Beləliklə, dövrümüzün əsas məzmununu təşkil edən qloballaşma prosesinin müasir

dövrdə apancı xəta çərtilməsinə baxmayaq ASK, ilk növbədə kənd təsərrüfatı sahəsində himayəçilik siyasetinin siyasi və iqtisadi gündələndən çıxması demək deyildir.

Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatın mühüm sahələri ilə integrasiya edərək aqrar-sənaye kompleksi yaradılması ilə əlaqadər olaraq müasir dövrdə agrar siyasetin samarəlliliyi əhamiyətli dərəcədə qeyri-kənd təsərrüfatı siyasetindən asılıdır. Başqa sözlə, agrar bölmənin çəkiciliğinin üçün qeyri-kənd təsərrüfatı siyaseti həyatı əhamiyətlərə köşə edir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarını emal etdən sənaye sahələrinin sürəti əlaqadər bölmənin canlanmasına olverişli şərait yaradır. Sərpul və budeç siyaseti, hüdək əsaslarının artırması, kredit faizlərinin yüksək olması da fərmer təsərrüfatının fəaliyyətinə çox ciddi manfi təsir göstərir. Sarbiyi dayışan valyutu məzənnəsi sistemində qeyri-real valyuta məzənnəsinin formallaşması fərmer təsərrüfatın üçün küsəsan neqativ nücləclar doğurur.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid bu sahada dünya tacirəbosının üyələnməsini, aqrar-sənaye kompleksi müəssisələrinə elmi-texniki təraqqının nailiyyətlərinin, təsərrüfatlılıq və istehsalın idarə edilməsinin samarələrinin tətbiq edilməsini, təsərrüfatlılığın qarşısının alımmasını, təşəbbüskarlığın aktivlaşdırılmasını və s. əsasında istehsalın samarəlliliyinin artırılmasını ləğab edir.

5.2. Yanaçaq-energetika sektorlu və Azərbaycanın iqtisadi inkişafı

Bildiyimiz kimi, bu gün dünyanın siyasi gündəliyində enerji işləklilikləri massalları xüsus yer tutur. Azərbaycan bu sahəyə öz rühsəsinə verir və galəzəndə öz rühsəsinin verməyə hazırlıdır. Bu inmürəyəsi enerji təyinatlarının təzahürkarlığı və istirakçılığı. Bu təyinatlar nticəsində Azərbaycan xalqı həm böyük manfəat göstərir, həm ölkənin beynəlxalq mövqeləri möhkəmlənir, həm regional smakdaşlıq üçün çox gözəl şərait yaranır. Bu gün bütün həm Xəzərvani ölkələrlə, qonşu dövlətlərlə, həm də Qara dəniz, Baltik dənizlə ölkələrlə üzərində işlədiyi konkret təyinatlar və Buzun siyasi əlaqələr güclənir və ələverdir, næqliyyat, enerji və humanitar sahəsində regional smakdaşlıq bu bölgəyə dəha də çox imkanlar gətirir, bizim qarşımızda dəha də çox imkanlar açır və biz bundan sonra da regional işlərdə öz fəaliyyətimizi davam etdirəcəyik.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Ümummilli lider Heydar Əliyevin qeyd etdiyi kimi, "Azərbaycanın enerji potensialı astar boyu Rusiya, son 70 ilda isə SSRİ iqtisadiyyatının inkişafına xidmət etmişdir. Həzirdə hamən potensial bütün dünyada iqtisadi sıçrayış üçün təsirli stimul ola bilər. Qərb və Azərbaycanın bir-birinə cəhitiyə vardır. Ağar global smakdaşlıq tərəflərinin birinin dünya bazarına çıxmamasını tömən edirəm, digər tərəfə isə imkan verir ki, qarşıda duran enerji böhranından xilas olsun."

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçid və inmürəyəsi qloballaşma prosesi nəfəs istehsalının intensivləşdirilməsi və beynəlxalq əhamiyət köşə etməsi ilə bilavasitə əlaqadardır. Heydar Əliyev 1995-ci ildə demişdir: «Azərbaycanda is-

qədimlərdən nəfəs və qaz çıxarırlar. Ölkəmizdə sonnecə üsulu ilə nəfəs çıxarılmasına hələ olsa əsasən ortalarında 1848-ci ildə başlanmışdır. Əsərimizin avvalında nəfəs sanayemiz öz inkişafının yüksək mərhələsinə çatmışdı. Bir zaman dünya nəfəs hasilatının çox hissəsi Azərbaycanın payına düşürdü. Bütün oton dovtərəndə Azərbaycanda 1 milyard 400 milyon ton nəfəs çıxarılmışdır. Lakin Azərbaycanda bu gün də zəngin nəfəs və qaz yataqları var. Müştəqil dövləti kimi dünən birliyinə daxil olduğumuz indiki dövrdə biz cəhitiyələrimizdən istifadə etmək üçün təhdirlər görürük» [17, s. 3].

Məlumat oldugut kimi, bu istehsal sahəsi butovlukda ölkənin iqtisadi və sosial-siyasi inkişafında həlliəci rol oynayır. Akademik Asaf Nadirov qeyd edir: «XIX əsərin ikinci yarısından başlayaraq Abyeronun zəngin nəfəs sarvallarının mönətüləmə zəminində Azərbaycanın getdiğisi aran gələn sənaye potensialı butovlukda onun iqtisadiyyatının geniş istiqamətləri inkişafının möhkəm əsaslarını yaradı. O dövrlərdən bu günə qədər respublikanın iqtisadi inkişafının başlıca yönüünü nəfəs sanayesi və onuna bilavasitə sləqədə yaranmış müxtəlif istehsal sahələri müyyət etmişdir. Məsələ ondadır ki, uzun müddət tərkibində olduğu Sovet İttifaqının əsas neftçixarşya sanayesi mərkəzi kimi bu sahə özünə yüksək inkişafı ilə əlaqadardır nəfəs emalı, nəfər-kimya və kimya, geniş istiqaməti nəfəs məşinçiyərimi, metallurgiya, elektroenergetika və istehsal-texnoloji cəhətdən six başlı qoşul başqa sahələrindən ibarət respublikada şəhərlərə sənaye kompleksinin yaranmasına sabab olmuşdur. Xeyli vaxtı bu əlaqadər sahələr həlliyyə respublikaya sənaye mahsulunun yaradın artığını vermişdir» [84]. Heydar Əliyev canabın 1995-ci ildə demişdir: «Azərbaycanda nəfəs və qaz sanayesinin böyük infrastrukturunu yaradılmışdır. Elmi-tədqiqat institutlarından, elmi potensialdan, slava, güclü nəfətnameyi sanayemiz və. Həzirdə respublikada ildə 9 milyon ton nəfəs çıxarılır. Nəfətnameyi zavodlarının gücü isə təxminən 23-25 milyon tondur. Azərbaycanda güclü nəfər miyəsi və nəfəs məşinçiyəri kompleksləri var. Keçmiş Sovet İttifaqında buraxılan nəfəs məşinçiyərinin 70%-a qədər Azərbaycannı nəfəs məşinçiyərimə zavodlarında istehsal olundur» [17, s. 35].

1969-cu ildə canab Heydar Əliyevin respublikaya rəhbərliyi başlaması ilə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi, yanaçaq-energetika sektorunda da yeni inkişaf dövrünü təməl qoyuldu.

Xəzər dənizində axanş-kaşşayıqlı İslamlı surətləndirmək üçün xənci avadanlıqla təchiz olunmuş nəhəng kompleks-Bakı Darıq Özüllər zavodu inşa edildi, yeni müasir soviyyəli üzən qazma qurğuları, sualtı boruduzun və kran garnıları almış Xəzərə göstərildi, nəfəs-qaz sanayesinin infrastrukturunun əsas sahələri yenidən quruldu, onun möhkəm məddi-texniki bazası yaradıldı.

Məhz 70-80-ci illərin birinci yarısında yaradılmış güclü potensial Xəzər dənizində Gündəli, Cıraq, Azər və Kapaz kimi yeni nəfəs yataqlarının açılmasının təmİN etdi ki, bu da müasir Azərbaycanın dövlətinin banisi canab Heydar Əliyevin yaradıcılığı və nəfəs strategiyasının hadaya keçirilməsində ilkin mərhələnin assasını qoymuş Xüsusi vurğulanmış lazımdır ki, heç bir taxıxi dövrdə nəfəs yəsəvini rəsul Azərbaycanın sosial-iqtisadi hayatında müştəqillik alda odildikdən sonra dövrdəki qədər əhamiyyətli olmamışdır.

Xəzər hövzəsi öz potensial nəfəs və qaz cəhitiyələrinə görə dünyada Yaxın

Sərən və Rusiyadan sonra üçüncü yerdədir. Xəzərin Azərbaycan sektorundakı neft chiyatları müxtəlif və an mətbəət ekspertlərin hesablamalarına görə «4 milyard tondan - 10 milyard ton» qədər, qaz chiyatları isə «1500 milyard m³» həcmindədir. Azərbaycan Respublikası öz neft chiyatlarının xərici şirkətlərin investisiya və an yəni texnologiyası vasitəsi ilə hasil edərək, onu dünya bazarına çıxarmaq və alda etdiyi mənşət hesabına iqtisadiyyatın qalan sahələrini inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar oldu etmişdir.

Xəzər dənizinin Azərbaycana aid olan hissəsində mövcud olan hasil ediləcək neftin dünya bazarına çıxarılmasında ABŞ və Qərbi dövlətlərinə məxsus iki şirkətlə ilə bağlanmış neft müqavilələri xüsusi şəhəmisiyətə malikdir. 1994-cü ilin sentyabrında Bakıda neft hasilət üzrə ixtisaslaşmış və dünyadan 6 ölkəsinə təmsil edən 11 iki şirkət arasında Azərbaycanın Xəzər dənizi sektorunda 3 neft yatağının («Azəri», «Çıraq» və «Günsəli» yataqlarının) birgə istifadəsi nəzərdə tutulan «Ösrin müqaviləsi» imzalanmışdır. İmzalanmış müqavilədə «Amoco-BP» 34%; ARDNŞ-10%, LUKOIL-10%, Unocal-10%, 36% isə qalan 6 şirkətin payına düşürdü. Bağlanmış müqaviləyə əsasən 30 il arzdır 600 milyon ton neft və 100 milyard m³ iibid qaz chiyatı olan bu yataqlarda görülmək işlər, karbohidrogen chiyatlarının koşşiyatı, hasil edilməsi və ixrac ilə bağlı 8 milyard dollara yaxın vəsaitin sərf olunması nəzərdə tutulmuşdur. Bu dövrdə adı çəkiliş yataqların tam miqyaslı işlənməsinin 3-cü fazası çərçivəsində mühəndis - layihə işlərinin da başlanılağı nəzərdə tutulmuşdur. «Azəri», «Çıraq» və «Günsəli» yataqlarının koşşiyatı, işlənməsi və hasilatı pay bölgüsü saziş çərçivəsində «Faza-2»-ın böyük layihələrindən biridir. «Azəri» yatağının qərbi və şərqi hissəsinə ahatə edən «Faza-2» layihəsi 1 milyard 350 milyon barrel neft hasilatına yönəldilir. Bu layihə çərçivəsində neft istehsalına 2006-2007-ci illərdə başlanılmışdır.

Neft müqavilələrinin iqtisadi modeli dünya praktikasında karbohidrogen istehsalının geniş tətbiq olunan «Prodeksn Şəring» modelinə əsaslanır. Bu iqtisadi modelin mahiyyəti əndən ibarətdir ki, mahsulun istehsalına və satışına başlanğıcda sonra əldə edilmiş ilkən galardan layihənin hayata keçirilməsinə sərf olunmuş kapitalın ödənilməsinə və qalan məhsulun «mənşət mahsulun» adlandırılaraq, müqaviləyə əsasən iştirakçılar arasında bölüşdürülməlidir. Azərbaycan Respublikasında həqiqi olan bütün müqavilələrin spesifikasi cəhətlərindən biri da bundan ibarətdir ki, layihələrin hayata keçirilməsinə çəkiliş xərclər azalıqla, yüksəkən dənən məhsulun həcmi artır. Ekspertlərin hesablamalarına görə təkə «Ösrin müqaviləsinin» reallaşdırığı 30 il arzdır mənşət mahsulunda ARDNŞ-nin payı illərə 10% həddində müəyyən edilməsinə baxmayaraq, müqavila başa çatana qədər hamın rəqəm 90%-dək yüksələcəkdir. Bütövlükde bu məhsulun 50%-na sahib olmaq deməkdir. Bundan başqa yataqları kaşıçı və işlənməsi ilə bağlı Azərbaycan təsəffülinin payına düşən kapital xərclərini xarici şirkətlər öz öhdəsinə götürürler. Yəni onlar əldə etdiklərin mənşəti qabaqlamaqla xarici şirkətlər «Fiziki şəxslərin galir vergisi» istisna olmaqla qalan vergilərdən azad olurlar. «Ösrin müqaviləsi» imzalandıqdan sonra, Xəzərin Azərbaycan sektoruna aid olan hissəsindəki, karbohidrogen chiyatlarının birgə istismarını nəzərdə tutan əlavə 19 neft müqaviləsi həqiqi olmayıb. Azərbaycan Respublikasının xərici şirkətlərlə imzaladığı müqavilələrin içərisində ölkəyə en çox investisiya qoyan və öndə gedən şirkət

Amoco olmuşdur. EXXON və BP şirkəti ikinci və üçüncü yerlər tutur. ARDNŞ isə qoymuş ümumi investisiyadan 50%-dan çoxunu taşķıl edir. Lakin bunularla gəstərişləri aşağıda kimi iddir: prognozlaşdırılan neft chiyatı 2, 194 milyon ton, qaz chiyatı isə 1, 656 milyard m³-dir. Müqavilələrdə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin payı an azı 10%-dan 50%-ə qədər prognozlaşdırılır. Bu o deməkdir ki, ümumi neftin 35%-dan çoxu Azərbaycan Respublikasının sərəncamundadır. Burada demək olar ki, ölkəmizin payına 770 milyon ton neft düşüyəci nəzarə alınımur [320, 2001, №2, s. 24].

“Ösrin müqaviləsi”nın imzalanması və onun uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycanın neft sənayesinin, bütövlükda ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təkan vermişdir. Artıq neçə illərdür ki, Azərbaycanda “Ösrin müqaviləsi” çərçivəsində nəhəng tikinti-quradırma işləri aparılırlar, neft hasilatı getdikcə artırlar.

Azərbaycanın neft sektoruna yönəldilmiş 30 milyard dollarдан artıq vəsaiti hesabına ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan neft sənayesinin infrastruktur imkanları əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılmışdır. Bu da Azərbaycanda neft hasilatının koskincə sürətlə artırılmasına imkan yaratmışdır.

“Ösrin müqaviləsi”nın şəhəmisiyətə haqqında Azərbaycan Respublikasının prezidentini canab Heydər Əliyev deməsidi: “Biz hu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycanın tam müstaqil dövlət olduğunu, xalqımızın öz sərvətlərinə özünə sahib olduğunu dünyaya bir dəha nümunə tədğirdik. Biz müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikası ilə dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərin, onların an böyük neft şirkətləri arasında əlaqələr yaradır, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına, azad bazar iqtisadiyyatına qoşulması üçün əsas yaradıq”.

İllər üzrə (1996-cı ildən, 2006-cı il) neft hasilatı aşağıdakı rəqəmlərlə xarakterizə edilir:

İllər	min ton
1995	9,2
2000	14,0
2001	14,9
2002	15,3
2003	15,4
2004	15,5
2005	22,2
2006	32,2
2007	41,7
2008	50,0

2007-ci ildə ölkədə istehsal olunan UDMD-in 55, 9%-i məhz neft sektorunu hesabına formalasılmışdır ki, bu da əvvəlki ilə nisbatan 1, 5% bəndi cəvadır. Neft sektorunda artım əsasən neft hasilatının artırılmasından təsirlənsə də, əvvəlki ilə nisbatan neft hasilatında artım tempı 26, 3% bəndi azərələr 36, 8% təşkil etmişdir. Neft hasilatından fərqli olaraq, neft emalında yüksək artım tempı müşahidə edilmişdir.

Nefi emalının artım tempisi övvəlki ilə nisbətən 4%böndi aralarq 7, 3% təşkil etmişdir ki, bu da onun nefi sektorunun UDM-indəki payını 1, 7% böndi yüksəldərək 5, 3%-ə çatmasına səbəb olmuşdur. Nefi emalının artım tempinin yüksəlməsi bu sektorda müşahidə edilən keyfiyyət dayışlığı kimi qiymətləndirilə bilər.

Yaxın galactic illarda Azərbaycanda nefi hasilatı maksimum səviyyəyə çatılacağına, ildə 60-65 milyon tonu tibüb keçəcək. Bu da, həzər şübhəhəz, ölkəmizin iqtisadiyyatın artırmagla yanaşı, qeyri-nefi sektorunun inkişaf etdirilməsinə və xalqımızın sıfaranlığının təmin olunmasına görən cəzəvaraq.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: "Azərbaycanın zəngin nefi ehtiyatları var və biz bu təbii ehtiyatlardan Azərbaycan xalqının milli məraqlarının qorunması üçün, Azərbaycanda güclü iqtisadi potensialın yarınması üçün çox somoralı şəkildə istifadə edirik. Nefi Fonduñun yarınması həm galactic nasılular üçün gəzel imkanları yaradısaq və orada yığılan vəsatit galactic nasılillər xidməti edəcəkdir. Bu, Azərbaycanın bugünkü problemlərinin həlli üçün də biza yardımçı olur".

Son illər əldənən siyasi və iqtisadi islahatlar strategiyasını uğurla davam etdirən ölkə Prezidenti canab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın ümumi inkişafı getdikən sərşənlər, nefi strategiyası çərçivəsində yeni-yeni nəaliyyətlər əldə olunur. Məhz mültəvirən Prezidentimiz İlham Əliyevin məqsədönlü nəaliyyəti nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələndə, xüsusən de nefi-qaz sanayesində yeni dövr başlamışdır.

Hazırkı ölkənin qaz sanayesinin işindən ciddi iralılıyışlar müşahidə olunur. Artıq bu sahədə uzun illar davam edən bəhərən qarşısında tamamilə alınmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti canab İlham Əliyevin qaz hasilatının artırılması ilə bağlı göstəriş və tövsiyələri əsasında bu sahədə işlər getdikən genişləşir. Ölkə sahəsinin və iqtisadiyyatının "navi yanacag"ı olan tələbatının yaxşılaşdırılması işinə mühmət hərəkatlar vermaya çalışan nəşrlərimiz son illər qaz hasilatı sahəsində ciddi döndüriş nəfi olara bilmışlar. Belə ki, ümumi qaz hasilatı 1995-2007-ci illəndən 6, 6 mld m³-dan 11, 0 mld m³-ə çatılmışdır.

Dövlətin nəfi strategiyasının nəfi və qaz sanayesi sahəsinin galactic inkişafının istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir:

- işlaklıdən olan yataqların neftverme əmsalının artırılması məqsədilə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi;
- danızın dörn sahələrində yerləşən yataqların istismara daxil edilməsi üçün müasir texnologiyaların tətbiqi;
- nefi və qazın hasilatı, yığılması, hazırlanması, naqli, saxlanması emal sistemlərinin təklimasi, yenidən qurulması və modernləşdirilməsi;
- nefi və qaz sanayesi sahəsində elmi-texniki tərəqqiyə nail olunması və s.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev andırmış marşimində xüsusi vurgulanmışdır ki, "Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas istiqaməti onun nefi strategiyasının höyət keçirilməsidir. 1994-cü ildə Heydər Əliyev tərəfindən başlanan yeni nefi strategiyası Azərbaycana böyük uğurlar göttürmişdir... Azərbaycan Xəzər dənizinin özünəməxsus olan sektorunda xarici şirkətlərlə çox uğurlu amakdaşlıq ədir. Azərbaycanın nefi sanayesine 10 mld. dollar sərmaya qoyu-

lubdur. On minlərlə yeni iş yeri açılıbdır, qısa müddədən tərzdə qazma qurğuları, platformalar, nefi komərləri, nefi terminalları və ölkəmiz üçün vacib olan digər infrastruktur yaradılıbdır [21].

Energetika sahəsində da ciddi iralılış mövcuddur. Hər şeydən əvvəl gəştmək lazımdır ki, SSRİ dövründə elektroenergetika sistemi markazlaşdırılmış şəkildə idarəedildiyindən stansiyaların tikintisindən ətibarən veriliirdi. SSRİ-nin vəhidi elektroenergetika sisteminin dağılıması ilə alaqarlı boyuk çatınlıklar yarandı. Respublikamızda elektrik enerjisi istehsal edən stansiyaların əksəriyyəti istilik xüsusən də sonayenin istilik enerjisini böyük tələbat və iddi. Bir çox sonayə sahələrinin fəaliyyəti dayandırıb üçün istilik enerjisine tələbat da təmamilə azaldı. Bu da, stansiyaların qəzaat rejimində işləməsində böyük çatınlıklar yaradırdı. Hamiñ dövründə 1 kilovat/sani elektrik enerjisinin istehsala 700-800 qran şərti yanaçاق şərf olundu. Stansiyaların faydalı iş əməli aşağı düşüdüydən dövlət belə qərara goldı ki, bətə stansiyaları işlətməkdən, onların fəaliyyətini dayandırıb şərf olunan yanacaq xaricə satıb həmən vasitə hesabına Rusiyadən enerji almaq dəha şərflədir. Lakin belə bir vaziyət Azərbaycanın elektroenergetika sisteminin asılı şəkildə yeniləndirilməsi üçün beynəlxalq maliyyə qurumlarından kreditlərin alınması təmin olundu.

Respublikanın elektroenergetika sahəsinin inkişafı müümü əhəmiyyətli kəshdir. Azərbaycanın enerji sisteminə yəni generalşa qurulmanın yaradılması 1992-ci ildə dayandırılmışdır. Respublika rəhbərliyinin görüdüyü tədbirlər noticəsində 1996-cı ildən yeni güclərin yaradılmasına və stansiyalarda yenidənqurma işləşmə başlamışdır. Nəticədə, Avropa Yenidənqurma və İnfəşə Bankının kredit hesabına güclü 150 MVT olan "Yenikənd" SES istismara verilmiş, xarici investisiyaların hesabına Bakı 1 sayılı istilik Elektrik Mərkəzində hər birinin güclü 53 MVI olan müasir tipli, yüksək faydalı əsaslı malik, ekoloji cəhətdən təmir olun 2 qaz-turbin qurğu istismara verilmişdir. Bu qurğuların yanacaq xüsusi şərfi 200 qran/kVts təşkil edir ki, bu da enerji sistem üzrə güstəricisindən 100 qran/kVts əsgəridir.

Yaponiyadan güzəştmiş krediti hesabına, MİDÖ ölkələrində analoqu olmayış, müasir tipli, yüksək göstəricilərə malik 400 MVI gücündə həvar-qaz turbunlu "Şimal" DRES-in birinci enerji bloku 2002-ci ildə istismara verilmişdir. Xarici grant və kreditlər hesabına "Mingəçevir" SES-də, ölümcül şəbəkələrdə və yəni stansiyalarda yenidənqurma-hərpa işləri görülmüşdür.

2002-ci ildə canab İlham Əliyevin təşəbbüsü və xərəfdən komisiya noticəsində elektrik stansiyalarında yandırılan mənzil yanacağının beynəlxalq bazara çıxarılması, alda edilən vəsatitin hesabına Rusiya Federasiyından təbib qazın alınması böyük iqtisadi şəmərs vəmürsidir. Belə ki, məzut yanacağı ilə bağlı naqli və istismar xəcları, avadanlıqları korroziyaya uğraması, atmosferə atılan zararlı tullantıların məqdarı azalmışdır. Ona görə de yəni nefi strategiyasının ikinci mərhələsi 14 fevral 2005-ci ildə President İlham Əliyevin "2005-2015-ci illərdə yanacaq-energetika kompleksinin inkişafı üzrə Dövlət Programı"-nın inzətəlməsi

ila başlandı. Həmin proqrama görə növbəti on ilda yeni yataqların axarılması, kəşfiyyat işləri və s. məsələlərdə yeri kompaniyalara və ARDNŞ-nin fəaliyyətinə prioritet məssələ kimi baxılacağıdır. Azərbaycanın neft şirkəti müştəqil olaraq "Əgrəfi", "Qarabağ" kimi yataqları işləyəcək. "Ümid" və "Babek" yataqlarında kəşfiyyat-axanış işləni aparacaqdır.

Elektrik enerjisinin istehsalı ölkəmizdə 1995-2006-ci illarda 17, 0 mln kv/saat -dan 24, 5 mln kv/saatə çatmışdır. 2007-ci ildə yalnız amməslik məhsul 20, 3 mln kv/saat olmuşdur.

Energetika sahəsində Azərbaycanın xərçi iqtisadi əlaqələri

Son illərdə respublikin xərçi ticarətinə xas olan müümən fərqləndirici cəhət onun neft sektorundan baş verən ciddi dəyişikliklərin təsiri altında olmasıdır.

Neft və neft məhsulları Azərbaycanın ənənəvi strateji ixrac mallandır və xərci ticarətdə əsas yer tutur.

Əlavə 9 mülkmətlərindən göründüyü kimi neft müqavilələri həyata keçiriləməyə başladıqca, neft hasilatında da ardıcıl artım özünü göstərmüşdür. Neft istehsalının artımı isə neft ixracının çıxalması ilə müşahidə edilir. Belə ki, 1995-2002-ci illərdə neft hasilatı natura göstərici ilə 65% artmışdır. Nefit ixracat isə hamisə dövrdə 346, 6 mln. dollardan 1901, 9 mln. dollara qədər yüksəlmüşdür. Başqa sözlə, nellə ixracdan gələn galır 7 il orzında 5, 5 dəfə çıxalmışdır. Neft və neft məhsulları 1995-ci ildə cami ixracın 54, 4%-ni təşkil etdiyi haldə 2005-ci ildə 78%-ə yüksəlmüşdir. İxrac olunan neflinin dayar ifsədində həcmının artması onun fiziki həcminin artmasından başqa, neft qiymətlərinin yüksəldilməsi hesabına da ləmin edilmişdir.

1999-cu ilin mart ayından etibarən xam neftin qiymətlərinin artımı ilə əlaqədən sonra neft sektorunun galirları da artmışdır. Göründüyü kimi, neft istehsalının artımı idxlə azaltılmış, ixracın isə çıxalmamasına sabab olmuşdur. Dünya bazarında bir barrel neftin qiyməti 1998-ci ildə 12, 5 dollar olduğunu həldə 2008-ci ildə ortalarında 140 dolları keçmişdir. Dünya bazarında qiymətlərin belə əkskin artımı sürətlə inkişaf edən dünya iqtisadiyyatının neftə olan tələbatının artımı hesabına olmuşdur. Qiymətlərin artması neft sahəsindən gələn galirların artması ilə yanışdır. Azərbaycan Respublikasının dövlət bütçəsinə dəməşət təsir göstərməmişdir. Bura bir şeyi nəzərə alıma lazımdır ki, qiymətlər dünya bazarına neft ixrac edən ölkələrdə istehsalın azalması nəticəsində yüksəlmüşdür.

Azərbaycan Respublikasında bir sim yaglar və sərtkülərin hazırlanması üçün lazımi avadanlıqları olmadığından görə xərçi ölkələrdən bu məhsulu idxlə edir.

Əsirin müqaviləsi imzalandıqdan sonra, əsas problemlərdən biri da ölkədə çıxarılan neflinin dünya bazarına hanət mərşyulu çıxarılması idi. Ətas ixrac boru kamaronun hansı mərşyut üzrə seçilməsi son dərəcədə geniş müzakirəyə sabab olmuş, bir neçə variant təklif edilmiş, geopolitik əsaslınlıqlar öyrənilmiş və "Əsas ixrac boru kamaronu" (ƏBK) Bakı - Ceyhan mərşyut qəbul edilmişdir. Azərbaycanda neft hasilatının artması, onun ixracının həyata keçirmək üçün yaradılmış konsorsium - Azərbaycan Beynəlxalq Əməkliyyatlar Şirkəti (ABŞ) ilkin neftin hasil edilməsinə və dünya bazarına çıxarılmasına 1997-ci ildə 12 noyabrda başlamışdır.

Bakı - Supsa (Pott) neft kamarı 1999-cu ilin aprelində istifadəyə verilmiş, il-

lik oturma qabiliyəti təxminən 5, 1 milyon tondur. Bu mərşut keçən əsrin sonlarında inşa edilmiş, Bakı - Batumi neft kamaronun asası təmirindən sonra fəaliyyətə başlamışdır. Bakı-Supsa neft kamaronının yenidən istifadəyə veniməsi üçün 565 milyon dollar həcmində sərmaya qoyulmuşdur. ƏBK-i vəsitsəsə Azərbaycan neftinin 40-45 milyon tona çatdırılacağı nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan neftliyin artırılması gətirib çıxaraçaqdır.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kamarı layihəsinin 2006-ci ilin iyünlü ayında işlədişməsdir. Regionda inkişafda olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan yüksək üsulünlüklərə malikdir. Layihə üzrə hazırlanmış sazişlə Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstən dövlətlərinə arasında imzalanmışdır. Beləliklə, Bakıda keçirilən ƏBK - i sponsorlarının birinci konfransında 12 ölkədən olan 32 neft şirkəti təmsil olunur. Onların arasındaki razılıqla qaydalanmış gərəmə nəfli naqli həssibinə 1 barrel üçün 2, 58 dollar təməl olmaqla nüvələcəkdir. Azərbaycan tərəfdən layihənin hazırlanmasında ARDNŞ iştirak edir.

Nefit boru kamarı vəsitsəsə ixrac edilməsi siyasi və iqtisadi əhəmiyyətli kəsb edir, bu isə dünyənin aparıcı neft şirkətlərinin istirahəti ilə həyata keçirilir və Azərbaycan neflinin dünya bazarına çıxarılması və nefit məhsulları təməl iqtisadi əlaqələrin dəha qənşülənməsinə imkan verəcəkdir. Qazaxıstanın da bu kəsət nüvəsizlərə haqqda razılıqla işlədilmişdir.

Neft sektorunda adət ediləcək gülrlər iqtisadiyyata daxil olduqda, uyğun valyuta məzənnəsinin saxlanması çox vacibdir. Nəfərələr əsas idxlər iqtisadiyyata daxil olunmasında istifadə ediləcək əsas tətiklər və fiskal siyaseti olacaq. Eyni zamanda, əzəzi neft galirlarının Nefi Fondunda və dolayı ilə ölkə xərcində akkumulyasiyası nəticəsində fiskal sterilizasiyası (yəni fiskal vasitələrlə artıq maliyyə vəsaitlərindən ölkə bazarının tənzinişlənməsi) təməl edilərsə, bu da özbəksəndə valyuta məzənnəsinin əzəzi revalvəsiyasiyin qarşısını alacaq və on başlıcası "Holland sindromu"nın inkişaf potensialını zəiflədəcək.

Yüksək enerji məsələsinin nəticəsi olaraq Həki-Novorossiysk, Bakı-Supsa neft kamaronları fəaliyyətsizdir, Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kamarı tamamilə istismara verilib, Bakı-Tbilisi-Özürzum (Canlıçı Qaşqaz) qaz boru kamarı işa düşübür. Azərbaycan öz neflinin dünya bazarına çıxarmaqla iqtisadiyyatında yüksək templi inkişafı nail olmayıdadır. Azərbaycanın valyuta tətilatlan 8 milyard dollar özü, dövlət hədəsi har il artırıb. 2008-ci ildə Azərbaycanda gündə azı 1 milyon barrel neft hasil edilir. Mütəxəssislərin prognoslarını görə, ixrac edilən neflin hacmi 2008-ci ildə 50 milyon tonu çatacaq, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kamarı ilə ixrac ediləcək 50 milyon ton neflin 40 milyon tonu Azərbaycanın payına düşəcəkdir. Azərbaycan qazının Türkiyə və Yunanistana nəqli reallaşır. Bununla da Azərbaycan öz potensialı da Avropanı tətbiq etməyə həsr olacaqdır. 2012-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dünya bazarına 10 milyard kubmetr qaz çıxaraçaqdır. Uzaq perspektivdə bu rəqəm 20 milyard kubmetrə qədər artacaqdır.

Xəzərin Azərbaycan sektorunda kifayət qədər neft iqtisadiyyatı mövcududur.

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, təkər "Azəri-Cıraq-Günaşlı" yataqlarında 1 milyard 200 milyon ton neft ehtiyatı vardır. İstismarda olan məvcud yataqlarda qaz ehtiyatı 1,5 trilyon kubmetrdir. Azərbaycan qazını Avropana bazarına çıxdırmaq üçün an müraciət infrastrukturunu mövcuddur. Çanab İlham Əliyev 2008-ci ilin ayndı Bakıda keçirilən Beynəlxalq Konfransda bayan etmişdir ki, ölkəmizdə ilin məvcud neft ehtiyatı lən an əzi 100 il iqtisadiyyatın inkişafını tamam edəcəkdir.

2007-ci ilin birinci rubündə "Şəhədanız" yatağından çıxarılan Azərbaycan qazının Bakı-Tbilisi-Özərusun qaz kamarı vasitəsilə ixrac edilməsinə başlanılmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, təkər "Şəhədanız" yatağında qaz ehtiyatlarının həcmi 1 trilyon 200 milyard kubmetrdir. Azərbaycan bu qazı ixrac etməsə, daxili tələbatını 100 ilədək təmin edə bilər. Bundan əlavə, Azəri-Cıraq yataqlarında da 300 milyard kubmetr qaz vardır.

Enerji sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsirini aşağıdakı anıllarla izah etmək olar:

- neft və qazın dünya bazarında satılması ilə ölkəyə coxlu məqdərə gəlir daxil olur, nəticədə, dövlət bütçəsinin maddaxili yüksəlir, valyuta ehtiyatları artır;
- büdcənin artması ilə bədəcən maliyyələşən təşkilatların maliyyə vasaitləri, işçilərin ainsən haqları, sosial müvəvətlərin artırılır, sahiyyə, təhsil sahalarında köklü dəyişikliklər baş verir, ordu gücləndirilir;
- valyuta ehtiyatları artırıq, qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün layihələr həyata keçirilir, yeni sənaye sahaları yaradılır, məlli proqramların reallaşması sürətləndirilir, sosial istahətlər həyata keçirilir;
- yeni sənaye və istehsal sahalarının yaradılması ilə daxili tələbat ödənilir, ticarət dövriyyəsi artırılır, işsizliyin qarşısı alınır, dövlət bütçəsinin gəlirləri artırılır;
- ölkəyə investisiya axını güclənir, xidmət və turizm sahaları genişlənir.

Bələdiyyə, Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi münasibələr sisteminde əmək hölgüsü gedikdə doruluların və bölgündə respublikada enerji daşıyıcıları (əsasən neft) istehsali xüsusi yer tutur. Həzirdə ölkəmizdə Qərbi dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığından əsas obyekti nəşfkarxma sənayəsidir.

Azərbaycan yanacaq-energetika kompleksinin inkişafı, onun dünya energetika sistemini integrasiyası məlli iqtisadiyyatın modernlaşdırılıcak sərəni inkişafı üçün geniş imkanlar açır. Əlkinən daxili və xarici ehtiyatlarının enerji ehtiyatları ilə təmin edilmiş iqtisadiyyatın sabit və dayanıqlı inkişafına zəmin yaradır.

Neft və qaz hasilatı sənayesinin inkişafı məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər davam edirilir:

- yeni yataqların aşxtası və kaşifikasiyyatı;
- əşkar edilmiş yataqların təməmiqası işlənməyə cəlb edilməsi;
- işlənmədə olan yataqların yeni qeyuların qazılması və fəaliyyətsiz qeyuların bərpası;
- işlənmədə olan yataqlar üzrə neftvermə əmsalının artırılması məqsədi ilə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi;
- neft və qaz hasilatı, naqılı və emalı sistemlərinin tikiləməsi, yenidən qurulması və modernlaşdırılması;

• elm və texnikanın nəaliyyətlərinən və qabaqcıl təcrübədən geniş istifadə edilməsi;

Energetika sənayesinin inkişafı üçün isə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir, dinişməsi:

- alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişləndiriləməsi;
- yeni stansiyaların və öltürucu şəbəkələrin tikintisi;
- stansiyalarda və enerji ötürümə sistemində yenidənquruma işlərinin sıxlaması;
- yanacaq sərfinin azaldılması.

5.3. Emaledici sənaye sahalarının yenidənqurulması - müasir mərhələdə Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasetinin əparci vətti kimi

Biz Azərbaycanın əzəmətli sənaye sahalarını aparmış və hər gün əzəmətli günün gündən arıv
İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan iqtisadiyyatının XXI əsrə inkişafı global iqtisadi sistema əməkdaşlığı integrasiyasını, sovet dövründə hələvənin həzarın deyil, Ümumİslamitat valyut təsərrüfatı kompleksinin tələblərinə uyğun olaraq formalaşmış iqtisadi strukturun köklü şəkildə transformasiyasının konstruktiv şəkildə davam etdirilməsini təlob edir. Qloballaşma fazasına daxil olmuş Qərbi hər neçə iqtisadi və idarəciliq inqilabları - texnoloji, struktural, informasiya, işələkili-idarət işçilişlərinin keçmisi, keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil olmuşdur. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının müvaffaqiyəti təxərinin bu çağırışına necə cavab verəcəyimizdən asildir. Əlkədə iqtisadi strukturun transformasiyası məhz bu tələblərə uyğun həyata keçirilməsinə tələb edir.

Azərbaycan Respublikası xarici investisiya cəlb etmək əsasında nellə hasılatını və xarici neft məhsullarının ixracını fəal sürətdə artırı. Əsas nellə müvafiqləri real nəticə verməyi başlıqlıdan sonra bu hələdə artım özünü daha ciddi şəkildə göstərməyə başlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2003-cü ildə Nazirliyə Kabinetinin ilk iclasında qeyd etmişdir: «Öləhdə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan kanarı istifadəye verildən, Azərbaycanda nellə hasılatı ildə 50 milyon ton təskil edəndən sonra alda olunan faiz və galirların hesabına Azərbaycan hərəkatlı inkişaf edəcəkdir. Amma biz bunu müdafiə hazırlayıq İki-Üç ildən sonra daxil olacaq böyük məbləğdə vəsatlı şəkildə xərcləşsən. Ona görə də müxtəlif sosial iqtisadi proqramlar iddianət hazırlamalıdır. İlk növbədə, infrastrukturun inkişaf etdirilməsi üçün proqramlar təqdim olunmalıdır» [21].

Öləkə iqtisadiyyatının ərəzili inkişafı İlham Əliyevin iqtisadi strategiyasının əsasını təşkil edir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsi üçün əparci iqtisadiyyat sahalarının inkişafı strateji inkişaf proqramları əsasında istiqamətləndirilir. Dövlət

başçısı regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının 2-ci ilinə həsr edilmiş konfransda uzunmüddətli sənaye inkişaf konsepsiyası və programının hazırlanması vəzifəsini da qarşıya qoymuşdur.

Dövlət başçısının fikrinə görə, Sovet İttifaqı vaxtında lükimlş böyük müssəsələr öz səmərəsini itibaridir. Keçmişdə onlarda istehsal olunmuş məhsülər artıq lazımi standarta cavab vermır. Bununla yanğısı o, nəhəng müssəsələr Sovet İttifaqının bütün tədbirlərin ədmək üçün nəzərdə tutulurdu. İndi o bazarlar da əldən gedib, bazara girməkədən çox böyük problemlər əvvəlildir. Ona görə Azərbaycanın yeni, müasir sənaye inkişafı programı işlanımlı və qabıl edilməlidir. Orada göstərilənlər ki, lənət sənaye infrastrukturunu yaradılmalıdır, dövlət hansı formada öz dəstəyini vermelidir. Deyilənlər qarşıda duran problemlərə müasir biliklərə malik professional iqtisadçı yanışlaşmazdan banz təzahürür.

Məlum olduğunu kimi, müasir mərhələdə iqtisadi inkişafın sürətlənməsində nəfəs amilə asas rol oynayır. Ölkəmizdə xarici investisiya calıb edilməkədə nəfəs hasiləti və xaricə nəfəs məhsullarının ixracı faal sürətdə artır. Cənab İlham Əliyev İstibatın Azərbaycan xalqına böyük etdiyi nəfəs amilindən möhərələ istifadə etməyi bir vəzifə kimi qarşıya qoyur.

Sstrateji inkişaf proqramlarının təhlili göstərir ki, onlarda hayata keçirilməsinə Azərbaycanın zəngin karbohidrojen cihatlannın intensiv maniç-natımlı naticasında alda edacayı irimiyəgəsi maddi mənşəti istor hasılət sənaye-sinin, istor da onulna əlaqədar olan emaledici sənaye sahalarının və bütövlükda qeyri-nəfəs sektorunun inkişafına sərəni təkən verəcəkdir. Dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, ölkəmizin global proseslərə səmərəli qoşulmasının təmin edilməsi shəhəryəlli darəcədə hamın mənşətinin «iqtisadiyyatın diversifikasiyası» deyilən çoxşəxslilikinin təmin olunmasına və qeyri-nəfəs sektorunun sərəni inkişafına yönəldilməsindən asılıdır.

Bütün burdan nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev andırmış maraşından vürgulanmışdır ki, «qeyri-nəfəs sektoruna böyük diqqət göstəriləcəkdir». Yeni zavodlar, fabriklar istifadəye veriləcəkdir. Sahibkarlığın inkişafı üçün tədbirlər planı, Azərbaycanda İktisadi İnkışaf Planı hazırlanır. Bu çoxşəxslik inkişaf programı Azərbaycanı qısa müddət arzında zəngin dövlətə çevirməyə imkan verəcək. Bizzət bütün imkanlar - többi sərvətlər, insan potensialı və ən əməkli, xalqın iradəsi vardır. Bizi hamımız birləşərək və bir nöqtəyə vuraraq Azərbaycanı zəngin, qüdrətli dövlətə çevirməcəyik!»

«Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirlərin haqqında» Fərmannda Azərbaycan Respublikasının Nazirliyə Kabinetinə təsdiqlənmişdir. «İqtisadiyyatın hərəkəti tərəqqisinə nail olmaq məqsədilə qeyri-nəfəs təsənnümlərdir. «İqtisadiyyatın hərəkəti tərəqqisinə nail olmaq məqsədilə qeyri-nəfəs sektorunun sərəni inkişafını təmin edən işlər görüsün, bu sahaya investisiyaların calıb edilməsinin stimulasiyasının istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər hayata keçirsin!»

Tarixi şəhəryəlli bu qətiyyatlı addım geniş beynəlxalq dəstək almışdır. Bəls ki, Nobel mükafatı laureatı, Kolumbiya Universitetinin professoru, Birleşmiş Şəhərlərin iqtisadiyyat üzrə Müşavirler Şurasının keçmiş sədri Cozef Siqlis AzərTAC-in mübəbir ilə müsahibəsində deməsdir: «Nefi və qaz sektorunda hayata keçirilən layihələrdən Azərbaycana dəha çox vəzaiət daxili olacaqdır və ÜDM-in

artımı sürətlənəcəkdir. Lakin bir sıra problemləri çözümdən bu artımı davamlı keçik və orta sahibkarlığın sərəni inkişafını təmin etməli, yoxsulluğun azaldılması sahəsində təsirli tədbirlər görülməlidir. Çalışmaq lazımdır ki, qeyri-nəfəs sektoruna olsun. Əgər bu tədbirlər həyata keçirilməzsa, ölkənin iqtisadiyyatı təkəf nəfəs amilindən aslı olarsa, günlərin birində bəhranla üzərə bilərsiniz» («Respublika» qəzet 22.11.2003) Cozef Siqlis Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində «Qlobal iqtisadiyyat və Azərbaycan» adlı məruzəsində yuxarıdakı fikirlərə əlavə olaraq göstərdi ki, Azərbaycan üçün eiddi olan sənaye problemlər, hər şədən əvvəl vergi mexanizminin dəhəsi təkmilləşdirilməsi və samarəlatıcılığının artırılması hesabına həll edilmişdir. Nəfəs galirları isə, ilk növbədə qeyri-nəfəs sektorunun hərəkəfi və sərəni inkişafına yönəldilmişdir. Dünya səhərlər alımlı fikirləri da son dövrlərdə Respublikamızda qəbul edilmiş program şəhərləndən öz ekinci tapmışdır. Bəls ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Nazirliyə Kabinetinə ilk iclasında vürgulanmışdır: «Fondun əsas məqsədi nefəsənəldə olunan galirların çox etibarlı şəkildə saxlanılaq, onları artırmaq, əhalicək nəsillər üçün əzələ iqtisadi baza yaradmaq, eyni zamanda, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün şəhəryəlli layihələrdə iştirak etmək, onları maliyyələşdirməkdir». Olubat, hesab edirəm ki, fondun vəsaitlərini büdcənin əməni xərclərinin içərində anımkən düzgün siyaset deyildir. [21]

Ölçə iqtisadiyyatının dinamik inkişafı getdikən sürətlərin Bazar iqtisadiyyatı yolunda həyata keçirilən tədbirlərin, istehsal münasibətlərinə aparılan köküdən dayışıkları müsbət nəticələrindi dəha çox hiss olunur. Yeni dövrən tədbirlərinə uyğun yaradılmış bir sənaye sahələrindən rəqabətqılılılığı məhsul istehsalı, məvəcud investisiya faaliyyəti, sahibkarlığın stimulasiyasının artırılması və təşəbbüşkarlığa geniş meydən verilməsi ölkənin iqtisadi dəyaglişinə möhkəmlənməsini və beynəlxalq aləmə integrasiya prosesinə sərhədləndir. Regionlarda iqtisadi faaliyyətin getdikən güclənməsi, yeni istehsal sahələrinin yaradılması da əməni inkişaf prosesinə təkin verir.

Qeyri-nəfəs sektorunda iqtisadiyyatın 2007-ci ilədən da davam etmişdir. Bəls ki, kondi təsərrüfatı və sənaye sahələri əvvəlki illə müqayisədə müvafiq olaraq 4% və 7,9% artmışdır. Qeyri-nəfəs sektorunda iqtisadiyyatın artım tempı mehmanxana və restoran (35,7%), rəhət (32%), ticarət (16%) və naqliyyatda (13,5%) müsbəhə edilmişdir. Ümumilikdə isə, 2007-ci ilədə qeyri-nəfəs sektorunun bütün ali sahələrində müsbət artım tempı qorunub saxlanılmışdır.

Qeyri-nəfəs sektorunu üzrə ÜDM-də ticari sektorun payı əvvəlki illə müqayisədə 2,5% həndi azalaraq 25,8% təqiblərmişdir. Ümumilikdə qeyri-ticari sektorun bütün ali sahələrinin (naqliyyat istisna olmaqla) ÜDM-dəki payı yüksəlmişdir. Bəls ki, naqliyyat istisna olmaqla, qeyri-ticari sektorun payı əvvəlki illə nisbətən 4,6% bəndi artaraq 62,9% təqiblərdir.

Hayata keçirilən işlətlərin çərçivəsində qeyri-nəfəs sektorunda ən böyük potensialı malik olan aqrar sahəyə dəstəyinin dəhəsi artırılması, o cümlədən, «Aqrolizinq» sahəndə comünyatının faaliyyətinin dəha yenü mexanizmlərlə təkmilləşdirilməsi, yeni yardım üsullarının tətbiqi nəzərdə tutulur. Bundan başqa,

komunal İslahatlarının sürülmesi, o cümlədən, burada bazar principlerinin inkişaf etdirilmesi, maliyyə intizamının möhkəməndirilmesi davam etdirilsəkdir ki, bu da göstərilən xidmətin həcminin və keyfiyyəti onun artırılmasına olduqca müsbət təsir göstərəcəkdir. Bütün burlarla yanaşı, Dövlət İnvestisiya Şirkəti tərəfindən başlanğıç təyinatlılar reallaşdırılması istiqamətində ciddi işlər görülür. Sahibkarlığın dəstiklənməsi sahəsində güzəqli kreditlərin verilməsi ilə bərabər, vənçur mexanizminin tətbiqi, xüsusi zonalarnın, sonraya şəhərçiyin, biznes-inkubatorlarının, yeni biznes-lədris mərkəzlərinin yaradılması istiqamətində real addımlar atılır. Bu zaman Azərbaycandan dünya bazarına rəqabətqabiliyyəti malların çıxarılması təmin etmək üçün müqayisilə üstün sahaların inkişafına xüsusi diqqət yetirilir, maliyyə imkanlarının artması ilə əlaqədar olaraq dövlət bu proseslərdə daha faal iştirak edəcəkdir. 2007-ci ildə bir sir yeni müasir müəssisələrin, o cümlədən, "Dimes Qafqaz" şirkəti tərəfindən Bakı şəhərində inşa edilan meyvə şirələri fabrikı, "Telli" MMC tərəfindən Bakı şəhərində inşa edilan nar şirəsi fabrikinin, Goranboy rayonundan gəbə zavodunun, Gəncə şəhərində 5 ulduzlu məhəmənanın, Ağstafa'da yüksək vitamini yem zavodunun, Sumqayıtda "Dizayn GENAY-Azərbaycan" şirkətinin plastik boru istehsalı müəssisəsinin və digərlərin istismarına verilmişdir. Bununla yanaşı, cement zavodunun, eləcə də Bakı şəhərində tullantıların emalı zavodunun inşasına hazırlıq işləri başa çətdirilmişdir. Gəncə şəhərindəki alümünum, polad və kənd təsərrüfatı məşinlərinin istehsalı üzrə zavodlarda yüksəlməyə başlaması qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm şəhəriyyət malıdır. Beləliklə, hazırda əsas vəziyyət milli inşaatçıları rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və dönya təsərrüfat sistemləri integrasiyası, qeyri-neft sektorunun inkişafının sürüləndirilməsi əsasında uzunmüddətli perspektivdə ölkədə əldə olunmuş dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin etməkdir. Bu başlıca məqsədlərin reallaşması tədbirləri qəbul edilmiş dövlət proqramları çərçivəsində sistemi şəkildə hayata keçirilir. Genişmiyyətli iqtisadi İslahatların nəticəsində həzərda Azərbaycanda sahibkarlığın davamlı inkişafına olverişli zəmin yaranmışdır.

Beləliklə, Azərbaycanın dünya bazarına sabit rəqabətqabiliyyəti məhsul ixracında bilməsinin əsasında emaledici sanayenin hər vasitə ilə inkişaf etdirilməsi dayanır.

Respublikamızda uzun illər emaledici sanayenin əsasını sahəsi maşınçayırma sanayesi olmuşdur.

Azərbaycanda yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı ona əsas xidmət sahələrindən biri olan neft maşınçayırma avadanlıqları istehsalının inkişafına da təkan verdi. Azərbaycan neft-maşınçayırma sanayi sahəsinin əsası XIX əsrin sonlarında mexaniki-təmir sektorlarının yaradılması ilə qoyulmuş və XX əsrə sərətlə inkişaf etmişdir.

Sovet dövründə, xüsusən 1970-80-ci illərdə Azərbaycanda canab Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə maşınçayırma sanayisi sürətli inkişaf etmişdir. Ölkəmiz neft-qaz hasilatı üçün məğən və avadanlıq istehsalı üzrə SSRİ-də əsildə inhişəri mövqeyə malik olmuşdur. Həmin kompleksin məğən və avadanlığı olan cihazların 70%-i Azərbaycanda istehsal edilmişdir. Respublika ərazisində neft və qaz avadanlığı istehsal edən 16 zavod kompleksi şəkildə yaradılmışdır. 90-ci illərin avvallarında

Respublikanın maşınçayırma kompleksində güclü istehsal, əmək və elmi potensial toplanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev göstərməşdir: "... Əgər ötən əsrin 70-ci illərində yənə də canab Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycanda müasir nəfər infrastruktur yaradılmasa yaxşı ki, 1993-cü ildə başlanan yənə nəfər strategiyasını hayatı keçirmək o qədər da asan olmadı. Məhz o illərdə Azərbaycanda qazma qırğular təkiblidir. Nərin Əzüllər Zavodu istifadəyə verilibdir ki, öz növbəsində, həmin zavodda indi yeni platformalar quradıylı" [21]

Iqtisadiyyat texniki cahdının yenidənqurulmasında, elmi-texniki tətqiqinin və ümumiyyətə ələkinin sonnati-iqtisadi inkişafının sürüləndirilməsində maşınçayırma həlliçidi rol oynayır. Maşınçayırmanın direktifikasiyası və inkişafının təmin edilməsi bazar münasibətləri mexanizmində müüm shəhəriyyət kəsh edir.

Azərbaycanın maşınçayırma sanayesi həl-hazırda 26 ixtisaslaşmış sahə və istehsalı birləşdirir. Onun tərkibinə Respublikanın qəcəman sahəsi olan nelşəməninqayırma sanayesi, həbelə 70-ci illərdə surətlə inkişaf etməyə başlayan elektron-priborçayırma, avtomobil, dəzgahçayırma sanayesi, kondisentrasiyi maşınçayırma və s. sonraya sahaların əsəsləri edilmişdir. [203, s. 18]

Lakin müstəqillik səhərdən idaridən sonra ilk illərdə maşınçayırma sanayesi ölkədə özünü göstərən dənn iqtisadi bohranın dagidici təsirinə an qox maruz qalan sahədir. Rusiya bazarın üçün ixtisaslaşmış olan hu-sahə, iqtisadi əlaqələr kostıldıkdan sonra iflic vəziyyətinə düşüb. Onanın bazarlara məhsul satışının əsasın kəskin azaldığı, yeni bazarlar üçün isə rəqabətqabiliyyəti məhsulər çıxarılmasının həmin dövrdə qeyri-mükənniyyət yaradılmış nohng istehsal güclərinin böyük əksəryəyinin istifadəsiz qalması və ya əsaslı məqsədlər üçün istifadə edilməsi ilə nəticələndir. Ləkədə daxili və xarici kapital qoyulmuş imkanlarının əsas etibarla yanacaq energetika kompleksinin inkişafının yönəldilməsi maşınçayırma sahəsinin investisiya qoyuluşlaşmanın ümumi investisiyalara nishanlan 0,4%-ə qədər azalmasına sahob olmuşdur. Bu isə mövcud istehsal güclərinin keçiyişiylə göstəricilərinin pisləşməsinə, sahənin istehsal-texniki bazarasının kritik variyyətə düşülməsinə vəbəbələr olmuspardır. Nəticədə Azərbaycanın ixracından maşınçayırma və metall emalı məhsullarının xüsusi əsaslı əsaslı azalma meyli göstərmiş və 1991-ci ildə 17,7%-dan 1994-cü ildə 14,9%-ə, 1999-cu ildə 3,7%-ə və 2005-ci ildə isə 1,5%-ə qədər azalmışdır. Səbəbəz 1999-cu ildən sonra hər nisbi azalma nəfər məhsulları ixracının sürətlə artımı ilə əlaqədardır. Lakin qarşıya qoyulan vəzifələr hər nishanın optimallaşmasını tələb edir.

Ölkənin maşınçayırma sanayesi sahəsində müasir dövrdə elə ciddi məsələlər dərəcədə, onların həlli mülkiyyəti və idarəciliq əsərlərinin, istehsalın təşkilinə dəha da təkmilləşdirilməsinə, hər bir ali sahənin inkişaf strategiyasına ciddi diqqət yetirilməsinə tələb edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 noyabr 2003-cü il tarixli Fərmanında iqtisadiyyatın idarə edilməsi sistemində İslahatların həya cətdirilməsi qarşıya qoyulur. Hanun əsəddə eyni zamanda iqtisadi İnkişaf Nazirliyinə təqdim edilmişdir. «Dövlət əmlakının özzəlşəndirilməsinin II Dövlət Programma uyğun olaraq özzəlşəndirilməsi açıq elan olunmuş dövlət məsəsələlərinin özzəlşəndirilməsinə və idarəetməyə verilməsinə sürətləndirəsim» [12].

Bizim fikrimizə qloballaşma prosesləri nəzərə alınmaqla maşınqayırma sanayisinin xüsusi inkişaf strategiyasının hazırlanması vacibdir. Bu strategiya maşınqayırma sanayesi məhsullarının daxili və dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəldilmiş günün toxixsalınmaz məsələləndəndir. Ona görə də adı çəkilən Fərmanlı Nazirlər Kabinetinə təqdimilmişdir: «Məsələlərdə beynəlxalq standartlara cavab verən məhsul istehsalçıları və onların dünya bazarına xəracını stimullaşdırın müvafiq tədbirlər görsün». [12]

Geniş manada yanacaq-enerji kompleksi, xüsusi halda neft-maşınqayırma və metallurgiya sanaye sahalarının bir-birini tamamlayan istehsal zənciri Azərbaycan inkişafiyatının inkişaf etdiricəyi əsas istiqamətlərdədir.

Nefit sanayesi və maşınqayırma kompleksinin birgə fəaliyyəti təkəc istehsalın aşağı düşməsinin qarşısını almaq, istehsal güclərinin optimallı yüksəlkəsi, işsizliyin aradər qaldırılması kimi çox vacib istehsal-iqliksidə məsələnin həlli deyil, ham də xərci maşın və avadanlıqların idxləndən imtina etməkə külli miqdarda valyutaya qanxanı etmək deməkdir.

Dünya bazarına çıxarılan Azərbaycan neflinin həcmindən sərənlə artırdığı bir şəraitdə nefit-maşınqayırma sahəsində uzun illər boyu yaradılmış istehsal, elmi, intellektual potensialdan səmərələ istifadə edilməsi günün toxixsalınmaz məsələləndəndir.

Azərbaycanda nefit-maşınqayırma sanayesi yüksək inkişaf etdiyi halda, cini sözlər maşınqayırmanın digar sahalarına aid etmək olmaz. Belə ki, respublikanın maşınqayırma zavodlarından Azərbaycanda istifadə edilən naqışlıyyat vasitələrinin, kənd təsərrüfatı və digar maşınların istehsalı keçmişdə kifayət qədər təşkil edilməmişdir. Maşınqayırmanın özüyi sayılan, bütün istehsal proseslərini birləşdirən, məşinlər sistemini əmələ gatırın yeni texniki vasitələrin yaranmasının müyyəyan edən dəzgahqayırma inkişaf etməmişdir. Müstəqillikdən sonra ilk on ilda istehsal olunmuş bütün maşın və avadanlıqların yalnız 3-5%-i dünya standartına uyğun gəlməmişdir. Maşınqayırma məhsullarının rəqabət qabiliyyətinini aşağı olmasına onların respublikadan ixracına imkan vermur.

Onu da nəzərə alırmızdı ki, hələ SSRI dövründə istehsal edilən maşınlann əksəriyyəti ölkənin və respublikanın ehtiyaclarına tam cavab vermir. İstehsal edilən avtomobil, kənd təsərrüfatı maşınları, dəzgahlar və digar texnikanın strukturunda nahəng maşınlar üstünlük təşkil edirdi, kiçik maşınların istehsalına isə şəhərəyər verilmirdi. Ona görə də cox vaxt kiçici həcmli yüksək qeyri-səmərəli şəkildə nahəng avtomobillərdə daşıınırdı. Hal-hazırda kiçik müssəslərlərin və fermer təsərrüflərinin sayıının və şəhərəyərinin artırması ilə əlaqədar olaraq kiçik həcmli maşınlara dənizdən olduğu kimi təsəbbət sərənlə çoxlaqmadır. Maşınqayırma sanayisinin inkişaf perspektivində bu çəhət nəzərə alınmalıdır. [320, 1998, s. 16].

Global təsərrüfatı səmərələ şəkildə integrasiyanı təmin etmək möqsədi maşın və avadanlıq istehsalının modernləşdirilməklə, ölkəni xəmmal ixracın edən ölkə durumundan çıxmaq üçün bütün imkanları vardır. Maşınqayırma məhsulları üzrə vəhid dünya bazarına çıxməq üçün hamın imkanları reallaşdırılmış inkişafiyatın tərəqqisi üçün böyük imkandır. Yeni texnika və yeni idarəcilik üsulları ardıcıl olaraq tətbiq etmək dövrümüzən toxixsalınmaz tələblərdən biridir. Bu zaman maşınqayırma integrasiya prosesləri inkişaf etmiş ölkələrin texniki

vasitələrinin tipləri ilə ümumilik və harmonlaşdırma şəklində vəhdət yaranan istiqamətdə getməsi prosesinin sürətləndirilməsi olduqca vacibdir.

Görülən tədbirlər nəticəsində maşın və avadanlıqların istehsalının umumi haem indeksi 2000-ci ilə qədər azalsı da sonrakı illərdə xeyli artmış və 2006-ci ildə 158 % (bənd) təşkil etmişdir. Maşın və avadanlıqların, eləcə də naqışlıyyat vasitələrinə və avadanlıqların istehsalını həyat keçirən müssəslərdə istehsal haem 2007-ci ildə artırmadı davam etmişdir. Belə ki, iortaq armaturu, quyu nasosları ilə işləşmə olunan quyuşuların quyuşutu avadanlıqlı, minik avtomobilər üzrə məhsul buraxılışı 2006-ci il səviyyəsinə xeyli üstələmişdir. Metallurgiya sanayesində məhsul istehsalının fiziki haem indeksi də sərənlə artırmadı davam edir. Oğan 1995-ci il illərdə sərənlə artmışdır. (2006-ci ildə 8 dəfə)

Maşınqayırma sanayisinin məhsulları 2007-ci ildə 2006-ci ilə nisbatən 58,7% artmışdır. «AzerbaijanKimiyaMag» ASS-in müəssisəsi və institutlarında 2007-ci ildə ISO-9001 və API beynəlxalq standartlarının təslimlərinin cavab verən 138 adda nefit mədən avadanlığı istehsal edilmişdir. Onların 70%-ə qədəri ixrac olunur.

Azərbaycan Respublikasında kimya və nefit-kimya sanayisinin inkişafı üçün lazım olan zəngin xəmmal bazası mövcududur. Olkomızdə sanaye nişqası kimya istehsalının yanarasına da nəfli emalı sanayisinin inkişafı tokan vermədir.

Sovet dövründə ümumutiqəfiq xalq təsərrüfatı kompleksin tərkib hissəsi kimya sanayesi sərənlə inkişaf etdirilməyə başladı. Hamın sahənin sərənlə inkişafı 60-70-ci illərdə təsəbbət edir. Məsələn, 1960-1975-ci illərdən Respublikada kimya və nefit-kimya sanayesi məhsullarının orta illik artımı sənayenin orta illik artımı sürətindən iki dəfə yüksək olmuşdur. [251, s. 249]. Natiyadə sənaye məhsulunun tərkibində hamın sahəsi xüsusi çakılı 1960-ci ildə 2, 9%-dən 1980-ci ildə 7,5%-ə yüksəldilmişdir. [207, s. 48]. Kimya və nefit-kimya sanayesi əsas etibarla Sumqayıtda SSRI tələbatının ödənilməsi üçün comlənmişdir. Vəziyyətin düzəldilməsi külli miqdarda kapital tələb edir.

SSRI dağılımdan sonra respublika impenitentan bu sahaya məxsus güclü istehsal potensialı miras aldı. Zəngin xəmmal bazası və ucuz işçi qurvvəsi hamın sahaya böyük nişqasda beynəlxalq rəqabət üstünlüyü verir. Hamın potensialından daxili bazarın tələbatının ödənilməsi və xərci bazarlara çıxməq üçün istifadə edilməsi günün vəhbi məsələlərindəndir.

Lakin əzəməti bazarların itiləməsi, yeni bazarlara çıxışın long getməsi bu sahada satış problemini olduqca əsaslılaşdırır. 1994-cü ildən burada canlıonna özünlü göstərən və, bir çox problemlər yənə da qalır. [38, s. 19]. Səhər məhsullarının fiziki haem 2005-ci ildə 1995-ci il səviyyəsinin əsmi 5 %-ni təşkil etmişdir [41, 2006, s. 67]. Fövqədən bu sahədə 1996-ci ildə 1990-ci ildə nisbatən 20%-ə səviyyəyinə enmiş, 1996-2005-ci illərdə də bu azalma meyli sənqışa də, müsəyyən dərəcədə davam etmişdir. [38, s. 118-122]. Hamın sahədə mövcud olan istehsal fondları sərənlə qoçalığıyla hələ investisiya qoyulşusunu az olmasına nəticəsində yenilənmə dərəcəsi aşığı səviyyədə qalmışdır. 2007-ci ildə 1-ci rübündə enerji daşıyıcılarının qiymətinin artması kimya sanayisinin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmmişdir. Bütün bunların nəticəsində kimya və nefit-kimya sanayesinin xərci icarət əlaqələri azalmışdır. İdxalatda onun xüsusi çakılı 1991-ci ildə 19%-dən

2002-ci ilda 5%-a, ixracda isə 17, 7%-dan 1, 6%-a düşmüdü. 2005-ci ilda həmin məhsullar cami idaxatın 6, 9 %-ni, ixracın isə 4, 7 %-ni təşkil etmişdir.

Kimya və neft-kimya sənayesi mühəssisləri respublikaya həddən artıq galır gatırmak üçün böyük cihatlara malikdir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, bu sahələrin əsas vəzifəsi daxili və xarici kapitalı cəlb etməkə xammal emalının artırılması, az enerji və material turunu tələtsiz texnologiyadan təbliğ etmə, manavı cəhdənən aşınmış istehsalının sıradan çıxarılması, xammal və materialların kompleks istifadəsi və ələraf mühiitin mühəsifazasından ibarətdir. Həyatı əhəmiyyətli istehsal güclərini istifadaya vermek, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq lazımdır. Mövcud istehsal güclərində istehsal olunan məhsullar indiyə qədər böyük xərc hesabına başa gəlir və xeyli zərər gətirir.

Kimya məhsullarının istehsalını artırmaq üçün ekoloji cəhdənən təmiz texnologiya təbliğ etməkə bəzən yeni istehsallar yaratma və məhsulların çeşidini artırmağı təsdiq edir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə böyük uğurla hayala keçirilən yeni neft strategiyasının reallaşması ölkənəzdə neft-kimya sənayesinin dinamik inkişafı üçün böyük perspektivlər açmışdır. Yerli xammal bazası əsasında an mütərəqqi texnologiyalarla əsaslanan yeni neft-kimya kompleksinin yaradılmasına üzər işlər Azərbaycanın elmi-texniki potensialının daha da artırılmasına başlanılmışdır. Son dövrlərdə dünyada neft-kimya və kimya məhsullarına tələbatın durmadan artması, ölkənəzdə iqtisadiyyatın sürətlə inkişafı, geniş vüsət alıñış təkinti-quruculuq işləri və daha yüksək idarəcilik sayısında istehsal olunan məhsullara tələbat çoxlaşımdır.

Bununla əlaqədar Azərbaycanın yeni neft-kimya kompleksinin optimallıq variantının seçilməsi, layihənin texniki-iqtisadi göstəricilərinin müəyyən edilməsi, xammal və enerji daşıyıcılarından samarəli istifadə, məhsulun çeşidinin genişləndirilməsi, məhsulların istehlək xassələnnin və istehsalatın ekoloji göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, satış imkanlarının artırılması və s. məqsədi ilə Texniki İqtisadi Əsaslandırma (İƏT) sonadənnən hazırlanması üçün bu sahə üzərində dünya səhərəti peşəkar şirkətlərin işbirliyi ilə Azərkimya Dövlət Şirkəti tərəfindən elan olunmuş beynəlxalq tender keçirilmişdir.

Tenderin an yüksək beynəlxalq tələblərə uyğun əsas şartlar toplusunda göstərilən meyarlara uyğun an sərfli sayılan tender təklifini təqdim etmiş ABŞ-in Texant şirkəti tenderin qalibi olmuşdur. Dünyanın an mütərəqqi texnologiyalarla əsasında yaradılacaq bu yeni neft-kimya kompleksi Azərbaycan Respublikasının regionlarında neft-kimya məhsullarının mühüm istehsalçısına çevirəcək, qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm rol oynayacaqdır. Bu isə öz növbəsində respublikanın yüksək tempdə inkişaf edən iqtisadiyyatının digər sahələrində - tibkini, sahiyyə, cihazçılırmada, kənd təsərrüfatı, maşınçılırmada, avtomotika və məsəfə avadanlığının istehsal üçün ölkənəzdə an müasir, dönya standartlarına cavab verən yeni istehsal və xidmət sahələrinin yaradılmasına, çoxprofilli iş yerlərinin açılmasına, yüksək ixtiyasi kadrların hazırlanmasına imkan verəcəkdir.

Respublikada plastik küləldən hazırlanan məmələtlərə böyük cihiyat duylular, eyni zamanda bu cür məhsulları dəha çox istehsal etmək imkanımız var. Texnologiyanın sadəliyi və enerji tutumunun aşağı olması işıqların çox olduğu kiçik sahələrdə plastik küləldən məmələtlərin hazırlanması üçün kiçik mühəssislərin

yaradılmasına imkan verir. Kimya sənayesini dəha çox məsəfə kimyasi məllərinin istehsalına yönəltmək, Mingəçevir qeyri-parça materialları istehsalı zəvadının mösət məmələtlərinin buraxılışını, Sumqayıt fosfat gübərlər istehsalı zəvadında makroelementlərinə alavası ilə gələrənlər istehsalını artırmaq lazımdır. [54, s. 54]

Azərbaycanda neft-yanacaq sektorundan sonra sənaye problemləri ilə sıx əlaqəsi olan sənaye sahələri xalq üçün geniş istehlak mələnlərindən istehsal edən yüngül və yeyinti sənayesidir. Həmin sahələr istor kifayat qədər tutumlu olan daxili bazarın tələblərinin məlli istehsal hesabına ödənilməsindən və istərsə də xançə mal ixrac edilməsindən mühüm əhəmiyyətli malikdirlər.

Hala XIX əsrin axırlarından başlayaraq Azərbaycan unum Rusiya bazarlarında tələblərinə uyğun olaraq neft hasilatı və emalı, toxuculuq xammalları olan - pambıq, yun, ipak və digər yeyinti məhsullarının istehsalı sahəsində uxtaslaşmışdır. Toxuculuq xammalları edən sahələrin inkişafı onların ilkin emalının təskilində zəruri etmişdir. Sovet dövründə yüngül sənaye Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətlə inkişaf edən mühüm sahələrindən birincisi qeydiləndir. Yüngül sənaye məhsullarının unumu həcmi 1940-ci il nisbatən 1960-ci ildə 2, 4, 1970-ci ildə 3, 8 və 1986-ci ildə isə 10, 4-də artmışdır.

1960-1990-ci illər arasında Azərbaycan sənayesini dayışmaz olaraq 1/5-yüngül sənaye məhsullarından ibarət olmuşdur. Lakin iqtisadi yüksəkliyin mühüm göstəricisi olan anmək məhsüldərlər yəhudi inkişaf etmiş ölkələrə görə deyil. Respublika sənayesinin ümumi səviyyəsindən də gen qalıdır. Yüngül sənaye respublika iqtisadiyyatının çox əmsətüləməli sahələrində biri sayılır. Həmin sahə sovet dövründə əsasən kənd təsərrüfatı xammallarının ilkin emalına yənəldiliməndən və yalnız SSRİ miqyasında xammalların yəntiq fabrikat - pambıq mahsili, bərənə, gondarı xammalları ixrac etməyə qadı olmuşdur. Yüngül sənaye məhsulların daxili bazarın tələblərini də ödəyə bilmişdir. Belə ki, Respublikada phaliti satılan xalq istehləki, o cümlədən yüngül sənaye məhsullarının canisi 50%-i yerli istehsal hesabına ödmənləridir. [207, s. 47]

Lakin müstəqillikdən sonra ilk illərdə malum obyektiv və subjektiv sahələrlərə əlaqədar bu sahədə ciddi dönmüş liss olumunu və əksinə sənaye istehsalının strukturunda və ixracda bu mühüm sahənin payı davamlı olaraq azalıb. Mütəxəssislər həlqə olaraq hesab edirlər ki, sahələrindən dəha çox tələb olunan məmələtlərin istehsal edən sahələrindən bazaara uyğunlaşa bilən yenə və müxtəlif formalı strukturlar yaradılmışdır. Həzər ədrlər ki, əsaslı tələhətin dayışma məyi və inkişaf qanunuşyuluğunu nəzərə alıbməlidir. Yüngül sənayenin perspektiv strukturunu formalasdırıcların şəhərin istehləklinin həcmi və strukturunun düzgün müəyyən edilməsi, onu xarakterizə edən real proses və məyillişin müntəzəm şərtlərdən əldələnəcə vacibdir. [71, s. 174]

Respublikada mövcud olan əzəmətli xammalların hazır məhsul istehsal üçün lazımi şəraitin yaradılmasına və yeni texnologiyaların təbliğ etmələrinə əlavə olaraq qəbuliyyətinin yüksəldilməsi çox vacib məsələlərdən bəndir. Həsab edirlər ki, Respublikanın yüngül sənayesi hazır paltarın və əl ilə toxunan xalçaların buraxılışına təsir dəha kiçik kapitali tutumlu, dəha çox əmsət tutumlu sahələrin (tikiş və inkişaf sahələrin) inkişafına yönəldilməlidir.

Sovet dövründə Azərbaycan özünün sənaye potensialına uyğun olaraq müsəyən dərəcədə inkişaf etmiş yeyinti sənayesine malik olmuşdur. Respublikada

yeyinti sanayesi şöker istehsalından başqa bütün yanım sahalarla temsil olunmuşdur. Lakin onlardan at ve süd sanayesi məhkəm xammal bazası olmadıqdan sonra zəif inkişaf etmişdir. SSRİ-nin dağılması dövründə Respublikada 350-a yaxın müəssisə fəaliyyət göstərindən və ölkə sanayesinin osas kapitalının 1/10 hissəsinə qədər cəmləşdirilmişdir. Saharan mövəud çatışmazlıqlarına baxmayıraq, bu proses kənd təsərrüfatı ilə yanğı respublika əhalisinin maddi rəfah vəziyyətinə bilavasitə təsir göstərirdi. Lakin sovet dövründə inzibati-amurlik sistemi şəraitində, başlıca olaraq daxili bazaradən əsaslı rəqabətsiz fəaliyyət göstərən və zəif texniki bazaya malik olan bu sahə, müstəqilidən iddildikdən sonra dünya bazarı ilə tamasa girirək dərin lənzəzzül vəziyyətinə düşdü. Yeyinti sanayesi Azərbaycan sanayesində müüm mövqeyini (ikinci yeri) itirməyə başlamışdır. Bu sahada geriləmə bütövlükda sanaye istehsalına nisbatan daşıx çok olmuşdur. Belə ki, 1999-cu ildə 1990-ci ilə nisbatan yeyinti sanaye mahsulunun fiziki həcm indeksi 12, 4%-ə enmişdir. Neticədə, ümumi sanaye mahsulu istehsalında yeyinti sanayi mahsullarının xüsusi çəkisi 1990-ci ildə 26, 6%-dan 1995-ci ildə 10, 8 %-ə, 2005-ci ildə isə 3, 5 %-ə düşmüşdür. [41, 2006, s. 66-68]. Bir sır mühüm yeyinti sanayesi mahsulları - et, kərə yağı, süd mahsullarının sahəsində 1995-ci ildə başlayaraq artım özünü göstərir. Digər osas növ yeyinti mahsulları istehsalçı-cörək və cörək mamullarları, makaron, qənnadi mahsulları, üzüli pendir, bitki yağı, kolbasa mamullarları, balıq mamullarları, meyva-lərəvəz konservləri və saira mütləq natural göstəricilər bazimdən zəif inkişaf edir. 1995-ci ildən sonra içki və tütün də daxili olmaqla qida mahsullarının istehsalı avvalca sabılıqlı, sonra isə dinamik inkişaf etməyə başlamışdır. Belə ki, həmin mahsulların fiziki həcm indeksisi 1995-ci ildə 100 qəbul edildərsa, 2006-ci ildə 85, 8 bond olmuşdur. 2006-ci ildə bu sahada artım 4, 6% olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı xammallarının emalı və yeyinti mahsullarının istehsalı sahəsində 2007-ci ildə avvalki illə müqayisədə müyyənən irəliləyişlər olmuşdur. Belə ki, qida mahsullarının istehsalı avvalki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 8,0% artmışdır. 2007-ci ildə 26 rayonda yeni emal müəssisələri yaradılmış, o cümlədən İmisilda sutkada 5, 5 ton gücündə cörək mamullarları istehsal edən cörək zavodu, Salyanda ildə 30 ton süd mahsulları istehsal edən süd zavodu, Göygölçayda ildə 200 min şərti butulkə nar şırası istehsal edən konserv zavodu, Qəbəldə ildə 1 milyon şərti banka konserv mahsulları istehsal konserv zavodu tikilib istifadəyə verilmişdir.

Səhə üzrə istehsalın 99, 5 %-i qeyri-dövlət təşkilatlarının payına düşür. 2007-ci ildə avvalki illə müqayisədə 10, 2 min ton (7, 6%), 5, 8 min ton duru bitki yağıları (25, 9%), 30, 5 min ton şəkar və şəkar tozu (28, 8%), 1, 4 min ton makaron mamullarları (43, 5%) və 2, 4 milyon dekalit (10, 2%) mineral və qazlaşdırılmış sular və sair alkogolsuz içkilər çox istehsal edilmişdir.

Bütün iqtisadiyyatda olduğu kimi yeyinti sanayesində istehsal münasibələri kökündən dayışır. Gəniş miqyaslı özəlləşdirmə bu sahada uzun illər mövcud olmuş dövlət mülkiyyətinin hökmnəsinə son qoymuşdur.

Yuxarıda göstərdiyi kimi ölkənin hayatı əhəmiyyətli kəsb edən vəiyutə problemləndə də yeyinti sanayesi müstəsnə rol oynayır. Bu sahə daxili bazarın mühüm ərzaq mahsullarına olan təsləbatını ödəya bilərə, həmin malların xaricdən bahalı idxləlini ixris etmək külli miqdarda vəiyutaya qənaət etmək imkanı yaranır.

Zəngin xammal bazasına, ucuz işçi qüvvəsinə və geniş istehsal-texniki bazaya malik olan Azərbaycanın yeyinti sanayesi geniş ixrac potensialı malikdir.

1991-ci ildə yeyinti sanayesi mahsullarının 93, 9%-i SSRİ tərkibində olan respublikalara ixrac edildi. Həmin respublikalardan idxlə isə cami idxləm 80, 9%-i təşkil edirdi. Məlum sabobla görə sonralar həmin olıqlardan idxlə və ixrac kəskin sürətdə azaldı. Azərbaycan yeni ticarət tərofdaşları ilə xarici ticarət əlaqlarını aparmaya başladı. 2006-ci ildə Azərbaycanın yeyinti sanaye mahsulları dünyadan 35 ölkəsinə ixrac edilir. Azərbaycan dunyadan 61 ölkəsindən yeyinti sanaye mahsullarını idxlə edir.

Azərbaycanın müasir yeyinti sanayesinin intensiv globallaşma dövrünün təlabatlarına uyğunlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş konstruktiv sanaye siyasetinin davam etdirilməsi olduqca vacibdir. Bu siyasiyyət mərkəzi xəttini dövlətin bu sahada tənzimləmələrinin şəmarəliliyinin artırılması təşkil edir. Yeyinti sanaye mahsullarının rəqabəti qabiliyətinin yüksəldilməsi hənum üçün sahənin yenidənqurulması, inovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi daim digər mərkəzlərdən, ixracatın artırılması və dövlət tədbirləri əsasında istehsal-texniki bazasının yeniləşdirilməsi, inovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi daim digər mərkəzlərdən, ixracatın artırılması və dövlət tədbirləri əsasında təşviq edilməsi. Idxlənin əzəzetmə siyaseti strategiyasının hazırlanması yeyinti sanayesinin global təsərrüfatı optimallı integrasiyasının əsasını təşkil edir.

2007-ci ildə ölkə sanayesinin sahə strukturunda aşağıdakı dəyişikliklər baş vermişdir:

**2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in tərkib göstəriciləri
(milyan manat)**

	2007	2006	2006-ci ildə nisbatən (faizlə)
Ümumi daxili mahsul	25228, 1	18746, 2	125, 0
Mahsulların istehsalı:	18293, 0	13506, 5	129, 0
ondan:			
sanaye	14026, 1	10731, 8	135, 0
İndi təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı	1564, 5	1329, 3	104, 0
Ticari:	1802, 4	1445, 4	116, 0
Xidmətlərin istehsalı:	5094, 6	4215, 3	112, 5
ondan:			
neftiyat	1054, 8	872, 2	113, 6
rabitə	470, 6	370, 6	132, 0
təqdimat və paralek təcəarət, avtomobilərən, moşət mamullarlaşdırma və şəxsi istehsal əməkdaşlıqları təsərrüfatı	1325, 6	1005, 8	115, 3

mehmanxana və restoranlarda xidməti göstərilməsi	159,0	100,8	135,7
sosial və digər xidmətlər	2084,6	1865,9	105,4
Məhsulə və idxlə xalis vergilər	1840,5	1024,4	111,2
Deflyator	107,7	111,3	

5.4. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının global iqtisadi mühitə adaptasiyasının aktual problemləri.

Postsovet respublikalarının, o cümlədən Azərbaycanın müstəqil inkişaf təcrübəsi göstərir ki, qapalı iqtisadi sistemin açıq iqtisadiyyat modeli ilə əvəz olunması, dünya bazar ilə intensiv integrasiya tərəqqi üçün geniş perspektivlər açıqlaşdır. İnsanları alışmadığı və gözlmədiyi tamamilə yeni proseslərin, yeni çətinliklərin və yeni problemlərin üzə çıxmazı ilə müşayiət olunur. Ona görə də iqtisadiyyatın ən qapalı sahəsi olan kənd təsərrüfatının qloballaşmanın əsaslarında necə cavab verdiyinin və həmin mühitə necə adaptasiya edildiyinin nəzərə alınması böyük aktuallıq kəsb edir.

Qəhaçlı tacirət göstərir ki, əhalinin arzaqlı və agrar sənaye kompleksinin xəmalat ilə təmin olunmasında müstəsna rol oynayan agrar bölməyə iqtisadiyyatın yenidən qurulması strategiyasında milli prioritet kimi camuyut və dövlət tərəfindən ciddi diqqət ayılır.

Ənənəvi olaraq əvvələr bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatına passiv, tabeli rol aymırlı. Qərbi ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq hesab edilirdi ki, iqtisadi inkişafın zəruri şərtləri təsərrüfatın agrar strukturunun sənayeçili xidmətlər edən inkişaf etmiş sahələrinin sürətlə yenidən qurulmasıdır. Iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas vəzifəsi iqtisadiyyatın "lokometriyi" hesab edilən sənayenin artımı hesab edilirdi, kənd təsərrüfatına isə ucuz ərzaq və içiçi qüvvəsinin təchizatçı kimi baxılırdı. Bu sahada an genis yayılmış nəzəriyalardan biri Nobel mükafatı laureatı Arthur Lyuuns tərəfindən 50-ci illardır əsasənləndirilmiş 2 sektorlu inkişaf modelini göstərmək əllər. Bu nəzəriyyə ucuz işçilərin qüvvəsi bol olan iqtisadiyyatın malik inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu model Qərbi ölkələrinin tərəxi inkişaf yolunu aks etdirir, keçid iqtisadiyyatın ölkələrinin iqtisadi tələbatı və realilliklərinə cavab vermir. Başqa sözlə, kənd təsərrüfatına tabeli və passiv rol ayrılmış qloballaşma dövründən realiyyədən uzaqdır. Cənubi ərzaq təminatının kəskinləşərk qlobal problemlərə dörvənən təsir etməsi, kənd təsərrüfatı istehsalına diqqət olğuda artırmış və onu köklü suradı yenidən qurulmasına ən plana çəkmidi. Bəşarıyyatın təxəxüdində ilk dəfə olaraq XX əsrin ortalarından başlayaraq elmi - texniki tərəqqinin bilavasitə təsir altındakı agrar iqtisadiyyatda intensiv modernləşdirme prosesi gedir ki, bu da öz ifadəsinə keyfiyyətə yenisə istehsal növün yaradılmasında ümümidir. Həmin prosesin mahiyyəti kənd təsərrüfatında ietimai əməyin sənaye formasının tətbiqində (ənənəvi, sənayedən əvvəlki formasının avazına) və ona uyğun sosial təsisi formasının yaranmasında tapmışdır. Inkişaf etmiş ölkələrdə meydana galmış "yaşıl inqilab" adlanan texniki

irliliyiş 60-ci illərin ikinci yarısından sonra Asiya, Afrika və Latin Amerikası ölkələrində kənd təsərrüfatı, hər şeydən əvvəl ərzaq üzərində yeni hibrid çeşidlərinin yaranmasında tapır ki, bunlar da yalnız gübə, kimyəvi maddələr, texnika və texnologiyadan somarəli olunması və yüksək qüvvəsinin istisnası səviyyəsinin yüksəlkəndirməsi əsasında mümkündür. "Yaşıl inqilab" bir sozlu kənd təsərrüfatında intensivləşdirme və somarəllik göstəricilərini təzəkədə görünüşəmə bir səviyyəyə qaldırmışdır.

70-90-ci illərədə dənizdə iqtisadi inkişafın dərk ediliməsində dəniz əhəmiyyətli dəyərli istehsalçılar baş verdi və aparıcı mütəxəssislər artıq hesab edirlər ki, kənd təsərrüfatı inkişafın aparıcı halqalardan birincə cəvərlətməli, unun dayanıqlı inkişafı təmin etməlidir. Kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı dedikdə isə iddia hadisələrindən keşkin sürətdə asılı olan həmin sahənin hər bir istehsalat təskilində genis təkər istehsalı imkanlarının ardıcılıqları artırılması nəzərdə tutulur.

Bütün dünyada, ilk növbədə inkişaf etmiş sonnətənərək olurklarından kənd təsərrüfatında baş verən inqilabi xarakterli dəyərli istehsalatlarla bağlı həyata keçirilən genişməyiş dövlət tənzimləmələrin təsəkkül edir. Aradırmalar göstərir ki, ister inkişaf etmiş, isterse də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əsas hələmə intensiv dövlət tənzimləmələrinə həyata keçiriləndiyi və səyda sahələrdən hər idarə, daimi siyasi iradənin diqqət markazındadır, ciddi təşkilatlılıq şəxslər və nəhəng maliyyə vasatı təsəkkül edir. Yalnız onu göstərmək kifayətdər ki, hələ keçmiş əsasənləndə kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi üçün orta hesabla hər il bütün dünyada təxminən 350 milyard dollar vəzaii xərcləndirilir.

Kənd təsərrüfatının güclü dövlət müdaxiləsini və genişməyiş tənzimləmələri əsaslı edən amillər həldərdir:

1. xərci ticarətsənələrə əlaqədar olan amillər,

2. kənd təsərrüfatı subyektlərinin galirlərinin sabitləşdirilməsi və müvəyyən səviyyədə saxlanılması zorunlulığı;

3. kənd arazilərinin inkişaf edilməsi tərəfliliyi,

4. ekolojiya və təbiətin mühafizəsi ilə əlaqədar olan amillər,

Bələdliklə, kənd təsərrüfatı malum olduğunu kimi, maddi istehsalın tabii-ihləm hadisələrindən bəlavasılı asılı olan xüsusi hər sahəsidir. Geniş hər arazidə yerləşən kənd təsərrüfatı istehsalçılarının isə şəraitli qeyri-hərəkətdərdir. Tabii ihmil parametrlərinə, torpaqın məhsuldarlığının istehsal və sosial strukturunun inkişaf səviyyəsinin görə bə-birindən fərqləndir. Əmlər dəqiqin, quraqlığın və ziyanvericilərin hücumuna manzı qələraq böyük risklərə əlaqədardır. Bundan başqa mütəxəssislər hesab edirlər ki, kənd təsərrüfatı istehsalının sabit və dinamik inkişafı bülövlükda ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının ssasını təşkil edir. Ona da nəzərdə alınır lazımdır ki, ölkənin iqtisadi inkişafına isə rühəfəsini verən kənd istehsalçıları torpağın kapital-torpaqça çevriləməsi üçün qeyri-mütənasib məsələlər cəmiyyətə məcburulurlar. Ona görə də sahibkarlıq faaliyyətinə başlanğıç və geniş təkər istehsalı həyata keçirək əməyin nisbətən böyük həcmli kapital tələb olunur. Onların galirləri isə, bir qayda olaraq, başqa sahada çalısan sahibkarlırlar nisbətən aşağı səviyyədədir. Nəhayət fermərlər və digər kənd təsərrüfatı istehsalçıları bazarda dəha sərəqəbatlı qarşılaşır, istehsal edikləri məməkulatları və adətən bazar hökmənlərinin mövcud olduğu sahələrdən alırlar. Kənd təsərrüfatı

məhsullarının istehlakçısı olan aqrar - sənaye kompleksinin sahələrində işa addətən inləşsərələr hökumətinə edirlər.

Bütün bu deyilən və deyilməyən amillər müraciət şəraitdə şəaliyyət göstərən aqrar bolmanın ciddi dövlət dəstəyinə etibacı olduğunu göstərir.

Hesab edir ki, aqrar sənaye istehsalının dayanıqlı inkişafı çoxsaylı amillərdən yalnız kompleksi, sistemli istifadə edilməsi yolu ilə mümkündür.

Dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, aqrar bolmado dövlət tənzimləməni sistemi olduqca genişdir. Dünyanın aparıcı alımları hesab edirlər ki, müasir dövrə kand təsərrüfatının hərəkəflisi inkişafını nəzərdə tutan dövlətin inkişaf strateyiyi on azı üç asas ünsürtü özündə birləşdirilmişdir: 1) istehsalın artım sürətinin, hər şəydan əvvəl xırda fermər təsərrüflərində yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, iqtisadiyyatın idarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi və qızılmal siyaseti nəticəsində xırda fermər təsərrüflərinin məhsuldarlığının artırılması hesabına təmin edilmişdir; 2) şəhərlərdə məsələlərin artırılması yolu ilə kand təsərrüfatı məhsullarına daxili tələbin artırılması; 3) kənd yerlərində kəndə shəhəsini xidmət edən və kand təsərrüfatına əsaslanan qeyri-aqrar əmək turumlu istehsalın şaxənləndirilməsi.

Qabaqcıl dünya dövlətlərinin cənəxində dövlət tənzimləmələri sistemində kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yaradılması və onların inkişafının hərəkəflisi dəstəklənməsi mühüm yer tutur. Topqapı bürge beşçəriməsi, maşın və texnikadən birgə istifadə edilməsi, qarşılıqlı yardım, inhişlərən qarşı birgə mübarizə aparılması məqsədilə kəndə omətsə istehsalçılarının kooperativlərdə köməkli birləşməsi geniş yayılmışdır. Kooperativlər bəzən yalnız istehsal sahəsində əməkdaşlıq etmək məqsədilə deyil, həm də daha geniş məqsədlər (istehsal funksiyası təchizat-satış, istehsal-xidmət, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı) yaradılır və müvəffəqiyətə şəfiyyət göstərirler. Cünki kənd təsərrüfatı istehsalının və fermərlərin rəqəbatlı mübarizəsində qeyri-sabitliyi burada istehsalın səmərəliliyinin aşağı olması, elmi-texniki inqilabın təsləblərinə uyğunluğunun zəruriyyəti xırda və orta omətsə istehsalçıları birləşməyə vədar edir. Bu birləşmədə bəzən qohumluq əlaqları asa olur. Maşınlardan birgə istifadə edilməsinə üzrə də kooperativlər geniş yayılmışdır. Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin hərəkəflisi inkişafı bir çox ölkələrdə dövlətin aqrar siyasetinin əsasını təsəkküf edir.

Yerli kənd təsərrüfatı istehsalçılarının yüksək dərəcədə dəstəklənməsində klassik nümunə kimi hamisə Yaponiyanın təcrübəsi müsal göstərilir. 80-ci illərin ortalarından bu məsələdə ciddi dönmüş baş verdi. Belə ki dünya ölçülərinə uyğun rəqəbatlılıyyəti məhsul istehsal olunmasında topqapın az olduğu və xırda kəndli təsərrüfatının əsaslılığı təsəkküf edildi. Bir şəraitdə onların arzaqla özdürünə təmin etmə probleminin həlli işində ciddi çatışlıklar özünnü göstərdi. Belə bir şəraitdə Yaponiya daxili bazarda dayanıqli təsləbatın mövcud olduğu arzaq məhsulları istehsalının beynəlxalq diversifikasiyası modelinə keçdi. Müşərək məssəsələrinin yaradılması, aqrar bolmaya irimiqyaslı investisiyalar qoyması və yenidən texnologiyaların tətbiq edilməsi, "Üçüncü dünya" ölkələrinin kənd təsərrüfatı istehsalına kapital ixrac edilməsi yolu ilə Yaponiya dövləti ölkənin arzaqla təmin olunmasına və xaric konyukturadan asılılığının azaldılmasına ciddi irdələyişə nail oldu.

İkinci dünya mühərabəsindən sonra Yaponiyada kənd təsərrüfatının yenidən

qurulmasının mərkəzi məsələlərindən biri topqaplar kəndlilərin mülkiyyətinə venlən zaman kooperasiyaların sərfli inkişafı olmuşdur. Bu dövrdə Yaponiya hökuməti Amerika məsləhətlərinin, xırda mülkiyyətçilərin öz müsəddələrinin özürünün müzəyyən etməsi haqqında verdiklən təklifi qəbul etmişdi.

Ölkədə Amerika mütəxəssislərinin təklifinin əksinə olaraq istehsalçılar kooperativlərdə geniş inqiyadsa birfəlməyə başladılar. Bütün dünyada olduğu kimi kooperativin üzvləri özlər üçün idarəə organlarını sevdirir və onunun sahəsində idarəə fəaliyyətlərinin hər çox məsələlərini həll etməyə başladılar. Lakin dövlət dərzi üçün təsirətə mekanizmizi yaratdı. Kooperativlərin bir neçə vergi novunun ödənilməsindən azad etdi onların inkişafı üçün vasitəyə ayıratıv, kooperativlərin yaradılması, buraxılması, birləşməsi, bələdiyyəsi, məzənuanlımlarının dayışdırılması prosesində dövlət yaxından istirak etməyə başladı. Dövlət məsələləri kooperativlərin işləri haqqında malumat ala bilər, vəzifəli saxlanıb yenidən seqülməsinə təsəkküf edə bilərlər. 80-ci illərin ortalarından ölkənin aqrar siyasetində təsəkküf edilmişdir. Belə ki, aqrar avşollar iştəsidi yardım istəsnəsiz olaraq hamiya edilirdi. İndi bu yardımalar nisbətən inməyəyi, yüksək rentabellli təsərrüfatlara yönəldilir. Onların sırasına səmərəli və rəqəbatlılıyyəti təsərrüflərə çevrilənə vəzifələr qərriyə qoyulmuşdur.

Dövlətlərin əksariyyətində aqrar - əraç bölməsinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sisteminde kənd istehsalçılarının galiblərinin sabitləşdirilməsi və artırılması aparıcı məvqelərdən birini tutur. Bu tədbirlər arasında kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında təklifi tənzimlənməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tərəfindən satın alınması, istehsalçırlara qızılmal alaçığdır birhəqə subvansiyaların verilməsi, təcəarət tədbirlərinən vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsullarına əlavə təklifi tənzimlənməsi mühüm yer tutur.

Bunlardan başqa kənd təsərrüfatında istehsal xərclərinin aşağı salınmasına yönəldilmiş tədbirlər sistemi də ayrıca həyata keçirilir. Burada əsas mekanizm aqrar istehsal üçün etibayallara subsidiyalar verilməsidir. Subsidiyalaydırma üsulları çoxdur: istehsalçılar satın alınan hər vəhid etibayı (məsələn, munəferi gübə) üçün qatı müzəyyən edilmiş subsidiyalar yaxud hayata keçirilən hər lənisi bir faaliyyət növü (məsələn, meliorasiya işləri) üçün və yaxud da güzəşti kredit manşəti yaradılmaqla subsidiyalar ala bilərlər.

Istehsal məsələlərinin azaldılmasına yönəldilmiş siyaset aqrar istehsalın subsidiyalaydırılması mekanizmının əsas əsasıdır. Bu siyaset kənd istehsalçılarının mənafətlərinin artırılmasına ucevələşdirən etibayallara təsləbin qoxalmasıdır. Məhvül təklifin artırılmasına, digər etibayallara təsləbin yüksəlməsinə səbəb olur. Satışdan əldə edilən galirlərin artırılması və istehsal xərclərinin azaldılmasına yönəldilən tədbirlər kənd təsərrüfatı istehsalçıları və ayri-ayrı grupların hamisə faydalıdır.

Avropanın 2007-ci ilin bildiriş 105 mlrd Avrodr. Onun təxminiñ yəni kənd təsərrüfatının yənsəldilər. Kəndlilərin dəstəklənməsinə ancaq vasitəsi Fransə 9,4 mlrd, sonra İspaniya 6,3, Almaniya 8,1, İtaliya isə 5 mlrd Avro aydın. Rəsmiyyətən təsərrüfatların 86,4%-i yardım alır. Onların əksarıyyəti xırda və orta təsərrüfatlardır ki, hər biri 1250-20000 Avro məbləğində yardım alırlar. İri təsərrüfatların yalnız 11,1%-i yardım alır. Yardımın böyük əksarıyyəti taxıl və səmərələrinə verilir.

Dotasiyalanın tərkibini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, məsələn, Finlandiyada onun 42%-i AB-nin büdcəsindən, 58%-i isə məlli bütçədən finanslaşdırılır. Bu dotasiyalar da üç qrupa bölünür. Vahid kənd təsərrüfatı dotasiyaları (bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarına), alverişləş hava şəraitini və habelə ətraf mühitin qorunması üçün verilən dotasiyalar. AB-dən alınan vahid kənd təsərrüfatı dotasiyalarının böyük əksəriyyəti satış faaliyyəti ilə əlaqədardır. Dotasiyalar ölkə daxilində regiondan regiona fərqləndir.

Bunurlar yənəsi hökumət struktur siyaseti də həyata keçirir. Bu siyaset isə adətən fermerlərin sayının azaldılmasına və onların orta həcminin artırılmasına, yəni tanırıqlaşma yönləndirilir.

Rusiyada kənd təsərrüfatında dövlət tənzimləmələri "əqrar - sənaye istehsalının dövlət tənzimləmələrinə haqqında" qanuna əsasən həyata keçirilir. Qanunla dövlət tənzimləmələrinin aşağıdakı istiqamətlərini müəyyən edilmişdir: kənd təsərrüfatı məhsullarından ibarət xammal və arzaq bazannın formalasması və inkişafı, kənd təsərrüfatının maliyyələşməsi, kreditləşdirilməsi, sigortası, güzəşli vergi alınması, xənci iqtisadi faaliyyəti kənd istehsalçılarının maraqlarının qorunması, əqrar-sənaye istehsalında elmi faaliyyətin həyata keçirilməsi və inkişaf etdirilməsi, kənddə sənasi sferanın inkişaf etdirilməsi və s.

Rusiya Federasiyası hökuməti bu yaxınlarda "Kənd təsərrüfatının inkişaf haqqında" yeni qanun layihəsinin konsepsiyasını təsdiq etmişdir. Qanun layihəsinin də aqrar - arzaq siyasetinin asas principləri müəyyən edilmiş, kənd istehsalçılarının bütün kateqoriyalarının genişləyişləri dəstəklənməsi üçün dövlət tərəfindən idarəbirlər sistemi hazırlanmışdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalçıları galirlərinin sabitləşdirilməsi və artırılması üçün qıymatlara dövlət müdaxilələri inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə geniş yayılmışdır. Bu siyaset XX əsrə "yaşıl inqilabın" həyata keçirilməsindən mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanda aqrar bölmənin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və kompleksli dövlət tənzimləmələrinin həyata keçirilməsi zəruriyi ümumdünya və spesifik ölkədaxili problemlərin kəsişmə nöqtəsindən əralıq gəlir.

Məlumdur ki, Azərbaycanda hələ qədim dövrlərdən kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində zəngin şəhər məvciiddür. Aqrar bölmə Azərbaycanın içtimai-iqtisadi hayatındakı öz mühüm rolunu bu gün də qoruyub saxlamadı. Lətə ki, Azərbaycan əhalisinin yənsi (48,3%-i) kəndlər yaşayır; iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin isə 40% qədəri kənd və meşə təsərrüfatunda çalışır; başqa səzələ aqrar sektorunun görə əhalini işlətən edan inkişaf bölmə sayılır. Hal-hazırda ümumi daxili məhsulun 5, 9%-i bu sahədən qaynaqlanır. Respublikə əhalisinin galirlərinin böyük hissəsi isə yeyinti və kənd təsərrüfatı məhsullarının alınmasına sərf edilir. Beynəlxalq əmək bölgüsü həkimindən qisa təxiz ekskurs edildikdə məlum olur ki, kənd təsərrüfatı sovet dövründə da qapalı xarakter daşımış və onun "beynəlxalq əlaqələri" yalnız SSRI məkanı daxilində carayən olmuşdur. Bu əlaqələr isə birtərəfli formalıdır, alverişli torpaq və əqlim şəraiti malik olan Respublika kənd təsərrüfatı ümumittifatlı xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkib hissəsi və onun ehtiyaclarına uyğun aqrar xammal bazası kimi inkişaf edirdi. Lətə ki, Respublikamızın kənd təsərrüfatı SSRI-nin hərbi-sənaye kompleksinin ucuz

pambığa, nəhəng spirli əkçilər sənayesinin xammalına (üzüm) və in sənaye istihsaslaşdırıldı.

Siyasi istiqaliyyətə adda edildikdən sonra ölkəmizdə aqrar sektorunun başlanğıcındır. Sovet dövründə qapalı və birtərəfli mərkəzli təməz iqtisadi struktur təməsindən sonra rəfləşə ugrası. Bu özünü kənd təsərrüfatı sahəsində dəha qəbarəq göstərdi.

Bəs ki, əgər 1990-ci il səviyyəsini 100% götürsək, 1994-cü ildə ümumi daxili məhsulun real fiziki hacmi 47, 8%-ə, sənaye istehsalı 38, 3%-ə, kənd gəldiyi qənəntə görə 1992-1994-cü illərdə Azərbaycanın dərin və iqtisadi bohran keçid bədörvə və iqtisadiyyatda vəziyyət üzərində nəzarət türümüdür. Bu dördən olmuspudur. Məsələn, 1990-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatı istehsalının ümumi düşüdüyə hələdə Azərbaycanda 43, 6% azalmışdır. Bunun başlıca səbəbələr yəni müstaqilək adda etmiş respublikamızın müharibə şəraitindən olmas, torpaqlarının olmaması, xənci iqtisadi əlaqələrin kasılması, ölkədə hipərinflyasiyanın və siyasi qeyri-sabitliyin hökm sürməsi, iqtisadiyyatın sürətli liberalizdəriməsi və təsərrüfatın həyətindən dövlətin tədricən kəndən qalmağa başlanması, yenilən yaradılmışdır və ya long yaradılmışdır bərəsində kohus idarəciliyi, maliyyə kredit, qıymat və vergi mexanizminin sürətli təqib edilmişdir. Bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarının (üzüm, tütün, çay, yarpaq, pambıq) istehsalında necəməcəli vəziyyət yaranmışdır. Bu dördvər istehsalın davamlı azalması ilə yanmış höm müharibə, həmdə siyasi və iqtisadi qeyri-sabitliyi əlaqədar olaraq olunan kənd təsərrüfatının aqrıqtılışdır potensialının dağıdılmasına proses başlamışdır. Bu müstaqil dövlətinin tərəfindən aqrar potensialın hərəkəti işi xeyli müraciətləşdirmişdir.

Bəs bir sonrakı dövrdə həyliyin borburhəşququlu üzvə olunuc kimi strateji xəll prioritət bir vəzifə olaraq qarşıya qoyulduğu üçün həyli kənd təsərrüfatı istehsalının tənzərlülinin qarşısının alınması və inkişafında ciddi döris yaradılmasının bütün köskənlilik ilə tətəb edir. Bəzər iqtisadiyyatın şəraitində aqrar sektorun yenidən qurulması kənd təsərrüfatı istehsalının dayanığı və dinamik inkişafının təmin olunması üçün vacib şartlarından biridir.

Bu prosesin uğurlu olması shəhərəyyili dərincədə dövlət tənzimləmələri sayəsində dönya təcrübəsinin öyrənilməsi və respublikanızın reallığını uğurlaşdırılmalıdır. Böyük bir imperiyanın tərkibindən ayrılan respublikamızda müstaqil dövlət quruculuğu, inzibati-amərlik sisteminin buxovlarında arad olunması, bazar mexanizminin yaradılması və dönya birliyinə integrasiyanın başlanğıcında proseslərin istək ölkənin bütün təsərrüfat mexanizmində, istərsə də onun tərkib hissəsi olan kənd təsərrüfatında keşfiyyatçı təməzli yəni iqtisadi mühitin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bəzər iqtisadiyyatının əsaslarının qoyulması dənəməz bir prosesə çevrilmiş respublikamızda aqrar istihsətlərin və müstaqil torpaq

siyasetinin formalaması ve hayatı keçirilmesi prosesi başlandı. Bütün bunlar imkan verdi ki, müasir aqrar bölgelerin yaradılması ve inkişaf etdirilmesi iqtisadi inkişaf stratejisinde mühüm vazifelerden biri kimi curlya şayisidir.

Belalılıkla, müstaqil siyasi-iqtisadi inkişafe kecid prosesinde aqrar-sanaye kompleksinin düşüdüyü tənzəzzül vaziyətindən çıxarılması vazifələri ciddi kompleks tədbirlərinə həyata keçirilməsinə zərur etmişdir. Həmin tədbirlər kompleksi sistemində aqrar-sanaye istehsalının dövlət tərafından tənzimlənməsi və bu tənzimləmə mekanizminin bazar münasibətləri prinsiplərinə uyğunlaşdırılması və təkmilləşdirilən müstəsna shəhəriyyat kost edir. Lakin belə tənzimlənmə zamanı sovet dövründə olmuşlu kimi inzibati deyil, iqtisadi təsir və təsviqətə vəsaitlərindən istifadə olunmağa aqrar bölgə iqtisadi amillərlərə geniş müsəvədə dəstəklənməyə başlandı. Ona görə də dövlətin fəal rolü əsasında bazar münasibətlərinin iqtisadi mekanizminin yaradılması aqrar siyasetin üstün istiqamətlərindən oldu.

Kənd təsərrüfatında mülkiyyət formalanın transformasiyasında «Aqrar İslahatlar haqqında qanun» (18. 11. 1995) və «Sovxoş və kolxozların İslahatı haqqında qanunlar» (18. 11. 1995) müstəsna rəl oynamışdır. [Bakı2001, s. 291-297]

Aqrar İslahat haqqında qanunda göstərilir ki, bu sahada İslahatın məqsədi aqrar bölgənin böhrəndən çıxmamaq, iqtisadiyyatı sabitləşdirmək, əhalinin sosial-iqtisadi vaziyətinin yaxşılaşdırılmasınaq. Aqrar İslahatın cəxətarlışlı aparılması nəzərdə tutulmuş və onun əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi müsəyyən edilmişdir:

- aqrar bölgəmdə yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalasdırılması;
- torpaq meliorasiya və su təsərrüfatının İslahatı;
- müxtəlif növü təsərrüflərinin yaradılması;
- aqrar bölgənin dövlət təminatı.

Qanunda aqrar İslahatları prinsipleri aşağıdakı kimi müsəyyən edilmişdir:

- dövlətin iqtisadi siyaseti ilə aqrar İslahatın uzlaşdırılması;
- İslahatın aparılmasında sosial adədatın və könlük-lülükün temin ediləsi;
- əməkçi istehsalçılarına təsərrüfatlı faaliyyətinin təşkilində və öz məhsullarına sarancan vermekdə tam sərbəstliyin tamı ediləsi;
- respublikanın kənd təsərrüfatı xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;
- ətraf mühitin müdafiə olumuna emal ediləsi;
- kəndin sosial inkişafı və əhalinin sosial müdafiəsi.

Respublikamızda həyata keçirilən aqrar siyasetin mərkəzi xəttini torpaq İslahatları təşkil etməsidir. Qanunda torpaq İslahatının əsas istiqamətləri kifayət qədər daşıqlaşdırılmışdır.

İslahat torpaqların dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinə aynılması, müsəyyən edilmiş normalar əsasında xüsusi mülkiyyətə avazsız verilməsinə, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq torpaq istifadəçilərinə təsərrüfatlı faaliyyəti üçün barəbar şərait yaradılmasını nəzərdə tutur. Qanunda torpaq mülkiyyətçilərinin torpağı satmaq, bağışlamaq, dəyişmək, girov qoymaq, icarəyə və vərsəliyə vermək, əlavə torpaq sahəsi satın almaq sahəsində geniş hüquqlar verir. Meliorasiya və su təsərrüfatı obyektlərinin üzərində də mülkiyyət münasibətlərini dəyişmək və suyun pullu istifadəsinə tətbiq etməkə sudan istifadənin səməratiliyinin artırılması kimi

olduqca əhəmiyyətli tədbirlər də nəzərdə tutulmuş və həyata keçirilir.

Milli Məclis «Torpaq bazar haqqından», «Girov haqqında» qanunları qəbul edərək torpaq bazanın təşkilinə və torpaq bazanın iqtisadi və hüquqi münasibətlərinə tənzimlənməsinə əsaslarını müsəyyən etmişdir. Kənd təsərrüfatının üçün 2564, 4 min hektar yay və qaz olaq sahəsi ayrılmışdır, ki, bu da respublikanın ümumi torpaq fondunun 36, 7% təşkil edir. Torpaq İslahatlarının həyata işləyən istehsalçıları subsidiyaların lögü edilmişdir, əraziyə məhsullarının emalı və sanaye kompleksi bazar sisteminə yaxınlaşdırılmışdır.

Bütün bu köklü dayışlıklarla əzəkisi kənd təsərrüfatı məhsullarının (former) təsərrüfatlarının üzər strukturunda da tapmışdır. Belə ki, şəhər və kəndli 1991-ci ildə 38, 5%-dan artıq 1999-cu ildə 95, 6%-ə (o cumədən) bittiklilik 92, 8%-ə və heyvandırlıqla 98, 7%-ə çatmışdır. Hal-hazırda aqrar bolmada qeyri dövlət sektorunun payı 95, 7% təşkil edir.

Müasir əraziyədə əsas diqqət hətənə təsərrüfat formalanın səməratlı işləyə bilmişsi üçün şərait yaradılmasına yönəldilmişdir. Dövlət bazarın işləməsi üçün hüquqi bazanı yaratmış, tənzimləyici orqanı qeyrimeşdir.

«Aqrar İslahatlar haqqında» qanunda göstərilir ki, aqrar bölgənin iqtisadiyyatın vacib sahələrində biri kimi dövlətin himayəsindədir. Belə həmçinin investisiya qoyulşusunun stimullaşdırılması, məqsədi dövlət programlarının tətbiqi, müsəyyən məqsədlərə dövlət vəsaitinin ayrılmış, müüm kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə onların istehsalında istifadə olunan məsniş-məxsusatlarının, yanacaq sütük materialları mineral gübrə, kimyavi maddələrin qiymətləri arasında mütənasibliliyin təmin edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

ASK-nın əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatı istehsalının sabit və dayanıqlı inkişafının təmin ediləsi hər şeydən əvvəl torpaq cəhiyyatlarından səməratlı istifadə edilməsindən, torpağın məhsulşərtliginin artırılmasından, onun təkrar istehsalının təmin edilməsindən asılıdır.

Torpaqdan istifadənin yaxşılaşdırılması sahəsində dövlət tərafından gətirilən tədbirlər Respublikamızda aparılan müstaqil aqrar siyasetin aparıcı istiqamətlərindən biridir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində həyata keçirilən İslahatlar və genişmüqayisli dövlət tənzimləmələr 90-ci illərin ikinci yarısından aqrar bolmanın tənzəzzül vaziyətindən çıxmış və inkişafının surətlənməsi üçün əzəmət yaradı. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 1995-2000-ci illər ərzində 48, 8%, 2000-2007-ci illər ərzində isə 118, 7% artmışdır. Həmin dövrdə müvafiq olaraq bittiklilik məhsulları 47, 0 və 110, 7%, heyvandırlıq məhsulları isə 50, 0 və 129, 1% artmışdır. 1996-2004-cü illərdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu orta hesabla ildə 7% (1997-ci il istisna olmaqla) artmışdır. [44, 2005, n. 551-556]. Bu sahədə artım 2005-ci ildə 7, 5, 2006-ci ildə 0,9 və 2007-ci ildə 4, 0% olmuşdur. Bir sira həyati əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı dinamik şəkildə sürətlə artı. Belə ki, şəhər və alta kəndli

taşarruflarında taxił istehsalı 1995-ci ildə 32, 6 min tonдан (temiz şakilda), 2007-ci ildə isə 1951, 1 min tona, kartof istehsalı 1995-ci ildə 146, 8 min tondan 2007-ci ildə 1036, 1 min tona, mal-qara və quş atı - 65, 5 min tondan 147, 3 min tona, süd istehsalı 742, 7 min tondan 1331 min ton çatmışdır. Əsas kənd taşarrufat məllən olan taxił, bugda unu və tütünün xaricində idkali kəskin sürətlə azalmış, ət məhsullarının idxləndiyindən azalma meyli özünü göstərir. Əraq məhsullarına olan tələbatın boyut əksariyyəti daxili istehsal hesabına ödenməlməye başlamışdır.

Bir sıra kənd taşarrufatı məhsullarının ixracında canlanma meyli yaranmışdır.

Məhsuldarlıq sahəsində son on il arzında özünü göstərən davamlı əqli-leyisərlər xüsusilə ümirdəvərdir. Belə ki, 1995-2007-ci illər arzında ümumi yüksəklik məhsuldarlıq (sent/ha) müvafiq olaraq aşağıdakı kimi olmuşdur: taxił 15,1 və 27,1; pambıq 13,0, tütün 14,6 və 25,7; şəkər çugunduru 54,8 və 235; kartof 97 və 150, üzüm 32,6 və 83,6. Heyvandarlıq məhsulları üzərində cəmi təməyül müşahidə olunur.

Aqrar bölmənin inkişafının müəmmələrinə nüfuzlarından biri odur ki, əlkədə istehlak məllənlərinin tərkibində yerli məhsulların xüsusi çəkisi həss olunacaq şakilda artmışdır. Bu o deməkdir ki, yerli məhsullar daxili bazarda ucuz xənci məllərlə rəqəbatla düzər və hir çox hallarda qalib galır. Bəzi kənd taşarrufatı məhsullarının ixracında müşahidə olunan artım məhz bunun nüfuzudur.

Bununla yanaşı kənd taşarrufatı kimi ağır bir istehsal sahəsinin çoxdan yığılıb qalmış köklü problemlərinin qisa müddət arzında hall edilməsinə düşünmək sadolovluğuk olardır. Hələ sovet dövründə iqisadiyyatın ən qapalı sahəsi olan kənd taşarrufatı bütün SSRİ məyusunda əsas göstəricilər baxımından orta dünya standartlarından xeyli aşağı idi. 90-ci illərin əvvəllərində isə væziyyət daha da pisləşdi. Son on ildə özünü göstərən şəhəməyyəti əriafılışçılar baxmayıraq, aqrar bölmənin inkişafında bir səra sistem xarakterli problemlər hələ da qalmadı davam edir. Kənd taşarrufatı istehsalının artım surəti ümumi iqisadi inkişaf surətindən xeyli darəcədə geri qalmadıqda davam edir. Belə ki, 2000-2007-ci illər arzında tənəyə məhsullarının ümumi hacımı 2,3, 3 dəfə artıq hələ kənd taşarrufatı məhsulları 118% artmışdır. Nüfuzda ümumi daxili məhsulda kənd taşarrufatının məhsulları 1995-ci ildə 25, 3%-dan 2000-ci ildə 14, 7%, 2007-ci ildə isə 5, 9%-ə enmişdir. Kənd taşarrufatı istehsalının intensivləşdirilməsi və maddi-tekniki təchizatı sahəsində malum problemlər mövcuddur. Əkin sabətlərinin məhsuldarlığı orta dünya göstəricilərlə müqayisədə xeyli aşağıdır. Kənd taşarrufatı ilə iqisadiyyatın digər sahələri arasında amısa mübadiləsində qeyri-ekvivalentlik birincinən ziyanına qalmadıqda davam edir. Belə ki, enerji dəsiyicilər və digər maddi-tekniki ehtiyacların qiymətləri kənd taşarrufatı məhsullarının qiymətlərinə nisbatan sərhəd artı. Kənd taşarrufatı işçilərinin orta aylıq əmək haqqı digər sahələr nisbatan xeyli aşağıdır. Kənd taşarrufatı istehsalına investisiya və kredit qoyuluşlarının xüsusi çəkisi de aşagıdır. Təsəddüli deyildir ki, kənd taşarrufatı istehsalının əhəmiyyəti orada yaranmış mövcud væziyyət və inkişafında ciddi döñün yaradılması üçün yollar arxanımlı zərurılılıq Azərbaycan dövlətinin siyasi və taşarrufat rəhbərlərinin daim diqqət markazlaşdırıldı.

«Aqrar sahada əsləhətlərinin sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında»

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 mart 1999-cu il tarixli Fərmanında təsdiplənən uyğunlaşdırılmışdır. Mövcud olan problemlərin elmi təhlili aparılmış, qiymət, daxili bazarnın qurunması tədbirlərini nozardə tutan program indiyyə qədər hazırlanmamışdır» [94, s. 277].

02. 03. 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 640 №-li Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş, aqrar təhliləşsizliyi haqqında programda göstərilirdi: «Əraq məhsullarının istehsalı mövcud potensialdan və imkanlardan aşağıdır. Bunun asas səbəbi istehsalın xarakterində lazımi şəraitin (gübərlərin və maliyyənin) olmaması və ya onlardan səmərasız istifadə olunması, suvarma sisteminin köhnəlməsi, istehsalçıların maddi-tekniki bazasının zəif olması, kənddə emal, saxlama və qablaşdırma müsəssələrinin olmaması və mövcud avadanlıqların yararlı hala düşməsi, maliyyə vasaitinin olmaması, suvarma suyunun çatışması, daxili bazarnın qurunması, qiyməti və kredit siyasetindən uyğunluqların olmaması, eyni nüfuzlu məhsulların istehsalı sahələr ilə əlaqələndirməsi və s. problemlərdən ibarət. Bu sahədən həmin sahada məhələdarlıq və rentabilitiyin səviyyəsi aşağıdır.»

Həmin sahədə daha sonra qeyd edilir: «Son illər kənd taşarrufatı sahəsində torpaq əsləhəti, təsərrüfatın emal surətyəsi və xidməti müsəssələrinin əzalləşdirilməsi kimi müümüti tədbirlər həyata keçirilmişdir. Lakin bu sahədə müyyən problemlər indi də mövcuddur. Birinci, əytən torpaq sahələr sahibkarları osasan onların özlərinin ehtiyaclarını tamın etmək imkanı verir.

İkinci, dövləti təsərrüfatından və kolxozlardan miras qalmış əməlik yararlısı və ya qismən yararlı haldədir. Məsələ və mexanizmlər köhnəlmüş, tükilər və qurğular, suvarma sisteminin bir hissəsi yararlı hala düşməstür.»

Azərbaycanın kənd taşarrufatında mövcud olan problemlərin təsirəsalınmadan və köklü sərhədə hall edilməsi zəruriyi hər sahada dövlət tənzimləmələrinin daha da intensivləşdirilməsi və şəhər dairəsinin genişləndirilməsi təsdiq edir. Təsəddüli deyildir ki, həmin məsələlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin iqisadi siyasetin prioritəti istiqamətlərindən birincən cəvənləndir. Cənubi məlum olduğu kimi ölkəmənin dönya hərbiyyət integrasiyasını nellər mühəvillərinin reallaşdırıcı haşlaşması ilə və Bakı-Ceyhan nəllər kamaronu işa dəşməsi özünlər keyfiyyətə yeni mərhələsinə yüksəlməsidir. Avropanın ölkəmizə yeni qoşulmuş strategiyasına daxil etmədir GUAM ölkələri ilə integrasiya prosesində yeni keyfiyyətli dayışıklılıkları özünlər göstərməyə haşlaşmışdır. Bakı-Qızılçarşılıq qaz kamarı ilə Bakı-Qars Damıtryolu çəkilişməye başlamış və ölkəmənin Qərbi əlkələrlə integrasiyasında mühüm rol oynayaçaqlar. Bütün hələn iqisadi, o cümlədən aqrar siyaseti dəha geniş əks olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 18. 11. 2003-cu ildə keçirilmiş ilk iclasında onaş İlham Əliyev xəsus vurgulanmışdır: «Kənd taşarrufatında əsləhətlərin ikinci mərhələsi başlanmalıdır.» Belə bir mühüm müdafiənin möqsədini o, elmi və praktik cəhətdən bəllər asaslandırılmışdır: «Bəzini də maqasımızdır budur ki, Azərbaycanda yetiş istehsal inkişaf etsin, idarəatlısanız və Azərbaycan öz daxili bezəni ölkəməzdə istehsal olunan məhsullarla tanınan etsin.»

17. 11. 2006-ci ildə o, həmin müddədən daha da inkişaf etdirərək qeyd etmişdir. «İndi iqtisadi sahada Azərbaycanın qarşısında bir neçə ənəmlı məsələ durur. Onlardan biri qeyri-neft sektorunun, kənd təsərrüfatının, infrastrukturun inkişafı və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafıdır... Məs həmçinin deyirəm, əgər hər bir kəndin problemi həll edilərsə, deməli, ölkədə bütün problemlər həll olunur.»

Nazırız Kabinetinin 2006-ci ilin 1-ci rübüün yekunlarına həsr olunmuş iclasında isə aqrar bolmada yaranmış vaziyətin onu narahat etdiyini vurgulamış və icra organlarının diqqətini ona yönəltmişdir: «Kənd təsərrüfatında dəha da ciddi aranı olmalıdır. İndi burada saşlındı artım 2, 5%-dir. Bu albəttə, böyük göstərici deyildir.»

Məlum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət bir qayda olaraq, sahibkar kimi bilavasita təsərrüfat fəaliyyəti ilə möşğul olmur. Ona görə də, kənd təsərrüfatı sahəsində dövlət tənzimləmələrinə arasında kənd yerlərinin (ərazilərinin) inkişaf etdirilməsinə yönəldilən məqsədyönlü proqramlar xüsusi yer tutur. Bu tədbirlər kənddə istehsal və sosial infrastrukturunun inkişafına yönəldilmiş tədbirlər, kənd yerlərində qeyri-kənd təsərrüfatı sferasında maşğulluluğun artırılması, galirlərin müəyyən həddən aşağı olan fermelər birləşə ödəmərlər və s. daxildir.

Azərbaycan Respublikası Nazırız Kabinetinin 18. 11. 2003-cü il tarixli ilk iclasında canab İlham Əliyev qeyd etmişdir: «Azərbaycanın hərəkətli inkişafə nail olmaq üçün regional proqramlar hayata keçirilməlidir. Sizə bildirməliyim ki, Azərbaycanın iqtisadi potensialının üçdə iki hissəsi Bakıda və Aşağıeron yarımadasında formalşəbdir. Bu onu göstərir ki, regionlarda iqtisadi inkişaf ləng gedir. Ülbətə bunun da obyektiv səbəblər vardır. Amma bu istiqamətdə dənüş yaratmaq üçün regional proqramlara böyük diqqət göstəriləməlidir.»

Həqiqətən, iqtisadiyyatın ikinci mühüm sahisi olan aqrar bolmanın inkişafı problemlərinin həlli kompleksli yanaşma işləb edir. Bu baxımdan «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» müsəvərə ahamiyyyət kəsb edir. Həmin proqramın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11. 02. 2004-cü il tarixli Fərmanına görə, hökumət orqanları qarşıldığı illər arasında kənd təsərrüfatının, qeyri-kənd sahəsində sahələrinin, cəmiyyətdən emal müləssisələrinin yaradılmasına, idman və digər infrastruktur və cəmliklərinin, kəndin inkişafını və bütün burların sonundakı yeni iş yerlərinin açılmasına tömən etməlidir. Sənədin əsas məqsədi əsasını kənd təsərrüfatı istehsalı təşkil etdən regionlarda sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmək, və oradakı əmək elityuslarından optimallı dərəcədə səmərəli istifadə etməklə dinamik iqtisadi inkişafı, inəhsətdərlərin yüksəldilməsinə, maşğulluluğun artırılmasına nail olmaqdır.

2008-ci ilin dövlət bütçəsi layihəsində hökumət regionlarda yolların çəkilməsi, enerji və qaz təchizatının yaxşılaşdırılması, xəstəxana və məktəblərin tikilməsi və yenidən qurulması üçün dövlət investisiyalarının əsaslı artırılmasını nəzərdə tutmuşdur. Çünkü kənd yerlərində infrastrukturun ciddi şəkildə yaxşılaşdırılması orada alıcılıq investisiya mühürtinə vicab şərhidir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət Proqramının ikinci ilinə həsr edilmiş konfransda canab İlham Əliyev göstərməmişdir. «Bütün bu ilki ilərində görülmüş işlər onu göstərir ki, istiqamət düzgün seçilmişdir, prioritetlər düzgün

inşayış edilmişdir və programın icrasında da müsbət miyellər kifayət qədərdir. Amma problemlər də var, çalışmayan cəhətlər var və biz burları vaxtı vaxtındə araşdırulmayıçıq. Tədbirlər gorməliyik ki, bu programı 2008-ci ilə qədər nəzərdə tutulmuş bütün tədbirlər həyat keçirilsin.» Elə həmin konfransda o xüsusi vurgulanmışdır ki, «Agrar sektora dəha boyuq diqqət göstərilməlidir.»

Cümlə Azərbaycanın dünya birlili ilə integrasiyasının sıxlıqlanması kənd təsərrüfatında bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinin ardıcılı olaraq təbliğ. Aqrar bolmada yeni mühitin yaranması və inkişafı kənd shəhərinin avvalılar alışığı yeni problemlər, yeni cənənlər meydana gəlməyib. Hətər səyədən avval kənd özündən qabaqcıl şəkildə göstərən.

Aqrar bolmanın inkişafında ciddi dönləş yaradılmışdır shəhərlərdən dərəcədən bu bolmanın sonayə sahələr və istehsal infrastrukturunun bəzi əllər sahələr ilə integrasiyasından asılıdır. Təbliğdir ki, iqtisadiyyat sahələrinin qarşılıqlı əlaqədər olan vahid sistemi birləşdirilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində olduqca müraciətli. Bütün həyatə keçirilməsi kənd təsərrüfatı və sonayənin bütün təkərər istehsal həlqələrində - istehsal, məbuladlı, bəlgil və istehlakda hətər şəkildə birləşdirilməsindən asılıdır. Başqa sozlə, bütün sahələr proporsional mənasat əldə etməklə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edilməsinə xidmət etməlidirlər. Aqrar sahəsindən sahəsindən strateji kursun əsasını məhz bi mündərək təşkil etməlidir.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatında müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfatçıların formaları fəaliyyət göstərir. Tərəqqi və məliklər üzərində xüsusi mülkiyyətə asaslanan kəndli (fermer) təsərrüfatları isə Azərbaycan reallığında yeniliklər və böyük perspektiva malikdir. Ona görə də, həmin təsərrüfat sahələrinin qabaqcıl dövlətlərinə olduqca kimini hərəkətli dövləti olduqca vacibdir.

Azərbaycanın aqrar bolmanın dünya təsərrüfatı sistemində integrasiyanın perspektivi ilk növbədə kənd təsərrüfatı istehsalının şəmərəliliyindən asılıdır. «Yaşlı inqilab mərhələsinin artıq cəoxdan keçmiş dönya kənd təsərrüfatı həzərindən ən çox istehsalın yüksək şəmərəliliyini təmin etməklə bərabərliq ilə subyekti kimi daxil olmaq olar. Çünkü kənd təsərrüfatı məhsuslarının əsas istehsal vasitəsilə ilə təmin edilməsi və onlardan səmərəli istifadə edilməsi təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə (kənd təsərrüfatı işlərinin tam və vaxtındə yekinləşməsində, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmində, onun maya dayarına, məhsusların maliyyə vaziyəti) şəhərəyyətli təsir göstərən mühüm anıtlıdır. Lakin məlum olduğu kimi, SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalında məhsuldarlıq səviyyəsi inkişaf etmiş təkərlər nishanə xeyli aşağı idi. Istehsalın şəmərəliliyinin artırılması isə kənd təsərrüfatında yalnız maddi-texniki təchizatın yaxşılaşdırılması yolu ilə mümkün kündür. Lakin məlum olduğu kimi, müstəqillik ilə ilərində maluni obyektiv və subjektiv amillərin təsiri altında kənd təsərrüfatının agrotexniki və küməvi təchizatı sahəsində vaziyət müraciətlişmişdir. Keçid dövründən olaraq bərə sənədler kimi, son dövrlərdə əlkəndən kənd təsərrüfatında müsər məqən və mexanizmlərin tətbiqi mövcud və tətbiq olunmuş, oulular güvə kəhənmələrdən. Ona görə də kənd təsərrüfatının texniki və mineral gubarsızlıq təchizatı sahəsində dövlət dəstəyi ciddi artırılmışdır və bu sahada dənüş yaradılması işləb olunur.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi hayatı üçün hayatı əhamiyət kəsb edən agrar bölmənin dövlət tərəfindən dəstaklanması maliyyə, kredit və qiymət mexanizminin tətbiqi ilə genişməyəsi təbirlərin sisteminin hayata keçirilməsinə tələb edir. Burada arzaq istehsalı sahəsində faaliyyət göstərən təsərrüfatlı subyektlərinə yardım müstəsnə əhamiyətə malikdir. Çünkü arzaq istehsalı sahəsində faaliyyət göstərən subyektlərin təsərrüfatlı faaliyyətinin rentabelliyi hazırda aşağı səviyyədədir. Bu məsələnin həlli üçün hökumət kənd təsərrüfatına genişməyəsi yardım tədbirləri paketinin hayata keçirilməsinə baglaşdırılır.

Nazirlər Kabinetinin 2008-ci ilin birinci rübünnün yekunlarına həsr edilmiş müşavirədə canab İlham Əliyev deməsdir: "Bizim indi maddi imkanlarımız var ki, bu sahaya diqqət qoşub gələnlərdir. Dotasiyalar verilməlidir. Indi inkişaf etmiş əlkəldər kənd təsərrüfatına dotsiya verilir. Biz da bunu edirik-yanaq almaq üçün ayrılan vəsait, uczu enerji daşıyıcıları. Azərbaycanda satılan qaz dönya qiymətindən 8-10 dəfə ucuzdur. Bütün burlar dotsiasiylardır. Bütün burların qiymətlərinin biz ona görə aşağı səviyyədə saxlayıñ ki, ham ölkə shalısı, ham də sonayə ve kənd təsərrüfatı bundan bohrulansın."

"Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 yanvar tarixli Sərəncamına əsasən, ilk dəfə olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına güzəştlərin edilməsi üçün dövlət bütçəsindən 80 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Bu sərəncamın icrası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 15 Fevral tarixli qərarı ilə hömət vəsaitin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları olan hüquqi və fiziki şəxslər bət hektar əkin sahəsinin bacarılmışında istifadə etdikləri yanacaqları və mineral gübrələrin dayarının orta hesabla 50 faiziñin dövlət tərəfindən təmin edilməsi üçün müvafiq olaraq 40 və 26 manat yardımın verilməsi müəyyənəşdirilmişdir.

Eyni zamanda, respublikada bugda istehsalının stimullaşdırılması, taxılçılığın maddi marağının artırılması məqsədi ilə Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə istehsalçılar səpiyon hər hektar bugda sahəsinə görə 40, indi isə 80 manat yardım veriləmisi nəzərdə tutulmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, 2007-ci ilin məhsulu üçün bugda sapını 2006-ci ilin nisbatən 127,2 hektar artıq olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin göstərişi ilə Bakı şəhəri əhalisinin kənd təsərrüfatı və qida məhsulları ilə nominatını daha da yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə paytaxtın 7 rayonundan 10 yerdə kənd təsərrüfatı məhsullarının satış yarmarkaları keçirilir. 2007-ci ilde 154 yarmarka keçirilmişdir və respublikanın 42 rayonundan yarmarkalar 55 adda 30528, 3 ton kənd təsərrüfatı, o cümlədən 12 adda təravəz, 17 adda meyva, 4 adda konserv, 8 adda şəkər və süd məhsulları gətirilərək bazar qiymətlərindən aşağı qiymətlərə əhaliyə satılmışdır.

Hökumətin agrar bölmədə siyasetinin əsas məqsədi investisiyalarnı samarələndirmək və digar məqsədləndə iadətlərinə həyata keçirilməsi yolu ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında yüksək rentabelliyi təmin etməkdən ibarətdir.

Rentabelliya və rəqəbatqabiliyyətinə nail olmaq, dövriyyə kapitalını alda etmək üçün arzaq məhsulları istehsalçılarının modernləşdirilməye yönəldilmiş investisiyalara, habelə texniki və istehsal innovasiyalarına ehtiyacın vardır.

Azərbaycanda agrar siyasetin qismi maddəti dövlət orzında apənci istiqaməti kənd təsərrüfatında geniş təkər istehsal üçün dəha olvənli iqtisadi şəraitin yaradılması və agrar bölmədə təsərrüfat vahidilarının maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması təşkil edir.

2007-ci ilə lizinqə verilən kənd təsərrüfatı texnikasının və texnologiyalarının dayarının ödənilməsi müddəti 5 ilən 10 ilə uzadılmış, sığortalanın kənd təsərrüfatı bitkilərinin növləri 1-dən 8-a qədər və sərgətə haqqının dövlət tərəfindən ödənilmə hissəsi isə 25 faizdən 50 faiza qədər artırılmışdır.

Həm də dövlət bütçəsində ayrılmış 37,4 milyon manat hesabına 1468 adəd müxtəlif növ kənd təsərrüfatı maşınları, o cümlədən 530 adəd tonun 382-si ölkə daxilində yığılmış "Belarus MTZ" markalı traktor və 62 min ton mineral gübrələr almış, 12 adəd emal müəssisəsi üçün texnoloji avadanlıqlar gotarılmışdır.

Istehsalçılar texniki servis xidməti göstərən rayon müəssisələrinin sayı 56-ya çatdırılmış və 70 mexanikləşdirilmiş dəstə yaradılmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında toxumçuluq və tıngçiliyin xüsusi növü nəzərdə alaraq, 2007-ci ilə Nazirlər Kabinetin tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar əlkəldə bu problem həll etməyə genis imkanlar yaratmışdır. Toxumçuluq və tıngçiliy təsərrüfatlarından saatın yüksək reproduksiyalı toxum və tınglara görə subsidiyaların ödənilməsi işi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 25 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş kvota əsasında həyata keçirilir.

Göründüyü kimi, dövlət lizinq xidməti əsasında kənd təsərrüfatının texniki və gübrə ilə təchiz olunmasına diqqət vəyli atılmışdır. Hə tədbir kənd istehsalçılarına əhamiyətli maliyyə dəstəyi hesab olunmalıdır.

Dövlət bütçəsi vasitəsi hesabına texnika və gübrənin alınaraq fənnlərlərə verilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının artırımı əhəmiyyətli təsir göstərmədir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının artırımı stimullaşdırmaq məqsədilə qarşıdaşı illərdə hökumət tərəfindən unvanlı suhudiyyətdən və digar mexanizmlərin tətbiqi nəzərdə tutulur. Digar dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da yalnız unvanlı deyil, onun digar növdürənlərindən tətbiqi agrar siyasetdə müümüm istiqamətlərdən birincə gəvrilər, agrar bölmənin dayanıqliq inkişafının təmin olunmasında müümüm addım olə bilər.

Məlum olduğunu kimi, bazar iqisadiyyatı şəraitində kənd istehsalçılarının uğurlu faaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə istehsal məhsullarının satılmasına ilə əlaqədarlıdır. Başqa sözlə, satış problemünün bu sahada böyük rolü vardır. Tətbiq - iqisəm şəraitindən ciddi asılı olan kənd istehsalçıları bütün ölkəyə sapalanmışdır. Dağılımçıları, şəhərlərdə toplanmış bazarlar isə kompaktdır. Dağılım istehsalçıları istar-istəməz bazar inhişarlılığı ilə üzvə-üzv dayanırlar. Bu inhişarlılıq həm satışıda, həm də kənd təsərrüfatı texnikai və gübrənin alınmasında etvənən göstərir. Belə bir şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinə dövlət müdaxiləsi, bu məhsulların qiymət mexanizmının vəsiyyəti dəstaklanması bütün dönyadək agrar sektorun dayanıqliq inkişafının əsasını təşkil edir. Belə müdafiələnin həyata keçirilməsi üçün inkişaf etmiş əlkəldə hökuməti organları hər sira iqisəsi göstərilişin, ilk növbədə inxişaslaşdırılmış təsərrüfatlarında istehsal şəraclərinin əvəniyyəsi (Avropanı Birliyi əlkələndə), istehsal növləri (ABŞ-də), ənənə və kənd

İsəsərfəli məhsulları qiymətləri arasında nisbətin, fərma və istehsal sahalarında gəlir səviyyəsini diqqətlə izləyirlər. Bu göstəricilərin izləmək üçün dövrlərə xüsusi hesablar tərtib edilir və dərc edilir. Onlar diqqətlə öyrənilir və cari dövrdə kənd isəsərfəli məhsullarının qiyməti sahəsində yeridilən qiymət siyasetinin əsasını təskil edir.

Qiymətlər müdaxilə mekanizmi müxtəlif dövlətlərdə müxtəlif şəkildə həyata keçirilir. Perspektivdə Azərbaycanda da bəlsə müdaxilənin inkişaf etdirilməsi zaruriyinə nəzər olaraq qabaqcıl ölkələrdə hamim təcrübə haqqında stratejik malumat verilməsinə möqsədə uyğun hesab edirik. ABŞ-də qiymət siyaseti iki növ qiymət mekanizmi vasitəsilə həyata keçirilir: 1) məqsədi (zəmanəti), 2) girov qiymətləri.

Məqsədi qiymətlər on mühüm məhsul növlərinə tətbiq edilir. Bu qiymətlər fərmer təsərrüfatının istehsal xərclərinin ödənlənməsi (istehsal xərclərinin tərkibinə fərmer kapitalı üçün orta mənfəət norması və torpaq reutasi daxil edilir) və onlar təsərrüfatın əlavə gəlir alıdə edilməsinə təmin etmək məqsədini güdürlər. Fərmerlərin istehsal etdikləri məhsullar bazar qiymətləri ilə saatlırlar. Bu qiymətlər məqsədi qiymətlərdən yüksək, aşağı və onlara bərabər olur. Əgər məhsulun bazarda satış qiyməti məqsədi qiymətlərdən aşağı olarsa fərmerlər dövlət təsərrüfatından bu fərqli ödənlər.

Girov qiymətləri tətbiq edilərkən bu qiymətlər satış qiymətləndən aşağı olduqda fərmerlər özünün bütün amtsalik məhsulunu girov müqabilində emək - kredit korporasiyasına (ƏKK) təsbit edilmiş girov qiymətləri ilə təhlil verir. Bu hələdə girov qeyd olunmuş məhsul 9 ay arzında fərmerlər təsərrüfatın satın alınma bilər. Əgər bu baş verməzə məhsul ƏKK-nin mülkiyyətinə keçir, fərmer isə girov qiymətləri ilə (saxlanılmış xərcləri çıxılaqla) pul kompensasiyası alır. Girov qiymətləri kənd təsərrüfatı məhsullarına zəmanəti qiymətlərinə aşağı həddidir.

Avropanı Birliyi (AB) ölkələrində kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinə dövlət müdaxiləsi hələ bu Birlik yaranmadanın öncə milli səviyyədə həyata keçirilməyə başlamışdır. AB yarandıqdan sonra bu müdaxila təkmilləşdirilmiş, özünün köyfəyatacaya yeni yüksək mərhələsinə yüksəlmişdir. Hal-hazırda Birlikdə bəlsə bir mekanizm mövcuddur: məqsədi qiymətlər - orta və in təsərrüfatlara müəyyən gəlir səviyyəsinə zəmanət verir. Müdaxila qiymətləri isə minimum qiymət funksiyasının yerinə yetirir: dövlət tədarük təsəkkülətlərə avvalcəndən təsbit edilən hamim qiymətlərlə kənd təsərrüfatı məhsullarını fərmerlərdən satın alırlar.

Bəsləlik, inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrdə agrar - sənaye istehsalında qiymətin formallaşması sistemi kənd təsərrüfatında hazır məhsul qiymətləri, mərasıflar və galislərin istehsal vasitələri qiymətlərinin dinamikasını daim diqqət marşaritində saxlanmasını tələb edir. Speifikasiq məkanizmi vasitəsilə onlar arasında optimallı olvenisi nisbat yaradılmasına çalışır.

Qiymət - baza iqtisadiyyatının əsas elementləndən biridir. Agrar - sənaye istehsalında qiymətlərin dövlət təsərrüfatının tənzimləməsi müraciət və ziddiyyətlə bir məsala olmuşdur, kənd təsərrüfatı istehsalının sabitləşdirilməsi və geniş təkər istehsalının təmin edilməsi, şəhərin arzaga, sənayenin isə xammala olan tələbinin ödənilməsi üçün olduqca vacibdir. Dünya təcərübüsinin öyrənilmesi imkan verir ki, Azərbaycanın spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla daha somarəli qiymət

siyaseti həyata keçirilsin. Kənd isəsərfəli məhsullarının tədarükü bu sahədə mövcud strukturların təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi işinin dünya dəstəklənməsi üçün qiymət fondlarının yaradılması məsələsinin də nəzərdən keçirilməsi möqsədə uyğunlaşır.

Nazirət Kabinetinin qərar ilə kənd isəsərfəli məhsullarının satışı ilə məşğul olan yarmarkaların təzkiyi bu məhsulların müvafiq qiymətlərə əhaliyə çatdırılması işində mühüm addımdır. Bununla yanısı 2006-ci ilin birinci yarısının yekundununa həsr olunmuş işləsda Kənd təsərrüfatı naziri İ. Abbasovun gösiyorduğu kimi "Regionda kənd təsərrüfatı məhsulların istehsalı ilə məşğul olanların heç də hamisi öz məhsullarını respublikamızın iləşkində satışa çıxarmaq imkanına malik deyilər. Odur ki, şəhər əhalisinin ilboyu məcəvə-təzvizi təminatını yaxşılaşdırmaq, məhsul itkişinini və bazarlardakı möhtəşəklilikin qarşısını almaq məqsədi ilə regionlarda soyuducu anbar və xüsusi təyinatlı məişiyət vasitələrin ilə təchiz edilmiş topdansatış və tədarük bazalarının yaradılması möqsədə uyğunlaşır". Bu fikir cicidə şəkildə dəstəklənməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 90-ci illənn I-ci yarısının böhran dövründə ciddi sərəndə daglılmış maşın-traktor parkının bərpası və modernləşdirilməsi bu sahədə köklü döñüs yaradılmışdır. Yalnız lizinq kifayət deyildir. Ona görə də aqrar bölmənə dayanıqlı geniş təkər istehsalının təmin olunması üçün kreditə böyük ehtiyac vardır. Müasir şəraitdə kənd istehsalçılarının yalnız qisməndən kreditə deyil, ham də həda çox uzunmüddətli kreditə ehtiyacı böyükdür. Çünkü gənc fərmer təsərrüfatları ilkin əsas kapitala və dövriyyə kapitalına tələb edərdən. Ona görə da Azərbaycan Dövlətinin müasir dövrdə aqrar siyasetində kredit mexanizmündən geniş istifadə edilir, onu təşkilatlı struktur yaradılmış, bu məqsədli müvafiq kredit resursları ayrılmışdır.

Lakin müasir mərhələdə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin kreditə böyük ehtiyacı olduğu halda mövcud bank-təkərlərinin kreditə böyük ehtiyacı kifayət qədər ödəyə biləmək imkanına malik deyildir. Fərmer təsərrüfatlarına və emal müəssisələrinə kredit yalnız girov qeyd olunmuş əmlakın şəhərə olunduğu halda verilir. Lakin yüksək sığorta təsəkkül riskinə sənayeviçinə aks etdirən fərmer təsərrüfatlarının kredit almış imkanlarını möhduldulğundır. Ona görə də kənd təsərrüfatına verilən kreditlər iqtisadiyyatın sahələrindən kreditlərin hələklik 5-6%-i sənayeviçinədir. Ziyənə işləyən təsərrüfatların sayı çox olduğu halda kreditlər üzrə faizlər yüksəkdir. Hökumətin kredit siyaseti kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrinin kredit almaq imkanlarının dəha da genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. Nəzərə alımaq lazımdır ki, əlkəmiz Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzrə olmayıça hazırlıqlar. Hamim təşkilat isə kənd təsərrüfatı istehsalının subdividyalı artırılmasına imkan vermir. Ona görə də fərmerlərə yaxın galəcəkdə kredit mexanizmizi vasitəsilə yardımın artırılması dəha da aktuallaşacaqdır.

Global iqtisadiyyatın sürətli ineqrasiyası etdiyimiz bir şəraitdə aqrar bölməndə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi böyük investisiya qoyulusları ilə əlaqədardır. Təsəddüfi deyildir ki, hamim sahəyə cami investisiya qoyulusları əlkəmizdə 2000 - 2005-ci illər arzında 5 dəfədən çox, 2005-2007-ci illər arzında isə 5, 4 dəfə artmışdır. Hamim dövrdə ümumi investisiyaların tərkibində kənd təsərrüfatının payı

0,7%-dan 3,2%-a qədər yüksəlmüşdür. Kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyalar 2007-ci ildə iqtisadiyyata yönəldilən cəmi kapital qoyuluşlarının yalnız 0,7%-ni təşkil etmişdir.

Bununla yanğı, kənd təsərrüfatına kapital qoyuluşlarının ciddi sürətdə artırılması ve ölkənin zamanallı arzaq təhlükəsizliyinin yaradılması əhamiyyətli dərəcədə aqrar bölmənin özündə daxili imkanlarından daha əmərsəl istifadə edilməsindən, bu imkanların hərəkət mexanizmının təkmilləndirilməsindən asildır.

Aqrar biznesdə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri böyük ölçüdə istehsalın ixitsəsləşməsi və təmərküzlaşması ilə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatı istehsalın ixitsəsləşmə və təmərküzlaşma iki təməyülün qarşılıqlı vahdətdən asildir: bir tarəfdən, icmiyi amak bolğusunun dərnənləşməsi dəhər ixitsəsləşməyə yardım edir, digər tarəfdən isə, kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusiyyətləri (rövəsnüsiyi, torpağın müstəsna rolü ilə bitkiçiliklə bevhəndərinin sıx qarşılıqlı əlaqəsi və s.) çoxxəhəli müssəslərin inkişafını təsab edir. Sovet dönündə kolxoz və sovkhozlar çoxxəhəli idilər. Hal-hazırda bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə dar ixitsəsləşmə əsasında yaranılan təsərrüfatları (təyiq fabrikələri və s.) sayı sürətlə artır. Onlar arasında optimallı nisbatın yaradılması vacibdir.

Məlum olmuşdu ki, qloballaşma şəraitində, istor olka daxilində, istorşa da beynəlxalq müraciət arzaq bazanın uğrunda rəqəbat mübənzəsi olduqca keşkintişmişdir. Bu mübənzədə o ölkələr qalib galırlar ki, orada təmərküzlaşma getməs və in tərəfə təsərrüfatı müssəsləri, fermərlər, birləşdər yüksək mahsuldarlıq məlik texnika və texnologiyadan genis istifadə edir və mahsuldarlığı ciddi sürətdə artırırlar. Nəzərə alımaq lazımdır ki, ABŞ-də 8%-dan ibarət təsərrüfat subyektləri kənd təsərrüfatı mahsullarının 73,5%-ni sində cəmlədilmişdir. [18], s.88]. Ona görə də müsəs dövrə arzaq bazasında xırda təsərrüfatlar deyil, məsələ in tərəflərə uyğun rəqəbat mübənzəsi apara bilərlər. Onları investisiya cazibədarlığı da yüksəkdir. Ölkəmizdə də in təsərrüfat subyektləri aqrar bölmənin daxili imkanlarının üzə çıxanmasını, amak üçün az mərasimli alverişli şərait yaradılmasını təmin edə bilər, insanların məsəli və mədəniyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynaya bilər. Lakin keçid iqtisadiyyatı şəraitində ölkəmizdə bir kəndli (fermer) təsərrüfatına düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi orta hesabla 10 hektarın aşındır. Ona görə də in aqrar-sənaye birləşmələrinin yaradılması üçün özlü kapital ilə yanğı, dövlət dəstəsinin həyata keçirilməsi aqrar siyasetin tərkib hissələrindən biri olmalıdır. Nəzər alımaq lazımdır ki, Avropa ölkələri və ABŞ-də bəla birləşmələrin maliyyələşməsinə ayıran vasaitlər onların istehsal xərclərinin təxminən 40%-ni təşkil edir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması və dayanıqlı inkişafının təmin olunması, onun xarici əlaqələrinin əmərsəliliyinin artırılması beynəlxalq iqtisadi integrasiya proseslərinə səratlıdır. Kənd təsərrüfatının və aqrar-sənaye bölməsinin əmərsəl fəaliyyət göstərməsi üçün həm daxili, həm də xarici alverişli iqtisadi möhüt dəhər yaxşılaşdırılmalıdır.

Digər keçid iqtisadiyyatı ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da kənd

təsərrüfatının xarici əlaqələri, son illərdə ciddi müsbət dəyişikliklər baş vermişsənət baxmayaraq hələlik zaifdir. Kənd təsərrüfatı mahsullarının ticarət dövriyyəsi xənci ticarətin comisi 2%-ni təşkil edir. Təsəddüf deyildir ki, müqayisəli üsulluklar principi əsasında xarici ticarəti sıxışdırma ilə bu sahənin himaya edilməsi demək olar ki, bütün dövlətlərinin iqtisadi siyasetinin əsasını təşkil edir. Hal-hazırda on mükəmməl iqtisadi integrasiya birliyi olan Avropanın integrasiya prosesləri ilk növbədə aqrar siyasetin uzlaşdırılması əhaliyəndən doğmudur. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, bu birləşdə integrasiya proseslərinin müvəffəqiyəti ilk növbədə bu uzlaşdırmanın uğurlu nəticələri ilə əlaqədardır.

Hal-hazırda Azərbaycan intensiv surətdə bir neçə regional integrasiya birləşmələrinə (EKO, GUAM, MDB, Avropanın yeni qəşqalı siyaseti) qoşulur. Dünya müraciətində integrasiya prosesləri isə ÜTT-nə yaxın galəcəkdə qoşulduğundan sonra dəha dərəcələnəcəkdir. Bütün bu integrasiya proseslərində aqrar bölmənin xüsusi rolu və əhaliyənin daim diqqət mərkəzində olması çox vacibdir.

FƏSİL VI.

AZƏRBAYCAN AVRASIYA MƏKANININ MƏRKƏZİ NƏQLİYYAT DƏHLİZİNƏ ÇEVİRİLİR

Bizim coğrafi vəziyyətümiz çox alvergilidir, biz bu vəziyyətlərdən səmərəl istifadə edirik. Coğrafi vəziyyəti əlçatışında hələ də demək deyil ki, bundan mütləq istifadə etmənəcəkdir. Bir çox tələklər vardır ki, onların coğrafi vəziyyəti həziməndən pιs deyil. Ancaq Azərbaycan bu vəziyyətdən çox məhrəzli istifadə edir və bù artıq hölgənin mərkəzini qəvelənlik. Bunu həz özümüz öz fəaliyyətümizlə, öz siyasiyətümizlə edirik.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

6. 1. Böyük İpək Yolu – Şərqi və Qərbi dialectik vəhdətinin məntiqi nəticəsi kimi.

Yıl hələ qədim dövrlərdən başarıyyatın diqqət mərkəzindədir. Təsadüfi deyildir ki, fəlsəfi və bədii söz xəzinəsinin nəhangları öz hikmatlı fikirlərini çox vaxt canlı üz hərfdən ibarət olan "yol" sözü ilə ifadə etmişlər. Bu həmin anlayışın başlıq tərixinde oynadığı rol ilə əlaqədarlıdır, onun icətimi fikirdə aksi, inikasıdır. Qədim Çin filosofu Konfutsi qeyd edirdi: "İnsan Yolu genişləndirmalıdır, Yol, insanı deyil." Başqa bir yerda isə o deyirdi: "Ağlı insan kasibliq haqqında deyil, yol haqqında dünənifl [s. 59, 60]. Yol haqqında ayrıca bir asar yazmış qədim Çin filosofu Lao-Tsziñ belə bir obradı ifadə etdi: "Böyük yol rovan ya düzdur, ancaq insanlar cığırlarla getməyi sevirler. " Onun fikrinə görə böyük yolla getmək xeyrihən iş görmək, cığırlardan getmək isə şor iş görmək deməkdir [2, s. 115].

Səir və müləffəkkilərlərimiz homşı vüsalə, saadət aparan yol axarlarında olmuşlar. Söz xəzinəsinin Nizamı və S. Vurğun zirvəsində Fərhad Şirinin eşqi ilə Bisiutun dağını yanbınlıq yol açır. Samad Vurğun üçün "könuldən könülə yollar görünür" Sağlığında klassika çevrilmiş Məmməd Araz isə fənyad edir.

*Ömür boyu dan yerində qol açdım,
Qarlı dağdan qarlı dağ'a yol açdım
Bir ürəyin zülmətindən yol açdım.
Na yaxşı ki, ayri yollar var imş!*

Bədii söz xəzinəsində və real həyadə vüsalə, saadət, azadlıq, tərəqqi və aparan yollarla yanaşı, həsrətə, qurbata, geriliyə, kələliyə, dünya ağalığına.

mühərabalərə və s. aparan yollar da mövcuddur. Bu isə dünyamızda milyonlarla insanın taleyi, müqaddoran ilə büləvəsət əlaqədardır.

Bəşər təxənnin keşməkəli yollarına diqqətə nəzar salıldıqda məlum olur ki, yol və nəqliyyat lap qədim dövrlərdən insanın həyat uğrunda mühərabasının və onu üçün alvenli və təhlükəsiz həyat şəhərinin yaradılmasının uğrunda söylemənin nəticəsidir. Bəşər ifadə ilə desək, yol təxənn bir növ cırğıdır, yet üzünən əyri olan insanın təbiətdə və comüyyətdə hökmənliq vasitəsidir. Yol vasitəsi ilə insanların yeni həyat məskəni təmən etmiş, maddi və monəvi mubadilə prosesinin əsasını qoymuslar.

Yol və nəqliyyat öz təkamülündə uzun və szablı bir yol keçmişdir. Min illər boyu insan və heyvan izlərinin konturi olaraq həkəl edildiyi daşlı-kəsikli yollar və inidki gözəl baxımda primitiv gorunan, lakin o zaman inqilabi yeniliklərə olan nəqliyyatı vasitələr, insanlar, yaşayış mənzəqləri arasında əlaqə yaratmış, maddi və manevi aliş-vərsin bünövrəsini qoymusdur. Sonralar isə sistemli şəkildə salınan yollar və nəqliyyatı vasitələrindən baş verən inqilabi yeniliklər şəhərləri, əlkələri, qızılıları birləşdirərək insanların vəhdətinə təmən etmiş, comüyyətin təkamülüne dəha ciddi təkan vermişdir.

Cənə vəxili hərbi məqsədlərdə çəkilən yollar dövlətlərin, nəhəng tərəf imperyalıların hərbi və iqtaşadı gecənun mühüm göstəricisi olmuşdur və onların hegemonluğunu təmən etmişdir. Hələ qədim dövrlərdə inkişaf etmiş yol sistemini mövcud olmuşdur. Roma imperiyası sualtı etdiyi dövrdə 79 min km yola malik idi [127, s. 45]. Təsadüfi deyildir ki, o zamanlarda həls hər atlar sózü da yaranmışdır. "Bütün yollar Romaya aparı." Roma imperiyasının sualtı yol təsərrüfatının dağılmasına səbab oldu. Nəticədə təxəncilərin göstərdiyinə görə Avropanın yolları XVIII əsrdə öz fəaliyyətinə görə 5-8 daş qədim Roma yollarından pιs vəziyyətdə idil [127, s. 46]. Camiyat tələhalidə yollar daha böyük tərəf missiya yemə yekiməyə başlamışlar. Vahid dünəninin iki böyük tərkib hissəsi olan Şərqi və Qərbi mədəniyyəti və iqisadiyyatının bir-hırına yaxınlaşmasında, bir-birini qarşılıqlı olaraq tamamlamasında, "Böyük İpək Yolu" adı altında hələ təramızlaşdırıcı şəhəriqət göstərməyə başlamış nəqliyyat atteriyəsi imühüm tərəf rol oynamışdır.

Dünyanın gündoğan və günbatan cəhətlərini ifadə edən "Şərqi" və "Qərbi" sözləri böyük hərflərə yazılışdakı ictimal mənası kəsb edir və gündoğan və günbatan samitda yerləşən ölkələri alsı edir.

Ictimal mənası ilənən Şərqi və Qərbi ifadələrində qədim və müraciət həşər təxənnin müləkkələri açılmış və açılmamış sırları, dünəninin iki böyük hissəsinin hərbi ilə əməkdaşlıq və bəzən də çox torarlı qovuşma prosesləri, hər proseslərin ictimal təkərniylə verdiyi güclü təkənlər, comüyyətin inkişafı yüz illərlə geri atılmış müdhib mühərabaların qanlı izləri, müdrik filoşofların minillik mübahisələri silinməz boyalarla həkk olunmuşdur.

2000-ci ildə Davosda Dünya İqisəsi Forumunun təşkil etdiyi konfransda İl Əliyev deməsidir: «Böyük İpək Yolu həşəriyyətin tərəfində, xüsusən Avrasiya kontinentinin tərəfində dərin iz buraxıb və vaxtıla Avropa ilə Asiya arasındı yüksələn dağınmasında çox böyük rol oynamışdır» [52, s. 16].

Vahid dünəninin iki böyük tərkib hissələrinin arasında qədim dövrlərdən başlanan qarşılıqlı əlaqə və mübarizə tərəf inkişafın gedişində qarşılıqlı əslihəl və

gərziqli təsir prosesləri ilə müşayiət olunmuşdur.

Mübaligelerin denk münkünlüğü kılınca, müasir sivilizasyonun şurayı ve Qorbdan ilerleyen davam etmiş queşimler, vahdetinden möhtəşəm nüaliyyətidir. Qodim Şərqdə riyaziyyat, astronomiya, tibb vs elmin digar sahələrin malum soviyyədə inkişaf etmiş, özlə dövründə həşərəyyatın qabaqcıl maddaniyyətini formalaslaşdırmış və inənəcəmisiyyətin imtihal və işlətlərlən dövründə daşıl olması üçün zaruri şartları yaratmışdır. Bəsriyətçilik takamülünə inqilablı təkan vermiş rəqəm, bant, kompas, kütub nəşri və s. kəşfi üçün camiiyyətlidir ki onvəbdə Şərqə borchelür. Qodim yunan elmi və fəlsəfəsi onda Qorbdə geniş yayılmışdır. İslam elmi və maddaniyyəti həyülərlə oynadı. Antiq tarixi bə faktlardır ki, Qorbdə dünyası Aristotel və Əflatun ilə əvvəl İslam bilikləri ilə tanışdır. Müasir tibb elmi yaranana qədər İbn-Sinənən Allahın inamla yanışı tobiat elmlərinə və ağlin güclənə asaslanan əsərlərin Qorbdə bu sahada asas kütub kümə istifadə edilmişdir [227, s. 6]. İngilis alimi T. Hedburn göstərmistir ki, mekaniki saat, damırın artdırımdası, at nəli və onun hazırlanması texnologiyası daşıl uluqla yəzərlər ərzində yeniliklərin vətəni da Şərqi [166, s. 232]. Müasir elmin yaranma prosesi uzaq asıflar davam etmiş texniki tarzçı və onun nüaliyyətlərinin qəribi Avropanı iqitsadiyyatında tətbiq edilməsi nəticəsinə həzirlənmişdir.

Sərç və Qarşılıqlı mədəniyyəti və ictimaiyyətinin bir-birinə yaxınlaşmasında, bir-birini qarşılıqlı olaraq tamamlamasında, «Böyük İpsk Yolu» adı altında hələ təməm olunmadı vətənə siyasiyyət göstərməye başlamış bəyinlərləq tranzit üçar yolu mühüm tariixi rol oynamadır.

Eramızın birincisi minilikteki Sarık boşanlığına ilki föliyi ve büyük dini - Christianlığı ve İslami boz给了我。Biri Qırılım, digari işi Sarımda kük salmış kişi büyük dini arasında oşar cohotlar (istik allahılık) ve s. iş olmasına baxmayaraq, kasıkin mübarizelerde İnsan camiyatının kılıfıyyatına yeni inikaf marhalasına çatdırılmış ikinci minilik tariixa muthiş ve usun süren saç yurşuları ile qedam qoydu

Başarıyyat umumi həqiqət dəyərlərlər arasında irəlilidikcə, elmi və texniki kaşflar insanları rəm edildikcə, nəqliyyat və rabitə vasitələri köç edildikcə - Şərqi və Qərbi bir-birini daha yaxından öyrənməsi və bir-birinə daha güclü təsir etməsi prosesi sürətləndirmişdir. Şərqi doğu irəliləmə, Şərqi daha alıcılı yollar axıtanlığı dövriyin Böyük coğrafi kaşflarına getirib çıxardı.

Məlum olduğu kimi XVI əsr qədər dünyanın ayrı-ayrı mədəni regionları
nisbi olaraq müstəqil inkişaf edirdi və onlar arasında qarşılıqlı əlaqə zəif idi. Müstəqil
sivilizasiyaların bir-biri haqqında bilişləri tam deyildi, ticarət və mədəni əlaqələr
issa daimi xarakter daşılmadı. Böyük coğrafi əsaslı edildikdən sonra issa vəziyyət
kaskin sürətdə dayışdı, Yer kürsüsünün sivilizasiyaları arasında daimi və sıx əla-
qaralar yaradıldı. Əvvəllər sizinti şəklində özünü göstəran qarşılıqlı filər, maddi və
mədəni əməkdar böyük kanallarla həyata keçirilməsi başladı. Şərqi və Qərb arasında
islam əməkşərlər, qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı tamamlama, istərsə də fərqli, ziddiyyətli və
mübarizə elmi, siyasi və iqtisadi sahələrdə yüksək sənət üzrə genişləndi.

Filmi inqilabın baş verdiyi XVII. asırda elbaren Qarş Şərqi elm sahəsindəki minillik nüsiyyatlarını daha dərindən öyrənməye başlamaqla, bu nüsiyyatlıları kifayatlaşdırır, təbii ki dəhaqı dərk etməyə və elm nüsiyyatı usulunda edərək onu daha intensiv dəyişdirməye başlayır. Şərq donmuş, mühafizəkar düşüncə

Tarzını, şkolastika ve medrese tahsil sistemini qoruyub saxladığı hələdə, Qarib ağlin gúcuna və təcrübəyə əsaslanan müasir elmın yaranmasını və sürətli inkişafı sahəsində qisə zamanda böyük uğurlar qazandı, cilm-i-texniki inqilabının qalabasını təmin etdi.

Sərqi və Qərbi arasında ziddiyət və müharibə siyasi və iqtisadi sahada dala da kəskinləşirdi. Qərbi təcirlərin gundogana təraf ırəsilidikən Sərqiın maddi və mədəni sarvətlərinə mərəq getdiyəcək artırdı. Səlt müharibənin ilə başlanan Sərqiin silah güclüñə fəth olunma prosesi tədricən açıq-əşkar müstəmləkəçilik müharibələri ilə avaz olumurdu. Qərbiin Sərqiyan ətəkliliyi hərtü siyasi və iqtisadi sahada getdiyikdən sonra Sərqi qərbdən ələn barı və kompas Qərbiad praktik işbirliyi tapdı, xarita, gəmiçiyatı və dəniz müharibəsi texnikası yüksək inkişaf etdirildi və Sərqiñ fəth olunmasında cəmiyyət təsdiq edildi.

Teokratik devlet kuruluşunun darin kök saldıgı, dunyayı ve ruhani gücün tek alda toplanmış olduğu Şerşend forgı olaraq Qarşılık Hükoyk İranisz inşulabından sonra dövlət quruculuğunda ləylilik prinsipini geniş təbiq edir, siyasi və iqtisadi həyatda demokratiya və liberalizmənə təbiq edir, azadlıq və həzərlik prinsiplərinə hüquq status verməyə başlayır. Kilsənin təzyiqindən və dini təcəssübündən qurttanmaq istəyən yaradıcı insanlar Qarşılık hukumətlərlə sıfırırmış imkânına malik olduğunu şərh edir. Şerşend belə bir imkan yok idi.

Qərbi Avropanın siyasi mərkəzləşmə prosesi həzə çatdırıdından sonra Şərqi fai-ha dən maqsadlılıq xarakteri aldı. Sələh yürüyüşlərindən lətqli olaraq Qərbi Avropanın tərəfindən yendilin işgälçilik siyaseti daha yüksək saviviyədə həyatı keçirilindən Hərbi texnikada gəmisi, ipləri, təkmilləşdirilmiş odası və soyğun silahları, qədim taktiki üsullarından üstünən hərbi amaliyyatlarının rasional metodları geniş istifadə edildi. Metalin texniki emal texnologiyasındaki yeniliklər, daqiq təsnişləşmənin yaranması, dəniz və quru artilleriyasının geniş yayılması, gənűgütmənin təkmilləşdirilməsi, enerji bazasının su və külək dayırmanları hesabına genişləndirməsi məhsuldarlıq qüvvələrin inkişafında sıxılığı göstərir və Qərbin üstünlüğünü təmin etdi.

Belçiklə, Qərbin üstünlüyü iqtisadi sahadaçı nəsiyyətlər ilə hilavasılı həqiqi idi. Qəbəqil Qərb ölkələrində istehsalın tərkili strukturunda özünü göstəren ciddi rəaliyitçilər sənətkarlıqlıdan manufakturya, manufakturadırın iş maşını fabrik-zadəvənə sonaysın keçmək və azad bazarın prinsiplərinin əsas götürün iqtisadi sistemin meydana gəlir formallaşması üçün zərurət yaratdı. İqtisadi təsakkürdə özünü göstərən inqilab və iqtisadi liberalizm prinzipi ilə ardıcıl olaraq tətbiqi sonaysın qılıblının qaləbəsinə şərait yaratmışdır. Qərb dünyasının icmatal-iqtisadi hayatı dördündən qazisədirsinə bağlıdır. Sonaysın inqilabi prosesində Qəribə zəif və yüksək məhsuldar qüvvələr yaradıldı ki, bu da istehsalın müqayisəni yüksəltməkdə, istehsal

xərclərini ciddi olaraq azaltmağa başladı. Sənaye məsuldar qüvvələrinin yaradılması beynəlxalq əmək bəlgüsünün və müvafiq olaraq dünya bazarının formallaşmasını və inkişafını daşı etti. Bütün böyük sivilizasiyalarda ictimat-mədən, elmi-tekniqi və iqtsadi nüaliyyətlərinin bir növ "sintesi" olan dünya həzərinin bir sistem kimi formallaşması ilə böşəriyyatın inkişafı umumdünya xarakterini aldı. Şərqi ölkələrində müxtəlif əməllərlə kompleksinin təsiri altında ənəvanlı ictimat-iqtsadi struktur qorunub saxlanılmış, kapitalizm quruluşunun formallaşması və inkişafını üçün müddət langatmışdır. Gəncə asasları malik olan bu arular kompleksinin tərpəq üzərində dövlət-fəodal mülkiyyətinin hökmrlılığının mövcud olması, kənd təsərrüfatı və sahibkarlığı birləşdirən qapılı kənd icmalının geniş yayılması da xüsusidir. Məvcud ictimat struktur amta-pul münasibələrinin inkişafını longidir, qapılı natural əsərsizlərin qorunub saxlanılmasına şərait yaradır. Şərqi geridə qalınlaşında dağlıcılıq müharibələrin və bu müharibələr nticəsində onların coxunun mustəmləkə, yarımumstəmlək və asılı vəziyyətə düşməsinin müümüh rolü vardır. Şərqi ölkələrinin əksəriyyətydə istehsalın inkişafı dünya həzərinin təhlükələrinin əndənləşməsi istiqamətindən keçirdi. Bununla yanaşı Şərqi dünya bazarının cəzbi qüvvəsinə daxil olmasının ictimat hayatı ənəvanlı əsaslarının dağlışmasını sürətləndirdi. Digər tərəfdən isə, Şərqi zəngin iabbı və madənli ərazilər əsaslı inkişafla dünya həzərinin inkişafına təkan verdi.

İstanbauluların umumî takâmûluna, istifa da Qârb ve Şârq çoxları ile münasibatlarının transformasyonuna ikinci minilliyyen sonuncu asrı - XX. asır tanrı musî gorunmamış yenilikler getirdi, insan camiyiyatı keyfiyyatca yeri inkişâf marmâlosuna caidirdi ve gelecek üçün târîhanî yeni nühang perspektifler yaratdı. Tabiatın lûkânamâ serâvalarını insan camiyiyatının sonsuz ettiyâclanın öðenilmesi üçün daha çok "ram" elmiş XX. asır tanrı "böyük kâflar", "böyük inqlâblar", "elimi texniki laraçılı" asrı kimi daxil olmaqla, asrımızın avvâllarından dünya xalqları üçün asıl lafakât霞 çevrilmiş, başçoruyutun ilâlla yaratıldığı maddi va manevî serâvalar yerde yekşas etmiş, milyonlarda insanın mahvîne sabab olmuş "dunya mühâbbâlari" kimi müdhîs bir məslümü da mîllâtların leksikonuna daxil etdi. Lakin dinünün yenidän bolşidürülmesi uğradıñ mübarizânın kasâkinleşmesi isisik asır tasîra boraborday qanununun tâleblərinin uyğun olaraq aks çarçayı milli azadlıq hərakatlarının coşqun dâlgârlarını da yaratdı. Bu hərakatların yaranması, inkişâfi va qâlabəsi asrımızın tanrı həmcinin "milli - azadlıq hərakatları asrı" kimi daxil olmasına da tömîn etdi. Uzun asrlar boyu hökm sürmüş geriliyiya va müstəlşaqlığıya qarşı. Şerîda başlanılmış ölüm-dürm mührâzârları xalqlarının leksikonuna tanrı vaddasına basqa bir ifâda - "Oyanmış Şârq" ifâdasını da daxil etdi.

İnsanların miniller boyu arzuladığı "odalıları camiyatı", "ictimai iqutsası sistemi" axtarışının əsimizdə Rusiyada ifrat istiqamət almış başçılığıyla mən bir fala-
kər gərdi. Dünyanın altında bir hissəsinin camiyatın təbii qanunlarından ayrılmı,
qondarma qanunları idarə etməyə doğru yönləndir. "Böyük Oktöber Sosialist İngil-
abi" milyonlarla insanın mahv edilməsinə gətirib çıxardı. Bəşəriyyətdə mövcud
olan sayısız hesabsız mübarizələrin tərkibində yeni anlayışlar. "sistem qarşıdurma-
si", bu zəmində təşkil olunmuş harbi bloklar, "səyyaq mühərrih" və s. kimi anla-
yişlər da meydana gəldi. Təbii ki insana baxış edildi güclü ağlı, tükənməs milli
sərvətlərin müthüm bir hissəsinin surətlə silahlanma siyasetinin təbə edilməsi. Yer

kurasının barış anbarına çevrilmesi sivilizasyonu açıq-askar kültevi qırğınlıklarla mahv'a doğru suruklayındı. Çünkü an dihyano elmi-tekniki koşflor - atom enerjisiının aynılması, lazer ve neutron şuanınanın dök edilmesi, yaradılmış muzakif koskun teknika ve s elmi nüsiyyatlar sılahı gü tətbiq etmə vasitəsindən çevrilmişdir.

Lakin Şarq ve Qarş arası ziddiyatlar ve muharizənin kırkınlığıdır. XX
yılın sonlarında, o cumhurbaşının iki büyük türkî hissəsinin validətinin kırkınlığı
yoluyla da nəşr edilmişdir. Elmi - texniki, siyasi - iqtisadi, mədəni - mədəni
istiqamətlərində gedən bu inmeyişli kırkınlıq prosesi olkaraları, re-
gional, dini, etnik və digər ziddiyatlar və muharizənin sənədləndiriləsi, kırkınlığının
yeni yüksələn xətt üzrə inkişaf edir.

Keçen asırın sonu ve indiki asırın başlarında baş vermiş nörolojik elin ve teknikî kaşflar dinamının dark edilmesinden ve yeniden kuruluşundan, istehsal ve maddi bazasının köklü dayıştırılmasında, teknimləşdirilməsində təmamilə yeni mərhələyə keçiməsinə zəruri etdi. Kimya ve fizika, riyaziyyat ve biologiya sahəsində böyük koşflar, maye yanacaq, radio dilgaları ve rengin quallarının almışlığı, sahifələrin hazırlanması, elektron təcavüzlerinin, radio təcavüzlerinin, elektron-techniki sıçratışa yol açdı. Daxili yanmış mühərriklərin və avtomobilərin, elektrik mühərriklərin və müxtəlif elektrik cihazlarının, suni və sintetik məmənələrin, sürlü və ucuz naqlıyyatlı vasitələrinin küləvi istehsalı başlandı. İkinci dönya mühərribəsindən sonra başçılığı elin, texnika və istehsalı intensiv suradı. Bir-birinə bağlayan elmi-techniki inqilab etəsiyin qədim qayıdı. Bu era elmi-techniki yaradılığının, maddi istehsalının, tədavalı və məsai sahəsinin elektron avtomatlaşdırılmasının və texnoloji inqilabın nailiyyətlərinin geniş tətbiqi sayəsində inqilablılar qurularda yeni inqilabi yenulənmə prosesini keşfiyyatla yeni mərhələyə çatdırıldı. Biologiya sahəsində elmi koşflar və onların praktikadakı tətbiqi başçılığı qarışında tətbiq perspektivləri açıldı. Kosmik fəzənin fəaliyi və atomini sülh məqsədləri ilə istifadə etməsi dövrümüzün müümət fəaliyyətlərinin çəhərləndirən hər bir hissədir. Bir sozlə, elm və texnika bütün istiqamətlərdə ciddi irəliləyişlər edir. Bütün bülətlər isə inkişafından nənə labəsi və öz daxili tərkib hissələrinin bir-biri ilə qarşılıqlı olğusunda təmamilə yeri bir mərhələ almışdır.

Dünyanın, o cumülden Şarg ve Qarbin vohdatının aparıcı mühabritte olan işbirliği mekanizminin dünya devletlerinin bir-birinden asılılığını daha da artırmış, beymal-ülq amık bölgüsü daha da daralmış, dünya bazarı genişlemiştir ve yeni yüksək tarzlaşmaya başlamıştır. Qarbdan hala keçen asılarda has vermiş elmu-terkiyi ve işsizliği siceriyayışlar Şargın geride qalmış olıklarının müstəmlakə və yarımının istənilməz çevrilmesinə şərait yaratmışla yanaşı, obyektiv olunmuş dünyadan vohdatını da məhkəmələndirmişdir. Şarg ve Qarbin işsizliyi cəhdən bir-birini daha geniş asılarda tamamlamasına gətirib çıxarmışdır. Bir torasdən, Qarbdə özünu göstərəndi işləliyilər Şargda yayılmış və həyatın bütün salahlarında öz təsiriన varmışdır. Digər torasdən isə metropolitalyalarda universal emaladıcı sanayının inkişafı hələ müstəmlik və asılı olıklardan sanayının arzq-xəmmal bazasına çevrilmesi təsisticəndə mümkündür olmuşdur "Sənaye məhsulları - xəmmal" modeli avadanlığı bölgüsü uzun müddət dünya bazarının fəaliyyətinin asasını təsikl etmişdir.

Müstəmləkə sistemünün parçalanıb dağılmazı Qarib və Səmə arasında azlıy

boyu formalaşmış iqtisadi alaqları zayıflatıyordu, öksinə onu daha da genişlendirdi. XX əsrin avvalında bu tam kimi formalaşmanın onun döyanı bazan mənviyədən olub bütün təsərrüfatlı alaqlarının inkişafında iqtisadi manzaranı ümumluş dayışdı. Müasir sənaye və həndəzədən təqdimən kapital bütün ölkələrin istehsal və istehlakını kosmopolit etmişdir. Milli təsərrüfatlar artıq ümumdünya təsərrüfat sisteminə tərkib lüssəllərinin qurşağı asasını elmi-texnikin ingiləbin tövsiyi altında mahsulər qurvaların gedidikəndən sonra böyüməlməlləşməsi təşkil edir. Bura xilan mahsulərin çeşidinin və ayrı-ayrı istehsal proseslərində ixtisaslaşmanın hədəsi dərəcədə ardıcı hər saatda müasir texnuka amak bolğusunuñ o qədar daralmasına tələb edir ki, artıq hanı hələk vələkən region bütün ehtiyaclarını özü təmin etmək iqtidarından deyildir. Kütlöv və immiqyaslı istehsalın iqtisadi cəhətəndən sorılı olmasından yalnız ölkə daxlinə deyil, böyüməlməli məqyasda ixtisaslaşmasının tələb edir. Məhsulərdən qurvalanın həyənləşmələri xarakterinən artması isə ümumdünya miqyasında ictemi - iqtisadi tərəqqi üçün onun imkanlarından olducuq gencləndirir.

Sərqi və Qarbin iqtisadi alaqları və bir-birini qarşılıqlı təmamlaşdırmaq
sənədi hələ qədim dövrlərdən başlayaraq müsbət rol oynamışdır - xarici ticarət təşkil edir. İri
məşinləri sənaye qalib galana qədər bu iki böyük region arasında beynəlxalq bölgü
və təbii kökölərinin, yəni olkələrinin töbüsü - iqtisadi şəraitinin və undan asılı nüarət chiyat
və enerjini müxtəlifləşdirən ssaslınlarıdır. Ona görə bu olksalar arasında iqtisadi
alaqları əsas etibarla bu və ya digər ölkədə istehsal edilməyən mahsul
mühəbadılarsın ibarət idi. İri məşinləri sənayenin qalib gəlməsindən sonra, xüsusiət
elmi - texniki inqilab dovründə isə dunyanın iki böyük hissəsi arasında iqtisadi
münasibətlər tədəvləşfərəsində istehsal sferasına keçərək, onları bir-birinə
getidikcə daha çox bağlayan. Hələ təməyül amitsi mühəbadılmasına da ciddi təsiri
göstərməmişdir. Hələ ki, amitsi mühəbadılarsında sənaye məhsullarının, xüsusiət məşinlərinin,
avadanlıqların və texnologiyaların payı orzaq və yənəlcəq da daətil olmaqla xammalda
nəşr olunmuş dərəcədə artı Belaliklə, beynəlxalq amak belgisişti tətbiqin icitişimi
istehsalın bütün tərkib elementlərinin şəhət edir.

Iqtisadi alaqaplarının iștschel sahəsində getidikə dənnləşməsi Şərqi və Qəzəbi arasındı iqtisadi alaqapların müümət bir formasiyinə - ölkələr və regionlər arasında kapital hərakatının səsliyi genişlənməsinə səbab oldu. Iqtisadi inkişafın təxniqə gedidi ilkin kapital yığınından başlayaraq Qərbdə işzi kapitalının toplanmasına səbab olduğu halda, Şərqi ölkələrinin oksarıyyatında kapital çatışmaqlığı üzəri artırı boyu kox salmış səsli-iqtisadi geriliyin aradan qaldırılması yolunda ciddi mənas olmuspardı. Beynəlxalq kapitalın müasir dövrdə təx artım sürətinə görə mal imtibadlılığı haqqını xeyli qabaqlayaraq, ümumidündüyü təsarrufat sisteminin inkişaf imkanlarının xeyli genişləndirmişdir. Onun köməyi ilə ayrı-ayrı regionlarda mal və idmanlara geniş təkərər istehsalında özünə göstəriş ziddiyyəti və qeyri-təraziqlar qışmanın həlli edilir, vilayətlərin ixracatı qarşılaşılı olaraq artır, avadanlıq, texnika və texnologiyaya tələbatı artırır, onların idarəəat imkanları oxalıdır. Bu işa ümumidündüyü miqyasda iqtisadi təraflığın tamın olunmasına yardım edir. Beynəlxalq kapital hərakatının haqqını haqqında yalnız onu göstərmək olar ki, 1977-1994-cü illərdə Asiya kapitalının ümumi orta əməlik məhləsi 4, 6 dəfə, birbaşa kapital qoşuluşlarının məhləsi işa 13 dəfə artmışdır [284, s. 3].

Şərq və Qərb arasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlər xarici ticarət,

beşməlxalq kapital hərakəti ilə yanaşı elni və texnika sahəsində məbadilə, işçilərin qüvvəsinin qarşıqliq migrasiyası və valyuta - kredit münasibətləri kimi ətimiqiyələr kanalları aradan xətt üzrə inkişaf edir.

Umumdönya iqtisadi elagaların müasir mərhələsi inkişaf etmiş iqtisadi sistemlərdə istehsalın informasiya texnologiyasının üstündülə təşkil edildi. Yeniliklər həzaya cəvnlidilər. Bir şərtində qarsılıqlı alşılığı dəha da arını. Məhsuldarlıq və tətbiqçilərin keyfiyyatca yeni mərhələyə geniş təkər istehsalın hazırlanmışlığını təsdiq etmədən dəha da dorinləşdirilən. 11 məlli təsorutuların yaxınlaşması və hər birinin təmamlanması prosesini öks etdirən - bəyinoxalıq integrasiyası və 2) özlə firmaların səviyyəsində məlliitlərərətə istehsal komplekslərinin yaradılmasına öks etdirən - transmilişimsə prosesi. Qorba başlayan iqtisadi integrasiya hərəkətin təzkihə Şərqi da geniş yayılır (ACEAN, EKO, OPEC və s.) Şərqi və Qərbi arasında iqtisadi münasibatların keyfiyyatca yeni mərhələyə qaldırıldı. İqtisadi münasibatların yalnız regional miqyasda deyil, umumdünya miqyasda da tənzimləyin, qarsılıqlı təsəddütlər, vəylük problemləri və digər mənənləri zəiflətmək və tədrincən aradan qaldırmıq möqsadıla da bir şəhər təqəliblər (Umumdünya Təcəarət Təşkilatı, Beyinoxalıq Vəylük Fondu və s.) yaradılmışdır. Üzər firmaların səviyyəsində transmilişimsə prosesi XX əsərin ikinci yarısında mevlana galmışdır və məlli iqtisadiyyatın cəgəri alamətlərə görə deyil, genə təkər istehsalı prosesində elagaların ləri löndürməkla bir - birinə dəha şəx hadəlavə.

Sarıq ve Qırtaq dayarlarının bir vəzifədə kimi hərəkətinin başçılığında verdiyi onşor faydalalar XX əsrin II yarısında özünü güvənləşdirən "Yapon mütəməssis", "Cənub Şərqi Asiya mütəməssis" ilə əvvəl şəhərdə subut olunmuşdu. Bu əlkələrdən itəməlisidir tərəqqi sahəsində iddia edilmiş güclü vəzifəvişət başçılığının qarşısında gəmiş perspektivlər açıldıqdan sonra.

XX asır yol işçiliğinin genelini ve ırıltılılığını ve ırıltılılığını inkişafında da inşaat işçileri katıldı. Belki ki, 1830-cu ilde bütün dünyada cam 200 km Dəmiryolu hərəkəti halda 140 il sonra onların üzünlüyü 1374 min km-a çatıldırdı. XX-asırın sonunda Dəmiryolu ilə daşınanın həm də NIX-cü asırın sonlarında nisbətən 8 dəfə, 1870-ci ilə nisbətən isə 22 dəfə artmışdır. Avtomobil yolları ilə vug daşınmalarına böyük sürətdə (XX-cü asırın sonundan 1910-cu ilə nisbətən 1670 dəfə) artırılmışdır [326, 2001, №9, s. 98]. Hütün hümərlər isə elmi-tekniki inşaatlı yaradıları hayatını köklü suradı davarıydı. Bu həvəmdən yalnız onu göstərmək faydalıdır ki, 1900-2000-ci illər arzında dünya slahları 4 dəfə artırdı həldə, dünya UDM, yan maddi nəticələri istehsalı 19 dəfə artmışdır. [326, 2001, №9, s. 98] Bir quruculuğu ya nəqliyyat sisteminin inkişafında dənizyanın inşaatlı etimləşdirilməsi özünlərin iqtisadi güclərinin uyğun olaraq uparisi rol oynayırlar. XX-cü asırın sonlarında dəmir yollarının toxunmazı 75% - Avropana, Amerika və keçmiş Sovet İttifaqının arazisindən düşündür. Avtomobil daşınmalarının da böyük əksəriyyəti BŞ-ın və Avropanın payına düşür və onların dayanıqlı iqtisadi inkişafında ümum rəsul oynayır.

Lakin yendan badı söz kazınmasına nüfarsız etsək görənk ki, Suleyman Rüstəmən işbirçının "Təbrizin yolları" kim "Varalı yolları"dır vərdir. Bu həkimdən keçmişlərdək aydın ola ki, "Kitab-ı Dəda Qorquddan" galan "Dəli Domurlu" həkayəsinin boyuk-icimai siyasi mənası vardır. Bu həkayəyə görə Dəli Domurlu "keçənindən otur üç aqça alırdı, qeyri-çoxundan dolayı-dəyər qura aqça alırdı". Bunu neçün böylə edirdi? Onun üçün ki, "məndən dəli, məndən güclü ar vəmidir ki, çıxə monimis savaza - deyndir: inanım artığım, bahadırığım, cılızənligim, yigiltiliyim. Ruma, Şama gedə cavınlı - deyərdi.

Dörtünden düşündükde aydın olur ki, geçmişde dünyayı *şartsız zincir* ile binoxlamış olan büyük metropoliyaların müstakbelilik sırasının arasında mahzul bir düzünde taraf kök salmışlardır. İsgal altına alınmış xalqların min ilceli xarlı-xarlı yolları bağlanmış, onların sarvatorlarının daşınması için metropoliyalar taraf edan yenİ yollar çakılmışdır. Bu yollarla Afrikada yalnız iki sarvotor deyil, insanların da qula çevrilərək Amerika Latinfundiyalarına dasındılar.

Dağıdıcı mührabaların ve bu mührabalar nticasında olıkların coxunum müstəmləkə, yanımmissülmək və asılı vəziyyəti düşməsi. Şəqin geridə qalmadınsa mühüm rölu vardır. Şəq ölkəninə əksənşiyində istehsalın inkişafı dünya bazarlarının tələblərinin ödənilməsi istiqamətində həyata keçirdi. Bununla yanaşı Şəqin dünya bazarının cəzibə qüvvəsinə daxil olması ictiar, hayatın ənənəvi əsaslarının dağılmamasını surətləndirdi. Uğur ləroşdan issa, Şəq zangın təhii və mədəni sərvətləri, ucuz işçi qüvvəsi ilə dünya bazarının inkişafına təkan verdi.

Təbiətin təkənməz sərvətlərini insan canuyğunlığının sənəsiz cihazlarının ödənilməsi üçün daha çox "ram" etmən XX əsr tarixi "böyük koşqrst". "böyük inqilabları", "elmi texniki tərəqqi" kimi daxıl olmaqla yanmış bu əsrdə hər vətənş Müharibələrin boyun düşüyə ölkələrin üçün fəlakətə çevrilmişdir.

XIX asırda Orta Asiya ve Qafqaz xalqları Çar Rusyası tarafından sazan altına alındırdan sonra onların canıh qongulşan və digar dovtılardan itibaren onları daşıqları kəsildi. Başqıryyyat İbn Sami, Nasreddin Tusi və münărələr dühərlər boyq etmiş, bu ölkələr "Rusiyannı uceqarı" damğası ilə damğalandılar. Ənənəvi müstəmləkəçilik siyasi siyavusunun davam edirən Sovet Imperiyasında da bu ölkələr dünyaya ilə birləşdirilmiş məhdud yollar yarın Rusiya arzusundan keçirdi. Bu yalnız görünən yollarla ad deyildir, həmçinin görünməyən mədəni-mənəvi yollarla da aid idi. Orta Asiya xalqları və Azərbaycan dünya mədəniyyətinə yalnız rus mədəniyyəti vətəstilərə qoşulurdular. Dünya klassikləri əsərin rus dilindən tərcümə olunurdu. Obazähl ifadə ilə desək bu xalqların kainatla baxmaq üçün yalnız bir pəncərəsi açıq idi. Rusiyannı yəlli verdisi pəncərə...

Qarbin maddi ve međeni dayelerini očekirirken geniş istifada etmeye çalışan həmin

ölkelerin zengin többi ettiyatlann Qarbin ettiyaclarının təmİN edilməsi üçün
mənşənlənməyə başlılmış və dunya siyasetinin aparıcı istiqamətlərindən hər hansı
çərviilmişdir. "Böyük İpk Yolu" probleminin yenidən aktuallaşması da Şəhər və
Qarşılık arasında enerji daşıyıcılari Qarşın asan ötürülməsi üzrində gedən ciddi
işlə, yeni kommunikasiya xəstələrinin açılmasına ilə başlamışdır.

6. 2. TRACECA programı va regionda nəqliyyat kompleksinin inkişaf perspektivi

XX əsrin son onıllınlarda Sovet imperiyasının süqutu, dünyanın bloklarla bölgelərinin aradan qaldırılması soyuq müharibəyə son qoydu. böyük bir coğrafi bölgədə geosiyasi vəziyyəti kokündən dayışdırıldı. Hazırı tərəqqi üçün dünya issar-rüfatlı sistemünün bütün hölçələri arasında qarsılıqlı saydlı təhsilərlə əlaqələrin dərəcələndirilməsi yolunda geniş imkanlar yaradı. Bu coğrafi məskəndə Xəzər hövzəsinin zəngin nəfət yataqlarının müümüh hər hissəsinə nəzarət edən Orta Asiya-va Qafqazın yenidən müstaqil dövlətlərinə ömrənməşəsəs yər tur. Dünyanın neləkən zənginliyi sayılan İran körəfsindən sonra öz əhəmiyyətinə görə ikinci yerdə duran regionda nəfət ettiyyatı 30 mld. t, qaz ettiyi, 150 onillarla tələyyon kub metr təskil edir. Mütəxəssislik hesablanımlarına görə XXI əsrin ikinci yarısında istikləl nəfət hasilatı burada 100 mln tona çata bilər. İran və digər müümüh filiz növləri, qızıl ettiyyatlı, habelə pənahlıq parçaya istehsalçı imkanları nəzərə alındıqda regionun əhəmiyyəti dərəcədə artıb.

Məlum olduğu kimi dünya xalqlarının dil leksikonuna yem daxil olmuş geziyatlar anlayış cografi amillərlə ümum bölgəsi (siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi) amillərindən biridir. Sovet impeyansının 70 il hətun gecə ilə qoruyub saxladığı adəmir pardaları Orta Asiya və Qafqaz regionunun, istarəz yaxın qonşularından, istərsə də bütün dünyaya hərliyində ümum bölgəsi amillər həkimindən almayı atıdardacı tacəd etmişdir.

Informatika, ekoloji, teknoloji sıçrayı ve faydalı gazıntılarının tathiqinin genişlemesi esri olan XXI asır dünyanın məhdud mineral-xammal elhiyatlarından optimallı samarətılılık istifadə olunması rəsədinin doğurduğu 2010-cu ilədən planətdəki əslərinin sayının 10 mld. nəfəsə çatacağı proqnozlaşdırılır. İstehlak edilən faydalı gazıntılarının adəməşənə miqdarı nüsbə olaraq azaldılmış olsa da, demografik sıçrışın mineral xammalı və enerji elhiyatlarına olan tələbatın galon əsrdə dünya miqyasında kaskin sürətdə artacağını müəyyən edir. Həla ki, Beynəlxalq energetika agentliyinin malumatına görə 2010-cu ilə qədər illi enerji daşıyıcılarının istehlakı dünyada təxminən 47% artacaqdır. Ona görə də region həvədati yüzülükli global işlədiyiindən sabit və səmərəli inkişafında özünəməxsus yər tutmağa haslanmış və həm görə də müasir geciyəsiyən aparıcı işıqlanışlarından həmişə cəhrimmişdir. Üçün avvalılarda Qəşqəv və Orta Asiyada nüfus uğrunda Ruşya və İngiltərənin yapardığı mübarizəni aks etdirən «böyük oyun» ifadəsi ösərin sonunda Böyük Leksonka «ən böyük oyun» istəvə altında ləqə kontekstində yenidən atıldı. Lakin zaman dayışmış, bir regionun digər region, hər dövlətin digər devletlərinə həqiqətli olğuluğundan aslaşan imperyalçı suqut etmiş, onları vendikdikləri işsizlik sırası

kurslar iflasa uğramışdır. Dünya hâlün döriñili ile dark etmeye başlamışdır ki, sivilizasyonun galacıçı regionları ve devletler arasındaki münasibelerin mahiyetinden, bu münasibelerin karşılıklı faydalılık principine asaslanmasından asildir. Mahr hâlün gora da müxtəlif geziyisi maraqların toqquşmasına deyil, ümumi maraqların alaqalandırılması principine asaslanan «Böyük ipak yolu» ideyasının oraya atılıb, helya keçinilmeye başlanması, başrıyyatın global problemlerinin hali yoluyla dünyanın ilişkisində, yem ve nahrung bir addım hesab edilir. Tarixi hadisələrin təbiət xarakter natiçesində meydana galmış və Qaribla Şərqi qırımı tellərlə bir-birincə bağlayan qadim «İpak yolu»nın hərəpəsi galacaq, nəslin ümumi təsahfinin yüksəldilməsində müümüh rol oynayacağı getdikəsə daha avın dark edilir.

„Boğuk İpik Yolu“ layihesi uluslararası umumiyeti sağlayarak (1991-1992) taşkınlardan ve bu lahyamlı asas hadafını taşkınlardan eden Orta Asya ve Qazaxızın müsabıklığıyla işbirliği içinde ortaya koyulan uluslararası işbirliği, onların 70 yıllık soñevi doğrulandı. Yüklü kalılmış sosyal-iqtisadi problemlerinin halle edilmesi ve onların, bu dövülətlərin siyasi və iqtisadi məsələlərinin məlumatlaşdırılması üçün dahi geniş perspektivlər açıq Məslüm ulduzlu kim, sovet iqtisadi sisteminin səciyyəviyyətini bir çox xüsusiyyətlər (mənşə, iqtisadiyyatı, onun qapalı xarakteri, ölkənin inkişaf etmiş dövülətlərin üçün yanacaq-xənimələr hazırlaması, ölahının en umda chiyayacılım belə təmin etmək iqtidarından olmasının yaşlı kənd təsərrüfatı), dünyaya bazarlaşdırma rəqabəti aparan mahsul istehsal etməyi qadır olmayan şəhər, bu respublikalarla özünü daha koskintı sakıldına gəstəndir (bax: cədvəl № 6.1).

Causal Analysis

Orta Asiya ve Qafqaz respublikalarında şahının bayat seviyyesini karakterize eden bazı göstergeler (1990-ci il)⁶

	Adambasına umumî gâlmış veya 100 rubla qâdor olanların ümumi şâhâlinin tərkibində ¹ xüsuslu çâlma (%) ²	Adambasına dövlət və kooperativ parakanda vətis ticarəti dövryyyəsi (rubl.)	Ümumi shâhâlin əmanlıqlarının ümumi miqdəri (mlrd man.)
SSR	11,3	1619	381,4
Azərbaycan SSR	49,4	902	3,7
Gürcüstan SSR	17,7	1397	8,1
Ermenistan SSR	16,7	1436	5,9
Qazaxıstan SSR	24,4	1308	14,3
Örgützistan SSR	46,5	1069	2,2
Özbəkistan SSR	54,1	907	8,4
Tadikistan SSR	67,8	815	1,9
Turkmenistan SSR	49,2	1065	1,8

•12108 • 38.115.1771

Zengin tabii servislerle malik olan bu respublikalarda əhalinin ümumi rıfah seviyyəsi statistik məlumatlardan görünüşü kimi dünya standartlarından qaz-qaz

asagi olan sover realliginden da xeyli geri id: Turkdilli respublikalarda veziyyetin daha agir oldugu diqqati xususilis celt edir

Dünya banklarının yuxarıda adı çəkilən «hesabatında» (1997) göstərilən ölkələr adəmباşına umumlu mili məhsulun məqdarına görə dünya dövlətləri arasında ən aşağı galır saviyəyinə malik (Qazaxıstan və Özbəkistan onu saviyəyindən bir az aşağı) ölkələr qrupuna daxil edilmişlər. Hesabatdan görünür ki, 1995-ci ildə adəmbaşına umumlu mili məhsul Azərbaycanda 480, Gürcüstanda 470, Ermənistanда 730, Qırğızistanda 700, Tacikistanda 340, Türkmenistanda 920, Özbəkistanda 970 və Qazaxistanda 1330 ABŞ dolları təşkil edir.

Sovyet İmparatorlığının süqütü natiçesinde inzibati-amerlik sisteminin iflası, planlı bölüğü prinsiplerine saşlarıyan mővçud iqtisadi alaçıklar mevzuatının dağılması ve bazar iqtisadiyatına keçidin daşılı-kasaklı yönüylü hu olakaların müstaqililiyinin ilk ilârından dârin iqtisadi bütünlük manzûş qalmamasına, istehsalın, e cumludedan adâmbarına mahsus istehsalının ciddi sûretde azaltılmasına sahib olmazıdır (ba-
cavîl № 2, 10).

Orta Asya ve Qafqaz ölkelerinin müstaqilliklerinin ilk illerinde össes iqtisadi göstəriciləri (saizlər)⁶

	UDM-in dinamikası 1996 (1990-100)	UDM-in orta illik azalma süresi	Adambasına UDM-in orta illik azalma süresi (1990-1995)	Adambasına UDM ABS-i nisbatan faizləri
Azərbaycan	40	-20,2	16,3	1987 1995
Görçistan	41	-26,9	17,0	21,8 5,4
Ermənistən	47	-21,2	-15,1	28,1 5,5
Qırğızstan	54	-14,7	-6,9	25,4 8,4
Ozbəkistan	88	-4,4	-3,9	13,6 6,6
Qazaxıstan	55	-11,43	-8,6	12,6 8,8
Türkmenistan	70			24,2 11,2
Tadzhikistan	24			12,1 3,4

* [214, 250, 270, 294, 326, 1000 40-1 + 100]

Göründüyü kimi adamlığını umumi milli mahsulun hâcmi ABD'ye nisbatan bu öllerde 1987-1995-ci iller arzında 2-4 defa artılmıştır.

Bu ölkelerin bir çok yanında sahaların tanazuelleri, içtihadî struktur defomasyonları uğradı, lorsquenin sezonlu işkeli eden kapital yorumlaşan eiddi suradı almadır. Belçika, son fondağı Kapital yorumluğu 1990-ci il gestarınları 100 hektar edilərə 1996-ci ilda Arzachayanda 22, Gürcüstanda 14, Ermenistanda 15, Qazaxistanda 28, Özbekistanda 71, Qırğızistanda 26, Türkmenistanda 43 və İcikistanda 4% olmuşdur. Bu ölkələrin ekonominin kapital axımı gözlemləndindən qat-qat azad olunmuşdur.

Tamamılık ayındır ki, bol tabii varış potansiyelini malik olan Nazar hizmetleri ve Qasqas alkalarının galereyak missal-i-tutuslu tərəqqisi həlliçisi dərinəndən vələqə-

umumdunda tasarruf sistemine faal ve səmərəli qoşulması prosesindən asılıdır. Ulu öndər Heydər Əliyev "Böyük İplik Yolu" layinghisində Azərbaycanın xüsusi rol oynadığını bayan edirdi. O göstərdi ki: "Azərbaycan "İplik yolu"un məskənində yerləşir. "İplik yolu" Yaponiya, Çin və Mərkəzi Asiyadan keçib Xəzəro çıxacaqdır Xəzədo Şəhər və Qarşılılırları arasında keçid borası var və bu bərə Azərbaycana məxsusdur. Bakı "İplik yolu"un üstündə yeganə in danış limanıdır. Ona görə Azərbaycan burada çox müümən strateji mövqə tutur".

Hec kas üçün sərri deyildi ki, müasir dövrdə təsəqqüfin həmədiyi alınılmışdır. Həm də qaz, isələr sərvətlər etibatlı deyil, intellektuellər və elmi-tətbiqi elmlərlərdir. Bu etibatlılar isə yalnız min illər arzında toplanmış dünya təcrübəsindən intensiv istifadə etmək və beynəlxalq əlaqlar sistemində fəaliştir etməklə təkisəfən asıl hərakətçiliklərinin qurğusuna çevrilə bilər. Halbuki, sovet dövründə dünya birliyindən adımları pardalardır. Təcrid olunmuş bu ülkələrin xənci iqtisadi əlaqələrini, yalnız şəhəri olarıq "xənel" adlandırmış olardı. Cənubi Respublikanın xənci ticarətinin böyük hissəsi yeri məhsulşuların respublikalılarası mühədiləşməsinə ixtisas ididir. Onların "uzaq" xənci əlaqları isə əldindən möhdud (idkəslə üzrə ümumi mal dövriyyəsindən 15-25%, idkəslə üzrə isə 2-16% arasında) xarakter daşıyır.

Tasadüf deyildir ki, dünya tasarrufatı sistemi ile ilişkisi integrasyonuyla olmak, İngiltere içtişadı siyasetinin aparıcı istiqametlerinden birini taşķıl eder. Lakin bu oluklann uzun muddat xarici dünyadan taclid olunmasından, zangın içtişadı potensiallarının şahlinin elçiyalarının odontolitasına deyil, umumîtîfîka xalq tasarrufat kompleksinin telâbatına tabe edilmişsi nitecinde onların müstâṣîl xarici içtişadı etaplarında kompleksinin formalaşması çok mürekkeb bir şartında keşfîdir. Önâzâvi bazarlarla markâzdan planlaşdırılan alaqalarının ifâsa uğraması, dünya bazarlarının telâbatlarına uygun rûabatqobilîyyati mahsul istehsalının yox duracaksız olmasına içtişadîyeti uzun muddat ifâcî vâzyâyetle salmış, xarici ticaret devîniyyatı bir çox olıklardan keskin surâdeye sazılmış, onun strukturunu daha da prisibârdırmıştır. Telâbat işkîfî arastırıcılık ucûrum, istehlak ve digar mallar üzre xaricden ciddî asılılıq, waqâx xarice eixis üçün müstâṣîl ve alternatif naqliyyatî dâhlîzlerinin olmaması xarici ticaret şartlarının bu olıkların aleyhine dayışmasını şântlendirmiştir. Masaalon, Beynîtaqlâ Valiyata Fonduñun hesablamalarına görü bu göstecî ayağıdakî şekilde Arzabeycan'ın aleyhine dayışmıştır:

Sıvırbaşyanın 1993-1996-ci illerde zarici ticaret partileri*

	1993	1994	1995	1996
İdralat qiyməti indeksi	100,0	131,4	161,0	162,7
İxracat qiyməti indeksi	100,0	117,7	114,2	127,5
Xarici ticarət şərti	100,0	84,6	70,9	78,4

• 1374

Aşağıdaki məlumatlardan göründüyü kimi Orta Asiya və Qafqaz ölkələrin əhalisinin istehlak məallərinə olan tələbatının ödənilməsində xaricdə ciddi səhifələr asılı iddir.

1988-ci ilda yerli mənbələr hesabına ticasatə daxil olan malların ümumi ticasat dövriyyəsində tətbiqi çəkisi (friz) ¹⁰

	$\frac{\text{GDP}}{\text{GDP}_{\text{USA}, 2005}}$	Gümrütən arzaq	Qeyri-arzaq
Azərbaycan	10,1	3,3	15,3
Gürcüstan	11,9	2,5	17,5
Ermanistan	8,1	4,6	10,4
Qazaxıstan	7,5	2,8	11,2
Özbəkistan	9,0	4,8	11,7
Qırğızıstan	6,4	3,1	8,7
Tacikistan	10,6	4,0	15,3
Türkmenistan	7,4	1,2	11,3

XXI asırda beynalxalq iqtisadi integrasiya dala da dorulur. Bir regionda ya dövlətində sosial-iqtisadi proseslərin gedisi shəhəriyyatlı dərəcədə bu region və ya dövlətin dünyada mövcud olan hansı nüshə integrasiya birləşkilişlərə daxil olacaqından shəhəriyyatlı dərəcədə asılılı. Texnoloji inqilabların besiyi olan Avropanı alternativ yollarla çıxış hər olkərdə istar iqtisadiyyatın müasir texniki və texnoloji aspektlərdə yenidən qurulması və tərtibatlaşdırılması, istarca da həzər iqtisadiyyatının formallaşmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Tamamı aydınlatır ki, bu ölkeler zangın tarih sahne ettiyatlarını yalnızca gidecine aksalamasına manisimizm imkânından mahrumundular. Onların anayasaları da Rusiya'ya ismî osmanlı kışayat qâdâr iqtisadi problemler hâlindeki boğulurdu ve oradaki imperiyaparisi qâvalar bu silahlarda anlaşıldığında SSRİ'de doğdukları sonra da öz imperya ambiyansalarından ol ekmekti. onların siyasi ve iqtisadi müstaqilimini hâkimlânlarından yoluyla manesât yaratmış olduğu davâti edindiler. Onde göre da Böyük ipak yolu lâyâhi Orta Asya ve Qâlqaş'ı olkalanının Rusiyadan asılılığının zaifâtlâhî aradan kaldırılmasında da müraciât edilmesi gerekmektedir. Bu lâyâha zangın faydalı şâzının potensiyelini istisnâ etmeyen hamîm ölkelerin xarçî kapital canlı etmek imkânlarını da genişletmişidir.

İşlek yolu üzerinde yerleşen postsoviet ülkelerinde işbâzları inikâz etmiş naqılıyyat sistemi mûveud olsa da, bu sistemi, hali edilmesi hayatı şahâyyet kash eden bir çok ciddî problemlerle qarşı-qarşıyadır. Qlobal iqtsâsiyyatın sabit inikâzı üçün surəti şahâyyatı malik olan bu ülkelerin naqılıyyat sistemi sovet dönündən itibâr olunmuştur ki, hamîn sistem bu dövütlərin Rusiya hâzırlarına bağlılığı, onların xarici dünyaya (Rusiyadan başqa) çıxışını mümkün qobar malî doldurmuşdır. Mûveud naqılıyyat sistemi hamîn dövütlərin müstaqillik uğrunda apardıqları mübâzırâda on rafî halolardan hindir.

Dünya birliğine müstaqil çıkış yollarının olmaması ve iqtisadi ehdelerin ve xüsusen şahının iş konularına maliyetler olan etbiyelerinin ödənilmesində zərerdən

asılılığı onların müstəqillik məbarəzəsinə mane olmaq üçün Rusiyadan impen-
yaparəst qurvalarına geniş istifadə etməyi imkan verdi. Məsələn, bütün naqliyyat
artıryası ilə Rusiyaya bağlananın və uzaq xaricə mahdud çıxış yolu olan
Azərbaycan müstəqilliyinin illərində (1992-1994-cü illərdə), bu müstəqilliyin
besyində böyük məqsəd Rusiya tərəfindən geniş naqliyyat blokadmasına
alınmışdı. Naqliyyat blokadası Azərbaycanda hamın dövründə ciddi iqtisadi, siyasi və
sosial nüshalar doğurdu. Respublika müstəqilliyini ciddi iölkəaltı altında qoydu
Azərbaycanın qarşı-qarşıya qaldığı şəhərləndən can qurtarmasında Avropanın
ve Föderasiyanın və kredit yardımının möhüm rol oynadı.

Bu boyuk İpek yolu hayatı ilk nevbeda Qırğız Şərq arasında etibarlı şəxsiyyat dəhlizlərin formalşamasına yünalıdılmış olsa da, region əlkəşərinin inkişafında, dunya birlüyü ilə alqaslarının genişlənməsində keyfiyyatca təmamilə yenü proseslərin başlanğıcını doymusdur.

Bu prosesde halledici cahat hamîn ölkelerin dünya işsizlerini sisteminin inkılap etmiş ülkelerin yanacsız-xammal bazası kimi deyil, çoxşaxlı ve geceli sanaye potansiyali olan ölkeler hızlı kimi daşılomaların Bînîci hâlda regionâdını umuru genlik bir çox ırâtişışlara baxmayaqar, müsyanın dördçədə konservâziyitlrim olacaq, regionda qeyri-sabitlik höküm süroçak, ikinci hâlda issa ollar global işlîdişiyatın qabiqet hâlyanından birinə çevirlər, regionda uzun muddâti ləsvisi yaxşı sabitlik təmin edilsə hildi

Göstermek lazımdır ki, inkışat etmiş sanaye olkaların işsizlik etmekte olan olkalar arasında «xaminalı-hazır mühəs» modeli ətraf mal mühəndiləri ve müvafiq olaraq amak bülgesi artıq tarixi qovuşmuşdur XX əsrin ikinci yarısında dünya təcrübələrində kənd təsərrüfatı məlləti və hasilat sanaye məhsullarının xüsusi çəkisi mütləq olaraq azalmışdır 1955-ci ildə 56,1%-dan 1994-ci ildə 25,5%-ə düşmüşdür 1994-cü ildə Azərbaycan inkışat şirkətdən işlək olğalarından kənd təsərrüfatı və hasilat sanaye məhsulları ixracının xüsusi çəkisi 33,5% olduğunu həldə, hazır məhsullu ixracları onların cəmi ixraclarının 65%-ni təşkil etmişdir. Lakin statistika məlumatları göstərir ki, dünənədə mövcud olan bu ümumi təməyülərdə fərqli hallarda da nüvəcuddur. Bəls keç, nəfər ixrac edən olkalar qrupunda (OPFK) kənd təsərrüfatı və hasilat sanaye məhsulları tarixinin xüsusi çəkisi (1992-ci il) 84,4%, hazır məhsullu ixracı isə 15,3% təşkil etmişdir. Həmin təməyüllə postsovet respublikalarında da sahənin 1992-ci ildə müvafiq olaraq 69,9% və 26,7% təşkil etmişdir. Müştəqillik illərində həmin olkaların cəxəndə malum saboblara görə həm inçil dəlia da güclənməmişdir. Ona görə da bəy məcəlin qarşısının alınması və yanacaq-enerji kompleksi ilə yanışı, istehsalın texnologiyi gerilimlərin aradan qaldırılmış yolu ilə dünənə bazarlarına rəqəbatlıqbiləyyiliyi hazır məhsul çıxara bilən sanaye valahlarının inkışat edilməsi region dilkəslərinin iqisədi strategiyasının aparcı istiqamətindən təşkil etməlidir. Bütün cəhətlərin hər hansı bir və ya bir neçə məhdid əsaslı şəhərlərin sərənləri inkişafına yönəldilməsinən as nəticələri iqisəd təxəndən yaxşı nəsləndür. Ona görə da bəy məcəlin amak bölgüsünün verdiyi əsaslılardan cəmərləri istifadə etməklə, istehsalın diversifikasiyasının təmin edilmişsi həvəsi keçilən iqtisadi siyasiyanın prioritet sahəsində təşkil etməlidir.

TRACECA programının karakteristikası: «İpik yolu» layihesinin onurğa sunumunu 1993-cü ilin may ayında Brüsselde beş Orta Asiya ve Üç Qafqaz ölkəsi

nümayandalarının iştiraki ile keşitilmiş konfransda işkili ilmünüş TRACECA Programı işkili edir. Hamîn konfransda Avropa Birliğinin (AB) teknik yardım göstergelerini programı hazırlatılmıştır. Bu teknik yardım programı Avropanın Qarş-Şarq oyu ile Qara deniz üzerinden, sonra Çanûbi Qafqaş ve Nâzır denizinden Ort Aziyâya keçen naqliyyat dohâlinin inkîşâ eiderildiğinde mağazâsına nüfus edir. Layhe AB-nin hâmen ulkâlara qlobal münasabatından meydana geltiğine ve aşağıdaki mağazâları güdürlü

Orta Asya ve Qafqaz ülkelerinin Astropia ve dünya hazırlarına alternatif naqliyyatı maryuluların varlığına cümləq qabiliyyətlərinin artırılmasına, vuların inşası və iqtisadi müstəqilliyəti davamlasın; respublikalar arasında regional əməkdaşlığın da dahi inkişafının təsviyi etmək.

TASİS ve TRACCECA programlarını katalizator kimî Beynâlxalq Mâlikîye Taşkilatları ve özlü investörlerin çölb edilmesi üçün dâha cox istifadə etmək.

TRACECA məşruṭunun Trans-Avropa Şəhərkorları (TAS) ilə əlaqələndirik. 1998-ci ilin may ayının qədər TRACECA programı Texnika Yarımaz üzərə 22 təqdiqatçı (30 MEKYU) və infrastrukturun hərəkəti üzərə 5 investisiya ləğvinən (20 MEKYU) malixvalləndirilmişdir.

Layihədə iştirak edən respublikaların liderləri İshəh adlı TRACICA layihəsinə, lakin adətən çox yüksək olan Moskva mərşyutunu alacaq və Avropanıya alternativ naqliyyat şəhəri yaradılması üçün strateji şəhərinə dəvət olunur.

Program hazırlıtı marşalıda ragabatlılığı yarattı. Savcısının yanında ise birer işbu haqqı ödemelerini daştırmakla, nohutlu kardulları da asan keçimini imkan yaratmaq; istirakçı dövlətlər arasında ticarət proseslerinin salındırılmış və gəmürük amakdaşlığını yaxşılaşdırmaq həqiqində razılışına aldı edan hikmət dövlətlərinin dəha eis amakdaşlığını və dialoglarının genişləndirilməsi yahud olmuşdur. Həmcinin onlar həylik həcmli vüklərin TRACCE məsələyini ətrafında təqdim etməmişlər. Bu dövlətlər həmin məsələni Oria Ası adlı iranlı yuridik gamilərin iddialı etdiyi dünən bazarlarında qəsdirilməsi üçün ona qızış və potensialı olaraq on surətli və əsas məsələləri kimi əsərlər etmişlər.

TRACECA programı vatandaşlığı kazanmak isteyenlerin teknik yardım Beynəlxalq Alyansı Fondu (BVF) Avrope Yendirimqurğu və İnkıfaz Bankı (AYIB) və Dünya Bankından böyük investisiyalar cəlb olunur. Komisziya etmədir. AYIB TRACECA programını 2020-ci ilərinə, Döndürülən və avtomobil yolları üçün 2020-ci ilərinə 200 mln dollardan başlıqında, Dünya Bankı isə Ermenistan və Gərcəstan yollarında yeni əsaslı layihələri üçün 40 mln dollar məbləğində obigətliliklə öndərməklə.

TRACECA programının formülasyonuna hazırlıkları Brüssel konferansı (mas 993) içerisinde olguların ticaret ve nağlıyat sistemlerinde ortaya çıkan problem ve istismarları müzakireleri etti. Onlar TRACECA programının tılayla toksikliliklerini tazikil etti. Övvaleca, region daxilində ticaret ve nağlıyattan miksiyi və nüxəziləndirməni təyinləşdirdi. 15 milyon ekiyli ayrıntılı Onlar Qəhrə ticaret aparılmışlığını təqdim etdi.

İşçi Ortopedik ilk tescil may 1995-ci ilde Alma-Ata keçmişdi. Programın bütün dövlətlərin fəal iştirak etdirildiklər 4 bələmdən (ticarətin asanlaşdırılması, ol, domiryo və dərisiz naqışiyatı) ibarət işçi qrupu tərəfindən hazırlanmışdır.

İşkiflerden 16 hayatıni siyahisini işçi grubu boyondı ve bütün iştarakçı devletler tarafından taşındı edildi. 15 mln ekyu dayarı olan İayhalar üzre kontraktları hapsedendi ve onlar 1995-ci ilin payızından hayata keçirilməye başlandı.

İşçi Qurupunun ikinci işlemi 1995-ci ilin oktyabrında Vyana'da gerçekleştirildi. Bu gönçüsde bütün iştarakçı dövlətlər olumlu tətbiqədən marşrut üzərindən keçirildi. FRACECA programının mərkəzələşməsi razılığından galidildi. Hamçinin razılığından ki, bu mərçürudan konara qızan bütün hərəkətlər yalnız TASİS mili programları və yaxud başqa donanırlar hesabına malisəyələşdirilməlidir. İşçi Qurupunun üçüncü işlemi mart 1996-ci ildə Venesiyada keçirildi. İştarakçı dövlətlərin təkliflərinə asasən gorusda razılığın galındığı ki, Ukrayna və Mongolustan ilə əlaqələri inkişaf etdirmək lazımdır. Hamçinin razılıqlaşdırıldı ki, layihələrin sıx əlaqələndirilməsinə böyük ehtiyaç vardır. Bu işa regionda yerli və Avrope ekspertlərin strukturlarının yaradılmasını tələb edir. Verilən təkliflər 10 min eleyv dayarlarında olan 5 yeni layihədə İşçi Qurupunun dördüncü işlemi 1996-ci ilin oktyabrında Afinada toplandı. Burada FRACECA analizi calibedi multimodel nəqliyyat marşrutu kimi dəha da inkişaf etdirildi və bütün çən layihələr bütünüküdən dayarlılaşdırıldı. Komissiya təsdiq etdi ki, üçüncü İşçi Qurupunun iskifli etdiyi beş layihə (10 MEKYU) (dördüncü texniki yardım üzərindənmiş və bir investisiya layihəsi) 1997-ci ildə həyata keçirilməlidir. Bu belə de olsa

TRACECA məşrusutum Qara dəniz regionu və Avropana Nəqliyyat Şəbəkəsi (ANS) ilə birləşdirilmə imkanlarının araşdırılması üçün AB 1997-ci ilin aprel ayında Tbilisi şəhərində Nazirlər vəzifəsində Nəqliyyat konfransı çağırıldı. Konfrans hətun Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİET) ölkələrinin və TRACECA programında iştirak edən MDB dövlətlərinin bəri siyasi tərəfindən təqdim olunan 16 istirakçı dövlətinin nazirləri TRACECA programının və Qaradəniz regionu ölkələrinin Transavropana Şəbəkəsi ilə birləşdirilməsini üzrə öz arzularını bildirdilər. Bəzi ölkələr (Bulqarıya, Ruminiya və Ukrayna) nəqliyyat üzrə Gürcüstan, Azərbaycan, Türkmenistan və Özbəkistan arasında ümumi siyasi müayyan edilməsi (Sərəskər razılığının) haqqında galidikləri razılışına qoşulmaq istəklərini bildirdilər. Konfransın konkret layihələrin inkişafı üçün Nazirlər Komitəsinin yaradılması ilə başa çatdı və 16 ölkənin Pan Avropana Nəqliyyat Konfransında (iyun 1997-ci il, Helsinki) iştirak etməsinə yaradılınca Natiçədə Helsinki Konfransı Qara dəniz regionunu Transavropana Şəbəkəsinin Şərqi inkişaf etdirəcək Pan Avropana Nəqliyyat regionu kimi müayyanıldı.

Qara dəniz regionunu Pan Avropa Naqliyyat regionu kimi müəyyən edən ideyəni destekləmək üçün AH Poti şəhərində Ro-Ro gəmi terminalının hörəcəsi mövcudlaşdırılmışdır. Bu layihələr (15 min ekyü) 1999-cu ilin avqustunda tətammulu olmuşdur.

1998-ci ilin may ayında Tbilisi'de İşçi Qurupunun beşinci görüşü keçirildi ve TRACECA programının galosak inkişaf müzakireleri etdi. 7-8 sentyabr 1998-ci ildə Bakı şəhərində Böyük İspak yolunun bərpası üzrə Beynəlxalq konfrans keçirildi. Zirvə görüşü adlandırdıñan bu konfransda 32 ölkənin dövlət və hökumət başçıları, nazirlər və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələri iştirak etdilər. Konfrans nəticələndən sonra imzaladıqları "Avroopa-Qafqaz-Asiya" dəlibinin inqafı uzaq beynəlxalq nüfuzlu haqqında əsas çoxtaraflı səzişə, onun təxəllüs slavşəsən və

Haklı bayannamesi Büyüklük yoluńun harpasi üzre birinci programı完善の歴史的意義を強調する文書は、軍事的手段による世界の統治を主張する第一回目のプログラムである。

Büyük ipak yolu lâyhası öz orbitinə yeni-yeni olkalatı eşlərdir. Bu yolun nəhəng iqtisadi derjəvəsi olan Çin və Yaponiya qədər uzadılması dəyərinin dəha sürətlə inkişafına öz şəhəriyyətli təsirini göstərəcəkdir.

Tamamıla yüksindir ki, Beylik İpek yolu da ilk dovruya son iller Anayta olaklarında istebeddin, İbrahim ve İbrahimîn aramızına muvafiq olaraq dâha da bâbûyüyeak. Bu olaklesen galsoğul İstiklalî Avropanın imkâzî etme seviye olakları da alaqlar yaratmış ve imkâzî etdirmeyen tarihi edî. Bu imkâzîlî uzza Anayta olaklarının mahallâları Avropana yonelâcakdir. Misal olsa, hâzırda Yaponiya İtirazının 60%-i Avrupaya gondâbir. Yine zamanda Çin ve Çinbul, Koreyada da Avropana öz itirazî aramâda calisir.

Qırğız-Sibir Dəmiryolu və yenİ İspət yolu arasında rəqabət nəqliyyat vəcətinin və tələfiin azalmasına, daşınmaların keyfiyyəti və tətbiqəsi həm də inanılmaz olub. BİY Layihəsinin həyata keçirilməsi tətbiqəcələr üçün hərəkəti tələb etməsi ilə müvafiqdir. Həmçinin tətbiqəcələr üçün hərəkəti tələb etməsi ilə müvafiqdir.

Layihənin iqtisadi möqsədşüxşuluq şəhərəzərdin, cənubi o, vəli 2000 m
azalıdır və bu təbii ki dövriyyə yaşantının qədirlilərinin zamanını azaldır və döv
ritəmizini artırı. AB ekspertlərinin rəsmiyyət gora, BİY-in həyata keçirilməsi səhifə
laşa təs və 30% ucus qədirlilərinin təmin edəcək. Misal üçün, hər bir Oğuz
əməkdaşlığının Qazaxistandır və Rusiyadan keçirəcək. Ukrayna limanlarında qədər
läpəməni 100 dollarдан bəha başa gəlin. Lakin TRACTICA dəstləri üzü
Azerbaycanın şəhərəzərini 155 dollara, yəni 2 dəfə ucus başa gəlin.

BİY-yu təri - ümumi uzunluğu 27 min km Olan TAE (Trans-Asiya-Avropa) optik kabel şəbəkələri keçəcəklər.

Perspektivdə avtomobil, aviasiya, telekomunikasiya naqliyyat kondorları Avropanın vahid bazar məskənini daxil olacaq. Avropa-Qəfqaz-Asiya naqliyyat kondorunun yaradılmasını Səvəz və Panama kanalları kimi dünyə səviyyəli layihələri ilə müşayisə etmək olar. [320, 2001, №1, s. 6-7]

6.3. Azərbaycanda naqliyyat kompleksinin inkişafı.

Ölkəmiz ki, bələdiyyələrdə, gələcəkdə energetika sektorundan sonra naqliyyat sektorunun bürzədən ən əməli işçilərlərdən hərəkətəcəkdir.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan Respublikasında SSRİ-nin vahid naqliyyat sisteminin tərkib hissəsi kimi naqliyyat kompleksi müəyyən inkişaf marşalası keçmişdir. Olkəda naqliyyat sisteminin bütün müraciət formalarının və inkişaf etməsindən. Bu sistemdə dəmiryolu, danış, avtomobil, horu-komar naqliyyatlı aparıcı növüni elektrik enerjisi istehsalının təkəldüz sərhədi inkişafı nüscəsindən respublikanın bütün arazisi şəhər edən və hər elektron naqliyyat sistemi inkişaf etmişdir.

1990-ci ildə Azərbaycan SSRİ naqliyyat sisteminin ümumi yüksək dövriyyəsi 277,7 mln tonkun təşkil edilmişdi. Naqliyyat sektorunda ümumi yüksək dövriyyəsinin 29%-i dəmiryol, 7%-i danış, 55%-i avtomobil və 10%-i neft və neft məhsulları daşıyan horu-komar naqliyyatının payına düşürdü. SSRİ dagitildiğindən sonra iqtisadiyyatın digər sahələri kimi naqliyyat sektorunda ciddi bolşur üzünü göstərmüşdür. Belə ki, 1990-1994-ci illər arasında naqliyyat sektorunda ümumi yüksək dövriyyəsi 6 dəfə azalmışdır. Milli naqliyyat sisteminə vəziyyət yalnız 1995-ci ildən sabitləşməyə başlamışdır. 2000-ci ildən etibarən isə bu sektorda cananlılıq və inkişaf orzuñ gəstirir. 2006-ci ildə Azərbaycanın naqliyyat sektorunda yüksək dövriyyəsi 1995-ci ilə nisbatən 6 dəfə artaraq, 43294 mln tonkun təşkil etmişdir. 2007-ci ildə isə yüksək dövriyyəsi dəha 80% artıraraq, 77943 mln tkm-a çatmışdır. Çəm yüksək dövriyyəsinin 13,2%-i dəmiryol, 7,7%-i danış, 67,1%-i horu-komarı və 11,7%-i avtomobil naqliyyatı vəsaitləsi düşmənmişdir. Son 5 ildə naqliyyat sektorunda yükləyinə həcmi 1, 6 dəfə artırılmışdır. Həmin dövredə yüksək dövriyyəsinin həcmi 3, 5 dəfə artırılmışdır. Naqliyyatın bütün sahələrində 2007-ci ildə 999,0 milyon mənət aləvə dəyər yaradılmışdır. Ölkə iqtisadiyyatında naqliyyatın xüsusi çəkisi 60%. Təşkil etmişdir. Naqliyyat sektorunda çalışanların sayı 93,2 min nəfər çatmışdır. Ölkənin alıcılığı siyasi-coğrafi mövqeyi Azərbaycanın ərazisində naqliyyatın bütün növlərinin mövcud olması ilə xarakterizə edilir. Respublikada güclü infrastruktura malik Dəmiryolu, avtomobil, şəhər səmərinin naqliyyatı, eləcə də danış, neft və ya qaz horu-komarı, havaya naqliyyatlı flotu yaradılmışdır. Dəmir yollarının istismar uzunluğu 2122 km, onlardan 815 km ixtiyadlıdır. 1270 km yol elektrifikasişdirilmişdir. Ümumi istifadədə olan naqliyyat yollarının uzunluğu 18823 km, onlardan 11 km-i sement-beton, 6926 km-i asfalt-beton. 8467 km-i çinqil.

3224 km-i isə qara örtülü yollar təşkil edir. Azərbaycan Dövlət Xəzər Gamçılyiha məxsus təcarət donanmasında ümumi dedektiv təqəci 436 min ton olun 75 gəmi istifadə edilir, onlardan bir hissəsi Xəzət donanmasından kənara qızılırmışlı limanlarında işləyir. Daşınuların əsasını neft və neft məhsulları təşkil edir. Aktau-Alşeron-Bakı, Türkmenbəyli-Bakı, Okəren-Bakı-Abşeron, Türkmenbəyli-Okəren-İran limanlarında inşayırlar. Eləcə də Dəmiryolu və qəzənlər, Bakı-Aktau, məsrlərlərlə ilə həyata keçirilir. Azərbaycana məxsus dövlət və özəl aviaşirkətlərin TU-154, TU-134, Il-76, Aerofus və Boeing tərəfindən təqəci əsasında uçuşları yemə yetən.

Naqliyyat sektoru sənaye, daxili və xarici ticarət, turizm və umumiyatlı işlədiyiyyat və şəhər üçün mühüm əhəmiyyətli kənd edir. Belə ki, sənaye məhsullarının istehsalı üçün xəmənlər və digər maddələrinin sənaye obyektlərinə sahər məhsulun istehlakçıya sənəcəni şəkildə cətdirilməsi üçün naqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi vacibdir.

2008-ci il dövlət büdcəsi layihəsində yanın gələcəkdə naqliyyat sektorunun inkişafının prioritetləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- mili iqtisadiyyatın infrastrukturunu olan naqliyyatın öncəli inkişafı;
- yol-kommunikasiya kompleksinin müstəslif naqliyyat məhsullarının barəhərəpli və ardıl inkişafı;
- təsərrüfatlılararası amitsa məbadiləvər gerçəkləşdirən yüksək naqliyyatın və şəhəlinin əsas məsələlərləndən birini təqəci əsas sənəcən naqliyyatının barəhərəpli inkişafı;

ölkə ərazisində həyata keçirilən və tranzit dəhliz yollarının, eləcə də əsəkərin regionalarası, şəhər və rayondaxili rayon naqliyyat infrastrukturunun barəhərəpli inkişafı;

Azərbaycan ərazisindən keçən naqliyyat-kommunikasiya tələklərim və əsas naqliyyat vəsaitlərinin dünya standartlarına uyğun modernizələnilməsi və müasirləşdirilməsi əsasında mili naqliyyat-yol sisteminin dünya kommunikasiya məkanının surəti integrasiyası;

Xəzət regionlarında istehsal olunan karbohidrogenların dunya bazarlarına cətdirilməsi zamanı enerjideyiciliklərin həyənatlı və tranzit mödəl edilməsindən Azərbaycanın tələdüdə aparıcı mənşəyinin saxlanılması və gücləndirilməsi;

Azərbaycanda həyənatlı naqliyyat sisteminin gücləndirilməsi zamanı TRACECA, Şimal-Çənub, GİNOGEYT Proqramlarının öncəli həyata keçirilməsi;

Azərbaycanda hasil olunan neft və qazın ixrac məntəqələrinin geniş diversifikasiyası və digər Xəzəryənin istehsal oləkəsi iştirakçı ilə vəm transeregional enerji dəhlizlərinin yaradılması və bürə inkişafı;

Azərbaycanın naqliyyat sisteminin gələcəkdə inşasında Avropa-Qəfqaz-Asiya TRACECA həyənatlı dəhlizlərinin, Şimali Avropa-Rusiya-Xəzət dəmirzəsi-Azərbaycan-Çənə-Çənə-Kürəçi-Hindistan məsrlərinin əsası daşıan Şimal Çənub həyənatlı dəhlizlərinin, eləcə də transkontinentallı ixrac enerji dəhlizlərinin öncəli inkişafı durur. Avropa-Qəfqaz-Dəmiryol naqliyyat dəhlizləndən naqliyyatlı flotu yaradımdan genişləndirilən Həmən dəhlizlər Azərbaycan fəsasında 2000-ci ildə 29091 min ton yüksək inşasında, 2007-ci ildə 47914 min tonu çatmışdır.

BİY-yu trasi üzər - ümumi uzunluğu 27 min km olan TAE (Trans-Asiya-Avropa) optik kabel şəbəkələri keçəcəkdir.

Perspektivdə avtomobil, aviasiya, telekommunikasiya naqliyyat koridorları Avropanın vahid bazar nükanına daxil olacaq Avropa-Qafqaz-Asiya naqliyyat kordonunun yaradılmasına Suezç və Panama kanalları kimi dünya səviyyəli layihələri ilə müqayisə etmək olar. [320, 2001. №1, s. 6-7]

6.3. Azərbaycanda naqliyyat kompleksinin inkişafı.

Əniznam ki, bütövlükde, galəcəkdə energetika sektorundan sonra naqliyyat sektorunun bölgədən ən ənənəvi istifadəçilərdən biri olacaqdır

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan Respublikasında SSRİ-nin vahid naqliyyat sisteminin tərkib hissəsi kimi naqliyyat kompleksi müsəyyən inkişaf mərhələsi keçmişdir. İlkədəna naqliyyat sisteminin bütün müəssii növləri formallaşmış və inkişaf etmişdir. Bu sistemdə dəmiryolu, dəniz, avtomobil, boru-kamər naqliyyat aparcı rol oynayır. Elektrik enerjisi istehsalının ilkədəna surətli inkişafı nüticəsində respublikanın bütün ərazisini əhatə edən vahid elektron naqliyyat sistemi inkişaf etmişdir.

1990-ci ildə Azərbaycan SSRİ naqliyyat sisteminin ümumi yüksək dövriyyəsi 277,7 mln ton/km təşkil edirdi. Naqliyyat sektorunda ümumi yüksək dövriyyəsinin 29%-i dəmiryol, 7%-i dəniz, 55%-i avtomobil və 10%-i neft və neft məhsulları daşıyan boru-kamər naqliyyatının payına düşürdü. SSRİ dağılımdan sonra iqtisadiyyatın digər sahələrin kimi naqliyyat sektorunda da ciddi böhran özünü göstərməmişdir. Belə ki, 1990-1994-cü illər ərzində naqliyyat sektorunda ümumi yüksək dövriyyəsi 6 dəfə azalmışdır. Milli naqliyyat sisteminə vəziyyəti yalnız 1995-ci ildən sabitləşməyə başlamışdır. 2000-ci ildən etibarən isə bu sektorda canlanma və inkişaf özünü göstərir. 2006-ci ildə Azərbaycanın naqliyyat sektorunda yüksək dövriyyəsi 1995-ci ilə nisbətən 6 dəfə artaraq, 43294 mln ton/km təşkil etmişdir. 2007-ci ildə isə yüksək dövriyyəsi dəla 80% artaraq, 77943 mln t/km-a çatmışdır. Cəmi yüksək dövriyyəsinin 13,2%-i dəmiryol, 7,7%-i dəniz, 67,1%-i boru kaməri və 11, 7%-i avtomobil naqliyyatı vəsiatlılığındadır. Son 5 ildə naqliyyat sektorunda yüksəkdaşlığı həcmi 1 dəfə artmışdır. Hamın dövriyyə yüksək dövriyyəsinin həcmi 3, 5 dəfə artmışdır. Naqliyyatın bütün sahələrində 2007-ci ildə 999,0 milyon manat əlavə dəyər yaradılmışdır. Ölkə iqtisadiyyatında naqliyyatın xüsusi çəkisi 60% təşkil etmişdir. Naqliyyat sektorundakı işləmlərin sayı 93 2 min nəsəfər çatmışdır. Ölkənin alıcıları siyasi-coğrafi mövqeyi Azərbaycanın ərazisində naqliyyatın bütün növlərinin mövcud olması ilə xarakterizə edilir. Respublikada güclü infrastrukturə malik Dəmiryolu, avtomobil, şəhər səməni naqliyyatı, eləcə də dəniz, neft və qaz boru kaməri, havा naqliyyatı fealiyyət göstərir. Dəmir yollarının istifadə uzunluğu 2122 km, onlardan 815 km ixtiyarlıdır, 1270 km yol elektrifikasiyalıdır. Ümumi istifadədə olan naqliyyat yollarının uzunluğu 18823 km, onlardan 11 km-i cement-beton, 6926 km-i asfalt-beton, 8467 km-i çəngıl.

3224 km-i isə qara örtükü yollar təşkil edir. Azərbaycan Dövlət Xəzər Gəmiçiliyinə məxsus ticarət donanmasında ümumi dedektivi (güçü) 436 min ton olan 75 gəmi istismar edilir, onlardan bir hissəsi Xəzər dənizindən kənarə qızılıtan tankerlərdir. Aktau-Abşeron-Bakı, Türkmanbaşı-Həzi, Okərem-Bakı-Abşeron, Türkmanbaşı-Okərem-İran limanlarında məşhurları, eləcə də Damıryolu vagonları, avtomobilər və səmənlər, daşıyan gəmilerlərlə Türkmanbaşı-Bakı, Bakı-Aktau, məsrlərlə ilə həyata keçirilən Azərbaycana məxsus devlet və ərazilər, Avropa, Asiya, Yaxın Şərqi əlkələrinə, eləcə də dölkə daxilində hava limanları arasındakı uçaşları yerinə yetirir.

Naqliyyat sektorunun sanaye, daxili və xarici ticarət, turizm və ümumiyyətlər iqtisadiyyat və əhalinin mühüm əhəmiyyət kəsib edir. Belə ki, sonnay məhsulların istehsalçılarının üçün xammal və digər maddələrin sanaye obyektlərinə və həzir məhsullar istehlakçıya səmənlər şəkildə çatdırılması üçün naqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi vacibdir.

2008-ci il dövlət bütçəsi layihəsində yaxın galəcəkdə naqliyyat sektorunun inkişafının prioritetini aşağıdakı kimi müsəyyən edilmişdir:

- mili iqtisadiyyatın infrastrukturunu ilən naqliyyatın öncül inkişafı;
- yol-kommunikasiya kompleksinin müxtəlif naqliyyat növlərinin bərabərşövliyi və ardıcı inkişaf;
- əsərəttiflərlərə əmək məbadiləsinə gerçəkləşdirən yüksəkliyi naqliyyatının və əhalinin əsas sosial tələbatlarından bürün təmin edən səmənlər naqliyyatının barədə inkişafı;
- ələka ərazisində byenəlxalq və tranzit dəhlizlərinin, eləcə də əlkənin regionalarası, şəhər və rayondaxili rayon naqliyyat infrastrukturunun bərabərşövli inkişafı;

- Azərbaycan ərazisindən keçən naqliyyat-kommunikasiya trafikinin və əsasna naqliyyat vəsiatörünün dönya standartlarına uyğun modernləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi əsasında mili naqliyyat-yol sisteminin dönya kommunikasiya məkanının sərüdü integrasiyası.

- Xəzər regionlarında istehsal olunan karbohidrogenlərin dönya bazarlarında çatdırılması zamanı enerjidişqiyicilərin beynəlxalq və tranzit mövqelərindən istifadəsindən Azərbaycanın tutduğu apartet mövqeyinin saxlanılması və gücləndirilməsi;

- Azərbaycanda beynəlxalq naqliyyat sisteminin gücləndirilməsi zamanı TRACECA, Əsimal-Çənub, GNOGE-YET Proqramlarının öncül həyata keçiriləsi.

Azərbaycanda hasil olunan neft və qazın ixrac məşrүətlərinin geniş diversifikasiyası və digər Xəzərənən istehsalçı əlkələrin əsərətli işbirliyi ilə yeni transregional enerji dəhlizlərinin yaradılmasına və bürüg inkişafı.

Azərbaycanın naqliyyat sisteminin galəcək inkişafının markazında Avropa-Qafqaz-Asiya TRACECA beynəlxalq dəhlizinin, Şimal Avropa-Rusiya-Xəzər dənizi-Azərbaycan-Gran-Gran körəkzi-Hindistən məşrүətinə ətəsi edən Əsimal-Çənub beynəlxalq dəhlizinin, eləcə də transkontinental ixrac enerji dəhlizlərinin öncül inkişafı durur. Avropa-Qafqaz-Dəmiryol naqliyyat dəhlizində naqliyyatın fəaliyyəti dənəndən genişlənir. Hamın dəhlizlərin Azərbaycan hissəsində 2000-ci ildə 29091 min ton yüksək dənəndənmişdir. 2007-ci ildə 47939 min tonu çatmışdır.

Damiryalı nəqliyyatı. Nellər kanayesinin surəti inkişafı və kapitalist münasibətlərinin genişlənməsi başlaması Azərbaycanda həls XIX əsrin ikinci yarısında külək və ya daşın qəhiliyəystən malik olan damiryalı nəqliyyatının yaradılmasına surətindəndir. 20-30 ilə əlaqədə damiryalı 1878-1880-ci illədə

Azərbaycanda uzuurlu 20 km olan ilk damiryolu 1878-1880-cı illarda inşa edilmişdir. Bu Bakı-Sabunçu və Suraxanı qəsəbatları arasında inşa edilmişdir. 1883-cü ildə Bakı-Thilim magistral damiryolu (500 km) işləşməye başlamışdır. Azərbaycanın ən uzun Avropanın qərbi hissəsində inşası tamam olmuşdur. 1890-cı ildə damiryolu Bakını Dərbənd ilə (211 km) birləşdirmişdir ki, bu da digər əlkələrlə işgaldən sonra əsas təşkilat edilmişdir. 1900-ci ildən sonra əsas təşkilatın yaradılmışdır. Sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra məvəcud dəmir yolları barpa edilib, yenidən qurulub, yeni xəttlər çəkilişinə bağlanıb. SSRİ-də ilk dəfə 1926-ci ilda fikri Sabunçuluqda əsasdaşlıqlı 20 km olan elektrifikasiyalı damiryolu işləşməyə başlıdı. 1941-1945-ci illərdə Bakı-Culfa damiryolunun (628 km) inşası başa çatmışdır. Bu yol Azərbaycan Naxçıvan Muxtar Respublikası və İranla birləşdirilmişdir. Bündən başqa bir neçə damiryolu qurulmuşdır.

1990-ci ildə magistral damır yollarının uzunluğu 2.12 min km olm知道自己
du, bu da 1913-cü ildəkündən 2.5, 1940-ci ildəkündən isə 1.6 dəfə çox idi. Damır
yollarının yardımçı çoxu elektrikləşdirilmişdir.

SSRI dağılımdan sonra Azerbaycan damıtryolunun çönlükleri asas vaqon törünü zavallının və etibatlı hüssələri buraxan inmüsəslərin Rusiyada yerləşməsi ucbanından daha da artmışdır. Ayn-ayrı sahələrdə vəziyyət bir sıra tabii hadisələrlə da aqılaşdırıldı.

1988-ci ilde Ermanistan Azerbaycanla müharibəye başladıqdan sonra Naxçıvanın gedən damıröyülə sahəsə bağlanmışdır. 1994-cü ilde Rusiya Çeçen döyuşlalarına səlahiyyətinin qarşısını alıma bəhanəsi ilə sarhadı bağlamışdır. Bu işa Əsim Əliyevatında yüksək döyuşyeyini sərhədindən keçmişdir. Çənub istiqamətində da varlığından qədar yaxşı deyildi. Belə ki, 1990-ci ildə qədar Azerbaycanın müllənnin Avropanın İranın dağlılığından yolunda müüm yükümlülük-bəslətmə məntəqəsi sayılırdı. Ülkələr hər olksa damıröyülə vəsiatılı bir çox ölkələrində (Almaniyadan, Rumuniyadan, MDB ölkələrindən) gedirdi. İranın hər gün müvafiq olaraq 250-ya qədər saqən yolo salırımdı. Azerbaycan Culfa stansiyasından yüksəklinə daşınması üçün gündə 60 nundan 130 min dollaradək qazanc götürürdü.

1992-1994-cü illarda baş veren dönen iqtisadi böhran Dağlıçay yolunun naqılışının ismi da iflic vaziyetin salmışdır. Belki ki, 1990-1994-cü illar arasında Dağlıçay ile yük dövriyyəsi 80. 3 min ton/km-dən 13.0 min ton/km-də qədər azalmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında xüsus ilə olan dövlət damıryolu son illar özünum inkişaf dövrünü yaşayır. Bu sahədə aparılan İslahatlar nticəsində damıryolu ilə daşınan yüklerin həcmi artmış, samarümlər göstərilən idmətin səviyyəsi xeyli yaxşılaşmışdır. Müstəqillikdən sonra damıryolunun inkişaf strategiyası hazırlanıb. İlkincisi məhsuladə zərərliliklə idarəetmə sistemi ləğv olundu, ya yerində cixış strukturları yaradıldı. Lokomotivlərin və müxtəlif təməyülü vagonların əsaslı tamın texnologiyası Azərbaycanda ilk dəfə olaraq hazırlanıb və təcrübəyə təlib edildi. Nticədə damıryolu ilə yük daşımalarının həcmi 1995-2007-ci illarda 4 dəfə artmışdır. Azərbaycanın özünüməndigə olmasına əsaslı cəgərlər vəziyyətinə görə valyuta qazanmaq imkanları var. Astara

stansiyasından İran arazisine uzunluğu 5 kilometreden eks olmayan demiryolu nüfus ile ham külli mevzilerde ulaşmak目的 ile inşa edilmiş, hem iqtisadi inkişafa fəsir gələrər

Azərbaycan təsərəf nəşri qaz kəmərlərinin keçdiyi tranzit olka deyil. Olkomuz, həmçinin dünyanın müstəqil regionlarının hərbiyyətini təciət yollarının kostisidəy mühüm strateji məsələyə malikdir. Bu səbəbdən onun qəbululaylılıqlarından biri olan Avropa-Qafqaz-Asiya (TRACECA) nəqliyyat daňhazının yaradılmasıdır. Azərbaycan xüsusi rəqət oynamışdır. Daňhazın istifadəyə verilməsi hər-birləşməndən uzaqda yerləşən müstəqil olkalara təciət şəhərlərinə gələndirilməyə böyük imkanlar yaratmış. Azərbaycan isə regionun on həyək tranzit olkasına qəvvimlidir. Həmin mövqeyin möhkəmənləndirilməsində artıq reallaşmaya başlayıla İtali - İhlişli Qars daňməryolu böyük əhəmiyyətli məsələdir. Bakı - İbilişli-Qars daňməryolu xanı üzərə beynəlxalq layihənin həyata keçirilməsi və Buzfir bölgəsindən daňməryol tunelinin inşası Trans-Avropa və Trans-Asiya daňməryol şəhərlərinin birləşdirilməsinə, yəni sərnişinlərin birbəri arasında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arazilərinəndən keçməklə Avropa və Asiyaya qidalırılmasının təmin etmək yaxşı, region olkalalarının tranzit potensialının artırmasına, Avropanın integrasiya proseslərinin sürətləndirilməsinə, Avropanın qonşuluq siyasiyyətindən əsaslılığın dəhər da inkişafına, habelə olkomuzun xərçən işləşdiyi olşaglıqların genişləndirilməsinə yardım edir. Layihənin həyata keçirilməsi, həm də işqasıdan sonarlılıq, vəzifə və vaxt təzəviyi, təhlükəsizlik və etibarlılıq baxımından həyək əhəmiyyətli kəsb edir. Galəcəkdə Avropa və Asiya olkalarının massiv yüksəkliklərinin daňməryolu salırdılmışdır, cənub-zəməndən hər iki istiqamətdə intermodal və konteyner daşımalarının təzəviyi artırılacaq.

"Donur İpek Yolu" adı da bilinir. Avropanın Çin kadar bireysel alaşımının etmekte imkan verecek Baki-Philisi-Qars damuryoluunun 150 düşmesi ile hem Ermanistanın Azarbaycan'a harbi tozcasını ile başlı 1993'te İldı Türkiye ile Orta Asya arasında kassisim damuryolu ve dünden hâlde olmuştu.

2007-ci il Noyabrın 21-də Gürçüstanın Tıbet-Qarso rayonunda - Mərabda stansiyasında Həkili-Qarso Qası dəmətyoluğunun Gürçüstan həssasının tərəflinə qoyulmasına həsr olunmuş marşadımda Azərbaycan Respublikasının Prezidentini İlham Əliyev deməsdir. "Bü yoluñ nikimisi bətan bolşa üçün dunya üçün çoq böyük şəhəməyt kəsh edir və inan amminci ki Həkili-Qarso Qası dəmətyoluñ 150 fənmişası bölgaya dala da qox təhlükəsizlik, dala da çox imadaklıq gətirənlik və inançlılıqlardan istifadə edən olkalar, səhbiat ki, regional əməkdaşlıq hərçimindən da bir-birincə yaxın olaqlar". Men həsən edirimi ki, bu lyuqılı bolşada noqşışatlılıq təhlükəsizliyi və də məhsət təsirini göstərəcəkdir. Bu gün enerji məsalələrinin onadan cixması natiqasında dəha çox enəni təhlükəsizliyi haqqında danışılır. Ancət noqşışatlılıq təhlükəsizliyi ondan da əhəmiyyətli dəsirəm. "Bü yoluñ yaradılması ilə noqşışatlılıq təhlükəsizliyi müasirlişinə öz töhfəsimi verməm".

Damiriyolu nağlıyayı infrastrukturunu güçlendirilmesi ve harpsi için yeni okomotiflerin, manevrî teplovozlarının ve onların ehtiyyat hisselerinin alınmasıyla tarihi sahalarında sahilbörkümü işlenmesine ve körpünün yeniden kurulmasına 2008-ci yılın dördüncü budcasından 15,3 milyon manat həcmində övlad osası vasaiti ayrılmışdır.

**Azərbaycan Respublikasında naqliyyat-yol kompleksində daxil olan qurumların
əsas iqtisadi-maliyyə göstəricilərinin proqnozu
(2002-2015-ci illar)**

Göstəricidər, regionalda nüfus (min nəfər)	2002	2006	2007	2010	2011	2014	2015
1. Yükləməsi (min ton)							
Cəmi	82612	109033	114033,5	130213,1	136868,7	160342	169358,9
Dənizyolu	17464	21000	22000	24484,4	25635,7	29679	31281,7
dəniz	11381	16600	17000	20515,7	21931,3	26992,4	29016,8
avtovayla	31	33	33,5	35,1	35,8	38,2	39,1
avtomobıl	53736	72000	75000	85177,9	89266,4	103632,4	109021,3
2. Yük dövriyyəsi (min ton-km)							
Cəmi	18675	23840,7	24990,6	28087,7	30745,6	38133,6	41108,2
Dənizyolu	6880	8186,7	8576,6	9366,5	9799,5	11290,3	11843,5
dəniz	6077	8000	8440	9919,7	10528	12869,7	13968,4
avtovayla	84	94	99	115,1	121,5	143,1	152,4
avtomobıl	5534	7560	7875	9369,1	10796,6	13729,7	15143,9
3. Səmərə dərəcəsi (min nüfər)							
Cəmi	773346	835996,6	852887,5	915531,8	947834,5	1061839,1	1103269,3
Dənizyolu	4442	5400	5670	6600	7043,2	8563,9	9154,8
dəniz	14	16,6	17,5	19,1	19,7	21,9	22,7
avtovayla	732	1030	1100	1341,5	1435,4	1771,5	1902,6
avtomobıl	76818	829550	846100	907571,2	939336,2	105148,8	1092489,6
4. Səmərə dərəcəsi (min ton-km)							
Cəmi	11077	12046,5	12346,8	13485	14025,3	15765,2	16872,9
Dənizyolu	584	730	730	912,3	968	1167	1282,9
dəniz	6	6,5	6,8	7,4	7,7	8,3	8,6
avtovayla	884	900	950	1118,4	1186,6	1424,6	1515,8
avtomobıl	9603	10410	10620	11446,9	11863	13165,3	13665,6
5. Avroopa-Qazax -Asiya naqliyyat dəlhəndən yüksək dərəcəsi (min ton)							
Cəmi	36321,7	49124,6	53059,6	66916,9	72706,8	94150,7	103043,8
Dənizyolu	16586,9	19620,8	20551,1	23233,9	24325,9	28186,8	29737
dəniz	3841,1	13500	15000	20699,7	23121,6	23310,3	36219,8
avtovayla	1,9	3,8	4,5	7,5	8,9	14,9	17,7
avtomobıl	10691,8	16000	17500	22975,8	25250,4	33638,7	37069,8
6. Avroopa-Qazax -Asiya naqliyyat dəlhəndən səmərə dərəcəsi (min ton)							
Cəmi	154617,4	161880	164987	173357,9	177364,8	191503,2	197152,3
Dənizyolu	3884	4900	5500	7837,9	8856,8	12824,7	14530,6
dəniz	10,6	15	17	33,9	26,9	38,8	43,9

İstatistik	44,8	85	70	87,4	95 %	125,9	131,8
avtomobıl	150673	156703	155501	163402	114385	178516	182444
Avroopa-Qazax -Asiya naqliyyat dəlhəndən yüksək səmərə dərəcəsi (min ton)							
Cəmi	16357,1	24401	27101	37301	41571	57818,7	64654,2
Dənizyolu	5980,5	11601	12401	17255,5	19152,1	25121,9	28991,1
dəniz	8456,6	12601	22420,1	31466,5	35653,4		

Göründüyü kimi yaxın perspektivdə naqliyyat sistemi əsrlərdə sıçrayışlı şəkildə inkişaf edəcək və Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyatı integrasiyasını daha da sürətləndirəcəkdir.

Dəniz naqliyyatı. Su naqliyyatı öz əcəlulguna görə həmişə böyük üstünlüyə malikdir. Azərbaycanın Volqaböyü, İran, Mərkəzi Asiya ölkələri ilə naqliyyat alaqlarlarında Xəzər dənizi təxəş mühüm rol oynamışdır. 19-cu asının ikinci yarısından başlayaraq Abşeron yarımadasında nə sanayesinin surəti inkişaf bu naqliyyat növünün əhəmiyyətini hədsiz dərəcədə artırımdır. 1913-cü ildə Xəzər dənizi ilə 6,6 mlrd ton yük dövriyyəsi itiyata keçirilmişdi ki, bunun da 80%-ə qədəri nəfər mahsulları id. Tarixi məlumatlar göstərir ki, o zamanlı dəniz donanması kiçik gəmilərdən ibarət idi. Bakı-Beynəlxalq Dəniz Ticarəti limanının əsası 1902-ci ildə qoyulmuşdur.

Sovet hakimiyətinə ilənəndən dəniz naqliyyatı tamamilə yenidən qurulmuşdur. 1937-ci ildə müasir Bakı limanının hərincə hissəsi işlədilmişdir. Xəzər hövzəsi SSRİ-nin ən mühüm naqliyyat arteriyalarından biri kimi 1956-ci ilə qədər ölkə dənizləri arasında yüksək dövriyyəsinə görə hərincə yeniləndir. 1962-ci ildə 152 sahlinnəs Bakı-Krasnovodsk və 80-ci illarda istifadəyə verilmiş Bakı-Bektaş bərəxatları dəniz yük daşıymalarında mühüm yer tuturdı. 1990-ci ildə dəniz naqliyyatı işlə 17,8 mlrd ton yük daşılmışdır. Ümumi 65%-ə hərəkətlər işlədilmişdir. Müştəqilik ilə etdiyindən sonrakı illərdə hətta naqliyyat sahələrində olduğu kimi naqliyyat sektorunda ciddi sarsıntılar maruz qaldı. 1990-1994-cü illər arzında dəniz naqliyyatı işlə 17,8 mlrd tondan 6,6 mlrd tonna qədər azalmışdır. Ümumi siyasi-iqtisadi sabitliyin təmin olunması bu sahənin işləndə müşəxş 1995-2007-ci illər arzında bu sahada yüksək dövriyyəsi 2 dəfəyə qədər artırılmışdır. Xəzər hövzəsində gənclər salıb olan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin rəsmi yarımına təxəş 1858-ci il may ayının 21-siylə Məzit hu tarixdə Rusiya sənətinin fərməni ilə «Qaqızlar və Mərkəz» Sənədli Dənizçilik Camiyatı yaradılmışdır. Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi 1992-ci il qədər SSRİ Dəniz Donanması Nazirliyinin tərkibində 17 gəmisi idarəəsindən biri id. SSRİ dağıldıqdan sonra 15 Sovet Respublikalarından 7-si SSRİ dəniz donanmasına vitris oldu.

Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin strukturunu daxildir:

Dənənnamə:

Gəmi təmiri istehsalat birliyi: «Xəzərdənizgənəntomur»;

Texniki xidmət və təmir bazası;

Dəniz yollarının hövzə idarəciliyi «Xəzərdənizyol»; «Xəzərdənizlayihə» elmi-tədqiqat institutu, İnformasiya hesablaşma mərkəzi:

Ticarət, təchizat və agentlik təşkilatları və s.

Nəqliyyat donanmasına 71 nəqliyyat gəmisiindən və 1 adəd sudasıyan gəmidən ibarətdir. Bunkardan 36-sı maye yük daşıyan gəmilər-tankerlərdir, 7 adədi gəmihərəklər, 2 adəti RO-RO tipli universal gəmi, 26 adədi quru yükdaşıyan gəmilər olmaqla cəmi 375 min tondur.

Nəqliyyat donanmasına 23 quru yükdaşıyan gəmisi Qara və Aralıq dənizlərində laym-carter məqsədilə əsasında kommersiya reysləri icra edir, qalan dənizlərdə laym-carter məqsədilə əsasında kommersiya reysləri icra edir, qalan gəmilər Xəzər hövzəsində istismar olunur. Gəmicişlik Xəzərdə Avropa-Qafqaz-Azərbaycan (TRAUECA) nəqliyyat dəhlizindən başlayıcı rol oynayır. Transaxəzər dəhlizindən yuxarıdan daşınması üçün hərəkət quraşdırılmışdır. Autovoximlər istiqamətdən yuxarıdan daşınması üçün hərəkət quraşdırılmışdır. Xəzər Dəniz Gəmicişliyinin tankerlərinən Xəzərdənizyol şirkəti tərəfindən icra edilir.

Avrasiya dəhlizi Cinni Lyantyançın limanından başlayaraq Avstriyinin paytaxtı Vene şəhərindən keçirir. Bu təxminən 11-12 min km məsafədir. Yüklər müxtəlif nov nəqliyyat vasitələri ilə fərqli qanunverciliklərə, gəmürük və sərhəd prosedurlarına malik olan bir çox ölkələrdən keçimləşmələr daşınır. Avrasiya dəhlizi Xəzər Dəniz Gəmicişliyinin üçün Xəzərdəniz yaxşı bazasıdır.

Dənizmalar Xəzər Dəniz Gəmicişliyinin tankerləri ilə Aksau-Abşeron, Alaca-Abşeron, Alaca-Bakı, Okarem-Abşeron, Okarem-Bakı, Aksau-Bakı və Türkmenbaşı-Bakı məsulliyətləri üzərində icra edilir.

Tankerlərin yüksəklik-böşülməsini sürətləndirmək məqsədi ilə Sənəqalda nəst terminali istismara venilmişdir. Gəmicişliyin nəzərdində faaliyyəti göstərən «Xəzərdənizyol» idarətinin əsası 1928-ci qoyulub. Yaradılmışının əsas sabobi isə limanların tikilməsi, hövzədə yük axınlarının artması ilə əlaqadardır olaraq tulumlu və suya etmərə dərəcəsi boyuq olan mevcud gəmilərin təkonstruksiyası zərurəti idi.

«Xəzərdənizyol» dibdənənlədirmə işlərini, gəmicişliyin təhlükəsizliyindən ötrü nəviqasiyaya vasitələrinin qeydləşməsi və onlara xidmətin göstərilməsini, yeni dəniz yollarının, kəməllərinin salınmasına, yeni ərazilərin yuyulmasına və başqa bu kimi işlərlə həyata keçirir.

Bütün keçmiş illər ərzində «Xəzərdənizyol» idarəsi Xəzər dənizinin bütün limanlarında dibdənənlədirmə işləri aparılmışdır.

Bakı Dəniz Ticarət Limanı. Azərbaycan Respublikası dövləti müstəqilliyini qazandırdıdan sonra 1992-ci ilda yanvar ayının 1-dən etibarən Bakı Dəniz Ticarət Limanı Xəzər Dəniz Gəmicişliyinin strukturundan çıxaraq müstəqil müssisə olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 28 noyabr tarixli 407 sayılı qərar ilə Həki Beynəlxalq Dəniz Ticarəti Limanının nizamnaməsi təsdiq edilmişdir. Bu nizamnaməyə əsasən liman, həlqəsi şəxs olaraq tam tosərəfəs hesablı və təzini müaliyyətləndürmə prinsiplərinə əsasında faaliyyət göstərir.

Liman il boyu günün 24 saatı ərzində fasiləsiz iş cədvəli əsasında işləyir. Liman 5 terminaldan ibarətdir.

1 əsas yük terminalı,

2. konteyner terminalı,
3. bərə terminalı,
4. diübandi nəst terminalı,
5. səmərin terminalı.

Qazax yüksək terminalı ümumi uzunluğu 858 m-ə bərabər olan 7 korpiyədən ibarətdir. Bu korpiyələrdən biri xüsusi olaraq «RO-RO» tipli gəmlərin qabulu üçün nəzərdə tutulub. Korpüldə suyun dərinliyi 7 metrə bərabərdir. Texniki bazasında yüksək qədərliyiyət 5 tondan 40 tona kiçüklənən 16 portallı kranları, 1-5 tondan 10 tona kiçüklənən 10 portallı kranları, 100 adəd roltreylərlə və «Sisus» markalı dərtli traktorlar vardır.

Terminalın Dənizyolu xələtinin uzunluğu 8 km-dən Manevi işləri üçün 4 adəd təplovozu, lokomotiv briqadası, deposu Dənizyolu və avtomobilin tərəfləri vardır.

Konteyner terminalı ildə 15000 adəd konteyner qabul etmək gücündədir.

Bərə terminalı hər birinin uzunluğu 87 metrə bərabər olan 2 qoldötürə körpüyə malikdir. Körpülərin yanında suyun dərinliyi 8-10 metrə bərabərdir. Bərə hər reys üçün 28 vagon və ya 45 trecleyr yüksək mənzili, 202 nətol səmərin və 50 adəd minik mənzili gotura həllər. Terminal ildə 8 milyon ton yüksək mənzili malikdir.

Nel terminalı ümumi uzunluğu 582 metr olan 4 körpüyə malikdir. Onlardan ikisi istismardır. Eyni zamanda 5000 tondan 12000 tona qədər ağırlıqlı 4 tankerə xidmət göstərilə bilər. Körpülərin yanında suyun dərinliyi 9-16 metrdir. Nel terminalı ildə 10 milyon ton yüksək mənzili gotura mənzili malikdir.

Səmərin terminalında uzunluğu 130 metr olan korpu vardır. Terminalda gəzinti gəmiləri Bakı şəhəri və şəhərinin qəsəbələrinə aid olur. Bakı Dəniz Limanın hançirin İsmət Dönənuşu bəsiyyət göstərir. Dönənuşluşa 20 gün dəxtildir.

Xəzər dənizində beynəlxalq daşınmalının xüsusi xəm nəticinə tənziz nəqliyin kaskin sürətdə artırılması, digər Xəzərdəniz dövlətlərin regionda aparılan rəqabətliyinin sıartlaşdırılması şəraitində Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmicişliyinin hövzədə, xüsusi şəhər-Qərbi dəhlizdən nefi yüklərinin aparcı daşıyıcı mövcəvənin saxlanması və gücləndirilməsi ulkeinə dəniz nəqliyyatının əsas vasitələrinin təsəkküdüdir.

Bu vasitələr nail olmaq məqsədilə 2008-2011-ci illərdə Gəmicişliyin ticarət donanmasının yeniləşdirilməsi və modernləşdirilməsi, xüsusiən nefi yükləri daşınan tankerlərin və bərə gəmisi vəzənləşdirilməsi və ümumi yüksəkşəhər qədərliyinin artırılması nəzərdə tutulur.

Proqnozlaşdırılan dövrdə Xəzər dənizinin Abşeron akvatoriyasında liman infrastrukturunun yenidənqurulması, yeni limanların, nəst terminallarının inşası Bakı liman rayonunun regionda nefi və digər xərəc yüklərinin artırılması, inşurulması və sonrakı istehsal üçün toplamlar, İsləmliyəni ətraf məskəni qovşaqça çevriləməsinə imkan yaradıcaqdır.

Automobil sahəsi. Azərbaycanda avtomobil nəqliyyatının tarixi 20-ci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. 1911-ci ildə Azərbaycanda cəmi 36 adət avtomobil olmuşdur. Hərbi örtükli yolların uzunluğu isə cəmi 210 km idi. 1918-ci ildə qədər

Çar Rusyasının tərkib hissəsində olan Azərbaycanın inkişafına uyğun yol quruluşu və yol təsərrüfatı inkişaf etdirilirdi. Bu dövrdə yol təsərrüfatının inkişafı əsasən quberniyaların daxili ərazilərində aparılmışdır.

1918-ci ildə doğru avtomasından sayı artsa da, yol texnikası çox az artmışdır. Avtomobil yollarının tikinti hazırlığı yaradılmış, ona maşın və mexanizmlər yaradılmışdır. Antıq 10 adəd tırtılı traktor, 15 adəd yük maşını, 4 qreyyder, 12 vərdənə və mexanizm var idi.

1918-ci ildə Azərbaycanın ümumi avtomobil yollarının uzunluğu 3850 km-ə çatmışdır. Bir artım əsasən təbii yolların hesabına olmuşdur.

28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) yaradılması ilə əlaqədar Milli Şuranın tərkibində Yol, Poçt və Telegraf Nazirliyi təşkil edilmişdir. ADR-nin suqutundan sonra 1920-ci ildə Xalq Komisarları Sovetinin işlər idarətinə yəndən Şosse və Torpaq Yolları şöbəsi yaradılmışdır. 1-20-ci ildə həmçinin işlər idarətinə yəndən Şosse və Torpaq Yolları şöbəsi yaradılmışdır. 1924-cü ildə Şosse və Torpaq Yolları idarəsinə, 1928-ci ildə Şosse-Torpaq Yolları və Avtomobil Naqliyyatı Baş idarəsinə ("Azaibayqoñlaqlyyatl"). 1937-ci ildə yenidən Şosse Yolları şöbəsinə çevrilmişdir.

1920-1930-cu illərdə əsasən nəft sənayesində texnoloji və xüsusi məqsədlər üçün istifadə olunmuş avtomobil parkı yaranmağa başlamışdır.

1926-ci ildə respublika 896 adəd avtomobil olmuşdur ki, onlardan 275 adədi nümk, 518 adədi yüksək və 103 adədi istifadə olunmuş avtomobillər idi. Yük avtomobili ilərinin 400-dən bir qədər çoxu "Azneftin" sənəcəmində idi.

Avtomobil parkının artması şosse yollarının uzunluğunun artırmasına səbəb oldu. Hamisə dövrdə şosse yollarının uzunluğu 6500 km, o cümlədən 2300 km inşaq və respublika administrativ yollar təşkil edirdi.

Avtomobil daşınmasının inkişafında mövcud avtomobil yollarının varlığından mühüm rol oynayan Sabəkkənin yaxşılaşdırılması, genişləndirilməsi, örtüyün keyfiyyətinin yüksəldilməsi, şəhərlərdə və kənd yaşayış məntəqələrində yolların işləniləndirilməsi üzrə konkret tədbirlər həyata keçirilmə lazımdır.

Avtomobil və yol - vahid kompleksdir, burlar bir-birini qarşılıqlı əlaqədardır. Yollar insanların estetik və intellektual tələblərinə cavab vermelidir, onlarla "münasibət" dəliliyi ekoloji, hədiyi və axtarış təsiri malik olmalıdır. Ən başlıcası da odur ki, yollar yüklerin və adamların təz və təhlükəsiz manzıl haşına çatdırılması üçün yüksək keyfiyyəti olmalıdır.

Sovet hakimiyyəti illərində şosse yollarının çəkilişinə xüsusi diqqət verilmişdir. 1940-ci ildədən Bakı-Şamaxı, Bakı-Qusar, Lənkəran-Lənkəran, Yevlax-Gancı, Masallı-Lənkəran, Bakı-Salyan-Calilabad, Salyan-Qaziməmməd, Lənkəran-Astara şosse yolları çəkləlmədir. Bu yolların ümumi uzunluğu 2550 km-dən artıq idi. Həyül Vətən müharibəsi illərində Bakı-Astara, Cufşa-Şəhər, Uzuntala-Qazax-Qızılım körpü, Bakı-Şamaxı arasındaki 919 km uzunlığında olan yeni şosse yollarının yenidən qurulması işləri dəha də sur'ətində.

1985-ci ildə respublika 24,2 min km avtomobil yolu olmuşdur ki, bunun da 22,4 min km-i bərk ortüyü malik idi. Bərk örtülü yolların 9,3 min km-i asfalteton döşənmiş qara şosse olmuşdur. Halbuki, 1940-ci ildə respublikada çəmi 60 km bu cür yol var idi. 1940-ci ilə nisbatan 1985-ci ildə Azərbaycan SSR-də

avtomobil yollarının uzunluğu 2,2 dəfə, bərk örtülü yolların uzunluğu isə 7,5 dəfə artmışdır. Föyn zamanda hanın dövrdə respublikanın avtomobil naqliyyatında yüksək daşınması 29 mln tondan 437,2 mln tona çataraq 15 dəfə artmışdır.

Kəçmiş SSRİ-də naqliyyatda disproportionalitə yaranmışdır: üzən muddət avtomobil daşımalarının, yüksək və minik avtomobilin buraxılmasına nərim sərətlər yəl tikişimini və yol istismar xidmətlərinin inkişafının artımını qısqaqlamışdır. Bu yollarla qəzələrin sayının artırması nəticəsində böyük itkiklärə və sosial yola yorulmışdır.

Avtomobil naqliyyat sistemi da müstəqillik əldə edildikdən sonra ilk illərdə ciddi sarsıntılarla maruz qalmışdır. Bu naqliyyatın nüvə yüksək dövriyyəsi 1990-1994-cü illər arzında 153,1 mln. tondan 12,0 mln. tona qədər azalmışdır. Görülən radikal təhdirlər nəticəsində yüksək dövriyyəsi 1995-2007-ci illər arzında 5 dəfədən çox artmışdır. Avtomobil sektorunda yüksək dövriyyəsi çəmi yüksək dövriyyəsinə nisbatan 1995-ci ildə 6,3 % təşkil edirdi, bu nüshət 2006-ci ildə 11,9%-a qədər yüksəlmüşdür.

Azərbaycan ərazisindən keçən TRACICA və Şimal-Çənub beynəlxalq naqliyyat dəhlizlərinin avtomobil yol magistralları hərbiyi və yenidənqurulması investisiya layihələri, eləcə də ölkə regionlarının yol infrastrukturunu sağlamışdır. İşlən həvələ keçirilmişdir. Bunun nəticəsində 2006-ci ildə Dünya Bankı və Azərbaycan Hökumətinin birgə maliyyəşəfdirdi TRACICA dəhlizinin tərkibində Gəncə-Qazax avtomobil yolu yenidənqurulması layihəsi çərçivəsində Şəmkir-Qazax hissəsi yüksək təkinti işləri başa çatmış və beləliklə ümumi uzunluğu 94 km olan Gəncə-Qazax avtomobil yolu istifadəye verilmişdir. Dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına 57 km uzunlığında Quba-İspik-Xinalıq, 53 km uzunlığında Masallı-Yardımlı, 47 km uzunlığında Gəncə-Dəşkəstan-Xoşbulaq, 19 km uzunlığında Bilsəvər-İran İslami Respublikasının dövlət sərhədi avtomobil yolları yenidən quruluları istishan verilmişdir. Bundan başqa Bakı şəhərində iki çəkşəviyyəli yol qoşşağı və iki yərti piva keşidi məsə edilmişdir.

Yaxın 3 ildə (1908-1911-ci illər) aşağıdakı layihələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1 Küçəmir-Ucar, Ucar-Yevlax, Yevlax-Gianca, Gəncə-Qazax və Qazax-Gürçüstən sərhədi avtomobil yollarının yenidənqurulması.

2 Bakı-Quba-Rusiya dövlət sərhədi avtomobil yolu yenidənqurulması.

3 Çənub avtomobil yolu dəhlizinin tikintisi;

4 Yevlax-Zaqatala-Gürçüstən avtomobil yolumun hərbiyi və yenidənqurulması;

5 Bakı dairəvi yolu tikintisi.

6 Bakı şəhərində naqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün inşaatlı sahyyəli yol qoşşaqları, yəsili və yercisi piyada keşidləri və avtomobil yollarının tikintisi.

2006-2015-ci illər arzında 3578 km Respublikası əhatəyənləri, 5928 km vətənə əhatəyənləri avtomobil yollarının yenidən qurulması və əsaslı tamiri nəzərdə tutulmuşdur. 2006-2007-ci illərdən Bakı şəhərində naqliyyat təxəllüsünün aradan qalırılmışdır və şəhərinə gətirilən naqliyyat təxəllüsünün sahyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə şəhərin müstəlisliyi yol qoşşaqlarında yol tətbiqçilərinin (keşidlərin) və 13 piyada keşidlərinin tikintisi nəzərdə tutulmuş və bu işlər uğurla həyata keçiril-

Boru kamarı. Azərbaycanda neft-qaz tənayesinin sürəlli inkişafı borukamor naqliyyatının genişləndirilməsinə təkan vermişdir. Rusiyada ilk dəla mədəndənəkən nəfət kamarı 1888-ci ildə Balaxanıdan Bakının neftistirmə zavodları və gəmillerlər nəfər vurma köməkçiləri yerdən "Qara şəhər" rayonuna çəkilməydi. Kamaronın uzunluğu 12 km idi. Sonra ölkədə ilk magistral nəfət kamarı Bakıdan Batumuya çəkildi. 860 km uzunluğu olan bu kamardı Bakı neftistirmə zavodlarında istehsal olunan qaz-nefər-xərçəng varieti olkalara təxar olunmaq üçün nəql edildi. 1930-cu ildə bu kamardı qara qara nefət (xəm) nefət daşımaq üçün yenidən quruldu. 1930-cu ildə bu kamardı qara qara nefət (xəm) nefət daşımaq üçün yenidən quruldu. Kurboyunda nəfət istismarının genişləndirilməsi ilə başquaralar olaraq 1963-cü ildə Öli Bayramlından Bakıya 134 km uzunluğundan nəfət kamarı çəkildi. 1959-1960-ci illərdə 511 km uzunluğundan olan Qaradə-Qəşəfə kamarı çəkildi. Sonrakı illərdə bu kamardan respublikanın bir sıra rayonlarında qaz kamorları ayrıldı. Eyni zamanda qaz hasil edilən mədəndənəkən bir sıra Qarabaklı-Salyan, Kalmal-Öli Bayramlı, Sığzırm-Güdəş və Qaz kamorları çəkilməydi. Bütönləndən alava Bakı-Sümqayıt, Bakı-Şimal DRES arasında da qaz kamarı çəkilməydi. Magistral qaz kamorları ilə yanmış respublikanın şəhərlərində 2000 km-dən artıq qaz bolşudur. Kamorlar çəkilməydi ki, həmçinin 85 %-ni Bakı Sümqayıt şəhərlərinin payına düşür. Sonrakı Qızılızlı-Bakı nefət və Mozdək-Qərimanlından qaz kamarı işsa salınındı.

1990-1994-cü illərdə boru kamorları ilə yükləvəninqin həcmi 25.4 mln tonдан 15.8 mln ton qədər azalmışdır. 1995-ci ildən sonra boru kamorları ilə həyata keçirilən nefət kamorlarının həcmi avvaləcə sabitləşmiş, sonraları isə az olسا artnıça başlanğıcda. Lakin 2006-cı ildə Bakı-Thbilisi-Ceyhan kamorının işsa salınındı nəticəsində hamın naqliyyatı vəziyyətindən yüksək dövrüyyəsi sürətlə atılmışdır (2006-ci ildə 1539 mln ton-km və 15679 mln ton-cm). 2007-ci ildə isə 52305 mln ton-km qətindir.

Naqliyyat-yol sektorunda son illər hər bir beynəlxalq şəhəriyəti transmelli layihələr həyata keçirilmiş və naqliyyat kompleksinin xüsusi ilə karbohidrogenlərin dönya həzarlarına çatdırılması yollarının inkişafı üçün əsaslı zəmanət yaradılmışdır. 2006-cı ilin may ayında uzunluğu 1768 km və layihə güclü iddə 50 min ton olun Heydar Əliyev adına Bakı-Thbilisi-Ceyhan Əsas Nefət İstiqaməti (BTC) istifadə etməmişdir. 11 beynəlxalq tərəfdəsi olan BTC boru kamarı Türkiyənin Qara və Aralıq dənizlərindəki bölgələrdən yoxmaqda gün orzunda 1-10 mln barel xəmi nəfətin dönya həzarlarına çatdırılmasına imkan verəcəkdir. Azərbaycanın Şəhəndən yatağında hasil edilən təbib qazının ixracı məqsədilə Bakı-Thbilisi-Ortakım Qafqaz Boru Kamaronun Azərbaycan arazisindən keçən hissəsi istismara verilmiş və 2006-ci ilin sonundan kamor vasitəsilə Gürcüstana qaz ixracına başlanılmışdır.

Azərbaycanın Şəhəndən yatağında hasil edilmiş təbib qazının ixracı məqsədilə 2007-ci ildə Cənubi Qafqaz Boru Kamaronun rəsmi açılışı olmuş və kamardı Bakı-Thbilisi-Ortakım mərşəyini ilə ilk mərhədəndən iddə 7.0 milyard kub metr qədər təbib qaz Türkiyəyə və digər ölkələrə ixrac olunur. Azərbaycan Respublikası Dövlət Nefət Şirkəti tərəfindən Gürcüstannın Qara dəniz sahiliində Kulevi terminalı iddə edilmişdir və burada yeməndisliqura işləri həyata keçirilir. Həmin terminalın buraxılımına qəhliliyyəti iddə 10.0 milyon ton mazul təsəkkül edir və nefət mahsullarının qəbulu, saxlanması və yüklənməsi üçün istifadə olunacaqdır. Terminal cəmi vaxtda

168 adəd çən vaqonlunu qəbul edə bilən darim yolları ilə, elləcə də tankerlərin yanalması üçün kanalla taciz olunmuşdur. Azərbaycanda yanacaq-energetika sektorunun intensiv inkişafı şəhəriyətə əhəmiyyətli efiş edən hər bir enerji layihələrinin reallaşdırılmasına yol açmışdır. Thbilisi-Ceyhan (HIC) vətən dünyada on uzun boru kamardarından büründə və onun tikintisi 4 milyard dollarla başa gəlməmişdir. Buru kamardı BP Britaniya-Amerika Nefət şirkətinə və onun konsortiumu üzərə təsdiqləşdirməsi massivsudur. Onların arasında ABŞ-in "Chevron", "Conoco Philips" və "Hess" nefət şirkətləri da var. Boru təqribən 10 milyon ton qədər nefət ixrac edir. Təsliklə BP onun həcmini 1,5 milyon barelər qədər artırıb.

BTC boru kamarı təska texniki baxımdan deyil, həm də geoviyası nügleynəzərdən parlaq nüvəyətdir. O, üç ilə təktilmişdir və məşrusut müvəyyənləşdirilməkdan Azərbaycanda (Ermenistan tərəfindən işgal olunmuş Dağlıq Qarabağ) və Cənubi Osetiya seprətçilər ilə qarşıdurmanın davamı eidiyi Gürcüstannıda munaqışa zonalarından yan keçmək lazımi idi. Layihə texniki baxımdan da çox nüroklərli ilə yərtidilən boru kamarının yolu istəndən təxminən 1500 m in kiçik çay və ya Şəhər Qərb arasında manəcların topquşması Bakıda özüni hərəkətlə buraxıb vənər. Burada xəmmal idxləndən asılı olan ölkələrdə (onların arasında ABŞ və hələdilmiş Avropa da var) nəfəsət inkişaf edən Cənubi Hindistan arasında enerji dəstqəyicilərinin əlimiyyəti uğrunda yarış keçirilmiş nüvə qarşıdurmaçından heç de az fəaliyyətin enerji etibatlarına malik olmasının bu məbədənəkən güclü səlinə çevrilir.

BP-nin hesablaşdırılmalarına görə yətir boru kamarı yaxın 20 ildə Azərbaycana 230 milyard dollarlardan galır gitəcəkdir. Sənəgəl terminalindən cəyhan İmamnəddək uzanan kamardı çəkilişinə təxminən 4 milyard ABŞ dolları vəzənlən Layihənin operatoru BP şirkətidir. Kamardı tikintisi və istismarı üçün yaradılmış BTC Ko şirkətinin sahəndələri İP (0,1 faizi), ARDNŞ (25 faizi), "Seven" (8,9 faizi), "Statoyl" (8,71 faizi), TPAO (0,53 faizi), ENI (5 faizi), "Total" (15 faizi), "İtoqi" (3,4 faizi), INPEX (2,5 faizi) və "Amerada Hess" (2,63 faizi) şirkətləridir.

Bakı-Thbilisi-Ceyhan nefət kamarı ilə 50 milyon ton Azərbaycan nefətini nəfəsətən nəfəsətən tətəlüb. Lakin bu yaxınlarda Qazaxistannın HIC-ya qoşulması bu ölkəyə da nefəstini Aralıq dənizinə vəsiyətə döyüdən bazarlarına cəvənməyi imkan verəcəkdir.

Dünyanın an boyuk enerji layihəsinin gətərkiləşdirilmənən olğunlaşdırılmışlığı və iqtisadi həyətindən yeni bir mərhədinin əzəməti qayıdır. Hətədilə Azərbaycanın, eləcə də Avropanın enerji təhlükəsizliyinə mülüm təsir göstərən əməkçilər Qlobal enerji layihəsi Şəhər-Qərb enerji-naqliyyatı dəshizlərinin tərkib hissəsi kimi beynəlxalq amakədəşlik gencləndirilməsi üçün gəmli məkanları açdı. Azərbaycan-Gürcüstən-Türkiyə anasından yəni müstəsəl işləşdərək olğaların qurulmasına və böyük həcmində sərməyalarnın çalıdılmasına əhamiyyəti dərəcədə təsif göstəridi.

Muasir global enerji layihəsi kimi HIC-nin reallaşması təqibli, geostasiyasi, beynəlxalq şəhəriyətə dayanır. 2006-cı ilin iyulun 13-də BTC-nin rəsmi açılış mərasimində dövlət başçısı İlham Əliyev bu əməkciatlar hadisəni belə təarakət etmişdir. "Bakı-Thbilisi-Ceyhanın" dəliliyə manəsi var. Artıq bu regional çərçivədən qıtb global məsəvəsi keçmişdir. Layihənin bu gün dənizə uşaq boyuk şəhəriyəti var və galibətdə dəha və mənacıqdır. Həls olan haldə Azərbaycan həm nefət hasil edən ölkə kimi, cəmi zəmanət, tənzət ölkə kimi, bəzim dəstlərimizdə

bərabər fəaliyyətə başlayacaqdır. Yəni inanılmaz dərəcədə gəzel imkanları açılır. Bütün bu imkanları möhkəmətləndirmək, onlardan istifadə etmək üçün bölgədə təhlükəsizlik tədbirlərin gücləndirilməlidir. Mən eminim ki, bù iddə Bakı-Tbilisi-Cəyhan qışığı daha da artacaqdır. Təhlükəsizlik tədbirləri, regional amakdaşlıq, Cəyhanın qiyməti daha da artacaqdır. Təhlükəsizlik tədbirləri, regional amakdaşlıq, Cəyhanın qiyməti daha da artacaqdır. Təhlükəsizlik tədbirləri, regional amakdaşlıq, Cəyhanın qiyməti daha da artacaqdır. Təhlükəsizlik tədbirləri, regional amakdaşlıq, Cəyhanın qiyməti daha da artacaqdır. Təhlükəsizlik tədbirləri, regional amakdaşlıq, Cəyhanın qiyməti daha da artacaqdır. Təhlükəsizlik tədbirləri, regional amakdaşlıq, Cəyhanın qiyməti daha da artacaqdır.

Həqiqətən, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin yəni neft strateyiyanının ən müümət tərkib hissələndən biri olan Bakı-Tbilisi-Cəyhan regionun, eləcə də, müümət enerji məscədlənləndən hərində və Şərqi-Qərbi enerji dünyasının əsasını işçkilər edir. Qazaxistandan bu kamər vasitəsilə 120-25 milyon ton nefti etmek barədə planlaşdırılmışdır.

Bakı-Tbilisi-Cəyhan əsas ixrac nəft kaməri Avropanın durmardan artan enerji tələblərinə odəməyi genis imkanlar yaradır. Ən müümət layihələrdən bindir. Avropanın təsəffüfündə bu layihə, Qazaxistandan nefritin galəcəkə bə kmər vasitəsilə ixrac olunması ilə dəlia ucuz neft alımaq imkanı kuruñazdır. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi ox növbəsində Avropanın enerji təhlükəsizliyində Azərbaycanın onomasi mövqə tutmasına səbəb olmaqla yanmışdır. Avropanın Hərliyi və Azərbaycanın dəha da yaxınlaşmasına göstərmişdir.

Qazaxistandan nefritin BTC ilə naqılına dair razılığın adət olundurduqdan sonra kamərin hürgə üçün şəhəriyyatçı daşfəaliyyət arıtmışdır. Qazax neftinin BTC-ye çatdırılmasına həyata keçirəcək 3 milyard AŞS dölləri dəyərində Aktau-Bakı sistemünün (700 km) təkintisi istiqamətində dəmiryollar 2002-ci ildən başlamışdır. Qazax neftinin BTC ilə naqılı 2010-cu ildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu prosesi həyata keçirmək üçün BTC-nin daşımama potensialı gundə 1.7 milyon barrelədək artırılacaqdır.

BTC yalnız Azərbaycan deyil. Orta Asiya və İranın da enerji resurslarının Gürçüstən və Türkiyə üzərindən Avropanın hər hansı bir boru xəttinin çəkilməsi zarurətinə aradan qaldırılmışa enerji şirkətlərinin artıq tərəfləndən bəsədir və beləliklə Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyi məsələsində şəhəriyyatını ikiqat artırmağı olur. Galəcəkə Azərbaycan üzərindən Gürçüstənə töbük qaz ixrac edən İranın da BTC ilə nəft rəvəc cəmiyyəti perspektivlərinin tərəflər arasında müzakirə predmeti olacaqsa istisna edilməz.

BTC və reallaşdırmaqla olan Bakı-Tbilisi-Üzərənə töbük qaz boru xətti Çənubi Qafqazda strateji reallığı Azərbaycanın xeyriyyə dayışmışdır. Nəticədə Türkiyə Gürçüstən və Azərbaycanın enerji səbəkələri dəha da mərkəzləşmiş sistemə çevriləcək Şərqi-Qərbi Nəqliyyatı Dəhlizlərinin əhəmiyyətinin artırmasına səbəb olmuşdur.

Bakı-Tbilisi-Üzərənə (BTO) qaz kaməri isə Xəzər qazının Yunanistanın kimi daşımamasında şəhəriyyatlı rola malik olacaqdır. Galəcəkə isə kamərin Orta Asiyada və Xəzər hövzəsinə qazının Yunanistan, İtaliya və Avstriyaya çatdırılacağı Nabucco qaz kamərinin hələdənmiş ilə geniş bir şəbəkənin yaradılması nəzərdə tutulur. HTD qaz kamərinin ilkən olumsuz qabiliyəti 7-8 milyard, sonradan isə 20 milyard kub metr olması planlaşdırılır. Bu kamər Azərbaycan qazını Avropanın bazarlarına daşımamaqla yanmış qardaş Türkiyənin labib qaza olan tələbatının böyük bir hissəsinin Azərbaycan qazı hesabına ödənilməsində şəhəriyyatlı rola malik

olacaqdır. Avropana bir çox müərəssəslər Bakı-Tbilisi-Üzərənə qaz xəttinin reallaşmasına Rusiymanın qaz asılılığından azad olmaqda əhəmiyyətli rolə malik faktor nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda Transsəxəzər sistemi və Cənubi Qafqaz toru kaməri layihələri də uğurla həyata keçirilməklərdən.

Azərbaycanın qaz komorlarının həziriyyəti potensialı, 2012-ci ildə Azərbaycanın əzəmətli 7-9 milyard kub metr qazın tətqiqi nəzərdə alsaq, aləvə 11 milyard kub metr qaz ixracı etmek imkanı yaradıacaqdır.

Azərbaycan hava yolları. Azərbaycan Respublikasında sənətini aviadəşmələrinin tarixi bizi 1923-cü ilə, Bakı ilə Fiflis arasında Almaniyada istehsal olunmuş 2Yunkers təbi hava gamınlara sərməyindənmiş uçuşlarının yekən yetirilməsi başlanğın vaxtında əvvəlmişdir. Azərbaycan Respublikasının 1991-ci ildə adət etdiyi müstəqilliyətdən əvvəl "Azərbaycan Hava Yolları" (AZAL) və "AeroFlot"-un bir hissəsi idi. İndi isə müstəqil Azərbaycanın milli aviaşirkəti kimi "Azərbaycan Hava Yolları" beynəlxalq aviadəşmələrinə bazarında və müstəntarlıqna ICAO və IATA-nın standartlarına və təkliflərin uyğun olaraq yüksək səviyyədə xidmət göstərir. Cəgərmiş inovativ işləyinə və yüksək səviyyədə xidmətlərinə görə Heydər Əliyev adına Bakı beynəlxalq hava limanı xuradı Şəhər və Qərbi Şimal və Çanub arasında ixranı və transferi üçünənən gərgin qovşaqına qətvinəldiksdən.

Bazar iqisadiyyatının tələblərinə uyğun dəməz nəqliyyatını və mülki aviasiyının şəhəriyyatına nəzərdən və dövlət tənzimləmənin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin yəməni Dövlət Mülki Aviasiya Administrasiyası və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mülki Aviasiya Administrasiyası yaradılmışdır.

"Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər Dövlət Programı)"nın müdafiələməsənəsənən səsən səməyin və yüksək dərəcədə xidmətinin yaxşılaşdırılmasına inqəsətdə 2006-ci ildə Gəncə hava limanının yenidənqurulmasına layihəsi çərçivəsində hərəkətlə qəbul edilmişdir. 2006-ci ildən 3300 metr uzunluğundan uyus-ئىمما زولğı ilə təchiz edilmiş Gəncə aeropurtu istifadəyə verilmişdir. Hava limanının Gəncə-Qazax magistralları da birləşdirən avtomobil yolu təkildənmişdir. Azərbaycan mülki aviasiyasının inkişaf strateyiyanın əsasını üçünənən təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və Beynəlxalq Mülki Aviasiyasının normativ standartları uyğun olmasına yüksək səviyyəli xidmətin göstərilməsi, eləliklə tələblər və mənaslı standartlara cavab verən üçüs vasitələrinin təbiiyi və hava limanlarının yenidənqurulması təşkil etdir.

Mülki aviasiya dəstənmənin yeniləşməsi və modernləşməsi məqsədilə yaxın galəcəkə dənizinin aparıcı şirkətlərinin inşəti ilən "AeroBos" Boeing ATR təbi təyyarələrinin alınması nəzərdə tutulmuşdur. 2008-2011-ci illərdə Lənkəran, Zaqatala, Şəki, Yevlax, Naxçıvan və Gəncə limanlarının, eləcə də Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava limanında Boeing-747, Boeing-787, A-380 təyyarələrinin qəbul etmək üçün uyus-ئىمما zolğunun yenidənqurulması layihələri həsən etəcaqdır.

Rabitə və informasiya texnologiyaları. İqtisadiyyatın futur vətənlərindən olduğu kimi, 1995-ci ildən başlanan inkişaf və tərəqqi beynəlxalq arenaya integrasiya rabitə sistemində uğurla davam etməkdədir. Əlkə iqtisadiyyatının rəqəbatı dəzəməliliyünün artırılmasında, onun dunya iqtisadi sistemlərinə

integrasiyası imkanlarının genişletilmesinde, idarəetmənin bütün səviyyələrində samarəatiyinin artırılmasında informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (IKT) həlləcisi rol oynayır. Bu sektor iqtisadiyyatın inkişafının lokomotivini olmaqla hərəkət, cəmi zamanda digər sahələrdə də iqtisadi proseslər müsbət təsir edir.

"Azərbaycan Respublikası regionlarda sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Programı haqqında (2004-2008-ci illər)", "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiyaları ilə tanınanı Programı", "Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın surətləndirilməsi tədbirləri haqqında" Prezident fərmanları və sənədlərlə rəhbər və informasiya texnologiyalarının inkişafına məqsədöñürlü xarakter vermişdir.

Qisa bir zamanda IKT sektorunun inkişafı üçün zəruri olan "Elektron imza və elektron sənəd haqqında", "Elektron ticarət haqqında", "Poçt rəhbərliyi haqqında", "İnformasiya əldə etmə haqqında" və "Telekommunikasiya haqqında" zərur qanunlar qəbul edilmişdir. Səhə üzrə son 3 ildə galirlərin artım tempi 35-40 % təşkil edərək ümumiyyətə orta göstəricisini təqriban 2-3 dəfə qəbələyir. Bu sahəyə hərbişə investisiya qeydlidən sonra təxminan 130-150 mln ABS dolları həcmində olur və bunun 11-12 %-ni xarici investisiyalar təşkil edir.

Ümumiyyətlə, yaşın perspektivində telekommunikasiya sektorunun modernlaşdırılması, yeni texnologiyaların tətbiqi, o cümlədən kabel televiziyanın, yüksək surətli Internet və genə zolaqlı xidmətlərin, informasiya infrastrukturlarının inkişaf edirilməsi nəzərdə tutulur. Aritiq məvcud ATS-lərin elektronlaşdırılması və yeni növ texnologiyaların əsasında yeni ATS-lərin inkişafı surətlə gedir. Hazırda Respublikada 10000-a qədər abunəçi genə zolaqlı rəhbərliyi tərtibatda, o cümlədən hər xanı əzərində cəmi zamanda ham telefon, ham yüksək surətli Internet və ham da televiziya xidmətlərindən istifadə edürler.

"Atelekom" İB-nin şəbəkəsinin genişləndirilmək, respublikanın rayon və kəndlərində shəhərin rəhbərliyinə olan tələbatını ödəmək, Baki şəhəri ilə regionlara arasında müraciət vələqəti ilən qoşulmaq məqsədi ilə 2004-2006-ci illərdə bir çox şəhər və rayonlarda tətbiq edilmişdir. Son 3 ildə (2005-2007-ci) sahə üzrə galirlərin artım tempi ümumiyyətə inkişaf tempini təqriban 2-3 dəfə qəbələmiş, investisiya qeydlidən sonra təxminan 100 mln ABS dolları həcmində olur və bu sektorun yeni hər prioritet sahə kimi inkişafına, elmi-texnoloji tutundulu innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsinə alverişli şərait yaratmışdır. IKT-nin ümumi dəaili məhsulda payı artımaq məyil etməy və ləl-həzirdə işləşmələrə görə, 4,5 % aralımda təsdiq olur. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan 2006-2007-ci illər üçün qabaqcıl informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə səviyyəsinə görə 122 qabaqcıl olşa sferəsində 71-ci yeri tutmuşdur. Azərbaycan bu cədvəldə Rusiyadan sonra sıranı tələfəyin bir çox nüfuzlu ölkələr, o cümlədən Bolqarıstan, Qazaxıstan, Serbiya, Ukrayna, Misir, Pakistan və Mərkəzi Kəmər ölkələrə arxada qoyulmuşdur. Səhə üzrə inkişafı xarakterizə edəcək makro göstəricilər üzrə hal-hazırda respublikada hər 100 nəfər şəhəri döşən telefon aparatlarının sayı təxminan 15 adəd, mobil telefonların sayı 50, ATS-lərin elektronlaşdırılması səviyyəsi təkər üzrə 76, 7 %, o cümlədən Baki şəhəri üzrə 83, 8 %, regionlara üzrə 69, 4 % təşkil edir. Internet qrafikünün giriş-qıçıq həcmi 40 dəfə artaraq 6 Gb/sənuya olmuş, internet xidmətlərindən istifadə həqiqət 7 dəfə azalmış, istifadəçilərinin sayı isə 3 dəfə artmışdır, beynəlxalq dənisişəflər üzrə tariflər orta

hesabla 2-3 dəfə əzəgi salınmışdır. Geniş zolaqlı rəhbərliyi idarəetməsindən istifadə edənlərin sayı da idarəə ilə arzı Azərbaycan poçtu hər sira nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarında bəmbarəhüquqlu uzy qismində təmsil olunur. Ü cümlədən Regional Rəhbərliyi tətbiqinən Umumiləndirilən Poçt İttifaqının üzvüdür. Bir sira olğaləslə amakdaşlıq haqqında ikitərəfi saxlaşdırılmışdır. Arıq "Azərpoc" DM 40-a yaxın dövlətli birzəsə, digərən isə İSA tərəfindən istifadə edilən "Azərbaycan Respublikasının Rəhbərliyi və İnformasiya texnologiyaları naziri" Əli Abbasov yaxın galəcəkdə Azərbaycanın tənzimlənməsi mərkəzinə çevriləcəyi haqqında eiddi işlər göstərəcək qeyd etmişdir ki, Məqsədimiz Azərbaycan regionda rəhbər və informasiya texnologiyaları sahəsində tənzimlənməsi və mərkəzi ölçükən tətbiqindən Azərbaycan fibro-optik kanalların keçidi vələqəli eograti məskəndə yerləşir. Bütün perspektivdə Xəzər dənizinin dişi dənibin fibro-optik kanal buraxmaqla, Azərbaycan Şərqi-Qərbi arasında vələqəli tənzimlənməsi tətbiqindən həsilcən Tədqiqatçılar göstərir ki, həzirdə əsas informasiya resursları Qərbdə yerləşdirildiyi hələ, Şərqi istifadəyə tabib转化. Bu gün Qərbdən alınan informasiya gərə müraciətin təxminən 90 % -i vələqəli səfər olunur. Əgər biz Qərbdə informasiyanı təqribin Azərbaycanda yerləşdirəksə, Şəq üçün informasiyaları qeyməti bir neçə dəfə əzəgi düşəcək. Əlbüllə deşək Baki "İnformasiya Dubayı" məskəninin həyata keçirəcək Bumulla şəhərində, "Azərbaycan informasiya məskəni kimi" adlanan hət ləylələ hazırlanıb. Qərbi şirkətlər ilə şəhərin danışçıları nəticəsində konsorsium yaradılmışdır və həmin konsorsium tərəfindən həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Bu gün respublikanızın arazisindən haməcində Avropa-Asiya telekommunikasiya vəlli keçir.

Bəhləklil, XXI əsrə Azərbaycanda İnformasiya təməyyütün keçid və onun qurulması, elektron hökümətin formalşdırılması və intellektual potensialının inkişafı sayəsində sosial-iqtisadi inkişafın yüksəldilməsi prioritet məsələləndən hərbiçənmişdir. Müasir dövrdə və galəcək perspektivdə üçün IKT-nin ümumiyyəti on plana keçmiş, ölkənin mili məsaliyyət və elektron strategiya sahəsindəki programların əsas muddələlərində təşkil edilmişdir. Ulka rəhbərliyi tərəfindən IKT sektorunun inkişafı nəfər və qazənəyəndən əsaslı icməriyyət vəhbi kimi müdiyyən edilmişdir.

IKT-nin 2008-2011-ci illərdə inkişaf strategiyasının əsasını IKT-nin Milli Strategiya (2003-2012-ci illər) uyğun olaraq İKT-dən genə vələqəli etmək, sahənin galəcək inkişafı üçün istahələrinin aparılmasıının effektiv meyəsini təqribin formalşdırılması və global informasiya fəzəsinə təqribiyyətin genişləndirilməsi təşkil edir.

Bu strategiya əsərgülək vəzifələrinə dəha edir:

- vətəndaşların və sənəd institutlarının mülakatlı alımcı, onu şəxsiyyət və intellektual etmək kimi hüquqlarının təmin edilməsi üçün müvafiq mülükət yaradılması;
- effektiv, şəffaf və nəzərdə olunmuş hələn dövlət idarəetməsi və yekili orzusunu idarəetmənin həyata keçirəcək üçün Elektron Hökümətin yaradılması;
- inkişaf etməs informasiya və kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması, vəhbi məlumatın genüyənləndirilməsi;
- ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və Elektron Hökümətin infrastrukturunun həza komponentlərinin yaradılması.

- okanın umumidünya elektronik informasiyi makamına integrasyası;
 - milli program vasıtalarının yaradılması, informasiya-kommunikasiya texnologiyaların mühəsnilin istehsalının (IKT sonayesinin) inkişaf etdirilmesi;
 - dövlət qulluqçularının informasiya texnologiyaların üzrə hazırlıq səviyyələrinin artırılması.

İKT sahnesinin inkişafı markazında "Elektron Hükümlü Doviz Programının hayata geçirilmesi, Azərbaycan Respublikası arasında DVB-T röqəmsiz televiziya yayım sisteminin tətbiqi və inkişafı, yüksək texnologiyalar üzrə regional inqisivi zonaların yaradılması, "Azarpoc" DM-in poçt şöbələndə yeni bank-maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi, Azərbaycanın mülli peykinin orbita buraxılmasında aliadər təhlükələrin hazırlanması və təqdim ediləmisi, yəni nəsil mobil, simzət, data və s. Telekommunikasiya xidmətlərinin tətbiqinin surətləndirilməsi və rəqəbat prinsipləri nəzərə alınmaqla lisenzlərin veniməsi, 2009-cu ilədən başlayaraq beynəlxalq səs xidmətlərinin göstərilməsi hüquqlarınnan digar operatorlara verilməsi, rəabilitasiya texnologiyaları sahibiyatı sahəsində dövlətin sahibliyəsindən olan mustaqil tənzimləmə qurumunun yaradılması, tarif tənzimləşdirilməsinin ehtibarlılaşdırılması üzrə effektiv bazar rəqəbatının formalasdırılması dur.

İnformasiya tehnologiyalarının işlevi istiqamaları. İnformasiya Kommunikasyon Teknolojileri (IKT) camuyunun inkişafına münhal taşır etmek imkanlarına malik olan mühammed bir väsiatidir. Münasib dünyada inforamasiya teknolojilerinden (IT) tescid olumluş tozavvur etmek mümkün deyil. O, dövlət orqanları, vətəndaş canayılıq institutları, iqtisadi, biznes və sosial sektorlarda yanışı həm de elm, təhsil, mədəniyyət sahələri və insanların gündəlik həyatına öz təsirini göstərir. Bütün inforamasiya sənində yaşayırıq. Hər bir sahədə meydana çıxan məlumatların toplanmasında, emalında və ötürülməsində IKT-nin çox böyük rolü vardır. Birçok inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr IKT-nin tətbiqi nəticəsində böyük naftiyalarla da etimşar və beləliklə də dünyaya mədəniyyəti təqdim edəcək yoluñ IKT-nin canayılığda geniş tətbiqindən keçdiyi artıq heç kimdə şübhə doğurmır. IKT-nin tətbiqinin sonnuyası hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının, dövlət idarəciliyində yəsəfləşigin və demokratianın inkişafının əsas gəostərciləndirdir

İnformasiya axımının güçlenmesi çoklu elmi, tekniki, teknoloji, iqtisadi, sosioloji ve siyasi aspektlerden ibarət kompleks bir prosesdir. Bu proses müvafiq olmağa başla vurmaq üçün tələb olunan cihazlardan (məsələn, insan, programları, texniki, maliyyə resursları, real operativ imkanlar və lüftünələr) düzgün istifadə etmək, yərində yekunlaşdırılmış fəaliyyəti koordinasiya etmək və təmizləmək vacibdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, IKT-dan geniş istifadə olunması ölkənin həmərək məsələ xidmət edir və məzən texnologiyalar əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətində mövcud olan problemlərin həll olunması və yoxsulluğun azaldılması üçün tələfi vəsaitlərdəndir. Dünya bazarında elektron ticarətin rolunun artığı müşahidə olunur və ümumiyətlə, galəcəkdə ölkələrin rəqəbat şərbəti qabililiyəsi onların İKİ-dən sonraları istifadəsindən asılı olacaqdır.

İKT'den istifade notcasında bilgiye erişimini en çok sağlayıcı çözümlerden biridir. Bu notcası, İKT'ye giriş imkanı zayıf olan okullar daha da kasıtlılaştırır. Güçlü okullar ise daha da varlıklarını bilgiye erişimini olumsuz etkilemeye çalışırlar.

comüyyetinin inkişafı için halledici şahısmışta malikidir. İbni Külliye İKT on zarur hayatı talabat malları siyasişinde birinci deyildir. Lakin biliyor, infomasivaya, İKT-ya lazımlı girişin olması ile zaruri talabat mallarını elde etmek.

Ülə öndər Heydər Əliyev tərəfindən "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naməsinə" və kommunikasiya texnologiyaları üzərə Mili Strategiya" (2003-2012-ci illər) təsdiq olunması ilə əlkəmən rəhbər və informasiya texnologiyaları kompleksində yeni mühümən tətbiqlərinin əsası qoyulmuş, bu sahənin yaxın 10 il müddəində inkişafının prioritet istiqamətləri müsənnələndirilmişdir. Strategiyanın möqsadları aşağıdakılardan ibarətdir:

- ölkem demokratik inkişafına yardım göstirmek,
 - ölkede vahid informasyon zonası yaratmak,
 - ölkeminin informasyonla tahlükasızlığını temin etmek,
 - içtihadi, sosyal ve intellektüel potansiyeli güclendirmek,
 - telsiz olunan işçilerin, teknoloji ve hukuki mührün yaratmaq,
 - mülkiyyet formaslarından asılı olmayarak bütün salıcalar üçün barabər imkamlar yaratmaq.
 - ölkənin bütövlüklü dünya birliyinine integrasiya edilmək,
 - 2011-ci ilədək intensiv informasiya-xəndəqə cəmiyyətinə keçid üçün planlaşdırılmış tətbiq

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsini icra etmək və Azərbaycanın əməkdarlığı, Mədəniyyət və Sənaye, Nəqliyyat və İdarəetmə işlərinə görə əməkdaşlığı, Milli Strategiyamı həyata keçirilməsinə, Azərbaycanda rəhbiz və informasiya texnologiyalarının surəti yaxşılaşdırmasının təlimin edilməsinə, respublika məzini regionda lider ölkəyə çevrilməsinə vəsisi dəqiqi vətən. Təsdidüd devil ki, 2020-cü ilin 15 dekabr tarixindən sonra ilk xarici səfərə BMT-nin mətbəəsi Cənəvədə təşkil edilmiş İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Dünya Sammitində iştirakla başlamışdır. Bu Sammitda "qara qızılı insan qızılına cəvərlik" bayanatı da qəbul edilmişdir. 2021-ci ilin 10 dekabr tarixindən sonra ilk dövlət başçısı IKT-ni Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında prioritet sahə etənmişdir.

2004-cu ilin fevralında Rabitə və Informasiya Texnologiyaları Nazirliyi yaradıldı və nazirliyin qarşısında çox mühüm vəzifələr qoyuldu Azərbaycan Respublikasında rabitə və Informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illar üçün Dövlət Programı (Elektron Azərbaycan) hazırlanırdı və təqdiq edildi. Bu programın inkişafının əsasını mədəciq qanunvericiliş bazası təklimləşdirilir. "Elektron mədəciq və elektron sənəd həqqunda", "İnformasiya əldə etmək həqqunda" və "Tele-kommunikasiya haqqında", "Proq. rabitəsi haqqında" kimi mühüm qanunlar, Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya sahəsinə dair siyasi plan" adlı bildidir.

maqsadları ve fəaliyyət istiqamətləri uyğun olaraq layihələri planlaşdırımdır. İctəri etmək və "raqəmsal uğurum" uzaqistansız programın həyata keçirilməsi nəticəsində, faktiki olaraq, Azərbaycanda rəhbər və informasiya texnologiyalarının infrastrukturunun müasir təhlükələrə uyğun şəkildə qurulması və ölkənin ümumi inkişafına, o cümlədən iqtisadiyyatın mütəxəlis sahələrinin inkişafına əlavə verəsi, rəhbər və informasiya texnologiyaların ənənəvi sistemlərinin inkişafına, qeyri-neft sektoruna adət olan iqtisadi sahələr arasında aparcı olmasına, cəmiyyətin tərəfindən yeni texnologiyaların manisunəlməsi və onların insan inkişafına xidmət göstərməsi, informasiya cəmiyyətinin keçidin asaslarının yaradılmasının mümkünlük olacağının təsdiqi üçün dəfə vogzadə ilə bağlı, İKT sahəsində qanun-

Bu gün Azərbaycan regionda yeganə qəbul olunan və tətbiq olunmuşdur və eyni zamanda Cənubi Vətəndaş Məclis Milli Strategiyani qəbul etmiş ilk dövlətdir.

Qazqazda IKT üzre Milli Strategiyani qadıriusı meydana getirme. Milli strategiyannı asas bolelygyt işitqaməterlerine daxil olan elektron iqtausidättyň formalosdırılması va inkışaf etdirilmesi aşagidakılardan nozarda tutur:

- elektron ticaretçalary hizaya keçirilmeli, elektron ödänsüzlilikten genis miqyasda istifadasi üçün alverşli şartname yaradılmalıdır;

- **İnformasiya xidmətinin sahəsinin müəqil etdirilməsi** və yaradılması.
 - **İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının iqtisadiyyatın dövlət və ölkə sektorunda geniş tətbiq olunmasıdır. Stimullaşdırılması.**
 - **biliklərə saşasınan iqtisadiyyatda keçid üçün şəraitin yaradılması.**

Bütün bunlar İKL sektöründə davamlı və dinamik inkişafı sağlamışdır. Son 3 ilədən sonra üzrə galiblərin artım tempı ümündündə inkişaf tempini təqribən 2-3 dəfə qabaqlamışdır. "Azerbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Programı"na (2004-2008-ci illar) uyğun olaraq Mingəçevir şəhərində Qəfqazda və Mərkəzi Asiyada ilk konveyər üsüllü kompüter istehsal edən "KUR" elektron avadanlıqları zavodu işə salınmışdır.

Həzirda Azərbaycanda informasiya canıvayla keçirilən işləmələrin, vahid milli elektron informasiya makəninin formalasdırılması, elektron hökumət qurulması və intellektual potensialın inkişafı sanayesində sosial-iqtisadi inkişafın yüksəldilməsi prioritet məsələlərdən birinə çevirməkdədir.

Ölkemizde İKT'nin geniş uygulanması ve internet istifadecilerinin sururda kullanım noticosunda ölkemizde elektron ticaretin yayılmasına ve inkişaf etmesine zemin yaratmıştır.

FƏSİL VII.

QLOBALLAŞMA PROSESİNDƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNDE ARTAN DİNAMİZM

Azərbaycan sərhəd iqtisadiyyatı vəlini ilə gedir, dünən iqtisadiyyatı ilə gundan-qına sax mənzərəsi olmağı cəhdlər göstərir və hər səhəd arıq hissini nüvəyənlərinin var Azərbaycanda qəbul olunmuş qanunlar, fərmanlar və sərəncamların əməkdaşlığından idarətçi vəzifələri sərhədçilərlərlə. Azərbaycana sənaye investisiyalarının artırılması biz bütün xəyalalarda həvəslenirik və bunun üçün gələn şəhər və rəsədlər Azərbaycan iqtisadiyyatının varisi ticarət və məntəsələr dəniz iqtisadiyyatını da dəha işi bağlanması üçün ləzimi tədbirlər həftə həftə keçirir.

Under Construction

7. 1 Münsir iqtisadiyyatda xariç ticarətin rölu haqqında nəzəri başlıcların təhamülü.

Dövlət müsiqiliyinin horpaçı va həzir iqtisadiyyatına keçid olmanın vən iqisadi inkişaf mərhələsinə keçməsi və həsunənəcənə alətlərin həyət saxlığının yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar açılmışdır. Hətə imkanlarının reallaşdırılmasında müasir mərhələdə xərc iqtisadi, o cümlədən ticarət sləşqənlərinin rölu surətdə artı. Xərci təciarət bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda yüksək dinamikdə gorur.

Tarihi inkişafın müasir manzıllarında öz qarşısında duran hayatı şahıyyəthi mösəsləri hall etmək üçün ölkəmiz global iqtisadiyyata onun xələfələrə slavın kimi deyil, dünyə sivilizasiyasının hərəkəti haqqında özü kimi integrasiya etməlidir. Amerikan iqtisadiçisi M. Kastelin göstərdiyi kimi: "global iqtisadiyyat yüksək dərəcədə dinamikdir, ekaklyuzivdir və bununla yanaşı mili səhifələr həvinindən yüksək dərəcədə sabit sistemdir" [187, s. 114]. Bu shəhərli və mili manafətləri qorumaq və dünyə iqtisadiyyatına hərəkəti haqqında özü kimi integrasiyanı təmin etmək üçün bu prinsiplərdə təcili ticarətin rölu haqqında nəzəryələrə nəzərət almış olduğunu xəbərdir.

İktisadi inkişafda xarici ticaretin rolü siyaset iqtisadi klassikleri Adam Smith ve David Ricardo nazarnameyalarında özsallırınlıkları ve onlardan sonra gelen alimler tarafından ise inkişaf etdirilmektedir. İnceg iqtisadçıları F. Hayek ve B. Ohlin XX asının 30.-cu illerinde beynimizde xarici ticaret anımlarının istigrafından ve strukturundan

hansı amillərlə müyyən edilməsi haqqında müasir anlayışların osasını qoyulur. Hekyər və Ohlin nəzəryəsinə görə ölkələr arasında iştirahəx xarçlarında nisbi fərqli assansı iştirahə amillərinin dünyada qeyri-barabar həlqəsi təkələ edilir. Həmçinin nəzəryənin müyyəzisi Ohlinin öz sözündən görə aşağıdakindan ibarətdir: "Har hansı bir ölkə malik olduğu bol iştirahə amillərindən intensiv istifadə istifadə olunan malların iştirahəsinə təkələ etməksiz üstünlük qazanır. Diga təsfdan, nisbatan as və ya heç oılmayan təsfdan amillər intensiv istifadə edilən malları iştirahəndən üstünlüyü malik deyildir." [304, s. 57].

Başqa sözlə olkalar bol amilların intensiv istifadə olunmasıdır. İstifadə edilən məllətlər ixtac və onlar üçün kəsrlü istehsal amillərinin intensiv istifadəsi hazırlanımları ixtadla edirlər. Barəda hər şeydən avval bol istehsal amilləri və onları intensiv istifadə olunma anlayışını aydınlaşdırmaq lazımdır. Adı çökənilənlərin fikrincə məsələn, olnanın malik olduğu işçi qüvvəsi o zaman izafə hesab edilir ki, onun məqadır ilə digər istehsal anılları arasında nisbat bütün başqa olkalar da yüksəkdir. Məhsul o zaman amak rutunu hesab edilir ki, onun dayanından işçi qüvvəsinə çəkilişin xərclərin payı digər mahsulların dayanından olduğundan çoxdur.

Məlum olduğu kimi hər hansı iki olkada, qarşılıqlı ticarət başlanğıcına qədər nüvə ya digər malin qiymətnördündə müxtəliflik çox müxtəlif səbəblərlə. Ləmin malin məhsətlə teknologiyasındandır fərqli, ona əlavətən xarakteri, işlim fərqi, və əlaçılıq edilə bilər. Lakin Hekşər və Ohlin hesab edirdilər ki, əlavət və texnologiyada olan fərqlər bəyannalqalı alanda qiymətlərdəki bütün fərqlərin həsnini real həyətdə təzahür etdirir. Onlar göstəririldikləri ki, müqayisələr xərcinən manbəyi istehsal edən amillərin fərqlidir. Əgər əlkənsində 1 validi mahud istehsalı 2 vahid bugdaya, və başqa olklarda isə 1 vahid bugdadan da az xərcə başa gəlirsə bunun səbəbi aşağıdakılardır. Əlkənsində başqa olklarla nisbatan bugda istehsalında intensiv istifadə olunan amillər çox, mahud istesalında istifadə olunan amillər isə azdır. Fərqli ki, bugda istehsalında intensiv istifadə olunan amil "torpaq", mahud istehsalında isə - "əməkdir". Həmçinin fərqli edik ki, bugda və mahudun istehsal xərcələri yalnız "kapital" və "əmək" xərcələrindən ibarətdir. Bu halda əgər A ölkəsi bugdani ixrac və mahudu idarə edirsa, bu Hekşər-Ohlin nəzəriyyəsinə görə mahudun əmək tutulumu, bugdandan isə "torpaq tutumlu" olmasına nüfuzasidir.

Bels varlığı (bütün digar cyni şartlar daxilində) onu göstərir ki, torpağın icarəsi haqqı ölkələrin nisbatan ucuza başa gəlir, bu isə işçilərə başqa ölkələrə nisbatan çox amak həqiqi verilməsi üçün şərait yaradır. Torpağın ucuz olmasının səkinkildikdən tərəflənən mahud istehsalına nisbatan az olmasına şərhləndirir. Və əksinə, 1951 qüvvəsinin çatışmasında A ölkəsində mahud istehsalının bahalı olmasına səbəb olur. Hekser və Ohlin ticarət alşalarını yarananına qədər qiymətlərdən olan fərqi məhz bununla izah edir. Həm də nəzəriyyəyə əsasən, istehsal amillərin ilə nisbi təsmin olunan və onlardan istifadə olunma dərəcəsi ticarət alşalarını yanadıqdan sonra A ölkəsindən mahudun deyil, bəzəldimən ixracın şərtləndirir. Hekser və Ohlin nəzəriyyəyinə görə hər bir ölkə müqayisəli üstünlüyü mal olduğunu mal istehsalı üzrə ittisəsələşərəq, onu ixrac edir. İxracat bu malın istehsalı üçün istifadə olunan məllərin tələbatını artırır. Digar tərafından ölkədə nisbatan az olan amillərlər istehsal edilən mallar iddialı edilir ki, bu amillərlər ona qitqın azalmasına səbəb olur. İxracat nəticəsində ölkədə bal olaraq istehsal amillərinə təlib aradığı üçün onların qiymətlərin

de artaçqdır. Diğer taraftan idsalat ile olkoda qui ve bahali olan amülə tələb aralığı üçün qıymatlarda azalma nüzüni göstərəcəkdir. Hamının nəzərindəyə görə xarici tarzın olkələnnən malik olduğunu itaf etmələrin qıymatını aşağı salırıq, olkalar arasında istehsal amillərinin qıymatlarının tənzimlənməsinə gəlir cıxır. Malum şərtlərdə daxilində istehsal amillərin qıymatlarının tənzimlənməsinə yönəltmiş bu proses, əslində qıymatlarda tam bərabərlik təmin edilənə qədər davam etməlidir. Lakin real iştpədi həyata keçirən qoruyucu saxlayıcı olkalar arasında istehsal amillərin qıymatlarının tam olmasına tömən edir bilir. Bundan başqa olkalar arasında istehsal funktsiyalarının fərqli olması, istehsal amillərinin eyni tipli olmaması, xəri- ci təharriq tarif və kvotaların işləmədənəşdirlərindən və inləşsərlərin məvcudluğunu ki- mi amillər qıymatlarının tənzimlənməsinə mənənə olur.

Klasik iqtisadi məktəb bir sənətçiliklər qəbul edərkən xənci ticasatla müsəl olma səhəblərinin izah etməyə çalışmışdır və məsələnin yalnız təklif hər mindən arzıdmışdır. Hansı mal hansı məqirdə və hansı xərcədə istehsal edilmiş və bu maddələr bir-biri ilə necə mühafizə olunmalıdır? Klassik iqtisadçıların e-əvəb axşarlıqları beş suala neoklassik və sonra galan iqtisadçılar dəha geniy və ya dəha uyğun sakitlik avadanlaşdırılmışdır.

Xarici ticaret vasıtısıyla yatırımları en yüksek seviyede etkileşen imkanları sunmayı hedefler. Bu aynı zamanda her bir ülke için onun etkileşimlerinden yararlanma ve samarî tutuslarında olunduğu hallarda mixitalî mal buraxılığı haqqının oxşayıcı kombinasiyalarına əks etdirilmək mümkündür. Başqa sənəd istehsal imkanları sırasına hər bir ölkənin malum texnologiyaya və məvədet istehsal amilları istehsal edə biləcəyi mal və xidmətlərin maksimum miqdardını göstərir. Bu aynı məqsəyin manadına hər bir ülkədə "istehsalın hüdudunu" da əks etdirir. [Bu haqqda məsləhətli malum ugurlu bax: 103, s. 50-54.]

lülərinə uyğunlaşdırılmışa çalışılmışdır

Ayndır ki, günümüzde 200-dan çox müstəqil dövlət arasında gedən münsonlarla mal və xidmət ticarəti sadəcədirilmiş şəkildə müqayisə üsulları nəzəriyyəsi ilə bir-hilə dövlət və bir-kiçik mal və xidmət mühədiləsi əsas götürülməklə iżah edilsin. Beynəlxalq ticarət inkişaf etdiğə qərşisi yeni-yeni suallar çıxır. Məsələn, Alif no ucun boyuk müraciətdə avtomobil, videokamera və s. ixrac edir və cəmi zamanda nə ucun cəmi no malı idarə edir? İqtisadçılar beynəlxalq ticarət sahəsində arxivlərinə davam etdirir. Bu zaman nəzərə alınma lazımdır ki, iştəhsal amilları anlayışı həyatın reallığını uyğun olaraq "elimi-tədqiqat işləri", "şəqi quvvatının keyfiyyəti" və "iştəhsalın fiziki imkanları" anlayışında işlənilmişdir.

Muasır dünyada durmadan artan elin-texniki tarafları beynaklısı ticaretin aparımı amila çevrilmiştir. Dünya olakları, her şeyden avval satıcıya inkıştırmış olıklar beynaklı ticaret kanallarına getidikçe daha çok yeni ve mürekkeb mahsullar daçırlar. Hal-hazırda dünya ticaretinin yarısından çokunu kandı tarif etti mahsulları ve xanumlu deyil, malez tarif etti mahsulları işçilik edir. Her hanse bir olaklı sanayi mahsullarına aslaşanın ixticatının surâlı inkışfı bu sahada gabaq teknolojiyantı intensiv töbüt edilmesinin nticasıdır.

Yeni teknolojinin xarici literatürdə təqib ilə sənədələr nəşriyyat mözərə tərafından 1961-ci ildə itali sürümüldür. Bu nəşrəyin idarəcili teknikasında, işləşdirilən proseslərdə yənə əməkdaşlılıq müraciətlərə müxtəlif ölkələrdə müxtəlif dərəcələrdə meydana gələn texnoloji yeniliklərin bəyannamələrində doğurduğu nticələrin izahuna vonulmuşdur.

Teknoloji yenilik istehsalda müxtalif olklär arasında fərqlik yaradır və yeniliyin tətbiq edildiyi mal üzrə həmin ölkə mühüm möqayisili üstünlükəldədir. Həmin yenilik digər olklärda qədar istehsal olunan mallar həm yenilikli mülki olmayan digər olklärda ixrac edilir. Onu ixrac edən ölkə isə bu sahada inhişar vəziyyətindən nüfuzaqdır. Bu inhişar vəziyyətinin ömrü həmin yeniliyiň başqa olklärın manatlaşdırmaq qədər davam edəcəkdir. Texniki lərəqəsi durmurdan davam etdiyi və bazarlarda daim yeni-mallar daxil olduğu üçün teknoloji üstünlük bir maldan başqa mala, bir ölkədən başqa ölkəyə keçir və həmçinin davam etdir.

Teknoloji inkişaf ve elmi teddiqatlarla serif edilen xəcərlər arasında six slaya vardır. Bir qayda olaraq teknoloji inqarnameklərlə elmi teddiqat işlərinə əhamiyyət verən və çox vəsait serif edən olıklarda özünü göstərir. M. Poznerin teknoloji üzünlük modelinə görə hər bir olıkda kaşı edilmiş teknoloji yeniləndikdən sonra edan hər bir olık təqsit fayda şəhər edir. Onun görüşünə görə hər bir yeni teknika digər olıklarda da yayıldıqca az inkişaf etməs ülka dənə gəz fayda şəhər edir, yenilikçi vəziyyətində olan ülka isə getidikcə bu yenilik üzərə öz üzünlüyüni artırır. Lakin elmi-texniki təsərrüatın lideri yeniliklər hazırlanması işini daim davam etdirmək, digər olıkların həməq qabaqlaya bilər. [303, s. 107-110]

Məhsulun həyət dövri nəzəriyyəsi. Elmi-tekniqi təraqqiyanın müümüm istehsal amillinə çevrilməsi dinamik xarakter daşıyan bəynəlxalq ticarətin bir sən qanunuşluğunu aşkar etməyə imkan verir.

Raymond Vernon tarihiçi üstünlük hazırlığına hizasız mahsulun hayatı dövrit hazırlığını ortaya atmıştır. O gösterirdi ki, her hansı bir mahsulun istehsalında istisnada edilen müxtəlif istehsal amillərinin müqayisəli üstünlüyü müxtəlif ol-

kâlarda müxtəlisidir. Buna nüscəsində məhsulun hayatı həyuncə onda istifadə olunur istehsal xərçəninin dayanmasına paralel surətdə onun inqayisılı üstünlüyü da dayışır. Məhsul olduğunu kührən malin hayatı üç mərhələdən ibarətdir: yeni məhsul, yetkin məhsul və standart məhsul. Hər bir məhsul yeni yaradılmışdır. Avvalasət məqdarında müxtəlisil firmalar tərəfindən istehsal edilir. Bu mərhələdə malin keyfiyyəti və ya məhiyyəti müxtəlisidir. İkinin sonrakı mərhələdə məhsul küləvi istehsal edildikcə malin keyfiyyətində standartlaşdırılmışa özünə göstərir. Bir hələdə məhsul çox ölkələr tərəfindən istehsal edilməyə başlayır. Başqa səhər, qıraqbilək texnologiyası asaslanan məhsul avşalaşdırmaçılıq etmək etmək və ölkələrdən keçid etmək istəmək olunur. Vərəm belə nüscəyə gəlit ki, istiqsaz etmək ölkələr dən çox standartlaşdırılmış, istiqsaz etmək istəmək olunur ölkələr isə həyli olaraq standartlaşdırılmış məhsulların istehsalçılarıdır.

Məhsulun yənəlik dövri yəni hər məhsulun yaşınmasına başlanıması dövründür. Bu dörd məhsulun texnologiyasının və məhsulun ömrünün formalanması dövründür. Bu zaman müxtəlif variansları məvəud ola bilin. İstehsal adətin qisa müddəli perspektiv üçün nəzərdə tutulur. İstehsalda ömrük, yəsəvan yüksək istehsal tekniki kadrları kapitala nisbatan daha çox rüsfadə edilir. Həmçinin nəzərdə alınan lazımlıdır ki, istehsalçı məhsulun ilə məhsullarında ona uyğun sağlıq tələb eləstiriliyi ilə qarşılıqlı. Bu eləstirliklər vətən keşidiçisi haqqında fırıldanın evini məhsulunun da bazarə daxil oludğuda yüksəksər. Lakin məhsulun ilə məhsullarında istehsalçıların qarşılıqlılığı sağlıq tələb (qeyimat) eləstiriliyi sonrakı məhsulada ona qeyimlərin yaranan qalınlıqla mənkin vər bilət.

Yenilik dövündə yaşavan məhsulə tələb bir qayda olaraq özünü çox galib
əhalisi təbaqəsi arasında göstərir. Məhsulən sonrakı məhsulələrinə hər tələbə yax-
yayaş orta galibli təbaqələr da davul üzüñlər

Bir sırsla, yenilik dövru adlarına dövru məhsul zənagdan keçir. Geniş istehsal üçün hazırlıq işləri gedir. Talabın həcmi və qidacların münasibəti azdır işlərdər.

Mahsul yetkinlik dövründünde laboratuvarlardan keçim ve genis istehsal üçün hazır vaziyəti galmış olur. Bu zaman ilk mərhələyə məsbətən daha çox kapital istifadə olunur, əmək tutumluğunu kapital tutumluğuna ilə avoz olmasına baxıv, istehsal prosesinin texniki uyğunluğu artır, men məhsulü həzara qıran firmaların sayı çoxalır, eləstikliyi yüksəltir. Məhsulün son mərhələsində istehsal texnologiyası geniş yayılmış və standartlaşdırılmış gedir. İstehsal prosesi sadələşdirilmiş bir-birim tamamlayan hissəcərənin bolunuş istehsalda yüksək riyasəti əmək oxşamışlığını artırır, kapital tutumluğunu artırır, firmalararası rekabəti artırır. Həmin nticəsində isə bu sahədəki firmaların sayı azalmasına başlayır. Rəqəbat istehsal xərcələrinin azalmasına uğradığındır. İstehsal xərcələrinin azalmasına zəruriyi və son tərkibində əmək tutumluğunu artırmaq həmin məhsulən istehsalının əmək təchitçiləri bol və ucuz olan inkişaf etməkda olan olkalarda keçirənən vəl iqtidarından kimi, məhsul inkişaf etmiş olkalarda messənə galit, standartlaşdırılmış dövründə isə onun istehsalı işçi qüvvəsi ucuz olan inkişaf etmişkədə olan olkalarda keçir. Həmin proses müvafiq mərhələdə "sanayeyin həynətləşləş" adından yənindən bölgələşdir" adı da şəhər miyyətini almışdır.

Sənayenin beynəlxalq aləmlə əməkdaşlığından nüfuzu prosesində həll olur.

transmili şirketler oynayır. Onlar məhsulun standartlaşdırma dovründə ucuz işçi qılıv-
vasının əsaslılığından istehsalı dünya miqyasında yenidən yerləş-
dirir.

Beynəlxalq ticarətin mənşəyini və strukturunu daha aydın başa düşülməsinin
da məhsulun hayatı dördüncü adlanın nəzəriyyənin gastridiyi yenilik ondan ibarətdir ki,
bu nəzəriyyə ilə artıq əsas işlil obyekti kimi ayrı-ayrı olıklar deyil, transmili
korporasiyalar ona plana çəkilməlidir.

Bu masalda Amerika tədqiqatçısı S. Fobok və G. Simmonds tərəfindən belə
əsaslandırılmışdır: "Ənənəvi ticarət nəzəriyyəsinin çatışmazlığı istehsalın beynəlxalq
məhsulərinin prosesinin getdikən olaraq əhamiyəti və perspektivini göstərərək
qismən məhsulün düzgün qeydlənməsindən irəli gəlir. Ticarət nəzəriyyəsi suali
belə qoyur. Nə üçün məllətlər ticarət edir? Bu daşıq sual deyil. İş adamları ticarət
edir və çoxlu məqdərlə məhsul əldənən dölkəyə daşınır, ancaq bu zaman hamın
məhsulları bir firma sərhəddindən kanara çıxmır. Ona görə da sual belə qoyulmalıdır. Mal və idarəmətlər na üçün olıklar arasında daşınır? Hamın suala cavab verərək
onu aydın olur ki, qarar qəbul edən vəhid məllət deyil kommersiya müəssisəsidir."
[103, s. 61]

Həqiqətən, aradırmalar göstərir ki, xarici ticarət amaliyyatlarının müüm
hissəsi firma daxili mühəndisləndən ibarətdir. Belə ki, statistik məlumatlardan malum
olur ki, dünya ticarətində (taxminan 70%-i), səhlin patent və lisenziyaların 80-90%-i
və kapital ixracının isə 40%-i firma duxılından baş verir.

Beynəlxalq rəqabət güclü Amerika iqisədçisi M. Porter neoklassik beynəlxalq
ticarət nəzəriyyəsinin firmanın xarici ticarət faaliyyəti haqqındaki nəzəriyyəyə
uyğunlaşdırılmışa çalışmışdır. O 80-ci illərin axırlarında "məllətlərin beynəlxalq
rəqabətqılaklılığını" adlı nəzəriyyə hazırlanmışdır. [bx 202]. Alim hamın
nəzəriyyəyədə dünya bazarlarında olıkların rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən və
qarışılıqları olğadalar olan dörd əsas parametri göstərmədi. Hər parametrlər amillərin
şəhərləri; təlab şəhərləri; qohum və idarəmət sahələri; firmanın strategiyası və
rəqabətdən ibarətdir.

M. Porter nəzəriyyəsində da istehsal amillərinin əhamiyəti qəbul edilir, lakin onların
sayı yenilənən işlərdir. O, neoklassik maksləndən fərqli olaraq, həsab
edir ki, bu amillər məllətlər hazırlıq şəkildə nuras qalmır, geniş təkər istehsal prosesində
yaradılır. Məsələn, torpaq kimi vəcib amilin çatışmaması Yaponiyada yüksək
tehnoloji prosesin yaradılmasına səbəb oldu, buna isə dünya bazarında tələb
yaradı.

İkinci parametr - təlab şəhərləri - firmanın inkişafını müəyyən edən daxili bazar
tələbdir. Bu təlab şirkətin faaliyyətinə müüm təsir göstərir. Məsələn, nüba-
tan kiçik təlaflarda yayılan enerjiyi qənaat edən kiçik kondisionerlərə
meyl göstərir. Bunun nüfuzsində Yapon sanayesi onu istehsal etməyə başladı.
Sonralar bütün dünya belə kondisionerlərə maraq göstərdi ki, bu da onu dünya
bazarına çıxarılmış imkan verdi. Yenisi tez hazırlanıyan amerika sistemi da bütün
dünyada eyni qayda ilə şübhə qazanmışdır.

Üçüncü parametr - qohum və idarəmət sahələrinin mövcudluğu - alverişli istehsal
mühüm olduğunu göstərir və firmalann faaliyyətinə bilavasitə təsir göstərir.
Məsələn, İtalyanın Zəngəzər sanayesi ona görə yüksək inkişaf etmişdir ki, bu ölkə

qıymətli metal və daşları emal edən maşınlarının istehsalı üzrə dünya lideridir.

Sonuncu parametr - firmanın strategiyası və rəqabəti - firma strategiyasını və
onun işçiklər strukturunu Şübhəsiz, firmalarda idarə sistemini eyni deyildir. Məbel,
inqiləm texniki qurğuları, qabılıcıcı məşinlər istehsal edən İtaliya sonrakı sahələrinə
sən idarəcili formasi deyil, tərəzə bilən dinamizm xəsidi. Əksinə, optika,
daşıq maşınçalarına ilə mögul olman sonrasında isə sən markəzələndirilməsi
idarə sistemini mövcuddur. Firmanın dünya bazarında rəqabətqılaklılığının
yüksek olması üçün daxili rəqabətin mövcudluğunu yardımır.

Inkişafı inkişaf və xarici ticarət. Klassik və neoklassik iqisədçilər xarici ticarət
nəzəriyyəsini statik baxımdan nəzərdən keçirmişlər və ümumi inkişafı inkişaf problemlərinə
sənincən diqqət yetirmişlər. Lakin həyat daşın dinamizm göstərir, istehsal amilləri,
texnologiya struktur və ictimai zövükzərə, tələb və təskilat quruluşunda
dəyişikliklər baş verir. Günümüzdə inkişafı artırm və inkişaf inkişaf
elminde və iqisədçi siyasetdə an çox diqqət çəkən problemlərə çevrilmişdir. Ona
görlər da, inkişafı inkişaf və beynəlxalq ticarət arasında mövcud olan qarşılıqlı
şəhərlər diqqətlə dərinləndirir.

Istehsal və xarici ticarət inkişaf camiyyətinə zəvqundə və mallara üz-
tündülük venirilmişdən dəyişikliklər yaradır. Xarici ticarətə aylan olıkların şübhəsi av-
valılar ölkədə mövcud olmayan mallar ilə qarşı-qarşıya çıxır və onları istehsal et-
məya başlayırlar. Başqa şəhər, xarici ticarət yəni elitlərlə yaradır və onların təmin
olunması zarurəti doğurur. Beynəlxalq ticarət inasıdır istehsal standartının zaif
inkişaf etmiş olıklardən yarılmasına yel açır. Birinci həndlər isə ölkə istehsalının
daxili strukturunda da dəyişikliklər meydən verir. İdealitə axşanıyan istehsalın
artması xarici ticarət həcminin artırmasına, əksinə, ixracat yoluyla inkişaf modeli isə
xarici ticarətin həcminin azalmasına səbəb olur. Məlumatlı ki, adəmhäyi hesab ilə
gəlirin artımı prosesi şəhərin istehsalının quruluşundan dəyişikliklər səbəb olur
və bu zaman adətən tələbən xarakterində iki qanunauyğunluq özünnən göstərir.

Hər şeydən əvvəl, fərdi galirlər ardıcıl şəhərin müxtəlif nov mənbə və idarə-
məllərə olan tələbi qeyri-hərəkatlı artı. Galirlər ardıcıl tələbin ümumi həcmində
şərti olaraq ilkin tələbat məlləri adlanan mal grupunun payı azalır, sırvanlıq
məlləri adlanan digər mal grupunun payı artı. Alman iqisədçisi Engel və iş
adlanan bu qanunauyğunluqda ilkin tələbat məllərinə arzak, sırvanlıq məlləri isə
uzun müddətlə istifadə olunan məllər (sənveduc, televizor və s. v.) işlədilmişdir. Bu
qanuna görə qiymətlər və deməsərafik dəyişikliklər (əsərin tərkib və sıxlıq) qəldiqi
haldə galirlərin artımı arzakə olan istehsal xərclərinin poymının artırmasına
gətirir. Cənəs. Bu zaman arzakə olan tələb artı, lakin bu artım galirlərin
artımdan geri qalır. Aila hələcəsinin tədqiqi nəticəsində yaranmış həsnin qanun
istər aşıy-ayrı aila, istərən isə həsnin bir öküz üzər real həyata dönməyə gedərdir.
Yəni, gerçək həyata inkişafın nüfuzi ələmət adəmhäyin galırın artımı
tələbən strukturunda dəyişikliklər yaradır. Bu dəyişikliklər isə galirləri asılılıklıya
malik olaraq, hər şeydən əvvəl təxil istehsalçılarının aleyhinə olur.

Engel qanunu həm həmçən galırının imkan verir ki, göstərilən qanuna
uyğunluq sırvanlıq məlləri və ilkin tələbat məlləri qiymətlərinin dəyişməsinə
səbəb olur. Galirlərin artması ilkin məllərlə olan tələbi və müvafiq olaraq onların
qiymətlərinin nüfuz artırmasına gətirir. Cənəs. Bu isə həsnin məllərinə idarəati üzrə is-

ıusaslaşmış dölkələrin surəti inkişafına yol açır. İlkin tələbat məlləri istehsal edən mülkiyyətçilər və ölkələrin işa haməni məllərən oləşibin və müvafiq surətdə qızıl məllərin nisbi olaraq azalması prosesi güzəyir.

Istehsal amillərinin dinamikası və xarici ticarət. Hayat dinamizmiz istehsal amillərinə də addır. Zaman keçdikcə omlar komiyat və keyfiyyət dayanıklılıvana marus qəlitələr. Hər hansı bir ölkədə, malum olduğunu kimi, iqtisadi artım istehsal amillərinin inqidacına artımın və ya istehsal texnologiyasında tətbiq olunan yeniliklərin nüscəsindən baş verir. İstehsal amillərinəndən kapital və kadrlarının ixtisasları sürətlə artır. Əmək etibarlısanın nisbatən yavaş, lakin sabit olaraq artır. Hətta kənd təsərrüfatı üçün yarlırlar torpaqlarının səaliyi və istifadə olunası faydalı qazıntıları müşqinlərdən artırmayı göstərir. Bu hər birləşənləşləq təcərrüatda necə təsir göstərir?

Bu bir ölkədə müxtəlif istehsal amillərinin artımı müxtəlif proporsiyalarla, özünü güzətə bilər. Bu fərqli xarici ticarətə təsirini aydınlaşdırmaq üçün avvalca, həqiqətdə mümkün olmayış, belə fərziyyə qəbul edək ki, guya bütün ölkələrdə istehsal amillərin tamamilə eyni surətdə artır. Bu fərziyyənin təhlil edən S. B. Linder belə natiçəyə görür ki, bu halda qəlkələrənər ticarət axınının şəhərlər və dünya qiyamatlarının nisbəti dəyişməz qalardı. Yalnız istehsalın və xarici ticarətin mütləq həcmi dəyişirdi. Xarici ticarət istehsal amillərinin həməximindən təsir göstərən asas cəhət istək, bu amillənlərin müxtəlif növlərinin və istəsən də onların ölkələr arasındaki artım surətinin arasındakı fərdidir.

Bu fərqli artımın vaxtı keçdikcə ölkənin malik olduğu müqayisələri üstünlüğün dayışmasına sabab olur. Məsələn, keçən əsrin ikinci yarısında ABŞ-dən çox dağmadan sonayesi məhsulları ixrac edən bir ölkə idi. Hal-hazırda isə bu ulka həmin məhsulların hamisini xəndən götürür. Başqa sözü, ölkə keçən əsrədən dən çox torpaq tutumlu mal ixrac edən ölkədən, əmək-kapital tutumlu mal ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir. Bu proses ona gərə bas vermişdir ki, bu ölkədə torpaq amillinin artımı çox yavaş, əmək-kapital amillinin artımı isə çox sürətlə olmuşdur.

Istehsal amillərinin artım surəti arasındakı fərqli xarici ticarətin göstərdiyi təsirin kanalları coxsayıdır. Bu təsir həm tələb, həm də təklif vəsaitlərə bürzə vətər. Bu zaman müzayyədici məsələ istehsal amillərinin hansı sahələrdə dən surəti artımasıdır idxl ilə rəqəbat vəziyyətində olan sahələrdə, yoxsa ixracat sahələrdə. Həmin fərqli artımın amerikan adımı P. X. Lindert "Dünya əsərənlərə əlaqələrinin iqtisadiyyatı" kitabında aydın izah edir [183].

İdxalı əvəz edən sahədə artım. Bu prosesin izah etmək üçün hər şeydən avval fərqli edək ki, məsələn, ABŞ-də kapital amili surəti inkişaf edir və idxl ilə rəqəbat vəziyyətində olan (yəni həmin mal ham xəriyəndə idxl edilir, ham də ölkədə istehsal edilir) məhdud istehsalında bu amilləndə intensiv istifadə edilir. Eyni zamanda fərqli edək ki, ixrac mali olan bugda istehsalında akıllı torpaq və digər amillərin inqidacına dayanır. Bu zaman idxl (məhdud) sahəsində intensiv istifadə olunan kapitalın artımı bu kapitalın galirliyini azaldır. Kapital ucuş olduğu üçün təhditdir ki, istehsalçı istehsalın həcmünü genişləndirməyə çalışılır. Lakin istehsalın artım surəti müxtəlif sahələrdə (yəni məhdud və bugda istehsalında) eyni dərəcədə olmayaçaqdır. İstehsal xarçlarının tərkibində kapital amillinin xüsusü çökəsi məhdud istehsalında bugda istehsalına nisbətən çox olduğu üçün kapitalın ucuzlaşması məhdud istehsalçıları üçün dən əhəmiyyətli olacaqdır. Bunun nüscəsində isə

bu ölkədə mahud istehsalı bugda istehsalına nisbətən dən surəti artıcaqdır. Mahud istehsalının artımı isə həmin malin idxlərini azaldacaq, dən doğrusu idxlər avaz edəcəkdir. Bununla də ölkənin dən yaradırdıñ bu məhdud idxlər asılılığı azalacaqdır. Bu proses oğor böyük müqəsədən dən yaradıñ, ləzəmliyi (mütəməd əlaqə qiyamatları, həbələ onun icarətinin azalmasına) da təsdiq olacaqdır.

Dünya iqtisadi konvukturnuna təsir edə bilməyən keçik iqtisadi potensiala mal, həm də ölkələrdə idxlər əvəz etmə siyasetinin elmi əsaslarında apəlməsi bu ölkədə beynəlxalq əmək bülşüsünün əsənlüklerindən əsərələr istifadə edilməsi və iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün alverişli şərait yaradır. Azərbaycan kim keçid dovrundə olan və beynəlxalq əmək bolgusunu əsənlüklerindən keçmədi şəmarələr şəkildə istifadə olunmaması ölkələrdə idxlər əvəz etməsi miyyətindən bəyənlik etdirir. Məsələn, əngin təbii əsərlərlər və olvəsi işləmə şəraitində malik olan bir səra inkişaf etməkdən ölkələrdə idxlərin istehsal məllətinə olan etibarlısanın bəyənlik əksəriyyətinin qiyamılı vəzifəsi ilə xəndən almılması, yalnız təsərrüfatlılığın nüscəsindən və ölkənin iqtisadi inkişafının sahələndən başlıca amillərdən bindir. Bu vəziyyət yalmız məqsədçöyən və elmi əsaslı dayanım idxlər əvəz etmə siyaseti vasitəsilə aradan qaldırıla bilər [179, s. 256-259].

Ixracın genişləndirilməsi sahəsində artım hədəf edək ki, ixracat sahəsində, yəni bugda istehsalında istifadə olunan xəzər torpaq sahəsində artım mövcuddur. Bu zaman tətqiq ki, kapital və digər amillərin tətqiki dayanırmış qalmışdır. Ayditiondır ki, əlavə torpaq sahələri təsir həqiqətini azaltmaması sabab olacaqdır ki, bu da fermərlər bugda sahələrinin genişləndirilməsə səvəq edəcəkdir. Hələ vəziyyətdə ölkədə bugda istehsalının artımı malid istehsalına nisbətən surəti olacaqdır. Əlaqə istehsal olunan bugdanın həsişsi ixracə yənsələndirilir. Bu vəziyyət hədənin istehsal xərçənləri dən qiyamatları soviyyəsinə qədər yüksələndək davam etdirəcəkdir. Ixrac olunan bugda istehsalının ABŞ-dən artması təqər bu həyək müqayisədə olarsa) dən qiyamatının genişləndiriləcək və bugdanın dən qiyamatının aşağı düşməsindən sabab olacaqdır. Az iqtisadi potensiala malik olan ölkələrdə dən ixracı genişləndirme siyaseti dən qiyamatında müqayisəli əsənlüklerən əsərələr şəkildə istifadə olunması nüscəsində bu ölkələrin iqtisadi inkişafının (digər amillərin sahit qalması şəhərlər) təsərrüfatlılığını artırıb əsərələrənər.

Bu zaman hələ bir cəhət nəzərə alınır lazımdır: dən təsərrüfat sisteminde gedikcə dən laylıq yer tutan yeni əsərələr ölkələrinə təcərrübatı göstərək ki, ixracat potensialının genişləndirilməsi siyaseti təsdiqləşdirək və dəvətlər dən çox iqtisadi nüscə əsərlər edir ki, bu dəvətlər hətən qüvvələr yalmız hər hansi hər malın nüscənindən ixracat potensialının genişləndirilməsinə yönəlməlidir. Dən çox mal qapınumun ixracının genişləndirilməsi inkişafın dən əsərələr üçün olvəsi şərait yaradır. [179, s. 260].

7. 2. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın xarici iqtisadi sənəqlərinin tənzimlənməsi problemləri.

Müstaqillik yolu ilə inamla irəliləyən Azərbaycanın son və mürekkeb qanunlarıñ hökmən olduğu dünya bazannı integrasiyasının əsas parametrlərini müəyyən edən uzunmüddəli xarici inkişaf strategiyası zaman keçidkə təkmilləşdirilir.

Azərbaycanın Rusiya daxil olmaqla bütün digər respublikalarda olduğu kimi 70 il ərzində "damır pardalarla" dünya birliyindən təcrid olunması və inkişaf etmiş regionların aqrar-xammal bazası olması dünya birliyinə integrasiya prosesinin obyektiv amilları olmaqla, iqtisadiyyatın müasir dünya bazarnın tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün kokulu və təxərsəsinən müsbət tədbirlər gərəkləşməni təkdiq tələb edirdi.

SSRİ-nin şüqüti ərafaşında umumittifaq xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkibində olan respublikaların yalnız ikisi-Rusiya və Azərbaycan tam müstaqil olaraq mövcud olmaq imkanına malik idilər. Türkəlli Respublika olan Azərbaycanın belə müsbət vəziyyətdə olması yalnız Heydər Əliyev kimi əzəqqəfən və mudrik şəxsiyyətin olkamızı rəhbərlik etməsi və titanik əməyi ilə əlaqədardır. Onun belə bir ləxçi ifadəsi real məzmunlu malikdir. "Man o vaxt Azərbaycanın galacayı həqinində düşündürüm". Bununla yanaşı "SSRİ-nin iqtisadi vəziyyətinin elə xüsusiyyətlərinə nəzərdən keçirmək lazımdır ki, onlar iqtisadiyyatın müdafiə tələbəsi uğramasına sabab olmuş və nəticə etibarına, keçmiş Sovet respublikalarda siyasi proseslərin gedişinə tövsi göstərməlidir." [75, s. 24] Bu xüsusiyyətlərənən bir büləd digər respublikalarda olduğu kimi Azərbaycanda da xarici iqtisadi, o cümlədən xarici ticarət sənəqlərinin Sovet İttifaqı dövründə iqtisadiyyatın müsbət bir sahəsi kimi mövcud olmamasıdır. Respublikamız Umumittifaq xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkib hissəsi kimi xarici dünyadan yalnız, siyasi cəhətdən deyil, həm də iqtisadi cəhətdən təcrid olunmuşdu. Mərkəzin icazəsi olmadan onun xarici alımına na riyəs, na də iqtisadi əlaqa yaratmaq hüquq yox idi. Xarici ticarət üzərində dövlət inhişarı bu sahədə bütün məsələlərin mərkəzi dövlət tarixindən həll edilməsinə icazə verdi.

Cədvəl №7. 1-də verilmiş məlumatlardan görünür ki, Azərbaycanın dünya ilə iqtisadi əlaqlərini yalnız şəhəri olaraq "xarici" əlaqlar adlandırmışdı. Cənubi xarici ticarət əlaqları asas etibarla (idaxalın 80, ixracın isə 95%-i) Sovet dövlətinin tərkibində cərəyan edirdi. Respublika SSRİ-dən kanara 1991-ci ildə (daxili qiymətlərlə) camisi 744 mln. rubl mal ixrac etmişdir. İstehsal amillərinin (kapital, işçi qüvvəsi) harakatından isə heç sühbat da gedə bilimsizdir. Yəni, yalnız SSRİ daxilində harakat edirdi. Nəticədə ölkəmizin qapılan Qarabağ baş veran texnoloji inqilab üçün uzun tarixi dövr ərzində bağlı olmuş və istehsalın ümumiyyəti şərtləndirilmişdir.

Məsələçi iqtisadiyyatın maraqlı olmadığı elmi-tehniki yeniliklər Azərbaycana SSRİ xəviyyəsində yalnız mərkəzi xət ilə daxil olurdu. Respublikanın istehsal potensialının texniki tərkibinin böyük eksoriyyəti dünyada özüna sahib bazar tapa bilməyən sovet mənşəli mallardan ibarət idi.

Azərbaycanda 1991-ci ildə iqtisadiyyat sahələri üzrə məhsul göstirilməsi və gəndərilməsi" (mln. rub.)

Cəmi	Gətirilmişdir		Gəndərilmədir			
	O cümlədən SSRI daxılındı	İlx. (daxili qiym.)	Cəmi	O cümlədən SSRI daxılındı		
Cəmi maddi ist. sahələri	11009,7	8836,6	2173,1	12199,3	11455,8	744,0
O cümlədən xəməye	10530,0	8752,0	1778,0	11919,5	11189,2	730,3
O cümlə Elektroenergetika	—	—	—	115,8	115,8	—
Neft qaz sanayesi	905,8	776,7	129,0	1449,8	1249,6	209,2
Qara metallurgiya	903,5	810,6	92,9	269,8	268,0	1,8
Ölvan metallurgiya	1297,7	1230,0	67,6	383,4	378,9	4,5
Kimya və neft-kimya	642,8	599,3	43,6	1161,0	1131,0	30,0
Məşinçiyarımaya və metal emalı	1999,8	1941,1	58,7	2115,0	2056,0	56,1
Məsə, ağac, kağız	362,2	293,6	68,5	14,7	14,5	0,2
Tikinti mat. sanayesi	151,5	144,4	7,1	40,5	40,2	0,3
Yüngül sanaye	1212,1	906,1	106,0	2269,9	1861,1	408,9
Yeyinti sanayesi	2865,4	1862,0	1001,4	3891,5	3852,2	9,6
Diger	186,0	182,9	3,1	207,5	188,8	18,7
Kənd təsərrüfatı	479,8	84,6	395,5	279,0	266,1	13,8

[41, 1991, 26-28]

Ümumittifaq xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkib hissəsi olan respublika iqtisadiyyatının digər respublika və regionlarda iqtisadi əlaqlarını iqtisadi integrasiya adlandırmış düzgün deyildir. Cənubi müasir anlayışlara uyğun olaraq bəyannalı iqtisadi integrasiya yalnız müstaqil dövlətlərin arasında baş verir.

Zəngin nəfi ehtiyatlarının malik olan Azərbaycanın icazə ediydi məhsullarının ümumiyyəti haçmanın yarısından çoxu - 51,7%-i yüngül və yeyinti sanayesinin məhsullarından ibarət idi. Birinə isə 56,1%-ni panthiq, əzum, tülün və digər xammal və ya yarımşahıclarla təşkil edildi [103, s. 57-58].

Respublikadan ucuz qiymətlərlə mərkəzin elmi-sənəcləri üçün apanılan qiymətlər kamımlı kənardı emal olunur, sonraq hərbi məhsul şəklində geri gətirilər. Xammalın əsl sahibi olan Azərbaycan xalqına qat-qat bəhə qiymətlər salırdı.

Bu mexanizm hamçinin Azərbaycanın zəngin ixtiyatlarından alınan galit

Respublika bütçesinde deyil, umurnütsaq bütçesinde aks olunması üçün uzun illər sinanmış bir mexanizm idi. Azərbaycandan daşınan xammaldan respublika bütçesinə valyuta ayırmalar isə cəmi 8-10% təşkil edirdi.

Respublika zəngin sərvətlərə malik olduğu haldə sonzəyin təxminiñ yarış
kənarından gətirilən xəmmal ilə işləyirdi. Əsas istehsal sahaları kənarlı
yanımfabrikat və chtiyar hissələlərinin hazırlanmasından asılı idi. Ümumiyyətlə
gördürülədikdə hüüm digər respublikalar kimi Azərbaycan idarəsiyyatı da qapalı
xarakter daşıyır. Hələ ki, adəməşənə düşən xərci icarət dövriyyəsi 60-70 ABŞ
dolları məqdarında idi. Müəyyən üçün nəzərə alınaq lazımdır ki, 1988-ci ilda
hamarıñ göstəriçisi ABŞ-də 3200, Avropanın Birliyində 6600, Yapomiyadı 3700 və SSRİ-
da isə 800 dollar idı.

Eyni zamanda göstermek lazımdır ki, İttifaq chiiyacıları üçün daşınan şeritler qədən dəlaşiq vəziyyətə salınmış statistika məlumatlarında öz düzgün əksinə yoxmurdı.

卷之二

Azərbaycan Respublikasında 1991-ci ilda xalq istehlak məallərinin ərtələnməsi və göndərilməsi* (mln. rubl.)

	Göndərilmişdir (ixracda birlikdə)	Göntülmüşdir (idarəatda birlikdə)	Fərqli göndərilməndən (+) çox göntülmis, göndərilməndən (-) az göntülmüşdir
Cəmi vəziyyətshəkər məsləhətləri və cümlə	2520, 1	2318, 2	-111, 9
A. Qiymət məsləhətləri	515, 3	743, 7	-228, 4
Həcmşəxəndərlər	-	398, 4	-398, 4
Bütüncülük məhsulları	116, 7	26, 3	90, 4
Əməl edilən qiymət məhsulları	398, 6	319, 0	-79, 6
B. Alıqanlılıqlar	1016, 6	0, 5	-1016, 1
V. Qeyri-ərzəq məsləhətləri və cümlələr	988, 2	1564, 0	+575, 8
Parça palıtlar, ayaqqabı	603, 8	786, 2	+182, 4
Mədəni-məsihə məsləhətləri	0, 1	279, 4	+279, 3
Təsirifat məsləhətləri	99, 4	193, 5	+94, 1
Xudavat məsləhətləri	251, 0	283, 6	+32, 6
İstehsal məmlətləri	33, 9	21, 3	-12, 8

⁸[s. 41, 1991, s. 24.]
Yalnız onu göstirmek kışkırtıcıdır ki, ülkemizde istehsal olunan milli galir ve onun istifadəsi arasında uzun müddət 2 mld rubldan çox fərqli olmuşdur. Yani, milli galir çox istehsal olunmuş, onun respublikası istifadəsi itəhəməz az olmuydu. Kələmətin təcəri məqsədi əlaqələri haqqında məlumatlar zəlində yalmaz "vəndəqşurma" dövüründən çap olunmasına başlamışdır.

Bütün bunlar onu gösterir ki, həyənəlxəq iqtisadi integrasiya salasında müstəqil Azərbaycanın qarşısında olduqca ciddi və mürakkəb problemlər mövcud idi.

Müstaqillik alda edildikden sonraki illar arzinda iqtisadiyyatımızda bəy-nalxalq rəqəbat qabiliyəti əhəmiyyətindədir. Bir çox göstəricilər üzrə (ÜDM-də yığın və son istehsal nisbatının birinci xeyriyyə dəyişməsi), mərc və idarətin strukturunun pozitiv istiqamətdə dəyişməsi, təcəarət şartlarının yaxşılaşması və s. 1 cüddi istifadə özünlər göstərir. Milli bazarın xeyli hüssəsinin varisi fırımlar tərəfindən "raflı" edilmişdir. 90-ci illərin avvalılarında realçılıqlarından Maliz buna görə da "İlleydən" Əlyevin iqtisadi strategiyası Azərbaycan Respublikasının xəciyi iqtisadi inkişafının əsas principlərinin və xəciyi iqtisadi əslagaların inkişafının milli iqtisadi məşəqarlıqlarının gözənləşməsinə tömmət verən dövlət programı əvvəndə həyata keçirilməsinə məqsədə uyğun liesə edir" [86, s. 261]. Olubəllək xəcərrüt sisteminin tətbiklərinə uyğun olaraq, ərazil bölgənin nüshü rəsfü ilə sprinçində dövlətin həzar iqtisadiyyatının principləri əsasında təşkilatçı-tənzimləyici-təşviqəcili funkciyalarını təmin etmək və zərurət

Xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində təsərrütat-təşkilatçılıq tədbirləri və mali iqtisadi inkişaf strategiyaları üçün istifadə olunmalıdır.

1. Az bir zaman kəsiyində beynəlxalq bazarın genişləyişini etməq imkanı
məhdud olduğunu, nulli iqtisadiyyat daxili tətbiq olunduğundan istiqamətlərini
yəlli firmaların xarici yaradılmasına daxili bazarında sahəni razılaşdırma
üçün geniş imkanları yaradılmalıdır. Bu sahada əsas umidim genişləyişini hima-
cıllığıl tədbirlərinə həgərlənməsi mənası anlayışlara uyğun deyildi. Ünki dünyada ol-
şalarının tacirinin göstəriyi ki, gomruk tariflərinin artırılması və digər yollarla in-
yaçılığı tədbirlərinin tətbiqi fərqli tətəbdütlərinin əsas reaksiyasını doğurur və
onlar da eyni daracədə müvafiq tədbirlər görür. Una görə da, nulli bazar, beynə-
lxalq müqavilə və hüquq normalarına uyğun olaraq qurunma ilə yanaşı, əsas diqqət
firmaların tərəfindən rəqabətqayğılılığı mövzusun istislah edilməsinin bütün sa-
hələrində təmin edilməsinə verilməlidir.

2. Açıq iqtisadiyyat modelinin yekdililikle seçiliyi Azərbaycan dönya bazarında hərəkətlişləşdirmək və əsaslı təsdiq etməlidir. Latin Amerikası, Cənubi Sərqi Asiyannın yenə xanəye ölkələrinin təcərrübəsi və Turkiyə "modərnizasiyası" aşırılaşdırılmışdır ki, müasir mərhələdə gəryənəm as bu zamanın kasırmada aradan qoşulmuşdur. Açıq iqtisadi inkişafın yeganə sənədli bazarın tələbatının ödənilməsi, ənənəvi ixracat potensialının surəti artırınan təmək dönya bazarı ilə sıx teleqravşayı nail olmalıdır. Yeni texnika və texnologiyaların kifid halqasından əlyüktü chiyitlərinin artırılması üçün idarəetmənin siyasi və işsəyənlü inkişaf strategiyası cəhd olaraq optimallaşdırılmalıdır.

İşte daxili bazarın tələblərinin ödənilməsi, idarəə də rəsmiət potensialının artırılması həlli üçün dəstək olunmalıdır.

Dünya pazarı ile etkileşen uluslararası integrasyonu yalnız iqtisadiyyatın genel işbirlikleri ile mümkün kılabilir.

Onu da nəzər almış fəzulidir ki, işləmə strukturun qızıl muddədində şəhər uyyalı dərəcədə davşdırılmışdır. Reallaşdırılmışdan usaqdır və prioritet istiqamətləri müyyən edərək, bütün maddi maliyyə və inşan ehtiyatlarının həmin sahildən yar-

noldurmasını istedir. Bu məqsədə, gömrük, kredit və valyuta mexanizmündən və digar iqtisadi alətlərdən bacarıqlı istifadə edilməsi həyati shəhəriyyat keşfi edir. Olanın iqtisadi strukturunun formalasmasına və xarici iqtisadi əlaqələrinin xarakterində valyura sıxılışı müümü təqdim olunur. Müasir saradıda ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatlar arasında gərginliq artırmışdır. Əlaqədar olaraq, valyuta məvənnəsi milli iqtisadiyyatın inkişafının zəhiri təzahürünə çevrilmiş, onun iqtisadi potensialını möhkəmsüldürəkini müəyyən dərəcədə aks etdirir, isteğsəsə güclü səs təsir vəstəri.

Ölkənin milli iqtisadi inkişaf strategiyası qabaqcıl olkalanın müsbət işçiləbiyi və müasir dünyada gedən proseslər nəzərə alınmışlıq hazırlanmışdır. Yalnız bu haldə, dünyada özüni göstərən geniş əqləbləşmə proseslərinin Azərbaycanın inkişafında təsdiqi üçün əsaslı məqsəddə istifadə etmək olar.

İqtisadi bilim doktoru, professor Şemsaddin Hacıevin qeyd etdiyi kimi, Müasir xarici iqisasi strategiya çağdaş dünya iqisasi sistemi ilə milli iqisadiyyatın qurşağına aqşqən sahəsində bir çox hədəflərə cavab vermişdir. Bu siyaset hər seydan əvvəl ülkənin maraqlarının cavab vermiş və müvafiq qaydada global iqisadiyyata adaptasiya etməsi və dünya təsərrüfatı əlaqlanından hasil vermişdir. İqtisadiyyatın tətbiqçiləri qarşı tətbiq şəhərə qədər eləstik olmalıdır, dünayadakı elimiyyəti nüvviyyatın nəzərə almılmalıdır. [150, s. 11]

Nəzərə alıqazlıdır ki, Azərbaycan qlobal təsərrüfə «küçük məqyaslı ölkə» modeli ilə, daxil olur, onun ictimai istehsal prosesində hasilat sonnəsi üstünlük təşkil edir, kənd təsərrüfatı, yüngül və yeyinti sonnəti zəif inkisaf etmədir. Bu amillər tarixi mövzusunda başqa şəhərin karakternəm ciddi təsir göstərir.

Global təsərrüflü sistemində gedən sənraqəbat uygundanmanın və qarşılıqlı faydalılıq prinsipi əsasında iştirak etməyin vacib şərti müasir həlklər əsasında müstəqil təsərrüfçülərin tətbiqəvəlinin hazırlanmasıq həyata keçirilməsi təqdim edir.

Başqa soñla xarici dunya ilə qarşılaşılıqlarında els bi strateji kurs İslamib hazırlanmalıdır ki, bu kurs Azərbaycanın dünya bazarından uzun müddət formalışmış mövcəyini təsdiçin dəha qazanılsın da bilsin və olkmakə manfi təsir göstərən təcəlli istədiyi amillərin aşasını saviyivəyə endüra bilsin.

Mahsuldar quvvatların istehsalın genetikə globallaşması nəticəsində dünya təsərrüfatı sistemünün bütün həlqələrinin bir-birindən qarşılıqlı əlaqa və astılığının daňda dəriñleşməsi bütün postsovets respublikaların qapılı iqtiyası sistemində imtina edirik, sənədli sıxıvatacə kəmləşməsi sənətindənmişdir.

Tarixin keyfiyyatı yeri bir mərhələyə daxil olduğu - qloballaşma dövrlündə dünya bazarı iş intensiv integrasiya edən gənc respublikamızda xərci iqtaadi faaliyyət sahəsində strateji kursun hazırlanaraq həyata keçirilməsi üçün müstaqil xərci iqtaadi faaliyyət sisteminin yaradılması və durmadan işkənllaşdırılması müstəsna əhəmiyyət malikidir.

Müstəqil dövlət mexanizminin formallaşması və onların köklü iqlisadı istahalların müümət tərkib hissəsi kimi Azərbaycan xarici iqlisadı əlaqələr sisteminin yaranması və inkişafını bir-biri ilə daxili mantiqi əlaqəyə malik olan iki müümət mərhələyə bölmək mümkündür.

Mevcud içtmalı-ıqtisadi sistemin surrota dağılması ile camiiyyetde yarannmış çok eski yapıyalardan ve yeni sistem aksarşlarının mevcut olduğunu ve bu sistemlerin for-

malasymasının izafî tövârîfîlerinin ölçümü postardır. 1993. 100x150 mm.

Daxili siyasi cəkimsimlərə son qoyulması, ilkin müstaqil Konstitusiyanın qəbul edilməsi, istahələrin ilkin mərhələsinin başa çatmasıdır. Siyasi və iqtisadi həyatda, sənaye və getidikcə məhəkənlilikdən başlıqı 1995-ci ildən sonrakı dovr. Həmdən Uldur Heydar Əliyevin rəhbərliyi ilə xəci iqtisadi alaqlar sisteminin yaradılması prosesi da yenidən mərhələyə qədəm ovariyyat.

Xarci tipisidə olğaların intensivlaşdırılması məqsadlı birinci mərhələyə həsab edilir. Bu sistemdən əlavə olğuların qazanılmaması qədimdir. 1994-cü ildə Transmulli korporasiyası tərəfindən "Ösən müaviləsi" imzalandıqdan sonra ikinci mərhələ başlanılmışdır. "Bu müavilə bütün dünyaya Azərbaycanın müstəqil dövlət olduğundan bəyan etmək yaxası, beynəlxalq tipisidə qurulmuş mərkəzlərin nəzərdən düşməti olksa calı edilmiş, respublikanın işlədiyi fəaliyyətinin integrasiyasını əsasında çox güclü təsir malik bir təşkilatdır" (İ.İ. 21-22, 2004).

12 may 1994-cü ilde idarəət haqqında Ermənistanda müqavilənin təsəllimi
məsələsi da Azərbaycanın bütün qurumları ilə müstəqil varieti təsdiq olunmuşdur.
Təsdiq olunduğu təqdirdən əvvəl idarəət haqqında müqavilə əsaslıdır.

Məlum olduğu kimi xərçən iqisəsi əlaqələrinə əsas istiqamətlərinə xərçən həzar, beynəlxalq kapital və maliyyə hərəkəti, texniki-iqisəsi və elmi-texniki ömükdaşlıq şəhər -dir.

Azərbaycanın siyasi istiqamətiyi olda etməsi hələn bu əsas istiqamətlərdən müstəqil və modern Xənci iqtisadi qurumlar yaradılmasına başlanısması imkan verdi. Az bir müddət ərçəndən məvafiq şəhərdə dövlət siyasetinin həvalə keçirilməsi, məqsədli Xənci iqtisadi Əlaqalar Nazirliyi, investisiyalar üzrə dövlət komitəti və Dövlət Gəmərlik Komitəsi yaradıldı. Xənci iqtisadi əlaqələr sahəsində işlətilər müstəqillik olda edildikdən sonra dommədan yaşata keçirilən bazar iqtisadiyyat meymənşəyin yaradılmasına yönəldilmiş kəlkil işləhəllərin tərkib hissəsi və nüümə istiqamətlərindən biridir. Gorulən işlərlə nəticəcə xənci iqtisadi və rəvayətə emalıyyatlarının aparılması əzəzindən məvcud olan dövlət məhsusları lagı dəldi. Bəzən xənci iqtisadi faaliyyəti sahəsində liberallaşdırılmışa aparılmışa başlandı. Lakin total artıq çatışmazlığı, daxili bazarda və pul rəsəvdələndən məvəudə olan disproporsiyalar, yenidən yaradılan milli pul vəxidi - manatın donanılık meymənşəyinin olmaması və real məzənnənin formalşəmənəsi, bazar qiymətlərinin reallığı səslidirməməsi və xüsusi xənci qiymətlərinin dövra bazarı qiymətləri arasında ciddi rəqəmli xənci iqtisadi faaliyyəti sahəsində liberallaşdırılmışa aparılmışın əngəl torzlaşdırmağına səbəb olurdu. Əhalinin minimum istehlak tələbatını dövlət kanalları və xəndək gətirilən məllər hesabına idarəəməsi məqsədli dövlət SSRİ-dən imarət yaradıb, ziyanlı bazar sistemini - dövlətin mərkəzlaşdırılmış vəziyyətə ləğəndən 90-ci illərin ortalarına qədər xələfət mövcudluğunu qızışdırma qaldı.

Strateji malların içeriği sahnesinde dövlət tənzimləşmələrinin həvətə keçirilmə üçün lisenziyalıdır və kvotlaşdırılmış sistemindən istifadə edilirdi. Mərkəz planlaşdırılmış valyuta fondu hesabına təkən təlohab mallarının idzali həzicə olaraq dövlət təşkilatları və ya səsli həvətə keçirirdi.

İnvestisyonlar dura Dövlət komitəsi yaradılmış da əslində kəgiz üzərində qaldı
xəriti investisiya və kreditlər bir neçə bürokratik dövlət organları tərəfindən

tanzimlendi. Bütün bu boşluqlar strateji malların içrasında, ikinci işsiz mallarının dörtlük kanalları ile iddialıında, görünücisinin tazikilinde, xarici investisyonların ölkəyə calıb olunmasında korrumpliyaya geniş yol açmaqla yanına yerli ve xarici sahibkarlığın inkıştıfında ciddi manecilik töredildi. Bütün bunlar xarici işsizləri alaqalar kompleksində aparılan islahatların sürətləndirilməsinə tələb edirdi. Övvəlcə investisyonlar üzrə Dövlət Komitəsi lağış edildi, 90-ıçıllar ortalarında bu sahada struktur islahatlar sürətləndi. Xarici İşsizləri Olaqlar və Ticarət Nazirliyinin lağış edildildər. Onların funksiyaları 1997-ci ilə yərəndən Ticarət Nazirliyinə, təsdiq olunmuş nomenklaturası üzrə malların iddiaları və xarici planları hazırlanması və yenidən yəzilmiş funksiyası verilmişdir. Dövlət maddi-texniki etibarlı komitəsi de lağış edildikdən sonra "Azkontrakt" Dövlət İdarəsi yərəndən Həmin idarənin funksiyasına bürdücə vasiti hesabına olan kontraktları bağlanması və yerinə yetirməsi davıl edilmişdir. Xarici investisiya və yardımın tənzimlənməsi məqsədilə Nazirliy Kabinetin yanında Xarici Kredit və Yardımlar üzrə Milli agentlik təsis edildi. Bunaqlan başqa Ticarət-Sənaye Palatasının təşkilatı-kadr dayışıklıkları aparılıb. Xarici İşsizləri Olaqlar Nazirliyinin tərkibindən ola "Azcaricət". "Şəhər xarici ticarəti" və "Azərnəftkomvəs" yeniləşdirildikdən sonra şəhərdə camiyyatlara çevrildilər. Xarici işsizləri alaqalar sisteminin normal və dinamik fəaliyyətinin təşkiliyində görümük mexanizmının rolü elduqca boyükdür. Bu sahada da Azərbaycanında 70 il arzdında mərkəzi dövlətin inhişən mövcud olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gomruk Komitəsi müstəqillik hərpa olunduğundan dərhal sonra yərəndədən emrin fəaliyyətinin normal təşkili üçün müvafiq hüquqi baza yox idi. Respublikamda gomruk nazaranının sarhad boyu bütün mal və kapital hərəkətinə tətqiqatlı şəhərdən istifadə edə bilmişsi üçün bir neçə il vaxt tələb olundu. Təsdiqli deyildir ki, islahatların ilkən mərhəbbəndə Azərbaycan dövlət gomruk orqanlarının sistemünün və müstəqil görümük siyasetinin formallaşmasına xüsusi diqqət verildi. Cəsədli qanun və hukumət qarşısında işlədə olunan görümük orqanlarının fəaliyyəti 1997-ci ilə Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş Görümük Məcəlləsi ilə tənzimlənməyə başlığı [4]. Həmin məcəllə respublikamda görümük işinə təşkilimən dünən sistemlərinə yaxınlaşdırılması yolunda ciddi addım oldu.

Azərbaycan dövləti iqtisadi inkişaf strategiyalarına uyğun olaraq daxili və xarici siyasetin tərkib hissəsi kimi Gomrük siyasetini həyata keçirir. Gomrük siyasetinin məqsədi gəmimiz macəralında aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- Azerbaycan Respublikasının gömrük nəzarəti və mal dövriyyəsinin təcəlüməsi vasitələrindən daxil şəxslərin təmin edilməsi;

- Azərbaycanda daxili bazarın qorunması;
 - məlli iqtisadiyyatın inkişafının təşviq edilməsi;
 - Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasetindən irali gələn vəzifələnn yenna yetirilməsinə komik edilməsi

Olkamızın gürültük siyaseti gürültük sahnesinde beynoxlaq şəməkəlşigini genişləndirilməsinə yonaldılmışdır. Respublikamızda gürültük işi hamiliqla qəbul edilmiş beynoxlaq norma və təcrubü ilə uyğunlaşdırma və cəmiyləşdirme istiqamətində inkişaf etdirilir.

Xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində sənədin struktur İslahatları özündə yeri mərhələcəsində 2001-ci ilin birinci yarısında İqtisadi İnkılap Nazırlığının yaradılması

İla qadəm qoydu Cox geniş funksiya və salahiyətlər verilmiş [313, 13 iyul 2001] hamim nəzirlik cəmi zamanda Azərbaycan Respublikasının bəynalxalq mənəvdəliyi sahəsində dövlət siyasiyyətin formalaşdırılmasına və həyata keçirilməsi tərəfdaşlığı yaradır. 11 iyul 2001-ci il tarixli Prezident Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Əməkşurası əsasında Bəylicalıq bəynalxalq mənəvdəliyi sahəsində aşağıdakı coxprofili funksiyaları həyata keçirir:

- xarici iqisəsi fəaliyyət sahəsinin vəzifəyini aradanı və inkişafının proqnoz göstəricilərini hazırlayır.
 - nəqliyyat, məlumat tərviz, habelə xarici ticarət dəstəkləmənin hüquq, lənəf və digər tədbirlərin sahəsində beynəlxalq müqavilələrin hazırlanı, rəfləşdirilməsinə və həyata keçirilməsinə töhfə edir.
 - Azərbaycan məlumatın və tədbirlərin xarici bazarları qeyrişir, vəzifənin hamçinin artırılması üçün olvərsiyyət yaratılmışdır, ilək iqisədəyinin dünyaya iqtisadiyyatın sənədarlı integrasiya olunması təmin etmək üçün tədbirlər işləyib həzırlayırlar və həyata keçirir.
 - sonnayə, ticarət və icthiə rəsəd təşkilatlarında mövcud norma və qaydalarla, dövlət tərəfindən tənzimlənən qeyrişirə, məlumatın (qeyrişir metallardan və ya qızılı, yarımqızılı və dəy-qazlılarından və onlardan hazırlanmış manufakturlar istifadə olmaqla) keyfiyyət və təhlükəsi/hüznə razıvə edilmiş vənəzərət edir.
 - daxili və xarici ticarət ilə bağlı elmi tədqiqatların aparılmasını təsiklət edir, və cümlədən xarici iqisəsi fəaliyyəti istirahətlərinə zərur elmi-tehniki, iqisəsi, hüquqi informasiya ilə təmin edir. xarici iqisəsi fəaliyyətin məsələləri üzrə informasiya sistemlərinə və baza göstəricilərinə yədarid.
 - dönya mal və vəzifət bazarlarının konvivlərini idhəl edir.
 - xarici ticarət fəaliyyətinin qeyri-tərəf tənzimlənmə tədbirlərinin müəyyən edilmiş qaydada idhəl edir, o cümlədən qənunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda və müəyyən edilmiş qaydada ittac və idhəl üzrə smaliyyətlərinə həyata keçirilməsi üçün lisenziyalar verir. Azərbaycan Respublikasının gəmikir stratezii məzəixərək aranın zəruri oldugu və bəzən müvafiq şəraitlərdə (səzişlərdə), mənəvvət hüquq tələblərindən və ya Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində (səzişləndə) nəzərdə tutulduğdu məlüm mənşəyi haqqında sertifikat verir.
 - Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın qonşusunası üzrə müvafiq tədbirlər işləyib hazırlanır,
 - ticarətdə rüsum və vergilərin daracaları ilə bağlı təkliflər verir.
 - xarici dövlətlərdə, eləcə də beynəlxalq iqisəsi və ticarət təşkilatları yaradı və Azərbaycan Respublikasının ticarət-iqtisadi mənşəyindəslərinin qənunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yədarid və onların operativ fəaliyyətinə rəhbərliyi həyata keçirir.
 - Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və digər beynəlxalq iqisəsi təşkilatlarla məkaləştiyi təsiklət edir, onların keçirdiyi tədbirlərdə Azərbaycan Respublikasını mənalı edir;
 - Azərbaycan Respublikasının üz olduğu beynəlxalq iqisəsi və maliyyə təşkilatları ilə müntəbədi əsəndə təqribən əlaqələr yaradır, onların maliyyə və səsən tərəfinin ölkənin iqtisadiyyatına cəlb olunması üçün məqsədyonlu iş aparı.
 - xarici ölkələrə, beynəlxalq iqisəsi və maliyyə təşkilatlarının keçirdiyi tədbirlərdə iştirak edir və Azərbaycan Respublikasına investisiya davamlıla iş bəhət

onlarla danışçılar arasında:

- Azərbaycan Respublikasında yerli və xarici şirkətlərin sərgilərini və yarmarkalarını, eləcə də xarici ölkələrdə Azərbaycanın təsərrüfat subyektlərinin iştirakı ilə beynəlxalq sərgiləri və yarmarkaların işkənləri;
- işçilək bazlarının keyfiyyətliş müləllərin idarəetmənindən mühafizə etmək məqsədi ilə idiyiyyəti dövlət orqanlarının cəlb etməklə müvafiq tədbirlər görür;
- məllənin idarəti barədə mühafizə tədbirlərinə dair təhlükələrin hazırlanması məqsədi ilə tədqiqat, o cümlədən xarici dövlətlərin müvafiq orqanları ilə məsləhətləşmələr aparın və bu işin nticələrin üzərində müvafiq tədbirlər həyata keçirin;
- məllənn, işlərin və xidmətlərin ixracının və idarəetməsi sahəsində müvafiq texniki tədbirlərin (standartlar, təhlükəsizlik normaları, keyfiyyətə uyğunluq sistemləri, məllənin qablaşdırılması qaydaları, mala qoşulan sonadənn formalaları, yüksəkən qəbəgi inspeksiya tələbləri, ekoloji, bayarlılıq, sanitər və fitosanitər normaları, mülli təhlükəsizliyin təmin olunması tədbirləri, məllənin, işlənin və xidmətlərin göstərişlərin normal məsələlərə uyğunluğunun təmin edilməsi metodları) tətbiqi məqsədi ilə digər mərkəzi icra hakimiyəti orqanlarından ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərin;
- ticarət sahəsində Azərbaycan Respublikasına qarşı ayrı-seçkilik siyaseti yürüdən dövlətlərə qarşı müvafiq sanksiyalarının tətbiq edilməsinə dair təhlükələr verir vəzifəsi.

Bəhləlikdə xarici iqtisadi fəaliyyət kimi çoxoxşəli dövlət siyasetinin çoxşilləli idarəə sistemindən təkiblili idarəə sisteməna keçirilməsi sahəsində uzun müddətdir ki, aparılan iş iqtisadi İnkıfaz Nazirliyinin yaradılması ilə başa çatmış oldu.

7. 3. Həydar Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda xarici ticarətin liberallaşdırılması və tənzimlənməsi istiqamətləri.

Iqtisadi islahatların dəha da dərinləşməsi prosesində xarici ticarətin və xarici iqtisadi alaqələrin samarəliyinin artırılmasını, xarici ticarət mekanizminin təkmiləşdirilməsi, xarici məhsul satışında müəssisələrin fəaliyyətinin sərbəstləşdirilməsi respublikanın vəlvüla chiyatlarının və ixracat potensialının artırılmasına onların mərasığının gücləndirilməsi iqtisadi sahədə dövlət siyasetinin əsas təxmini işkənlərdir.

Müstəqilidən başlayıdğında xarici iqtisadi, o cümlədən ticarət siyasetinin formallaşması və inkişafı, respublikamız üçün tamamlı yeni olan bu sahada həyata keçirilən islahatlar hələ islahatlarının mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsinə işkənlərdir. Həyata keçirilən kompleks tədbirlər nticəsində, hələ islahatların start mərhələsində, xarici iqtisadi, ticarət və vəlvüla amaliyyatları üzərində mövəud olan dövlət inisiativi ləğv edilmişdir. Nticəcə müasir mərhələdə xarici iqtisadi ticarət alaqələrinin boyut əksəryüzlü qeyri-dövlət sektoruna məxsus olan subyektlər tərəfindən aparılır. İxrac-idarə və vəlvüla amaliyyatları üzərində mövcud olan hərəketli dövlət nəzarəti xarici iqtisadi müəssisələrinin dövlət tənzimlənməsi sistemi ilə əvəz edilmişdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edən müəssisə və firmalar bu tənzimləmə sisteminde höyük sərbəsilik qazanmışdır.

Məlum olduğu kimi xarici ticarət siyasetinin formallaşması uzun tarixi dööt ədalədən bir məsəldədir. Lakin müstəqilidən başlayıdğında sonra yaranmış özənətə məxsus tarixi dööt respublikamızda bu prosesin qisə müddəti arzdır surətə təmələşməsini tələb edirdi. Məsələ bu həxməndən nəzərdən keçirildikdən asındır olur ki, 1992-1994-cü illərdə ülkədə total mal çatışmazlığı, daxili bazar və pul tədəvülünən ciddi disproportsiyaya və deformasiyaya maruz qaldığı, real vəlvüla məzənnəsi və normal bazar qiymətlərinin olmudığı, bəzən təxəritlərənə qarşı ticarəti əlaqələrinin geniş miqyasda liberallaşdırılması şərtləri oludeğə ağırlıdır. Una görə də liberallaşdırılmış əsliyən yəhudi 1994-cü iləndən surətləşməyə başladı. Xarici ticarətin tənzimlənməsi də bir sistem kimi hər dördən formallaşdırmağa başlamışdır.

Azərbaycanda müstəqil dööt quruculuğu, onun bazar iqtisadiyyatı principi-lərin əsasında həyata keçirilməsi və əlkəmənin beynəlxalq müəssisələrin sisteminin hərəkətlişləşdirilməsi vəzivəsi respublikamızda xarici ticarətin tənzimlənməsi sistemi qarşısında oludeğə mühüm və təmənəli yeni vəzifələr qoyurdur.

Xarici ticarət siyaseti hər seydan avrol Azərbaycan Respublikasının öz təhii sərvətlərinə suverenliyi principini reallaydırmaq vəzifəsidir. Bu məqsədə xarici ticarət siyaseti: 1) əlkəmənin beynəlxalq iqtisadi və malivəyə mülkünə cəlb edilməsi və inkişaf etmiş ölkələrin bazar strukturunu yaxınlaşdırılmasına, onun sərbəst və müstəqil xarici iqtisadi fəaliyyətinə həyata keçirilməsində və tənzimlənməsində müstəqil hüququ təmin etməli; 2) dəvli və xarici iqtisadi sahibkarlığın azadlığı principini həyata keçirməsi; 3) təsərrüfat subyektləri arasında əyni-seçkilik vər yerdən, onların hüquq hərəkətliyi principini hər vəzifə ilə qorunmalı; 4) qanunun allılıyi principini təmin etməlidir.

Dünya təsərrüfatında vəhdi hüquq inizbatı və malivəyə məkanının yaranması prosesi gəidikcə intensivləşir. Həm məkanı çəriçəsində ayrı-ayrı dövlətlərin xarici ticarəti inkişaf edərək dünya məqəsələrində konfransiyalarında uzaqlaşaraq vəhdi təma qəvirir. Ölkəmiz hüquq, inizbatı və texniki xarici iqtisadi fəaliyyətin vəhdi şəkər salınmış hüquq əsasının yaradımı çoxoxşəli dövlətlərərə sərzişlərin və razılıqlarının geniş sistemində davil olur.

Xarici ticarətin tənzimlənməsinə Azərbaycan iqtisadiyyatında və zəhərin ilkin təlabatı məllənin olaraq tələbatının ödənilməsində bu zəhərin ovnədigi mühüm rolə uyğun olaraq, istiqlaliyyətələrənə də edildikdən sonra boyuk əhəmiyyət verilir. Təsadüfi deyildir ki, xarici ticarət Azərbaycanda iqtisadi islahatların dəha surətli getdiyi bu sahədə iqtisadiyyatın düşmən olduğundan dərin bəhərləndən çıxması zərərən xarici ticarətdə liberallaşdırmanın həyata keçirilməsini, bu sahədə totalitər reñimində miras qalmış buxovuların surətə aradan qaldırılmasını işkənlədə tələb edidi. Azərbaycana yardım göstərən beynəlxalq təşkilatlar da eyni tələblərdir. Xarici ticarətdə liberallaşdırma tədbirləri ilə mənəvədə qeyri-təxəritlər tənzimlənməsinə bazar iqtisadiyyatının principlelərinə uyğunlaşdırılmasına, inizbatı-amillik amillərinin mahdudlaşdırılmasına yənəlmədir.

Bu məhədə 1994-cü iləndən sonra Respublika Prezidentinin dööt sərməni qəbul edilmişdir:

1. 10 yanvar 1994-cü il - "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin samarəliyinin artırılması tədbirləri haqqında".

2. 5 aprel 1994-cü il tarixdə - "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin

sorbasılsızdırılması hakkında

3. 17 dekabr 1996-ci ilde - "Azərbaycan Respublikasında xarici təsərrüfatın tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında" haqqında.

4. 24 iyun 1997-ət tərtdidə "Azerbaiyanc Respublikasında xarici licarətin daxili libecəlləşdirilməsi" həqiqətində

Hazır formular arasında muvafiq normatif aktarın kabul edilmiştir. Təlibirinən səs istiqaməti xarici ticarətin bazar ıqtisadiyyatının principlərinə uyğun olaraq liberallaşdırılmış yolunda addımlanmışdır. Qəbul edilmiş qanunlarla daxili və xarici kvotla və lisenziyalardan (qismən) əlavə, strateji məhsulların xarici ticarətinin mərkəzlaşdırılmasına qaydasının aradan qaldırılması, qymətərin sarhəsədirilməsi, dövlət sifarişlərinin əlavə və kimi təlibirin həyata keçirilmişdir. Bu issa beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması üçün çox mühümdür. Xarici ticarətdə kon-yukturada dala həssas olan dörd bölmə payının respublikamızda gedidikər artması beynəlxalq rəsədlərinin təslim işarəti ilə həyata keçirilən liberallaşdırma siyasetinin müəmin istiqamətlərinə bürdədir.

"Azərbaycan Respublikasında xəci ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 17 dekabr 1996-cı il tarixli formalaşmış Azərbaycan Respublikasında istehsal, emal, tərkib olunmuş malların ixracında residəntlər səhəbstərlər və bir sər həllərdən baxıq onların fəaliyyətinə məhdudiyyət qoyulmur.

Başa sozle, bazi mallar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasında is- tehsil olunan bütün malların ixracına icazə tətbiq olunur və onları görən orqanlarından yalnız həyənədən idarəetilir. Ixracına formanın 1 №-li slava- sında məhdudiyyət qeyd edilmiş və Lakin keçmişdə "strateji mallar" adlandırılan mə- sullular "respublikə ixracatunda müümət şəhəriyyət kəşfi edən mallar" adlan-dırılmışdır. Ixracat xüsusi qayda ilə həyata keçirilir bu mallara nəfər və nəfər mahsul- lann, elektrik enerjisi, alvan məttəclar və pambıq məhliki daxil edilmişdir. Dünya tac- nıbasında ildidüy kimi adı çəkulan formanda da silah və hərbi texnika, hərit və partlayıcı maddələr, narkotik və psixotron vəsiyətləri, incəsanat əsərləri, çöl heyvan- ları və s. məalların ixracı və idkali münafiq dövlətlər onqanlarının icazəsi ilə həyata keçirilir. Güstərmə lazımdır ki, dövlət bölgüsündə özəl bölməyə nisbətən xarici- ixracatın liberalizlərimişi dəla məhdud xarakter daşıyır. Məsələn, kredit ixrac- amaliyyatları, konsignasiya yolu ilə ixrac amaliyyatları və muvaqqati ixrac amaliyyatları kommersiya strukturalarından sarbsız sürətdə aparılındıqda hələ, dövlət məsəssizlərin tərafından həyata keçirildikdə bağlanmış müqavilələr Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyində (Dölrəş) çəp hazırlıtarakon Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyi- ləğə edilmiş və onu salihiyətli yeri yaradılmış Ticarət Nazirliyinə verilmişdir. Qeydiyyatdan keçirilməklə aparılır.

Rezidentler tarafından diz vasıtları, kossıqasıya ve ya dövlət zəmanatına asaslılmayan kreditlər hesabına aparılan idxləmələrlərin üzərə bağlanmış müqavilələr, bir sırə məallər istinə olmaqla, sərbəst sürətdə (yalnız görürük orqanlaşdırılmışdan edilmişlər) həyata keçirilir. Bir sırə məallərin etil (yeynit) spiri, alkollü içkilar (ispadan başqa), tutun mənşələrinin idxləminin möhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutulurdu. Həm də məalların idxləti Ticarət Nazirliyi tərəfindən verilmiş lisenziyalar asasında həyata keçirilir. Fərmando lisenziyaların tender və inzibati əsasla verilməsi qaydasi müəyyənləşdirilmişdir. Bu, ki, bu da sən-istifadə hallarına yol açı bilər.

Demping aleyhins müharriks tədbiri da nezarda tutulmuş və Ticarət Nazirliyi tarifində müsyyənləşdirilən siyahıya daxil edilmiş malların iddiaları zamanı malla rın hamisi siyahıda gətirilən qeydlərlər və əmlakın məmənlik dəyinmiş hadılların səs gotürüləməsi qaydası müsəyyən edilmişdir. Hər bir müsyyənləşdirilən hər bir qeyri-tərif möhdudiyyətlərindən nüvagiblər qeydiyyatdan mütləq keçirilməsi, ekvalenliyin tamın edilməsinə məhdurivatı, xəzi möhdudiyyətlərinə məhdurivatı, ek-

Xərci təcarüt liberallaşdırılmışdır. Nüfus məbləğindən 24.06.1997-ci ilə «Azərbaycan Respublikasında xərci təcarüt daxili dəfə liberallaşdırılması haqqında» sərənə oldu. Formanı əsasən Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunur, emal, ixrac emal olunan məlumatın ixməndə Rezidentlərinə tam verəbstliklə verildi. Kredit xərcə təkrar ixrac, konsumasiya yolu ilə ixrac analitikalarına uyğunluq qatıldır və sadaladır. Formanı əsasən rezidentlərin və səvənlərin, konsumasiya yolu ilə ya dəstəy zamanasına əsaslananın kreditləri hesabına aparanlara idarə analitikaları xərcə bağlanması müəqavilələr yarın gomruk orqanlarında həyata edilməkla həyata keçirilməsi başlıdır.

Hununlu yanaşı, satılık malların dayrouwın bazar karıcı banklara arınlığı hallarının qarşısının alınması üçün mal satıcının bir qayda olurğ yoluñ omların laqlarının qabaqdan idamlinası asasında hayata keçirməsi qaydasının saxlanmasının şartlarındır. Bu qayda satılık malların dayrouwın Respublikaya galmamasını təmin etməkla yanaşı rəqabət qabiliyəti onus da zəif olan malları ixracına müsbəyyan manecilik forslar.

Azərbaycanda XII-ci təzəmləmənin mühüm formalardan biri da gomruk-larlı təzəmlənməsindən ibarətdir. Respublikamız müstəqilliyim hərmiş etdikdən sonra gomruk təzəmləməsinin dair əsasnamalar qəbul olunmuşdur. Hələ hərbi respublikada uzun müddət xüsusi qanunəcəvərlilik aktlarının olmaması nəticəsində bu gomruk əsasnamalarının tex-t tex davşdırılmışına getirilən ehtimaldır.

edilən məllər daxildir.

İdəxəti zamanı da bir sərə mahsullar gəmrük rüsumundan azad edilmişdir. Bunlara əsəq geyimləri və ləvazimatlı, dörmən məllər, tibb avadanlığı və məmələlər, hökumətlərərəsəz işçilər üzərə qarşılıqlı razılaşmalar əsasında alınan məllər, mətənəllər, texnologiya və ya avadanlıqlar, Azərbaycan Respublikası arasından yaradılan müştərək və tətammula xərçi investorlara məxsus olan müəssisələrin, bəyənzəlxalq birləşkilərin və təşkilatların rüzzənməmə fonduna xərçi iştirakçılarının pay ödənişi şəklinde respublikaya, avadanlıq, istehsalatla tətbiq üçün xammal və mətənəllər, xərçi investisiyaya qoyulmuş müəssisələrin əcnəbi işçilərin öz etibarlaçları üçün Azərbaycan Respublikasına gətirildikləri əmlak; Azərbaycan Respublikasına müvəqqəti olaraq gətirilmiş və gətirilmə şərtlərinə görə müyyən olunmuş müddədə dayışılıklı etmədən xərçi apanlaşlı məllər, müəssisələrin istehsalatla tətbiq üçün gətirilən xammal, material, məmələlər və avadanlıqlar, humanitar və texniki yardım, xeyriyyə məsələsi və gətirilmiş məllər, avadanlıqlar idəxəti rüsumundan azad edilmişdir. Bu qarət uyğun olaraq gəmrük ixrac rüsumları məllənin müqavilələr əsasında satılmışsa və yarlıya əldənmişdir. Əsasnaməde qeyd edildiyi kimi Azərbaycan Respublikasında digər xərçi dövlətlərə ikitarafı azad ticarət haqqında saziş olduğu təqdirdə məllərin ixrac və idəxəti gəmrük rüsumu tutulmur. Gəmrük tənzimləmə mekanizmindən bir az yumşatılmış və təkmilləşdirək üçün Azərbaycan Respublikası bir sərə dövlətlərlə olverişli rejim şəraitini yaradılmışdır. Bu dövlətlərdən Fərqiya, Rusiya, İran, Ukrayna, Qazaxstan, Böyük Britaniya, Finlandiya və bəlkələrdən olsun. Bu olverişli şəraitin yaradılması respublikanın xərçi işqasıda əlaqlərinin inkişafında müyyən səviyyədə kəməklilik göstərirdi.

Bu salahət apanşərlə islahatlar ilk illərdə xeyli lang gedirdi. Yeni Gəmrük Məcəlləsi yalnız 1997-ci ilin avvalında qabul edilmiş və gəmrük orqanları üzərindən Nübdət Sovet İttifaqından qalmış məscəllər əsasında əzəfəyyətini təşkil etmişlər. 20 iyun 1995-ci ildə "Gəmrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" qəbul edilmişdir. Lakin Qanun yalnız Azərbaycan Respublikasının Gəmrük Məcəlləsi qəbul edildikdən sonra qüvvəyə minməridir. Gəmrük tarifi haqqında qanunda göstərilən 10, gəmrük tarifi Azərbaycan Respublikasının gəmrük sərhəddindən keçirilən məllərlə tətbiq edilir və xərçi işqasıda fəaliyyətin əməkən nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gəmrük rüsumu dərəcələrinin məcməsudur.

İdəxəti ixrac gəmrük rüsumlarının dərəcələri və həmçinin alvenli ticarət rejimi tətbiq olunan ülkələnləri Naxçıvən Kabinetin tərafından müyyən edilir. Olverişli Ticarət rejimi tətbiq olunmayan əlkələrin məllələrinə və mənşə ölkəsi müyyənələşdirilməyən məllələr idəxəti gəmrük rüsumlannı dərəcələn iki dəfə artırılır.

Qanuna əsasən Azərbaycanda aşağıdakı gəmrük rüsumları tətbiq edilir:

- advalorem - məllənin gəmrük dəyərinə görə fəsildə hesablanan gəmrük rüsumu;
- spesifik - mal vəhidi vərə görə müyyən olunmuş dəyərdə hesablanan gəmrük rüsumu;
- kombina edilmiş - hər iki növü birləşdirməkla hesablanan gəmrük rüsumu.

Məllərin ixracını və idəxəti operativ tənzimləmək üçün bəzi məllərə məvəsümi rüsumları (6 ay müddətində) tətbiq olunmasına icaza verilir.

Himayəçilik məqsədilə idəxəti edilən məllərlərə aşağıdakı müvəqqəti rüsumların tətbiqindən icaza verilmədir: xüsusi rüsumlar, antidəmpinq rüsumları və kompensasiya rüsumları.

Xüsusi rüsumlar aşağıdakı hallarda tətbiq olunur:

- məllər Azərbaycan Respublikasının gəmrük arazisindən bu qəbilden olan məllərin yerli istehsalçılarına ziyan vura biləcək kamışlıyyatda və şəntə gətirildiyi təqdirdə;

- digər dövlətlərin və onların ittifaqlarının Azərbaycan dövlətinin manşəcini toxunan ayrıseçkilik və digər hərəkətlərinə cavab tədbiri kimi.

Antidəmpinq rüsumları idəxəti olunan məllərin qiyməti Azərbaycan Respublikasının gəmrük arazisindən gətirildiyi andan ixrac olunduğu ülkədəki real dayanımdan xeyli aşağı olduğunu, hələ bir idəxəti bu qəbilden olan məllərin yerli istehsalçıları ziyan vurdurduğu, və ya bu hal istisna edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında onların istehsalının təşkilinə və ya genişləndirilməsinə maneçilik təsdiidlidək tətbiq edilir.

Kompensasiya rüsumları Azərbaycan Respublikasının gəmrük arazisindən gətirilən məllərin istehsal və ixracı zamanı birbaşa və dolayı subsiyalardan istifadə olunduğunda və belə bir idəxəti bu qəbilden olan məllərin yerli istehsalçılarına ziyan vurdugunda və ya bu hal istisna edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında bu məllələrin istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə maneçilik təsdiidlidək tətbiq edilir.

Gəmrük tarifi haqqında qanunda xərçi ticarətində iştirak edən malin və gəmrük dəyərinin və bu malin mənşə ölkəsinin müyyən olunması qeydə müyyənələşdirilmişdir.

Qanundan hamciyin məllərin idəxəti və ixracı zamanı bir sərə gəmrük tarifi güzəştlərinin tətbiqi nəzərdə tutulur. Tarif güzəştləri (tarif preferensiyaları) dedikdə, ölkənin ticarət siyaseti həyata keçirilən qarşılıqlı və ya birbirinə qaydada gəmrük sərhəddindən keçirilən məllərlər üzərə avşər ödənilmiş rüsumun qaytarılması, rüsumdan azadlaşdırma, onun dərəcələrini aşağı salınması, malin preferensial qəlinməsi (çoxalanması) üçün tərf kvotaları şəklinde venlən güzəştlər həzər düşürlər. Gəmrük güzəştləri verilməsi qaydası Nazırələr Kabinetin tərafından müyyən edilir.

Fərmdən gəmrük rüsumlarından azadəmətə, gəmrük dərəcələrinin aşağı salınması halları konkret olaraq göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının gəmrük əsasnaması öz struktur və tərkibinə görə bir sərə Avropanın gəmrük kodeksinə yaxınlaşa da, onların göstərdiyi fəaliyyət səfərasının səviyyəsindən görə onlardan gen qalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, xərçi ticarətin həyənatlıq tənzimlənməsi gəmrük vergiləri siyaseti dəniz miqyasında həyənatlıq təşkilatı olan ÜTT-i tərafından həyata keçirilir.

Dünyanın əksər əlkələri bu təşkilatın üzvləridir və bu təşkilat gəmrük vergilərini tənzimləyir. Azərbaycanın da, bu təşkilatla uyuşma və galaxsda öz XÜD-in tənzimlənməsində gəmrük mekanizmindən istifadə etmək an vacib məqsədlərdən biri hesab edilir. Bildiyimiz kimi dünyada mal hərəkət gəmrük vergilərinin tətbiq olunması ÜTT tərafından təsdiq olunmuş harmonik kod sistemiə uyğun olaraq həyata keçirilir. Harmonik kod sistemi 9999 cəsiddə məhsulları oxzad aks etdirir.

**1992-1996-ci illarda Azərbaycanın xarici ticarət alaqqabarı
(mln. ABŞ doll.)***

İllar	İdeal			İşarə		
	Cəmi	O cümlədən	Üzəq varıcı	Cəmi	O cümlədən	MİDİ olıb ilə
	Uzay varıcı	MİDİ olıb ilə		Uzay varıcı	MİDİ olıb ilə	
1992	939,8	333,5	607,3	1483,6	754,1	729,8
1993	549,9	241,0	304,9	724,7	351,0	373,7
1994	777,9	292,1	485,8	616,8	362,6	274,2
1995	667,6	439,3	228,4	547,4	329,8	217,6
1996	960,6	620,8	339,8	631,2	341,1	290,1

*Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin hər il tərtib etdiyi məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

İlan edilmişdir.

Cədvəl məlumatları göstərir ki, 1991-ci ildə SSRİ xalq təsərrütü kompleksinin, mərkəzində planlaşdırılmış "həzir", "münəkkən" bazarının daşılmasına, mənvi iqtisadi alaqqabın qırılımına bütün keçmiş sovet respublikaları kimi Azərbaycanda da istehsal və ticarətin işləcək vəziyyətinə düşməsini nüshasız etdi. Yalnız bir il - 1992-ci il ərzində ümumkunlu xarici ticarət dövriyyəsi 40% azaldı. Süni suradı yaradılmış naqışlı blokdalar da daxil olmaqla müxtəlif obyektlər və subjektlər amillərin təsiri altında xarici ticarəti dövriyyəti 1995-ci il qədər surəti azalma meyli göstərdi. İxracatın və xüsusişlərin tələbat məalləri idarəələrin kəskin azalma si əlkəndə ciddi sosial-iqtisadi bohran dəlib da dənnəlsədir.

Qapalı və birtərəfli inkişaf etməs iqtisadi struktur "həzir" həzar alaqqabları pəzüldüdən sonra və dünən bazarın da ilk təməddün iflasa uğradı və təkulun qanılar hesabına nəil olunmuş respublikanın müstəqilliyini de ciddi təhlükəsizliyində qeydi. Əhalimin ilkin tələbatını ödəmək üçün hayatı şəhəriyyat kosh edən ixracat hər il azalaraq 1996-ci ildə 1992-ci il nisbətində 42,5% təsəfi etmişdi. İxlədat da cəmi bini il arzuldu (1992-ci il nisbətində 1993-cü ildən 40%-dan çox azaldı). Xarici ticarətin əlini dövriyyəsi isə 1996-ci ildə 1992-ci il nisbətində 6,6% təşkil etmişdir. Əhalinin əzəzini istehlak məallimətin tələbatının nəşin hələsəsinə olursa olsun ədməniləşmə zərəri bütün qurğuların həm mənzərə yaratılmaya səlahi etmişdir. Təsaddufi deyildik ki, 1992-1996-ci illər ərzində ixracat 2,3 dəfə azaldığı halda, idarəəlat 1996-ci ildə 1992-ci il rəsviyətinin ətibarı keçmişdir.

Arlıq Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının qloballaşdırılması və beynəlxalqlaşması, BƏİİ-nin dərinləşməsi şəraitində öz qapılarını beynəlxalq alımı dəha çox açan, xarici olakalarla və beynəlxalq təsərrütlərlə aktiv iqtisadi, siyasi, elmi-tekniki, mədəni və s. alaqqab (məməmbəncə) yaradın bir ölkəye gəstidilmişdir. Bu alaqqablar içərisində xarici ticarət dəbi əməali yer tutur. Ülkəmiz dünya olakaları ilə əkərsəslə və çox tərəflə müqavilələr bağlayaraq, qarşılıqlı faydalı ticarət alaqqabları yaradır. Ülkəmiz inkişafı üçün xarici texnika və texnologiya idarəət edir və BƏİİ-dən öz verim tətbiqəsi ciddi cəhdələr göstərir.

Statistik rəsədlərə müraciət etdikdə görürük ki, müstəqillik dövründə re-

Xarici ticarət və gəmlik tənzimlənməsin təkmilləşdirilmək üçün bir səra ciddi tədbirlər toplusu elmi əsaslarla uyğun işlənilər həzırlanmışdır. Xarici Ticarətin tənzimlənməsində qeyri-tərəf tənzimləmə mexanizmindən geniş istifadə olunmamışdır. Respublikada bu formadan çox ləsəff kür, kifayət qədər geniş istifadə olunmur. Bunun nəticəsi olaraq Respublikaya dəzi dünya ölkələrindən bir səra texniki və dünyadı standartlarına uyğun olmayan məhsullar daxil olur. Respublikada daxili bazarın qorunması da diqqət mərkəzindədir.

Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf maraqlarında və ölkələr arasında qarşılıqlı asılılığın daha zdidin təzahür etdiyi hər zamanında hər bir olmanın və regionun müvafiqiyəti onun XII-nin höyətə keçirilməsilə əlaqqadər gəmlik tənzimləmə mexanizmini tətbiqindən çox çox asılıdır.

Respublikamıza xarici ticarət alaqqablarını tənzimlənməsi qaydaşanı» haqqında 24 iyun 1997-ci il tarixli formanı ilə həyata keçirilir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının ÜTT-nin üzvlüyü qəbul olma prosesini 1997-ci ilin iyun ayından Azərbaycan Respublikası Hökumətinin ÜTT-ya üzvlərinin nüvəyyətin bildirilməsi ilə başlıyib və bu təxəddüs ÜTT-ya müşahidəçi kimi davat olunub.

Bundan sonra "Xarici Ticarət Rejimi haqqında Memorandumu" ÜTT-nin Cənəvərdi Katılımına təqdim etmiş və ÜTT-nin qaydalarına uyğun olaraq, bu təşkilatın üzvlərinin prosesində Azərbaycan üzrə müvafiq işçi Orqanı yaradılmışdır.

Həl-hazırda Azərbaycan Respublikasının ÜTT-nin üzvlüyü qəbul olma prosesindən son inkişafı başa çatma əraflasındadır.

7.4. Azərbaycanda müstəqillik illərində xarici ticarətin əməli, əməkdaş və coğrafi strukturunun dinamikası və inkişaf təməyyülləri.

Müstəqillik elan edildiyi ilk günlərdən həyata keçirilməyə başlanan tədbirlər olğunun xarici iqtisadi əlaqqab sahəsində "açıq qapı" siyasetinin yendildiyini göstərir.

Araşdırımlar göstərir ki, müstəqillik illərində respublikamızın beynəlxalq alaqqablarının xarakteri, forması və miqyası, xarici ticarəti dövriyyəsinin qurulus tərkibi və coğrafi istiqamətlərin ciddi dəyişikliklərə maruz qalmışdır. Respublikə BMT-nin üzrə və heynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyekti kimi dönyanın bütün olakaları ilə horahərhüquqlu və qarşılıqlı faydalı alaqqabın yaradılması üçün ciddi cəhdələr göstərir. Olkomuz dönyanın aparıcı və regional təşkilatlarının barəbarhüquqlu üzvü kimi beynəlxalq əmək bölgüsündə öz yeri tutmağa başlamış, beynəlxalq alaqqabın bütün formalımların müstəqil sürətdə həyata keçirir. Ülkəmiz iqtisadi inkişaf üçün xarici investisiya və kreditlərdən istifadə edir. Xarici ticarət alaqqabının yaradılması və qarşılıqlı tənzimlənməsi üçün yaxın və uzaq dövlətlərin çoxu ilə ittihadı və qoxtaraflı müqavilələr həqənləndirir.

7.3 saylı cədvəldə verilmiş statistiki məlumatları və real həyət Azərbaycanın müstəqil xarici iqtisadi, o cümlədən ticarət alaqqabının yaradına prosesinin olduqe mürəkkəb şəkildə getdiyini göstərir.

publikanın xarici ticarəti müsəkkəh bir şəraitdə formalasılıb inkişaf edir (bax. cədvəl № 7-4).

Ona görə də respublikamızın xarici ticarət əlaqələrinin formalasılması və inkişafı müstəqilliyimizin ilk on il ərzində müsəkkəh və ən yüksək bir şəraitdə reallaşdırıcı əsaslıdır deyildir ki, ümumi ticarət dövriyyəsi 1991-ci il səviyyəsinə yahni 2000-ci ildə orub keçmişdir.

Cədvəl № 7-4

**Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası:
1992-2007-ci illər* (mlrd. ABŞ doll.)**

	ILLƏR					
	1992	1995	2000	2005	2006	2007
1. Xarici ticarət dövriyyəsi	2423,8	1304,9	2971,3	8558,8	11639,8	11766,9
Xaracat	1483,9	637,2	1745,2	4347,1	6372,2	6058,3
Xuxus çəhrayı (faizlər)	61	49	59	50,7	54,7	51,1
İxdatat	939,9	667,7	1172,0	4211,3	5267,6	5708,6
2. Saldo (*,-+)	545	-31	+573,2	135	1105,2	349,7
3. Adamhəməna xarici ticarət dövriyyəsi	336	171	367	972	1379,7	(3635,1)
Xaracat	206	83	216	493	755	702
İxdatat	130	88	139	478	624	661

*1992-1997, 2002, 8, 9-10, 2001-2005, 8, 7-10, 2001-2005, 8, 10, 149, 8, 191, 44, 2007, 8, 549 |
|Bax. həmət 149 və 495 |

Cədvəl 7-5

2007-ci ildə xarici ticarətin əməmi həcm indeksi*

	1992-100	1995-100	2000-100
Xarici ticarətin əməmi dövriyyəsi	480	892	392
Xaracat	429	1000	365
İxdatat	560	789	449
Saldo	209	356	192
Adamhəməna xarici ticarət dövriyyəsi	410	806	375
Xaracat	366	909	349
İxdatat	480	709	448

* Cədvəl № 7-2 məlumatları əsasında hesablanılmışdır.

Lakin qeyd edildiyi kimi Azərbaycanın müstəqillik illərində xarici ticarətinin vəziyyətinə an saradıv zərba ananəvi iqtisadi əlaqələrinin dağılmışlığı ilə, ilk bir il - 1992-ci ildən dəyymişdi. Sonralar isə 1995-ci ildə qədər azalma meyli davam etdi, də onun sürəti az olmuş və 1995-ci ildən sonra isə davamlı olaraq artmaqda davam edir (bax. cədvəl № 7-5). 1992-ci il 100 görtürdükdə 2007-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 480% handı, xaracat 429, ixdatat isə 560 bənd olmuşdur. 2000-ci

ildə rusbotan isə hamim rəqəmlər 2006-ci ildə müvafiq olaraq aşağıdakı kimi olmuşdur: 392, 365 vs 449% handı.

Makroqüstisidə təhlil nüqeyi nəzərində xarici ticarət göstəricilərinin respublikanın ÜDM-ü və ya milli galın iş müqayisə edilməsi böyük shəhəriyyət kəsh edir. Çünkü bu göstəricilər arasında birhaşa və sıx əlaqə mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin ÜDM-ə nisbəti (%-la)*

ILLƏR	Xarici ticarətin əməmi həcmi mlrd. \$	ÜDM mlrd. \$	Xarici ticarətin ÜDM-ə nisbəti (%)
1995	1104,9	2415	54
2000	2917,3	5273	55
2001	3749,3	5707,7	66
2002	3832,9	6236	61
2003	5216, n	7276	72
2004	7131,4	8680	82
2005	9558,4	13238	71
2006	11639,8	20189	58,7
2007	11766,9	29399, n	40,0

*DSK-nın 1992-2007-ci il statistik məlumatlarına əsaslanıb təqdim edilmişdir.

|Bax. həmət 149 və 495 |

2007-ci il ərzində respublikanın rezident və qeyri-rezidentləri təsəfindən 137 ölkə ilə aparılmış vəcət təxarrüfatlı amaliyyatlarının həcmi 11,8 mlrd. ABŞ dolları olmuşdur. Bu muddət ərzində 6,1 milyard ABŞ dolları təsəfindən 2454 adda mal ixrac, 5,7 milyard ABŞ dolları təsəfindən 6755 adda mal idxlər olunmuş, ixrac-ixdal amaliyyatları üzrə müşbat saldo 349, 7 milyon ABŞ dolları təsəfindən etmişdir. 2006-ci il nisbatan 2007-ci ildə ixracın həcmi 4,9%-a (131,9 milyon ABŞ dolları) azalmış, idxlərin həcmi isə 8,4%-a (440,9 milyon ABŞ dolları) artmışdır.

Xarici ticarətin inkişafının dinamikasının və məscillərinin kompleks tədqiqində idxl-ixrac amaliyyatlarının coğrafi strukturunu təyinlənməsi xüsuslu məsələ doğurur. Xarici ticarətin xüsusi xəstəci coğrafiyasına xüsusi xarici ticarət əlaqələrinin prioritet (üstünlü) istiqamətləri, dəvlətin digər ölkələrlə siyasi-iqtisadi münasibətləri və xarici iqtisadi siyaseti łaqəyində mülahizə tərləni surətk Müümük nəticələr.

Müstəqilliyimizin elə ilk illəndən başlayaraq Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin ananəvi coğrafiyasında dərin dəyişikliklər baş verdi. Ölkənin xərçi ticarət əlaqələrinin istiqaməti dərin həlli hərəkət qələmənə ananəvi xərçi-iqtisadi partnərlərdən, yeni xərçi bazalarından - xəzinə xəndəkən uzaq xərçi ölkələrdən yənəldi. Bu proses Qərib dövlətləri ilə integrasiyanın Azərbaycanın xərçi iqtisadi əlaqələrində dənəməvəs və prioritet xarakter dəyişiklərinin təsahülündür (bax. aləvə 4).

Uzaq xərçi ölkələrinin Azərbaycanın idarəəlində xüsusi çəkisi 1992-ci ildə 35%-dan 2000-ci ildə 63%-ə qədər artmış və 2007-ci ildə 67%-ə olmuşdur. İxradat isə müvafiq olaraq 51%-dan 2007-ci ildə 82%-ə qədər yüksəlmişdir. Bu rəqəmlər uzaq xərçi ölkələrinin respublikanın idxl-ixrac amaliyyatlarında xüsusi çəkisinin

yüksek seviyədə sabitləşdiyi və Azərbaycanın 90-ci illərdə xarici ticarətinin inkişafının vətənənək məylini nümayiş etdirdi.

Əgər 1991-ci ildə Azərbaycanın dunyanın təqribən 60-dan çox ölkəsi ilə ticarət sləşşələri mövcud idisi, 2007-ci ildə bu rəqəm 137-ə çatmışdır. Bunlardan 127-i uzaq xarici ölkələr, 10-u isə MDB üzvü olan dövlətlərdir. Əlavə 5-dən gərəndiyü kimi, Azərbaycanın dünya dölkələri ilə ticarət sləşşələrinde 1991-ci illə müqayisədə 2007-ci ildə ciddi fərqlər vardır. Belə ki, 1991-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarətində əsas yeni tətən Rusiyannı idxlərdə payı 52,7%, ixracda 59,3%-dan 2007-ci ildə 17,6%-ə və 8,7%-ə düşmüşdür. Müvafiq olaraq Ukraynanın idxlərdə payı 26,6% (4386 min\$), ixracda 13% (2635 min\$) təsdiq edildi. 2007-ci ildə bu ölkələrin Azərbaycanın idxlər və ixracında xüsusi çöküntü şəkildə azalaraq 8,2 və 0,6% təşkil etmişdir.

Respublikanın idxlər və ixracında son illər AB üzvü olan ölkələrin payı xeyli artmışdır. 2007-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarəti dəvətiyyəsinin 45,3%-i bu ölkələrin payına düşmüşdir. Burada əsas amil yenidən yataqlanının işlənməsi ilə əlaqədardır və nəfəs malıslarının ixrac və nəfəs avadanlıqlarının idxlədir. Əlavə 5 məlumatlarından görəndiyü kimi ölkənin əsas ixrac bazarı Türkiyə, İtaliya və Rusiyadır. İdxalda isə on yüksək xüsusi çöküntü Rusiya, Türkiyə, Ukrayna və Almaniya massusdur.

Açıq iqtisadi inkişaf modelini dinamik şəkildə inkişaf etdirən Azərbaycan Respublikası Avropana integrasiya etmək üçün AB ilə ticarət-iqtisadi sləşşələrinin genişləndirilməsi çalışır.

Məlum olduğunu kimi Azərbaycanın AB ilə yalnız az məqdərə həsrat və turizm sləşşələri mövcud idi. Məlumat üçün göstərmək lazımdır ki, 1991-ci ildə Azərbaycanın ticarəti dəvətiyyəsində AB ölkələrinin payı camisi 0,8% təşkil edirdi. Sonrakı illərdə Azərbaycanın AB ölkələri ticarət-iqtisadi sləşşələri dinamik şəkildə inkişaf etməyə başlıdı. Məlum olduğunu kimi, AB-nin Ümumi xarici siyaset və Təhlükəsizlik siyaseti çərçivəsində xarici iqtisadi və xarici siyasi prioritetlərindən biri Avropanın regional əməkdaşlığın genişləndirilməsidi. AB ölkələri keçmiş SSRİ-nin ərazisindən yaranmış müstəqil dövlətlər ilə əməkdaşlığı hətaraflı genişləndirməyə çalışırlar. Regional əməkdaşlığı Şərqi doğu genişləndirmək və "sabitlik və çıxışlanma zonası" yaratmaq məqsədi ilə AB 1996-ci ilin aprel ayında Çənubi Qafqaz və Orta Asiya ölkələrinin cəoxu ilə Tərəfdarlılıq və Əməkdaşlıq haqqında saziş imzaladı. Azərbaycan da belə bir saziş 22 aprel 1996-ci ildə Lüksenburgda imzalandı. Həmin saziş ilə razılıqla təsdiq edilmişdir ki, Əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini müsayyən etmək üçün hər il Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində görüşlər keçirilən Növbəti Həsrat və iqtisadi əməkdaşlıq yanınlıkomitəsi yaradılmışdır.

Azərbaycanın AB ölkələri ilə ticarəti dəvətiyyəsi illər üzrə aşağıdakı rəqəmlərlə xarakterizə edilir (mln. ABŞ dolları). 1991-3, 7. 1992-326, 3. 1993-105, 9. 1994-163, 3. 1996-178, 2. 1996-194, 7. 1997-189, 9. 1998-366, 4. 1999-613, 5. 2000-1280, 8. 2001-1862, 6. 2002-1856, 9. 2005-3277, 2006-5267, 6. 2007-3347, 5 mln. dollar.

Bu ölkələrdən Azərbaycana əsasən nəfəs sektoru üçün məllər (avadanlıq, metal məmulatları və nəfəs sektoru üçün yardımçı konstruktivalar) və digər avadanlıq və maşınlar idxlə edilir.

Əlavə 6-7 məlumatlarından aşdır olsın ki, Azərbaycanın xarici ticarəti dəvətiyyəsində regional iqtisadi integrasiya bülklərinə arasında Qara Dəniz iqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ODİKT) açılmış yerə durur. 2007-ci ildə Azərbaycan idxlərinin 38,3%-i, ixracın isə 20,8%-i həmin Birliyə daxil olan ölkələrlə aparılmışdır.

Qara dəniz iqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı Türkiyə Respublikasının təzhibibü ilə 1992-ci ilin iyun ayında yaradılmışdır. Təşkilatın 11 üzvü vardır. Azərbaycan Respublikası, Albaniya Respublikası, Ermənistən Respublikası, Bolqarıstan Respublikası, Gürçüstən Respublikası, Yunanistan Respublikası, Moldova Respublikası, Rumıniya Respublikası, Rusiya Federasiyası, Türkəvə Respublikası və Ukrayna Respublikası. Qiḷdət hal-hazırda özünüm formalaşma mərhələsindədir.

Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi sləşşələrinə ənənəvi olaraq Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) orzunənəksəs yer tutur.

Müxtəlif məlliətin vəziri siyasi, həbi və iqtisadi metodlarda özündə bulaşdırıcı Sovet imperiyası özünüm mərkəzi planlaşdırma və İmizatiyətli sistemlərə birlilikdə tərrix shəhərsindən silindi. Suni şəkildə yaradılmış "əməkdaşlıq iqtisadi təşkilat" kompleksi" siyasi xərcinərə parçalanıdundan sonra alt-əsi olsalar. Sovet məkanından yaradılmış respublikalar arasında təsərrüfat sləşşələri ilicə vəziyyətən düzəd. Həmin məkanlarında yaşayış qalıqları imperiya daglıqlıdan sonra duşar olğuların iqtisadi və sosial sləfəkatlarını əsas səbəblərindən biri də nəhəz əz aralınlı birtaraflı formalşamus təsərrüfat sləşşələrinin pozulmasıdır. Keçmiş müttəfiq respublikaların (Pribaltiklərdən başqa) nüshələri həsabla şəhərlər yenidən birləşdirilmiş. Məsələ 1991-ci ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) yaradılması haqqında razılıq alınmışdır. Azərbaycan yalnız 1993-cü ildə həmin həliyə daxil olmuş (hələ əlavə 6-7).

14 sentyabr 1995-ci ildə Rusiya Prezidentinin Fərmanı ilə Rusiyannı MDB üzvəsi ilə sləşşələrin sahəsində strateji kurs müayyən edilmişdir. 1996-ci ildə həm əməkdaşlıq Rusiya xarici siyasetinin əsas həsablı elan edilmişdir.

MDB ölkələrinə arasında iqtisadi integrasiyanın əsas layihə keçirilmə mesa nizmündən biri görnüş iştirakçılarının yaradılması hesab edilir. Bu iştirakçılarının əsasını 1995-ci ilin yanvarında Belarusiya və Qazaxıstanda başlığındı mağazaların təşkil edir. Görnüş birliyi vəhdi görnüş, sərhədi və vəhdi görnüş əhalisinin vəadələnəsinin nəzərdə tutulduğu üçün Azərbaycan, Ukrayna, Moldova və Gürçüstən görnüş iştirakçıları olmaqla olmuşdur.

MDB daxilində görnüş iştirakçı ilə yanaşı iştirahəl, elmi və texnika sahəsində integrasiyaya da mühümən əhəmiyyət verilir. Hazırkı mərhələdə MDB ölkələrinə arasında iştirahəl sahəsində integrasiyamın əsas istiqamətlərindən həm enerji ilə təchizat məsələsidir. Cənubi SSRİ dəvətiyyəsi mövcud olan vəhdi energetika sistemimin daşılmasına iştirahəl prosesini daşıdıcı təsdiq etmişdir.

Iqtisadi integrasiyamın dərinləşməsi üçün dövlətlərlərətə mülkiyyət sahəyə qruplaşmanın yaradılması da diqqət mərkəzindədir. Vəhdi elmi-texnoloji məkan yatağından, təsərrüfat subyektlərinə arasında birhəzər sləşşələrə və məlikəsəvəyyədə integrasiyaya da əhəmiyyət verilir.

Həqiqətən MDB ölkələrinin müasir anlayışları uyğun olaraq iqtisadi integrasiyasi üçün obyektiv əsaslar vardır. Onların cəgəriyi yaxınlaşdır. 31 il ~~əmək~~ vətənənək ölkələrinə arasında əmək bülğüsünün dərinləşməsi, iqtisadiyyatlarının həm-hem tamamlanması

bir-birinden asılı vaziyetde olması orada zengin olan təbii və işçi qüvvəsi eh-tiyatlarından, bütün iqtisadi potensialdan dalaşəməli istifadə olunması üçün geniş imkan yaradır.

Azərbaycan Respublikası MDB ölkələri ilə əməkdaşlı və iqtisadi sevənşyada bütün sahələrdə əməkdaşlıq edir, onlarla 350-yə yaxın dövlətlərə, hökumətlər-arası və idarələrətə müvafiq, səziz və digər iqtisadi əməklər imzalanmışdır. Hündürdən 100-dən artıq ölkələr arasında ticarət-iqtisadi əlaqələr tənzimləşir. MDB ölkələrinin yeddiyi ilə sərbəst xarici ticarət haqqında iktirəfli Sazişlər imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasında dörd MDB ölkəsinə (Rusiya Federasiyası, Gecəstan Respublikası, Qazaxstan Respublikası və Ukrayna) məhsulların idxləndilən rüsum tutulur.

MDB dövlətlərin arasında iqtisadi səmərəli əməkdaşlıq mexanizminin yaradılmasına və hər bir sənədli siyasi və iqtisadi amillərlə əlaqədar olaraq, həmin dövlətlərin Azərbaycanın xarici ticarətində payının geldikcə azalması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, onların xüsusi çəkisi Azərbaycanın əmək dövrüyündə 1993-cü ilən 50%-dən 1998-ci ilə 8, 8%-ə, 2002-ci ilədən isə 31, 1%-ə və 2007-ci 2007-ci ilədən 25, 5%-ə qədər azalmışdır. Azərbaycan Respublikasının 2007-ci ilə MDB ölkələri ilə 3003, 4 mln. ABŞ dolları məbləğində xarici ticarət dövrüyündən olmuşdur. Hündür 1901, 1 mln. ABŞ dollarnı idxlə, 1102, 4 mln ABŞ dollarnı isə ixrac təşkil etdir.

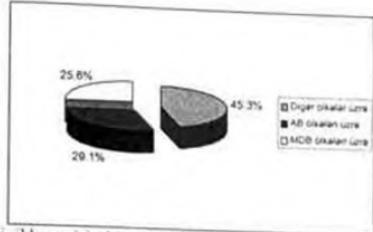
Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrində GUAM amili bir növ MDB-ya alternativ kimi geldikcə mühüm rol oynamışdır. ABŞ və AB ölkələrinin Azərbaycanda və onun yerləşdiyi oldluqca vəcib geosiyasi makanda maraq-lannın realləşdirilməsi işində bu təşkilat xüsusi əhəmiyyət verilir.

2007-ci ilədə xarici ticarət dövrüyüsüzə amaliyyatlarının 14, 3%-i Türkiyə, 13, 0%-i Rusiya, 9, 2%-i İtaliya, 4, 6%-i İran, 4, 2%-i ABŞ, 4, 2%-i Ukrayna, 4, 2%-i Almaniya, 3, 5%-i Birleşmiş Krallıq, 3, 5%-i Gecəstan, 3, 1%-i Fransa, 3, 4%-i Indoneziya, 3, 4%-i İsrail, 3, 0%-i Qazaxstan, 2, 5%-i Yaponiya, 2, 5%-i Çin, 1, 8%-i Hindistan, 19, 6%-i isə dövriyinin digər ölkələri ilə həyata keçirilmişdir.

Mal məbadiləsinin 78, 3%-i, o cümlədən idxləlm 74, 1%-i, ixracın 82, 2%-i sərbəst dönləri vəyləti sovdəlşmələri yolu ilə həyata keçirilmişdir.

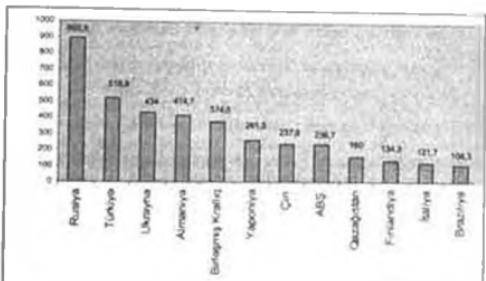
İdxal amaliyyatlarının 17, 6%-i Rusiya, 10, 9%-i Türkiyə, 8, 2%-i Ukrayna, 8, 3%-i Almaniya, 7, 2%-i Birleşmiş Krallıq, 5, 2%-i Yaponiya, 4, 9%-i Çin, 4, 7%-i ABŞ, 3, 9%-i Qazaxstan, 2, 7%-i Finlandiya, 2, 5%-i İtaliya, 2, 2%-i Braziliya, 1, 8%-i İran, 1, 8%-i Fransa dövlətlərin ilə, qalan 18, 1%-i digər ölkələrə apardılmışdır.

2007-ci ilədə xarici ticarət dövrüyüsündə AB, MDB və digər ölkələrin payı

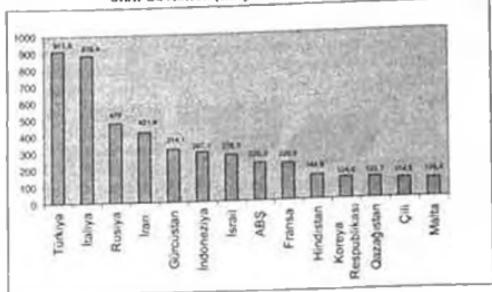

2007-ci ilədə xarici ticarətlə 4020 hüquq və 10160 fiziki şəxslə möşğul olmuşdur. İxrac amaliyyatlarında dövlət sektorunun payı 4698, 7 milyon ABŞ dollar (77, 6%), özlə sektorun payı 1231, 4 milyon ABŞ dollar (20, 3%), fiziki şəxslərin payı isə 128, 2 milyon ABŞ dollar (1, 2%) olmuşdur. İdxal amaliyyatlarında dövlət sektorunun payı 1426, 7 milyon ABŞ dolları (25, 0%), özlə sektorun payı 3943, 3 milyon ABŞ dolları (69, 1%), fiziki şəxslərin payı isə 338, 6 milyon ABŞ dollarıdır (5, 9%).

2007-ci ilədə Azərbaycan Respublikasının idxləndilən xüsusi çəkisi cən-olən dövlətlər (milyon ABŞ dolları ilə)

2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ixracında xüsusi çəkisi çox olan dövlətlər (milyon ABŞ dolları ilə)

Xarici ticarətin amətə strukturunun təhlili olduqca müüməyiyət kəfi odir. Belə ki, strukturun təhlili zamanı iqtisadiyyatın dəha çox inkişaf etmiş sahələrin aşkar edilir, həmçinin məhsullarının rəqəbat qabiliyyəti nöqtəyinə nəzərdən dünya bazasının çıxışının potensial imkanları və üsünlüklərinə real qiymət venir, xarici ticarət nəzərə alınaraq iqtisadiyyatın inkişafının prioritet işləməyən müyyənşəyidindir. İxrac və idxlərin strukturunun dinamikasında iqtisadiyyadakı manfi və müsbət meyllər öz əksini tapır.

Azərbaycanın xarici ticarətinin amətə strukturunu təhlili göstərir ki, ölkəniniz xarici ticarətinin quruluş tərkibinin müstəkülliyyətin ilk illərində mürakkəb bir şəraitdə formalaşmışdır.

Hər şeydən avval diqqəti bəlsə hər cəhət cəlb edir ki, Azərbaycanın xarici ticarəti başlıca olaraq sonəye məhsulları ilə ləməsi olunmuşdur.

Milli gəlinin $\frac{1}{3}$ -i hissəsinin yaradıldığı kənd təsərrüfatı isə öz qapalı və rəsədli miyyəyin qədar davam etdirir. Respublikanızın malik olduğu tabii əsərləri uyğun olaraq neft və neft məhsulları ixracatın əsasını əvvəl qeyrilmüşdür. Olkənin beynəlxalq əmək bölgüsündən hə sahada öz yerini tapmağa başlamışdır. Fimal olunmaq üçün gəlinin neftin miqdərin ciddi sərəndə azaldığı həldə (digər mineral məhsullarla birləşdir) neft və neft məhsullarının ixracı 1996-ci ildə cəmi ixracatın 66,7%-nə qədər yüksəlmışdır. Olkənin beynəlxalq əmək bölgüsündən hə sahada özünün məvəfi yəni tütümgə bağılaşmışdır.

Heynalıq Standart Ticarət Tətbiqi (BSTT) üzrə Azərbaycanda ixracatın strukturu əlavə 7 məsləmələrindən əks olunmuşdur. Statistik göstəricilərin təhlilindən malum olur ki, 2007-ci ildə ixracın strukturu xəm neft və neft məhsulları -80,6%, meyva və təravəz-2,7%, kimya sanəye məhsulları -1,5%.

alüminium və ondan hazırlanmış məmulatlar -1,5%, bitki və heyvan mənşəli yağılar 1,4%, qara metallar və onlardan hazırlanmış məmulatlar -1,3%. Qalan amtsələrin payına isə 11,0% düşür.

Xarici əlkəndə gəndərlən məllərin 81,5%-ni mineral məhsullar, o cümlədən metallar və onlardan hazırlanmış məmulatlar, 3%-ni qızılı məhsullar, hava və su naqlıyyatı vasitələn, 1,5%-ni kimya sonəye məhsulları, 1,2%-ni quru, kauçuk, rezin və onlardan hazırlanmış məmulatlar, 1,0%-ni toxuculuq materialları və məmulatları, 0,8%-ni maşın və mexanizmlər, elektronika və avadanlıqlı, 0,9%-ni digər məllər təşkil etmişdir.

Müstaqillik ilərində idxlərin strukturunda da ciddi dəyişiklik orzuu göstərisidir.

İdxlərin strukturunu iqtisadiyyatın əməni tənzəzzül, dərgünluq və inkişaf meyillerinə uyğun olaraq dayanıb. Respublikanızın idxlərinin strukturunu mənşəyinən tənzəzzül vəziyyətinə uyğun şəkildə 1991-1994-cü illərdə idxlərin tərkibində məşinçiyinə və metal emali, əlavə metallarıçıya əməni məhsullarının xüsusi çəkisi 31,4%-dan 14,2%-ə qədər azaldı. Sonrakı illərdə nelt kontraktlarının işləməyə başlaması nəticəsində idxlərin tərkibində maşın və avadanlıqların payı artırmaya başladı (bax. əlavə 11). Son dərildən maşın, mexanizm, elektronika və avadanlıqlar öz həcmində görə Respublikanızın idxlərinde ardıcıl olaraq həmçinin yenilənir.

Respublikanızın hal-hazırda məvcud vəlvüta galiblərinin idxlələrinin maddi-texniki bazasının yeniləndirilməsi və məhsullarının rəqəbat gücünün artırılması üçün kanadandı yenilik texniki və texnologiya alımlısına səri edilmişdir. Bu gün həmçinin xüsusi çəkəs kəfi odir.

Respublikanızda uzun illər boyu istehsal ilə istehlak, tələbələr təkəti arasında ciddi fəq qəlyandırılmışdır. Məl qılığı hələ dərgünluq dovrundan itətilmə həyatın ən başlıca xarakterik vüsüsiyyətlərindən həm olmuşdur. İstehsalın hər hansı keşirdiyi dovrda göstərilən dərin uğurunun xarici məllər hesabına əldənən zəruri respublikanızın məlli əmək 90-ci illərin hərincə yənəldə xarici və davılı iş adamları üçün olduqca olşenliyi "şayıl adaya" əvvəlindəndir. Xəredən idxl olunan bir çox məllər, o cümlədən təkin tələbələr məlli bazarında dənəyə həzər qıymətlərindən uzun müddət yüksək qiymata satılırdı. Məsələn, 90-ci illərin avvallarında un və taxıl məhsullarının davılı həzər qıymata ona dənəyə qıymətlərindən yüksək idi. Bitki yağlarının 1 tonu variəsi 900-1000 dollar olduğu həldə onlar respublikanızda 1400-1500 dollarla satılırdı.

Sonrakı illərdə həvəz keçirilən məqədəyinən idxlərlər nəticəsində olkənin ərazaq məmulatlarında ciddi müsbət dəyişikliklər orzuu göstərən idxlərin strukturunda ərazaq məmulatları xüsusi çəkisi əksinə arzuludur.

2007-ci ildə idxlərin strukturunu maşın və elektrik aparatları, avadanlıqlar, elektronika qurğuları və onların hissələri 30,2%, inşaatçıya vasitələr və onların hissələri 15,5%, ərazaq məhsulları 15,9%, qara metallar və onlardan hazırlanmış məmulatlar -10,8%, əcəzaçılıq məhsulları 1,6%, təqib istehlakı məllər və məbel -1,5%, odunçaq və onlardan hazırlanmış məmulatlar -1,3%-ni qazı və qazanççılar karbonhidrogenlər -0,9% təşkil edir. Qalan amtsələrin payına 22,3% düşür.

Hal-hazırda hazırlanmasında olan yeni ərzəq təhlükəsizliyi programında Prezident İlham Əliyev tərəfindən ölkənin ərzəgə olan tələbinin əsas etibarı ilə yerli istehsal hesabına ödənilməsi məqsədi qarşıya qoymulmuşdur

FƏSİL VIII.

İQTİSADI İNKİŞAFDA MƏLİYYƏ SEKTORUNUN ROLUNUN NÖVÜRİ VƏ PRAKTIKİ ƏSƏRLƏRİ

8. 1. Monetar siyasetin sosial-iqtisadi inkişafda rolü: nəzəri baxış.

Ölkənin dünündə inkişaf prosesinin əmməni axınına qoşulması nticəsində Azərbaycanda köklü iqtisadi dayışıklılıqlar baş verir. İqtisadiyyatın idarə edilməsinin köhnə, əzizən degrətülmənəz mexanizmi ləğv edilmiş, təsərrüfatçılığın bazar mexanizmini sürətlə inkişaf edir.

Bazar iqtisadiyyatı dünündə coxsaylı modelərinin mövcudluğuna baxımayaraq sosial yönünlüdür və dövlət tənzimləmələrin öz mövcudluğunu qorusa da məzənnəni və formasını dəyişir. İstək bazar münasibətlərin strukturunda, isərsə də hamim münasibətlərin tənzimlənəcəsində maliyyə amilləri böyük rüf huyunu. Ətilər bazar münasibətlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi və eyni zamanda dövlət siyasetinin həyata keçirilməsinin müümələti. Müəmət gorusturaraq monetar amillərin rolunun artırılması və maliyyənin genişləndiriləsi, maliyyə hadisələrinin iqtisadi hadisələrə, iqtisadi hadisələrin də maliyyə hadisələrinin qarşılıqlı təsir göstərməsi dəvət nümunəsi başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. Başqa səzəl iqtisadi, sosial və maliyyə sahələrində fiziki sahəsində etəyən edən hadisələrə bənzər hadisələr özənlər göstərir. Dövəllər, dövlət səcərlər və gəlirlər az məqdərdə döyüdə zəmanət monetar hadisələrinə fəali iqtisadi və sosial sahələrdən o qədər hərəkətli. Indi isə vəziyyət dəyişmişdir. Məliyyə hadisələrinin böyük inqiyazi dərin iqtisadi və sosial nüscələrə sahib olur. Ona görə də dövlətin maliyyə hadisələrini düzən yonulandırması, iqtisadi və sosial problemlərin həlli üçün onlardan cəmənəti iqtisadi etməsi günün ən aktual məsələlərindəndir. Dövrümüzə maliyyə sektorunun məmənənə və məqsədlərin ciddi surətdə dəyişmiş, o anıq dövlət idarəciliyin müümələlərləndən hərincən cəvərlidir. İqtisadi və sosial həyatla hittitilmişdir. Monetar siyaset artıq öz qapalı xarakterini itirmiş, digər dövlətlərin yerdikləri maliyyə siyaseti ilə də əhəngləşdirilir, bəyənəlvəl qoşuslu integrasiyanın dəmənəsi əsərlərindən burina cəvərlidir.

Monetar siyasetin məqsədləri müxtəlif nükalarda müxtəlifdir. Lakin maliyyə etməni ən umumi məqsədləri aşağıdakı kimi qruplaşdırıb:

1) İqtisadi sabitliyi təmin etmək. Bu məqsədə iki yolla nail olmaq mümkündür: qiymətlərin sabitliyi və rəmət məqsədi. Bir məqsəd, vəm iqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün maliyyə siyaseti aşağıdakı iqtisadiyyatla əsərlişləşdirilir:

a) İqtisadiyyatda dəlfəsiyə təmavüllərə yel verilməşdir. Bir səra iqtisadi və maliyyəçilər hesab edilər ki, iqtisadi həyat həm iqtisadi struktura meydana gələn, həm də iqtisadi olmayıcək idoböllərdən vəmənən dərəcləri amillərə təhdidir. İqtisadiyyatda mövcud olan dərəclər amillərlə mühərriçə səpəndiqdə monetar siyaset iqtisadiyyatda möcənu təklif - möcənu tələb tətbiqilər

İani maşgulluq saviyasyonundaki tarazlıq nöqtasına çatdıracaqdır. Keynes'in bu görüşü münketlik ölçiklerde xarclar sıyasetin yaranmasına ve inkişafına sahib olmuşdur

b) İqtisadiyyatın inflasyonu tomuylarının qarşısına alınmasına yönelik birlikte inşasının ciddi irâlatıylar minimumu amâk haqqının müsyan edilmesi, sosial sigorta ve sosial yardım sistemini genis şabakosunun yaradılması ve qıymatlarda devlet destayı mekanizmini vasıtasi ilə müdaxilə maliyyə sıyasetinin rolunu artırmış, məcmu təklifi nisbotan məcmu tələbin artıq hissəsinin aradan qaldırılmasının üçün geniş istifadə olunması zoruri olmuşdur. İzafə tələbin mövcud təklifi uyğunlaşdırılmış inflasyonu tamayülünün qarşısının alması üçün istifadə edilən maliyyə mexanizminin müümüh funksiyalarından biridir.

c) Tam maşgullüğün altında edilmesi ve qorunması: İqtisadiyyatda inflasyonu ve deflasyonu yaradıcı tamayülərlə mübariza aparılması, əslində tam maşgullüğün tamın etmək deməkdir. Tam maşgullüğün tamın olunması shəhəriyələrdir. Bir monetar siyasetdə Abba Lernerin təklifi etdiyi kimi, üç alətdən istifadə edilir. Satmaq - satın almaq, borclanmaq - hərcə ödemək, vergiya calıb etmek - vergi endirimlərinə tətbiq etmek. İqtisadiyyatın tam maşgulluq saviyasının qatdırılması və onun qorunub saxlanılması hamim üç alət vasitəsilə tamın edilir.

2. İqtisadi inkişaf tamın etmek. Müasir dövrdə inkişaf iqtisadi sıyasetin asas maşgulluluğudur. Monetar siyaset - pul siyaseti, budec xarcları, kapital qoyulusları və inkişafın yonulmalıdır can xarcları adəməyin milli galının artırılmasında, iqtisadi və sosial strukturun təkmilləşdirilməsi və yaxşılaşdırılmasında, bir sozlu iqtisadi inkişafın tamın olumundan mühüm rol oynayır. Budec xarclarının inkişafı tamın edə biləmisi onların maliyyə mənbələrindən çox asılıdır. Inkişafın yönəldilən məqsədlərin sağlanması maliyyə mənbələrindən çox asılıdır. Inkişafı yönəldilən məqsədlərin sağlanması maliyyə mənbələrindən çox edilmesi zorundadır. Inkişafı tamın etmek üçün dövlətin vergi siyaseti ölkədə yığımın saviyasının artırılmasına yönəldilənlərdür. Dövlət yığımının artırılması və özəl kapital qoyuluslarının təziq edilənəsi vasitəsilə iqtisadi inkişafdan yaranan və iqtisadi inkişafı təhlükəsiz sala hilesi, qeyri-mütənasibliklərin qarşısının alınması münkündür. Dövlət, bort alınaqla iqtisadiyyatda istifadə edilməyən istehsal güclərini hərəkətə gətirə bilər və bu yolla iqtisadiyyatda kapital qoyuluslarının həcməni artırır. Bunlar issa ölkədə milli galinin ve maşgulluq saviyasının artırması ilə nüticəlidir.

3. İqtisadiyyatda gəlir bölgüsü və hayatı saviyasının yaxşılaşdırılması: Bazar iqtisadiyyatı özlə səhihkarlığı və mülkiyyətə əsaslanır. Gəlir bölgüsündə qeyn-bərabərlik özünü göstərir. Gəlir bölgüsündə qeyn-bərabərlik, çox hallarda issa dərin üçurum canımıyalda hamisə gərginlik nənhaydır. Gəlir bölgüsünün və şahı gruplarının yaşayış saviyasının yaxşılaşdırılması üçün maliyyə siyaseti təsiri vasitə kimi istifadə edilə bilər. Müləqqəli vergi sistemi bu məqsədə yönəldilmiş müümüh vasitələrdən hərdür. Budec xarclarının da bu sahada böyük rol ola bilər. Fəhvel, sahiyyə və sosial təmələt sisteminə uyğun xarclər və onların düzgün nisbəti bu həmdən böyük shəhəriyətə malikdir.

Dövlətlərin monetar siyasetin münasibətində ciddi deyşikliklər 1975-ci ildən sonra özünü göstərməye başladı. Keynes etəsində 1945-ci ildən 1960-ci illərin sonlarına qədər dövlətlərin iqtisadiyyata tövü gəstirmək üçün istifadə etdikləri

baslıca alət maliyyə-budco *tətbiq* idi. Fər darəcələrinin qeyri-sabitliyinin qarşısının alınmasında monetar siyaset az shəhəriyələrdir.

XX əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısından iqtisadiyyatın ləzindəndənəsi masalə işsizlik idi, sonralar isə varziyyət davacıdı. Üsər problem istehsalın həcmiñədarlığı bir şərətdə inflasiyanın qarşısının alınması oldu. Bəla varziyyət iqtisadi ədəbiyyatı yeni anlayış - təqribəsiyasi anlayışını gotarı. Budec xarcları nütməqəsə kəsirli maliyyələşmə sıyasetinin aparılması yeni şərətdə osunu doğruladı. Budec manipulyasiyaları inflasiyanı dayandırmaq əvvələ dəha da dərəcələrdədir. Ona görə də inflasiya ilə mübahizə tərəfdən yeni usullar axanılmaga başlandı. Maliyyə gərbiyələri qalib gəldi. Amerika iqtisadiyyət Miltən Friedmanin başçılığı ilə hazırlanıb konsepsiya iqtisadiyyatı nəzəriyyədən in plana çıxımaq, hir çox dəvətlərin iqtisadi sıyasetinə əsasını təsikl etdi. Reyqanomik və «ləçərəzim» adlanan iqtisadi siyaset əsas eribarlı monetaristlərin nəzəri gorüşlərinə əsaslanır.

Iqtisadi nəzəriyyənin inkişafında monetaristlərin əsas xidməti pul dünyasının amək dəyərindən əks təsirin meydancını, monetar alətlərin və monetar siyasetin iqtisadi inkişafı təsirinin ətraflı təhlükəsindən ibarət id. Həl-hazırda hamisə pul emisiyası iqtisadi varziyyətdən və iqtisadi konjunkturadən asılı olmağaraq pul-kredit sıyasetinə əsaslanır. Bəzən nəzəriyyəyə əsaslanan əhəmiyyətli iqtisadi sıyasetin həyličə inqisafçılarından Maliyyə sıyasetinin müəllaqiyətli olması onun digər iqtisadi sıyaset qolların ilə uzlaşdırılınmadan asılıdır. Məsələn, iqtisadiyyatda mövcud olan rəsədliklidi əmək məqsədini güllər vergi və borclanma sıyaseti pul-kredit sıyaseti ilə uzlaşdırılmalıdır. Əks halda onun əsası ola bilər. Maliyyə sıyaseti amak hüquq sıyaseti ilə da uzlaşdırılmalıdır. Bəla ki, məqsərlər maliyələşdirdikdən surətlə artıra məsəfə inflasiyanı yaratma bilər. Bu zaman inflasiya ilə mübahizə aparmış əcəm dövlətlərin məhdudlaşdırılmış vergilər artırlar. Deflasiya zamanı issa məqədərin artımlı məsəfə inflasiyanın maneq olmaqla yanrı, iqtisadiyyatda genişlənməyə sabob olan xarclər, vergi və bort sıyaseti ilə uzlaşdırılmalıdır. Təhlükə artırmak və azaltmaq məqsədilə maliyyə sıyaseti xaricə sıxışdırıla bilər və uzlaşdırılmalıdır.

Həzər iqtisadiyyatının gedimizdə dövlətin hayata keçirdiyi makroinqisablı sıyasetin tərkib hissəsi olmaqla iqtisadi sıyasetin digər aspektləri arasında qarşılıqlı olmaq, asılılıq və təsir gedidək atıf iqtisadi sıyasetin həmmi tərkib hissələrin bir-biri ilə uzlaşdırılmalı və bir-birimə təamlanmalıdır. Xanət iqtisadi sıyasetdə da cəmi varziyyət mövcudduluq. Beynəlxalq təamlanın artımı, beynəlxalq kapital və işçi qüvvətə həsrətlinin təbdəvələrinin, mili valyutaların donusuluvının tamın olunması beynəlxalq əmək bölgüsünün dəha da dərimişdir. Sabab olur, dünən miqyasında avtomobil olşaların iqtisadiyyatın hər-hürmətli avılı edilə. Bütün bunları nəzərə alən monetar sıyaseti müəllaqiyətli olı bilər və iqtisadi inkişafə və istismar təsəffüf saviyasının yüksəlməsini eləməyənələr dərəcədə təxli gəstidərlər.

8.2. Monetar siyaset dünya devletlerinin təcrübəsində

Müsər dövrə bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində və təşkilində dövlət mühüm rol oynayır. Nohang iqtisadi agent kimi o, öz fəaliyyətində iqtisadiyyata fəal təsir göstərməyə çalışır. Özünən fəaliyyəti planlaşdırırcan, o elə etməlidir ki, işlərin minimuma endirsin, iqtisadiyyat və cəmiyyət üçün faydaları da maksimallaşdırılmalıdır. Müsər dövrədən fəallığında teləb və təkliq arasında tərəflərin yaradılması üçün monetar siyaset mühüm rol oynayır. [169, c. 560]

Monetar siyaset dünya devletlərinin təcrübəsində ikinci dünya müharibəsindən sonra ciddi dəyişikliklər məruz qalmışdır. Keyns ideyalarının rəsmi dövlət siyasetlərində həkim olduğu 1945-ci ilən 60-ci illərin sonlarına qədər dövrə iqtisadiyyat üzrəndə nəzarəti həyata keçirilməsi üçün maliyyə-büdcə siyaseti başlıca siyaset idi. Faiz dərəcələri həddən artıq qeyri-sabitlik göstərdiydi. Monetar siyasetin rəsmi mətbəzəsi az rol ayrıldı. Lakin 70-ci illərdə bir çox iqtisadi və siyasi adamların bu hərada görüşləri dəyişikdən məruz qaldı. Monetar siyasetin rəsmi anımına başlıdı. Monetarizm öz yüksək zirvəsinə 80-ci illərin axşallarında yüksəldi. Bütün inkişaf etmiş ölkələrin dövlətləri, n. cümlədən Reykan və Telger hükümtərin inflasiya üzrəndə nəzarəti bir nömrəni makroiqtisadi inqasət hesab etdilər. Bu məqsəd çatmaq üçün monetar siyasetdən istifadə edirdilər. Hətən zaman olar pul təklifiñin artmasının maksimum həddini müyyəyan etslərlə, hanım həddi qoruyub saxlamış heç da asan deyildi. Beləliklə, onlar məqsədli pul təklifindən tədricən intitina etdilər. Həm həxmayaraq inflasiya üzrəndə nəzarət iqtisadi siyasetin mühüm vəzifəsi kimi qalmadıq davam edir. Monetar siyaset inflasiyünün dövlət tərəfindən müyyəyan edilmiş saviyədə saxlanılması üçün istifadə edir. Inflasiyannın artması üçün maksimum həddin müyyəyan edilməsi, monetar siyasetin başlıca məqsədidir. Bir çox ölkələr monetar siyasetdən müsər dövrdən da inflasiyani müyyəyan olunmuş, saxviyyətdə saxlamış üçün istifadə edirlər. [235, c. 347] Iqtisadi fikrən klassik corxanıyan təsəffürərinin görüşlərinə görə məcmü tələb pul kütlesi və onun alıcılıq qabiliyyəti ilə müyyəyan edilir. Real istehsal hissəsi da onlardan asılıdır. Burada pulun sərisiñə da nəzərə almış lazımdır. Məcmü təklifiñ həcmi isə cəmiyyətdə nüvəcində etibatlıların məqdəndən asılıdır. O nə qıymətdən, nə da tələhdən asılıdır. Ona görə da məqsəd pul təklifiñ sabit saxviyyətdə saxlanmalıdır. Klassik məktəbin müsər təsəffürərinin (monetaristlərin) fikrini görə pul təklifiñ məcmü tələhən və qıymətlərinin saxviyyəsini müyyəyan edən başlıca amıldır. Bu zaman tələhdə özünü göstərən istənilən dəyişiklik na tələbə, na nəzərgülüşə, nə da məlli məhsulün həcmiñə təsir etmir.

Klassiklərin fikrini görə yığımına investisiyalar arasındakı tərəfləq pul bazarı ineqanızı, hər seydan avval faiż dərəcəsi vasitəsilə anasınlıq tənzimlənir. Faiz dərəcələri yığım üçün mukafat alıcı hesab edilir. Deməli yığım klassik modelə görə faiż dərəcələrinin tənzimləyici roluna tam tabedir. Faiz dərəcələri nə qədər yüksəkdir, bir o qədər vasıtə yığılacaq, və akısa vənərin saxviyyəsinin azalması yığımın azalmasına və istehlakın artırmasına sabob olacaqdır. Lakin reallıq göstərir ki, yığım heç da yâzlı faiż dərəcələrinin saxviyyəsi ilə müyyəyan edilir.

Monetar siyasetin müxtəlisf əsərləri mövcuddur. Bu əsərləri üç gruba bölmək olar: 1) Pul təklifi üzrəndə nəzarət, 2) faiz dərəcələri üzrəndə nəzarət, 3) kreditlər üzrəndə nəzarət.

Pul təklifinin idarə olunması usulları müxtəsildir. Lakin onların həmisində cəmi cəhəti vardır. Onlar bank sistemünün lükçülik aktivlarının manipulyasiyasına asaslanır. Vəzifə banklarının yaradı hildiklər kredit məqdərinin davşdırılması yolu ilə əməni pul təklifinə təsir göstərməkdən ibarətdir. Pul tədavülu və kredit sterəsi bütün dövlətlərdə mərkəzi banklar vasitəsilə tənzimlənir. Bu zaman-

1. Pul kütüslərinin (yəni nəğd və kredit pulsularının möbləşdirilməsi) tənzimləməsinə əsasında pul multiplikatoru anlayışlı dayanır. Mərkəzi banklar bundan istifadə edərək tədavüldə olan nəğd pulsuların və mərkəzi banklarda kommersiya banklarının yerləşdirildikləri əmanatların məqdərinin artırılmış və ya azalmasına pul kütüslərin həcmiñə təsir edir. Pul multiplikatoru biləvəstə lükçülik dərəcəsindən, yəni nəğd pulsuların kommersiya banklarının və Mərkəzi bankda, ya üzündə saxlaşdırılan tonları kredit və digar aktiv əməliyyatlarla əməni istifadə etməsində şərtlər nəğd pulsuların deponiylər və minimum pul chiyaların normativləri arasındakı nisbətində asılıdır.

2. Tədavüldəki nəğd pulsuların məqdəri istifadə tətbiqləri və digar qıyməti kağızlarının bank tərəfindən alınmış tədavüldə yəni nəğd pul buraxılımını, qıyməti kağızlarının saxlanması isə nəğd pulsuların tədavüldən çıxarılması ilə cəmdir. Belə əməliyyatlar açıq həzar əməliyyatları adlanır. Pul multiplikatoru vasitəsilə nəğd pul kütüsləri məqdərinin davşdırılması deposit pulsuların kütüslərinin davşdırmasına sabob olur. Sonuncu isə kommersiya bankları üçün iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsinə əsaslıdır.

3. Mərkəzi bankları Kommersiya bankları təsdiçləndən əsrlər boyunca kredit-ləşdirme dərəcəsində nəzarət faiz dərəcələrini tənzimləmək həyata keçirir. Bu siyaset Mərkəz bankının əsrlər boyunca vəsətələrinin sahibi alıcıqları uşaqlıq, (diskont) dərəcələrinin müyyəyan etmək həyata keçirilir. Üçüncü dərəcəsi kommersiya banklarının kreditlərin ətrafında faiz dərəcələrinin müyyəyan etmək üçün minimum orientasiyadır.

4. Pul tədavülu və kredit sterəsinin tənzimlənməsi dələyi (kapital qoyulışı, tətbiq və qismən da fərdi istehlak təsir etməklə) aqreqat tələbə və deməli nulli məhsulun həcmiñə təsir göstərir.

Dövlətin pul axımları onun ümumi şəkildə onun hədcəsində orəkəsi təpif. Dövlət budeci hər seydan avval onun öz funktsiyalarını yerinə yetirmək üçün pul olañ tələhdəndən və bu tələhdə odəmək məqsədli vasıtələrə olumluza tərəzəsindən asılıdır. Bunundan yanğıñı budecanın gəlir və xərəkətinin bu və ya digar komponentlərin iqtisadi inkişafı isə təsir göstərmək üçün istifadə edilə bilər. Dövlət saxtmalımları və kapital qoyulışının artırımı nulli məhsulun və nulli gələnin dinamikasına eiddi təsir edir. Tələb multiplikatoru aqreqat tələbini dövlət saxtmalımlarının nisbətində dəñə çox artırmış vərək UDM-un real hissəsinə təsir iqtisadiyyatın iqtisadi təsəffürəni hərəkət etdirən asılıdır. Azalma həzərində istehsəl gücləndirən tətəfəfələr olunur. Dövlət saxtmalımları real UDM-a təsir xeyli yüksək olur. Yüksəklik həzərində isə bu təsir minimum saxviyyədədir. Lakin yüksəklik təzəvədə iqtisadiyyatın öz-əvzunu artır və alıcı stimulu elitiyə olmur. Bu halda faiżda tənzimləmələr olsa arın surətində nəzərdə tutulur. Qıyməti kağızları həzərində müxtəliflik əməliyyatlarını möhdudlaşdırmaq və 3.) üçün lazımlı olar hilə. Bu məqsəd üçün budecanın elə komponentlərinən

istifada etmək lazımdır ki, onlar operativ təsir göstərə bilirlər və dövlətin iqtisadi fəaliyyətinə mənfi təsir etmirlər. İnkişaf etmiş sonayə ölkələrinə dövlət siyasişləri əsasında makro-iqtisadi ləzimliliklər çox vaxt hərbi siyansalar və inşaat kontraktları vasitəsilə həyata keçirilirlər. İqtisadiyyatda dövləti müəssisələrinin rolü yüksək olan Qərb ölkələrinə dövlətin məcmu kapital qoyuluşlarında iştirakı böyük şəhərəyyət kəsb edir. Bir çox dövlətlər kand idarəəsi məhsullarını, digərlər isə mineral rəsəmmatı da satın alırlar (Dövlətin transferdə ödəmələri (pensiya, müvənət, subvisiya və s.) da iqtisadiyə rol oynayır. Onların həcmünün bəhram və depreməyə dövründə artması iqtisadi siyasiyanın yaşıllaşmasına yardım edir, çünki istehsal gülçularından lam istifadə edilməyən sahələrin məhsullarına tələbi genişləndirir. Lakin hündür siyassatının aktiv əlati kimi transfer ödəmələrinin rolü iki sababla əsərdədir: olaraq məhdudiyyət:

1. Öğrencilerin büyük ekseniyyeti istehlak mallarının alınmasına şart edildiği üçün onların bütün işitsadiyyatı üçün multiplikativ tasarı çok da büyük devildir.

2. Birdeşlik subsidiya ve güzergiller shali ve müsseselerin köklü problemlerini halledebilir.

Vergiləndə təmizlilik alıcı kimisi istifadə edildən dövlət vergi daracalarını artırmaqdan çox, onlardan iqtisadi proseslərə təsir göstərmək məqsədi ilə istifadə edir. Bütçə kəsirləri də isiklik alımları dövrlündə səqəqət təsəbbinə destaklaşdırmasına yardım edir və bununla da həlqənin və deprestiyinin aradan qaldırılmasından müsbət rol oynayır. Lakin hüdə kəsirlərinin həddin artıq çoxalması və dövlət horcları yüksəkün iqtisadi imkamlardan yüksək olması yol verilməzdir. Fazıl dərəcələrinin artım səviyyəsi iqtisadi inkişafın artım səviyyəsindən aşağıdırda dövlət cari buycuda kəsirlərinin minimum səviyyəsinə yol vera bilər. Başqa sözü nübatan cari buycuda yaşasına həsrata keçməkdən kredit-pul siyaseti liberal vələmidir. [197, c. 332]

Məlum olduğu kimi pul kifləsinin artması heç də həmkərin inflasiya yaratır. O muxtalif saboblardan yaranır, lakin pul baxımından yalnız mal və xidmət təklifi tətbiqəsi əyaglişə bilmədiyindən nümayənə gəlir. İqtisadiyyat istehsal gecənləndən tam istifadə edilinmədiyi hər şəraitdə həzər (əgər inhişalar onu qəsdən yaratımlarsa) fəaliyyət göstərənək belə hallar bazar iqtisadiyyatda olmamalıdır. Tabii inflasiya rəsəyi iqtisadiyyatın optimallıq sahifəsində və yaxud ondan yüksək dərəcədə təsdiyi göstərdiyində yaranır. Belə variyasiyada iñi pul emissiyası inflasiyaya sabab ola bilər. Lakin məsələ həmin halda budeca kəsəri ya minimum sahifəyədədir, ya da heç yoxdur. Ona görə də iñi pul emissiyasının mənbəvi ola bilməz.

Hükümet pul taklifinin artımının bir neçə il arzdında mahdudlaşdırıldıqda, əgər dövlət bilməsinin kəsirini artırmaşsa, boyuk çatılıkları üzərində bəzək 80-ci illərdə Leter hukuməti hənu etiraf etdi və PSNCR-in (dövlət bilməsinin borca olan tələbi) azaldılmasını özünün maliyyə strategiyasının başlıca vəzifəsini hesab etdi. Lakin PSNCR həddən artıq yüksəkdən sonra onun azaldılmasına heç da asan məsələ deyildir. Əsas problem dövlət vəzirlərinin azaldılmışdır. Cənubi belə azaltma təyizləri həmimdir və populyar deyildir və məxalitlərin ciddi təngidində mənzur qalır. Hükümet PSNCR üzündə nəzərət bir qədar zəif həyata keçirir, pul taklifinin həddən artıq çoxalmasına qarşılaşma alıma üçün o emanatçıları bù o qədar çox məşğul olmağın mecburi olur. Bunarla na yüksək fər darəcələrin, mili hərcəs durmadan artması özlə

- onlar investisiyalan ve məvafiq olaraq iqtisadiyatin uzunmüddəti aramını azaldır.
 - onlar məhsulun qiymətini, satın alman evin davarını və ümumiyyət minimumunu artırır.
 - onlar sıxış basımdan populyar deyilərlər, çünki dəhl kredit üçün yüksək faiz dərcələrinə ödəməyi xəstədir.
 - yüksək faiz dərcəcəsi xaricdən olsaya pulsuzluğunu qəbul edir. Bu isə məbadilə məzənnəsinə artırır, tərəfəcə məhsulların rəqabətinə qəbulşüürünə azaldır. Bütün bunları nüzakla mögul olaraq salahələr dəvəti təzəyənlər.

8.3. Valsuta tanımlanması subasında muasir dunya pratikleri

Vahid ümmüdünye təsərrüfatı sistemini varənnisi və iqtisadiyyatda globallaşma məylinin sürətli güclənməsi və yüksək mexanizminin də beynəlxalq loqosunun obyektiv əsasını təşkil edir. Vəlilyata nevazanlılıq beynəlxalqlaşmaya və yüksək texnologiyaların tənzimlənməsində, dünyada iqtisadiyyat və texnologiya inkişafının silsilə şəraitindən sonra və beynəlxalq həsablaşma mexanizmının normal fəaliyyətinin təmin edilməvi mövcudluğunu塑造arak amakdəşlərin genişləndirməsində və kameralılığı artırmasında özünü göstərir.

Fərqli təcruhə göstərişləri ilə, həzər iqtişadlılığını ləğv etmənin əslidiliyi həzərəndə beynəlxalq vələyət münasibətlərinin tənzimlənməsi həzər mexanizmını və dövlətlərin təsərindən həyata keçiriləcək. Vələyət həzərindən vələyətlər təsər və təzkiyyət və müavilələrlə əlaqədardır. Nisbətən formalılaşdırılmış həzər tənzimlənməsi dəyər qarşısınınun.

talab ve töklif qanunuun talablarına uygun şekilde hayatı keçirilir. Bu qanunların işlekliyi valyuta mühâdilâsında onların nübü ekvivalentliğini, mal, kapital, xidmet, kredi harâkâtı vasıtâsıyla beynâlxalq valyuta akınları ile dünya tâsarrûfâsi sisteminde valyutaya olan ehtiyac arasındaki uygunluğun tamâm edir. Valyuta bazarlarında iqtisadi agentler qiyam meşâxemî ve valyuta mazâqasının dinamikası haqqında signâller vasıtâsıyla valyuta alıcılarının ehtiyaclarının ve onların tâkifâti haqqında inânalarını öyrânlâr. Bununla da bazar valyuta omâliyyatâllarının vaziyetini inânalarını öyrânlâr. Bununla da bazar valyuta omâliyyatâllarının vaziyetini haqqında informasiya manbâyi kim çiğsiz edir.

İktisadi bazar iqtisadiyyatının, istâsa da müasir global iqtisadiyyatın tâzimlanması sisteminde valyuta siyaseti mühüm yet tutur. Valyuta siyaseti ümmetândında tâsarrûfâsının olagârı sisteminde iqtisadiyyatın daxili ve xarici dinamik müvâzâtinin tânin etmək, beynâlxalq odâmları müâyyen bir sistem daxilində yerinə yetirmek ve xarici odâni balansını tâzimlənməsi məqsadılıq olunanın can ve strateji məqsadlarının uyğun olaraq hukumâlini hayatı keçirdiyi iddiblrin macmüsudur. Bu iddiblrin çoxu dövlətlərin müstaqil olaraq qâbul edildikleri iddiblər deyil, beynâlxalq valyuta sisteminin istiqâmatländirilməsi ehtiyaclarından doğan iddiblərdür.

Valyuta siyaseti iqtisadi siyasetin mühüm târikib hissəsidir ve onun çoxtaraflı məqsadlarının yerinə yetirilməsinə, yanı dayanıklı iqtisadi inkişâfın tamâm edilməsinə, ıqtisadi ve infaşiyatın artımının dayandırılmasına, odâni balansı müvâzâtinin dastaklanmasına yönəldilir.

Valyuta siyasetinin istiqamətləri ve formaları olunan valyuta iqtisadi vaziyetini, dünya tâsarrûfâsi ve beynâlxalq valyuta sisteminin təkamülü ilə müâyyen edilir.

Cari ve usunmüddatlı struktur valyuta siyaseti mövcuddur.

Cari valyuta siyaseti cari valyuta konjunkturunun, valyuta bazan fâaliyyətinin gündəlköt, operativ şəkildə tâzimlənməsindir. Belə tâzimlənmənin məqsadı tâdiya balansı müvâzâtinin dastaklanması, milli ve dünya valyuta sistemin fâaliyyət mexanizminin tâzimlənməsindir. Cari valyuta siyaseti maliyyə nazirləkən, mərkəzi banklar, valyuta nazâriəti orqândan tərəfindən hayatı keçirilir. Bu siyaset milli ve valyuta sistemi elementlərinə tâsir göstərir. Usunmüddatlı valyuta siyaseti beynâlxalq valyuta mexanizmündə özünü göstəren usunmüddatlı hürfləklər, massələn, Avrope Birliyi daxilində valyuta tâzimlənməsindir.

Valyuta siyasetinin əsasını rəsmən qâbul edilmiş nəzəri doktrinlər təşkil edir. Valyuta siyaseti hüquqi cəhdən valyuta qanunverciliyinə, yan olkada ve onun sarhadları xaricində valyuta döşyaları ilə amaliyyatlar aparılması qaydalannı tâzimləyin hüquqi normalar topluslu, habelə valyuta normaları üzrə dövlətlərlə arasında iktorâlli və çoxtaraflı müavilələrlə rəsmiləşdirilir. Müasir valyuta sazişlərinin tərxi salışlı Latin sikkə ittisafı (1865-1926-ci illər) olsundur. Məqsadı - uzz olkârlarda valid pул vahidi müâyyen edilməsi idi. Sonra, 1922-ci ildə çəqinilmiş Qənevi konfransı qızıl-valyuta standartı yaradılmasının rəsmiləşdirildi. 1944-ci il Bretton-Wuds konfransı və sazişi müâviq valyuta sisteminin əsasını qoydu. Yamayla valyuta sazişi BVF-in nizamnaməsində dayışıklık etdi və müasir dünya valyuta sistemini yaradı. Regional qruplaşmalar çerçevesində valyuta sazişləri bağlanır.

Valyuta siyasetinin hayatı keçirilmesi vasıtâlarından hîz dövlət tərəfindən beynâlxalq hesablaşmalarla və valyuta omâliyyatlarının aparılması qaydalannın reglamentləşdirilməsindir. Valyuta tâzimlənməsi mili, dövlətsarxâsi və regional səviyyədə hayatı keçirilir. Birbaşa valyuta tâzimlənməsi qanunvercilik, akıllı vasıtâsıyla dolayı valyuta tâzimlənməsi isə bazan iqtisadi agentlərinin davramına iqtisadi, o cümlədən maliyyə-kredit usulları ilə rəsət göstərmək və ilə hayatı keçirilir.

Valyuta siyasetinin aşağıdakı əsas formaları mövcuddur: diskont, mazânnâsi və onun novâları ilər valyuta intervenisiyi, valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası, valyuta mahdudlaşdırılmaları, valyuta donanımları dərcəsinin tâzimlənməsi, valyuta məzənnəsi rejimi, devalvasiya, revalvasiya.

Diskont siyaseti Mərkəzi bankların iqtisadiyyatın tâzimlənməsinə yönəldilmiş pul-krediti siyasetinin formalurlarından biridir. İlkədə kredit həsəmina, inflasiya səviyyəsinə, tâdiya halanın vaziyətinə, valyuta məzənnəsinə və bütün burların nəticəsində isə iqtisadiyyatın rəsət göstərmək məqsadılıq üçün dərcəsinin rəsmi əsagi salınması və ya yüksəldildiyi zövü ilə hayatı keçirilir. Faz dərcəsinin rəsmi yüksəldildiyi pul kubisi və kredit həsəminin mahdudlaşdırılması, tâdiya balansının yarşılaşdırılmasını üçün xarici kapitalın olğuya axınının stimulasiyası, valyuta ehtiyatlarının qomumması və valyuta məzənnəsinin dəstaklanması məqsadını güdir.

Fazlının əsagi salınması - təcuz pul siyaseti kredit ekspansiyasını təşkil edir və kapitalın ölkədən getirilməsinə səbəb olur.

Müasir mərhədəli diskont siyasetinin somoralılıyi azalmışdır. Bu hər şeydan əvvəl daxili ve xarici məqsadlar arasında olan ziddiyyətlərə slayqadardır. Öğər faz dərcəcələri konuyuturu canlandırmış üçün əsagi salınırsa, bu kapitalın xaricə axınmasına səbəb olur, edənə halassına manfi təsir göstərir. Faz dərcəcələrinin tâdiya balansının yarşılaşdırılmasının məqsadı yüksəldildiyi isə iqtisadiyyatın durğunuş vaziyətində olarsa, onu manfi təsir edir. Diskont siyasetinin nüzət vəmisi ölkəyə xarici kapitalın cəlb edilməsindən asıldır. Lakin əsəri-sabitlik şəraitində faz dərcəcələri heç də hamisə kapital hərəkatını müsəyib etmir. Aparıcı dövlətlərin diskont siyaseti bazarın rəqib dövlətlərin vaziyətinə manfi təsir edir, cünki sonuncular nulli manafeva uyğun olub-olmamasından avılı olmayıraq, hincicilərini yenditdi siyasetə uyğunlaşmama məcbur olurlar. Faz dərcəcələri (ümühəbətəz) hər baza əsasında yarınır.

Mazânnâsi siyaseti - dövlət orqârları tərəfindən valyuta bazarına mudaxilə etməkla valyutanın alımb-satılması və ilə milli valyutanın mazânnâsına təsir etmə işlədir.

Milli valyutanın mazânnâsinin yüksəldiləsi məqsadılıq mərkəzi banklar xarici valyutamı satır, əsagi salınmış məqsadılıq isə milli valyutamı satın alır. Məzânnâsi siyaseti başlıca olaraq göstərlən valyuta mudaxiləsi şəklinde, yan milli valyuta mazânnâsinin tâzimlənməsi üçün xarici valyutamı alımb-satılmışlıq amaliyyatları ilə hayatı keçirilir. Bu amaliyyatlar əsaslı təbliğ edildiyi çəsa müddətində in məqəsli olmazdır. Valyuta mudaxiləsi rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatları, yaxud da mərkəzi bankların milli valyutada hanklara təsdiq rəzalaşmaları üzrə qismən müddatlı qarşılıqlı kreditlən hesabına hayatı keçirilir.

Valyuta mudaxiləsi siyaseti hələ XIX əsrda tətbiq edilmişdən başlanmışdır. Qızıl monometalizm ləğə edildikdən sonra bu amaliyyatlar genişləndi. 1929-1933-cü illərdə (böyük depressiya) dövründə mərkəzi banklar valyuta deməpinqinə təsir göstərmək üçün öz valyutalarının məzənnəsinən aşağı salmaq məqsədilə intervensiyanı tətbiq edirdilər.

Bretton-Wuds valyuta sistemi dörtlündə təsdiq olunmuş valyuta məzənnəsinə dəstəkləmək üçün mütləküd olaraq valyuta mudaxiləsi tətbiq edildi. Üzən valyuta məzənnəsi sistemini keçirməsi ilə valyuta mudaxiləsi kəskin mənzərə dayışmanın qarşısının alınmasına yönəldildi.

70-ci illərin ortalarından bir sırə ölkələrin mərkəzi bankları tərəfindən kollektiv valyuta mudaxiləsi həyata keçirilir. 1974-cü ilin may ayında ABŞ, AFR, İsvərə (sonra Fransa da birləşdi) tərəfindən kollektiv valyuta intervensiyanı haqqında Bazelci sazişi bağlandı. Rambuye müşavirüsündə (1975-ci il) altı ölkə başçıları birgə valyuta siyaseti və qarşılıqlı dəstəkləmə haqqında razılıq qaldılar. 1975-ci ilin dekabrından itibarət (ton ölkə grupp) (svop) razılışması əsasında valyuta mudaxiləsi tətbiq edildi.

1985-ci ildə etibarən isə beş inkişaf etmiş ölkəsi aparıcı valyutaların məzənnələrinə tənzimləmələr məqsədi dövrü olaraq birgə valyuta mudaxiləsinə həyata keçirilir. Məzənnə siyaseti valyuta məzənnəsinə böyük təsir güstərür, lakin məvəqəti və mahdud miqyasdadır. Valyuta mudaxiləsinə çıxılan külli məqdarla məməfətlər, ağar məzənnə formalasdırın həzar amilləri dövlət tənzimlənməsindən güclüdürəcək təbiliyi heç də hamışa təmin etmir.

Valyuta siyasiyyətin müümən mühüm faktorlarından biri valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyasının təmin olunmasıdır. Valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası - valyuta ehtiyatlarının tərkibinə beynəlxalq hesablaşmaların təmin etmək, valyuta mudaxiləsinə aparınaq və valyuta itkiüberin qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif valyutaların daxil edilməsi yolu ilə valyuta ehtiyatlarının strukturunu tənzimləmək sahəsində dövlətlərin, bankların, təmənli şirkətlərin yenidyi siyasiyyətdir. Bu siyasiyyət adətən qeyri-sabit valyutaların satılmışdır və sabit valyutaların, habelə beynəlxalq hesablaşmaların aparılması üçün lazım olan valyutaların alınması yolu ilə həyata keçirilir. Valyuta pənteti və valyuta məzənnəsi rejimi də mili və dövlətlərətərəfə tənzimləmə obyektidir. Bretton-Wuds və Yamayka valyuta sistemlərində valyuta pənteti və valyuta məzənnəsi rejimləri avvalı fəsilərdən məlumdur. Burada əvvəlcə valyuta məzənnəsi rejimi seçilərək əsas götürülen meyarların nəzərdən keçirilməsinə lazımlı bilink.

Yamayka sazişi çərçivəsində valyuta məzənnəsi rejimi seçilərək ölkə ilə alternativlərinə birinci seçir.

1) Öz valyutasiyin sərhəsi dayışması, yaxud da 2. onu hər hansı bir valyutaya (bağlanması) haqqında qarar qəbul edir. Hər ikə alternativlərənən bir neçə alternativ mövcuddur. Məsələn, ölkə üzən valyuta sistemini üstünlük verərəqəsədən bəri təmən etmək. 1) valyuta məzənnəsinin müstəqil dalgalandırır, 2) öz valyutalarını digar ölkələrin valyutaları ilə birlikdə dalgalandırır, və ya 3) valyuta məzənnəsinə nisbi inflasiyin dərəcələrinə əsasında müəyyən edilmiş formülərlə tənzimləyir. Ölkə öz valyutasiyin (beşləməq) siyasetini qəbul edirəsə onu hər hansı tek bir valyutaya, yaxud bir neçə valyutadan ibarət

valyuta sərhətinə, ya da qızılı (bu vanant keçməyədə mövcud idi) bağlanması kimli alternativlərdən birini seçməlidir.

BVF-in üzvərinin bir *comuniti* öz valyutalarını bu və ya digər valyutalara (bağlanmasına) baxmayaq asasənən əlkələrinin valyutaları 1973-cü ildən bu yana Nəzəratlı üzən valyuta məzənnəsi sistemi (VMS) əsasında fəaliyyət göstərirler.

VMS seçilərək əsas götürülmələr meyərlər.

1. Ölkə iqtisadiyyatının xarici açıqlıq dərəcəsi VMS-i seçilərək bu amil çox müümən rol oynayır. Xarici açıqlıq dərəcəsi bir qədər olaraq ixracatın məcmu mili məhsuləni istehsal ilə müəyyən edilir. Nisbatan qapalı həsab edildən xütdə ticarətçi ölkələr adətən üzən valyuta məzənnəsi sistemini, xarici cərəcə olaraq böyük ticarətçi ölkələr adətən sabit məzənnəsi üstünlük vəntflər. Cənubi sabit məzənnə sistemində təcili ticarət kəskinlərən aradan qaldırılmışdır məcmü tələbə ziddiyyəlli tənzimləmələr şərtləndirilir. Məlumdur ki, müvəvəzət vəradən tənzimləmə dərəcəsi ölkənin idarəi həcmi ilə təsir miutənasibdir.

Az idarəələrənən nisbatan qapalı ölkələr ticarət halansı kəskinlərən aradan qaldırılmışdır üçün ölkə daxilində məcmü idarəi ciddi tənzimləmələr məcburiyyəti qarşılaşdırır.

Ölbətə yüksək idarəi həcmi malik olan «açıq» ölkələrdə belə məcburiyyət yoxdur. ABŞ kimi xarici ticarət bolməsi nisbatan «keçik» olan ölkələr sabit valyuta məzənnəsi sistemini seçmirlər. Cənubi bu hər hansı ticarət kəskinlərən ləğə cərəcə üçün böyük məqyasda ölkə daxili tənzimləmələr aparanımlıdır.

1. Ölkənin ixracat məlləmənin çox və ya az çeşidli olması VMS-min seçilməsindən təsir edən müümən amillərindən. Adətən ixracat məlləri çox çeşidli olan ölkələr üzən məzənnə sistemini seçirlər. Cənubi ixracat məlləmənin növlərinin çox olması ölkənin hər hansı bir məsələ ixracından asılılığındır. Bu məllərin qiymətlərinin və məqdərinin anlı azalması bir-biri qarşılıqlı olaraq neytrallayıdır və valyuta məzənnəsinə həz vərə hələcə dəlgələnmələrlərənən idarəələr təsirindən təqdim olur. Bunun əksinə, ixracat məhdud səviyyə mələndən idarəələr ölkənin idarəet gəlirlərinin iqtisadiyyəti mönəti təsmin etmələri asalıq məqsədilə sabit valyuta məzənnəsi sistemini ustünlük vəntflər.

2. Digər amillər. Ölkələr arasında qarışımda bərə kapital hərəkətlərinin çox sabit və ya əzəm məzənnəsi sistemlərinin seçilməsindən təmən edən amillərindən. Kapital hərəkəti nisbatan çox olan ölkələrdə sabit məzənnəsinə mədulət etmək üçün dövlət mudaxiləsinə həyata keçirmək çətindir. Buna məsləhətlər olaraq, məsləhət Bəlçika, ədəmiş balansına manfi təmin aradan qaldırılmaz məqsədilə kapital hərəkəti əmaliyyatlarına üzərə məzənnə, mal və xidmət əmaliyyatları üçün isə sabit məzənnə təbii edir. Burada şübhəsiz ölkənin böyük ticarət partnərləri olmuş ölkələrdəki inflasiyaya sərvəyyət nəzərdə tutulur. Cənubi, inflasiyaya sərvəyyət az-çox bir hissə yaxın olan ölkələr sabit məzənnə sistemini seçirlər. Inflasiyaya sərvəyyətənən ağar bir ölkədə partnəyin ölkələrinə nisbatan aşğıdırırsa, bu zaman sabit məzənnə, aks halda isə üzən məzənnəsi siyaseti tətbiq edilir.

Ölkələr xarici ədaləmlərdə məvzuatını təmin etmək üçün müxtəlif tədbirlərələr. Sərhəsi dayışan məzənnə sistemində təcili məvzuatın valyuta məzənnələrinin təsəbə təklif şərtləndən asılı olaraq sərhəsi dəlgələnmələr ilə təmin

edilir. Elastikiği malik mazanın sisteminde valyuta mazanlarının sarbarsı dayışmadı için xarici müvazinat, onun hökumeti qararı ile dayışdırılması yolu ile tamam edilir. Bu zaman hökumet xarici ödemalarda özünü göstərən kasıtları ödeməti üçün avvalı fasilədə göstərildiydi ki bu tədbirlər görməye məcbur olur. Elastikiği malik olan sabit mazanın sisteminde xarici müvazinatın tamam olunmasında yuxarıda gördüyümüz kimi an tasiri valyuta mazanının tənzimlənməsindədir. Bu sistemda digər tədbirlər kompleksi ilə yanşı vətənlərlər qəbul etdikləri qararla melli valyutanın xarici alıcılıq qabiliyyətinə aşağı salır ve ya yüksəkdir. Belə mazanın tənzimlənməsi sarbarsı dayışınan mazanın sisteminde də fərqli şəkildə özünü göstərir. Ona görə də onları üzərində sırası dayanmaq lazımdır.

Devalvasiya (əlinin de-əşqi salmağı ya valyo-dayanmış manalarını eksi etdirir.) - milli pul vahidinin qiymatından düşüşü demekdir və əz fasasının onun məzannasının xarici valyutalarla ya və beynəlxalq hesab vahidlərinə, keçmişdə isə qızıl nisbətən aşağı salınmasında tapılır. Lakin bu zaman pulun qiymatından düşüşü ilə onun dayanının direktif şəklində aşağı salınmasını bir-buradır fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, ölkə daxilində qiymatlaşdırılan davamlı olaraq yüksəlməsi nəticəsində hər milli valyuta vahidinə satın alınan mal və xidmətlərin miqdarı evvelki dövrdə nisbətən azalır ki, buna da valyutanın ucuzlaşması deyirlər. Bu hələdə pul öz dayanının daxili inflasiyası ilə əlaqədardır. Devalvasiyada isə, pulun dayanının qanunu aşağı salınması nəzərdə tutulur. Aşağı salınan, dayanı onun xarici dayanı, alicilicə qəbuluyaqtır. Bəzi hallarda milli valyutanın həqiqi olaraq aşağı düşmüş xarici dayanının hökumət tərəfindən qəbul edilməsi də devalvasiya hesab edilir. Devalvasiya müsəyyan manada valyuta məzannasının yüksəldilməsi deməkdir.

Devalvasiya sarbsi dayisan valyuta mazannasi sisteminde hazarda har gün kontabil olaraq ozunu gosteren va milli valyuta mazannasının xarici valyutaya nisbatlan dayanması vaxtaşını olaraq rəsmən təsdiq edilir. Devalvasiya iki sabebələşəkdir:

1. İxracılı laşviq etmek ve iddalai mahdudlaşdırmaqla xarici ticaret balansının ve müvafiq olaraq tədiyə balansının kasıflarını ləğv etmək və ya azaltmaqla.

2. Daxili qiymətlərlə xənci qiymətlər arasında yaranmış qeyri-müstənasibliyi aradan qaldırmag zərurətləri ilə.

Devalvasiya olmanın tedbiye balansına ciddi tasir gösterir. Bu tasir devalvasiyani hayatı keçiren ölü ile diğer ölüklere talab ve taksifin varlığından asılıdır. Devalvasiya edildiği zaman xarici valyutalarla nisbeten ixrac qıymatları nisbeten aşağı düşür. Ixrac malları qıymatının azalmasından ılışaqda olaraq ölü mallarına xarici talab anılır. Bu talab artımı, ixrac malları qıymatlarının devalvasiyadan zevkli savıyyaya doğru spardığı halde, idai malların bahalaslığı için idai talabi mahdudlaşır. Bu yol ile xarici ticaret balansının müvazinisi tamam edilir.

Bununla yanaşı, devalvasiya xarici ticaret şartlarını öläcəyinə çevirə bilər. Çünkü devalvasiya ümumiyyətət ixtac malları qiymətlərinin aşağı olmasıyla idsal qiymətlərini yüksəldir. Bu vəziyyəti ixtacın idsalda da dəfə çox olan ölkələrdə açıq şəkildə görür. Yəni, artan ixtac dünən bazarı qiymətlərinin aşağı

saldığı halde, azalan iddalat aynı şekilde qiymatları azalda bilmir. Belalikle, nancı ticarət şartları devvalasıyanı edan ölkənin aleyhine çevrilir.

Devalvasiyanın tədiyə balansına təsirini yüksək səviyyədə göstərildiyi kimi müəyyən etmək üçün tələb və təklif elasitliyini nəzərə alıqanlar mindur.

1. İdval ve ixrac mallarına olan tələb eləstiliyi idval məallərinin tələb eləstiliyi nə qədər yüksəkdir, aparılan devərləşsizliyi də o dərəcədə faydalıdır. Cənubi Vaziyətdə idval məalləri bəhaləşdigi üçün tətbiq olunmalıdır. Bununla idval miqdər azaldığı üçün tədiya halasına müsbət təsir edir.

Ideal mallarının toplu elastikliği azdırsa valyutaya qanat olmaz. Bu halde qanatlı edilen valyutanın miqdarı bütünlükle elastiklik döarcisinden bağıltır.

İsrac mallarına olan islab elastikliği sıfırdan başlayaraq boyudakı valyuta ikisi azalır ve elastiklik 1-5 barolar olana kadar davam edir. Elastiklik 1 oldunda İsrac mallarına yena da avvalık qadır valyuta şart edilir. Bu vaziyətdə devalvasiyadan qazancı ya ya zərər yoxdur. Devalvasiyonda İsrac yolu ilə valyuta qazançlarını artırma bilməsi üçün mütləq İsrac mallarına olan islab elastikliği 1-dən böyük olmalıdır, yan xəciyi islab tam elastik olmalıdır.

2. İdeal ve ixrac mallarının teknik elastiksizlik 1-dan boyutkudsura, yanı teknik elastiksizdirsa, devalvasyonla alaçapar qiymatlarında dayışılık göstermeyecektir, aksı halda ise azalma olacaqdır. Bazarında idéal tablolarının daralmasına nüfuzunda agar qiymatlar azalarla, valyuta qazancının olması mümkün deyildir. İdeal malların qiymatlarının aşağı düşmesi, devalvasyonu nüfuslu real olaraq aşağı salır ya humnala alaçapar olaraq mümkün olan valyuta yüksən minimumu saxıyyaya enir. Öğar ideal malları qiymatları devalvasyonla saxıyyasından aşağı düşerse devalvasyonun tasarım tamamılış aradan qalxacaqdır, yanı valyuta qazancı tələb edilməzəcək.

Izrac mallarının təklif elasitiyliyi, əgər sənəsindən azalmağa başlayırsa, (təklif sahib qiymatları artırıla bilərsə) təklifin artırılması qiymotları da artıracaq və buna noticəsində vələtya qazancı azalacaqdır. Izrac mallarının təklif elasitiyliyi 1-ə bərabər olduqda, devəlvəsiyin şəhəmiyyəti təsiri olmayaçdır. Təklif elasitiyliyi 1-dən böyük olduğunu həldə devəlvəsiyin vələtya qazancını artırır.

Devalvasiyanın İediya halasına şahmuyətli təriq gəstərə bilinəsi üçün Məşəl-Ləmər sənətlərinin vərinə vətənləşməsi vacibdir.

Devalvasyonun mağduri taliyi balansındaki kayıp etmektedir. Bunun üçün daxili qiymətlərin saxiyəsinin yüksəlməməsi vacibdir. Daxili qiymətlər yüksəldiyi təqdirdə isəcək mallarının neçəliyi güclü Natiçəde idval mələti daxili malların nisbətən balılı olmaqla üzüm müddət qazanır. Devalvasyonun müvaffaqiyəti davılı qiymətlərinin saxiyəsinin sahib saxlanılmasından asildir.

Revalvasiya-hökumətin qararı ilə məlli valyutamız xarici məzənnəsinin yüksələməsidir. Belə tədbir, adətən sabit məzənnə sistemində tətbiq edilir. Lakin arxəsində məzənnə sisteminə dövlət və şirkətlərin artırmış üçün davamlı olaraq valyuta bazarlarından valyuta satın alır və yaxud xalis kapital xəttinə təxir verir və bu yolla valyutaya tələbi artırır. Bu tədbir valyutamızın lazımi səviyyəyə yüksələcək qədər davam edir. Nticədə tətbiq halasının müşəhədə qalğıdır.

Revalvasiya həq da devalvasiyanın təmən olusunutunu vermər. Cənubi tələb və təklifin qiymətlərinin yüksəlməsinə göstərdiyi həssaslıq, qiymətlərin aşağı düşməsinə

gösterdiyi həssaslıqla eyni deyildir.

Revalvasiya daxili qiymatları yüksəldərək ixracatı azaltır, xarici mallann qiymatını aşağı salaraq idxlərin artını artırır. Başqa sözlə, revalvasiya ixrac malları qiymatlarını xarici valyuta ilə yüksəltir, idxlələrinin qiymatlarını milli valyuta ilə ucuzalaşdırır. Bunun nticəsində olunan tədiyyə balansının müsbət qalığı azılır. Amma hurda səzusuz kılınır və təkəfli qiymat eləstikliyindən cırç şey asılıdır. Revalvasiya ixracatı həcmini və ölkəyə kapital daxil olmasına və müvafiq olaraq tədiyyə ehitiyatlara və daxili idəbəti səviyyəsinə azaldır. Bu yollu ölkədə məsələsi, qiymat və əmək haqqı səviyyəsi aşağı düşür. Tədiyyə balansında müsbət saldoya malik ölkələr BVF revalvasiya keçirilməsini təklif edir.

8.4. Keçid iqtisadiyyati şəraitində valyuta siyasetinin formalşaması və inkişafçı problemləri.

XX əsrin son emilliyyinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri keçmiş sosialist blokunax daxili olan ölkələrin əksəriyyətində inzibati-amırlıq sistemənə əsaslanan iqtisadi sistemin tədrisənən həzar iqtisadiyyati sistemi ilə əvvəl olunmaya başlamasıdır. Mülkiyyət münasibətlərinin dayışmasına əsaslanan bu proses ağır və ziddiyiylə şəkildə keçir. Bazar münasibətlərinin formalşamasında və inkişafında valyuta və valyuta məzənnəsi siyaseti mühüm rol oynayır. Iqtisadiyyat və xarici ticarət dövlət müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması, inzibati-amırlıq usullərindən istifadə edilməsinə tələb edən iqtisadiyyatın liberallaşdırılması prosesi sərhədi valyuta bazarının yaradılmasına, taraz valyuta məzənnəsinin müayyan edilməsinə və melli valyutanın döndəriyinən tömən edilməsinə nəzərdə tutur.

Mərkəzdən planlaşdırılan iqtisadiyyatda xarici iqtisadi faaliyyəti üzərində dövləti inhişən mövcud olduğunu bir yaradıda valyuta chiyatlarının bölgündürüləməsi üzərində nəzarət də daxil olmaqla hütün idxləl-ixrac aməliyyatları üzərində sərt valyuta nəzarəti həyata keçirilir. İxracatçılar əldə etdikləri valyuta chiyatlarını məcburi olaraq müayyan edilmiş məzənnə ilə dövlətə təhlükə verir. Bu zaman müxtəlif xarici iqtisadi faaliyyəti nüvələri üçün müxtəlif məzənnə tətbiq edilir ki, bədə müxtəlif ixracatçı və idxlətçilərin qeyri-barəbar vəziyyətə salırı. Melli valyutamızın döndərliliyi münkinin deyildi.

Rəsmi məzənnənin qısmılardırımdı və -əqara bazarı qiymatlarından bir neçə daşa çox idi. Bütün valyuta siyaseti SSRİ-ya daxil olan respublikalarda mərkəzədirilməs qaydada həyata keçirildi. Müstəqil melli valyutadan mahrum olan hamim respublikalarda müstəqil valyuta siyasetindən heç səhifə gedə bilməzdi.

Mərkəzi hökumət tərafından idxlətin komiyatca məhdudlaşdırılması, idxlə lisenziyalarının inzibati-amırlıq usulları ilə bölgüsü qiymatlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ilə yanşı daxili qiymatların dünya qiymatlarından keçkin sərhədə fərqlənməsinə, ticarətdə müqayisəli üstünlüyü iləmənən, melli mənəhəcətlərin xarici tərəfdərlər ilə rəqabətdən təciid olunmasına gəlirin çıxarılmışdır.

Qiymatların sərhətləşdirilməsi, idxlə rejiminin liberallaşdırılması prosesinin başlanğıcı və ixracat üzərindən dövlət nəzarətinin azaldılması, dövlət səfərinin ləğvi, melli pul-kredit sisteminin yaranması valyuta siyasetini makroinqisiisi siyasa

tin aparıcı istiqamətlərindən birincə çevirmədir. Keçid iqtisadiyyatında onun yeri rolü aşağıdakı amillərlə əlaqədardır:

Birinciçi, xarici ticarətin liberallaşdırıldığı, muddət məhdudlaşdırılmadan tərəfə sahibindən istahələrin manfi nticəsində xarici ticarəti məsələ idxləl mallarının baladlaşdırma həcmi, tədiyyə balansı və hər şəydan əvvəl cari üzərindən düşür. Üçüncüçi, xarici təsdiyiyatlar balansının pisləşməyənən əvvəl sabablı idxləl qiymatlarının sərhəd arımasının nticəsində olunan xarici bazarlarda rəqabət gücünün artırılmasıdır, melli valyutamızın revalvasiya olunan rəqabət gücünün harpa olunmasına yardım edir. Bu prosesə keçid iqtisadiyyatı tərəfindən ona olğuların hamısında təsəddüf edilir. Uçuncusu, valyuta məzənnəsi, valyuta bazarına olan tələb və təkəfli təraflaşması istahət dayışıklığının ilk mərhələsində keçid dövrümüzə xələd olaraq, bir funksiyası yətirən və nübü qiymətlərdəki hərəkət-amırlıq məzənnəsinin nübü qalmış cibbəcərlərini aradan qaldırır. Dördüncüsi, valyuta məzənnəsinin nübü sabitliyi melli valyutanın əməmətini sabitliyi və ona eibarın ant-

Cədvəl № 8.1

1994-1997-ci illardə MDB ölkələrində I. ABS dollarından dövizi melli valyuta sabidi. (orta hesabla ilə ərizində)*

	1994	1995	1996	1997
Azərbaycan manatı	1160	4417	4295	3987
Türkmenistan dramı	288,35	416,43	413,47	400,70
Belarus rublu	359,2	11517	13673	26378
Görögorsztan lari	1090	1,29	1,26	1,30
Qazaxistano郎aqı	15,92	60,93	67,26	75,41
Qırğızstan somu	10,34	10,82	12,81	17,17
Moldova leyi	4,07	4,50	4,60	4,62
Kurya rublu	2234	4554	6124	6785
Tacik rublu	2204	107,59	292,89	560,64
Turkman manatı	19,05	110,42	15109	4143
Özbək somu	0,05	29,81	40,15	56,43
Ülkəmət qırıvı	31,7	14,4	1,97	1,862

*[234, + 112]

Keçid iqtisadiyyatı şəraitində olan ölkələrdə inzibati-amırlıq sistemi dəqiqliyən sonra valyuta məzənnəsi rejiminin seçiləməsi problemi bir səra amillərin üzəri altında qətüləlmüşdür. Üslunda təmənətə yəni valyutanın hərəkətməsi ilə

alaqalar olaraq mahiyyətəcə yeni valyuta məzənnəsi rejimini keçirməsi vəzifəsi qarşıda durdu, valyuta döndəriliyi təcrübəsi yox idi, valyuta bazarı yenica yaranmamağa başlamışdı, bazar ıslahatları aparan ölkələr eibar daracəsində çox aşağı idi. Bu ölkələrdə daxili iqtisadi vəziyyəti istehsalın kasıkin azalması, real hayat siyasiyəsinin aşağı düşməsi, qiymətlər liberallaşdırıldıqdan sonra yüksək inflasiya, hiperinflasiya ilə xarakteriz edildi (bax codval 8.1.) Xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində hu ölkələrin oxunda ticarət şərtləri pisləşmiş, real valyuta məzənnəsi artırılmış, rəqabət güclü aşağı düşməsi, ödəniş balansının gərginliyi artmış, ananəvi bazarlar itinmiş, iqtisadi alaqalar pozulmuş, MDB məkanında rubl zonası iflasa uğramışdır.

Veni valyuta tətbiq edilməye başlarkən 90-ci illərin avvalılarında hu ölkələrdə coxşayı valyuta məzənnəsi sistemləri mulli valyutaların devalvasiya ediləlmərinə baxmayaraq saxlanılırdı. Onları bozulan isə bir sira idxl-iixrac amaliyatları üçün üzən məzənnə tətbiq etməye başlıdlar. Lakin coxşayı valyuta məzənnələri sistemləri saxlanılması ixracçıları çox ağır vəziyyətə salmaqla, onları isə edilən valyuta galisilərinin gizlədirilməsi məchur edirdi. Bu isə ölkənin valyuta cəhitiyatının azalmışına, «qara» valyuta bazarlarının faallığımıza səbəb olurdu. Hal-hazırda bu ölkələrin çoxu, Belarusiya, Özbəkistan, Türkmanistan və Tacikistandən başqa hamim sistemdən imtina etmişlər. Coxşayı valyuta məzənnəsi sistemindən imtina edilmişsi və valyuta məzənnəsinin vahid şəkilə siyahının xarici təcarütin liberallaşması ilə yanışı «qara» valyuta bazarının ləğv olunmasına, valyuta galisilərinin gizlədirilməsinin qarışımının alınmasına, iqtisadi agentlərin valyuta bazarında hərəkət fəaliyyət göstərməsinə, ayn-ayn idzalatçılar və ixracçıların coxşayı valyuta məzənnəsi sistemindən sui-süsədə etməsi hallarının aradan qaldırılmasına, daxili qiymətlərin dünən qiymətlərinin səviyyəsinə yaxınlaşdırılmasına imkan verdi.

Bu ölkələrin oxundu coxşayı valyuta məzənnələri sistemlərinə səhvən qəvk valyuta məzənnəsi bəzi ölkələrdə sərhəd üzən valyuta məzənnəsi, digərlərində isə (valyuta cəhitiyatlının imkanı verdi) «idarə olunaraq üzən» valyuta məzənnəsi sistem kimi özünü göstərdi. Sonuncu sistem valyuta məzənnəsinin arzuolunmaz iqtisadiyyat dayışmamasının qarışımının alınması üçün valyuta bazarın mərkəzi bankın müdaxiləsinə imkan verir. Belə valyuta məzənnəsi rejimini Estoniyadan başqa keçmiş SSRİ-ya daxil olan bütün respublikalar, habelə Şərqi və Mərkəzi Avropanın ölkələri (Macarıstan, Polşa, Slovakiya, Çexiya və Xorvatiyadan başqa) tətbiq edirlər [199].

Çəvk valyuta məzənnəsi siyaseti bu ölkələrin əksəriyyətinin maruz qaldığı ağır xarici iqtisadi təsiri (ticarət şərtlərinin pisləşməsi, rəqabət qabiliyyətinin azalması, ananəvi bazarların itirilməsi və yeni bazarlar təpəlimlər çətinliyi nüscəsində xarici ticarət dövriyyəsinin kasıkin olaraq azalması) nüsbət yüngülləşdirilməyən ad da olsa imkan veridi. Beynəlxalq kapital ərahaləti məhdud olduğunu və kapital axımının valyuta bazarına təsir çox olduğunda keçid iqtisadiyyəti ölkələndən məhrəqəbatqabiliyyətliyi və xarici amaliyyatlar balansının vəziyyəti haqqında göstərişlər valyuta məzənnəsi siyaseti seçilərkən əsas məyar kimi göstərilürler.

Coxşayı valyuta məzənnələri sistemindən imtina edilmişsi ilə yanışı keçid iqtisadiyyatı şəraitində olan ölkələr valyutanın döndəriliyini özünəməxsus şəkildə

tətbiq etməyə başlıdlar. Burada döndərililik deyəndə valyuta dayışdırılması sovdalınlarda məhdudiyyətin olmaması nəzərdə tutulur. Valyutanın döndəriliyinə mövcud olan məhdudiyyət dərəcəsindən asıl olaraq üç növ döndərililik mövcududur: daxili döndərililik, cari amaliyyatlar hesabı üzərə döndərililik və kapital ərahaləti hesabı üzərə döndərililik.

Daxili döndərililik dədikdə, residentlər aktivlərinə bəzi növlərinin (masalan, nəzərdə hənk depozitlərinə) isə etməsi və saxlanılması üçün imkan verilməsi nəzərdə tutulur. Cari amaliyyatlar hesabı üzərə döndərililik isə mal və xidmətlərdən istifadə edən döndəriliyyətlər hesabına üzərə döndəriliyinə məhdudiyyətin olmamasını nəzərdə tutur. Kapital ərahaləti hesabı üzərə döndərililik isə mulli sərhədlərdən kapital ərahalına və müvafiq olarsa belə amaliyyatlar zamanı valyuta dayışdırılmasına məhdudiyyətlərin olmamasını deməkdir. Lakin valyuta dayışdırılmasının amaliyyatlarına məhdudiyyətin olmaması, həyət xarici ticarət məhdudiyyətlərinin olmaması demək deyildir. Tam döndərililik isə valyuta dayışdırılmasının üzərə sovdalara, istəsə də beynəlxalq ticarət məhdudiyyətlərinin olmasına nəzərdə tutur.

Bazar ıslahatlarının həyata keçirilməye başlandıqda ilk mərhələdə bu ölkələrdə daxili döndəriliyi icazə verildi. Bu tədbirlər onlar residentlərin əllərində olan nəzərdə valyutanı saxmaq, yaxud da depozit şəvərilmək üçün vadə etməyi, hənuməti da valyuta cəhitiyatını banklara yonoltmağı, ləbelə, «qara» bazarları rəsmi iqtisadi strukturda integrasiya etməyi əldəyirdilər. Bu ölkələrin oxunda xarici gedən turistlər valyuta dayışdırılmasının məhdudiyyəti var idi.

90-ci illərin ortalarında Mərkəzi və Şərqi Avropanın ölkələri, Baltıkyanı dövlətləri, Rusiya, Azərbaycan, Qırğızistən, Moldova, Gürcüstan, Ermənistan cari amaliyyatlar hesabı üzərə valyuta döndəriliyini tətbiq etdir. Bu, həmin ölkələrdə iqtisadiyyatın daxili sabılığının tanınış edildikdən, bazar mühüm yaradıldıqdan, nüsbət qiyamətən dünən strukturuna keçildikdən, xarici iqtisadi alaqalar saxlanıb nüsbət sabılığın sonanın mümkün oldu. Bütün həndlər valyuta məzənnəsini daimi qalıcı düşməşmələrdən xilas etdi, onları sabılıqlı və mulli valyutaya etibar yaradıltı. Kapital ərahaləti hesabı üzərə döndəriliyin tətbiq edilməsi bu ölkələrdə hələkələr həyata keçirilmir (tam döndəriliyin tətbiq edildiyi Baltıkyanı ölkələri və Slovakia istisna olmaqla). Cənubi bu tədbirlər müavil şəraiti hamim ölkələrdə kapitalın xaricə axmasına görüb çıxarı bilər.

Müstəqilək olda edildikdən dərhal sonra - 15 avqust 1992-ci ilə mulli valyuta - manatın tədəvülə buraxılması və rubl zonasından çıxılması Azərbaycan Respublikasının iqtisadi istiglaliyyətə nail olunması yolunda on mühüm addımlardan biri oldu. Milli valyutanın buraxılması və idarə olunması, onun sabılığının təmin olunmasıdır. İctəribə ulmadsıq, və bu idarədə buraxılan şövlu məqsənlərə baxmayıraq, bu tədbir Azərbaycan üçün təcəyikli id. 70 il ərzində mövcud olmuş iqtisadi sistemin iflası və onanın xarici iqtisadi alaqalarının alt-üst olması nəticəsində Respublikada yarınmanın dərin iqtisadi dəhşətinə təsdiqlənə buraxılmış gənc mulli valyutanın iqtisadi hərəkəsinə təsiridən üzən müddət həperinflasiya və vəziyyəti yaradılmışdır. Təsirli görünürlük çapşalarının malik olan mulli bazarın formalşaması, müstəqil xarici ticarət mekanizminin yaranmasındaki çəmliklər bu vəziyyəti dəha da dərinləşdirdilər.

Valyutan idarə olunması haqqında hüquqi bazarın olmaması da cəmi qabildən idi. Xəci təxərin inkişafında və respublika valyuta ehitiyatının yaradılmasında inzibati-əmərlik sistemünün təcəssüməsinin uzun müddət saxlanılması gənc milli valyuta üçün ciddi problemlər yaradırdı.

Bu sahada mərkəzə lädiñliniz vahid valyuta fondunun yaradılması təcrübəsinə xüsusi şəxsiyyət etmək lazımdır.

Milli valyuta tədavüllə buraşılarkən onun dayanın rubla bağlanması (1:10 nisbəti ilə) ağ böhran keçirən təbii səsləklərinin avtomatik olaraq manata nisbəti etməsi tətadiləndirildi. Bu bağlılığın aradan qaldırılması və manatın inzəzzinin "dayışdırıv" valyuta sistemi əsasında müsyənən edilməsi milli valyuta məzənnələnməsi üçün həvək əhamiyətli kəbdə idi.

Respublikamızda yeni principler esasında valyuta mekanizminin yaradılmışında ve milli valyutamızın稳定性ının tamam olunmasında Ümmükmilli İde Heydar Aliyevin rəhbərliyi ilə 21 oktyabr 1994-cü ilda qəbul olmuş "Valyuta tənzim haqqında" qanun [25] nühüm addım oldu. Qanunda Azərbaycan Respublikasında valyuta onşaliyyatlarının həyata keçirilməsi principları, valyuta tənzimi və valyuta təzəzəri organlarının salihliyyətləri və funksiyaları, hüquqi və fiziiki şəxslərin valyuta sərvətlərinə sahib olmaq, bu sərvətlərdən istifadə etmək xədədlərmişdir.

Azərbaycan Respublikasında rezidentlər arasında nulli valyuta ilə hesablaşmalar heç bir məhdidiyyət qoyulmadan aparılır. Qeyn rezidentlər tarafından nulli valyutanın alda edilməsi və ondan istifadə edilməsi isə ARMİB tərəfindən müsyərə edilmiş qaydalarınsa apărılır. Milli valyutanın vs nulli valyutada isəda edilmiş qiymətlər kəğızlarının rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən respublikadakı çıxarılması və göndərilməsi isə ARMİB-nin Və Azərbaycan Respublikası Naziratı Kabinetinin birey müvəvarlığındakı qaydada həyata keçirilir.

Daxili bazarda xarici valyutamızın rezidentlər tərəfindən alınış-satılmışdır. ARMB-nın müəyyən etdiyi qaydada həyata keçirilir. Qara bazar amaliyyatlarının qarşısının alınması üçün xarici valyuta alıq-satışının məhdudiyyəti yoxdur və bu amaliyyatların yalnız müvakkil banklar vasitəsilə ARMB-nın müəyyən etdiyi qaydada həyata keçirilməsinə icazə verilir. Bu amaliyyatlar qanunla fəaliyyət göstərən valyuta hinaları vasitəsilə da icra edilə bilər.

Milli Bankın yürüttüğü valyuta siyasetinin qarşısında duran əsərlərə qədəm olmaqda
əsaslıdır.

-mili vəyləyinin məzənnəsinin sabit saxlanılması, məzənnənin mübadilə məzənnəsinin gözlənilən inflasiya səviyyəsinin qarşısını almaq vasitəsi kimi istifadə edilməsi.

-respublikanın daxili valyuta bazarının inkişafının təmən edilməsi, həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;

-gölgelikde cari valyuta糙maliyyatları üzerinde manevi tam dönseliliğine kepada için lazımlı şartların yaratılması;

-qızıl-valyuta cihiyatlarının yerleşdirilməsinin etibarlılığını və silvənli galırılık şəhər ilə likvidliyi təmin etmək məqsədi ilə respublikanın qızıl-valyuta cihiyatlarının səmərəli idarə edilməsi

Milli valyutanın稳定性ının temin etmek ~~mağazalar~~ ile ARMIS'ın valyutanın alış-satışını uzaq mənzilliyatlar arasında valyuta bazarına müdaxilə edir və satış məzənnəsinin əsas məzənnəsindən konarlaşmasına hədd qoyur. 1995-1996-ci illərdə hiperinflasiyonun dayandırılmışında və milli valyutanın稳定性ının yaradılmasına böyük təhdid olub olmuşdur.

Valyuta chityatlarının formallaşması və ondan istifadə edilməsi Azərbaycan Respublikasının statutlu vəlid valyuta arasıdır və he arzdə null valyuta kimi manatın alıcıligi qabılıyyətinin möhkəmləndirilməsinin təmin edilməsi üçün müstəqil pul-kredit və valyuta siyaseti veridilir.

Respublikanın valyuta elhitayları mili valyutanın atefci qabiliyetim orumqası, devletin iqisadi tələbini və sosial inkişafı ilə bağlı elhitayları edəmən, xarici borcun ödənilməsi salıncında obdulklıq vərino yekunmaz məqsədi yaradılan markazlıqlardırımda xarici valyuta və digar valyuta cərvatlarında. Bu elhitaylar respublika bölgəsinin valyuta galirlərinəndən və xalqlıqlarına ləğəndən tərəfi. Onların formalşanması qaydalar Respublika Prezidenti tərəfindən müvəssət edilir. Sabitləşdirilmə fondun inşasının müvəsətindən sonra təmək məqsədi ilə yaradılıb və ondan istifadə olunur. Böyük - şəhərə - SPARKEL.

Rezident və **qeyri-rezident** olan hüquq şəxslərin vəlilyata vəsaiti - xarici iqusadlı fəaliyyətdən, daxili vəlilyata hazırlanında vəlvüla alınmasından, vəlilyata kreditləri formasiyada və qanunvəncilikdə uyğun digər şəkildə əldə edilən vəlilyata hasilat hesabına formalasılır.

Valyuta amaliyyatlerinin aparelması qaydaları

Residentlann Azatthagacinda muvakkil banklarda varici valyuta hesablarina malik olmasuna hec bir mahdudiyyet qoyulmasindan icaz verili. Resident muvassus ya taksitlerde alda edildiklerinde varici valyutasi miflasik banklarda adiqilarla ol hesablarina kicirmalidirlar. Residentlere hizmetini ARMIB tarsisindan muayyan olumun qaydada respublika huduflarinin kanadara varici valyuta hesabi aqaga da icaz verilmisdir.

Hüquq şəxs olan rezidentlər tətbiqində cari valyuta əməliyyatlarının aparılması üçün heç bir məbləğdən yuxarıdır. Tətbiqindən kapital hərəkəti işlə baglı valyuta əməliyyatları issa ARMB-nın müasir etdiyi qaydalarla hazırlanır. Hüquq və fiziki şəxs olan rezidentlər gomirk qaydalarını anıtl etməklə valyuta tətbiqində Azərbaycan Respublikasına keçmənlik, yeməmkən və gondorluq həqiqətindən malikdirlər.

Huquqi şəxsi olan residencialar tərəfindən qymallı metalların, təbii daş qayaların respublikadən çıxarılması və gundarılması, habelə gundarılmış qayalarının naqazlılar Kabinetin müvəyyən edil.

Fiziki şəxsi olan residensial respublikaya avvalıñ roqanlıñ, gəzirilmeñ gəndənlilik vəylütlə karvaların görürük qaydalamañın əmək şəhərindən təqdim olunan bayanınmış mənusları olaraq Azərbaycanın keçmiş çoxşəhər və gəndənlək hüququna malikdilər. Cəmiyyətin həllar idarəətindən fiziki şəxsi və digər vəylütlə karvalarının fiziki şəxsi olan residensial təsdiçindən

respublikadan çıxarılması, köçürülməsi və göndərilməsi qaydasını ARMB və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetin müəyyən edilir.

Qeyri-rezidentlər da müvəkkil banklarda ARMB-nin müəyyən etdiyi qayda ilə xarici və mili valyutada hesablar açıq bilərlər. Onlar görəmək qaydalarına əmlətikdən valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikasına köçürmək, gatılmak və göndərmək hüququna malikdirlər. Qeyri-rezidentlər xarici valyutani ARMB-nin müəyyən etdiyi qaydada mili valyuta ilə alıb-satmaq hüququna malikdirlər. Onlar qanunu yolla silə etdiklərindən valyuta sərvətləri respublikadan maneşsiz köçürmək, çıxarmaq və göndərmək hüququna malikdirlər.

Valyuta tənzimlənməsi sahəsində dövlət orqanlarının funksiyaları. Azərbaycanın Respublikasının Mili Məclisi valyuta siyasetinin ümumi principlarını, xarici dövlət borcunun limitini, xarici olkalara verilən kreditlərin həcmünü, respublika büdcəsinin tərkib hissəsi kimi valyuta planını müəyyən edir, valyuta tənzimini və nazarəti masalarını üzrə qanunvericiliyi aktlarını qəbul edir.

Azərbaycan Respublikasının Mili Bankı (ARMB) Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimini həyata keçirən əsas orqanıdır. ARMB:

- Respublikada xarici valyutanın və xarici valyutada qiymətli kağızların tə davulü sahəsindən qaydasını müəyyən edir,
- b) valyuta əmlaliyyatlarının tənzimlənməsindən dair normativ aktları qəbul edir,
- v) rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin Azərbaycanda xarici valyuta ilə və xarici valyutada olan qiymətli kağızların əmlaliyyatları aparması qaydasını, habelə qeyri-rezidentlərin mili valyuta ilə qiymətli kağızların əmlaliyyatları aparması qaydalarını müəyyən edir,

q) rezidentlərə məsəs xarici valyutanın və xarici valyutada olan qiymətli kağızların Azərbaycana köçürülməsi, gatılmasına və göndərilməsi qaydasını, habelə respublikadan kanadına rezidentlər tərəfindən xarici valyuta hesablarının açılmasının hal və şartlarını müəyyən edir,

g) valyuta əmlaliyyatları aparmaq üçün banklara və digər kredit təşkilatlarına lisenziya verilməsinin ümumi qaydalarını müəyyən edir və onlara bu məqsədə lisenziya verir.

Qanunda valyuta nazarəti anlayışı mahdud manada nazarda tutulmuş və valyuta nazarəti dedikdə respublikamızda valyuta əmlaliyyatları aparlarkən valyuta təqanıncılığının əmlət olunması təmin etmək məqsədi güddüyü göstərilir. Valyuta nazarəti valyuta nazarəti orqanları və onların agentləri tərəfindən həyata keçirilir. Hər orqanlar isə ARMB və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gəmrük Komitəsidir. Valyuta nazarəti agentləri isə ARMB qarşısında hesabat verən müvəkkil banklardır.

2006-ci ildə valyuta bazının həcmi 59 % artırıq 12,2 mlrd. AHS dolları təşkil etmişdir. Valyuta əmlaliyyatlarının aparılmasında Mütləqəkkil Bankalarası Valyuta Bazarı (MBVB) 14,3%, Ağır Bankalarası Valyuta Bazarı (ABVB) 19,4%, Bankaxlı Muhadilə Əmlaliyyatları (BDMƏ) isə 66,3% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. 2006-ci ildə valyuta bazının strukturunda aparlər əmlaliyyatlarının 84,9 %-i AHS dolları ilə, 12,9 %-i Avro ilə, 1,8 %-i Rusiya rublu ilə və 0,4 %-i digər valyutalarla həyata keçirilmişdir. Qeyd edək ki, avro ilə aparlər əmlaliyyatlarının xüsusi çöküşü 2005-ci il müraciətində 2 dəfə artmış, dollarla olan əmlaliyyatlar 4,7 % azalmışdır.

2006-ci ildə pul siyasi cərəyanında manatın rəsmi inazannatında əsaslı güclənmənin qarşısı alıqən məqsədilə Milli Bankın valyuta bazarında həcmi keçirdiyi mədaxilə valyuta bazının həcmi 8,2 %-fu təşkil etmişdir.

İl ərzində qismən müddətli notları ilkin veribəndirməsi üzərə Milli Bank tərəfindən 52 həract keçirilmişdir. Hərəaclərdə və hərəacləndən sonra əmlaliyyatlar vasitəsilə yerləşdirilmiş notları həcmi 806,7 mln. manat, ilin sonunda isə dövrriyyədə olan notları həcmi 113,6 mln. manat təşkil etmişdir. Orta əlçənləşmiş galərlilik dövr ərzində ilk aksiyondakı 11,29 % təviyyəsindən 12,86 % təviyyəsinə yüksəlmışdır. Notları bankalarası tətakər bazının həcmi il ərzində 6,5 dəfə artırıq 126,7 mln. manat təşkil etmişdir.

Milli Bank tərəfindən REPO əmlaliyyatlarından geniş istifadə olunur. REPO əmlaliyyatlarının həcmi ümumilikdə 92,74 mln. manat təşkil etmişdir. Bundan 50,24 mln. manat Repo əmlaliyyatları, 42,5 mln. manat isə Əks-Repo əmlaliyyatlarının payına düşü 1 günlik Repo əmlaliyyatları üzərə galərlilik 4 %. 1 günlik Əks-REPO əmlaliyyatları üzərə galərlilik dərəcəsi isə 16 % müəyyən edilmişdir.

2006-ci ilin may ayının sonundan formalşan banklarası Repo həzərinin həcmi ilin sonuna 28,01 mln. təşkil etmişdir. Repo əmlaliyyatlarının 24,7 mln. manat həcmi notları, 3,47 mln. manat isə dövlət qismən müddətli istiqrərlər ilə həyata keçirilmişdir. Bankalarası Repo həzərində 1 günlik Repo əmlaliyyatları üzərə orta galərlilik 13,56 %-tu təşkil etmişdir [46, 2006, s. 56-58].

8.5. Valyuta döndəriliyi keçid şərtləri.

Sərbəst valyuta bazarına malik olan olkalarda fiziki və hüquqi şəxslərin bu bazarda apardıqları əmlaliyyatlar, valyuta alış-satışları tamamilə sahəstdirlər.

Valyuta nazarəti sistemi mövcud olan olkalarda isə dövlət valyuta bazarına birbaşa mədaxilə edir və valyuta əmlaliyyatlarını öz nazarəti altına alır. Üzər, bu nazarət bütün əmlaliyyatları əhatə edir, həm də dövlət məhsus mövcud olur. Bu zamanı nulli galir, qiymətlərin ümumi təviyyəsi və pul kutusunun miqdərində ciddi dayanıklılıq əpmalımadan valyuta nazarətinin sahiliyinə təmin edilməsinə çalışılır.

Valyuta nazarəti mahdud və geniş miqyasda ulmaga iki formada ozunu göstərir. Mahdud valyuta nazarəti valyuta əmlaliyyatlarının bank və hərbi arbitrajları vasitəsilə nazarəti təbə edilənədir. Muavir dövrdə inkişaf etmiş və ya təsdiq olunmuşdan valyuta nazarəti malik bi şəkildə həyata keçirilir. Həm nazarət dənərən çox mili valyutaların məzənnəsinin dayanğılı olunması təmin etmək məqsədilə mərkəzi bankların valyuta bazarına mədaxiləsi yolu ilə həyata keçirilir. Valyuta bazarında tələb təklifləndən əvvəldə valyuta məzənnəsinə vələsələr fəlsə vəziyyət yarandıqda mərkəzi bank öz valyuta əməyilərinin hər hissəsinə bazara çıxır və məzənnənin yüksəltməsinə mane olur. Bazarla valyuta tələb təklifləndə isə məzənnənin yüksəltmək üçün valyuta satın alma yolu seçilir. Olkaya kapital dəvələməsi və çıxarılması nizamlanılaq üçün isə faydalarla yüksəldilir və ya azaldılır.

Geniş manada valyuta nazarları çox toraklı valyuta mahdudlaşdırılmalarının tətbiqi ilə həyata keçirilir. Valyuta siyasiyyətin tərkib hissəsi kimi valyuta mahdudlaşdırılmaları aşağıdakılardan nəzərdə tutur:

1. beynəlxalq ödəmələnn, kapital koçurmalarının, mənşətin xaricə aparılmışının, qızıl, pul nisanları və qiyməti kağızlarının hərəkətinin tənzimlənməsi;
2. xənci valyutanın sərhədi alıq-satışının qadağan edilməsi;
3. valyutaya malik olmuş hüququnun dövlətin verilməsi və bütün xənci valyutu və digər valyuta dəyərlərinin dövlətin əlində cəmləşməsi;

Valyuta mahdudlaşdırılmalarının aşağıdakı principləri mövcuddur:

- valyuta əmaliyyatlarının markası və müxbir banklarda mərkəzədirilməsi;
- valyuta əmaliyyatlarının lisenziyalasdırılması (valyuta nazarları organının tərəfindən idarəetçi və bəcələnlərin xarici valyuta əldə etməsi üçün icazə verilməsi);
- valyuta hesablarının təriq və qismən dəndürüləməsi;
- valyuta donanımlının mahdudlaşdırılması. Müvafiq olaraq müxtəlif kateqoriyaya malik hesablar açılır sərbəst dənətləti, daxili (ölkə daxilində istifadə etməklə milli valyutada), iki toraklı dövlət sazişləri üzrə, klininqli, blokurovka olunmuş hesablar və s.

Valyuta mahdudlaşdırılmalarının iki əsas sahəsi fərqləndirilir. Tədiya balansının cari əmaliyyatları iləkar və görünməyən əmaliyyatları və maliyyə əmaliyyatları kapital və kreditlərin hərəkəti, mənşət koçurmaları, vergilər və digər ödəmələr.

Tədiya balansına cari əmaliyyatlar üzrə aşağıdakı mahdudlaşdırılmalar tətbiq edilir:

- bu ölkədə xərci ixracçıların mal satışından əldə etdikləri daxil olmanın dəndürüləməsi, onların hamını vasitədən istifadə etmək imkanlarının mahdudlaşdırılması;

- ixracçıların valyuta daxi olmalarının təriq və qismən markəni banka və ya valyuta lisenziyəsi olan müxbir banklara məcburi satmaları;

- idarəetçilərə xənci valyuta satışıının mahdudlaşdırılması (yənlincə valyuta nazarları irəvanlarının icazəsi olmalıdır);

- mili valyutu ilə xərci mal satışının qadağan olunması;
- idarəetçilər xənci valyuta ilə ödənilməsinə qadağan qeydləşməsi.

- idarəetçilər idarəetçilərin məktəbi ilə əlaqədar olaraq ixrac və idarəetçilər idarəə müddətlərinin valyuta məzənnəsinin qeyri-sabitliyi şəraitində tənzimlənməsi. Bəzən idarəetçilərin ixracçılarına avans ödəmələrinə nazarət edilir, ixracçıların mili valyutaya xərci valyutu satışı üçün mahdud müddət (30 gün) müəyyən edilir. Məqsəd hamının vasitədən möhüskilik məqsədi üçün istifadə edilməmədir.

- Çoxsaylı valyuta məzənnəsi - müxtəlif əmaliyyət növürləri, mal qrupları və regionları üzrə diferensiallaşmış valyuta məzənnəsi nisbətinin tətbiq edilməsi;

- Çoxsaylı valyuta məzənnəsinin tətbiqi valyuta nazarları məkanizmının müüm elementləndən hündür. 30-cu illərdə Almaniyanada tətbiq olunmağa başlanıb, və ikinci dönya müharibəsindən sonra bir çox ölkələrdə qəbul edilmişdir.

70-ci illərdə hərəkətlərin sayı 30-a çatmışdır. Çoxsaylı valyuta məzənnəsi sabit və sərhədi məzənnə sistemiindən tətbiq edilsə bilsə Çoxsaylı sabit valyuta

məzənnəsindən təlli valyutamız digər valyutalara nisbətinə məzənnəsi idarəə balansının hansı maddələrin üzrə kamı olmasından vətənənə dövlət tərəfindən hər maddə üçün fərqli olaraq ayrı-ayrı müəyyən edilir. Corsaylı sərhədi valyuta məzənnəsində isə sabit məzənnə olduğunu kamı ayrı-ayrı maddələrə (məllətlər) müxtəlif məzənnəsindən tətbiq edilir, lakin sərhədi məzənnə sisteminde hər fərqli məzənnələr valyutaya olan təsəb və təskifdən asılı olaraq bəzidə sərhədi müəyyən edilir.

Corsaylı valyuta məzənnəsi məkanizmiminin əməkha və salı forması "ikili məzənnə" (duar rate) sistemidir. Burada hər biri sabit rəsmi məzənnə ilə dayanmış sərhədi bazar məzənnəsi olmaqla ikili məzənnə tətbiq edilir. Ölkədən rəsmi məzənnə ilə rəsmi dayarlıdırılmış (overvalued) məzənnədir və bazar məzənnəndən aşağıdır. Bu ikili dayarlıdırılmış rəsmi məzənnədən əksər hallarda ölkənin təsəbət məlləri, investisiya məllələr və xammal idarəetmə tətbiq edilir. Olsağır hər hansı bir malin dünəndə şəhərəyyəli istehsalçılarından və dönya bazarında yanım inhişəti mövqeyə salınır (məs. Braziliya-İngiltərə). Ümumi tətbiq olunduğu kamı tətbiq olunduğu tətbiq olunduğu halla bu məllərin ixracatına rəsmi məzənnə tətbiq edilir. Bütün digər məllər və kapital tətbiqinə isə sərhədi həzər məzənnəsi tətbiq edilir. Həmçinin da xərcə kapital və tətbiq etmək üçün yüksək məzənnəni bəzəyənlər tətbiq edirlər.

Corsaylı məzənnə sistemi tədiya balansının inxarətli məddələrinə fərqli məzənnələr tətbiq etmək şəklinde də üzümü gətirən hərəkət. Məsələ, turizm xərcləri, kapital transferləri, dəb-dəbəli məllər idarəetmə, ənənəvi məllətlər tətbiq etmə, xəndəski işçilərin ölkəyə göndərdikdən valyutaları örgü məzənnələrinə tətbiq edilir. Bu yol ilə, ixracat və görünməyən maddə galibləri artırılmışa, bunun əksinə idarəetmə və olunan valyuta arzaldırılmışa çalışılır. Belə tətbiq, adətən, devalvasiya cəmək istəməyən ololarak işlətilir.

Xənci valyutaya qərarlı etmək möqədəsi tətbiq kimi xərcə gedən rezidentlər üçün onun məbadilisi mahdudlaşdırılır. Valyuta mahdudlaşdırılmaları rəğəti təsəbət lisenziyəsi tədbişi tərəfindən, qanunara, komissiyanın mukafatlarına, mənşət və tətbiq etmələrinə və digər görünməyən mənşəyələrlərlə tətbiq edilir.

Maliyyə əmaliyyatları üzrə valyuta mahdudlaşdırılmalarının formalının kapital hərəkətinə tənzimlənməsi istiqamətindən asildir.

Tədiya balansı passiv olduqda, valyuta məzənnəsinə dəstekləmək üçün kapital ixracının mahdudlaşdırılması və kapitalın ölkəyə axımının təsviq edilməsi üzrə aşağıdakı tədbirlərə həvət keçirilir:

- mili və xənci valyuta, qızıl, qiyməti kağızlarının xərcə aparılmışının kredit verilməsinin limitləndirilməsi;

- kredit və maliyyə bazarlarının fəaliyyəti tərəfindən nazarəti əmaliyyatlar yalnız Məlitiyyə Nazirliyinin icazə ilə və tərəfən kreditlərin və ölkədəki birbaşa investisiyaların möqaddəsi təqibində informasiya təqdim edilənən şərtlər xərcə kreditlərinin artırılması valyuta nazarəti organının icazəsi ilə aparılır. Bu zamanın enənə mili valyuta bazarına, həcər kapitalı bazarına və tətbiqdəki pulun həcmünün artırmasına təsir göstərməməlidir.

- mili bankların xənci valyuta ilə beynəlxalq iştirakçılar verilməsində iştirakının məhdudlaşdırılması.

- rezidentlərə məxsus olan xənci qiymətli kağızların möcəbur müsədirlər edilməsi və onların vəlvülataya satılması. Bu iadətin içincisi dünyə mühərabəsindən avval Almaniya, mühərabə dövründə və sonra Böyük Britaniya tövbə etmişdir;
 - xənci borclanın qaytarılmasının tam və ya qismən dayandırılması, yaxud onun mülli vəlvülatı ilə ödənilməsinə icazə verilməsi (xəncin köçürülməsi şartlı)

Bu tedbirler de 1929-33-cü illar bozulan zamanı geniş tətbiq edilmişdir. Fövqaladə həllarda əsaslı beynəlxalq hərəkətinə də məhdudiyyətlər qoyulur.

Tədiyə balansının müsbət qalığı olduqda, istar ölkəyə kapital axımını langitmək, istərsə də milli valyutanın məzənnəsini yüksəltmək məqsədilə maliyyə aməaliyyatları üzərə bir sırə mahdudlaşdırılmalıdır.

Valyuta piyasası ve valyuta məhdudlaşdırmalarının iqtisadi nticələri.

Bu nticiceler valyuta nazareti ve valyuta mahdüldürdümaları darscasından, aynı zamanda ölkelerin işçisidir varlığından ve onların dünya işçiliğinde oynamadığı rolden asılıdır. Bir çok ülkelerde bu amil malin qiymati, keyfiyyatı ve satış şartları ile birlikte rəqabsizliliklərinə təsir göstərir. Valyuta mahdüldürdümalarının nəticəsi rəsmi valyuta məzənnasının müsəyyədə saviyəyyədə saxlanılmışdır. Lakin sarhəd bazarında parallel, rəsmi məzənnaya nisbatan xeyli yüksək məzənnə deyri-legal bazarda isə daha yüksək məzənnə yaranır.

Valyuta nəzarəti rejimində neçə valyuta tələblərinə məhdudiyyət dırmaqdır.

Bu məqsədə, məsələn lyuks avtomobilərin idxləi üçün il ərzində sarf edilən maksimum vəlvutu limiti müayyənləşdirilir. Bundan slava yaranan vəlvutu tətbiq etməsi icazə verilmir. Bu isə hamim labənin qeyri-legal bazarlardan yüksək məzənnə ilə tətbiq olunmasına və müvafiq olaraq qara bazarın hüdudlarının genişləndirilməsinə yol açır. Qara bazaradakı vəlvutu məzənnəsi ilə rəsmi məzənnə arasındakı fərd artıraq, vəlvutumuz qəzaqlıqlıq yolu ilə sorğuları keçməsi, ölkə daxili vəlvutu mətbəxtərləri təsviq edir.

Valyuta mühürləri - bank, firma və ya təşkilatın fiziki şəxslərin valyuta bazarlarında valyuta məzannasının doğasıçayın etibarlı edarək və avvalıdan dərinlənilmiş şəkildə valyuta riskini öz üzərlərindən gətirərkən galəcəkdə qazanc əldə etmək məqsədilə valyuta alış-satış ilə məşğul olurlardır.

Möhtakirlikde on müüm masala bugünkü spot mazanalların gelecek varlığının düzgün proqnozlaşdırmaqdır. Möhtakir sabah spot mazanalları olunan valutani satın alır va aksina azalacağı etimai olunan valutani ise satır. Şübhəsiz, möhtakirlərin etimallan fərdidir va ona görə də bir-birindən fərqlərən. Onların etimallan fərqli olduğu üçün hərəkat tərzləri da müxtəlidir.

Möhökçilik muddəti vəlyuta əmaliyyatları ilə əlaqədar, xüsusən geniş yayılmışdır.

Valyuta məhiqürliyi ya açıq valyuta pozisiyasının yaranmasına xünləşmə amaliyyatlar aparılması və yaxud da valyuta riskinin sağoltalanması üzərə amaliyyatların qəsdən aparılmaması yolu ilə həyata keçirilir.

Valyuta mühürelerinin nüfuslu sonuçları, valyuta mazannahının düzgün proqnozlaşdırılmasından eserli olduğu üçün, o manşet de, zarar da gatırır bilir, hatta firmamı müflis ede bilir.

Valyuta hazırları ve valyuta sınırlı tutarlılıklarının son nticde aşağıda listelidir.

1. Dönörliktedən əzələşmə. Geniş manada vəlyutə nəzarəti mekanizminin və vəlyutə möhdülləndirmələrinin işləq edən olkalarda vəlyutə donörliyi aradan qaldır. Bunun nəticəsində beynəlxalq ödəmələr cəxarışlı münasibət yaradılmışdır. Əvvələrin ikitarafı səzişlənən komayla işlənilir. Bu səzişlərdə hansı nümunə həndərdə alınıb-satılıqla müyyəzənləndirilir və alıcı-satıcı donörli vəlyutadan istifadə edilmişdən sonra keçirilir. Həm də qiymət və maya döyan arasındakı əlaqə povarlı, olğular arasında ayrı-şəxslilik salınır, xənci icarədə qeyri-müayyənlilik yaranır. Nəticədə beynəlxalq ixisəsəlşəmdə müqayisə ustunluğunu nümsəndən əzələşdirilir.

Valyuta nəzarətinin cəxarəflisi ödəmələrdən itarəflisi sahələr ilə ödəmələrə keçilməsinə sabab olduğunu bir məsalla şəhər şəhərə tətbiq edək. Fərzi edək ki, A ölkəsinin B ölkəsi ilə ticarətdə kəsiş vərdidir və o bu kəsişti B ölkəsindən olan müsbət ticarət qalığı ilə odayır. Indi fərzi edək ki, B ölkəsi valyuta nəzarəti rejimini tətbiq edir. Bu hələdə A ölkəsinin olan borcunu B ölkəsindən olan müsbət ticarət qalığı ilə ödəyə bilməyəcəkdir. Çünkü B ölkəsindən döndərili valyuta alda etmək imkani mahdudlaşdırılmışdır. Bunun nəticəsində A ölkəsi B ölkəsi ilə olan ticarəti itarəflisi ticarət sazışı ilə tərazalaşdırılmışa çalışacaqdır. Bu zaman ya idarəatlı mahdudlaşdıracaq və ya işarəcəməni artıracaqdır. Adətan hələ hallarda idarəatlı mahdudlaşdırılan Beləliklə B ölkəsinin A ölkəsinə ixracatı azalacaq. A ölkəsi da uşaqçı ölkələrdən olan idarəatlı mahdudlaşdıracaqdır. Növbəcə valyuta nəzarəti mekanizmını dəniz ticarət haqqının da şəhərəməsə sabab olur.

2. Pul gülşününün yemden bölgesi. Valyuta nazarının hez bir losin olksa daxilində mövcud olan iqisadi şartlardan asidir. Hər şeydan əvvəl, səri valyuta nazarını təqiminin latibiq pul galırının dövlətin xeytini yendin bölgündürməsinə sabob olur. Cümlə vəkədə valyuta galrı oldu edənlər hanım valyutani rəsmi müsyyən edilmiş mərasimlə ilə dövləti satımaq məcburdur. Bundan sonra dövlət valyuta satışlarından vergi da alır. İxracatçılar və digər valyuta oldı edənlər, bu valyutani sarf etdikdən sonra valyuta mərasimlə ilə satımaq icarə vərisləri, mənsaflı olurlar.

Öksüz, iddalatçılar tek məzənnəni vəlyüa nəzarəti təqimində iddalatın mahdudiyyətdənmiş ilə əlaqədar olaraq qiymətkəşin artımının yaradığı mal-qılığından faydalantılar.

3. Beynəlxalq əmək bölgüsündə müqayisəli ustülükler principindən uzaqlaşma.

ölkösün traktör istehsalı təşviq edilir. Eyni traktör əgər B ölkəsində daha ucuz və dəha keyfiyyəti istehsal edilirsə, A ölkəsində onun istehsalının sünə təşviq edilməsi dünya miyazında iqisasi manbalarda iştiraklı şəbəkə olur.

4. Ticarət şərtləri yaxşılaşır.

Valyuta nəzarəti rejimi valyuta məzənnəsinin sünə olaraq yüksəlməsinə şəbəkə olur. Bunun nəticəsində idarəet deha ucuz olduğu halda, ixracat bahalasır. Bütün bünələr, xarici ticarət Bündan olacaq, maliyyə ədməslərinin tutan da az olur. Bütün bünələr, xarici ticarət Bündan olğanın xeyrinə dəyişməsinə cəhd olur.

5. Valyuta nəzarətinin zəifləməsi və valyuta döñərliliyinin keçid prosesinin təkamülü. Valyuta mahdudlaşdırılmaların ilk dəfə birinci dünya müharibəsi dövründə olmuşdur. 1924-müharibədən iştirak edən dövlətlərin tətbiq edilmişə başlanmışdır. 1924-1928-ci illardə müvəqqəti sahiltəşdirmə dövründə onlar ləğv edildi. Ölkələrin ənənəvi dənənə balansının pisləşməsi, kapitaldan çəçəq, qızıl standartının ifası, çoxunda ənənəvi dənənə balansının pisləşməsi, kapitaldan çəçəq, qızıl standartının ifası, valyutaların qiymətdən düşməsi ilə əlaqadər olaraq valyuta mahdudlaşdırılmaları 1929-1932-ci illərdən sonra geniş yayıldı. Kapital hərəkəti, dövlət və əzələ borcların ödənilməsi sahəsində valyuta mahdudlaşdırılmalarının tətbiqi 25 hərçələr dövlətin ifası rəsmiləşdirdi. İkinci dünya müharibəsi dövründə Almaniya valyuta etihadlarının əlində combsinq üçün valyuta nəzarətini tərtib etmişdir.

İkinci dünya müharibəsi dövründə valyuta mahdudlaşdırılmaları demək olar ki, bütün dünyaya yayılmışdır. Müharibədən sonra valyuta mahdudlaşdırılmaları, yalnız ABŞ, İsvəçrə və Kanada yox idi. Latin Amerikası ölkələri bu mahdudlaşdırılmaları ABŞ-in tətbiqi ilə tətbiq etmişdirlər.

İkinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq valyuta sisteminə mühüm yenilik valyuta mahdudlaşdırılmalarının BVF vasitəsilə dövlətlərə tətbiq edilmişdir. BVF mizanənamasına uyğun olaraq üzv ölkələrdə cari əməliyyatlar üzrə valyuta mahdudlaşdırılmaların ləğv edildi və valyuta döñərliliyi tətbiq edildi. Lakin mizanənamanın XIV maddəsi valyuta mahdudlaşdırılmalarının müvəqqəti saxlanıldığı keçid dövrünü müəyyən etmişdir. Bündən başqa, fondun nizanənamasına təqisidi qeyri-sabitlik yaradıqda kapital hərəkəti üzrə valyuta mahdudlaşdırılmaların tətbiq etməsi üzv ölkələri möcbur edir. Hətta, fondundan kredit alınması imkanı ölkənin ənənəvi balansının müvəzzətinə təmin etmək məqsədilə valyuta mahdudlaşdırılmalarından sonarələr istifadə edilməsi şətti ilə əlaqələndirilmişdir. Hər il fondun ekspertləri üzv ölkələrə valyuta mahdudlaşdırılmaları problemləri üzrə məsləhətlər verir.

Valyuta mahdudlaşdırılmaları milli valyutanın beynəlxalq hesablaşmalarında, valyuta və kredit əməliyyatlarında istifadə olunmasına, onun xarici valyutaya sərhəd cəvərləşməsinə mane olur. Ona görə də təqisidi prosesinin getidikən dənəcək beynəlxalq məsləhətəsi valyuta döñərliliyi problemini əldəgördə aktuallaşdırılmışdır.

Valyuta döñərliliyinin geniş miyazası təqisidi mənası milli valyutanın valyuta bazarlarında xarici valytalara sərbəst olaraq cəvərləşməsinə, ölkənin valyutu əməliyyatları üzərindən heç bir mahdudlaşdırma qoyulmamasını ifadə edir. Hərçələr səsli, arzu edən hər kəs, hansı məqsədə olursa olsun, milli valyuta ilə ölkənin valyuta bazarında istədiyi qədər valyuta alıq-satışını apara bilər. Valyutanın daxili bazarında alıq-satışçı ilə yanaşı ölkədən istanılan qədər valyuta ixracı və ya ölkəyə valyuta idxiyi da sərbəstdür.

Milli valyutasını dənərlər valyuta elan etmək ölkələrin valyutaları dənərlər valyuta adlanır. Ancaq yuxarıda dənərlilik haqqında verilən məlumat hədudsuz dənərliliyi ifadə edir. Lakin real həvadət belə hədudsuz dənərlilik mövcud deyildir. Çünki müxtəlif dövlətlər qarışına qoymuş təqisidi və maliyyə məqsədlərinə asılı olaraq, dənərlilik sahəsində müxtəlif möhdudlaşdırılmalar tətbiq edilir. Ola gora dənərlilik dərəcələri dənərlər olan valyutaları məvcuddur.

Valyuta dənərliliyi sahəsində on cənəsədən idarəet məhdudlaşdırma valyuta həzərində bəzə məhdudlaşdırılmaların tətbiq edilmişdir. Bu məhdudlaşdırılmadan hər valyutanın əməliyyatı aparan fikir və hüquq şəxslərin yetli və xəciyi əlməqə iki vərə bolünüb məhdudlaşdırılmışdır. Belə ki, xəciyətənən ölkədə idarəet məlli valyutanın valyutaya cəvərləşməsinə icazə verildiyi halda, ölkə xəciyətlərinə bəzə bir hüquq verilmir. Xarici dənərlilik, bir qayda olaraq, təmən dənərliliyi keçiləməsində ilk addım rolu oynayır. Bu vəlla ölkənin xarici ticarətinin təqisidi etdirilməsinə və milli valyutaya cəvərləşməsinə təmin olunmasına çalışılır. Çünki bu tədbir, ölkəyə mal və xidmət ixrac edən xəciyətlərin tərafdan idarəet məlli valyutani xarici valyutaya cəvərlir. İstədiyi xəciyi xəciyətini təmin etmək vərə Hununla da həmin milli valyutaların ölkədə dəndurulmasının qarışıqlığı alır.

Dənərlilikdən başqa hər məhdudlaşdırma aparan əməliyyatları maliyyət ilə əlaqədardır. Burada çox hallarda mal və xidmət axımları üçün valyuta alıq-satışçı təqisidən işlər, ölkə xəciyəti kapital ixracı ilə əlaqədar (məsələn, xəciyi istiqazalar və pay sənədlərinin satın alınması, depozit hesabı, əməq kamı) əməliyyatları işa icazəsiz aparanlar Xəciyi turism ilə əlaqədar aparan valyuta məqdərindən da məhdudlaşdırılır. Bütün bünələr və odənəvi halaisının ləğv edilməsi məqsədində gedir. Valyuta mahdudlaşdırılmalarının səvi və miyazı atdırıcı dənərlilik dərəcəsi azılır. Ölkələrin milli valyutalarının idarəədə dənərlilik olmasının üçün hənsi meyarların tələb olunduğu və dənərlilik təmin etmək üçün hənsi tədbirlərin həyata keçirilməsi zaruriyətli BVT idarəəindən müayyən edilmişdir.

Dənərlilikin en boyuk faydalı dövlətlərətərəfən idarəələri asanlaşdırıcıdır, dənənə ticarəti və maliyyə axımlarının inqilət etdirilməsidir. Bu idarəələr arasında beynəlxalq əmək bəlgəsünün dəha da dərinleşməsinə, ölkələrin müvafiqliyi ustunluğunu xəciyəyyəsinə uyğun olaraq dənənə və bazarında təxərdüdəşinə şərait varıdır. Ona da göstərmək lazımdır ki, valyuta dənərliliyi getdikən gencliyində liberal təqisidi təqim etmə hərəkətlərinə büründür.

Dənərlilik hər şəydan əvvəl, milli valyutaya gətirilən etibar ilə əlaqədar hər problemdir. Həmçinin idarəələrin təqisidi idarəətətəmən müvafiqşəyətli olmağı boyuk əhəmiyyətli malikdir. Başqa sözlə, valyutasiyin idarəət etmək istəyi hər hənsi idarəədə təqisidi sabitliyin təmin edilməsi təsəffük və inləşiyətin cihəvəlməsi idarəət sərisi və məhsuldarlığın yüksəldilməsi tələb olunur. Hələ bir təqisidi əmək əmək-satışçı beynəlxalq hazırlanlarında rəqəbatla davam gətirə bildirilən valyuta gətirənləri təcəlləq nəticədə isə xarici gəlir və xəciyələr nəşpləm hər təmən üzərində tətəlləşəcəkdir.

8. 6. Xarici İqtisadi tarazlığın təmin edilməsinin nəşri asasları.

Bütün olıklarda xarici iqtisadi amaliyyatlar coşkaylı firma, maliyye vosatı qoyulmuşsu ve dövlət təxşüklərinə tərafından həyata keçirilir. Bu hərmdən xaricin daxil olmalarına, xaricin idarəetməsinə hər bir birincilər barəbər olmasını gözləmək olmaz. Xaric idarəetmələrdə müvəzzətən pozuludqu dövlətlər müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Ən sədə üsul kilsələrin maliyyəşdirilməsinə mənbələrinin təqibiləsi, digar üsul isə profiliatik tədbirlərin görülməsidir. Birinci usuldan kilsələr müvəqqəti xarakter daşıdıqda istifadə edilir. Kəskin doğuran sabablar müvəqqəti idarəe vəzifəsi orx-ozuna aradan qalxacaqsə, köklü iqtisadi tədbirlər həyata keçirməyə ehtiyac galmır.

Lakin mütemadi karakter dayyan kasırların chiyatlardan istifada etmekla aradan qaldırılması igtisadi çahirden maqsadığının deyildir. Çünkü har şeyden av- vol ölkənin xarici chiyatlan hüdudlusuz deyildir. Ona görə da bəllər hallaşqası üzüllərdən istifada edilir. Bu üzülləndən biri, xarici ticarət və valyuta məhdudlaşdırmasından təbiq etməkdir, kasırların birbəri nəzəri altına alınmasıdır. Bu maqsadla gəmrük tariflərin, kvotalar və digar məhdudlaşdırıcı tədbirlərlə idarəəetlər azaldılır və olka xəriçinə kapital çıxmamasına mane olunur. Lakin təcəribə göstərir ki, bu yolu kasırı lağv etmək çənindir. Bu tədbirlər firmalann qanunları na dərəcədə riayət etmələndən və dövlətin öz qərarlarını na dərəcədə yənna yetirməye qadir olmasından asılıdır. Qişasuddallı dövət üçün bətdərlər ziddiyyətləx karakter dayanı. Çünkü yeri iştəhsələrlər üçün "istiqət rejimi" yaradır, xarici investorların ölkədəki mərafətgəzə xələf gətirilir, qisa və uzuñmüddəli kapitalın ixracı azılır. Bəlsə tədbirlər adətən yeri firmalann işləməni çətinləşdirir və pis qarşılımur. Bəlsə tədbirlər həmçinin dünyada gedən xarici igtisadi alaqaların liberallaşdırılmasına meylinə da ziddi xüsusən, QATİ, yəni UTT-nin üzvü olan ölkələrin beynəlxalq əhdəliliklərinə uyğun olaraq, bəlsə tədbirlərin həyatına keçirilməsi mümkünən devidir.

Dünya tecrübesi gösterir ki, İdadiy balansı kasının aradan kaldırılmasında an yaxşı yol «maliyalıca» karakterli usulların hayatı keçirilmesidir. Bu usullara aşağıdakiler daxildir: valyuta mazənnanının tənzilinənməsi, mili gəlir və qiymət mexanizmindən istifadə olunması, məcmü mərasif amplit, pul-kreditə karakterli idariblərin hayatı keçiriləsi və xüsusi dövrlü idariblər 1115 və 78-821.

1 Valiyata məzənnəsinin tənzimləməsi Sərbəst dövriş məzənnə sisteminde valiyata məzənnəsi valiyata bazarında tələb və təklif qüvvələrinin təsiri altında formallaşır. Həmin sistemnin ən ideal mövqisində valiyata bazarına dövlət müdaxilə etmir, sistem öz-əzənə işləyir. Belə ki, valiyata olan tələb təklifdən çox olduqda, yani xənci ödənilgələrdə kəsir olduqda məzənnə yüksək və bu yüksək müyyən bir növəylə, yani tələb və təklif tərəfləşənə (kəsir ləğv edilənə) qədər davam edir və dayanır. Tələb təklifdən az olduqda isə hadisələr aka iştgahında davam edir.

müyyən nisbet təmin edilir. Bu məqsadla dövlət müdaxilələrinin dərəcəsi artırılsa, sistem xarici müvəzzəti astomatik təmin edən sorbsı dayanışma yaratılır. Sistemdən üzqâfişlər və sabit məzənnə sistemləri yaxınlaşdır. Sabitliyi suñi olaraq təmin edilmiş məzənnə sistemində tədiyə balansı kasının (ya və müvəbəqəlinin) olması, onun natiçəsində ki, hökumət müdaxilələrin milli valyutanın məzənnəsinə struktur dayışılıqlarla yaradaraq ifrat dördəcə artırılmışdır (ya ya aralıtmışdır). Məzənnə tələb və təklif arasındakı müvəzzəti təmin edən sərvəyyəndən nəticədə aşğı-şaxlanır, milli valyutanın dayanı bir o qədər ifrat olur və tədiyə balansının kasıri bəvəvül.

Sabit ve idare olunan serbest piyasalar sisteminde varıcı iqtisadi muvazinənin tənzimlənməsi üçün valyuta məzannanının tənzimlənməsi (exchange rate adjustment) usulündən geniş istifadə edilir. Sabit məzannanın tənzimləməsi təxəli halanın keçir verən vəkildə həkumətin qarar ilə məzannanın yüksəldilməsi (milii valyutanın varıcı aheşliq qabiliyətişinin azlığı salınması), müsbət qalıcı verən vəkildə isə azlığı salınması şəklində həyata keçirilir. Məlumat oldugu kimi bənlərdən birincisi devalvasiya, ikinci isə revalvasiya adlanır. Nəzəro alıma lazımdır ki, bu təmamiləndə sabit məzannan sisteminde istifadə edilir.

Valyula məzənnəsi tərəf həkuməti qarşalar da, təsirdən da həsrəndə və həbsənə
kildikdə tənzimləndən, onun yüksəkləndirilən və ya aşağı düşməsi hər iki halda cəmi təqribəni
nəticələr venir. Məzənnənin apəyi düşməni (devalifikasiya) tətəcəti təşviq edir və id-
xalatı azaldır, yüksəlməsi (revifikasiya) isə skvint - tətəcəti longidür. İdxalatı təşviq
edir.

Lakin hala klassik iqtisadçılardan gelen teorilerdeki vəlýyuta məzənnəsinin dəyişməsi xərci iqtisadi müvəzətin tənqin olunmasının və vəlýyuta məzənnəsinin dəyişməsi qədər, hələdən da çox dərəcədə necatlı məslətlərinə olan xərci tələbün və idbət mallarınınə olan daaxili tələbün eləstiqsizliyindən asılıdır. Eləstiqlik baxımından yaradılmış (elasticity approach) vəlýyuta məzənnənin dəyişmələrinin tətbiqi hələmə müvəzətin tənqin edə bilən sərhəd xərci tələbini müvəzətin etməkdədir. Bu tətbiqlər ilə Dafis Marşal və Lerner tərəfindən formülə sakınca salınmışdır.

2. Milli gəlir və qiymət mexanizmi. Keynək milli gəlir nəzarətyasına görə hər hansı bir iqtisadiyyatda milli gəlir məvəzənləri mənəvi məsələlər məsələ milli stehsilərin tənzələndiyi soviyyətdə orzun göstəri. Ağrı iparadisində dəvətlə bəlməsi da nəzər alındıqda milli gəlir (U) məvəzənləri aşağıdakı kimi ifadə edilsə bular

$$Y = C + G + (X - M)$$

Burada S-iştehlak, C-kapital qeyolu, G-devlet məsəfləri; X-ixracat və M-davalı göstərili. Bu zaman məsəfə maddələndəki artım milli gələcək artımıza, tətqiqatla isə azaldıcları təsir göstərir. Bu maddələrdən əsas kapital qeyoluşun (Y). Əlaqanın dövlət məsəflərinin sırasında hər alt kimi istifadə etdi. Həkimlik devlet məsəflərinin artımının azaldıraq, o siyasi məqsədlərinin çatışmasına çalışır.

Diger tefsilde, maliyet oldugu kimi, iddalatın hemen mali yoluyla hizmetinde bulusur. Milli gelirin artmasının da unutulmamasi ve bu sebeple iddalat da milli gelir üzerinde düz mütənasib olunساqda iddalat funktsiyası (import function) deyil ve belo nizami düzürt de iddalat edilir. M(m/Y). Burada m-milli gelirde bir validlik şartı yoxsa iddalatda yaradıldığı döşkülük iddalat edilecektir ve marginal iddalat mevli marginal propensity to import - MPMI adlanır.

Hukumî xarici ticarî balansı müvazinatını təmin etmək məqsədilə milli galardıki dəyişikliklərdən məkrü-iqtisadi siyasi məqsədi ilə istifadə edə bilər. Məsalən, xarici iqtiyası əlaqələrdə kəsir olduğunda maliyyə tədbirlərin ilə, yəni məsələnin məhdudiyyətdən, vərgiləri artırıq idxlətlə və milli galeri aralınlığına nail ola bilər.

Bu istiqametde hayatı keçirmen digar makrolojisi siyaset vasitasi pul amilidir. Belki ki, xarici iqisasi alaşırda kaisir oldugunda sarti pul-kredit siyaseti ilə pul təklifi məhdudlaşdırılır və faizlə yüksəldilir. Bu isə özlü kapital qeyuluşunu məscədlərinin və müasifin olaraq milli eñlər və idarənin azalmasına səbəb olur.

3. Ticaret balansı müraciatının tamın olunmasında mecmu masraf amili Mecmu masraf yanına tari (absorption approach) milli gelirin standart formülasyon modelinin yanı sıra ılığlısılaşımalar tarih oluruna formasıdır. Bu yanına tari (tari) yanısılaşımaları ılığlışaydır. Urumu İslama mekanizmaları bağlanır.

Məcmu məsraf yanşına tərtib gərə ülkənin xarici ticarəti balansının kasını olmazı, hamim olğanın iştəhlakı umdanlardan kanara çıxmasından deməkdir. Başqa sozə, əsl iştəhlak, kapital qoyulmuş və ya dəvət məsrafları olğanın milli iştəhlak həddindən çox ola mudur. Üçgar olka məcmu iştəhlakı milli iştəhlak haçmi ilə mühdüdüdüdürkən, xarici ticarəti balansı müvazinəli olur və əksinə olduqda müvazinələr nəzərdən düşür.

Bunun üçün yuxarıda verilən əsas məlli gəlir döstürləri aşağıdaşı şəkildə veriləcək.

$$Y = A \cdot (X \cdot M) \vee \neg Y \vee Y \cdot A \cdot \neg X \cdot M$$

Burada A-C' C'-dir. Başka sözlü, A məcmu daxili məsəfləri, ya da istehlakı (absorptioni) ifadədir. Ona görə, agar məcmu daxili məsəlfən məsələfən (istifadədən) cədvəldə, yani Y -A işla olşa istehsal artıqlığının xarici dünəyin ixrac etmisi və nüvədə arandıka fərqli qədar xarici ticarət balansının müsbət qalığından elə etmiş olacaqsa. Öğər sənəd xarici məcmu daxili istifadə daxilisidən həyəkildən Y -A işlənmiş olursa, sənəd xarici ticarət balansı kasıv verəcəkdir.

Hegemoni iqisadiyyatda tam məşqüllüğün olması və yaxud orada istifadəsi qalan mənbələrin olmasının basimından məcmü mərasilər yaradılar və səslərə təhlükə iki qrupa bolumlu. Iqisadiyyatda tam məşqüllük mövcuddursa ixracatın yeganə yolu məcmü istehsilərə azaldılmışdır. Cənubi Yalnız hətədə zəruri istehsilər mənbələri sarbəti saxlanılmış olur. Həlbuki iqisadiyyatda işsizlik məvəud olduğu. Y məksəminin xəviyyədə deyildir və müvafiq olaraq məcmü daxili istifadələrin azalmasına, xariçi bazarlarda satış yolu ilə Y-ni artırmış mənkin vədir. Bu məkanım orzunla aşagıdakı şəkildə göstərit. Fərqli edik ki, iqisadiyyatda istehsilər güclərinən təm istifadə olunmur. Devalvasiya ösunun yaratdığı nishni qiymət laçınla ölkənin ixracat sahəsinə olan xariçi və idarəatlı raqşın olan sahələrdə daxili istehsilərdir. Başqa cədəl, devalvasiya xariçi ticarət sahələrinə yönəldilər daxili istehsilər hərəkəti gətirir. Bu isə güvərlərin sahələrdən başlayaraq, hətən iqisadiyyatda dalğalıyan yaxıraq məcmü istehsilər və mərasilərin genişləndirilməsi səhəb olur. İstehsilərin artımı iqisadiyyatda istifadəsiz mənbələrin istifadə olunması ilə təzəvi edilir. Daxili istehsilərdə yaradılan artım isə, nəticədə məcmü istehsilələr məcmü mərasilələr arasında fərqi, yani U-ʌ-ni dəstir və xariçi ticarət müvəzzətinə təminindəci rəl oynayır. Nəzərə alınır lazımdır ki, daxili istehsilərin artımı daxili mərasilələr de məyyən dərəcədə artıb. Ancədə istehsilərin artımı mərasilələrin

artmasından daha çok olduğu için, bu halde deva yesyanın kalıcı fesihini inusazını tömowiedici mahiyetini daşıyır.

Iquisadiyyatda tam mağulluq mœvced olduqua devalvaniva teciat halansı müvazinatını tamam etmekde nüqdə təsir olə bilinir. Cəmi cəticə teciatda yoxluq tələbatı artırmır. Iquisadiyyata yaxılır. Lakin nesnəni daxili istehsalı artırır. Sababla istehsalda istifadə olunmamış səhər montonun olumluşundur. Həzər zaman aranıslı qismən idarəatla idarəati həldə, qymazlırların artırmaması da ciddi təsir göstərir. Qısa deyilə - tam mağulluluya sarandıran devalvaniva xəcicə teciat halının müvazinatının dəha da pozulmaq və ya mənzərənin dəha da pozulmaq və ya mənzərənin

3. Xarici müvazinatının tamam olunmasında pul-kredit amilinden istanadı edilmesi. Xarici müvazinatının tamam olunmasına elastiklik ve menü məzələ həmçinin yanğına təzi yatzılı mal necarı ilə sləqərdilər və bəyənşalxlı kapital və maliyyə hərəkəsinə nəzər almır. Həlbük dərtumuzda bəyənşalxlı maliyyə bazarları surətlə inkişaf edir və dünya iqisadışlığında bəyənşalxlı kapital və maliyyənin hərəkəti gediləcək dəfə boyut şəhərinə kəsh edir. Bu həzindən bəyənşalxlı işləndiərək sləqərlər tam mənzibə ilə dərk etmək üçün bəyənşalxlı mal axınları ilə yanşı, maliyyə axınlarını da nəzər almış ləzimliyi təmələ sləqərlər olaraq, 70-ci illərdən etibarən xarici müvazinatının tamam olunmasında pul amilləndən dəluv cox müdafiə edilmişdir və idarəetdirilir.

Pul amiləri bankınmın yaradılışında təsdiq halasının kasır və ya müsbət qələğinən pul sahibindən mənəvəninə pozulmasıdır, həmçinin səfərlər istidəsi pul küləsi ilə mərkəzi bankın təskil etdiyi pul tətbiqindən əsaslı şəxslərlə əlaqələndirir. Sədə ifadə etsilə, əgər mərkəzə bank həzərə xalqın olda etmək istədiyindən gec puf küləsi buraxarsa, xalq bu xərit-pula xərit məscədlərini etibar edəcəkdir, əksinə, mərkəzə bank tələbatlaşdırıb az puf buraxarsa hər kəsə varidən qəlinən pul axınından idarə təmin etdirəcək.

Bütün bu deyişlerin sonunda pal amilleri konsesiyon hizmetinden herde dayışan amilların varıcı elanlılığındaki mivazinada neccâzî postandırmıştır. Bu şartdan kezgit. Bundanlı devalvasyon, millî gelir seviyelerinin artımı, laflarının davşanması ya müstakil ekonomik arıtımına dönüştürülmemelidir.

Devalvasyon idarî mallarının qiymatını yükseltir ve işsizlikteki qiymatlarıın umumlu artımı sağlayarak surətləndirir. Qiymetlər yüksəldikdən sonra bu məbləğlərin əsaslı qabılılışının sabit saxlanılması üçün nominal pul tətbiqi artırılır. Üçar mərkəzi bank pul tətbiqini bu artıruşda kreditlər emisyonunu artırırak tətbiq edir. Xəzəndən olkaya salınma daxil olmaga başlıdır. Pul tətbiqi bu yolla ədəmlikdən olkaya daxil olan valyutalar tətbiq olunmasına maslahat təsdiq etdir. Aşağıda maddələrdən devalvasyonun inflasiya sahəsindən yüksəldilməsi nüsxəcəmədən etibarən mexanizmlərin vəsaitlərlərinin tətbiq məqsədi və variatikləri dayanır.

Diger təzələrdə null gülmə real artımı (Məd-pul təzəliyi təhlükəsiz və şəhərin pul təzəliyi real olaraq artır). Bütün tərəfə mənşəcəsi ~~bu~~ ^{bu} seni de mənkin həmçinin sıxışından etibarlı olaraq mərkəzi bank daxili kreditlərdə maksimum pul təklisini artırmaq, tərəfindən yüksək vəsaitdən dərhal suranıstan, istiqadə tətbiq olunur. Cəmiyyətin tətbiq olunduğu halda, null gülmə real artımı idarəətçi tərəfindən tətbiq olunur.

Daxili faiz dərəcələrindəki artım isə bəre pul əldə edilməsi məsələsinə artırıraq real pul tələbinə azaldır. Bu da pul təklifi «artıqlığını» yaradır və bu «artıqının» hər hissəsi xarici bazarlara yönəlir. Beləliklə, bütün bùnlar tədiyə balansına mənfi təsir göstərir.

Qiymatların ümumi səviyyəsinin aşağı düşməsi isə nominal pul kütüslərinin aliciliq qabiliyyətini aşağı salır. Fördənin pul kütüslərinin real dəyərinin sabit saxlanması üçün pul tələbi artır. Bu da, mərkəzi bank daxili kredit həcmini artırmağıda, ölkəyə valyuta daxil olmasının çıxalmasına səbab olur. Yenə da göstərlən nəzəriyyənin ökzi onun bir nəticə slim. Çünki hamın nəzəriyyəyə görə qiymət artımı rəqəbat gücünə azaldıraq, xarici ödəmələrdən kasır çıxıldır.

Bələliklə, göstərlən üsulların hansının tətbiq edilməsinin möqsədliyinən olmasından ciddi analitik lədqıqalar aparılmışdır. Müşayidə edilmişdir.

5 Xarici iqtisadi müvəzzətinə təmİN olunması üçün xüsusi dövlət tədbirləri. Bu tədbirlər tədiyə balansının əsas maddələrinən (ticarət balansı, «görünməyən» məntəqiyətlər, kapital harakəti) formalılaşması prosesi ilə əlaqədardır. Dövlət tənzimlənməsinin mühüm obyekti ticarət balansıdır. Müsəbir mərhələdə dövlət tənzimlənməsi yalnız tədəvül səfərasını deyil, hanı da ixracat məlləri istehsalını da shata edir. Məllərin satışı mərhələsində ixracatın təşviq olunması qiymətlərə təsir göstərilərəm (ixracatlıara vergi, kredit güzəştləri edilməsi, xüsusi valyuta məzənnəsinin tətbiq edilməsi və s.). 1 yolu ilə həyata keçirilir. Dövlət mal ixracatı və xarici bazarların işləkçiliyinə ixracatçıların üzün müddətili marağını yaradıq üçün möqsədli ixracat kreditləri verir, omları iqtisadi və siyasi riskdən mərtəbatlaşdır, əsas kapitalın güzəştiyi amortizasiya sisteminə tətbiq edir, müsəyyan ixracat programının yerinə yetirilməsi öhdəciliyi müqabilində digər maliyyə-kredit güzəştləri edir.

Dünya bazarlarında rəqəbat mühərrikinin əsaslılaşması ilə əlaqədar olaraq ixracatçılının istehsalda mili firmaların xarici şirkətlərə sahədaxılı ixritaslaşması və kooperasiyası təşviq edilir. Beynəlxalq ixritaslaşmanın artırılması üçün dövlət kiçik və orta firmalann ixracat faaliyyətini təşviq edir. «Yəşil nəfəs» hesab edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artırılması üçün tədbirlər görürlür. Məsən və avadanlıq ixracına yardım edilir. İxracatın dövlət tənzimlənməsi xarici bazarların öyrənilməsindən başlayaraq xaricdə satışdan sonra xidmət qədər mal hərəkətinin bütün mərhələlərini ahaşa edir.

Ixracatın təşviq olunması üsullan getdikcə dəha çox kompleks şəkildə tətbiq edilir. Onlar ixracatçıları valyuta, kredit, maliyyə, təşkilat, reklam, informasiya, kadr hazırlığı və s. sahəsində dəstək verilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Kapital ixracı da hələ cəxən ixracatın təqviqi möqsədilə istifadə edilir. Tədiyə balansının passiv qalığı olduqda iddialı avəz olunması üçün analoji məhəsulların mili istehsalının təşviq olunması yolu ilə iddialı məllərlərə valyuta tərfi ixrisər edilir, qeyri-tərif məhdudlaşdırılaları tətbiq olunur.

FƏSİL IX.

AZƏRBAYCANDA MƏLİYYƏ SEKTORUNUN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

9.1. Azərbaycan Respublikasında pul-kredit səyasetinin əsas istiqamətləri.

Müsəvir bazar iqtisadiyyatı eyni zamanda pul iqtisadiyyatı deməkdir. Dövlətin pul tədbirlərinə sahəndə həyata keçirdiyi tədbirlər kompleksi pul-kredit səyaseti adlanır. Hamın səyaset ya kredit və pul emissiyasının (kredit ekspansiyası) təsviqinə, ya da onların məhdudlaşdırılmasına (kredit restriksiviyası) yonulur. İstehsal alıñğılıda və işsizliq artıqda Mərkəzi banklar kreditin genişləndirmək və faiz normasının artırılması konuyundur. Əksinə, iqtisadi yüksəkliklər və xəzər birjada möhtəkriliyin artması, qiymətlərin yüksələməsi, iqtisadiyyatda disproporsiyaların artması ilə müşayiət olunur. Hələ hallarda Mərkəzi banklar kreditlərin məhdudlaşdırılması, fərqli dərəclərinin yüksəldiləməsi, ödəmə vasitələri emissiyasının azaldılması və s. yolu ilə konuya təqribən qarşısının alınmasına çalışılar. Azərbaycanda ədlici şəkalde həyata keçirilən radikal iqtisadi istahələr adekvat pul-kredit səyasetinin də aparılması tələb edirdi. Belə bir sənədə dəvlat müstəqil vətəndaşlığı ilə edildikdən döñən sonra hazırlanmışdır. Əlkənd müstəqil valyutu və pul-kredit səyasetinin formallaşdırmasında «Azərbaycan Respublikası mili valyutalarının tətbiqi haqqında» 12 iyul 1992-ci il tarixli Fərمان, 1992-ci ilin avqust ayında qəbul olunmuş «Milli Bank haqqında», «Banklar və bank faaliyyəti haqqında» qanunlar mühüm rol oynamışdır.

Prezident Fərman ilə 1992-ci il avqustun 15-dən Azərbaycan Respublikasının mili valyutalarının (mənali) dövriyyəyə buraxılımına və 1 manat 10 rubl nisbəti ilə oran rubla yanaşı ödəmə vasitəsi kimi istifadəsinə icazə verilmişdir [114, a. 285].

1993-cü ilin dekabr ayında imzalanmış Prezident Heydər Əliyevin Fərmanı ilə manat 1994-cü il yanvarın 1-dən Azərbaycan Respublikası ərazisində yeganə ödəmə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirməye başlamışdır. Hamın təxni mündərək 1995-ci ilda qəbul edilmiş Konstitusiyada öz akımı tapmışdır. Konstitusiyanın 19. cu muddəsində təsbit edilmişdir.

1. Azərbaycan Respublikasının pul vəhidi manadıdır.

2. Pul nüjanlarının tədəvülə buraxılımına və tədəvüldən çıxarılmavına hüququnu yalnız Mili Banka mənsubdur. Azərbaycan Respublikasının Mili Bankı döñətin müstəqəna mülkiyyətindədir.

3. Azərbaycan Respublikasının ərazisində manadın başqa pul vəhidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədiləməsi qadağandır.

Keçmişdə bərbər Moskvaya tabe olan Sənaye İnvestisiya, Aqrar Sənaye, Əmanat və Xarici iqtisadi bankların Azərbaycan şəhərinə nəzarət -

şolum paketi dövlətə məxsus olan Azərbaycan Respublikasının Sənaye investisiya, Aqar-sənaye Əmanəti və Beynəlxalq sənədler kommersiya bankları təsis edilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk illərində ticarət sərətləri inkişaf etməyə başladı. Geniş «küçə ticarəti» onun yalnız bir hissəsi idi. Ticarətin artması pul köçürmələri və kreditlərin artırması üçün alıcıçılıq şərait yaradı. Həmin dövrdə qəbul olunmuş qanunverciliyikdə ilk kommersiya banklarının yaradılmasına icazə verilmişdir. Qısa müddət arzında ölkəmdə cəoxşayı kommersiya bankları yaradı və təsliyyətə başlıdı. 1994-cü ilin sonunda ölkədə artıq 240 sənədçi-kommersiya bankları fəaliyyət göstərir. Onların bir hissəsi qanunu, digər qismi isə qeyri-qanunu fəaliyyət apardı. Bazar iqtisadiyyatı «bir küçədə bir bank» demək deyildir. Həm banklar ölkədə pulsuz tətbiq olmasına və inflasiyanın dərinləşməsindən sonra da mühüm rol oynayır.

Inflasiya və mül çatışmazlıqları girdəbindən bogulan şəhərinin qanunənin həmin bankları varəndan və işləndən maliyyə sirfdəqşılları dəha da ağırlaşdırıldı. «Qara bazar» da nəzərə alınma pul-kredit sahəsində tam əzəmətlilik hökm sürdüyən gör qəbəğində id. Pul-kredit səfərindən ciddi dövlət tənzimləmələrin yalnız 1995-ci ildən, yəni siyasi və iqtisadi sahilihək təmin edildikdən sonra Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə başlandı.

Azərbaycan Respublikasının qanunverciliyinə əsasən pul-kredit siyaseti Milli Bankın sahiliyyatına aid edilmişdir. Pul-kredit siyasetinin əsas istiqamətləri Milli Bank tərəfindən can dövrdə yaranmış iqtisadi vəziyyət və həlli olumluşası, zəruri olur problemlər kompleksi nəzərə alınınaqla Milli Bank haqqında Qanuna uyğun olaraq hazırlanır və həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Qəhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirlərinə həqqunda» 15 iyun 1994-cü il tarixli fərmanı və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 28 iyun 1994-cü il təxəlində qəbul etdiyi «1994-cü il üçün pul-kredit siyasetinin başlıca istiqamətləri həqqunda» qərar programı sənədlənən olaraq pul-kredit siyasetinin əsasını bir dörd üçün yəni mərhələsinin başlangıçından qeyd edir.

Vətən pul-kredit siyasetinin əsas maliyyətini kredit siyasetini tərtiblaşdırmaq, əsaslı və ucuza pul-kredit emissiyasının qarşısını almaq, nəticə etibarla pul küləşdirməni nəzərətçi göçləndirmək, maliyyə sabitliyinin əsas göstəricisini olan inflasiya təripin minimumunu endirimləşdirmə və Azərbaycanın mülki vələyəti olan manatın xəriqi döndəri vələyətlərə nüvənət məzənnəsinin möhkəmlənməsini nəfər olmaq təqib etmişdir.

Sabitləşdirme programı BVF ilə həriflikdə hazırlanmışdır. Bu programın ən mühüm məqsədi vələyət məzənnəsini sabitləşdirməkdir. 1993-cü ilin avallarında manatın manatnameyi 1 dollar = 118 manat idi. Inflasiyanın dərinləşməsi nücasında 1995-ci ilin avallarında paritet 4326 manatda yüksəlmüşdür. Görülen tədbirlər nücasında 1998-ci ilin avvalında 1 dollar = 3906 manat tərəfindən sabitləşdiriləcək, inflasiya isə 4, 2%-ə qədər aşağı salındı.

Həmin nücasalarla Milli Bankın 1995-ci ildən sonra həyata keçirdiyi əsas pul-kredit siyaseti vasitəsilə nəfər olmayışdır. Sabitliyin təmin olunmasında manatın məzənnəsinin müdaxiləsi mühüm rol oynamışdır. Həmin dövrdə ölkə idarəətindən asılı olduğu və ölkə iqtisadiyyatı struktur böhranını qısa bir zamanda aradan qaldırılmasının mümkün olmadığı üçün nisbi sabit məzənnə siyaseti sabitliyin

təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır. Həttə manatın manatını inflasiya təmpindən nisbi yüksək saviyədə saxlandı. Bu siyaset əlkəyə mal axının artırıldı. Məsələn, qıymətlərin sərətləri aşağı salı və nəticədə sabitlik yaradıldı. Bu siyasetin mənfi nücası idarəətin sərətləri artırması və ean idarəələrin balansının kosinus çoxalması oldu. Xəci cəzarət balansının kazanı BVI-dən alınan kreditlər hesabına ödənildi [302, s. 6].

1998-ci ildən sonra yeridilən pul-kredit siyasetinin başlıca istiqamətləri da 1994-cü ildən başlayaraq yəndilən semi-pul-kredit siyasetinin qarşıya qoyduğu vəzifələrinin yəriyə yetirilməsi, məsliyim səxəlayaraq yəni realşular, iqtisadiyyatda, xüsusi maliyyə-kredit səfərində həqiqi dayışıklıkları, əldə olunmuş maliyyələrin nəzərə alınmaqla yeni konkret idarəələr bu siyasetdən dala da təkmiləşməsinə yaradılmışdır.

1998-ci ildən sonra respublikada həyata keçirilən pul-kredit siyasetinin əsas məqsədi davamlı maliyyə sabitliyini və bank sisteminin inqazatını nəfər olmaq, mülki vələyətlərin məzənnəsinin təqibini təmin etmək, məsələn, beynəlxalq normalaşmış üygünlük vəzifələrinin təmin etmək, və həm də respublikada həkumət tərəfindən ənənəvi daxili məhəşəlin artırılması davamlı vəzifələrin təmin etmək, iqtisadiyyatda struktur dayışıklıkları nəfər olunmasının yonulması genişləndirilən iqtisadi təhlükələrin uğurları aparılmışmasına dəha alıcılıq ənənəvi şərait vəzifələrinin təmin etməsi, Milli Bank qeyri-nəfi sektoruna da kreditlər verməva başlıdır. İqtisadi inkişafın sürətlənməsi və ənənəvi yem konstitutu ilə əlaqadır. 1999-cu ilin avqustunda manat 6% təyin edilmişdir.

90-ci illərin ikinci yarısında pul-kredit siyasetinin başlıca məqsədi əldə olunmuş maliyyə sabitliyini təmin etməkdir. 1999-cu ildən sonra dəlfəsiyən qarşısında əlinə kimi məqsəd on plana çökəlmüşdür. Bu zaman maliyyə sabitliyini təmərəndən pul küləşdirməni və həmin üçün pul parametrlərinin lazımi həddə çatdırılmasının nəzərdə tutulmuşdur. Dəlfəsiyən problem həlli olunduqdan sonra, Milli Bank pul-kredit siyasetində vəm strategiyalar ələməsə başlıdır.

Umumiyətən hadisələrindən və həqiqətən nəfər olmaq yollarından avlı olaraq pul siyaseti müstəqil strategiyalarla və ya tətbiklər avlıdır. Ləzəbdən pul siyasetinin pul küləşdirməsi, vələyət məzənnəsinin hədəfənlənməsi, inflasiyanın hərbiyyətə hədəfənlənməsi və kimi təhlükələrin vərdir.

Məsələ mərhələsi Azərbaycan Milli Bankının pul siyasetinin son məqədini qıymətlərinin sabitliyinin təmin olunması təşkil edir. Təsribə göstər ki, Mərkəzi bank tərəfindən dayanıqlı iqtisadi artımın dəstəklənməsinin ən optimallı yolu qıymətlərinin sabitliyinin təmin edilməsidir. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında: Qanunun 4-cü addədində göstər - Milli Bankın tətbiyətini əsas məqsədi öz sabitliyətlərin daxilində qıymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir.

Pul siyasetinin son məqədindən aralıq hadisələr vəzifəsi nəfər olunur. Azərbaycanda inflasiya üzərə hadisə nəfər olmaq üçün pul siyasetinin aralıq hadisələr kimi pul küləşdirməni istifadə edilir. Hadisələrinin inflasiya təyinəndən avlı olaraq tələb olunan pul küləşdirmənin artım həddi təyin edilir və bu göstərici pul siyasetinin təbliğ üçün istifadə olunur.

Milli bankın hesabatlarında göstərildikləri kimi Azərbaycanda pul siyasetinin aralıq məqsədlərinə istinad olaraq idarəət vəzifəsi təmərəndən istifadə etməlidir. Məsələn, maliyyənin müvəffəq tətbiyi idarəət vəzifəsi təmərəndən istifadə etməlidir. Buñu ekonometrik metodlara istiqbi ilə aparılmış tədqiqatlar da təsdiq edir.

Funksiyonel şahesini (pulun funksiyalarını taşıyan bütün maliyyə aktivlərinin şata etmə dərəcəsi) və siyasetə yararlılığı dərəcəsinin nəzərə alaraq Milli Bankın aralıq məqsəd kimi melli valyutada geniş pul kultası olan - M2 pul aqreqatından istifadə edir.

Manatın məzənnəsi tənzimlənən üzərindən təməzəndən rejimində formalaşdırılmışdır, məzənnəni və fəsildərəkçələri pul kutusunun dəyişimindən asılı olaraq dəyişir.

Son məqsədla yanşı pul küləşinin həm də pul siyasetinin operativ hissəsi isə six qarşılıqlı alaqadır olmasının aralıq hədəf kimi yaratılmasını daşıdır. Azərbaycanda pul siyasetinin taktiki və ya operativ hədəfi pulsuzlaşdırma

Pul hazırlığı operativ hedefden asılı olmasa da, pul siyaseti stratejisinin konuyuşturma parametresi, o cumhurbaşkanının politikalarının hedefi, banklara verilen kredittariflerinin məbləği və s. müsəyyanlaşdırılır.

Operatör ve aralıq hədəflərə nail olunması baxa inflayasiya yüksək nüvələrin etibarlılığından istifadə etməyi imkan verir.

2003-cu ilin sonlarından etibaren müstəqil dövlətimizin inkişafında yeni dövr başlamış, olka iqtisadiyyatında yem keşfiyyat meyilləri güclənmişdir.

Yeni döv. iqitsası inkişafın sıçrayışı fazaya daxil olması, iqitsadıyyatda sahavi-regional diversifikasiyannın sona getirməsi, durmadan artan nəfi galislerin müümü sosial və iqitsadi layihələrə saat yonaldılmışdır və əhalinin maddi rəfətlinin shəhərvayıylı yaxşılaşması işi səciyyəviidir.

Bölgeli ki, davamlı iki raqmeli ılıtmasız arıtım şarafetinde ılıtmasızdır. Macmum xatçaların bütün kanalları - istehlak, investisiya, dövlət xəzəfi, xənci tələb (şəhər ixtic) yüksək antrop dinamikası formalşaslaşdır. ılıtmasızlıq fəaliyyətin özüntün on "qaynatma noqtalarının" yaxınlaşmışdır. UDM-ın istehsalı 2005-ci ilda 1990-ci iddialı səviyyəyində 11% olmuşdur. Ölkə ılıtmasızdırında macmum tələbin qeyri-ananəvi elementlərin finansal alıcı, mənlik avtomobilə, mobil telefonlar, qeyri-arzalı malların alışı və s. x. əmək Güçləndiriciliyi. UDM-in arıtma surəti 2005-ci iddə 26, 4%, 2006-ci iddə 14, 5% və 2007-ci iddə isə 25% təşkil etmişdir.

Bütün bunlar inflasyonaya karşı mübâhîce salâmâtında pul-kredit siyasetinin daha da iżkânullâhdirilmesini taâlib eder.

9. 2. Azərbaycanda maliyyə bazarının durumu və inkişaf perspektivləri.

Maliyye bazarının ümumi inşaat təməyləri. Məlum olduğu kimi maliyyə bazar (bərə kapital həzəri) kapitalda olub işlək əsasında bərə versələrdə bərə alımlar arasında vəsiqələrin konuzyı da kapitalın yəndən bülşüklülməsi mexanizmindən praktikadır pula vəsiqələrinin maliyyəçilərləndən bərə alımları və akıma istiqamətləndirən maliyyə-kredit institutlarının məcməusudur. Maliyyə bazarının əsas funksiyası təsifadə olun pula cihazlarının bərə capitalının cəvvallığını etməkdir

Maliyya bazan olduğu geniş anlayışdır. Ona göre ki, o taksicili iqtisadiyyat maliyyi taraflarının deyil hançirının kredi münasibatlarının muhtelif formalarını shata eder. Maliyya bazatının ~~de~~ hilmek olar business bank kreditleri bazan, ikincisi qismalı kagızları bazan.

Bank kreditleri həzər kreditləri idarəələrin tərkibindən vətənə odəməli və qaytarılan əsədlər üzər meydana çıxan müvəbbələrlə shahiddir. Bu əsədlər əzəmi səmədənlər tətbiqindən asılı olmamışdır. Səmədən suradı saatlı alına və ödəmə bilər. Bank kreditlərinin hərəkəti və imtiazları kredito həzər işğaldə məsələlərdən xeyli genişləndirilir və maliyyə həzərindən dərhal istifadə edilir.

Kredit bazanı oru osason iki mərhədən ibarət. İopardansız kredit bazanı və parakanda satış bazanı. İopardansız kredit bazanı kreditin banklararası tətqiqatının müəyyən edicə və adətən banklararası bimələrdə əmlakla bankların xüsusi gümüşlülük dəyərləri və hər neçə hərəkətə uyğunlaşdırılmışdır.

Qıymalı kəziflərin ali-sənətərə və vəsdiqçilərə zəminində bini həmizə iləm olur ki, bu da bazarə fəndi qymətlərinin daxil olmasıdır. Təxəl qalan həmizə səvəbdəşmələr tərəfən və ya ılık təxələrə dayanı. Ona görə ki, ular həqiqi subjektlər tərəfindən əntiq bazarə daxil olmuş alıcıları sevələnmişdir ki, onlar da olğadardır. Qıymalı kəziflərin ilkin yerdəşdirməsi (hələdənmişliyi) və onların son itoviyası üzəlləndəki şəhərin məscidullülərinə nəzərə alaraq qıymalı kəziflərin bazarını iləm və tərəfənə bazarlara bəhlür. Səhərlə pul vasitələrinin cəlb edilməsi dərvişlərinə uyğunluğuna diqqət yetirək, onda qıymalı kəziflərin bazarının torpildikdən sonra pul və kapital bazarlarının işlədildigini görün. Məsələn, bazarın müvəqqəti cariha pul vasitələrinin ancaq liqək dövrlər üçün (əsasən 1 il ərzində) iələh etmək olar. Kapital bazarında isə pul elçüləri üçün muddəbat (1 ilənən çox) iələh edilir. Kapital bazarında həmizənin ornametindən və uyğunluğundan qıymalı kəziflərə dəvət edilmişdir. Ortalıq münasibətlərə səla ehtiyatlı kəziflər adətən davam etdirən və əmək haqqını bərpa etmək.

Bazar iqtaadiyyatının en müraciikh elementlerinden biri olan malıyyə bazarının varadılmasına Azərbaycan dövləti müstəqilliyət altında edilmişdən sonra başlanılmışdır. Malıyyə bazarının hərəkəti bazarının formalaşdırılmasına yönəldilmiş ilk hüquqi akt 24 XI 1992-ci ilda qəbul edilmişdir. Həmin tərəfdən qəbul edilən Qismiyyət kəsəflər və fond həmçinin həqiqində qanun olka iqtaadiyyatının səməzliyi inkişaf etmək konşik gətirmək məqsədi ilə qismiyyət kəsəflərin hərəkəti və rəvadulunun vəhdi qaydalarını müəyyən etdi və qismiyyət kəsəfləri bazarın istiqamətlərinin tənzimləşməsini təmin etdi. Lakin olğunuza malıyyə bazarı real olaraq 1995-ci iləndən formalaşmışdır.

Ölkədə həyatın keçirilən qeyrişməsi liberalizmde tədbirlər istiqamədində bənd, aferəndən da əralı salıbığın surətli inkişaf etməyə başlamışdır. Həلا ki, 2007-ci ilə kreditlərin artımı 54,7% nəzərdən bankların kanalları da verilmişdir. Kredit məkanizmında qeyri-kredit təşkilatlarının rolü da ciddi səmərələ azılır. Belə ki, 2000-ci ilə kredit qayalıqlarının 18,7% -i bu təşkilatlarla həvətə keçirildiyi halda, 2007-ci ilə işlər bu hissət 2,7% -i enmürüb.

Azərbaycanda kredit bazının digər mühüm xüsusiyyəti kredit qoymuşluğunun tərkibindən qısamüddətli kreditlərin xüsusi çəkisi yüksəkdir. Belə ki, 1998-ci ildə banklar tərkibindən iqtisadiyyatda kredit qoymuşluğunun tərkibində qısamüddətli kredit xüsusi çəkisi 7,9% - tərəfər idi. Lakin bank sektorunda canlanma bu sahada de ciddi izdiləşmələrə sahob olmuşdur. Belə ki, qısamüddətli kreditlərin pay 2001-ci ildə 72,5%-ə, 2006-ci tərəfər 48,3%-ə, 2007-ci

ılda isə 35%-ə enmişdir. Bu nisbətən az bir müddət arxanda mili kredit bazarında ciddi məsləhətlər olduğunu göstərir (həz. cədvəl 9. 1).

Cədvəl 9. 1

Kredit təşkilatlarının müddətlər üzrə kredit qeydləştləri (Mln. man.)

il	Cəmi Kreditlər	Milli vəlýutada kreditlər			Xarici vəlýutada kreditlər		
		Cəmi	Qısamüddətlər	Üzümüdüllü mudaddətlər	Cəmi kreditlər	Qısamüddətlər	Üzümüdüllü mudaddətlər
2001	420,2	116,9	167,2	9,6	309,4	186,7	122,7
2002	520,2	173,4	540,0	19,4	146,8	220,8	126,0
2003	670,3	227,2	187,6	19,6	443,1	290,4	143,7
2004	929,6	357,9	285,8	71,7	632,1	415,1	217,0
2005	1441,8	542,9	357,8	189,8	498,0	560,1	337,9
2006	2362,7	1170,4	598,4	573,1	1192,2	544,6	667,6
2007	4681,8	3511,7	1066,4	1447,3	2168,1	583,1	1615,3

Ömanat bazasının artımı banklar tərəfindən iqtisadi kredit qeydləştlərinin artmasının əsas amillərindən olmuşdur.

1995-ci ildə etibarən əgəl dərəcəsinin çəkikliyi və banklara sətəlin markazlılığındakı kredit resursları həcminin möhdüdüdəşdirilməsi banklar tərəfindən verilən kreditlərin həcmində isərət göstərmişdir. Azərbaycanda iqtisadiyyatda kredit qeydləştləri 1993-cü illə müqayisədə 1994-cü ildə 7,5 dəfə, 1995-ci ildə 2,3 dəfə, 1996-ci ildə 1,3 dəfə, 1997-ci ildə 6,7%, 1998-ci ildə isə 9,8% artmışdır. Bu artım 2000-2007-ci illarda isə 10 dəfə olmuşdur.

Oğuz 1998-ci ilin yanvar ayında Azərbaycanda mili vəlýuta ilə qısamüddəlli kreditlərə gətir ərtə fəz dərəcəsi 25, 3% olmuşdur, dekabr ayında bu göstərici 20,

fəz dərəcəsi 20%-dan 19, 8%-ə enmişdir.

Sonrakı illərdə nüfuzlu konyuksiyun varışından asılı olaraq fəz dərəcələrinin həzar şəhərlərinə uyğunlaşdırılmış siyasi aparılışdır. (həz. cədvəl 9. 2) 2007-ci ildən inşaiyyət işçilərinin gücləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq fəz dərəcəsi keçilmişdir.

1 IV. 2007-ci ildən sonra üçər dərəcəsi 9, 7 təzəzədən 12 təzəzə, iyunun 1-dən isə 13 təzəzə qaldırılmışdır.

Kredit həzərində inşaiyyət işçilərinin gücləndirilməsi və kommersiya bankları tərəfindən likvidliyin səmərəli idarə olunmasına əhəmiyyətli şəraitin yaradılması məqsədilə Mili Bank Banklərəsi Kredit Həzərində overməyi və Lombard kredit mexanizmlərinin istifadəsinə həyata keçirilir.

Cədvəl 9. 2
Depozit və kreditlər üzrə orta fəz dərəcələri

	Depozit və əmanatlar üzrə	Vənditli kreditlər üzrə	Hanklərarası kreditlər üzrə
01.01.2003 əmanatla	8,28	15,59	11,24
Xarici vəlýuta ilə	9,34	11,7%	
01.01.04 əmanatla	6,30	14,91	18,62
Xarici vəlýuta ilə	10,18	18,41	14,92
01.01.05 əmanatla	6,93	15,35	15,15
Xarici vəlýuta ilə	9,43	15,56	13,24
01.01.06 əmanatla	8,42	15,14	16,41
Xarici vəlýuta ilə	10,14	17,11	16,73
01.01.07 əmanatla	10,36	11,41	11,23
Xarici vəlýuta ilə	11,55	14,90	13,56

*Mili Bankın Statist. Bulletin, 2007, Nö 1-11

Mustaqıl Azərbaycan Respublikasında qıymalı kəğızlar həzərinin sərvətməsi yenidən iqtisadi tərkiməzə an mühüm hadisələrdən biridə. Bu həzərin müvəcidiyi hər olənin iqtisadi təsdiqi anıtlınlı, Azərbaycan dönya iqtisadi sisteminə yaxınlaşdırılmış vəcib mühəsni infrastrukturlaendən hərbi və idarəi bəylərinq Azərbaycan Respublikasında qıymalı kəğızları istifadə etmə vətəndaş qıymalı kəğızlar həzəri mexanizminin işə salınması və dövlət istiqrası vəzifələrinin müvəcidi həzərinin yaradılmasına imkan verir. Lakin iqtisadi infrastruktur yaradılmasında 1999-cu ilin dekabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qıymalı kəğızlar üzrə Dövlət Komissiyinin yaradılması bu sahada dənizlər işçəsindən vətəndən mərkəzədən həyata keçirilməsinə təmin etmişdir. Həmçinin Əməkçi idarəələrdən sərvət qıymalı kəğı-

hayata geçirilmesini temin etmədir. Həmin Fərman əlkəmizdə sivil qıyməti kagızlar bazarının formallaşmasının başlangıcı olmuşdur. Bu ənənə məqsədi olaraq, qıyməti kagızlar bazarının formalşdırılması, tənzimlənməsi, bu sahədə dövlət siyasi sistemini hayata keçirilməsi və nəzərə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qıyməti Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinə həvələ edilmiş. Komitənin Əsasnaməsi təsdiq edilmişdir 8 noyabr 1999-cu il tarixli Fərman işsə ölkədə sivil qıyməti kagızlar bazarı infrastrukturun yaranması, 12 fəaliyyəti novunun tənzimləmə və stimulasiyalılaşdırmaq, korporativ kagızlar bazarının genişləndirilməsi və investisiya axının gücləndirmək məqsədilə onların dövlət tərəfindən nizamlanması yolunda yeni prioritetlər addımlardan birinə olmusdur. Qisa tarixi dövr ərzində əlkəmizdə ilk fond bajaranı yaradılmış, Bakı Fond Birjasına daxil olmuş sahmdarlar əlkəmizdən iqtisadi inkişafına öz önməli paylarınn qoymağa başlamışlar. Birjada şəhər listing proseduru nəzərdə tutulub. Buna görə qıyməti kagızların ham sahmları, ham da acilərin üçün barəbar imkanlar yaradılıb ki, onlar birja fəaliyyətinin beynəlxalq normalarla uyğun olaraq öz hüquqlarından istifadə etsinlər. Arın xərci ölkələrin birləşməsi Bakı Fond Birjasına maraq göstərirər və onun işində iştirak edirlər. Olkəda gedən iqtisadi islahatlar, strateji özelləşdirmənin aparılması qıyməti kagızlar bazarının inkişafına təkan verib. Hazırda dövriyyədə dövlət qısmüddətlə istiqrəzlər, özsələşdirmə payları və opsiyonlar, sahmlər camiyətlərə, sahmlər, kredit işətlətilərin deposit serifikasiyan, veksəllər və vauçerlər vardır. Qıyməti kagızların infrastrukturunun əsasına təkəf edən peşəkar iştirakçılar-hökər diler işətlətilər, fond bajaranı, depozitory, reyestərsaxlayıcılar, fəaliyyət göstərənlər. Qıyməti kagızlar bazarının institutional qurumlarından an dinamik inkişaf edən maliz depozitoryydür. Hər günə cəmi iki işətlətən həmin fəaliyyət nüvə uzaq lisensiyaya malikdir. QKDK tərəfindən təsis olunmuş Milli Depozit Mərkəzi inkişafdaq qıyməti kagızların saxlanması və reyestərinin aparılmasına daşı 632 müvafiq bağlayıcı, 9 ay ərzində 10.792 mln. adəd sahmlər əzəmənlikləşdirilib. Proses yavaş-yavaş gücləniləndirilir.

Azərbaycan Respublikasında qıyməti kagızlar bazarını dörd sahəyə bölmək olar: dövlət qıyməti kagızlar bazarı-dövlət qısmüddətlə istiqrəzələr; bərə ohdəlikləri və veksəllər bazarı; dövlət özsələşdirmə payları(çeklər) və opsiyonlar korporativ qıyməti kagızlar bazarı.

Dövlət qısmüddətlə istiqrəzələr Bakı Fond Birjası tərəfindən yerləşdirilir. Birjana ticarət sistemi 2000-ci ildən işləmeye başlıyub və az müddət ərzində sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır (bax cədvəl 9.3.)

Cədvəl 9.3 məlumatlarından göründüyü kimi dövlət qıyməti kagızlar bazarında əlkəmizdə iqtisadi potensial gücləndikcə canlanma özünü göstərir.

Cədvəl 9.3:

Həminin tarixi	Təxəvüd məddəti (gün)	Emisyonu Növü	Nominal üzv (milyon manat)	Yerləşdirilmə Növü	Gələrlik (%)			Hərəkət səhmdar sayı
					MİN	MAX	Otra dövlət əsaslı	
04.09.2006	92	1.100	1.100	İstiqrəzələr səhmləri	11.73	12.99	11.94	5
11.09.2006	92	6.100	6.100	İstiqrəzələr səhmləri	11.89	11.98	11.86	6
17.09.2006	112	4.100	2.75	İstiqrəzələr səhmləri	11.6	11.77	11.61	17.37
23.09.2006	112	4.100	3.59	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.49	12.48	17.49
30.09.2006	91	4.100	0.34	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
07.10.2006	91	4.100	2.81	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
13.10.2006	91	4.100	0.34	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
19.10.2006	91	4.100	0.34	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
25.10.2006	91	4.100	0.68	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
31.10.2006	91	4.100	4.16	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.11.2006	91	4.100	1.72	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.11.2006	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.11.2006	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.11.2006	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.11.2006	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.12.2006	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.12.2006	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.12.2006	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.12.2006	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.12.2006	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.01.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.01.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.01.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.01.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.01.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.02.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.02.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.02.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.02.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.02.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.03.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.03.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.03.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.03.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.03.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.04.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.04.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.04.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.04.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.04.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.05.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.05.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.05.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.05.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.05.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.06.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.06.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.06.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.06.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.06.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.07.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.07.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.07.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.07.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.07.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.08.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.08.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.08.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.08.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.08.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.09.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.09.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.09.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.09.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.09.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.10.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.10.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.10.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.10.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.10.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.11.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.11.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.11.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.11.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.11.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.12.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.12.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.12.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.12.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.12.2007	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.01.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.01.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.01.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.01.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.01.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.02.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.02.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.02.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.02.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.02.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.03.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
12.03.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
18.03.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
24.03.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
30.03.2008	91	4.100	0.15	İstiqrəzələr səhmləri	11.7	12.42	12.42	17.42
06.04.2008	91							

Dövlət qiymətli kəfizlər həzəri üzrə əsas göstəricilər

II	Nominal üzrə dövriyyədəki həcm (mln manat)			Dövriyyə məskənləri (mln)				DÖK həzərində pay, %		
	Cəmi	Dölf	AMB-in notları	Cəmi	Dölf	AMB-in notları	DQI+e	DQI-e	AMB-in notları	
1996	3,00	3,00	-	-	-	-	100	100	-	
1997	6,30	6,30	-	-	-	-	100	100	-	
1998	7,60	7,60	-	-	-	-	100	100	-	
1999	-	-	-	46	46	-	-	-	-	
2000	25,60	25,60	-	48	48	-	100	100	-	
2001	35,10	38,10	-	57	57	-	100	100	-	
2002	28,00	28,00	-	50	50	-	100	100	-	
2003	13,00	13,00	-	52	52	-	100	100	-	
2004	20,30	20,30	-	20,30	20,30	-	-	-	-	
2005	39,38	15,10	24,28	26	46	14	38,3	61,7	64,3	
2006	17,66	63,02	113,6	43	98	12	35,7	-	-	
2007	406,7	153,5	253,2	63	148,3	11,9	37,8	62,2	-	

Qiymətli kəfizlərin nominal üzrə dövriyyədəki həcmi son beş illarda 31 dəfə artmışdır. Lakin həmin həzarın müüm (şəhərəndə) xüsusiyyəti dövriyyədəki qiymətli kəfizlərin əsas etibarla qısamuddətli vənədlərdən ibarət olmasıdır.

Milli Bank daxili maliyyə bazarlarının inkişafının stimulasiyasını və monetar tənzimləmə mekanizmının təkmilləşdirilməsi istiqamətində və əsas məqsəd üzrə tədbirlər həyata keçirir. Bu tədbirlər ipoteka kreditlərin sisteminin inkişaf etdirilməsinə vələyət həzarında elektron ticarətin təkmilləşdirilməsi və yeni monetar alıcıların təhlili və tətbiqini şəhər edir.

Azərbaycanın qiymətli kəfizlər həzəri maliyyə həzarının nisbəton zəif inkişaf etmiş segmentidir. 1996-ci ildən başlanmış və pozitiv mukronqisadi amillərin təsiri altında sürətli inkişaf tempı göstərmişdir. Azərbaycanda mövcud olan ədməmələr problemi 90-ci illarda iqtisadiyyatın inkişaf etməsindən etdi. Ədməmələr probleminin mövcud versiyasında vəxsel dövriyyənin tətbiqi müümət şəhər edir və iqtisadiyyatın hərəkəti durumu bu problemin həll edilməsinə üçün nümunə zəmin yaratır. Vəxsel həzərin yaradılması və inkişaf etdirilməsi ilkənən üçün çox aktualdır. Qiymətli kəfizlər həzarında on əməniyi sektorlardan biri korporativ qiymətli kəfizlərdir. Ozalladılmış prosesin inkişaf etdirilməsi möqsədi ilə qiymətli kəfizlər həzarında "Mavi fışkalı" in mövcud olması solğun həzərin inkişafına təkan verəcəkdir. Bu istiqamətdə əsas məsələlərdən biri mütləkkələşdirilmiş sahini alıq-satışçı həzəri yaratılmışdır. Bunun üçün da sahibkarlıqlarda korporativ iqtisadiyyatın formalşılmasını və ya vəzənlər Açıq Baki Fondu Birxəndən uzaqlaşdırılmış məsələlərinə əsaslıdır.

Bütövlükda QDKD-nin fəaliyyəti Azərbaycanda qiymətli kəfizlər həzərinin infastrukturunun yaranmasına və inkişaf etdirilməsinə, dövlət tərəfindən tənzimləşdirilməsinə, iqtisadi problemlərin həllinə və yeri həzərin həyənətli maliyyə həzərlərin sistemlərinin inqərasına yuxarılaşdırılır.

Qiymətli kəfizlər həzərləndən proseslərinə əsasən proqnozlaşdırırmış olar ki, az muddət sonra Azərbaycanda kompakt və sağlam qiymətli kəfizlər həzəri olacaq.

Ölkədə iqtisadi artımın vurşılmasını və struktur əslalətlərinin dərinləşdirilməsi şərtində maliyyə həzərlərinin butun segmentlərində canlanma və inkişaf mögəbdəliyinən emləydir. Vələyət həzarında amaliyyatlar qiymətli kəfizlər həzərində REPO, əks REPO və diliq amaliyyatları, kredit həzarında mərkəzləşdirilmiş kredit, lombard və overneyi amaliyyatları Milli Bankın əsas maliyyə alıcıları olmayırlar.

Milli Bank bu maliyyə alıcılarından istifadə etməklə pul-kredit və məzənnə siyasetinin hədəflərinin həvətə keçirilməsinə tömən edir. Belə ki, ölkədə iqtisadi artımın fiskal amillərinin fəallığının rətəcəsində orta pul küləfi parametrlərinə təsir göstərmək möqsədi ilə Milli Bank qiymətli kəfizlər həzərində diliq amaliyyatlarından fəal istifadə edir. Maliyyə həzərlərinin etibarlılığını artırılmış və bank sisteminin likvidliyinin effekti idarə olunması möqsədi ilə REPO və əks REPO amaliyyatları ilə yanğışlı mərkəzləşdirilmiş kredit, overneyi və lombard amaliyyatları Milli Bank tərəfindən genit işləfəd olunur. Amaliyyatların həcmindən artımı ilə yanğışlı pul siyasetinin açıq amaliyyatlar vasitəsi ilə həvətə keçirilməsi imkanlarının genişləndiriləcək.

2007-ci il ərzində qiymətli kəfizlər həzərinin inkişafı istiqamətində

maqsadlılığı işler görülmüşdür. Bu tedbirlerin nticasında qiyamılı kağızlar bazanın bir neçə il arzında məşhəd olunan artım tendensiyaları 2007-ci ildə də davam etmişdir. Qiyamılı kağızlar bazanın daha intensiv inkişaf üçün bir sira normalitə hüquqı aktalar qəbul edilmişdir. 2007-ci il arzında 795 mln. manat məbləğində 137 sahə buraxılışı dövlət qeydiyyatına alınmışdır ki, bu da 2006-ci ilin müvafiq göstəricisindən 2, 3 dəfə çox olmuşdur. Sahə buraxılış üzrə 2006-ci ildə 100 emiten qeydiyyata alındığı halda, 2007-ci il arzında emiten qeydiyyata 113 olmuşdur.

Sahmlər üzrə təkər bazarda 147 mln. manat məbləğində əqd bağlanmışdır ki, bunun 83 mln. manatlıq hissəsi Bakı Fond Birjasının, 64 mln. manatlıq hissəsi hirdən kənar bazannı payına düşmüşdür.

2007-ci il arzında 72 mln. manat məbləğində 20 korporativ istiqraz buraxılışı, qeydiyyata alınmışdır. Korporativ istiqraz üzrə təkər bazarda yüksək artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, təkər bazarda 14 mln. manat məbləğində korporativ istiqraz üzrə 171 əqd qeydə alınmışdır ki, bu da 2006-ci ilin göstəriciləri ilə müqayisədə əldələr üzrə 2, 8 dəfə, məbləğ üzrə isə 8 dəfə çox olmuşdur.

2007-ci il üzrə dövləti qiyamılı kağızlarının emissiyası və yerləşdirilməsi üzrə göstəricilərin artması müşahidə olunmuşdur. Belə ki, Dövlət qısa müddəli istiqrazlarının emissiyalarının ümumi həcmi 276 mln. manat olmuşdur ki, bu da 2006-ci ilin müvafiq göstərcisindən 25 faiz çoxdur.

9.3. Bank sektorunun formallaşması və inkişafı.

Banklar müasir bazar iqtisadiyyatının təsarrufat strukturunun qan damarıdır. Müəssisələrin və shalının külli miqdarda pul hesablaşmaları və ödəmələri banklar vasitəsilə həyata keçirilir, onlar shalının müxtəlif təbəqlərləndə məvcud olan yığınclar və galirləri saflarbor edərək borc kapitalına və onun vasitəsilə də fəal işləyən kapitala çevirir, çoxsaylı kredit, şigorta, vasitəçilik, investisiya və digər amaliyyatları həyata keçirir. Keçid iqtisadiyyatı şəraflənən istehsalın elmi-texniki yeniliklərə asasında modernləşdirilməsi və yenidən qurulması, istehsal edilmiş mahsuluların satılması problemləri bort vəsaitlərin külli miqdardada cəhəyac yaradır. Bir sozlu kredit sisteminin modernlaşması və inkişafı təmin olunmadan iqtisadi inkişafə nail olmaq mümkün deyildir.

Məhz buna görə də müstaqil və modern bank sisteminin yaradılması və inkişaf edilməsi Azərbaycanda aparılan radikal İslahatların mühüm iştihadılardan birini təşkil edir.

7 avqust 1992-ci ildə bu sahada iki mühüm qanun qəbul edildi: «Milli Bank haqqında» və «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanunlar. Onlar müstaqil Azərbaycanın milli bank sisteminin təomilini qoydu və bank qanunvericiliyini bazar iqtisadiyyatının təlabatlarına uyğunlaşdırırdı.

Qanunvericiliyə əsasən əlkəmizdə iki pilləli bank sistemi yaradılmışdır. Bank sisteminin yuxarı pilləsinə təşkil edən Milli Bank mərkəzi bank (əhəmiyyət sistemi) funksiyasını yerinə yetirir və pul emissiyasında müsələnə hüquqə malikdir. Onun qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur: milli pul vadühünə sabitliyini təmin etmək, kredit, pul tədavüləri, hesablaşmalar və vəlvüta münasibələr

sahasında dövlət siyasetini həyata keçirmək, bankları fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydalarını müayyanlaşdırmaq və onlara nəzarət olunmasına nəzarət etmək, kredit orqanları və əmanətçilərin manafeyini qorumaq.

Bank sisteminin aşağı pilləsinə təbəqəsət bank amaliyyatlarını yerinə yetirən kommersiya və shəhərər kommersiya bankları təşkil edir.

Məlum olduğu kimi inzibati-amərlilik sistemində banklar bank xidməti ilə yanına inzibati və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir. İqtisadiyyatda bazar münasibətlərin formallaşması bankların hamisə funksiyalarından azad ediləndəni və əlaqadər olaraq bank fəaliyyəti haqqında qanunda təmamilənmiş təbəqəsət bankı münasibətlərin mövcud olan dünya olümlərinə təcrübəsindən uyğun olaraq yalnız bankları massiv şəhərər fəaliyyətinə həyata keçirilməsi təsbit edilmişdir. Əzələnə xidmət göstərən bankların seqimləşməsində müssələlər müstaqillik verilimdir. Bütün zamanda banklar da öz fəaliyyətində müstaqillik əldə edir.

Bəs ki, banklar can bank fəaliyyətində yan müştərilərin idarəetmə qəbul etməkdə, öz amaliyyatları üzrə laiz dəstəklərini və komissiyanın haqlarının müdürüməri müəyyən etməkdə və digər cari məsələlərin həllində təmərsiz oldu. Milli Banka isə banklar üzərində yalnız təqdim etdiyi usullar vasitəsilə fəaliyyətinə tənzim və təmərsiz həyata keçirmək saloluşluğu verilimdir.

Ölkəmizdə iqtisadi İslahatlar dominəndikdə və iqtisadiyyatımız hər ikiçəf mərhələsindən digər inkişaf mərhələsinə qədəm qeydiyyatda, bank sisteminə aparan İslahatlar daşıqlıqlarını və gunun İslahatlarına uyğunlaşdırılmışdır.

1996-ci ilin iyundan hamisə qanunlar həcmiñəxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının təsvişləri də nəzərə alınmaqla dünya standartlarını uyğunlaşdırılmışdır. Vən redaksiyada qəbul olunmuşdur.

Yeni bank qanunvericiliyinə əsasən, Milli Bankın müstaqillik statusu möhkəmləndirilmiş və müiayyən olunmuşdur ki, öz fəaliyyətində o yalnız Respublika Prezidentini təbeddül və ona hesab vətər Milli Banka verilən müstaqillik, ona bank sisteminin inkişafını dəha şəmərli əlaqələndirməyə, fəal və çəkəcək pul-kredit siyasiyə yəntiməyə imkan yaratırımdır.

Bank sisteminde radikal İslahatları doni və dövlət bankında doyulatın payının azaldılması, səhmləndirilməsi ilə başlanılmışdır. Dövlət banklarının yenidən qurulması ilə yanısı, yaranmışdırən vəktədə bank xidmətinin inkişaf etdirilməsi üçün əzələ bankları və bank olmayan kredit təşkilatlarının yaradılması üçün yeni imkanlar ortaya qoyulmuşdur.

Bank sisteminin ikinci pilləsində də İslahatlar dəha da dərimləndirilmişdir. Əgər dövlət banklarında aparılan İslahatlar əsasən onların strukturunun təkmilləşdirilməsinə, kreditləşdirme mexanizmının yenidən qurulmasına və bank amaliyyatlarının dəha qisa muddət *əzələ* yənə yətirilməsinə yönəldilmişdirən, əzələ banklar üzrə İslahatları əsas istiqaməti onların məzənnəmə fonduna qoyulan tələbatların artırılması, bankların maliyyələşdirmək imkanlarının genişləndirilməsi olmuşdur. [114, s. 287].

Bankların rəqəbatlı imkanlarını genişləndirmək, üzərlərinə düşən öhdəliklərin vaxtında və keyfiyyətə yerinə yetirilməsinə təmərə cəmək üçün bankların kapitallarının artırılması, təmərəküzəsdirilməsi və bu əsasda onların iqtisadiyyatı maliyyələşdirmək imkanlarını genişləndirmək məqsədilə nizamnamə

kapitalının minimum həddin qoyulan tələbin artırılması hayata keçirilmişdir.

1998-ci ilin iyul ayından başlayaraq Azərbaycanda yeni açılan banklar üçün nizamnamə sənədinin minimum həddi manatla 5 mln. ABŞ dolları ekvivalentinə bərabər, fəaliyyətdə olan banklar üçün isə 1, 25 mln. ABŞ dolları ekvivalentinə bərabər qəbul edilmişdir.

Bankların eñbarları və sağlam fəaliyyətinə tömən edilməsi üçün onun yetəri kapitallaşması müümət shəhəriyati kəfi edir. Bu kontekstdə məcmü kapitalı İsləminin 2004-cü ilin sonunda 3, 5 mln. ABŞ dolları ekvivalentində, 1.01. 2006-cı ildən isə 5 mln. ABŞ dolları ekvivalentində qadirlaşdırmaq haqqında qərar qəbul edilmişdir.

Bəzəkliklə, bank sistemində İsləminin əsas tələbi bankların dəyənliliklərinin artırılmasıdır. Bankların sistemli dəyənliliklər onlara qarşı eñbarları artıracaq və bununla da bank sektorunda sərmayaların artırılması, eləcə də kredit təşkilatlarının genişləndirilməsi tömən ediləcək. Rağabatın inkişafı bank xidmətlərinin keyfiyyətinin artırmasına və iqtisadiyyatın real sektorlu təsəffünləndirilməsinə baxımla olaraq İsləmin artırmasına zəmin yaradacaq.

Bank İsləmlərinə sərbəst rağabat mühüritinin formalaşması və inkişafı məqsədilə xərici bank kapitalının formalaşmasında imkan vermişdir. Nəticədə, əlkənməz xərici bankların fəaliyyəti genişləndirməyə başlamışdır. Önən da nəzarət almışdır ki, əvvəllər yerli bankların gücləndirməsi, onların rağabatqabiliyyəti kredit təşkilatlarına çevriləməsi üçün xərici banklar mədəyyən limit çərçivəsində (bank kapitalının 90%-nə qədər) fəaliyyəti göstərməsi qaydada müyyən edilmişdir. Milli bank kapitalı ölkə iqtisadiyyatında öz mövqeyini möhkəmləndirdikcə 2004-cü ilin yanvarından xərici banklar sahəsində məhdudiyyət aradan qaldırılmışdır.

Cədvəl 9.5

Azərbaycan Respublikasında bankların sayı^a

	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Cəmi banklar	136	59	53	46	46	44	44	44	46
O cümlədən:									
-dövlət bankları	4	3	2	2	2	2	2	2	2
-əzəl banklar	132	56	51	44	44	42	42	42	44
-xərici kapitallı banklar	13	16	16	15	17	15	18	20	21
-nizamnamə kapitalının 50%-dan 100%-nə qədərini təşkil edən	6	5	5	4	4	5	5	5	6
-nizamnamə kapitalının 50%-dən az hissəsini təşkil edən	5	9	9	9	11	9	11	13	13
-xərici bankların yerli filialları	2	2	2	1	2	2	2	2	2

^a 1996, 2000, 2001, 2003, 2004

Vələn məlumatlardan göründüyü kimi bankların sayı 1996-cı ildə 136-dan 2004-cı ildə 59-a qədər azalmışdır. 2004-cü ildən sonra onların sayı sabitləşər 44, 2007-ci ildə isə 46 olmuşdur. Onların böyük akəsiyyəti (44-ü) əzəl banklarından ibarətdir. Bankların təxminin yarısında (21) xərici şirkət tətbiq etdir. Onlardan 13-də xərici kapital nizamnamə kapitalının 50%-dən az hissəsinə təşkil edir.

Bankların cəgəri strukturu naşer saldıqla məlum olur ki, onların böyük akəsiyyəti Bakı və Gəncə şəhərlərdə yerləşməyər. Ona görə də bankların yerli filiallarının artırması (2000-ci ildə 195-dən 2007-ci ildə 485-ə qətməsər) diqqət layiqdir.

Təhlili göstərir ki, bank kapitalında surətli təməkələşmə prosesi gedir. Belə ki, əgər məcmü kapitalı 10 mln. AZN-dən artıq olan bankların sayı 2004-cü ildə 4-dən 2008-ci ildə yanvar ayında 38-ə qətmədir. Ümumi bank kapitalının onların xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 30, 6%-dən 94, 6%-ə qədər yüksəlmüşdir.

Son illarda aparılan pul-kredit siyaseti nüzəddən bankların aktivləri və kapitalı yüksək sürətə artırmışdır. Beləki, bankların cəmi aktivləri 1.01. 2006-cı ildə 2252, 0 mln. manatdan 1.02. 2008-ci ildə 3 dəfəyə qədər artaraq 6717, 6 mln. manat təşkil etmişdir.

Əməliyyatla son 3 ilda bank sisteminin aktivlərinin strukturu nəşridəki kimi olmuşdur. (mlrd. man.)

	01.01.2005	01.01.2006	01.01.2008
Nəğd vəzaih	465, 2	548, 5	285, 0
Müxtəlif hesablar	2148, 2	2312, 2	493, 1
Maliyyə sektoruna tələblər	411, 8	478, 7	268, 1
Qeyri-maliyyə sektoruna tələblər (tələs)	148, 3	6344, 4	4176, 5
İnvestisiyalar	427	558, 8	466, 2
Digər aktivlər	812, 3	1017, 2	978, 4
Cəmi aktivlər	9104, 8	11299, 9	6717, 6

Bank aktivlərinin artırmasında bankların müştərlərə verdiyi kreditlərin miqyasının artırması müümət rol oynayır. Əlikən inşaiyi potensialı artıraq iqtisadiyyatın inkişafına da dəha və kredit qeydlərinə həyata keçirilir. Belə ki, 2001-2007-ci illər arzında kredit hacmi 7 dəfə artmışdır. Xüsusi yüksək artım 2006-2007-ci illərdə hiss olunur. 2007-ci il arzında hu-satda 1, 4%-artım hər venitində.

Özgər 2001-ci ildə aktivlərin cəmi 11, 4%-dən 41%-ə kredit analitiyatlardan payına düşürdü, bu nisbat 1.01. 2003-cü ildə 45, 6%-dən 56, 4%-ə və 1.02. 2008-ci ildə 66, 4%-ə yüksəlmüşdir. Cəmi aktivlərdə investisiyaların xüsusi çəkisi da 1.01. 2006-cı ildə 4, 96%-dən 1.02. 2008-ci ildə 6, 9%-ə yüksəlmüşdir.

Kredit imkanlarının genişlemesini heç da yalnız neft galirlarının sürtü arımıyla izah etmek mümkün deyildir. Çünkü Rusya Federasyonunda neft galirlarının sürtü arımı oldukça kredi ve investisiya imkanlarının artmasıyla müşayiat olunmamıştır. Belə ki, Rusya Federasyonunun Elmlar Akademiyasının müxbir üzvü S. Qlazeyev narahatlılığı hissi ilə qeyd edir: «Hal-hazırda Rusiyada hayatı keçirmələn pul siyasətində bərə sırəzadəl özünü göstərir. Neft ixracından valyuta galirları na qədər çox daxil olursa, Rusiya müəssisələrinin sərvətcəməndə bir o qədər az kredit resursları qalır, xarici investisiya axınına na qədər çoxdur. Daxili yüksəm imkanları bir o qədər azdır, budeca profisiyi na qədər çoxdur, daxili dövləti borcları bir o qədər çoxdur. Belə vəziyyəti izah etmək çətindir». [324, 2007, №5, s. 34]

Azərbaycandakı vəziyyət bu baxımdan nəzərdən keçirildikdə aydın olur ki, biza vəziyyət kökündən fərqlidir və daxil olan neft galirları və xarici investisiyalar pul kanalları vasitəsilə iqtisadiyyatın daxili resurslarının artırılmasına yönəldilir.

Iqtisadiyyata kredit qoyuluşları da ÜDM-nın sərətli artarəq 2006-ci ildə 12,1%-dan 2007-ci ildə 18,9%-a yüksəlmüşdür.

Real sektora verilən kreditlərin strukturunda manatla verilən kreditlər artma məyi göstərir. Yalnız 2005-ci ildə arzında manatla təsbit edilmiş kreditlərin payı 31,1%-dan 1.01.2008-ci ildə 53,7%-ə yüksəlmüşdür ki, bu da manatla olan cibarlılığın artmasına bir göstəricidir. Qeyri-maliyyə sektoruna verilmə kreditlərin müddəti strukturuna nəzar salırdıqda burada uzunmüddəti kreditlərin payının artırması diqqəti çəlb edir. Belə ki, 2000-ci ildə uzunmüddəti kreditlər cami kreditlərin 27,2%-ni edirdi, həmin nisbat 2007-ci ilin sonunda 65,4%-ə yüksəlmüşdür. Bu iqtisadiyyatın kredit qoyuluşlarına olan tələbinin ödənilməsi üçün çox mühümüdür.

Bank sahəsində da gedən liberallaşma prosesinin nəticəsi olaraq kredit qoyuluşlarında dövlət banklarının xüsusi çökisi sərətə azalır.

Belə ki, 2006-ci ildə iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının 65,5%-i dövlət bankları tərəfindən həyata keçirilirdi, aprel 2007-ci ildə bu nisbet 42,5%-ə qədər azalmışdır. Özəl bankların payı isə hamim dövrdə müvafiq olaraq 34,1%-dan 57,5%-ə qədər yüksəlmüşdür. Iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında xarici kapital özəl banklar da xeyli aktivləşmişdir. Kredit qoyuluşlarında onların payı 2000-ci ildə 13,6%-dan aprel 2007-ci ildə 21,6%-ə qədər yüksəlmüşdür. Azərbaycan reallığında iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının tərkibində qeyri-bank kredit təşkilatlarının payı sərətə azalır. 2000-ci ildə 18,7%-dan aprel 2007-ci ildə 2,6%-ə qədər.

Kreditlərin somoralılığı baxımdan onların sahalar üzrə strukturunu böyük şəhəriyyat kəsb edir. Təhlil isə göstərir ki, real sektora verilən kreditlərin tərkibində ev təsərrüfatına (fiziki şəxslər) verilən kreditlər öz hacminə görə birinci yeri tutur və xüsusi çökisi durmadan artır. Onların xüsusi çökisi 2000-ci ildə 8,9%-dan 1.01.2008-ci ildə 35,4%-ə yüksəlmüşdür. Bu onu göstərir ki, onların kreditləşməsi bank xidmətinin mühüm hissəsinə çevrilmişdir.

Kredit qoyuluşlarının sahalar üzrə strukturu (dövriyin sonuna)

İllər	Cəmi	o cümlədən:	Ticarət və idman	Energetika, kimya və təbii elmiyətlər	Kənd təsərrüfatı və emal		İngiliscə və əmək	Şəhər və istehsal
					xüsusi çökisi %	cəmi xüsusi çökisi, %		
2000	466,5	-	76,4	16,8	16	3,4	36,9	7,9
2001	436,2	134	27,6	45,6	31,8	7	14,6	3
2002	520,2	111,6	21,5	102,2	19,7	48,1	8,5	19,9
2003	670	124,4	18,6	112,8	16,8	38,9	5,8	30,2
2004	919,5	109	11	217,6	22	24,4	7,5	56,2
2005	1.441	68,2	4,7	361	26,1	181,4	12,6	97,6
2006	2.162,7	77,7	3,9	647,3	27,4	92,2	3,9	136,8
2007	4.081,8	100,3	2,1	1.104	25,5	30,2	6,5	197,2
							4,2	112,3
							6,7	308
							6,6	

Real sektöre kredit qoyulması

İllar	Real sektöre kredit qoyulması										
	Nəqliyyat və təbəqə		Ev təsərrüfatları		İctimai təşkilatlar		Hökumət idarəələri		Digər sektorlar		Maliyyə sektoruna krediter
	camı	xüsusi çökisi, %-la	camı	xüsusi çökisi, %-la	camı	xüsusi çökisi, %-la	camı	xüsusi çökisi, %-la	camı	xüsusi çökisi, %-la	camı
2000	70,4	15,1	41,7	8,9	-	-	49,3	10,6	46,9	10	-
2001	69,1	14,2	54,9	11,3	0,3	0,1	38,9	8	11,2	2,3	17,7
2002	57	11	83,3	16	0,6	0,1	48	9,2	3,8	0,7	20,9
2003	57,1	8,5	142,9	21,3	0,4	0,1	35,2	5,3	29,6	0,1	20,9
2004	149,6	15,1	276,9	28	1,3	0,1	14,2	1,4	1,3	0,2	28,4
2005	128,2	8,9	389,2	27	0,5	0,03	8,2	0,6	11,6	0,2	45,8
2006	214,9	9,1	778	32,9	1,2	0,1	18,2	0,8	10,4	0,4	47,1
2007	469,6	10	1657,2	35,4	3,1	0,1	64,8	1,4	28,1	0,6	111,5

Müsər dövrda bank fəaliyyətində ticarət və xidmət sektoru ilə əlaqələrin genişləndirilməsi da prioritet istiqamətlərdən biridir. Belə ki, həmin kreditlərin xüsusi çökisi 2006-ci ildə 16,4%-dan 1.01.2008-ci ildə 25,5%-a yüksəlmüşdür.

Kredit qoyulmuşlarının strukturunda real sektöre verilən kreditlərin sərənləşdirilməsi olğunun işi qızışdır. Təraqqişi baxımından geniş perspektivlər vəd edir. Belə ki, energetika, kimya və tabii ehtiyatların manisənləşdirilməsinə verilən kreditlərin xüsusi çökisi 2000-ci ildə 3,4%-dan 1.01.2008-ci ildə 6,6%-a yüksəlmüşdür. Sənaye və istehsalatın verilən kreditlərin məbləği mütləq raqamlarla hamın dövrde 20 dəfə çoxalmış, xüsusi çökisi isə eyni dövrdə 3,4%-dan 6,9%-a qədər yüksəlmüşdür.

2006-ci ildə kənd təsərrüfatına verilən kreditlərin həcmi özündən avvalki illə müqayisədə 87,4%, 2007-ci ildə isə dəha 45% artmışdır.

Son illarda real sektorun kreditləşməsində müsbət irəliləyiş, hər tərifdən müəssisə və təşkilatların kredit resurslarına olan tələbinin artmasının, digər tərifdən isə kredit təşkilatlarının cəhət iddiaları muddəti vəsaitlərinin artmasının nüscəsidir.

Kredit təşkilatlarının müddətlər üzrə kredit qoyuluları (dövrün sonuna)

İllar	Real sektöre kredit qoyulması (mln man)											
	o cümlədən		Ticarət və xidmət		İnşeydək, kərňa və tabii ehtiyatlar		Kənd təsərrüfatı və emal		İnşaat və əmlak		Sənaye və istehsal	
	vətən keçmiş	xüsusi çökisi, %-la	camı	xüsusi çökisi, %-la	camı	xüsusi çökisi, %-la	camı	xüsusi çökisi, %-la	camı	xüsusi çökisi, %-la	camı	xüsusi çökisi, %-la
2000	466,5	-	76,5	16,4	16	3,4	36,9	7,9	12,9	2,8	15,7	3,4
2001	486,2	134	27,6	85,6	17,6	33,8	7	14,6	3	1	15,7	3,2
2002	520,2	111,6	21,5	102,2	19,7	44,1	8,5	19,9	3,8	14,0	2,9	15,7
2003	670	124,4	18,6	112,5	16,8	34,9	5,8	30,2	4,5	30,3	4,5	43,6
2004	989,5	109	11	217,6	22	24,4	2,5	56,2	5,7	46,4	4,7	65,7
2005	1441	68,2	4,7	361	25,1	181,4	12,6	97,6	6,8	82,2	5,7	83,1
2006	2362,7	27,7	3,3	647,2	27,4	93,2	3,9	136,5	5,8	152,5	6,5	192,6
2007	4681,8	100,3	2,1	1194	25,5	302	6,5	197,2	4,2	312,3	6,7	788

Bankların kredit portfelinin tâhlili gösterir ki, bu portfölda vaxtı keçmiş borchalar dinanakusunda varlığı müsbət istiqamət doğru dayılır.

Milli Bank sisteminin inkişafında onların resurs bazasının genişlənməsi, mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bankların passiv əməliyyatları shalidə mövcud olan, istifadə olunmayan vasaitlərin sahibər olunmasına xidmət edir. Onlardan banklar aktiv əməliyyatlarını maliyyələşdirmək üçün istifadə edirler.

Bank sisteminin passivlərinin strukturunu aşağıdakı rəqəmlərlə xarakterizə olunur (mln man.)

	01. 01. 2006	01. 01. 2007	01. 01. 2008
1 Cəmi əhdəliklər	1863,7	3399	5677
Depozitlər cəmi	1380,9	2342	3438
Maliyyə sektorundan alınmış kreditlər	315,8	763	1720
Digər əhdəliklər	167,1	294	469
2 Kapital	388,3	670	1098
Cəmi passivlər	2251	4069	6725

Göründüyü kimi bankların resurs bazasının formalamasında depozit və əmanatların payı yüksəkdir (61%). Depozitlərin tərkibində hüquqi şəxslərin rolü artır ki, bu da əhəmiyyətlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, depozit və əmanatların artım tempı sahmlərinin nəzarəti zəfəri dövlətə məxsus olan banklarla müqayisədə orzul banklarda yüksəkdir.

Əhdəliklər cəlb edilmiş əmanatlar

illər	Cəmi əmanatlar (mln man)	Mənzərə		Xarici valyuta ilə		Mənəttə əmanatların küməsi çəkisi %-la	Xarici valyuta ilə əmanatların küməsi çəkisi %-la
		Tətəh olunanadək	Müddətli	Tətəh olunanadək	Müddətli		
2001	117,1	1,9	10,2	33,7	71,3	10,33	89,66
2002	153,4	3,5	10	27,3	112,6	8,8	91,19
2003	251,9	7,7	11,2	40,3	192,7	7,5	92,49
2004	403,2	16	14,2	61	312	7,49	92,5
2005	494,6	27,8	28,1	82	356,7	11,3	88,69
2006	819,5	79,9	170,4	98,1	471,1	30,54	69,45
2007	1477,4	209,1	476,3	127,3	664,7	46,39	53,58

illər	Adam başına düşən əmanatın məbləği AZN	Əmanatların ÜDM-ə nisbəti %-la
2000	9,8	1,6
2001	14,4	2,2
2002	18,8	2,5
2003	30,7	3,5
2004	48,77	4,7
2005	59,25	3,9
2006	97,13	4,5
2007	171,9	5,8

Cəlb olunmuş vasaitlərin müddəti strukturu tâhlil edildikdə aydın olur ki, hərada müddəti depozitlərin payı artım təməyüllü göstəri

Banklar vasaitlərin bankalarası kredit bazzasından cəlb edilməsi üzrə əməliyyatları da kifayət qədər genişləndirilmişdir başlanğıcda.

Bankların məcmu capitalı yüksək artım tempini malikdir. 2007-ci il ərzində burada 64%-lik artım olmuşdur. Bank kapitalının artım tempisi bank aktivlarının və əhdəliklərinin artım tempini üstələndirir ilər və bankların kapital bazasının genişlənməsinin nəticəsidir.

Azərbaycanda mövcud olan bankların cəmi kapitalı 1098 mln dollar (1 01 2008-ci ilərdə) təşkil edir. Müqayisə üçün gəstərmək lazımdır ki, dənəyadə fəaliyyətlər göstərən orta səviyyəli bankların hər birinin kapitalından qat-qat aşağıdır. Lakin bu sahədə ölkəmizdə özünü göstərən surətli artım göz qəbəlgəndədir. Olkədə son illərdə daxili yüksək və investisiyalar sabahunda hər verən artım bank sektorunun yüksək inkişaf imkanlarının malik olduğunu göstərir. Bank sistemini pul-kredit imkanları əhəmiyyətli dərəcədə mövcud olan pul bazasından, onun strukturundan asildır. Statistika inşaatçılarından gorunduğu kimi, pul təklifi amillərinin bütün elementlərində ciddi irəhləşdirilmə mövzusu.

Bələdlikdə, Milli Bank sonrakı illərdə ölkənin maliyyə sisteminin şəhərə hölgəsi sayılan bank sisteminin sağlam və samarəli fəaliyyətin təmin etmək üçün bank sisteminin inkişaf strategiyasını uğğun olaraq kompleks tədbirlərinin davam etdirilməlidir. Bu tədbirlər bank sisteminin iqtisadi əhəmiyyətini artırmasından, onun maliyyə vasitəciliq funksiyasının təmin edilməsi, kiçik və orta sahibkarlığın və regionlının maliyyə aktivlərinə ilə şəhərə olumluşunun genişləndirilməklə pul-kredit məyalətlərinin aktivlərinin eftəkət istiqamətindən vətər.

Milli Bankın əsənədində göstərilədi ki, kimi etibarlı bank sisteminin formalaması yüksək və şəpək idarəciliğin işçiliyinin təsdiq olundur. Banklarda beynəlxalq standartlara cavab verən korporativ idarəetmə principlərinin tətbiqindən əlavə diqqət yetirilir.

Regionlarda sarhəsi pul vasaitlarının bank sistemi cəlb edilindən iqtisadiyyatın pulla təminatının vəziyyətdən etibarlı bank sisteminin regional əhatəsinin genişləndirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Bu məqsədla bankların regional filial şöbələrinin genişləndirilməsinin təşviqi davam etdirilmələr, müvafiq xarici texniki yardımın reallaşdırılması üçün həkumət orqanları ilə birlikdə tədbirlər intensivləşdirilməlidir.

Ömranın sağlanması sisteminin taşkınlı bank sisteminin maliyye vasıtalarının etkili mobilizasyonun anahatı yararlıdır. Bu esasda müvafık sigorta mekanizminin institutional kuruluşunun, o cümlədən günümüze dek hazırlanmış formalarının istiqametinde işlər sırası ona təsdiq edilmişdir.

Maliyya-bank xidmətlərinə barədə cixış imkanlarının təmin edilməsi üçün ipoteka kreditləndirilməsi mexanizminin inqibat etdirilməsi son dərəcədə vacib shəhərəyə kəsb edir. Ucuz mənzəl tikintisinin təsviq edilməsi üçün ipoteka subsidisiyaladırılmasında ipoteka kreditlərinin təminatı mexanizmlərinin formalşdırılması ipoteka bankında qanunla təmin edilmişdir.

Beynəlxalq standartlara cavab verən qanunvericilik bazasının mövəud olmasında sənədlər pul-credit sisteminiñ hayata keçirilməsi və çeşidi maliyyə təzminləmə alətlərinin tətbiqi üçün daha geniş imkanlar yarınır. Bu asasın «Banklar haqqında» və «Azərbaycan Respublikası Milli Bankı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunlarının yenidən redaktsiyada qəbul edilməsi işləməndilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 dekabr 2004-cü il təxli fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin inkişafı üzrə 2005-2007-ci illar üçün Dövlət Programı»nda nəzərdə tutulmuş təhdirlərin icrasına başlanılmışdır. Bu kontekstsə ödəniş sistemlərinin əhəza dairəsinin genişləndirilərlər, regionlara istiqamətlənməsi, vəhid elektron ödəniş məkanının yaradılması, plastik kartlara ödənişlərin dəha da inkişaf etdirilməsi, ödəniş sisteminin iştirakçıları olan kommersiya banklarının daxili informasiya və hesablaşmalar sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması təmin edilməyə başlanılmışdır.

2007-ci ildən banklar beynəlxalq bazarlardan da aktiv vəsaitlər cəlb etməyə başlamışdır. Hələ sonuna 1,2 mlrd manat hərc cəlb edilmişdir və 20 bankın tərəfindən hərc vardır. Hazırda xəndək cəlb edilmiş vəsaitlər bank sistemünün təhdidliliklərinin 1/5-ni təşkil edir. Xəndək investisiyaların cəlb edilməsi bankların maliyyə manşalarının artımı ilə yanaşı, ölkənin bank sistemünün nüfuzunun möhkəmlənməsi və bu sektorla tanrı işçilər və yeni texnologiyaların cəlb edilməsi deməkdir.

"Omanatların sigortalanması haqqında" Azərbaycan Respublikası 2007-ci 19 fevral tarixli Fərmanına əsasən Omanatların sigortalanması Fondu 2007-ci il davamında fəaliyyətə başlanğıcda 2008-ci il 1 yanvar tarixinə fəaliyyətdə olan 46 mənəndək 37-si bu sistemə baxışlaşmışdır. Təxəminan mənzərənin 68 faizi, yani 1,8 mlrd manat üzrə 1 mlrd manat səmənat həmçinin Fondu təsərrüfatın onuruna.

Bank sisteminin dinamik inkişfisi sektörün içtisadiyyatındaki mövqeyini güçlendirmiş ve maliyyə dərəcəli artırılmışdır. Aktivlərinin ÜDM-a nisbəti 21, 3 azından 26, 7 fəzə, kredit qeydləşmələrinin nisbəti isə 13, 0 fəzədən 18, 1 fəzə yüksəlməmişdir.

Bank sisteminin institusional inkişafı istiqamətdə də irəliləyişlər özünlər göstərir. "Azerbaiyan Beynəlxalq Bankı" Sələmər Komunerasiya Bankının və "Kapital Bank" Açıq Səhmdar Cüməyitlərinin əzəlləşdirilməsi ilə əlaqadardır. Dövlət Əmlakunun idarə Edilməsi üzrə dövlət Konutasının rəhbərliyi altında Mili Bank da təmsil olunurdu, komissiya yaradılmışdır. Artıq "Kapital Bank" ASC-nin dövlətə məxsus sahmlərinin 50 fərdənək azaldılmasında prosesi tamamlanmışdır və yeni emisiyyə olunmuş sahmlərinin satışına başlanılmışdır.

Alternatif malıyye manşetleri sahnesinde 7 yeni kredi ihtiyaçları ve 2 yeni banka olmayan diğer kredit kuruluşları faaliyete başlamıştı. Umumilikle, 2008-ci il 1 yanvar tarixinin ölkeden 96 bank olmayan kredit kuruluşları faaliyeyi göstermek. Bunlardan 77-si kredi ihtiyaçları kriterlerine uygun olanlar da "3+3" regionların payına düşer. Bu sahada hüquqi bazanın formalasdırılması üçün bank olmayan kredit kuruluşlarının baradık yan kuruluşları hazırlanmışlardır.

9. 4. Büdes quruculuğu və iqtisadi inkişafda budeçnin rolü

Ölkemizde müstaqil hukuc quruculuğunuñ hukuqi hazzının yaratılması suveren dövleç aparatının asaslanıñ qoyulması ile eyni vaxtta hazzınnız ve paralel sakıldı eedu.

25 may 1991-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında Konstituyiya Qanunununda ulkanın maliyyə suverenitəsinin təmin edilməsinə vətənə və müstəqil bəndə sistemi yaradılmasına cəhd edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının hüdəsi respublika budeasıru, Naxçıvan Muxtar Respublikası vərli büdcələri hərəkəti

Ölkənizdə hər hudey ilə əzət dövlət həqiqətinin tətbiqi, təsdiqi, icrası və icraya nəzarətin hüquqi, iqtisadi və təzkiatlı əsasları 18 may 1999-cu ildə qəbul edilmiş "Dövlət hüdəsi haqqında" Qanunu məzənnə edilmişdir.

Olkomzda budec quruluğunu 2002-ci ilin iyul ayında "Budec sistemini haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" ilə tətbiq etdirilmişdir. Həmin qanun Azərbaycan Respublikasında budec sisteminin təskilimi, budeclərin tətbiqi, fədqi, icrası və onların icrasına nəzarətin təskilatı, hüquqi və iqtisadi əsaslarının, habelə dövlət budecini ilə budeclərin komar dövlət fondlarının, yeri budeclərin qarşılıqlı əlaqlanışının səs prinsipinin müvəvar edir.

monbalerinin ve vahid bütçe tasnifatı çerçevesinde xərclərinin istiqamətlərini müzakirələşdirmək hüququnun olması ilə təmin edilir. Büdcələrəsi münasibəllər aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır. Respublika bütçe sistemi saviyəsində gəlirlərin bolğusü, bütçe sistemi saviyəsində tənzimləyici gəlirlərin bölgüsü; Azərbaycan Respublikasının bütçə hüququnun və yerli (baladlıyya) hüquqlarının eyniliyi; Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütçəsinin, yerli (baladlıyya) bütçələrin Azərbaycan Respublikasının dövlət bütçəsi ilə münasibələrinin eyniliyi.

Müsəqəlli illərdən Azərbaycanda baş verən iqtisadi proseslər, aparan radikal İslahatlar dövlət bütçəsinə, onun gəlirlərinin və xərclərinin dinamikasına və strukturuna öz təsiri göstərmədir. Belə ki, İslahatlarla əlaqədar olaraq dövlətin iqtisadiyyatın müdaxiləsinin azalması nticəsində dövlət bütçəsi gəlirlərinin və xərclərinin UDM-a nisbəti ildən-ilə dayışmışdır. İslahatların başlangıç illərində əlkədə iqtisadi tənzəzzül getirmə və vergi sisteminin yenica formaləşməsi və vergi mexanizminin zaifliyi nticəsində bütçə gəlirləri üzrə proqnoza əməl etmək mümkündür. Nticəsində dövlət bütçəsində böyük kəsir artıla gəlirdi və bu kasıri Milli Bankın kreditli hesabına ətişlərdi ki, həm də inflasiyanı surətləndirən başlıca amillərdən biri idi. 1995-ci ildə başlayaraq hökumət tərəfindən yeridilən bütçə-vergi ixtiyarlı makroixisəti sabılığı, iqtisadi artımı, şəhərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasına nail olmaq və bunun üçün da bütçə kəsirinin minimuma endirməyə və onu qeyrişfəaliyyətə mənbələri hesabına örtməyə yönəlmüşdür.

Görülən tədbirlər nticəsində vəziyyət yaxşılaşmaya başlamış və bütçə kəsirinin UDM-a nisbəti 1994-cü ildə 10, 3% olmuşdursa, 1995-ci ildə 5, 2% düşməndür.

Sonrakı illərdə bütçə kəsirleri aşağıdakı məlumatlardan göründüyü kimi UDM-a nisbətin azalma meyli göstərmiş. 2007-2008-ci illərdə müvafiq olaraq 2, 4 və 4, 4% təşkil etmişdir.

İllər	Bütçə kəsirinin məbləği(mln. AZN)	UDM-a nisbəti faizlə
2000	49	1, 0%
2001	22, 6	0, 4
2002	21, 6	0, 3
2003	13, 6	0, 2
2004	42, 1	0, 7
2005	48, 1	0, 7
2006	78, 7	0, 4
2007	544, 0	2, 4
2008	1126, 4	4, 4

Dövlət bütçəsinin kəsirləri daxili (qisarmüddətli) dövlət istiqraz varəqələri, əzalləşdirilmədən daxiləmlər, daxili udulu istiqrazlar) və xərici mənbələr (xərici kreditlər) hesabına ödənilir. 2008-ci ildə bütçə kəsiri ilin əvvəlində vəhdi xəzənə hesabının qəlitəsinin bütün mahiəti, əzalləşdirilmədən və dövlət istiqrazlarının sırasından əldə edilən gəlirlər hesabına ödənilir.

1996-ci ildən əlkədə bas versə iqtisadi artım bütçə gəlirlərinin artmasında təşkil etmişdir. 1996-ci ildə dövlət bütçəsinin gəlirləri UDM-in 17, 6%-ni

1997-ci ildə isə bütçə gəlirləri UDM-in 16, 8%-ni, xərcləri isə UDM-in 19, 4%-na bərabər olmuşdur. Aşağıdakı məlumatlardan göründüyü kimi 2000-ci ildə sonra olğomızda bütçənin UDM-də xüsusi çəkisi artımaq başlamışdır.

	Gəlirlər		Xərclər	
	mln AZN	UDM-da payı(%-la)	mln AZN	UDM-da payı(%-la)
2000	714, 6	15, 1	764, 0	16, 2
2001	784, 8	14, 7	807, 5	15, 2
2002	910, 2	15, 0	931, 8	15, 4
2003	1220, 9	17, 4	1234, 5	17, 6
2004	1509, 5	18, 0	1502, 1	17, 9
2005	2055, 2	17, 3	2140, 7	18, 0
2006	3868, 8	21, 8	3790, 1	21, 4
2007	6952, 9	25, 5	7608, 3	27, 9
2008	7392, 5	29, 3	8518, 9	33, 7

Adambəşinə dövlət bütçəsi gəlirləri və xərcləri də surəti artı

	2000	2001	2003	2006	2007	2008
Adambəşinə bütçə gəlirləri						
manat	88, 4	46, 4	147, 2	453, 4	671, 0	856, 7
dollar	48, 8	103, 5	150, 4	509, 4	808, 5	
Adambəşinə bütçə xərcləri						
manat	04, 5	49, 2	140, 4	444, 2	734, 3	987, 2
dollar	105, 7	106, 5	152, 1	499, 1	884, 7	

Son illərdə bütçə gəlir və xərclərinin sırasıyla artımı əsas etibarla nellə amilə əlaqədar olsa da qeyri-nelli sektorunun gəlirləri də shəhəriyyatlı dərəcədə artıma meyli göstərir.

Bəs ki, 2007-ci ildə Nefit Fondundan dövlət bütçəsinə transferi 2006-ci ildə olduğu səviyyəyədə (585 mln. AZN) planlaşdırılmışdır. Dövlət bütçəsində 2007-ci ildə qeyri-nelli gəlirlərinin shəhəriyyatlı dərəcədə artımı qeyd olunmuşdur. Ümumi artım tempı 2008-ci ilin bütçə layihəsində də planlaşdırılmışdır. Hüdəmin gəlir və xərclərinin strukturu da əlkədə bas versə iqtisadi proseslər uyğun olaraq təkamül edir. Aşağıdakı məlumatlardan göründüyü kimi bütçə gəlirlərinin tərkibində Vergilər Nazarıyü və Görüşük komissiyanın kanalları də daxiləmlər aralma meyli göstərdiyi halda sait mənbələrdən gəlirlər (Dövlət Nefit Fondundan daxil olınalar, dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən daxil olınalar, AB-nin grantı və s.) artı-

Dövlət bütçesinin galirlərinin strukturu (%-la)

	1997	2000	2003	2005	2006	2007	2008
Cəmi	100	100	100	100	100	100	
Vergilər Nazirlər	81,6	71,2	67,0	69,6	68,9	73,4	67,6
Dövlət Gömrük komitəsi	16,8	20,1	17,4	18,3	13,3	13,4	14,8
Sair mənbədən galirləri	1,6	8,9	15,6	12,1	17,8	13,2	17,5

Vergi galirlərinin müümüm manbəyi olan alava dəyər vergisi və fiziki səsənləndir gəlir vergisi üzrə vergi dərəcələrinin aşağı salınması nəticəsində onların vergi galirlərində xüsusi çöküşün azalmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, vergi galirlərində alava dəyər vergisinin payı 1998-ci ilə 20, 9%-dan 2007-ci 11,5%-ə, fiziki səsənləndir gəlir vergisinin xüsusi çöküsü isə müvafiq olaraq 18, 9%-dan 9, 9%-ə qədər azalmışdır.

Sivil dünyada ölkələrdə olduğu kimi hüquqi şəxslərin mənası vergisindən durmurdan artı ki, bu da ölkənin galəck iqtisadi iəraqqisinə üçün möhkəm zəmin təşkil edir. Belə ki, dövlət asası vəsait qoyuluğu 2000-ci ilə 26, 5 mln. manatdan 2007-ci ilə 1915, 4 mln. manata qədər artmış, vergi galirlərində xüsusi çöküsü isə 13, 1%-dan 38, 1%-ə qədər yüksəlmışdır.

Dövlət bütçesi vəzifələrinin tərkibində iqtisadiyyata yönəldilən xərclər durmurdan artı ki, bu da ölkənin galəck iqtisadi iəraqqisinə üçün möhkəm zəmin təşkil edir. Belə ki, dövlət asası vəsait qoyuluğu 2000-ci ilə 26, 5 mln. manatdan 2007-ci ilə 1915, 4 mln. manata qədər artmış və xüsusi çöküsü 3, 47%-dan 2007-ci ilə 30, 3%-ə yüksəlmışdır.

9. 5. Sigorta bazarı

Azərbaycanda maliyyə bazının tərkib hissəsi kimi hazırda sigorta sahəsi da inkişaf mərhələsindədir. Sovet dövründə ölkəmizdə sigorta işi SSRİ Dövlət Sigorta qurumlarının inhişarında idi. İlk özəl sigorta şirkətləri 1990-ci ilin axırları 1991-ci ilin avqustunda yaranımağa başlamışdır. Müstəqillik sələf edildikdən sonra sigorta işinin qanunvericiliğinə yaradıldı. 1993-ci ilin yanvarında ölkəmizdə ilk dəfə "Sigorta haqqında" Qanun qəbul edildi.

Azərbaycanda sigorta şirkətlərinin yaradılması 1992-1993-cü ilden etibarən sürətlənməye başlamışdır. Lakin onların yaranması ölkədə maliyyə kreditlərlərin iflic vəziyyətində olduğunu dəvət etmişdir ki, bu da təsiriz olğumadı. Məhz hanım dövrdə yaranan şirkətlər banklara təsdiq edilmiş kreditləri "Sigorta etməyə" başlamışdırlar. Cəmi bir neçə yüz dollar məbləğində nizamnamə kapitalı olan şirkətlər özərinin aktivindən yüzlərlə dəfə çox kreditləri qaytarılmamış-

risqindən sigorta edirdilar. 1995-ci ilən sonra isə sərt pol-kredit siyasetinin həyata keçirilməsi prosesində onlara çoxu iflas etdi və sayları 63-dən 46-ya qədər azaldı.

1995-ci ilən sonra sigorta bazının qanunvericiliğinə həzəsinin möhkəmləndirilməsi sahəsində əhatəyyəlli tədbirlər görülməyə başlandı.

Nazlıyyat vasitələri: sahiblərinin 1996-ci ilə vəzəndəşigə məsuliyyətinin məcburi şərtlənməsi haqqında, 1997-ci ilə və hərbiçilərinin məcburi dövlət sigortası haqqında "Qanun qəbul edildi", "Məhkəmə və həkimlər", "Yanğıñ uşbılıkəsizliyi", "Rabits" və "Cəmərlik bayannanıçı" haqqında qanunlarda sigorta haqqının xüsusi maddələr nəzərdə tutulmuşdur.

Sonrakı illərdə həkinin və inzibati organları işçilərinin məcburi sigortalanmasına, tibbi sigorta, məcburi ekoloji sigorta hüquqi şəxslərin və əzələ sahibkarların yanlığında risqindən sigortalanmasına haqqında qanunlar qəbul edildi. Sigorta bazının dövlət tənzimlənməsi sistemində da tədbirlər yenidən Məsələn, müstəqillik sələf edildikdən sonra sigorta bazının tənzimlənməsi məqsədilə Nazlıyyat Kabinetini nazirlər yaradıldı. 2001-ci ilin aprel ayında sigorta bazarına nəzarət funksiyaları Məliyyə Nazirliyinə təxliyə edildi.

Dünəninin aparıcı nəllə şəkildən ilə "Ösən müqaviləsi" bağlaşdırıldı və tarici nəft, naftlıyən infrastukturuna ilə əlaqədar hərəkətlərin axını başladığında sonra sigorta bazarında yenidən canlanma oxunu güstərdi. Bu proses 2000-ci ilən sonra xeyli sürətləndi. Son 7 ilde yəni 2000-2006-ci illərdə sigorta şirkətlərinin məcmən kapitalı 4 dəfə artıraq, 11, 5 mlrd. manata çəmiyidir. Onların nizamnamə kapitalı isə cəm dəvət 7 dəfə artırmışdır (44 2007 və 3555).

Azərbaycan Respublikasının sigorta bazının beynəlxalq standartlar səviyyəsində inkişaf etdirilməsi, o cümlədən sigorta bazarının pəşəkarlıq tətbiqələrinə əsasında sağlam rəqəbatın təmin olunması, sigortaçılardın maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin gücləndirilməsi, pəşəkarlımanın yüksəkləndirilməsi, sigortalatın mənasəflərinin müdafiəsi, mexanizmının təkmilləşdirilməsi, həmcinin sigorta dövlət nəzarətinin sənədliyinən artırmaları üçün hazırlanmış "Sigorta təhlili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmişdir.

2008-ci il 1 yanvar tarixində respublikada 29 sigorta şirkəti (o cümlədən 7 xançə investisiyali bura sigorta şirkəti) 1 təkər sigorta şirkəti və 1 sigorta broker şirkəti (o cümlədən 4 xançə investisiyali bura sigorta şirkəti) təxliyəsi göstəri.

Sigorta bazarında təmərkürləşmə prosesi surətlənməye başlamışdır. Belə ki, 2001-2006-ci illərdə 1 sigorta təkəltülərinin payına düşən nizamnamə kapitalının nütməbləği 12, 7 dəfə artıraq 121, 9 mln. manatdan AZN 1, 35 mlrd. manata çatmışdır. Nazlıyyat Kabinetini 9. IV 2004-cü il tarixli qərarla ilə sigorta şirkətlərinin nizamnamə kapitalının minimum həddi 1 01 2008-ci ilə 800 min AZN, 1. 01. 2009-cu ilə 900 min AZN, 1. 01. 2010-cu ilə 1 mlrd. AZN təsdiq etməlidir.

Sigorta qurumlarının məcmən kapitalının tərkibində nizamnamə kapitalının xüsusi çöküsü 2000-ci ilə 52, 5%-dan 2006-ci ilə 92, 4%-ə qədər yüksəlmışdır.

Sigorta anapəsinin veni yaranmağa başlaması ilə əlaqədar olaraq ölkənədə abəlinin sigorta mədəniyyəti aşağı vəziyyətdədir.

Bu sababdan olkamızda sigorta işinda amakilik(pensiya) sigortası hayatın yılının karakteri sigortalanması, ümumi məsuliyyətin sigortalanması, könüllü tibbi sigorta, maliyyə işlərinin sigortalanması və s. növəri inkişaf etmişdir.

Respublika yaradıqdan sonrakı illərdə sigorta haqqlarının tərkibində təcərə sigorta yüksək idi. Son illərdə isə könüllü sigortanın payı yüksələrək 2006-ci ildə 92%-ə çatmışdır. Sigorta şirkətlərinin fəaliyyətində keçiyən dəyişikliklər şəhərətəti dərcədə sigorta mərafatlarının həcmi ilə müyyən edilir 2000-2006-ci illərdə isə onların hacmİ 6 dəfəyə qədər artmışdır. Lakin ÜDM ilə müqayisədə onun miqdərindən o qədər da ciddi dəyişiklik özünü göstərmir. Belə ki, sigorta mərafatlarının ÜDM-a olan nisbəti 2000-ci ildə 0,33%-dan 2006-ci ildə 0,50%-ə yüksəlmüşdür. Ona da nəzərə almaq lazımdır ki, sigorta şirkətləri arasında sigorta mərafatlarının təoplannması üzrə birinci on yetir yalnız beşinci şirkətlərə məxsusdur, qalan beş yen isə müstərək sigorta şirkətləri şəhərətəti xidməti növləri ikişlərdir. Lakin onların çoxlu informasiya həzimətindən icriməyəcək açıq deyilər və informasiya az olduğu üçün sahibkarlar və fiziki şəxslər, onlar haqqında aydın və tam təsəvvür malik deyilərlər. Öz mövqeləndən görə ilk on yetir tətən sigorta şirkətləri müasir marketing və reklam texnologiyasından geniş istifadə etdiyi halda, digər şirkətlər belə imkandan məhrumduurlar. Onların çoxunda reklam işləni və yaxud əzəz fəaliyyətinin samarəlatılığının artırılması üçün marketing tədqiqatlarının aparılması vəzən çatışmazlığı ciddi hiss olunur. Internet texnologiyası potensialindən zifit istifadə olunur. Olkamızda sigorta şirkətlərinin fəaliyyəti asos etibar ilə iqtisadiyyatın energetika sahəsinə yönəldilmişdir. Kiçik biznes sahəsində sigorta işi çox zəifdir. Olkamızda məvəud olan çoxsaylı və bəzi hallarda isə ziddiyyətli xarakter daşıyan qanunlann yenidən işlənərək yeni sigorta məcəlləsinin yaranmasına ehtiyac vardır. Sigorta fəaliyyətinin inkişafına dövlət məmənurlarının himayəçiliyi də mənşə təsir göstərir.

2006-ci ildə Azərbaycanın sigorta bazanında aşağıdakı 10 şirkət liderlik edirdi:

2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasında

Sigorta Şirkətlərinin Renkinqi

3	1	Aşşəkən	
4	3	Standart Insurance	14,57
5	2	Azalsigorta	14,1
6	8	Xəlq Sigorta	13,35
7	6	Bevvələq Sigorta Şirkəti	13,19
8	25	Pasha Sigorta	11,31
9	7	A-Grup	7,74
10	28	AzSigorta	6,74
		Yekun	5
			121,34

9.6. Azərbaycanın müasir bənyətələq maliyyə mühitinin integrasiyasının perspektiv istiqamətləri

Sovet imperiyasının sujuq nəticəsində çoxsaylı müstəqil dövlətlərin yaranması və onların dunyada hərbi ilə 70 il ərzində kəsilməsi əlaqələrinin hərpa olunmaya başlanması böyük bir efiqəsi aradan yeri işləndi inşanın formallaşması prosesinə yol açmışdır. Bu proses TRACTCA programı allanıur. Böyük İpsk Yoluğun əsaslarının qoyulması ilə yeni vüsət almışdır.

Yeni işləndi məkan antiq hər təməzliklə hətunlaşmış unumundun yaşlılığı sisteminin tərkibi kimi formallaşır, onunla əzvi surətdə qaynatıylı qarışmaq çalışır. Nəhəng nəqliyyat dəhlizi hətunlaşdırma yol açsa da, hanım tərəfi prosesin gedisi şəhəryəvalı dərcədə «görünməyən yollarдан», yəni Kapitalın sarbat horəkəti və fəaliyyəti üçün olverli işləndi məlumat yaradılmasından asılıdır. Uzun müddət inzibati - amirlik usulları ilə idarə olunan postsovət respublikaların çox müraciətli bir sırayı və işləndi şəraitdə hazırlıq iqtisadiyyatın tətbiq etməyə çalışırlar. Bunun nəticəsində formalşən işləndi məkan yəni məzmun alı förgli işləndi elementləri və infrastrukturunu özündə birləşdirən yeni işləndi məhiti yaranmaya başlayır.

Azərbaycan özünün olverli strateji mövqeyi ilə bu yeni işləndi məkanın mərkəzində, Qərbi Şəhərin kəsiminə nəqşəsində yerləşmişdir. İki quta arasında yaradılan nəhəng kommunikasiya qurğularının respublika strukturundan keçməsi onun strateji rolunu daha da artırıbdır. Respublikamızda nəfiz dərəcə uğrunda dünyadın aparıcı dövlətlərinin ciddi rəqibləri məhərəzə, yalnız məvəud olan zəngin təbii sərvətlərlə deyil, hanımının əhəmiyyətli dərcədə bu əməl ilə əlaqədarlıdır.

Təbəbatın və tərəfi gedən respublikamız üçün yaradılmış hətunlaşma strateji mövqədən və amillərdən həcangılı və rəsədli şəkildə istifadə olunması işsində inkişafın üzərinə boyut tərəfi mövələyələr düşür.

Formalaşan yeni geotipasi şəraitdə edil ki, respublikamız yəni işləndi məkanın və işləndi məhiti ilə təşkil edilən «görünməyən yolların» da mərkəzində dayansın.

Ümumdünya təsəvvüfatı sisteminin və işləndi məkanının aparıcı elementi bəynamezələq maliyyə mühitindən.

Mövqə	Şirkət	2007-ci ildə Sigorta haqqları (mln. man)
2007	2006	
1	Azərsigorta	20,68
2	MBASK	14,66

Beynəlxalq maliyyə mühiti dedikdə beynəlxalq biznesin fəaliyyəti üçün zərur olan dünya maliyyə bazarlarının yaranması və inkişafçı şəhərlərin müəyyən edən şərait nəzərdə tutulur. Beynəlxalq maliyyə bazarları, beynəlxalq bank sistemini və beynəlxalq portfel investisiyalarının idarə olunma şəbəkəsi, yəni kapital bazanın onun müümüti tərkib hissələri, mili və beynəlxalq maliyyə korparasiyaları issa onun asas iştirakçılarından

Yaranan yeni inqisadi məskəndə beynəlxalq ticarət, beynəlxalq kapital və maliyyə axınları sürətlə genişlənməyə başlamışdır. TRACECA programı üzərindən umumdünya şəhəriyyatına malik olan nəhəng layihələrin həyatə keçirilməsi bu prosesi daha da sürətləndirdi. Büyük perspektivə malik iş imkanlarının açılması yeni inqisadi məskəndə yəni beynəlxalq maliyyə markazının yaranacağı imkanın xeyli artırırdı. TRACECA programının asas qovşağıının Azərbaycan arazisindən keçməsi adı çəkilən markazın məhs. Bakıda yerləşməsi üçün şərait yaratılmışdır.

Kəmiyyətdə hələ bir ekham mövcud idи ki, güya beynəlxalq maliyyə markazları yalnız hələ kapitalın mənbəyi olan ölkələrdə yaranır. Lakin tarixi təcrübə göstərir ki, dünyanın müasir maliyyə markazları ölkənin kapital ixrac və idxlə edən ulka olmasına asılı olmayılaq, kapitalın toplanması və tamşəküləşməsi özünü göstərən yerlərdə yaranır. Təsəddüf deyildi ki, Singapur, Honkonq kimi ölkələr hələ inqisadi cəhətdən vəfər inkişaf etmiş olduğunu və mili bərc kapitalı bazarı əsasında olunduğu dövrlərdən beynəlxalq maliyyə markazlarına çevriləməyə başlamışlar. Məsələ hər markazın həmin ölkələrin sonralar sürətlə inkişafını təmin edən müümüti amillərdən birinə çevrilmişdir.

Beynəlxalq maliyyə markazlarının asas funksiyası qlobal və ya regional miqyasda maliyyə fondlarının təklif edənlərdən ehtiyacı olanlara an samarəli şəkildə tətbikləşməsi təmin etməkdir.

Malum olduğu kimi maliyyə markazlarında dörd növ maliyyə amaliyyatı həyata keçirilir. Birinci növ amaliyyatlara yerli investor və ya depozit sahibinin yerli bərc aləna fond təmin etməsi daxildir. İkinci növ amaliyyatda yerli investorların xərqi birecə alıcısına maliyyə fondları verməsi, üçüncü növ amaliyyatda xərqi investor və depozit sahiblərinin yerli birecə alıcısına fond müürməsi addır. Dördüncü növ amaliyyatlara isə hamən bazarda fəaliyyət göstərən ocnabılərin digər ocnabılər - bərc alənlər fond vermələri addır. Birinci növ maliyyə amaliyyatlarının həyata keçirildiyi bazarlar mali maliyyə bazarlarıdır. Digər üç maliyyə amaliyyatları beynəlxalq maliyyə bazarlarının funksiyalarına daxildirlər. Onlardan sonucusu, yəni ocnabılər arasında hər hansı bir bazarda həyata keçirilən maliyyə amaliyyatları xüsusi şəhəriyyatı malikdir. Bu amaliyyatların həyata keçirildiyi bazarları - sərhəddən kənarı maliyyə bazarları deyilir.

Ön inkişaf etmiş beynəlxalq maliyyə markazlarında belə göstərlənən sonuncu amaliyyatın payı olduqca azdır. London, Tokio və Nyu-York kimi dünyadan en böyük maliyyə markazlarında maliyyə amaliyyatlarının bütün növləri həyata keçirilir. Digər maliyyə markazları (masalan, Paris, Frankfurt, Sürin, Cenevre, Amsterdam, Singapur və Honkonq) isə hər amaliyyatın yalnız ikinci və ya üçüncü həyata keçirən regional markazlardır. Ocnabılərlə ocnabılər arasında maliyyə amaliyyatları aparan markazlara Lüksemburq, Kayman Adaları, Bahamalar, Hollandiya, Antipilleri və Bahreyni misal göstərmək olar.

Əslində mali qanunların icazə verdiyi və maliyyə hizmeti ilə məşğul olanlar cəlb edilmiş hər yerdə potensial olaraq beynəlxalq maliyyə markazları yaranma sabitliyin təmin edilməsi, inqisadiyyatın dövlət muddəxilələrinin minimuma inkişaf üçün alıcıñ həqiqi, siyasi, sosial, inqisadi və maliyyə mühümü yaradılmasını və müstəsna şəhəriyyatı malikdir. Bəzənəsə dövlət müəssisələri tərəfindən şərait varamıtlı, məqədəyəndən tədbirlər sistemi həyata keçirilir. Bu inqisabın tərəfi aparcı aspekti inqisasiyaya və maliyyə yeniliklərinin (təmənşiyat) sürəti inkişafi.

Inqisadi, o cümlədən maliyyə hizmetinin həzərətçi mühəsrüləri dövlətlər və firmaların rəqabəti. Beynəlxalq rəqabət dövlətlər moxəl edir ki, maliyyə hizmeti üçün daha alıcıñ şərait yaratılsın, dəvli həzərət təsliyyatın dövlət muddəxiləsinə azaltılsın və kapitalın beynəlxalq həzərətin liberallaşdırılsın.

Tarixi həzərət Londonun nəhəng beynəlxalq maliyyə markazının qəvvitləşdirilən Ingiltərən sonnət cəvərlilərinin hesab olunası ilə əlaqadardır. Əlaqada da, həqiqət hər amil də bə ixtida həlli dəci təqdim edir. Bu anıl - maliyyə münasibətlərinin mərakeşlilik gorüşlərinin təsiri altında ciddi məhdudlaşdırıldıq və hər dünəndə nisbi şəraitləşdirilməsindən ibarətdir. Yəzini qızıl il ərzində Londonun Avroplollar həzərət markazının qəvvitləşdirilən şəhərətə malikənən maliyyə markazının həyata keçirilməsi də beynəlxalq maliyyə alıcıñlarının liberallaşdırılmasına ilə əlaqadardır. Dünyanın müxtəsil maliyyə markazlarının bu və ya digər növ maliyyə amaliyyatları sahəsində əməkliq qazançları da eyni şəkildə ciddi liberallaşdırılma tədbirlərinin nəticəsində mümkün olmuşdur.

Müsət maliyyə inqilabının ikinci tərəfi beynəlxalq maliyyə integrasiyası, daxili və beynəlxalq maliyyə bazarları arasında movesid olan sehərdən aradan qaldırılması və onlar arasında cəvərsəfli əlaqələrin yaradılması ilə əlaqadardır. İlə bir şərait yaradılmalıdır ki, maliyyə kapitalı mənzərəsə olaraq daxili bazarlardan beynəlxalq bazar və əksinə hərəkət edə bilən. Ülkə daxiliyində alıcıñ inqisadi və maliyyə mühümü yaradıltısa, mili kapitalı xərçənə axımı problemi də orzuzuna aradan qıxa bilər. Əlkəmizin beynəlxalq maliyyə integrasiyası surətləndərək, nəhəng maliyyə institutları ilə filial və nümayəndəliklərinin açılar.

Beynəlxalq maliyyə sisteminin həzərətçi mühəsrüləri rəqabəti, rəqabətin yaradıldığı dinamik gec və maliyyə vəmiliyklərin təmənşiyatı. Məlumatlı yeniliklərin şirkətlərin keçmişdə alları çatmadığı maliyyə mənbələri ilə emalmasına, investor və bərc vəzifəli alənlərin vəngi bəyflərindən vərəkənlərinə, portfellərin diversifikasiyası yolu ilə maliyyə risklərinin azaldılmasına imkan verir.

Malum olduğu kimi beynəlxalq maliyyə axınları beynəlxalq maliyyə vərəkənlərin hərəkəti və ya da beynəlxalq maliyyə vəzifələr (banklar) kanalları ilə həvələ keçirilir. Hər iki kanalda maliyyə yeniliklərin üçün şərait yaradılmasının beynəlxalq maliyyə mühümüntin vacib şəhərlərindən hərbi. Məvətliq maliyyə atlaları və texnologiyalarının, maliyyə bazarı infrastrukturunun yaradılması qatışiva qızılıllı problemən həlli üçün müümüti şəhəriyyatı malikdir. Mərciəd bank sistemi və vergi qanunvericiliyinin beynəlxalq maliyyə bazarı standartlarına uyğunlaşdırılmasının da müstəsna rolü vardır.

Valyuta liberallaşdırılması iddalat sahnesinde maliyiyatçılara göre global maliyya - iqtisadi mühit integrasyası için mühüm amillerdən biridir. Bu sahibkar azadlığım təmin edən idddirdir. Lakin bu masalada həddən artıq chtiyalı olmaq lazımdır. Müasir şəraitdə, hər şeydən əvvəl, xarici transmelli şirkətlərin güclü rəqabətinə məruz qalan daxili bazar liberallaşdırılmışdır.

Daha geniş valyuta liberallaşdırılması aparılanlara nəzər alımaq lazımdır ki, bütün dünyada olıklarında valyuta amaliyyatlarında tam azadlıq, yalnız həmin olıklar dayanıqlı iqtisadi artım mustavisi çıxdıqdan sonra verilmişdir. Məsələn, ixracat galirlərinin bir hissəsinin məchuri satılması Qərbi Avropanın olıklarında, yalnız XX əsrin 80-ci illərində aradan qaldırılmışdır. Avropanın Birləşmiş dünüşünləşmiş valyuta siyaseti integrasiya prosesinə mane olmadan mülli valyutaların möhkəmlənməsi və rəqabət aparan Avtronun iddəvələ buraxılması ilə nüticələndi. Eyni siyaset Yaponiya və yeni sanaye olıklarında da müsbət nəticə vermədi.

Xarici valyuta ilə amaliyyatların tam liberallaşdırılması mülli sahibkarların yalnız daxili bazarda fəaliyyət göstərəcək və onların beynəlxalq əmək bolğusunda iştirakını çatdırıbdır.

Valyuta yalnız ixracat məhsulları istehsal edən iş adamları üçün lazım deyildir, o hamının daxili bazara məhsul çıxarınları üçün da vacibdir. Olka daxilində məvcud olan kohalımlı əsas fondları (məşin və avadanlıqların) yenilənməsi, gələcək iddalat hesabına həyata keçirilir. Belə iddalat azaltmaq üçün iddalətəyalıcı siyaset lazımdır. Bunun üçün də xeyli valyuta lazımdır.

Məlumdur ki, olka ixracatının xəmmal yönümlülükünü sürətlə aradan qaldırmaq və onun diversifikasiyasını təmin etmək az-çox uzun müddət tələb edir. Bu isə iqtisadi fəaliyyətin yeni növlərinin yaranmasına səbəb olan dünüşünləşmiş sanaye və xarici ticarəti siyasetinin aparılmasına tələb edir.

Bank sektorunda beynəlxalq integrasiya prosesləri tədqiq edildəkən nəzərə alınan lazımdır ki, XX əsrin son on illiyində dünyada bank kapitalı və onların aktivlərinin kəskin sürətdə artması, beynəlxalq maliyyə institutlarının möhkəmlənməsi, bank işində rəqabətin kəskinləşməsi ilə xarakterizə edilir. Dunyanın 20-an böyük bankının məcmu kapitalı 1988-2001-ci illər ərzində 159 mlrd dollarдан 547 mlrd dollara, məcmu aktivləri isə 4 trln. dollarдан 12,4 trln. dollara qədər yüksəlmışdır [326, 2003, №10, s. 17]. Beynəlxalq ticarətin sürətlə genişləndirməsi bank amaliyyatları haqqının artırmasına gətirib çıxılmışdır. Bu isə bank kapitalının əsas güstərcilərinin yaxşılaşdırılmasına tələb edir. Bank fəaliyyətinin beynəlxalqlaşması bank amaliyyatlarının əzəzi ekspansiyası üçün yalnız vasta deyil, eyni zamanda müştərlərə xidmət üçün tələb surətdədir.

Göstərilən təməyüllər dünya istehsalı haqqının obyekti olaraq genişləndirməsi, transmelli şirkətlərin miqyasının artırması və habelə zamanın tələbi ilə bankların dünya bank xidməti bazasında apardıqları siyasetə yenidən baxmalarına ilə əlaqədardır. Müştərlər uğrunda rəqabət məbənzərə koskintılılığı bərpa etmədiyi beynəlxalq bank işi olduqca mürakkablaşmışdır və beynəlxalq integrasiya proseslərində iştirak edilməsi müqayisə və formalan haqqında qərar qəbul edilməsi olduqca risklidir. Beynəlxalqlaşma prosesinin dərinləşməsi bu risklərin sayını və müqayisəsinə artırır.

Beynəlxalq miqyasda bank fəaliyyətinin inkişaf prosesində iki strateji xətt özünü göstərir. Hər şeydən əvvəl, nəhəng transmelli banklar arası ekspansiyasına yeni ofisler açılmasına, yeni olıkların zəbt olunmasına istənilik verilir. Digər tərəfdən isə (inkişaf strategiya) əsas diaqət maliyyə məhsuluna, yalnız bank fəaliyyətinin müsəyyən məhsul üzərində cəmləşdirilməsinə verilir.

Qloballaşma nəhəng banklara artım və genişlənmək məhsul və xidmətlərinin, amaliyyatları apardıqları bazarlarda diffirensiallaşdırılmasının üçün yeni-yeni imkanlar açır. Qlobal banklar öz müstəmlərinin yalnız şirkətlər və nisbatən xırda banklar hesabına deyil, hamciyin xarici dövlət strukturları hesabına da genişləndirmək imkanı alıb etmişdir.

XX əsrin ikinci yarısında bank kapitalının mühüm xüsusiyyətlərindən biri bu kapitalın arası ekspansiyası hesabına intensiv inkişafdır. Beynəlxalq bank amaliyyatlarının həyata keçirilməsi zaruriyyəti, xüsusən digər olıklarda bank şöba və filiallarının mövcudluğunu zamanlı tələb edir. Çünkü onların olmaması müstəmlərin istinləşməsi deməkdir.

Nəhəng transmelli bankların arası ekspansiyasının mühüm işləqəmətlərindən biri digər maliyyə-kredit institutları ilə hələfə və ya onları "udnisi" sırasındır. XX əsrin 90-ci illərində bu təməyul özünü dəfətərli gələndi [326, 2003, №10, s. 18-20].

Xarici bankların arası ekspansiyası Şərqi Avropanın olıklarında dəfətərli görünür. Son 10-15 il ərzində xarici banklar Mərkəzi və Şərqi Avropanın olıklarında bank sektorunda liderliklərə başlayıb. Onların əksəriyyətində Qeyri-rezidentlər bank sistemünün məcmu kapitalının və bank aktivlərinin sıvanından cəox üzərində nəzarətə başlayımlar, demək olar ki, bütün kredit təşkilatları onlara məxsusudur [326, 2003, №8, s. 97].

Azərbaycanda 1 yanvar 2004-cü ildən bank sektorunda xarici kapitalın iştirakına qoyulmuş limit ləğvi edildi və əvvəldən bank strateyi hazırlananlara Şərqi Avropanın olıklarında bank sisteminin liberallaşdırılmasının nüscələrinin nəzarətində keçirilməsi məqsədənəyğündür.

Təhlil göstərir ki, dünya bank həzərinən liderləri Şərqi Avropanın olıklarında iştirak etməkdən çəkinmirlər. Bu olıklarda ona və nisbatən kiçik banklar nəzarətə başlayımlar. Şərqi Avropanın olıklarında xarici banklar cəmi bank aktivlərinin 57%-na nəzarət edirlər. Bu olıkların əksəriyətində onlar tələk məvqəni alsı keçirir. Qeyri-rezidentlərin nəzarət etdikləri kredit təşkilatlarında aktivlər Estoniyada ən yüksək aktivlərin 95%-ni, Xorvatiyada 82%-ni, Slovakiyada 75%-ni, Polşa, Latviya və Macarıstanda 70%-ni təşkil edir. Bolqarıstanda 35 bankdan 25-i xariciyən nəzarətdədir. Şərqi Avropanın 20-an böyük banklarından yalnız dördü, 10-an böyük bankından isə yalnız biri xariciyən məxsus deyildir [326, 2003, №8, s. 99]. Bu olıkların demək olar ki, həmçinin bank sistemi sistemə olmayıb çıxmışdır. onlar daxili iqtisadi şəraitin tələb etdiyi qanunə uyğunluqlara təbəqələr və xarici transmelli bankların filiallarına çevrilmişlər. Yerli və xarici banklar arasında rəqabət öz aktuallığını itirməyidir. Yerli bazarlarda xarici bankların rəqabəti onlar arasında gedən qlobal rəqabətin yalnız davamıdır.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları bank sahəsində geniş liberallaşdırılma

tələblərini irəli surətən və in transmisiyi bankların ölkəyə geniş daxil olmasına şərait yaradılmasını təsvir etdərən makroiqtisadi sabitliyin və davamlı iqtisadi artımın təmin olunması argumentini irəli sürürənlər. Hesab olunur ki, xarici nəhəng bankların ölkəyə sərbəst daxil olmasının maliyyə-kredit xidmətlərinin müxtəlifliyim, yüksək keyfiyyətini və onlardan istifadənən əsərlərinin təmin edir, yerli bank məmənurlarının professionallığını artırır və s. Həmin bankların kredit risklərini və borcların etibarlılığını müəyyən etmə üsulların maliyyə cəhətəclarının da samarət bülüşdürülməsinə səbəb olacaqdır. Lakin onu da nəzər almaq lazımdır ki, Şərqi Avropanın dövlətlərində xarici bankların kreditləşdirme istiqamətlərin yerli iş adamlarının cəhətəclarına o qədər da cavab vermər. Xüsusun xırda və orta sahibkarların, kənd təsərrüfatı müasirlərinin onlardan kredit almazı xeyli çatdırır. Xarici banklar adətən qiyməti kagızählərə omalıyyatlara və real sektorun kreditləşdirilməsinə əsaslılık verirler. [326, 2003, № 8, s. 104-105]

Azərbaycan Bank sahəsində integrasiya problemləri təhlili edildəkən hər şəydan avval göstərmək lazımdır ki, onun əsas təsərrüfatı subyekti dövlət və enerji-xammal maliyyə-sənaye qruplarından. Azərbaycan Respublikası Milli Bankı bu gün özünüm baslıca vəzifəsi maliyyə ilə mühəarizə və mənəvənin mənzənnəsinin sabılığının təmin olunusunda görür. Bu çox vacibdir. Lakin o biraralı möqsədə cəvildikdə ziyənlə ola bilər.

Azərbaycan maliyyə, valyuta, bank sahəsində beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın əparci istiqamətləri müəyyən edildəkən bu sahədə liberallaşdırmanın müsbət və manfi cəhətlərin təhlili edilməli, digər dövlətlərən təcrübəsi nəzərə alınmalıdır.

FƏSİL X.

AZƏRBAYCANIN QİBLİ PROSESLƏRƏ QOŞULMASININ MALİYYƏ VƏ VALYUTA ASPEKLƏRİ

10. I Müənsir inflasiyanın daxili və xarici amillərinin nisbəti.

Iqtisadiyyatın inkişafına və əhalinin maddi dənərəməra biləvadılığı təsir göstərən inflasiya ilə mühəarizənin əsaslılığı ondadır ki, o, təxən əldənən müraciət və ziddiyyətli bir problemdir. Tədəvül məntəcə bazarının tələblərindən çox pul buraxılması nticəsində pulun qiymətdən düşməsi kimi başa düşülən hər iştirakın bolunus meydana gəlməsinə pul dəvriyyəsə və mal təklifi sırasında çoxsaylı amillər təsir edir. Həmin kontaktlarda ludus daxili amillərdə yanğış, ham da xarici təsərrüfatlarda yanğış məsələdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər cui qiymət artımı inflasiya olmadığı kimi, əlkədə maliyyə sabitliyinin səhər edilməsi və ya pozulması da yalnız inflasiya da əlaqədar devidət. Keçmişdə klassik iqtisadçılar iqtisadi və maliyyə sabitliyi dedikdə, məsələ qiymətlərin səviyyəsinin nəzərdə tuturdular. Cənubi və zamanlılar həqiqətən qiymətlərin sabılığı iqtisadiyyatın sabit inkişafını təmin edirdi. Globallaşmanın əsaslı maliyyə-iqtisadi sabılığının təmin olunması üçün qiymətlərin sabılılığı da varəst, iqtisadiyyatın tam mözgülülük şərtində daxili və xarici məvzulardan qorunub saxlanması da çox vacibdir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi sabılıvin qərimətənən müüm amili olan inflasiya əsasını yalnız amillərin qiyməti devi, cəmi zamanında onun dayanım döcəmən əsas da, vəni pulun dayanım da davvisi.

Başqa sözlə, pulun aliciliq qabiliyyətinin aralımları və qiymətin yüksələməsi bir-biri ilə qarşılıqlı sürətlərə əlaqəlidir. Yani, inflasiya pulun aliciliq qabiliyyətinin azalmasına və qiymətlərin artmasına kimi başa düşür. Lakin "pulun aliciliq qabiliyyəti" dedikdə, adısan cəm müüm hər məsələ undurdu. Həls ki müüm olduğunu kimi, pulun aliciliq qabiliyyətinin azlığı düşməsi övünü iki formada göstərir: pulun daxili və xarici aliciliq qabiliyyəti. Milli valyutanın daxili aliciliq qabiliyyətinin azalması və ya artımı daxili həzərdə nüfuz kufərəmətlərinin dalgalanmasında öz əksini tapır. Milli valyutanın xarici aliciliq qabiliyyəti isə onun məzənnəsində, yəni digər valyutalarla nisbatan dayanımı (qiymətinin) artımı azalmasında ifadə olunur. Devalvasiya - milli valyutanın qiymətdən düşməməni, revalvasiya isə onun dayanımının artmasına ifadə edir.

Milli valyutanın daxili aliciliq qabiliyyəti və xarici aliciliq qabiliyyəti arasında six qarşılıqlı əlaqə vardır. Məsələn, əlkə dərindən qiymətlərin davamlı olaraq yüksələməsi nticəsində ləri bir milli valyuta vahidinə satın alınan mal və xidmətlərinin məqdarı əvvəlki dövrdə nisbətən azalır. Hələdən, pul əzəmətin daxili

əlçılıq qabiliyyətinin inflasiya ilə əlaqədər olaraq itirmiş olur. Pulun xarici əlçılıq qabiliyyətinin, yəni mənzənnəsinin azalması onun başqa valyutalara nisbatən qiymətdən düşdüyünü ifadə edir. Bu isə ixrac olunan mallann qiymətlərinin aşağı salmaqla idxlə qiymətlərinin yüksəldər. Təbii ki, idxlə qiymətlərinin yüksələşməsi öz növbəsində daxili bazarda qiymətlərin yüksəldərlər, ixracata manfi təsir edir, idxlə mallannın qiymətlərini isə milli valyuta ilə ucuzalaşdırır.

Təsüflər əlsün ki, inflasiya ilə əlaqədar muzakirələr aparılanın çox vaxtı ona birtəraflı mənşəibət bəslənilər bəzən yalnız daxili həzar qiymətlərinin artmasından, bəzən isə milli valyutaya digər valyutaların nisbatən qiymətdən düşməsindən ayrıldıqda səhəbat açılır. Inflasiya ilə mübarizənin səmərəliliyi və iqtisadi sabitliyin qorunması isə tələb edir ki, onun dan köklənən hərtərəlli arasdırılsın, həm daxili, həm də xarici aspektləri dikkatle öyrənilib nəzərə alınınsın.

Təhlil göstərir ki, 2006 – 2007-ci illərdə ölkəmizdə özünə bürəcən inflasiya çoxfaktorlu məhiyyətə malikdir. O, daxili və xarici amillərin mürsəkkəb kombinasiyasının təsiri nticəsində meydana galmışdır.

Inflasiya, təbi olaraq, ilk növbədə çoxsaylı daxili amillərin təsiri altında varanır və dərinləşir. Başqa monetar amillər galır, cünki makroiqtisadi sabitliyin əsasını ilk növbədə pula olan tələb və təklif arasında tərəzilərin olması təsdiq edir. Həm yə digər səhəblərlər əlaqədar olaraq, tədəbülə mal dövriyyəcəsinin tələblərindən artıq pul nisənlərinin buraşılması, bix qayda olaraq, qiymətlərinin artması ya pulun qiymətdən düşməsi ilə nticələnir. Ona görə də qiymətlərin sabitliyinin təmin olunmasına pul amilləri mühüm rol oynayır. Təsəddüf deyildir ki, ölkəmizdə Milli Bankın faaliyyətinin əsas möqsədi öz salahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir. Ona görə də Milli Bank pul sıxasunduza əsas düşqarı olğuda pul küləkini həmçinin yoxsındır.

1998-1999-cu illərdə deflyasiya (pul qılığı) dövründən sonra iqtisadiyyatın pul resurslarına olan tələbatının ədnənləşməsi möqsədilə tədəbülədəki pul hacməni idən- ilə yüksələn vət-tərəzə artırmışa başlandı. Bu artım illər üzrə aşağıdakı kimi olmuşdur: 2000 – 15,9%, 2001 – 16,0%, 2002 – 7,8%, 2003 – 15,4%, 2004 – 31,9%, 2005 – 22,5%, 2006 – 86,9% və 2007 – ci ildə 71,4% təsdiq etdi. Bu artım 2001-ci ildən sonra ÜDM-in artım surətinə xeyli qabaqlanmışdır. 2007-ci ildə isə tədəbülə ÜDM-in artımından təxminən 3 dəfə çox pul küləkini buraşılmışdır. Inflasiyanın təsir etmə həcmindən pul təklifinin strukturu da vacibdir. Belə ki, Azərbaycanda pul küləkini böyük bir hissəsi (80%-ə qədəri) noqd pul şəklində bank sistemindən kənarada dövə edirdi. 2007-ci ildə bu nisbet 46%-ə qədər azalmışdır. Pul həzərində isə dövriyyədəki pullar dəha çördür.

Milli Bankın hesabatında (2007-ci il) göstərilidi ki, 2007-ci ildə də avvalı ilə əldə olduğu kimi məcmü tələbin komponentlərinin artım tempı məcmü təklifin komponentlərinin artım tempini üstələmişdir. Məcmü tələb amillətinin artımında həkumətin sosial xərclərinin, hütəvüküldə son istehlak xərclərinin və dövlət investisiya xərcələrinin yüksəlkəsi əhamiyətli təsir güclü malik olmuşdur.

Dövlət bütçəsinin istehlak və sosial yönünlü xərcələrinin artım tempı məcmü tələbin dəha süretilə genişlənməsi üçün mühüm təkanvericisi amil olmuşdur. 2007-ci ildə bu proses əmtəə və xidmətlərə daxili tələbin daxili təklifi əhamiyətli üstələməsi ilə nticələnmiş, bazarda yeni tərəzilərin yaranması qiymətlərin nisbatən

artmasına səbəb olmuşdur.

Qeyri-neft sektorlu üzrə əmək məhsüldərləri və gəlirlər

	2006	2007
Qeyri-neft sektorlu üzrə real əmək məhsüldərlığının artımı, %	102,6	107,7
Qeyri-neft sektorlu üzrə orta aylıq əmək haqqının nominal artım tempı, %	129,7	149
Qeyri-neft sektorlu üzrə orta aylıq əmək haqqının real artım tempı, %	119,7	127,7
Real əmək haqqının artımının real əmək məhsüldərlığının artımını üstələmə əməli, %	116,7	118,6

* Qeyri-ÖDM-dən mənsublu və idəla tələb vəzifələri çıxılmışdır.

2007-ci ildə qeyri-neft sektorunda müzəddi işləyənlərin artı aylıq real əmək haqqı avvalı ilə nisbatən 27,6% real əmək məhsüldərləti 150,7, 7% artmışdır. Təhlillər göstərir ki, əmək məhsüldərləti əsasın əsası və kənd təsərrüfatında biləvəstə istehsal idmanı əsas fondları təkənləşdirilməsi və əgir texniki tədhiblərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi hesabına artmışdır. Lakin əmək haqqının artım tempı əmək məhsüldərlərinin üstələyir.

Ümumiylidə, 2007-ci ildə qeyri-neft sektoruna əmək haqqının artım tempı əmək məhsüldərlığının artım tempini 3,6 dəfə üstələmişdir. Bu səqət isə təchhəsal məsəfələrinin artıran nüfus amillərdən hərdir.

Nəzərə alıqəzəldən, iqtisadiyyatın pula olan tələbini idənəməsində Milli Bankın emisiya faaliyyəti çox vacib ola ki, təkifat deyildir. Həzar iqtisadiyyati soranırdan gələn pul küləklinin artırmamasında (multiplikator effekti), yəni iqtisadiyyatın monetarizasiyasinda kommersiya bankları sisteminiñ əsasını da mühüm vəzifələrdir. Ona görə də Milli Bank iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsi sisteminiñ genişləndirilməsi sababında da. İqtisadiyyatın intensivləşdirilməsi 2002-ci ildə üçər dərəcəsində 10%-ədən 15%-ədən endirimləri kredit bazarının canlandırılmasında mühəsi rol oynamış, bank təzələrinin azalma təməyulunun yaranmasına, iqtisadiyyatın kredit qeydləşlərinin hacminin artırılmasına səbəb olmuşdur. Pul təklifinin azaldılmasına möqsədli təsir dərəcələri əvvəl 7,5%-ə, sonra isə 8%-ə qaldırıldı. Bu, inşayananın qarışının alınıması bəzəməndə əhamiyətli olur. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yüksək hadır.

Monetar idarəetmənin mukammal olması iqtisadiyyatda mövcud olan bir çox ciddi problemlərin kökü həllindən asılıdır. Bu isə struktur idarəatlılarının sırfətən dərinləşməsi tələb edir. Struktur idarəatlıları real sektorun faaliyyətini canlandırmalı, onun bank sektorlu ilə sıx integrasiyasına idmanlı olmalıdır.

Qiymət artımında tətmarızış və ali həkimiyətə nüqətəni en cənabatlı edən məsələ inhiyətçiliğin ölkəmizdə yüksək təviyyəyidir. Bu həqiqət elmi adlıyayı vətədə və küləkə informasiya vasitələrində təkifat qədər materialları verilir. Dövlət başçısı inhiyətçilərə mübarizəni əksinənəşdirən tapşırır. Ölkəmizdə inhiyətçiliğə

şarşı mübarizə əsasən, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin (İİN) salahuyyətləri daxilindədir. Normativ aktalarla tətbiq göstərir ki, nazirliyin bu sahədə kifayət qədər salahiyətən vədir. Məsələn, "Haqsız rəqabət haqqında" Qanunun 11-ci maddəsinə görə, İİN bu sahədə qanun pozuntusunu olduqda "onun aradan qaldırılması ilə bağlı icrası məchuri olan gəsərmişlər vər bilsə" "Antıinflasiya tədbirlərinə haqqında" Prezidentin sərənəmində da bu işin gücləndirilməsi haqqında nazirliyə təsdiq qərəbini vermişdir.

İnflyasiyanın dərinləşməsində ölkəmizdə kölgə iqtisadiyyatının mövcudluğunu, əhalinin hər qrupunda böyük müraciət "qara pulları" mövcud olmasınaidir. Bu da heç, şübhəsiz ki, əmək bazının daimi təzyiqi altında saxlayır.

Ölkədə yığınla investisiyalar arasında uzun illər mövcud olmuş uyğunluqda inflyasiyanı yaradın "daim" amillərindən. Araşdırmlar göstərir ki, sahibkarlıq mənşətindən kapitala (investisiyaya) çevriləməsi prosesi avvalollar cəox zaif id. Halbuki, həzirdə mənşət norması (xüsusən, yanacaq-enərgiətik kompleksində) oludurca yüksəkdir. Yığımın (mənşətin) artımı isə əsas vaxt investisiyanın genişləndirilməsi ilə nüzaklıdır. Yalnız onu demək kifayətdir ki, daxili investisiyalar 2004-cü ilədən cəmi investisiyaların 23, 6%-ni, ÜDM-in isə 13, 2%-ni təşkil etmişdir. Bu çox azıgı saxviyyətdir. Ona görə da gorulur tədbirlərin nüzaklında bu nisbat sonrakı illərdə ciddi olaraq artırılmışdır. Malum olduğu kimi, investisiya artıqlığı yığımı iqtisadi inkişaf yonulmaz olur. Bu isə vəzülatla tələb edən investisiya məllarına, texnologiyaya, naqışlıyat vəsaitlərinə, yüksək utasılış kadrlarına olan tələb artırır. Ona görə da inflyasiyanın qəsisişin alınmasının əsaslı yolu - nəfər gəlirlərin artıqlığı çoxalan istehsalçı tələbi üçün əməkə kulisi istehsalı surətə genişləndirilməlidir. Azərbaycanın galəcəyi da bundan asildir. Hər baxımdan, investisiyaların strukturunu da böyük əhəmiyyət kabub eider.

Muasir inflyasiyanın yaranması və inkişafında xənci amillərin rolü da sürətli artı. Malum olduğu kimi, Azərbaycanda xərcəndə gətirilən mallara alıcılıq çoxdan mövcuddur. "Çatırmazlıq", "kəsir" və yaxud "defisit" kimi deyimlərin tərxi planları iqtisadiyyatın uzun illər höküməndən sonra sovet dövrünün dənənliliklərinə gedib çıxır. Müstəqillik əldə edildikdən sonra, malum səhəblərə görə, istehsalın kəskin azalmasına ilə gündəlik tələbat məlları sahəsində "çatırmazlıq" və ya "kəsir" fəaliyi təhdid etdi və əlkənni iddialı asılılığı ağlaşdırmaq dərəcədə çoxaldı. Oğur hiz sovet dövründə xənci məallər "pixtəvə altından" əldə edirdikə, indi liberal iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq, onların göstərilməsəsi və satılmasına, demək olar ki, heç bir mahdudiyyət qoyulmur. Hər sahədə, yəni, daxili istehsalın artırılması və iddialı avaz olunması işində son illər əhəmiyyətli müsbət dayışıklıklar özünü göstərir. Yalnız onu göstərmək kifayətdir ki, 1995 - 2007-ci illər arəzdində iddiaların fiziki hacmi 9 dəfəyə qədər, ÜDM istehsəsi isə 12, 2 dəfə artmışdır.

Malum olduğu kimi, artıclar olaraq həyata keçirilən "əsriq iqtisadiyyat" inkişaf modeli nücasında ölkəmizin dönya birliliyi ilə integrasiya prosesləri yüksələn xət ətrafı inkişaf edir. Bu isə təbii olaraq, inflyasiya proseslərində xənci amillərin rolunu artırılmışdır. Bütün digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da həyənalıq iqtisadi olşalar bir neçə kanallar vasitəsilə həyata keçirilir. Bundanın ən başlıcası mal dövriyyəsi, kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkətidir. Inflyasiyanın xənci kəkləri də ilk növbədə məhz bu kanallarla əlaqədardır. Belə ki,

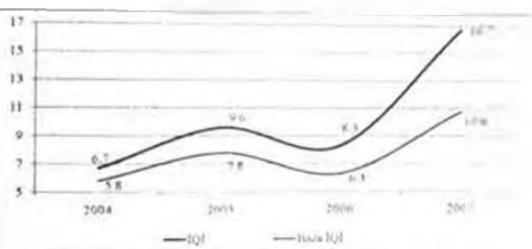
Azərbaycanda 90-ci illərdə özünü göstərən hiperinflasiya zamanı ideal qiymətlərin ciddi rol oynamışdır. Cənubi hamın dövridə daxili bazarda xərcəndə xüsusi çöküşü 1995-ci ildə 41, 5%-ən 2000-ci ildə 11, 8%-ə qədər azalmışdır. Lakin bununla yanğı, xərcəndə göstərən ərzəq məhsullarının həcmi mütləq rəqəmlərlə artı (məsələn, 2002-2006-ci illər arəzdə 2, 1 dəfəyə qədər əzalma baş vermişdir). Bu, xərci bəzər kanalının əlkəndə inlyazlı saxviyyətə təsir meyli göstərməkdə davam etdib göstərir.

Üstəlik, bütün dünyada enerji dəvətiçilərinin qiymətinin yüksələməsi xərcəndə iştirak edən məlların qiymətinin surəti artımına többələr olur. Lakin bu əməlin əsası son inflyasiyanın inleydən gəlməsindən iddialı vələr oynamışdır. Məsləm olduğu kimi, 2005 - 2007-ci illərdə istehsək məhsulların qiymətin 32, 8%, o cümlədən ərzəq məhsulları 40, 5%, əqeyn-ərzəq məlləri və vəzifələr 29, 9% artmışdır. Başqa xüza, həmin dövrdə inlyazlıya ərzəq məhsulları üzrə "normal hədd hesab edilən birraqomlu saxviyyətdə həddi ətib keçmişdir". Lakin son illərdə görülen tədbirlər nücasında əhəminin real galibəti dəlia sərvətə artı.

Milli Bankın hesabatında (2007-ci il) göstərdiyi kimi 2007-ci ilde global inlyazlıya proseslərinin ballaşması, iqtisadiyyatda mövcud tələbin və istehsal xərcərinin artımı inlyazlıya təqribən ixtəsən surətdənəməz gəlib çıxmışdır.

2007-ci ildə F-100-də tələbin və dövra etmə qiymətlərinin yüksək artımı təsdiq olunmuşdur. Global inlyazlıya prosesləri aktivləşdirir və bu öz təzahürətini əlkəndə qiymətlərin saxviyyətinin yüksələməsində göstərmişdir.

Şəhər. Ümumi və bazar inlyazlıya (tərtər illik, %)

Bəla ki, nəfis yüksək qiyməti tonunda iddə mallarının balaşlaşması inlyazlıya iddialında əhəmiyyətli rol olnuydu. 2007-ci iddə nəcəf tarafdaşlarında 8,5%-lik inlyazlıya (tərtər yüksəkliyi) Azərbaycanın inlyazlıya proseslərindənmişdir. Həsahlamalara görə 2007-ci iddə əlkəndə qeydə alınmış inlyazlıya 8 fəzə bandı iddə inlyazlıyanın hesabına baş vermişdir.

Özəq məhsulları qiymətlərinin artımında idxlərin rəlu kifayət qədər yüksəkdir.

2007-ci ildə yüksək iqtisadi artımla yanaşı, bir sırı global və daxili iqtisadi amillərin təsiri altında Azərbaycanda inflasiya prosesləri aktivləşmiş və orta illik inflasiya 16,7 faiz təqib olunmuşdur. Inflasiyanın fəallığında ilə növbədə xaric amillər müümən rol oynamışdır. Neflin dünyaya qiymətinin artması nticəsində partner ölkələrdə xaric inflasiyası ilə yanaşı dünyada özəq həzarlarında tələb və təklifiñ nisbəti tələbin xeyrinə dəyişmişdir ki, bu da olçaya inflasiya idxləini surətləndirmişdir.

Eyni zamanda zorunlu tələbini kimə həyata keçirilmiş enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dünya bazarı səviyyəsinə qədirlənməsi nticəsində iqtisadiyyatda daxili istehsal məsəfləri yüksəlmüşdür. Inflasiya prosesləri xaric amillərlə ilə yanaşı tələb amillərindən də təsirlənmişdir. Belə ki, məcmu tələbin artım tempini təklifiñ artım tempindən 4 dəfə çox olmuşdur. Lakin inflasiyanın yüksəlməsinə həcməyərəq, əhalinin real pul galirlərin 20 faiz artmışdır.

Manatın nominal məzənnəsinin sabılıyının təmİN olunmasına həcməyərəq, partner ölkələrin inflasiya səviyyəsində fərqlər manatın qeyri-nefi sektoru üzrə real effektiv məzənnəsinin 2007-ci ildə 5,4 faiz möhkəmləndirməsi sabob olmuşdur. Lakin qeyri-nefi sektoru üzrə manatın real effektiv məzənnəsi 2000-ci ildən bəri 10, 9 faiz yüksəldilmişdir ki, bu da ortamüddəli dövrdə xarici ticarət şəraitində alveriləri qaldırmışdır.

Milli Bank ilərində özəq həyata keçirilənlər çərçivəsində fəal antiinflasiya siyaseti yentimmişdir. Bu siyaset çərçivəsində faiz dəhlizi principinin realizə edilməsinə başlanmışdır, dəhlizin asas parametri olan ucot dərəcəsi 2 dəfə dəyibürülərk 9,5 - 13 faiz çədirdilmişdir. Eyni zamanda, Milli Bank pul küləklinin artımını məhdudlaşdırmaq üçün öz notalarının həcmünü 2,2 dəfə artmışdır. Nefli galirlərin davamlı artımı şəraitində vəlvüta bazarında təzyiqi yuqşultmaq məqsədi ilə kapitalın ölkədən çıxmazı rejimini liberallaşdırılmış hərəad qərar qəbul olunmuşdur. Bu tədbir artıq üzünən sterilizasiya effektlərini verməkdədir.

Bəsiliklə, 2007-ci ildə Milli Bank yentidyi pul-məzənnə siyaseti ilə inflasiyanın məhdudlaşdırılmasına təsir göstərmiş. Milli vəlvütanın məzənnəsinin şəhərimiñ möhkəmləndirməsinin qarşısının alınmasını təmin etmişdir.

Inflasiyanın xarici ekonomin dedikdə, pulun xarici alıcılıq qabiliyyətinə tövsiyə edən xarici ticarət və ixtiyaçın balanslarının vəziyyəti, xarici ticarət şərtləri, kapital və maliyyə axınları və s. Bu kimi müümən amillər də hamisə diqqət mərkəzindədir. Xarici iqtisadi tarazlıq pozulduğdu nulli vəlvütanın məzənnəsində qeyri-sabılık əzini göstərir.

Dünya həzarlarında enerji daşıyıcıları qiymətinin yüksələşməsi və Azərbaycanda ixracatın ümumi fiziki həcminin son dövrdə dinamik olaraq artması nticəsində olçaya vəlvüta axınları genişlənmişdir. Belə ki, ixracatın ümumi fiziki həcmi 2006-ci il ərzində 46,6%, o cümlədən nefli və nefli məhsullar ixracı 62% çoxalmışdır. 2007-ci ildə isə ixracat dəha 95% artmışdır. Bundan başqa, nefli sektorun yüksək rentabellli olması və olğuda makroinqıtsadi sabitlik Azərbaycan iqtisadiyyatını xarici iş adamları üçün cəlbəci etmişdir. Belə ki, il ərzində birbaşa

və digər xarici investisiyalar 2006-ci il ərzində 53, 8%, 2007-ci ildə isə 34%-artmışdır. Xarici kapitalın iqtisadi kreditlərinə qəyusluşalarına kredit qoyuluları 2006-ci ilə 2 dəfə, 2007-ci ildə isə 2,8 dəfə çoxalmışdır.

Bəsiliklə, son dövrdə olçaya vəlvüta daxiləlmələndə ciddi artım müşahidə etmiş, olçaya kapital və maliyyə axınları - Milli Bankın vəlvüta bazarında tənzimləmə amalyatları aparmasına həcməyərəq, Azərbaycan manatının dollarla nisbatən bahalşasmasının səbəb olmuşdur.

Bəsiliklə, deyilən nisbatən ishləti göstəre ki, bu gün yaranmış daxili və xarici iqtisadi konyuktuna Azərbaycanın maliyyə krediti orqanları təbəhorlarını işləmə qoymuşdur. Inflasiyaya və yaxud manatın bahalşasması.

Bugünkü Azərbaycan reallığında, inflasiyaya qarşı yonulmuş tədbirlər, yəni manatın təklifinin məhdudlaşdırılması, sıxışdırma, təbəhə olaraq, onun rəqəmləri dəqiqi cəlb edir.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi manat dolları nisbatən 2005-ci ildən başlayaraq həhaləşir. Bu halaləşmə 2005-ci ildə 3,859%, 2006-ci ildə 5,959%, 2007-ci ildə isə 3,920% olmuşdur. 2006-ci ildə həhaləşmə artan tempa getmiş və həmin ilin son rubunda hər ay ilə fazla əzəm olmayıb 2007-ci ildə Milli Bankın göndərdiyi tədbirlər nticəsində manatın həhaləşməsi tempi zəifləmişdir, lakin vəlvüta axının artması külli məqdərdə nəqđ maliyyə etibarı laş yaradacaqdır. Bu isə yalnız vəlvüta bazarında tələb və təklif arasında uyğunluğlu artırmaqla kətiyalılmovəcək, eyni zamanda məlakəsiyəyədə tələb inflasiyasına yol aça bilər.

Cədvəl 10-1

Manatın dollara nisbatən məzənnəsinin dinamikası*

Ay	II	III əvvəlinə nisbatən %	Fərgi %
	2006		
3	0,911	98,002	-1,995
4	0,906	98,51	-1,49
5	0,901	99,015	-0,965
6	0,897	99,532	-0,465
7	0,892	100,135	0,135
8	0,882	101,271	1,271
9	0,876	101,906	1,906
10	0,873	102,257	2,257
11	0,872	102,327	2,327

12	0,871	102,444	2,444
Ay	II	Jılın əvvəlində nisbətən %	Fərqi %
2007			
1	0,871	100,08	0,08
2	0,869	100,299	0,299
3	0,867	100,484	0,484
4	0,866	100,67	0,67
5	0,862	101,09	1,09
6	0,857	101,74	1,74
7	0,855	101,942	1,942
8	0,853	102,110	2,110
9	0,852	102,110	2,110
10	0,850	102,471	2,471
11	0,848	102,712	2,712
12	0,846	102,955	2,955
IL	Məzənnə	Ötən illərə nisbətən %	Fərqi %
2002	0,972		
2003	0,982	98,992	-1,008
2004	0,982	99,969	-0,031
2005	0,946	103,859	3,859
2006	0,893	105,959	5,959
2007	0,858	103,92	3,92

İB, 1:2009, s. 26]

Tədiyyə balansında yaranmış inhaçlı profislər və neft galirlərinin inkişaf məqsədlərin üçün fəal istifadəsi şərətində valyuta bazarında xənci valyutanın təklifi əhəmiyyətli arımsızdır. Xənci valyutanın təklifinin təslibi üsuləməsi şəraitində manatın ABŞ dollarına qarşı məzənnəsi 2006-ci il ərzində "ləzimləşən üzən məzənnə rejimi" cərçivəsində 5,1%, 2007-ci ilin 11 ayında isə 16% möhkəmləndiridir. Milli Bankın valyuta bazarında aktiv müdaxilələri manatın məzənnəsinin keşkin möhkəmləşməsinin qərşisini almışdır.

2006-ci ilda beynəlxalq və daxili valyuta bazarlarında beg verən proseslər manatın portföy ölkələrin valyutalarına nəzərən nominal ikitaraflı məzənnənin dinamikasında öz əksiri tapmışdır. Dörd ərzində manatın nominal məzənnəsi ticarət portföyü olan bir qrup ölkələrin valyutalarına nəzərən möhkəmləndiyi

halda, digər qrup ölkələrin valyutalarına nəzərən dərəcədən düşmüşdür.

Manatın nominal ikitaraflı məzənnəsinin dinamikası real ikitaraflı məzənnənin dəyişməsinə isər gəstirməyidir. 2006-ci ilədə manatın məzənnəsi Rusiya istisna olmaqla real olaraq bütün ölkələrin valyutalarına nəzərən bəhələmişdir.

2006-ci ilədə manatın ABŞ, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan, Vaponiya kimi ölkələrin valyutalarına nəzərən real ikitaraflı məzənnənin möhkəmləndənməsi tempi zamanında manat avro, funt sterlinq və liralı şeklinə nəzərən nominal olaraq dəyərdən düşdüyü hələdə real olaraq möhkəmlənməyidir.

Ticarət portföyü olan ölkələrin valyutalarına nəzərən skorafisi nominal məzənnənin dəyişməsinə isər gəstirən xüsusi çəkələrini nəzərə alımaqla həndəri ortasını aka edir. Manatın nominal effektiv məzənnəsi 2006-ci ilin dekabrında 2005-ci ilin dekabrında nəzərən ucuzlaşmışdır. Belə ki, nominal effektiv məzənnə umumi təcərrübə çəkili 2,1%, idxlə çəkili 0,6%, itral çəkili 3,3% ucuzlaşmışdır (46, 2006, s. 42-48).

Bütün hərbi isə ölkənin pul-kredit və valyuta siyasetinin mühüm tərkib hissəsi kimi, sterlitasiya adlanan (bu nov filtdən keçirilmiş) analizyatlardan şəhəriyyətin Azərbaycan tərəfində nüshə gorunmaması dərəcədə artıb. Dünya təcrübəsində sterlitasiya siyaseti adətən pul emisiyası funksiyasını yənən yetirən Mərkəzi Bank təsəffindən həyata keçirir. Azərbaycanda isə bu siyasetin həyata keçirilməsində Milli Bankın yaradı, ali həkumyyət məmənələri və fiskal orqanlar da iştirak edirlər. Cənubi Nell dollarlarının artımı nüshəndə manatın halalılaşdırması prosesinin qərşisini alımnası Milli Bankın nəzərində analizyatlardan vətəsində həyata keçirilənə bu maliyyə-kredit təhsilində qeyri-sabitlik yaranmasına cəhd ola bilər. Nell galirlərinin mühüm bir hissəsinin Nell Fondunda təoplantularının galirların imubüm sterlitasiya vətəsində.

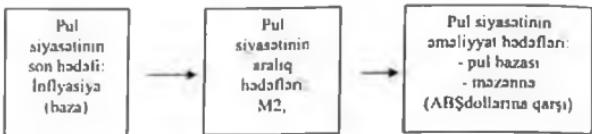
Ümumiyətə görə, təqribən 2006-ci ilin sonuna qədər sterlitasiya siyaseti dövlətin pul-kredit və valyuta siyasetinin aparıcı istiqamətinə yəhizə inflasiya və manatın halalılaşdırmasının qərşisini alımnası Milli Bank təsəffindən həyata keçirilən analizyatlardan kefət etmədiyi orzusunu hərbi isərətindən vətəsində həyata keçirilənə bu maliyyə-kredit təhsilində qeyri-sabitlik yaranmasına cəhd ola bilər. Nell galirlərinin mühüm bir hissəsinin Nell Fondunda təoplantularının galirların imubüm sterlitasiya vətəsində.

Malum olduğu kimi, nell galirları dövlət buducusuna hər habel nello gərəvəllər 24, sonralar isə 50 və 80 AİŞ dolları hesabla ilə davix edilmişdir. Məyevd qaydaya görə, qiyamat artımı hesabına respublikaya daxil olan valyuta vəsaitinin 25%-i Dövlət Neft Fondunda, 75%-i isə Həvələt Nəf Şirkətinə daxil olur.

Neft galirları ardılıqca əmların daxili göç kapitalituruñun obyektlərə və tanave sahələrinin yəndləşməsi müəssisəsi kəsb edəcəkdir. Qəndi investisiyalar belə obyektlərə yəndləşməni məqsədi "mənşəyinəndən" urun müdafiə tətbiq edir. Bu zaman artan neft galirlərinin işləklə həzərət isərətənən əlavə. Yən incevitiyyətə layihəsinin realisasiyası dövründə formül pulsar hər nov "dondurulmuş" olur. Lakin bu dondurma mənşəyidən "dondurulmuş" və "əmək sehidliyi" nəf işləklə şəhəriyyədə dərəcədə artıq və rəsədli təsli mövzudədən yugunluğlu mərafət əlçədə aradan qaldıracaqdır.

Azərbaycan Milli Bankının pul siyaseti rejimi "ləzimləşən üzən məzənnəsi" kimi nümayişən olunmur. Bu nümay-

asağıdaki elemlerden ibaretdir:

Pul siyasetinə dair gündəlik qarşalar pul bazasının və ABŞ dollarnın məzənnəsinin dayışdırıcı dərəcədən əksinə təriq. Pul bazasının və manatın ABŞ dollarnıñ nəzərən məzənnəsinin dayışını isə pul kütükləsi və NFM-ə təsir göstərir. Bu da müyyət vaxt arxında inflasiya üzrə hədəfə nail olmağı imkan verir.

Operativ hədəflərdən asılı olaraq pul siyaseti alətlərinin komisiyyai parametrləri, o cümlədən açıq bazar əmaliyyatlarının həcmi, valyuta mühadiləsinin məbləği və s. müyyənoləndirilir.

Maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq Milli Bank 2007-ci ildən etibarən pul siyasetinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması çərçivəsində "faiz dərəcələn dəhlizi" yaşamasının tətbiqini başlamışdır. Yenidən pul siyasetinin reallaşması mexanizmlərinin mütləqə formalarından olan faiz dəhlizinin tətbiqi yəni əmaliyyat strukturunu nəzərdə tutmaqla Milli Bankın inqisidiyyatda pulun dayarına təsir etmək imkanlarını genişləndirəcəkdir.

2006-2007-ci illərdə inflasiya prosesləri əsasən aşağıdakı amillərin təsiri altında formalşmışdır:

macmu xərclərin, o cümlədən fiskal faktorların əhəmiyyətli təsir etdiyi istehlak və investisiyaların sürətlə artması və nəticədə, macmu tədbin macmu təklifi əhəmiyyətli üstələməsi;

İndiya balansının profitinin artması və bu amilin pul xəklisinin artımını asas tənbəyinən qeyrilişməsi;

maxref inflasiyası, sənaye təpədənətis qiyamətlərinin əhəmiyyətli artması və bunun istehlak inflasiyasına artırıcı təsiri;

inhabitərlikin təsiri;

parnır əlkələrdən inflasiya iddialı və s.

Tədbin sürətlə artması, valyuta bazanında xərci valyuta təklisinin keçkin genişlənməsi, xərci və daxili struktur faktorların intensivləşməsinə baxmayaraq həyata keçirilmiş pul siyaseti inflasiyanın 2006-ci ildə təkrarlımlı səviyyədə saxlanmasına imkan vermişdir.

2006-ci ildə makroiqtisadi siyasetin səmərəliyinin əsas göstəricisi sayılan orta illik inflasiya təripi 8, 3% təşkil etmişdir. Əhalinin pul galirlərinin artım təripi orta illik inflasiyanı 15, 1% həndi üstələmədir.

"Milli Bank haqqında" 2004-cü ildə qəbul edilmiş Qanunun 4. 1 maddəsinə görə, əhamiyyətli bankın "əsas məqsədi öz salahiyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir". Lakin hər kəs ayndır ki, qiymətlərin sabitliyi yalnız monetar amillərdən deyil, eyni zamanda, Milli Bankla yanaşı, əhəmiyyətli

dərəcədə inkişaf, Məlyyyə mənzilikləri və Dövlət Gəmərk Komitəsindən da asildir. Onların fəaliyyəti ciddi şəkildə əlaqələndirilməlidir.

10. 2. Xərci investisiya sahəsində dövlət siyaseti.

Bazar münasibətlərinin inkişafına və inkişafı təsəvvürə təkan verən mənşə amillərdən biri Azərbaycanın qızıl muddət ərzində beynəlxalq kapital hərakatında faiz iştirak etməyə başlamasıdır. Kapitalın beynəlxalq migrasiyası dövremizdən xarakterik rüsumsuzluğunu təşkil etməkdə, təsəvvürə təsəvvürə beynəlxalq məsələnin dənənləşməsindən istifadə olur. Məsələn, əmək məsələsi, təsəvvürə təsəvvürə beynəlxalq rəqabəti, gecikmə əsas etibarla istehsal amillərindən istifadəyə əsaslanır.

Malum olmuşdu ki, müasir mədənlədə global təsəvvürətə qoşulmanın səmərəliyi əhəmiyyətli dərəcədə olunan beynəlxalq rəqabəti qabiliyətinə nə dərəcədə malik olmasından asılıdır. Amerikan inqisidi M. Porten təklifi etdiyi səməndə istifadə etək, əydiñ əlar ki, uzun muddət Azərbaycan inqisidiyyatının beynəlxalq rəqabəti güclü əsas etibarla istehsal amillərindən istifadəyə əsaslanır.

Azərbaycan inqisacının 9-10-nuñ uzun muddət əlaqələndirən energetika kompleksi məhsülündən ibarət olmasından dərəcədə olunan tətbiqətələrin təbii elmiyətlərinin verdiyi üstünlüklerdən istifadə etməsindən irəl gəlir. Dünya dövlətlərinin təcrübəsi isə göstərir ki, bətir üstünlük dəmən deyildir. Dünya bazarlarında olğunun zamanlılığını istifadəyən isə investisiya və innovasiyaların əsasında təmən etmək mümkündür. Bu yol inkişaf etmiş sənaye olkalanının lider vəziyyətinə gəlməsindən, postsovetsiye səmərəyyatının yaranmasından asas tələvətindən investisiya işlər ilə rəqabəti gücləndirən inkişaf etdirilməsi milli tədbilərin müasir texnika və texnologiya, lisenziyaların əldə edilməsi və müsələk məhsulələrin yaradılmasının üçün investisiya qoşuluşlarının vəadət edir. Firma və məssənələrin texnika və texnologiyalar idarəət etmək onların yeri şəraiti uyğunlaşdırılmasına çəhəmənliliklər. Lakin inkişaf etmiş təkələrdə bu proses əyri arzadı qalmışdır. Həyati bütün kəskinliyi ilə yen texnikanın yarın ulxalımlı deyil. qüvvəsi ilə vətənləşməsi da tələb edir.

Təbədir ki, inşaslıqda əldə edildikdən sonraçı ilk illərdə ağır texniki inkişafı və maliyyə vəziyyətində olan Azərbaycan məhsulələrin yüksək kapital tutumlu əhamiyyətələrin halları və qeyrişən qeyrişən üçün kifayət qədər potensialı malik deyildilər. Lakin investisiya və innovasiyalar hesabına rəqabəti üstünlüğünsən keçmək üçün ondan belə bir şəraitdə sənaye təsəvvürələrin inkişafının bu və ya digər əməslərdən təsdiq olunduğu vəcəbdər. Nellə gəlirlər ilə yanğısı bu əməslərdən ən mühümü xərci investisiyaların ehtəm olunmasındır.

Hər şəxson avval Azərbaycanın geopolitik mövqeyi, Azərbaycan və Azərbaycan məhsulələrin yüksək beynəlxalq hərəməsə qoşulmamış halında cəlb edildi. Astrop-Asiya transisi naqliyyat yollarının Azərbaycan arazisindən keçməsi. Xəzər dənizindən yaxınlıq, dökdə və regionda səməndələr və perəqətivli bazarların olması isə istehsal olunan, istərsə də əlkəyə şəhərinə məxsusların vəzi imkanlarını genişləndirir. TRACHECA programı çərçivəsində qədim İpək Yoluunun hərəkəti istiqamətində

işlerin sürdürülmesi nəhəng xarici investorların, kredit təşkilatlarının ölkəyə mərabğının artırılmasıdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan zəngin təbii xammal ehitiyatlarına malikdir. Təsdiçli deyil ki, son illərdə karbohidrogen yataqlarının keşfiyyatı, işlənilməsi və istismarı üzrə 15 oktyabr 33 şirkətin iştirakı ilə 23 beynəlxalq müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilələr üzrə 1997-2007-ci illər arzında neft sektoruna 24413,1 milyon ABŞ dolları investisiya qoyulub və bütövlükda 60 milyard dolların qoyulması nəzərdə tutulur. Lakin nəfəs Azərbaycanın malik olduğu yeganə təbii ehitiyat deyildir. Ölkəmiz digər mineral resursları da zəngindir. Kifayət qədər inkişaf etmiş sənaye potensialına, ucuz və keyfiyyətli amək ehitiyatlarına malikdir.

Xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə beynəlxalq rəqabəti qahiliyyatının yüksəldilməsi küsəsən. Azərbaycan kimi keçid iqisadiyyatı ölkələrində müstaqillik əldə edildikdən sonra ilk illərdə onsuq da ağır maliyyə vəziyyətində olan əsərrüfat subyektlərinə təsəffür məsələləri olaraq həll edilmişdir. Bu prosesin həyata keçməsi və surətlənməsinə dəvətiyin ciddi müdaxiləsinə nəfəs gəlirlərinin ilə nəhəng bu məqsədə yonşuldılmasının və təşkilatlılıq tədbirlərinin şəhər edən məqsədöñülu hökumət siyasi tələb olunur.

Kecid iqisadiyyatı ölkələrində dövlət orqanları qarşısında bu sahədə duran başlıca vəziyyəti milli və xarici investorlar qarşısında milli mərclərlə uyğun olverişli investisiya mühitinin yaradılmasından və bu yolla elmi-texniki potensialın dəstəklənməsi və inkişafına yardım edilməsinən ibarətdir.

Məlumudur ki, beynəlxalq əmək bölgüsünnün ətibarlılarından maksimum istifadə edilmişdir, xarici iqisadiyyatın bütün formaları intensiv şəkildə genişləndirilmədən ölkə iqisadiyyatının inkişafında global döndər münkün dəyildir. Xarici kapital, texnika, texnologiya və digər iştirəkələr amilərinin Respublikaya gətiriləməsi və məsələdə müstəsna shəhəri kəşf edir.

Respublika istiqaliyyəti alda etdikdən dərhal sonra müstəqil surətdə xarici kapital cəlb olunması üçün geniş tədbirlər həyata keçirməyə başlamışdır. 15 yanvar 1992-ci ildə qəbul edilmiş "Xarici investisiyanın qorunması" haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Respublika ərazisində xarici investisiya qoyuluşunun hüquq və iqisadi prinsiplərin müayyan edilmişdir. Qanun iqisadiyyatı xarici maddi və maliyyə ehitiyatının, qabaqcıl xarici texnikanın və texnologiyanın idarəetçi təcrübəsinin cəlb olunmasına, burlardan səməralı istifadə olunmasına yönəldilmişdir və xarici investisiyalı həqiqətlərin müdafiəsinə təminat verir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici investisiya hüquqi cəhatdən təmən və qeyd-sərsiz müdafiə olunur. Həla müdafiə müvafiq qanunverciliç aktları ilə təmin olunur. Eyni zamanda xarici investisiya Respublikada qanunəcəhiliyyət dəyişdirilməsi ilə bağlı hallarda da bəzi təminatlar alır. Bəzə ki, səməralı qanunverciliçlər investisiya qoyuluşu şəraitində pişəşdirərsə on il ərzində xarici investorə investisiyanın qoyulduğu zaman qıvvıda olmuş qanunverciliç tətbiq edilir. Qanunda miliitəşdirme və təqviyyatla ilə bağlı təminatlar da müayyan edilir. Qərar alınmışdır ki, xarici investisiya xalqa və dövlət mənasəfəyinə zarar verən həllər istifadə olmaqla, rekvizisiya edilmər. Miliitəşdirme və təqviyyatla tədbirləri göstərkəndə xarici investorə dərhal müqabil və səməralı kompensasiya ödənilir. Kompensasiya xarici valyuta ilə ödənilir və investorun arzunu ilə xarici köçkünlər bilər.

Qanunla xarici investisiyaları həm müstərək müssəsələrin, həm də 100% xarici kapitala malik müssəsələrin yaradılmasının üçün cəlb edilə bilər. Xarici fiziki və həqiqi şəxslər Azərbaycan Respublikasının ərazisində məhvəd olan bütün müssəsələrin əraziyindən istifadə etdə bilər. Xarici bankların təsisçisi ola bilər. Belə bankların faaliyyətinin lisenziyası alındığı qaydada müayyan edilmişdir. Onlar birləşib assosiasiyalar, konsenklər, konsorsiumlar və başqa həmkərlər yaradılar.

Xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılmış müstərək müssəsələrin və faaliyyətinə həyata keçirmək üçün "Azərbaycan Respublikasının Tətqiq məclisi" (12 fevral 1992-ci il) əsasında tətqiq dairəsi istifadəyə verilə bilər. Xarici investorlər təhü tətiliyalarla istifadə etmək hüququna əsasında əldə edə bilərlər.

"Xarici investisiyanın Qorunması" haqqında Qanuna [15] müləvif vergi və rəsmuları ödənilmədikdən sonra xarici investorların investisiya ilə əlaqədar qanuni əsaslarla xarici valyuta şəkildən əldə etdikləri gelir və həqiqə nüshələrlə, o cümlədən kompensasiya və zərərin ödənilməsi möbədələrinin xərçinlənməsinə təminat verilir. Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici investorlərin goturdukləri mənsəb həmin pul və hər həddindən yəni xarici investisiya kimi qoya bilər (investisiya), Azərbaycan Respublikasının banklarında saxlanı bilər. Milli Bankın müayyən etdiyi qaydada xarici valyuta alternativ şərf edilə bilər.

Xarici investisiyalı müssəsə istifadə etdiyi məhsulü (islətə, xidmətlər) qiyomat qoymaqla, əlkənən dərili həzərində onun valyut şərtlərinin müayyan etmək, hər bəzərdən məhsul (islətə, xidmətlər) girdənlərindən seçmək, tətqiqəyə malikdir. Təmənilər xarici investorə məxsus müssəsələr və nizamnamə fondunun 30 fevralından çoxu xarici investisiyadan ibarət olan müssəsələr 10 icthiṣəl etdikdən məhsulü (islətə, xidmətlər) lisenziyası xaricə edə bilərlər.

Birgə müssəsənin nizamnamə fonduna xarici investisiyonun təminatlı kimi və ya təmənilər xarici investisiyə məxsus müssəsənin yaradılması üçün Respublikaya gətirilən əmlak gəmiklər rəsmiyyətindən azad edilir. Xarici investisiyalı müssəsənin əsərli icthiṣələrinin dərili tətqiqəyələr üçün gedirdikləri əmlak gəmiklər rəsmiyyətindən azad edilir.

Beləliklə, xarici investisiyalar haqqında qanunverciliç həzərinin təhlili yəsərkarlıq, ki, ölkədə müstəqillik əldə edildikdən sonra geniş normativ baza yaradılmışdır. Investisiya faaliyyəti əsərədəki mənbələrə təminatlı yolu ilə təşviq edilir.

- əmlakın miliitəşdirilməsi və müsələdərəsə aleyhinə təminatlar,

- qanunverciliçdən dayałılıqla qarşı təmənat,

- əlkənən yaxınlıqda saxlanı bilər əldə zəminat,

- əsərli yoxlamalara qarşı təmənat,

- əldə edilən mənsəbən xarici azad qıvanılmazı haqqında təminat,

- investorun şəxsiyyətinin və onun əmlakının təhlükəsizliyinə təminat,

- ikiqat vergitürləmə yolu təqdim olunacaq haqqında təminat.

Qanunun 5-ci maddəsi ilə müayyan edilmişdir ki, investisiya qoyulduğu sahədən xarici investorların (tətqiqəyin) hüquq rejimi Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici investorlara (tətqiqəyin) hüququnun və vətəndaşlığından əmlak, əmlak hüquqları, həbətə investisiyanın hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlığından əmlak, əmlak hüquqları, həbətə

tisliya faaliyyatı üçün yaradılmış rejimdon az olvergi ola bilməz.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 20 fevral 2008-ci ildə Macarıstanında sələrda olarkən qeyd etmişdir: "Xənci sərmayenin həcmində gora Azərbaycan bölgədə birinci sıraladır. Azərbaycanda bütün investisiyalar, o cümlədən xərci investisiyalar cəox etibarlı şəkildə qorunur. Bizim üçün strateji olan layihələr, hətta qanun kimi qəbul edir və bəlsizlik, ham investitorlarda, ham da verli qurumlarında tam əmənilik var ki, bu səsişlər, layihələr, rəzişləmlərə heç kim müdaxilə etməyəcəkdir. Biz xənci investisiyaları maksimum dərscədə qorumaq üçün əlimizdən galəni edirik və bu günə qədər bu sahada heç bir narahatlılıq olmamışdır. Biz bu etibar qazanmışıq və yüksək qiymətləndiririk. Azərbaycan bu yaxınlarda Dövlət İnvestisiya Şirkətini yaratmışdır. Şirkətin əsas məqsədi ondan ibarətdi ki, dövlət xərci investisiyaları cəlb etmək üçün özü müsəyyən layihələrdə sahmdar kimi iştirak edə bilər, edir və edəcəkdirlər".

Azərbaycan iqtisadiyyatında xərci investisiyaların rolü 1995-ci ildən sonra sırtla artdı.

1995-ci ildə ölkəmizdə 375, 1 mln dollar xərci investisiya qoyulduğu həldə, 2007-ci ildə onun məbləği 11540, 3 mln dollara çatmış və ya illik məbləği 31 dəfə artmışdır. Cəmi investisiyaların onun xüsusi çəkisi də davamlı artım göstərərək 2002-ci ildə 80%-a qədər yüksəlmüşdür. Sonrakı illərdə yetir sahibkarlığın maddi-texniki hazırlanın möhkəmlənməsi daxili investisiyaların durmadan artmasına və xərci və daxili investisiyalar arasında nisbətin əksinisinin xeyriən dayışmasına səbəb olmuşdur.

Nefi kontraktlarının içərisi ilə əlaqədar olaraq cədvəl 10. 2 məlumatlarından göründüyü kimi respublikaya cəlb olunmuş birbaşa xərci investisiyaların böyük əksəriyyəti nefi sektoruna yonallanmışdır.

Cədvəl 10. 2.

Xərci investisiyalar (mlny. ABŞ dolları)*

	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Cəmi xərci investisiyaları o cümlədən:	927, 0	2234, 9	3371, 0	4575, 5	4893, 2	5052, 8	6760, 1
Maliyyə kreditləri	262, 9	223, 0	238, 3	293, 0	698, 4	983, 5	1425, 8
Nefi vənayesi	546, 1	1693, 0	2972, 4	4088, 1	3799, 9	3422, 3	4176, 1
Büro və xərci investisiyalı müssəslərlər ondan	118	318, 9	45, 4	104, 2	230, 5	368, 4	376, 0
Türkiyə	31, 6	55, 6	17, 1	80, 1	96, 2	136, 6	139, 1
ABŞ	11, 2	41, 4	4, 9	8, 4	24, 8	70, 0	71, 4
İran	2, 9	2, 7	-	-	1, 2	17, 5	18, 0

Almaniya	1.7	1.9	-	21	21,5	17,4	17,6
Romanya	-	0,1	1,2	1,8	39,5	4,6	4,5
Böyük Britaniya	6,8	108,1	9,0	4,2	5,1	39,1	40,0
İsrail	-	-	-	-	-	-	-
Çin	2,8	0,2	4,4	4,4	5,7	18,3	18,8
Iveco	-	-	-	-	0,5	2,7	2,6
Fransa	39,3	25,7	2,2	2,2	2,6	11,1	11,3
Kipr	-	-	-	-	0,2	5,4	5,6
Çanakkale	-	-	-	-	0,2	1,3	1,5
İtalya	-	-	-	-	4,6	2,8	3,0
Palestine	-	-	-	-	-	3,1	3,0
Norveç	-	31,6	-	-	-	-	-
Yaponiya	16,4	23,7	-	-	-	-	-
Digər ölkələr	5,3	27,5	6,6	1,0	28,4	38,5	39,6
Nefi bonusu	-	-	58,6	21,6	1,0	17,0	67,7
Portfel investisiyaları	-	-	-	19,0	78,0	57,8	-
Digər investisiyalar	-	-	56,3	49,6	85,4	203,8	714,4

[41 + 124 (25)]

Azərbaycan iqtisadiyyatına xərci kapitalının cəlb edilməsinin an mühüm vətənləndən bir əsərləndirilmə prosesidir. Vən sahələrin o cümlədən xərci sərmayəçilər üçün əsaslıca calibetçi olan metallurgiya, kimya, energetika, mənzərəyinə, naşıyyiyat, rəhət və digər sahələrdə fəaliyyət pislərə şirkətlərin inşəlləndirilməyə əsilməsi xərci sərmayə axınına güclü təsak vermişdir.

Yeyinti, yüngül sənaye mühəsillərinin, inqaz materiallarının və digər məhsulların istehsalı ilə məzgul olan məməssələrin xərci şirkətlər tərəfindən əzalləşdirilməsi, energetika, metallurgiya məməssələrinin üzünmuddətlə idarə etməyə veniməsi həyata keçirilən tədbirlərin uğurundan xəbər verir.

Bütün həndləri nəzərə alaraq investisiyaların əlkaya cəlb edilməsi ilə bağlı aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi xəriti hesab edilir:

1. Azərbaycan Respublikasında xərci investisiya qaynuqluğunun təcnəbəsi ümumişəddirilərək və ölkənin inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla üzünmuddətlə dövlət investisiya programı təribə edilmişdir və bu sahada dövlət nüvəsinin dəlia da təkmilləşdirilməsi üçün kompleks tədbirlər görülməlidir.

2. Əlkaya xərci investisiyaların cəlb olunmasının dəlia da liberallaşdırılmasının əsaslanmasında işlərin surətləndirilməsi, "Xərci investisiyaların qorunması haqqında" və "Investisiya faaliyyəti haqqında" qanununun təkmilləşdirilməsi surətləndirilməlidir.

3 Qeyri-neft sektoruna investisiya axınının surətləndirilməsi işləmə xüsusü qayğı göstərilməlidir. Bu zaman Azərbaycanın maşınçılığı, yüngül və yeyni şirkətlərinin inkişafı, təsərrüfatın inkişafı xüsuslu sonayət kimi ənənəvi emaladıcı sonayət sahələri, kənd təsərrüfatının inkişafı xüsuslu şəhərşəhərkarlıq kəsb etməlidir.

Xüsuslu ixrac zonalarının yaradılması, nəfis sahəsində olduğun kimi iqtisadiyyatın digər sahələrində də xərci şirkətlərlə konsorsiumun yaradılması, məhsulun pay hölgüsü üzrə satışlarının inzətlanması və bu satışçılar qanun statusunun verilmesi də qeyri-neft sektorunda xərci sərməyənin əhəmiyyəti dərəcədə artırılmasında şəmərəli mexanizmləri obulmalıdır.

Sərməyənin sahələr və regionlara üzrə tənzizlərinin təmin edilməsi, baxumundan, regionlarda infrastruktur, ilk növbədə elektrik enerjisi, gəz, su ilə təmiratın yaxşılaşdırılması, təşviq tədbirlərinin həyatə keçirilməsi zəruridir.

5. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədi bəzən sahaya maliyyə yardım gətirilməsi üçün dövlət programının real həyata keçirilməsi mexanizm hazırlanmışdır. Eyni zamanda beynəlxalq təşkilatlardan qeyd edilən strukturların inkişafı üçün ayrılmış kreditlərin və yardımının istifadəsindən parakandallığın aradan qaldırılması və bu işləmən bir mərkəzdən idarə olunması üçün tədbirlər görülməsi.

6. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xərci ölkələrdə sahibkarlıq faaliyyəti nüticəsində adət ediklərin əmlak, pui və s. vətəndə sərməyə şəklində Azərbaycanın gətiriləcək buraqları da xərci sərməyə üçün nəzərdə tutulmuş qaydalar və təminlər tətbiq olunmalıdır.

7. Azərbaycan Respublikasının xərci investisiyalarının tələb olunması ilə bağlı reytingin yüksəldildiyi nəzərə əlvinəmək olğuya hökumət zamanı tələb olunmayan investisiyaların tələb edilməsi prospektindən geniş istifadə edilmişdir.

Respublikamızda müşərək məssəsələr 1988-ci ildə yaradılmışdır. Başlanğıcda yalnız 100 məşərək məssəsələr var idi. Lakin onların sayı yalnız 1992-ci ildə "Xərci investisiyaların qorunması" haqqında qanun qəbul edildikdən sonra sürətlə artmışdır. Azərbaycanda 2006-ci ildə xərci investisiyali məssəsələrin və işinin əsas göstərəcəkləri cədvəl №10.3 məlumatları ilə xarakterizə edilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi xərci investisiyali məssəsələrin sayı 10 01 2007-ci ildə 863 olmuşdur. Onların buraxıldığı məsululların hissəsi 10,2 mld. manat təşkil etmişdir. Başqa sözlə 2006-ci ildə UDM-un 60% xərci investisiyali məssəsələrdə iştirak etmişdir. 742 məssəsədən 477 xərci mülkiyyət, 265-i isə qarşıqliq mülkiyyətidir.

Xərci investisiyali məssəsələrinin mənşəyi ölkələr üzrə araşdırıldıqda məlum olur ki, soy etibar ilə bu sahədə Türkiyə birinci yeri qoruyub saxlayır. Lakin onların çoxu kiçik və orta məssəsələrdir. Ona görə də Türkiyə firmalarının yaradıqları xərci investisiyali məssəsələr analoji məssəsələrin 35, 5%-ni təşkil etdiyi hədə, iştirak etdikləri mal və xidmətlər camisi 8, 7%-dir.

Ölkəmizdəki xərci investisiyali məssəsələrinin 95, 6%-i, onların iştirak etdikləri mal və xidmətlərin isə 99, 7%-i hamın ölkələri təmənlər edən firmalarla məxsusdur. Azərbaycanda faaliyyət göstərən xərci investisiyali məssəsələrin camisi 54-u MİD Hökuməti, onların isə 40-i Rusiyaya aiddir. Bu sahədə uzaq ölkələr getdikən mütləq hegemonluğunə əla keçirənlər.

Statistik məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2006-ci ildə Azərbaycanda faaliyyət

göstərən xərci və müşərək məssəsələrinin camisi 25%-i sonayət vasitəsində faaliyyət göstərdi. Lakin onlar əsas etibarla in-həcmli və böyük kapitala malik məssəsələrlə olduqları üçün xərci və müşərək məssəsələrlərdə iştirak edilən məlumatların (15 və məhsulunun 28%-i hamın məssəsələrlərdə iştirak edilən məlumat) sonayət xidmətlərin 84,3%-i sonayət məhsulunun payına düşür. Ülkəmizdə sonayət xidmətlərinin 28%-i hamın məssəsələrlərdə iştirak edilən Tüküntü, təpən və parakandallığı təşviq etdi. Dərinlər əmlakla əlaqədar əmlayıyatlardır, naqışlı, anbar təsərrüfatı və rəhətə sahəsində də xərci və müşərək məssəsələrlə müzəyyin mövqeyə malikdirlər.

Müşərək məssəsələrlə mözgulluq probleminin həll olunmasında müsbət rol oynayanı, Respublika iqtisadiyyatında çalışın işçilərin orta aylıq mənək haqqı 2006-ci ildə 149 manat təşkil etdiydi [44, 2003, s. 113] hələ, müşərək məssəsələrlərdə hamın məbləğ 747 manat və ya 5 dəfə condur. 2000-ci ildə sonayətə faaliyyət göstərən xərci investisiyali məssəsələrin əsas əməkdaşlıq göstərəcəklərin 10,3 sayılı cədvəldə venlən rəqəmlərlə xarakterizə edilir [44, 2007, s. 115].

Cədvəl № 10-3 Xərci və müşərək məssəsələrin fastlıyəti (2006-ci il)

Sahələr	Faaliyyət göstərən məssəsələrin sayı	İşçilərin orta aylıq mənək haqqı, manat	Məhsulun işləməsi və xidmətlərin həcmi, mlrd manat
CƏMI	863	63105	12,1
Sənaye	234	28416	10,1
Tüküntü	86	13083	0,7
Kənd təsərrüfatı	6	266	0,06
Topdan və parakandallığı təşviq etmək məqsədilən, məsəxə mallarının təmin	251	4930	0,08
Məhəmməsəbələr və təmirənlər	27	2053	0,06
Naqışlıy, anbar təmənləri və rəhətə	81	4318	0,7
Dəqiqəməz əmlakla əlaqədar əmlayıyatlardır, icarə faaliyyəti	123	7087	0,4
Təmənlər	26	1114	0,005
Səhiyyə və sosial xidmətlər	12	655	0,14
Digər kommunal xərclər və fərdi xidmətlər	15	963	0,02

* [44, 2007, s. 115]

Statistika göstəricilərdən cəmi zamanda aydın olur ki, Azərbaycan sanayesində fəaliyyət göstərən xəci və müştərək müəssisələrin böyük əksariyyəti hasilət sanayesində cəmlənmişdir. Başlıca olaraq xəci mülkiyyətə məxsus olan bu müəssisələr əsas etibar ilə mineral ehitiyatlann ixracı üzrə ixtisaslaşmışlar. Finaladıcı sanayedə da bütünlükə xəci mülkiyyətə məxsus olan müəssisələrin vüsusi yüksəkdir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələr isə əsas etibar ilə daxili həzarda parakanda səməts dövriyyəsi ilə möşgül olurlar. İxracda onları payı azdır.

Xəci investisiyaları müəssisələrinin fəaliyyəti regionlar üzrə təhlil edildikdə isə aydın olur ki, onların böyük əksarıyyəti (2006-ci ilde müəssisələrin 93,4%-i), mal va xidmətlərin isə 98%-i) Bakı şəhərində cəmlənmişdir.

Onlarda qeyri-neft sektorunda və Azərbaycanın bütün regionlarında proporsional şəkildə iştirakının təmin edilməsi üçün laşkınlılıq və laşınq tədbirləri genişləndirilməlidir. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi üçün xəci investisiyaları müəssisələrinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahalarında yeni texnika və texnologiyanın, müasir dərəcələrində üsullarının intensiv şəkildə tətbiqi vacibdir. Dövlət başçısının göstərdiyi kumi ölkəməzda innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Azərbaycanın qlobal iqtisadi sisteme samarəli qoymulması perspektivləri tətbiq edir ki, xəci investisiyaları müəssisələr yalnız hasilət sanaye məhsullarının istehsalı və ixracı sahəsində ixtisaslaşmasın, cəmi zamanda daxili bazarnı ehituyalarının odanılmamasına və qeyri-neft sektoru məhsullarının ixrac potensialının inkişaf etdirilməsinə da əhəmiyyətli rol oynasın. Həmin müəssisələrin yaradılması və fəaliyyəti səsli yörəmli tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı modelinin strateji ixtiqamətləndə uyğun şəkildə inkişafı olunur iqtisadi tərəqqisi üçün vacibdir.

Bələdiyyə, xəci investisiyaları müəssisələrinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması bir vira masalaların hall edilməsini, məsələn, vəhid iqtisadi mekanizmün strukturunda qeyri-mülənasibliyin aradan qaldırılması, texniki və texnoloji tərəqqinin sürətləndirilməsi, ərazi, manzıl, ekologiya və digər sosial problemlərin hall edilməsində onların rolunun artırılması tətbiq edir. Məhz, burlarla əlaqədar olaraq qlobal iqtisadi sistema samarəli şəkildə integrasiyanın mühüm forması kimi xəci sərmayəli müəssisələrinin inkişafı dövlətin iqtisadi siyasetinin strateji ixtiqamətləndən bittən qərviilmişdir.

10.3. Beynəlxalq kredit və Azərbaycanda xəci borc problemları

Beynəlxalq kredit Azərbaycanın qlobal iqtisadi və maliyyə mühitinin integrasiyasının mühüm kanallarından biridir və dövlət borçları problemi ilə sıx əlaqədar dir. Dövlət borcu həkumət tərafından həyata keçirilən məqsədli maliyyə kreditin nüvəsinin vacib həqlənlərindən biridir. Azərbaycanın dünya iqtisadi və maliyyə mühitində mövcudluğun möhkəməndirilməsi üçün ölkəmizin beynəlxalq ödəmə gücünün artırılması və xəci borçları xidmətin təmin olunması, gənc dövlətlərimiz və onun iqtisadi subyektlərinin can əhdətləri üzrə etibarlı maliyyə tərəfdəsi kimi beynəlxalq reputasiyasının yüksəldilməsi olduqca vacibdir.

Digər keçid iqtisadiyyatı ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da daxili və xəci dövlət borcu münasibətlərində mali iqtisadi məraqları əsas götürən modern maliyyə sistəminin həyata keçirilməsi, dövlət krediti kanalları ilə daxil olan vəsait-dən maksimum samarəli istifadə edilməsi və qaytarılmış mekanizmün təkmilləşdirilməsi, hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi dövlətin samarəli fəaliyyətinin əsas ixtiqamətləndən biridir. Dövlət borcu müasir dövrə dövlətinə veridilən maliyyə ixtiyarının mühüm tərkib hissəsi olmaqla, mali-iqtisadi təhlükəsizliyi müəyyən edən ciddi masalaların biri hesab edilir.

Dövlət borcu - dövlətin fiziki və hüquqi şəxslər, xəci dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq hüququn digər subyektləri qarşısında icra olunmamış ina liyya əhdətləkləridir.

Dövlət borcunun meydana gəlməsi şərtləndirən əsas sabohları aşağıdakı kimi qruplaşdırılmış olar:

İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi zərəri;

Büdcə kəsirlərinin edənilməsi;

Tədiyyə balansı kasırlarının maliyyələşdirilməsi və valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi;

Xəci ticarətin kreditləşdirilməsi;

Fövqəladə hadisələrinin maliyyələşdirilməsi

Azərbaycanın xəci borcunun yaradılması Rusiya Federasiyası ilə "silif variante" haqqında səzişin bağlanması ilə həyənləndir. Həmin səziş gora Azərbaycan keçmiş SSRİ-ye olan iddialarından imtina edərək, əsasında isə keçmiş SSRİ-nin xəci borclarına təidat etmək üzrə bütün əhdətlərləndən azad olurmuşdur.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ilda müstəqillik əldə edildikdən sonra qlobal təsərrüfat sistemindən intensiv integrasiya strategiyası nüfuz olaraq dünyamız aparıcı beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının uzaqlığında qəbul edilmiş və onlara əmsakətlişliq fəal sürətdə inkişaf etdirir. Hətənək təşkilatlar arasında BVI, Dünya Bankı, Qruplu, Avropanın Yenidənqurma və İnkıfəz Bankı, İsləm İnkıfəz Bankı, Asiya İnkıfəz Bankı və digər maliyyə təşkilatları təsəsülləşmişdir. Həmin təşkilatlar ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələndə layihə və programlarının həyata keçirilməsi üçün maliyyə vasitəsi təqdim edir.

Xəci iqtisadi və xəci bərc məsələləri üzrə siyasi kursun müayyən edilməsi və reallaşdırılması ölkənin iqtisadi strategiyasının mühüm ixtiqamətləndən biridir və dünya bərc bəhəri yaradıqdən sonra bu problemdə diqqət hər çox əlkəndə obyektiv olaraq artırmışdır.

Xəci borclarla məsələləri təpəm vərəqə aşağıdakı kateqoriyaları belədir:

Bilavasitə həkuməti tərəfindən borclanmalar (G);

Həkumət və təqribən və sonradan ondan əvvəl əldə edilmiş şəxslər əsasında təkrar razılışma yolu ilə sahib şəklinde icraçıya oturulan kreditlər (G+).

Dövlət müəssisələri və təşkilatları tərəfindən həkumət əsasında ilə alınan kreditlər (G/G).

Maliyyə Nazirliyinin məlumatlarına əsasən borcun yararına məbədoluna görə Beynəlxalq İnkıfəz Assosiasiyyası (Dünya Bankı) və Eksimbanklar aparıcı məhvəyə malikdir (bax. cədvəl 10.4).

Cədvəl № 10. 4

Azərbaycana xaricdən cəlb edilən kreditlər və onun strukturu
1 yanvar 2008-ci il

	İmzalananmiş sahələr üzrə cəlb olunmuş vəzifələr	İstifadə olunmuş və dövlət borcu hesab edilmiş kreditlər nəzəri
I Cami kreditlərinin möbləşdiyi UDM fəzil nüshəsi	4991.0 16.8%	2441.9 8.2%
Adam bayına düşən xarici borc	580.3 ABŞ dolları	283.9 ABŞ dolları
II Kreditlərin strukturu		
I ləğvəsi istəhalələr üçün cəlb edilmiş kreditlər	581.2	11.6%
Beynəlxalq Vəlvəlu Fondu	299.7	6.0%
Dünya Bankı	281.6	5.6%
2 İstifadə olunmuş cəlb edilmiş kreditlər	4409.7	88.4%
Elektrik energetika sektoru	1544.6	30.9%
Kənd təsərrüfatı və məliorasiya	318.6	6.4%
Yol təkərni və naqliyyat	1307.4	26.2%
Kimya sanayesi	81.4	1.6%
Nefi və qaz sektoru	158.0	3.2%
İşgaldən azad olunmuş ərazilərin hərəkəti	69.1	1.4%
Sosial və sahələr	649.3	13.0%
Diğer vəzifələr	281.2	5.6%

Diğer kateqoriyalara nisbətan bu iki qurumun ayırdıqları kreditlər gəzintili şəhərlərə malikdirlər. Onlar Azərbaycanın xarici dövlət borcunun yarısını qədərinə təşkil edir. Bu sahədə növbəti yen Aşropa Yenidənşuruma və İnkışaf Bankı tutulub (yekun həcmində xüsusi çəkisi 7,5%). Həmin bankın on ur kredit transi 53, 2 mln dollar Yenikənd Sən Elektrik Stansiyasının tikintisine ayrılmışdır. Kreditlərlər üzrə borcun strukturı 01.10.2006-cı il tərixdə aşağıdakı kimi olmuşdur:

BVF - 4.1%, Dünya Bankı - 27.9%, İIB - 3.2%, AYİB - 6.5%, KFV - 3.2%, KTİÜ - 1%, YHƏB - 15.9%, Ekmiz Bankları - 32.7%, Kommersiya Bankları - 3%. Ölkələr - 2.7%. Maliyyə Nazirliyinin məlumatına əsasən 1.01.2008-ci il tərixdə xarici dövlət borcunun növüնə görə təsnifi aşağıdakılardır:

Bilavasitə həkumətə verilən kreditlər - 996.6 mln. ABŞ dollar;

Həkumətə verilən və icraçıya ötürürlən kreditlər - 586.5 mln. ABŞ dollar;

Hökumət zamanında ita təqdim edilən kreditlər - 858.8 mln. ABŞ dollar.

Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları və xarici ölkələrdən almış olduğu kreditlər cədvəl 10.4 məlumatlarından göründüyü kimi iq-

isədiyyatın çox geniş sahələrinə şata edir. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəhərində alınan kreditlərin təxminiñ 1.3-i struktur istəhalələrinə həyata keçirilməsinə sər edilmişdir. Bu qəbulənən kreditlər bank sisteminin ditzəldiləməsi, budeç və tədiyə balansı, kəsiflərinin maliyyətdənrləməsi üçün alınmış vəsaitlər daxil edilir. Halbuki, budeç və tədiyə halası kəsiflərinə edənilməsi məqsədi alınan kreditlərin 88.4%-i iqtisadiyyat sahələrini yonaldılmışdır. Energetika və naqliyyatın inkişaf etdirilməsi məqsədlərinə 57.1%-i yonaldılmışdır. Nəqliyyat sektoruna isə TRACECA programı çərçivəsində Beynəlxalq Yerli vətəndaşlıq harəp edilmiş məqsəd Olıq-Qazımmadın yolunun təmiri üçün 71,1 mln. dollar ayrılmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb olunan investisiya xarakteri kreditlərin həcmi 2003-cü ilə 213.0 mln. ABŞ dollarından 2007-ci ilə 2069.3 mln. dollara qədər yüksəlmüş və cami xarici borçların 84.7%-ni təşkil etmişdir.

Yuxarıdaqı fasılarda qeyd edildiyi kimi Azərbaycan kimi keçid iqtisadiyyatı ölkələrdən investisiyaların maliyyətdənrləməsi üçün xarici manibələr həvək etibyac vərdid. Investisiya kreditlərinin beynəlxalq horəkati globallaşma prosesində sürətləndir və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təsərrüfatlı xərçənglər tərəqqi üçün slava inkişflər yaradır. Bu eləvə vəsaitlərdən samarətli istifadə olunması həmin ölkələrin qarşısında duran müsbət problemlərdən bürtdir.

Iqtisadiyyatda kredit qoyuluşlarının tərkibində da xarici investisiya kreditlərinin xüsusü çəkisi 1995-ci ilə 15,2%-dən, 2005-ci ilə 14,2%-ə qədər, sonralı illərdə sürətlə artıraq 2007-ci il xüsusi çəkisi 59,3%-ə yüksəlməydi [44 s. 378-379]. Nəzərə alımaq lazımdır ki, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının investisiya kreditlərin adətinə gəzəltli xarakteri daşıyu və onların artımı ölkələrdə xarici kreditlərin samarətliyinin mülliəti göstəricilərindən bürtdir.

Respublikanın investisiya elyitişyalarının maliyyətdənrləməsində Dünya Bankı xüsusi şəqiplər (27,9%) və həmin təşkilatla aparılan işin dala da gencləndirməsi vacibdir. Eyni seviyə Avropa Yenidənşuruma və İnkışaf Bankı və İsləm İnkışaf Bankı haqqında da demək olar ki, xarici borcun vətəndaşlıq tərkibində müxtəlifdir. Üm yuxsul xüsusi çəkisi həmin borçların 32,7% (Xüsusi borcın hüquqi) ilə alınan borçlari təşkil edir. Hətən yalnız ilə borcu HVF və BIA vətəndər. Ümən dayan, məlum olduğunu kimi hər gün arzdında dörd vətəndən ibarət idarəət məsələyən olur. Sahadətli vətəndaşlıqın proporsionallığı belədir: ABŞ dollar - 25,4%, Avro - 20%, Yaponiya - 15,9%.

SDR və İsləm dinarı ilə vətəndən borçların vətəndaşlıq tərkibini müsələn edilərək borçlar həm də vətəndaşlıq tərkibini müsələn edilərək həm də vətəndən borçların sahədətli fəzil nəticəsindən uyğun olaraq həftənə. Hətən əmək avşın olsalar ki, borçların boyutu akarsıyyatlı beynəlxalq inkişaf institutları tərəfindən güzəştiyi şərtlərlə vətəndən. Məsələn, HYA ilə ölkələrin fərdi ortamudda inkişaf strategiyaları çərçivəsində kreditlər 10 il muddətinə illik 0,35% həcmi ilə vətəndən Alman və Yaponiya İnkışaf fondları da təxminiñ eyni şərtlərlə vətəndən kreditləri isə 3,5-5% arasından daşıyır. Kommersiya şərtlərlə ilə kreditləri isə cən-

yüksük lirizla - LIBOR + (3, 5%), yanı təxminan 10%-la təmin edilir. Uzun və orta muddəti kreditlər üzərə faiz dərəcəsi 2, 3 % və orta ödəniş müddəti 22 ildir. Faiz dərəcələrinin növləri üzərə bölgü həsedir: sabit dərəcə 59, 4%, dəyişkən dərəcə üzərə 31, 3 % və BVF-in kreditləri 7, 2 %

Lakin Azərbaycanın müxtəlif kommersiya və ixrac-idxlə banklarından dəyişən faiz dərəcələri (üstəlik müayyan mənvi) ilə də kreditlər alır. Bu kreditlər ABŞ dolları, işçi frankı, yapon ienü və avro ilə verilir. Azərbaycanın ümumi borcunun 27%-ni təskil edən bu dəyişən faiz dərəcələri ilə alınan borclar cəox riskli hesab edilir. Cənubi LIBOR-un nominal daşıyıcı 80-90-ci illərdə olduğu kimi çox geniş diapazonda dəyişikliyi maruz qala bilər. Belə hal təkrar olunmasının tədiyyə halansı üzərində əlavə ağır yük yaranı hələ. Ona görə də onlardan minimum dərəcədə istifadə edilir.

Bəsiliklə, apanlanınlı təhlil göstərir ki, Azərbaycanın xənci borcları postsovet respublikaların arasında o qədər də yüksək nishni sahibiyət malik olmasa da ilk illardır sıxılıqla artırılmışdır. Bu artım 1995-2001-ci illərdə 4, 6 dəfə təşkil etmişdir. 2002-2005-ci illərdə artım comisi 55% olmuşdur. Onun xüsusü çəkisi ÜDM-nin 1995-ci ildə 12%-dan 2001-ci ildə 29%-ə, 2006-ci ildə isə hamim nüshə 9, 9 %-a qədər azalmışdır. Nəfər amili (və ya neft galisilərin hamçinini avvalki illərlə müqayisədə xənci borcunun artımı tempinin aşağı düşməsinə təsir göstərən) Bəsl ki, 2002-ci illər müqayisədə 2003-cü ildə Azərbaycanın xənci borcu 15, 9 % artaraq 1575 mln ABŞ dolları, 2004-cü ildə isə artım 0, 8 % olmaqla 1588 mln ABŞ dolları ulub. 2005-ci ildə isə artım bir qədər də sürətləndir, 3, 9 %-a yüksəlir. Bəsliliklə 2005-ci ildə Azərbaycanın xənci borcu 1650 mln ABŞ dolları ulub. 01. 01. 2008-ci ildə isə 2441, 0 mln ABŞ dolları ulub. Dünya olkalərinin içəribosuna asaslanaraq Azərbaycanın xənci borcunun yüksək olmadığını demək olar. 01. 01. 2008-ci ildə Azərbaycanın adəməşğalına xənci borcun məbləği 283, 9 ABŞ dolları olub ki, bu da bùrda çox keçid iqtisadiyyatlı və inkişaf etmişdə olan olkalarda müqayisədə xeyli aşağıdır. Azərbaycanda xənci borcun inkişaf etmiş olkalarda müqayisədə az olmasına təsir göstərən əsas amil kimi neft galisilərini də göstərirən olar.

2007-ci il arzında respublikamızın iqtisadiyyatı üçün müüməm shəhəriyyət olan müxtəlif ləyihələri maliyyələşdirmək məqsədi ilə 767, 2 mln ABŞ dolları məbləğində 8 kredit sazişi imzalanmışdır. Müxtəlif beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən ayrılan kreditlər strukturuna görə aşağıdakılardan təsir olunur:

Dünya bankı (2 kredit)	-260, 0 mln ABŞ dolları
Avropanın quruma və inkişaf bankı (1 kredit)	-92, 0 mln ABŞ dolları
İslam Inkişaf bankı (1 kredit)	-80, 0 mln ABŞ dolları
Almaniya hökuməti (1 kredit)	-42, 0 mln ABŞ dolları
Koreyanın "Şinhan" Bankı (1 kredit)	-180, 0 mln ABŞ dolları
ABN AMRO Bank (1 kredit)	-100, 2 mln ABŞ dolları
Saudiyyə Inkişaf fondu (1 kredit)	-13, 0 mln ABŞ dolları

Bu məbləğlər əsas etibarla respublika iqtisadiyyatının prioritet sahələrindən - infrastrukturun bərpası, yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsi üzərə ləyihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının xənci dövlət borcu 2007-ci il yanvar tarixində 2, 0 mld. ABŞ dolları olduğu halda il arzında artaraq 2008-ci il 1 yanvar tarixində 2, 4 mld ABŞ dollarına çatmışdır. Ümumən, xənci dövlət borcunun strukturu olunur elektrik enerjisi sektorunun inkişafı və bərpası - 35, 7%, nəqliyyat 6%, səsli sahalar - 7, 4%, işgaldən istahətlər - 15, 3%, kənd təsərrüfatı 7, 6%, digər sahələr - 12, 7 %. Beləliklə 2007-ci il 1 yanvar tarixində imtiyazlı kreditlərin məbləği 1, 35 mld. ABŞ dolları, 2008-ci il 1 yanvar tarixində isə bu göstərici 1, 46 mld. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2007-ci ilin nüatalarına görə 102, 2 milyon ABŞ dolları məbləğində əsas hərəqət qaytarılmış və 68, 3 mln ABŞ dolları məbləğində xənci dövlət borcu ilə əlaqədar faiz ödənişi həyata keçirilmişdir.

10. 4. Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının aktual problemləri

Ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin dunya bazartarına integrasiyasının vəziyyətinin və dinamikasının əks etdirən sonadək arasındakı tədiyyə balansı xüsusi yer tutur. Bəsl ki, tədiyyə balansı mal idivali və ikraci ilə yanaşı, beynəlxalq xarakterli xidmətlərin, pul köçürmələrinin investisiyaların, kreditlərin və digər əməliyyatların hərəkəflət etdirilməsindən, ölkənin vəluvət galisilərinin və xərcənin üçülmənə eparlılaşmasında mühüm rol oynayır. Qeyd olunan sahələr üzərə vəlvüdən daxil olmalılarının və ədməşlərin göstərməklə tədiyyə balansı iki bölmədən - cari əməliyyatlar balansından və kapitalın və maliyyənin hərəkəti balansından ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatının əzəməti iqtisadi inkişaf yolu kimi seçən Azərbaycan Respublikasında tədiyyə balansının tərtibatına 1995-ci ilən başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 6 tezvirl 1995-ci ilin 25 noyabr şəxsi ilə ölkədə hesablı tədiyyə balanslarının hazırlanması Milli Banka həvala olunmuşdur. Bu məqsədə yaradılmış təsisi deputatlıstant Dövlət Statistika Komitəsinin Dövlət Gömrük Komitəsinin, Məlyəs Nəzəriyyətinin, digər müvafiq dövlət orqanlarının və bank statistikasının məmənələrinə əsasında rütbəli, yannılık və illik tədiyyə həlauslarının tərtibi ilə məsələdir. Ariq 1995-1998-ci illər üzrə hesablı tədiyyə balansları 1998-ci ilən təsdiq edilmişdir. Bu balanslar Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının dunya iqtisadiyyatına integrasiyasını, ənənə inkişaf tarixiyəsini və xənci iqtisadi əlaqələrin iqtisadiyyatda rolunu nümayət etdirir. Bəsl ki, hamim illər üzrə tədiyyə balansları Azərbaycan Respublikasının təcminin 5 min həqiqi və 600 mündən çox fiziki şəxslərin və əsrlər 20-30-dan artıq dövlətin əsaslı residlətləri ilə apardıqları iqtisadi əlaqələrin özündə əks edirindən [103, s. 297].

Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının təhlili göstərir ki, ulka iqtisadiyyatı 70 il arzında Sovet imperiyasının yətidiyi miyazın dərin tələbatını özündə üzərindən muddədə əks etdirməkdə davam etmişdir. Əlavə NƏŞ-in məlumatları göstərir ki, tədiyyə balansının əsas tərkib hissəsi olan cari əməliyyatlar heçənin kəndə yelənləşməsinin əsas səbəbi (1996-1999-cu illərdə) Azərbaycan Respublikası üçün xarakterik ticarəti və xidmətlər balansında in həcimdə mənsi saldorunun müvəqqutluğunu

olmusdur. Cari amaliyyatlar balansının kasıri 1998-ci ildə on yüksək lədə - 1364,5 mln ABŞ dollara çatırdan sonra 2000/2001-ci illərdə azalmış və 2001-ci ildə 51,8 mln dollar təşkil etmişdir. Bunun asas sabobi bəynamelxalq nəfət müqavilələrinin nəfət hasiləti və onun naqli mərhələsinə daxil olmasına dair. Cari amaliyyatlar hesabının on mühüm tərkib hissəsi ticarət balansıdır.

1994-cü ildən başlayaraq licarə balansı kasırla başa çatmışdır (Bax, sələvə 15). Bu meyl 1999-cu ildək davam etmiş, yalnız 2000-ci ildən ölkənin xarici ticarətində müsbət dəyişikliklər baş vermiş və balans müsbət saldo ilə yekunlaşmışdır. 2000-ci ildə ixracın payı artaraq 60%, idxlərin payı isə 40% olmuş. Licarə balansı müsbət saldo verərək 53 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2004-cü ildə bu gəstinctərlər müvafiq olaraq 51%, 49% təşkil etmişdir və müsbət saldo isə 160 mln. ABŞ dolları olmuşdur. Ixracının həcminin idxlən nisbatın artırması ixracın strukturunda nəfət və nəfət məhsullarının xüsusi çəkisişin artırması ilə əlaqədar olmuşdur.

Həmçinin dövrə xarici ticarət balansı kasırının cəgəri strukturunun təhlili göstərir ki, bu kasırın başlıca mənbəyi MDB ölkələrin ilə olan ticarətdir. 2001-2006-ci illərdə Avropanıñ ülkələri ilə xarici ticarət müsbət saldo verdirdi hələ MDB ölkələrin ilə ticarətin kasır artırımda davam edir. Son illərdə tədiya balansı üzrə maliyyə axımları ölkənin ödəmə qabiliyyətinə dəhu və ya yaxşılaşdırılmış, investisiya potensialının reallaşması prosesinin sürətləndirilməsi və xarici tərafdaşların ölkəmizə etimadının artırıldıq göstərir.

Cari amaliyyatlar hesabının saldosu bir səra müsbət faktorlar, xüsusun nəfət stratejiyasının reallaşması nəticəsində 2004-cü ildə 2,6 mlrd. dollar müsbət saldo ilə yekunlaşmışdır. Belə ki, ölkəye daxil olmuş xarici kapitalın artırması hesabının investisiya xarakterli məllətin və xidmətlərin idxlə çoxalmışdır.

Cədvəl № 10.5

AK-nın dönya ölkələri ilə xarici licarət balansı (1992-2006)* (mln. ABŞ\$)

İllər	CÖMI	O cümlədən	
		Uzaq xarici ölkələr ilə	MDB ölkələrin ilə
1992	544	421	123
1993	175	110	65
1994	141	71	-212
1995	-31	-87	57
1996	-330	-280	-50
1997	-12	-40	28
1998	-471	-298	-173
1999	106	8	-114
2000	573	714	-141
2001	883	1105	-222
2002	8558	680	-544
2003	11639	2272,9	-1168
2004	349735	-51770,3	-23403,4

*Cədvəl DSK-nin hər il hesablanan ilik idxl-işmət göstəricilərinə əsasında tərtib edilmişdir.

Son deyirlərdə şəhərin istehlak məallimətə olan tələbatının dəha çox hissəsi-

nin yerli məllər hesabına ödənilməyə başlanması və bu sahədə kompleks tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi böyük irəlililikdir.

Bu baxımdan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qeyri-nəfi sektorunun sürəti inkişaf strategiyası müstəsna şəhəriyyəti kəsi edir.

Tədiya balansının strukturu təhlili edildikdən sonra ki, xidmətlər balansı asanın aşağıdakı xidmətlər özündə birləşdirilən naqliyyat xidmətləri, turizm xidmətləri, rabita xidmətləri, təkinti xidmətləri və e-Xidmətlər balansında daxil olmalar (kredit) bölməsi Azərbaycan Respublikası tərəfindən digər ölkələrə göstərilən xidmətlərə görə alınan vəsatlı, onun ödənişlər (debet) bölməsi isə Azərbaycan Respublikasının vəzifələrinə və hüquqi şəxslərin xarici rezidentlər tərəfindən göstərilən xidmətlərin dayanımı ects tədiridir.

Xarici ölkələr tərəfindən Azərbaycanə göstərilən xidmətlər içərisində turizm, təkinti və naqliyyat xidmətləri müsəyyən yer tutur. Tədiya balansında öz əksini tapan qarşılıqlı xidmətlər dövriyyəsində naqliyyat analiyyatlarının payı 2000-ci ildə 35,4% təşkil etmişdir. Naqliyyat xidmətlərinin ümumi möbləğinin 54,7%-i Azərbaycan rezidentləri tərəfindən xarici firmaların naqliyyat vəsaitlərindən istifadə ilə əlaqədardır. Həlbuki, həşqa dövlətlərə Azərbaycan tərəfindən göstərilən naqliyyat xidmətlərin isə ondan iki dəfə azdır. Bunun isə həylik bir hissəsi TRACLEKA programı çərçivəsində Respublikaya tərəfindən Oria Asiyadan Avropa keçib gedən tranzit yük daşışın ilə əlaqədaridir. [44, 2000, s. 22]

Xidmətlər balansının passiv xarakter daşılmışının və idxl olunmuş xidmətlərin artırmasının asas səbəbələrindən biri son illər həynətələq nəfət kontraktları ilə bağlı işləmə həcmiinin çoxalmağıdır.

Balansın kasırları 2000-ci ildə 224,7 mln. dollardan 2004-ci ildə 2238 mln. dollarla çatmışdır. Arasdırımlar göstərir ki, bu nəfət sektorunda xarici xidmətlərin və varıcı investisiyalar və ya transferi ödəmələrinin sürəti artırmasının həq. vəri. Belə ki, 2002-ci ildə xidmətlər balansının 875,0 mln. dollarlıq kasının 800 mln. dollarlu nəfət sektor ilə əlaqədar olmuşdur.

Xidmətlər halasının tədiya balansına göstərdiyi davamlı və ciddi təzyiq olğunda infrastrukturun zəif inkişafı nəticəsində xarici firmaların vüdud sahəsində geniş fəaliyyətinə yol açılmışdır. Ölkəmizdə son 5 iləndə infrastruktur obyektlərinin sürəti inkişafını tammin etmən strateji vəlli bu həqiqiğün aradan qaldırılmasına yoldaşdırılmışdır.

Bütün bunlar isə xidmətlər sektorunda infrastrukturun inkişafına dəha ciddi diqqət verilməsinə tələb edir.

Cari transferlər asaslı humanitar, texniki və digər təmənnəsi yaradımlar, pul haraclarından və həynətələq təsəkkülərlə üzvlük haqlarından ibarətdir. Cari amaliyyatlar hesabının digər bölmələrindən təqbi olaraq cari transferlər ətrafı saldo müsbətidir, yəni bu sahə üzrə daxil olmalar olsalar isə təsəkkül.

Azərbaycanın tədiya halasının müümən fəaliyyətdən xüsusiyyəti onun mühüm tərkib hissəsi kimi kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabının rolunun sürəti artırması və balansın aparıcı elementinə çevrilmişsidir. Bu hesab uzrə həcmində görə cari amaliyyatlar həcmindən itub keçmişdir.

Tədiya halasının kapitalın və maliyyənin hərəkəti hələmsində bir tərəfdən Azərbaycanə xarici investisiyaların və maliyyə vəsaitinin daxil olunması, digər

tərəfdən isə Azərbaycandan xarici ölkələrə vəsaitin axınmasını və ya xarici bankların depozitlərindən maliyyə cihazlarının saxlanılmasını əks etdirir. Bu bölmədə kapitalın hərəkəti 1996-2000-ci illərdə nəfər bonusu ilə bağlı daxilolmalarдан ibarət idi. Maliyyənin hərəkəti hələmisi iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə birləşə investisiyalar, ölkədə mərkəzçiliyi sabılılılı təmin etmək üçün müxtəlif beynəlxalq maliyyə qurumlarından, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondundan və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkıfəs Bankından alınan kreditlərin şəhəti edir. Bu bölmə son illərdə əksərdir.

1996-2006-ci illərdə kapitalın və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti hesab üzərində yaranmış müsbət saldo 5,7 mld. dollar möbləğində çatmışdır ki, bu da balansın cani əməliyyatları hesabının əksərini tövsiyə etməmişdir. Bu möbləğ yalnız 2006-cı ildə 2023 mln ABS dollara çatmışdır. Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabı üzərində daxilolma və ödənişlər əlaqədardır. Həla ki, 2003-cü ildə hamın hesabda daxilolmaların 83,9%-i, ödənişlərin 66,6%-i, müsbət saldonun isə 95,9%-i nəfər sektorlu ilə əlaqədar olmuşdur.

Kapital və maliyyənin hərəkəti hesabının digər mühüm maddəsinin Azərbaycan iqtisadiyyatının birbaşa xarici investisiyalar təşkil etdir. Bu maddə üzərində müsbət saldo 1996-2007-ci illərdə davamlı olaraq artmışdır.

Kapital hesabında baş verən əsas dayışıklık 1998-ci ildə nəfər sektorunda xarici investisiyaların hissəsinin azalmasından idarə etdir. 1999-cu ilin 4-cü rübündən etibarən isə xarici birbaşa investisiyalar manfi saldoya malik olmuşdur ki, bu da nəfər sektorunda xarici şirkətlər tərəfindən mənşədən olan galin paylarının əlkəndə çıxarmamasını əks etdirir.

Xarici investisiyalar üzərində müsbət saldo sonra yenidən artmışdır. Onun mənşəsi 2001-ci ildə 220,0 mln. dollardan 2004-cü ildə 4697 mln. dolları yüksəltmişdir. Birbaşa investisiyalar da yuxarıda göstəriləndiyi kimi əsas etibarla nəfər sektorlu ilə əlaqədardır. Azərbaycanda kapital bazarının əsas iñkişafı ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatda qeydlənən portfel investisiyaların yox dərəcəsindədir.

Hasilatın pay bölgüsü sazişləri çərçivəsində aparan genişməyəsi işlər, habelə BTC kamaronun işə düşməsi nəticəsində nəfər hasilatının yüksək templərlə artması və dunya nəfər həzərlərinin əlverişli konyunkturu tədiya balansının can hesabında in həcmi profisiyin formalmasına şahab olmuşdur. 2006-cı ildə can əməliyyatları hesabının profisiyisi 3,7 mld. \$-a çatmış, nəticədə stratejik vəlilyat iqtisadiyyatın həcmi 4,3 mld. \$-ənəndədir.

Bununla belə, avvalı illərdə olduğú kimi 2006-cı ildə da xarici iqtisadi əməliyyatlar nəfər sektorlu üzərində müsbət saldoya, qeyni-nəfər sektorlu üzərində manfi saldoya malik olmuş, nəfər-qaz sektorlu üzərində yaranmış ümumi müsbət saldo iqtisadiyyatın digər sektorlarının xarici vəlilyataya əlaqəbatının maliyyələşdirilməsinin və olğunun vəlilyatçılarının artırılması təmin etmişdir.

Nəfər-qaz sektorlu üzərində daxilolmaların artımı nəfər sektorlu üzərində daxilolmaların artımı və əlaqəbatının xarici kapitalın formalmasına əlavə olaraq, avadanlıqların idarəlinin və Bakı-Tbilisi-Ceyhan və İstiklal-Türkmenistən əsas ixrac boru kəmərələrinin tikintiləri ilə həlli Turkeya və Gürcüstən arazalarındakı işlərin maliyyələşdirilməsinə sərf olunan vəsaitləri əks etdirir.

Milli Bankın hesabından malum olur ki, 2006-cı il ərzində əlkonun beynəlxalq iqtisadi əməliyyatının cani əməliyyatları üzərində bütün sahələrində məmə-

daxilolmalar və ödənişlər arasında cari əməliyyatlar hesabında 320%, 6 mln \$ möbləğində profisiyit yaranmışdır.

Cari əməliyyatlar hesabında profisiyin yaranması əsasən nəfər-qaz sektorlu üzərində məmələrin idarəsi ilə idarə olunur. Belə ki, 2005-ci ildə nəfər-qaz sektorlu üzərində məmələrin idarəsi 6,9 mld. \$-ənəndən yüksəldi. 2006-ci ildə bu göstərici 1,8 dəfə artıraq 12,1 mld. \$-a çatmışdır. Bu isə öz növbəsində xarici ticarət balansının saldəsünün də müsbət 3,3 mld. \$-dan 7,7 mld. \$-ə qədər yüksəkləşməsinə şartlaşdırılmışdır.

Milli Bankın nəfələtlərinə əsasən 2006-cı ildə xarici ticarət dövriyyəyində 18,3 mld. \$ təşkil etmiş və 2005-ci ildə inməviq göstəricisindən 52,4%-ə qədər yüksəldi. Olğaya idarə olunan məmələrin həcmi 5,2 mld. \$-a ya UDM-in 26,5%-ni idarə etməsi isə 13,0 mld. \$-a ya ya UDM-in 65,6%-ni təşkil etmişdir. Xarici ticarət balansı 7,7 mld. \$ möbləğində və ya UDM-in 39%-i həddində müsbət 5,6 mld. \$-a qədər yüksəkləşmişdir.

Bütövlükde, əvvəlki illər müqayisədə xarici ticarət dövriyyəyinin ümumi həcmi 6,3 mld. \$, o cümlədən idarə 5,4 mld. \$, idarə 10,0 mld. \$ möbləğində artmışdır.

Hesablamalar göstərir ki, məmələrin idarəsi üzərində ümumi artımı 28,4%-i qeyni və qeydi faktoru ilə, 71,6%-i isə fiziki həcm faktorunun artımı ilə bağlı olmuşdur. Məmələrin idarələndirilən idarə isə qeymiy və qeydi faktoru üzərində 98,9%-i fiziki həcm faktoru üzərində 1,1%-i artımı olmuşdur.

Xarici ticarətin dəha da珊瑚化dırılmış, yanacaq komplekslərin idarətçiliyini müəssisələrinin idarətçiliyi, habelə dünən bazarının nəfər olivesi konyunkturu idarətçiliyin dəha da artırmasına təkan vermiş və 2006-cı ildə artıraq 2005-ci ildə nüshəxanə 1,7 dəfə artıraq 13,0 mld. \$-ə qədər yüksəldi. Nüshəxanə idarətçiliyin dəha təsusü çəkisi illər müqayisəsində 4,7%-ə artıraq 65,6%-ə çatmışdır. Bu isə ölkənin dünən iqtisadiyyatına dəha sıx integrasiya olunduğu, ömürin acıqlıq dərəcəsinin yüksəkləşdirilməsi göstərir.

2006-cı ildə ölkənin qeyri-nəfər sektorundan payına düşən idarə olunan məmələrin ümumi dəyəri 2005-ci ildə nüshəxanə 22,7%-ə artıraq 419,3 mld. \$-a çatmışdır. Bu artım əsasən müqayisəyinə və kimya məhsullarının, əlvən və qara metalların və kənd təsərrüfatı məhsullarının idarətçiliyin artımı hesabına olmuşdur.

2005-ci ildə müqayisədə 2006-cı ildə idarə olunan idarətçilik məmələrinin strukturunda əzəq məmələnin xüsusi çəkisi 3,6%-ə artılaşmışdır. Idarə olunən yeyinti məhsullarının idarətçiliyi burada əsas faktor olmuşdur.

Fiziki gəşərlərin idarətçiliyi 1915,4 mld. \$-a ya humanitar məmələ (31,6 mln. \$) da nəzərə alınğısa 2006-cı il ərzində idarətçiliyi 1860,8 mln. \$ möbləğində idarətçilik məmələri artırılmışdır. Bunun da 35%-i, yəni 651,4 mln. \$ əzəq məhsullarının payına düşür.

İdarətçiliyin strukturunda investisiya yonunu müəyyən-avadanlıqlılaşdırma məmələlərin xüsusi çəkisi 25,1%-ə təşkil edərək 1319,9 mln. \$-ənəndədir. Bunun da 41,2%-ni beynəlxalq nəfər-qaz kontraktları çərçivəsində olğaya idarə olunmuş investisiyalar hesabına idarə olunmuş məmələlər təşkil edir. Bundan başqa 2006-cı il ərzində olğaya 416,1 mln. \$ dəyərində idarə olunmuş məmələlər təşkil edir. Kötüyə, qara və əlvən metal məhsulların da gətirilmişdir.

2006-ci ilde xarici dövlətlərlə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrində qarşılıqlı xidmətlər əsas yerlərdən birini tutmuşdur və həmin xidmətlərin ümumi hacmi 3,8 mlrd. \$ təşkil etmişdir. Bunun da 2,9 mlrd. \$ qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycan residentlərindən, 939, 9 mln. \$ isə Azərbaycan residentlərinin xarici ölkələrin rezidentlərinə göstərdiyi xidmətləridir. Beləliklə, xidmətlər balansının saldosı manfi 1923, 4 mln. \$ olmuşdur ki, bu da ÜDM-in 9,7%-ni təşkil edir. Muqavimət üçün, bu göstərici 2005-ci ilde 15,7% təşkil etmişdir.

Xidmətlər balansının kasının əsasın heynalıqlı kontraktalar çərçivəsində ölkənin neft-qaz sektorunun faaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, bu sektorda gəlirlərin əslərin yarına yetirilməsi ilə əlaqadardır. İstifadə olunmuş 3,7 mlrd. \$ məbləğində xarici investisiyaların 1,6 mld. \$-ı təkən-qurşdırma və digər xidmətlərlə bağlı xarclara görə xarici dövlətlərin rezidentlərinə ödənilmişdir. Bu isə xidmətlər balansının kasının X3, 3%-ni təşkil edir.

Cari transferlər üzrə xarici ölkələrlə aparan əməliyyətlərin ümumi dəyəri 930, 2 mln. \$ təşkil etmişdir.

Bu ümütlükdə, cari transferlər üzrə əməliyyətlərin müsbət saldoşı 2005-ci ilə müsbət 17,0% artıraq 566, 3 mln. \$ (ÜDM-in 2,9%-i) təşkil etmişdir.

2006-ci ilde nüfus iqtisadiyyatında istifadə olunmuş xarici kapitalın ümumi hacmi 5,1 mln. \$ təşkil edərək avvalki ilin göstəricisindən 3,3% çox olmuşdur. Bu göstəricinin avvalki dövrlərə müsbət nəzarətə çarpasqan dərəcədə artısmasının əsas əbabı heynalıqlı neft-qaz kontraktları çərçivəsində in layihələrin xarici investorlər tərəfindən maliyyələşdirilməsinin təamlanmasına mərhələsinə çatması ilə əlaqadardır. Neft-qaz sektoruna cəlb olunan hərbi xarici investisiyaların avvalku ilə müsbət 9,9% azalması ilə bağlıdır. Neticədə, neft-qaz sektorundə istifadə olunmuş hərbi xarici investisiyaların ümumi məbləği kərçən ilə müsbət 377, 6 mln. \$ azalaraq 3,4 mln. \$ təşkil etmişdir.

Iqtisadi artım və nəfisin qiymətinin yüksəlkəsi ölkənin tədiya qabiliyyətindən da əzəmətli təsir 2007-ci ilin 9 ayında cari əməliyyətlər hesabında 6 mld. ABŞ dollarına yaxın və ya ÜDM-in 31 faizi səviyyəsində profisiit yaranmışdır. Neft-qaz sektoru üzrə ixracın 62 faiz artması nüfuzlu təcərat balansında 10, 2 mld. ABŞ dolların müsbət hacmində saldo yaranmışdır.

Cari hesabda yaranmış böyük profisiit nüfuzlu təcəratda besabat ilində ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının hacmi 3 mld. ABŞ dollarından çox artaraq, 7 mld. ABŞ dollarına otmüşdür. Həzirdə ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının qeyri-neft sektoru üzrə mal və xidmətlərin iddialını maliyyələşdirmə müddəti heynalıqlı normadən 5 dəfə yüksəkdir.

10.5. Xarici iqtisadi faaliyyətin vergi cəlb edilməsi mexanizmi.

Həqiqi və fiziki şəxs beynəlxalq bazarlara çıxıqlıda onların vergi problemləri artı. Hər bir dövlət öz vergi sistemini, öz vergi dövralarına və müvafiq vergi qanunverciyiyyətinə malikdir. Buna görə də global səviyyədə kommersiya faaliyyəti ilə mövcud olarkən ~~əsaslı~~ nəzarətə alınaq ~~ləzimli~~ məlli vergiləri və vergi qanunlarını, xarici dövlətlərdə məvəudə olan vergiləri və vergi qanunlarını, beynalıqlı vergi qanunlarını.

Müvafiq ölkələrdə vergi həmən müvafiqliyi və hər-birindən fərqləndirən, beynalıqlı təqib vergilərinə halının varlığına yənəsi, xarici işçiləri faaliyyətə vergi həxməndən müzəyyən istənləklər və vəsi. Hələ ki, müvafiq ölkələrdə vergi dövraların arasındakı tərəfdən, dəha liberal qanunlardan istifadə edərək kapitalı və gəlirləri dəha olenschlı vergi qanunverciyiyyəti məvəudə olan ölkəyə keçirmək mümkündür.

Klassik siyasi iqtisaddan malimətdür ki, üç şəhər istehsal amili-əmək, torpaq kapital və həllər mülviqə olaraq isə əsas gəlir formasiyaları haqqı, renti və mənfəət məvcuddur. Klassik əməliyyatda sadıq qələbat istifadə amillatının və gəlirlərinə əsaslıqlı təsnilinən vərə bilərk.

Gəlirlərin müasir təsnifatında aktiv və passiv gəlirlər fəngardılardır. Xarici iqtisadi əməliyyətlər aparan zəmanet aktiv gəlirləri hər haneci xarici dövlətin arzısızında daimi nümayəndəlik vasitəsilə aparan kommersiya faaliyyətidir. Bütün üçün isə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər üçün vergi domislərini olmalıdır. Vergi domisləri vasitəsilə alınan gəlirlərə dərəndəkli pəriphəri pəriphəri dərəndəkli nümayəndəliyi gəlirləri isə əzəzi pəriphəri vasitəsi vərgi cəlb olunur. Aktiv gəlirlər vərə əsaslıqlılar (fiziki və hüquqi şəxslərin) məcməni gəlirlərinə daxil edilir və onlar iki əsas gəlir vergisini təsdiq etdirən vergisiniñitliyi şəxslər və korporasiyaların mənzərə vergisi (həqiqi şəxslər) ödənməsi cəlb olunurlar. Hətəki verginin hətun manşetləri həhə etmədiyi hallarda, vergilərin digər növləri da töhfə edilir. Əmək, vergisi, kapitalın artımına görə vergi, mülkiyyət hər şəxslərin digər şəxslər keçən zaman ödənilən vergilər və s.

Passiv gəlirlər onları götürən şəxslərin həmin yunsidsizliyədən nümayəndəliyinən olmaları ilə əlaqadardır. Passiv gəlirlər xarici investisiyalar müəssisəsilərlə onların faaliyyətinə nəzarət etmədən portfel investisiyalar formasiyasi istifadə etməsi vənə. Bundan slava həm fəzilət, dividendlər və nüvəli daxildir. Bu gəlirlərin formalasdığı dövlət aranı pəriphəri rəhbər mənasında xarici investitorun (qeyri-rezidentlərin) xeyriyyə məqsədinin (gəlirlərin) bəyənşəfətli mənasından yüksək vergilər tutulur.

Xarici iqtisadi faaliyyəti zəmanet hərbə və dəlili vergilərinə mexanizmini fərqləndirmək lazımdır. Hərbə vergilərinə dərəndəkli pəriphəri və əzəzi manşetliyyəti pəriphəri aşagıda kiçidir. Dərəndəkli pəriphəri fiziki və ya hüquqi şəxslər onları vergi domislərinin məvəudə olmasa yeri üzrə vergi məsulüyyətinə nəzarətə tutur. Həm də pəriphəri əsasən təsərrüfatlı subyektlərin gəlirləri fiziki və ya hüquqi şəxslərin təcərədü ilə əsaslı vergi cəlb olunur.

Bundan fərqli olaraq, əzəzi manşetliyyəti pəriphəri mülviqə olaraq hər tələvi dəha dövlət aranında yənənə gəlir həm də dövlət vergi cəlb olunur. Hətəki gəlirlər digər dövlətlər aranında yələşən dərəndəkli təcərədü manşetin vergi tutular (qeyri-rezidentlərin xeyriyyə məqsədinin və ya gəlirlərin bəyənşəfətli mənasından vergi).

Formal olaraq rezidentlik prinsipinin tabiilığında yuxarıda göstəriləndi kimi müraciət etmə işqasıdırıñın mülk olşalar maraqlıdır. Bölgə ki, bu prinsip müxtəlif olğularla münyəvəllər aparır transmİlli korporasiyaların hənəfət gəlirlərinən və ergi tətbiqində imkan verir. Üzəri prinsip işa mənşəyi etibarla transmİlli korporasiyaların gəlirlərinən real olaraq formallaşdırılmış olşalar üçün, yəni kapital idxl edən olşalar üçün xəsildir. Bu olğuların gəlirlərin fəsildə dividendlər və riyalı səhki qıxanılmış dividendlər (manatlı) bolusdurulması üçün vergilərin istiqmətindən istifadə olur.

Real olaraq, ham inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ölkələr, hamı da inkişaf etməkdə olan ölkələr öz vergi suverenitəklərinən istifadə edərək, mili vergitülmədə hər təri principdən istifadə edirlər. Bu isə beynəlxalq iqtisadi vergitülməyə səhəb olur.

Dünya pratiklarında rezidentlik princişi yalnız formda dağlaç fiziki şartsızların vergiye ve hali olumluşun üçün saygışırıltır. Diğer fiziki şartsız kişi vergitumaya montrul qalırıltır. Yani devletler ya öz qeyri-rezidentlərini şaxsi galır vergisiniñan azad edirlər, ya da onları üçün avşar vergi dərcəsindən (adətən 15%-dan aşağı) təbliğ edirlər.

Korporasyonlar için vergitutminanın her iki prinsipin tabibiği karakterdir. Rezülentif principlerin arasında korporasyonların hüviyet galirları (lokal galirlar) ve homojen arazi principlerinin de vergi-rezidentlerin galirları vergiya calı olunur. Bir sıra ulkeler, adını "vergi signacaları", bir qayda olaraq öz rezidentlerini muhavvihalar arazi kriteriyasından çıxış edirler, yanı yalnız ne yurisdiksiyonlarında alınan galirlar vergiya calı edilirler, onların tanrı devletlerinin yanında sildi edilmiş galirları ise vergiden aradı edilebilir. İngiltere ulkeleri içerisinde Fransa ve İsviçre korporasyonlarının galirlarının vergiya calı edilmesinde bu metoddan istifade edilir.

Dolaylı vergilendirme mekanizmasına diqqat yetirmek lazımdır. OVV izinini yet ve manzı olasıları principiyle bütün işbirliği şartlarında OVV-nin tutulması hedefinde biraraya umutlu investisyon mobillığı gerçekleştirme, ideal ve reale nüzare alınmışsa Umumlu Daxili Mətbəuledür Rezidentifikasi və arazi məsulüyyəti principlərində olduğu kimi OVV-nin tutulması zamanı iki vergilendirme principindən istifadə olunur. Arazi izinini yetmək və manzı olasıları principi

Manga ölkəsi principi ona nəzərdə tutur ki, hər hanı bir ölkədə istehsal olunmuş mallar və xidmətlər, həmin malların və xidmətlərin son istehlak yerdən asılılığını DİDV-ya callı olunurlar. Bu halda ixtra vergiya callı olunur, idsal da callı olunur və DİDV məhabib istehsalından turulan vergi kimi çıxış edir. DİDV üçün veryi həzəri rolunu məcmü təxəllüs etdirən investisiyalar çıxılmasına DİDV oynamır.

Hazırda dünyada iqtisadiyyatında orası təyinatı principi əsasında tutulan ADN dəha penç tətbiq olunur, yani ixrac vergisi əzad olunur, mal və xidmətlərin iddialı və vergisi cəlb olunur. Vergilərin tutulmasına nəzarətin vergi organlarından başqa, iddialı həyata keçirən şəxsi və hüquqi şəxslərin hesabatlarına əsasən ham qaymırıq etmələrinə aparılır [115, s. 303-305].

Xatirə işləməsi fəaliyyəti aparanın zamanında aktiv və passiv galırıların verdiği cəlb edilinəsinin özünməsəs və bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri mifvcuddur.

Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq vergi müntəsiblərindən residentlik pravivini həvətə keçirmək üçün Vergi Nücahhəsi ilə prezident və səyən-resident:

Anlayışları 13. 2. 5 maddesi ile aşağıdaki konu soruları ekleyiniz. 16. - 17. 18.

Aşağıda gösterilen tabloların birincisi cavab veren istanbulan fiziki şarts tezihci hesab edilir:

- təqvim ilində ist-üste 182 gündən artıq vaxtda həqiqətən Azərbaycan Respublikasının idarəətində olan;
 - təqvim ilin ərzəndə, yaxud bir təqvim ilin ərzəndə xərçəni idarəət bəyannamə Respublikasının dövləti idarəətində olur;
 - Vergi Məcəlləsinin 13.2.8.1 maddəsinin ikinci və üçüncü aləhrəndə bəyannamə Respublikasının idarəətindən 25 xərçəni idarəət (istək hərni birməst) tətiklən olsın müddəti 182 gündən artıq olmalıdır. İstək hərni birməst tətikləliliyi göstərən məsələlər Azərbaycan Respublikasının idarəətindən işlətülür;
 - dərin yaşayış yeri;
 - həyatı mənəfiətinin mərkəzi;
 - adətən yaşadığı yer;
 - Azərbaycan Respublikasının vəzifələri

Fiziki şaxs vergi tətbiqində Azərbaycan Respublikasının ərazisində qadılığı və gündən etibarən hər vergi ilinə minnənədək olan dovt əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının qeyri-residenti sayılır. Hər şartla ki, hanım şaxs bilavasitə həcmində vergi tətbiqində Azərbaycan Respublikasının qeyri-residenti olsun.

Azərbaycan Respublikasının əməkvericiliyin müvafiq olaraq təsis edilmiş və sahibkarlıq sahəsiyətini həvətə keçirən və Azərbaycan Respublikasında idarəətildilər istənilər hüquq xəzər

Qeyn-resident

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində diplomatik və konsulluq statutu olan şəhər və onun ətrafı üzvləri.
 - Azərbaycan Respublikasının ərazisində mədəniyyət, qadınlar, dövlət qeydiyyatlarında keçmiş həyənləşmiş təzkiyilərin əməkdaşlığı və ya Azərbaycan Respublikasında xanət ələkənə dövlət vəzifələrini həvəsi ilə keçirən şəhər və onların ətrafı üzvləri.
 - mövcud yaxın Azərbaycan Respublikasının ərazisindən keçmişdə bəzi təxəllüs dərəcələri ilə əməkdaşlığı və ya məsələ.

Gostərlən muddəbatlı Azərbaycan Respublikasının əzizməndən salibkarlıq fəaliyyətinə göstərən şəxslər və idarəcələr

Azərbaycan Respublikasının ərazisindən məsələnin qaydalarla dövlət qeydiyyatından keçmək beynəlxalq təşkilatın onifikasiyası və Azərbaycan Respublikasında təsdiq olunan dövlət xəlinin hərəkat şəhərinə və onların adı nəsli.

Bu məcəllənin 13.2.6.1-ri və 13.2.6.2-ri maddələri Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən qəbul edilmişdir.

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən diplomatik məsələlər və xançılıqlarla bağlı digər rəsmi nümayandlıkların, bəyannamə təşkilatları və onların nümayandlıqları, habelə xalqçılar fəaliyyət ilə məzgul olmayan xançılıqların və fəmələr nümayandlıqları.

- resident enlavisi ile şahse edilmeyen diğer şahslar

Vergi ödemelerinin yapılmaması, vergi maddelerinin validationları ve onayları

görunümüş şəxslər, vərəsələr, doğma (ögey) bacılar (qardaşlar); bacı və qardaş övladları
Mənbə və ya arazi prinsipi ilə vergilətməni həyata keçirmək üçün «Azərbaycan Respublikası Vergi Mənşəyindən alda edilən gəlir» anlayışı Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 13. 2. 16 maddəsi ilə müəyyən edilmişdir. Həmin maddəyə görə Azərbaycan mənşəyindən gəlir aşağıdakılardır.

- Azərbaycan Respublikasında müzdiil işdan gəlir;
- Azərbaycan Respublikasında istehsal edilmiş malların istehsalçı tərəfindən təqdim edilməsindən gəlir;
- Azərbaycan Respublikasında malların təqdim edilməsindən, iş görülməsindən və xidmət göstəriləməsindən gəlir;
- Azərbaycan Respublikasının arazisindəki daimi nümayəndəliyə aid edilən sahibkarlıq fəaliyyətindən alda olunan gəlir, o cümlədən belə daimi nümayəndəlik vasitəsilə təqdim edilmiş mallar (islər, xidmətlər) aid edilsə bilan eyni cinsli, yaxud bənzər (oxşar) malların (islərin, xidmətlərin) təqdim edilməsindən, həbələ daimi nümayəndəlik vasitəsilə həyata keçirilən fəaliyyətə aid edilsə bilən fəaliyyətdən və ya ona oxşar fəaliyyətdən alda edilmiş gəlir;
- Azərbaycan Respublikasındaki sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar,
 - vergi ödəyicisinin borclarının onun kreditlərin tərəfindən silinməsindən;
 - Macallının 114. 7-ci maddəsinə uyğun olaraq galira daxil edilmiş əlaqə vasitəsilə təqdim edilməsindən;
 - xərclərin Vergi Məcəlləsinin 141-ci maddəsinə uyğun olaraq kompensasiya edilməsindən və ya etibatlarının azalmasından gəlir;
 - rezident həquqi şəxsdən dividend şəklində alda edilən gəlir, hamçinin bu həquqi şəxsdə iştirak payının satılmasından və ya başqasına verilməsindən alda edilən gəlir;
 - rezidentlərdən alınan faizlər şəklində gəlir;
 - rezident tərəfindən ödənilən pensiya;
- Azərbaycan Respublikasının arazisində daimi nümayəndəliyi və ya əmlakı olan şəxsdən alınan faizlər şəklində gəlir - həmin şəxsin bu faizlər üzərə borcu bu daimi nümayəndəlik və ya əmlakla bağlıdır;
- Azərbaycan Respublikasında saxlanılan və ya istifadə edilən əmlak üçün alınan roylüklər şəklində gəlir, yaxud Macallının 13. 2. 23-cü maddəsində göstərlən və Azərbaycan Respublikasında saxlanılan və ya istifadə edilən əmlakın təqdim edilməsindən gəlir;
- Azərbaycan Respublikasında istifadə edilən daşınan əmlakın icaraya verilməsindən alda edilən gəlir;
- Azərbaycan Respublikasındaki daşınmaz əmlakdan alda edilən gəlir, o cümlədən bu əmlakda iştirak payının təqdim edilməsindən gəlir;
 - aktivlərin 50% fəsildən çox olan lüssəsi bərbər və ya dələyi ilə Azərbaycan Respublikasındaki daşınmaz əmlakdan ibarət olan müəssisənin səhmlərin və ya iştirak payının təqdim edilməsindən gəlir;
 - rezidentin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan əmlak təqdim edilməsindən alda ediyi digər gəlirlər;
 - idarəetmə, maliyyə xidmətlərin göstəriləməsindən alda edilən gəlir - bu gəlir rezident həquqi şəxsin və ya qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasının arazisində yerləşən daimi nümayəndəliyi tərəfindən ödənilirsə, yaxud o, həmin müəssisə və

ya onun daimi nümayəndəliyi ilə bağlılaşmış müqaviləyə əsasən alda edilmişdir.

- Azərbaycan Respublikasında risinq sıfırtası və ya tekrar sıfırtası haqqında müqavila üzrə ödənilən gəlir;
 - Azərbaycan Respublikası ilə digər dövlətlər arasında beynəlxalq rabitə və ya əməkdaşlıqlar həyata keçirilərək telekommunikasiya və ya nəqliyyat xidmətlərindən gəlir;
 - Azərbaycan Respublikasındaki fəaliyyətlə bağlı meydana çıxan və Məclisin əvvəlki maddələrində shahs edilməyən digər gəlirlər. Bu maddəyə uyğun olaraq galirin mənşəyi müəyyən edilərək galirin ödəniləyi; yər, hamçinin onun bərbər və ya dələyi ilə ödənilməsi nəzərə alınır.
- Ödəma mənşəyindən dividenddən vergi tutulması Macallının 122-ci maddəsi ilə aşağıdakı qaydada həyata keçirilir
- rezident müəssisə tərəfindən ödənilən dividenddən Ödəma mənşəyində 10 faiz dərəcə ilə vergi tutulur
 - dividendin faktiki sahibi olan fiziki və həquqi şəxslərdən hamçinin qaydada uyğun olaraq vergi tutulmuşduşa, dividendi alən fiziki və həquqi şəxslərin hamçinin gəlirindən bir dəha vergi tutulmur.
 - hamçinin galir yenidən dividend şəklində venlən zaman vergi və cəlb olunur
- Ödəma mənşəyindən faizlərdən vergi tutulması (maddə 123)
- Rezident banklarına, maliyyə lizişinə həyata keçirən rezident şəxslər və ya qeyri-rezident bankların, maliyyə lizişinə həyata keçirən qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasındaki daimi nümayəndəliyinə kreditlər (üssüdlər), depozitlər (hesablar) üzrə ödənilən faizlər həmçinin, rezident tərəfindən və ya qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyi tərəfindən, yaxud həm də daimi nümayəndəliyin adından ödənilən faizlərdən, o cümlədən maliyyə lizişinə müəssisələrin üzrə ödənilən ssadlı faizlərdən, galir hə Macallının 13. 2. 16-ci maddəsinə uyğun olaraq galir Azərbaycan mənşəyindən alda edilmişdir, ödəniş mənşəyində 10 faiz dərəcə ilə vergi tutulur.
- Faizlərin faktiki sahibi fiziki şəxslərdir. Macallının 123. 1-ci və 123. 4-ə maddələrindən uyğun olaraq vergi tutulmuş faizlər hamçinin fiziki şəxslər ödənilənləndən sonra onlardan bir dəha vergi tutulmur.
- Faizlərin faktiki sahibi manşəti vergiya cəlb olunan rezident müəssisədir və ya qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyidir, hə Macallının 123. 1-ci maddəsinə uyğun olaraq vergi tutulmuş faizlər dən hamçinin müəssisə və ya qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyi lievəblədiyi verginin möbləğini, əldən manşəyində verginin tutulduğundan vəsdiq edən şəhərdən vəmək şəhər ilə bu manşədə ödənilmiş verginin möbləğin qədər azalıdır.
- Həyatiñ yığım nüfuzası üzrə ugurla olunanın ödədiyi və ya onun təxmini ödənilən sıfırtə haqları ilə sıfırtə ödənilənlər arasında ləğə kimi alınan galirlərin ödəniş mənşəyindən 10 faiz dərəcəsi ilə vergi tutulur.
- Ödəma mənşəyində icarə haqlarından və roylüldən vergi tutulması qaydasi aşağıdakı kimidir: (maddə 124)
- daşınan və daşınmaz əmlak üçün icarə haqqından, hamçinin rezidentin və ya qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasındaki daimi nümayəndəliyinin adlısı və ya onun adından ödənilən roylüldən galir Azərbaycan mənşəyindən alda edilmişdir. Ödəma mənşəyində 14 faiz dərəcə ilə vergi tutulur.

İcarə haqqı vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan fiziki şəxslərdən bu ədəmlikdə icarəvə verən bu maddəyə uyğun olaraq vergini özü ödəyir və bu Macallanın 33-cü və 149-cu maddələrinə uyğun olaraq vergi uçotuna alınıb həyannamə verir.

İcarə haqqı və roylüləndir gəlir alıcı edan fiziki şəxslərdən bu Macallanın 124 1-cü maddəsinə uyğun olaraq vergi tutulmuşdur və ya onun tərəfindən ödənilmişdir, hamını galardırın bir dəfə vergi tutulmur.

— Rezident müəssisələrə və ya qeyri-rezidentlərin daimi nümayəndəliklərinə Azərbaycan Respublikasında ödənilməyi məbləğlər bu maddə üzrə vergitutma obyekti deyildir.

Qeyri-rezidentin galinindən ödəmə manbyında vergi tutulması isə aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

Qeyri-rezidentin Azərbaycan manbyından isə olinen galin kimi müəyyən edilən və qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasının əraziindəki daimi nümayəndəsiyinə aid olmayan ümumi galinindən ödəmə manbyında xərclər çıxılmasında aşağıdakı dərəcələr vergi tutulur:

- dividend - Vergi Macallanının 122-ci maddəsinə uyğun olaraq;

- fəsirlər - Vergi Macallanının 123-cü maddəsinə uyğun olaraq;

- rezident müəssisəsinin və ya sahibkarın riskin sıfartasına və ya tekrar sıfartasına dair müqaviləyə uyğun olaraq sıfırta ödəmələri - 4 faiz;

- Azərbaycan Respublikası ilə digər dövlətlər arasında beynəlxalq rabita və ya beynəlxalq dayinmalar həyata keçirilərkən rəhət və ya nəqliyyat xidmətləri üçün rezident müəssisəsinin və ya sahibkarın ödəmələri - 6 faiz;

- rezident müəssisəsinin və ya sahibkarın aşağıdakı ödəmələrdən:

- müvəlli işlər əlaqədar alınan galinlər istisna olmaqla işlərin gorulmasından və ya xidmətlərin pröstrənlərindən aid edilən galinlər, i cümlədən Macallanın 13. 2 16 2-ci, 13. 2. 16 10-cu, 13. 2. 16 12-ci və 13. 2. 16. 14-cü maddələrin göstərilən xidmətlərdən alınan galin və Azərbaycan manbyında aid edilən digər galinlər - 10 faiz;

- rezident müəssisəsinin və ya sahibkarın müvəlli işlər əlaqədar ödədiyi galin - Vergi Macallanının 101-ci maddəsində göstərlən dərəcələr;

- icarə haqları və roylü - Vergi Macallanının 124-cü maddəsinə uyğun olaraq.

Bu maddənin məqsədləri üçün qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasının daimi nümayəndəliyi tərəfindən və ya onun adından aparılan ədəmliklər rezident müəssisəsinin idarəetinə bərabər tutulur.

Azərbaycan Respublikasının tarafdar çıxığı ikiqat vergilətmənin aradan qaldırılması haqqında beynəlxalq müqavilələrdə vergilərin aşağı dərəcəsi və ya vergilərdən tam azad olunma nəzərdə tutulduğu halda, ədəmlik manbyında aniq tutulmuş vergi məbləği bu Macallanın 87. 4-cü maddəsində müəyyən edilmiş qaydada geni qaytarılır.

Qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyindən nənfəsi vergiindən əlavə olaraq bu daimi nümayəndəliyin xalis mənzərdən hamının qeyri-rezidentin xeyriyyə koçurduğu (verdiyi) hər hansı məbləğdən 10 faiz dərəcə ilə vergi tutulur.

Rezidentin Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından konarda Azərbaycan manbyından olmayan galinindən ödənilmiş galin vergisinin və ya mənfiət vergisinin məbləğləri Azərbaycanda vergi ödənilərkən nəzərdə alınıb.

Macallanın 127. 1-ci maddəsinə uyğun olaraq nəzərdə alınan məbləğ Azərbaycan Respublikasının hamını galardan və ya mənzərdən müəyyən edilmiş dərəcələrlə tutulan verginin möhəllindən çox olmamadı.

Vergi Macallanında güzəşti vergi tutulan əlkələrdə olda edilən galin 128-ci maddə ilə müsəyyənləşdirilməlidir.

Rezident güzəşti vergi tutulan əlkədə gəlir alıcı edan qeyri-rezidentin müzənnimə fondunun 20 faizindan çoxuna bishəxəntə və ya dələyi ilə sahibdirə, vəxidə öz novbəsində onun sərvətinə hüquq verən səhniyinin 20 lağından çoxunu sahibdirə, rezidentin hamını gəlin onun vergi tutulan galinin davlı edilir.

Güzəşti vergi tutulan xərclə olsa dedikdə, vergi dərəcəsi Vergi Macallanında müəyyən edilmiş dərəcədən 2 dəfə və ya dərin çox azlığı olan və ya maliyyə məlumatını, yaxud əmlakın faktiki sahibi və ya galin (mənfiət) gənərən hərədə səmi qonşuq imkanı verilmək şirkətlər haqqında məlumatın məxfiliyətə dair qanunun müvəcəd olduğu olşa daşı düşülür.

Gələrlən qeyri-rezidentlərin xeyriyyə bolusluşurulması zamanı vergiutmanın digər mühüm süsüsiyələrləndən hürə olur ki, təzə idarəələr və məzaliyi məhabət mənfiətin dividend formasiyada vəzifəde vəzifə matris qalır. Hətən bunlardan əlavə bu vəzifə inkişaf etmiş dövlətlərin vergi qanunverciliyinə dəsnən fəsiz idarəələrin vergiya çəlb olunan mənzərə hesablananın umumlu mənzərdən çıxılır, cünki ənənələr idarəəlməni müəssisənin ilkin əhdələyindən. Həls ki hamının müəssisəsinin kapitalına hərət formasiyada investisiyalar qoyular. Vergiutmanın hüxümsüyyətindən gələrlərin imanatının hələdən tutulması və vergilərin aşağı salınması məqsədilə firmadılardı kreditləşdirilən geni idarəədə olunur. Vergilərin minnən müllaqadırınlımları məqsədilə transmisiyli qrupun tərkibində passiv gələrlərin hər formasiyada digər formaya çevriləməsi məməkündür.

Xərclə tətbiqi fəaliyyətləri nəzərdə oləkən digər mənükün risklərlə (sayisə kommersiya, valyuta və s.) yanarı, həm də vergi risklərini da aymaşır lasdırır. Vergi riski müəyyən əlkədə vergi məsələsinin dəyişməsi ilə, yeniyə vergilətmə formalarının tətbiqi ilə, galin (mənfiət) vergisinin dərəcəsinin dəyişməsi ilə, yeniyə garni rüsumlarının tətbiqi ilə, vergi güzəştlərinin ləğəti ilə və sənət hər qablaşdırılan olur hallarla əlaqədar olur.

Vergi riskləri nüfuz etməklə və tam şərtlə olaraq onları gözləndən və gözləmənlərinə risklər bildirilənək olur. Gözələnlərinə risklər idarəət, qeyri-mənzərdən həgə olur. Gözələnlərinə risklər isə olğunun vergi nüvəsindəki məyillərə əsasən qəbaqcıl proqnozlaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyəti göstərən xərclə və müstəəfələrin müəssisələrin vergi çəlb edilməsi də mühüm mənşələrdən hürədir. Olğunuzun üzünən təbii tarzdan, alverişli işləmə şəraitini və yüksək riskləri kədri potensial xərclə inşətərlərə iqtisadiyyatınə əz əməyə qoyuluşlarını artırmaq üçün şəhər yaradılmışdır.

Statistik məlumatlara əsasən son və idd 1995-2005-ci illər Azərbaycan iqtisadiyyatına tətbiq olarıca xərclə səmərəyyə gəvənlilik 175, i mln. dollardan 4893, 2 mln. dollardə yüksəlmişdir. 2006-cı iddə idd 3333, 1 mln. AZN qoyulmuşdur. Buının böyük bir hissəsi nəfəs tətbiqəsinə qalan hissəsi isə iqtisadiyyatın digər sahalarına yönəldilmişdir. (44, s. 490)

Bu gün Azərbaycanda 79%-dan çox xərclə investisiyəli müəssisə fəaliyyət göstərir və əlkə üzrə bütün müəssisələrin ümumi sayındı onların xərcləri 5

faizden artıq taşkil edir. Bu müəssisələrin iştirakçıları məhsulun və xidmətlərin həcmi 1999-cu ildə 2880 milyard manatdan (təxminən 720 milyon ABŞ dollanından artıq) 2005-ci ildə 7081 milyard manata çatmışdır. [37, s. 46-51]

Ölən illər ərzində dövlət bütçəsinə daxil olmalarla xarici investisiyalları müəssisələrdən ödənilən vergilərin xüsusi çökəsi də xeyli artmışdır. Əgər bu göstərici 1995-ci ildə cəmi vergi daxil olmalarına nisbatan 2, 4 faz olımdursa, 1999-cu ildə 23, 6 faz, 2000-ci ildə isə 21, 7%-ə qədər yüksəlmış və sonrakı illərdə mütamadlı olaraq artır.

Təbii ki, xarici investisiyalların iqtisadiyyatımıza cəlb olunmasına təsir edən amillatlıdır. Buna da xarici investorlar üçün alıcılılı vergi mexanizminin yaradılmasıdır. Dövlətin vergi siyasetinin başlıca istiqamətləndən biri da məhz, ölkədə xarici investorların və iş adamlının normal işləməsi üçün alıcılılı iqtisadi şəraitin yaradılması, onlar üçün vergiçiyəmada müayyan güzəştlərin nizadında tutulmasıdır.

Cənubi Ummümmili idenməz Heydər Əliyevin apardığı uzaqqorun siyasetin prioritet istiqamətləndən biri milli bazın dənizə həzarı iş, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatı ilə intensiv integrasiyanın düzgün təşkil edilməsi olmuydu. [80, s. 13]

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində mülkiyyəti və təşkilat-hüquqi formasından asılı olmayıraq, bütün vergi ədəyiciləri üçün eyni vergiçiyəmə şərtləri nizadında tutulmus və ayrı-ayrı vergi ədəyicilərinə münasibətdə diskriminasiya halları yolverilməzdür. Xarici investisiyalları müəssisələr da yerli vergi ədəyiciləri kimi eyni vergilərin ədəyicilərlər və vergi qanunverciyiyyində nizadında tutulmuş imtiyaz və güzəştlər onlara da samidir. Rəndan başqa, xarici hüquqi şəxslərin mənzərətində investisiyyaya yönəldilən hissəsi vergiya cəlb olunmadan azaddır. Yuxarıda göstərdiyi kimi onların Azərbaycan Respublikasındaki mənbələrdən dividend və fəiziş şəklinde sədə etdiklən galirlər, habelə qeyri-rezidentin xeymə köçürünlər hər hansı məbləğlər 10 faiz, nümayandalık yaratmadan Azərbaycan Respublikası ərazisində iş və xidmətlərin göstərilməsindən aldə etdikləri galirlər - 15 faiz, lizinq əmlaşdırıcıları üzərə ödəmələr və sığorta ödəmələr - 4 faiz, beynəlxalq rətbət və beynəlxalq dayimlarda aldə etdiklən galirlər isə - 6 faiz dərəcə ilə ödəmə mənbəyində vergiya cəlb olunur.

Eyni zamanda, Vergi Məcəlləsində Azərbaycan Respublikası ərazisində nəft sazişləri əsasında karbohidrojen fəaliyyətinə həyata keçirən xarici şirkətlər üçün xüsusi rejimi vergitüntü məkanızında nizadında tutulmuşdur. Bu şirkətlər üçün vergiçiyəmə məsələləri Azərbaycan Hökuməti ilə podratçı-xarici şirkətlər arasında bağlanmış məvafiq protokollarla tənzimlənir. Bu protokollərə əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində karbohidrojen fəaliyyətinə həyata keçirən xarici sub-podratçı şirkətlər göründükləri isə iş idarətləri görə sədə etdiklən galirlərdən yalnız odəniş mənbəyində tutulan manfaat vergisinin ədəyicilərlər. Bu verginin dərəcələn nəfəs konsorsiumlarından asılı olaraq müəyyən edilmiş və 5 faiz, 6, 25 faiz və ya 8 faiz təşkil edir. Odəniş mənbəyində tutulan manfaat vergisindən başqa, bu şirkətlər karbohidrojen fəaliyyətindən aldə etdiklən galirlərləndən respublika vergi qanunverciyiyyində müayyan edilmiş digər vergiləri ödəməkdən azaddırlar. Nellər sazişləri üzərə podratçı təraf sayılan xarici şirkətlərin karbohidrojen fəaliyyətindən aldə etdiklən galirləri isə hamın sazişlərlə müəyyən olunan dərəcələrlə yalnız manfaat vergisine cəlb olunmalıdır.

ATƏT-in eksperti Boğdan Marçevskinin fikrini gora, "Azərbaycanın vergi sistemi qeyri-adıdır, çünki iqtisadiyyatın üç müxtəlif sahəsində üç cür vergi sistemindən istifadə olunur. Birinci sistem ələkən I yanvar 2001-ci il tarixində qüvvəyə minan yeni Vergi Məcəlləsindən asas olunmuşdur. Bu yeni qanun bir neçə vergi növünü geniş şəhərlə vahid bir məcəllədə toplamışdır. Yeni Məzəyə "Hasılal Bölgüsü Müqaviləsi" uyğun olaraq Azərbaycanın nəfi və qazançları ilə bağlı Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən keçək asas nəfi kamərinin çəkilməsindən əlavədə fəaliyyət göstərən müəssisələr istismar olmaq şərti ilə hamisə şəhərlədir. İkiçi vergi sistemi asas boru kattı ilə əlavədə fəaliyyət göstərən şirkətlər, üçüncü sistem isə "Hasılal Bölgüsü Müqaviləsində müəyyən edilən iqtisadi fəaliyyəti aid edilir. [317, s. 15]

Həzirdə Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində nizadında xarici investorların və iş adamlının normal fəaliyyəti üçün vergiçiyəmada kifayət qədər imtiyaz və güzəştlər nizadında tutulmurdu.

Bəzəliklə, yuxarıda göstərdiyi kimi beynəlxalq vergitüntü mili verentünməyə nizadən daha mürakkəbdür. Qlobal iqtisadiyyatda vergi ədəyicisinin rezident olduğunu ölkə ilə gəlir manəhisi olan ələkənin mərasimlərinə dəsər, əs 15qazər fəaliyyətləri zamanı müxtəlif vergi növlərinə nizadən almılmalıdır. Beynəlxalq iqtisadi vergitüntü fiziki və hüquqi şəxslər üçün slava vergi vəlük olaraq, yalnız hətən dövlətlərin vergi sırasının hər-hin işləşdirilməsi yolu ilə tənzimlənə bilər. Müəsir dünyada vergi harmoniqaldırmaqın həla tam nail olmaq mümkün olmadıqdan, beynəlxalq sazişyədə vergitüntü probleminin vegən həlli yolu ikiqat vergitüntünün aradan qaldırılması vəsaitində konvensiyaların həqiqətləndirilməsidir. Eyni zamanda hər bir növbəti hərəkəti qaydada az və ya çox dərəcədə öz rezidentlərin üçün ümumi vergi möbləşmənin minimallşdırılmasını təmin edə bilər.

Xarici iqtisadi fəaliyyəti zamanı nizadə almışlı olan asas vergi nosibli bùnlardan hüquqi şəxslərin manfaat vergisi, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, kapital və əmlak vergisi, slava dayar vergisi, gəmlik rüsumları və galirim (mənsəbat) bölgündürüləməsindən vergilər. Digər hərəkət şəxslər həftikdə vergitüntüdən dəha güzəştlər şərtlər tətqiq edən olıklär kapital və məntəs resurslarının və arazilərinə axmalarına şərait yaradırlar. Ələkənin vergi iqtisadi (vergi sistemi tipi, asas vergi növləri və onların dərəcələri), vergi güzəştlərinin xarakteri, beynəlxalq vergi sazişlərinin mövcudluğunu təzəvədən investisiya qatarlarının qabul olunmasında və başlıca müayyəndiciliyi təmildi. Bu, dəluq yüksək vergi dərəcələrin tətbiq edən olıklär öz vergi əməkdaşlığını müvafiq dəyişikliklər etmək məcburiyyətində qoyur, əks həldə bu olıklär vergi sənədləri ilə roqabat apara bilərlər.

Sonda onu qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlə vergi ədəyicisi arasında davam edən qarşıdurma prosesi indi yeni - beynəlxalq inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

FƏSİL XI.

QЛОBАLLAŞMANIN МИЛЛІ SӘRİHӘDLӘR DAXILINDО İDARӘ OLUNMASI VӘ MИЛЛІ MARAQLARIN QORUNMASI

*Biz elə etməliyik ki, Azərbaycan xalqının
mənşələri tam səhifədə nəzərdən görünür*

Ilham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
14.04.2008

11. 1. Qloballaşma prosesinde milli maraqların ve milli təhlükəsizliyin təmin olunması problemləri (nəzəri baxış)

Mürekkeb ve ziddiyatlı globallaşma prosesleri onun, ıstar ün普遍性 (ün普遍性)ında mıqyasında, ıstasra da milli ıstiyatlı idare olunmasını taleb eder. Bu prosesler milli devletlerarasında keşfivalecə veni İslahçılar gosur.

Qloballaşma dövründen itibarlıları hakkında fundamental eserin müallifi Aksaraylı Ramiz Mehdiyevin şegidli kim “Dünyada geden prosesler birbirinden çok farklıdır ki, 21-ci asırda hayatta yatanın inkişaf stratejisini xeyli darbeci mahz qloballaşma muayyanlaşdıracağdır. Bu da qanunuuyaqlındır. Çünkü hələndən itibarla da olsa Şekspirin ritorik “olum, ya ölmə” sualının başlıca yaylıqlarından duran problemlər kimi yenə sapkınlığı və yeni mənə kəsb etdiyi bir dərəcədən əməl olunur” [76, s. 121].

Milli mərclərinin qorunması və mili təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemləri milli dövlətlər, xüsusun müstəqillik yoluna yenica qədəm qoymuş ölkələr üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Globallaşma inkişaf seviyyasından asılı olmayaraq milli iktisadi sistemlerin global seviyada faaliyetler gösterebileceği "oyunculukları" sari rəqabət mübahizəsindən cəlb edir. Ona görə də milli iqtisadiyyatın global mühitə itkisiz və samarəli uyğunlaşdırılması bu gün milli dövlətlər qarşısında duran və hayatı etibarlılaşdırmaq kəskin edən məsələdir. Milli iqtisadiyyatın getdikcə daha çox mövcudiyətin tərkib hissəsinə çevrilmesi, bu funksivlərin etibarlılaşdırılması da artırmalıdır.

Zaman itabət edir ki, onlar adət etdiyimiz makro və mikroiqisasi tənzimləmələr yaradı - beynəlxalq amitə, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi axımlarına mudaxilə etmək, proqnozlaşdırmaq və istiqamətləndirmək kimi çox mühüm funksiyalar da yerinə yetirsinlər. Onanın dövlətlər globallaşma samitində iki

cəbhəyə qarşı mübarizə aparınaga məcburdurlar. 1) Olkonin daxili problemlərinə qarşı 2) nəzarətdən çıxma təhlükəsi doğuran transmili qurvalarə qarşı

Mili devletler transmelli qüvvələri vergidənmiş, iqisadıqyanın təzimənəsi, iqisadı təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələlərindən inzatatının işlətməsi çərçivəsindədir.

Ümumiyiyile kabul edilir ki, globalleşme prosesinde beyninkalq amak bolgusunun ustunlukları inkişaf etmiş sanaye olakları üçün daha faydalıdır. Buna baxmayaraq, transformasiya prosesini keçirən olaklar bu proseslarda istikrar etməyə həm mochdururlar, həm da həla istirakda çox maraqlırlar. Cunki artıq bir orqaniza kimi kabul edilir ki, müasir şəraitdə hor həris bu dövlətin hər hansı bazanından təsdiq olunmasından, onun iqisidə inkişafının son natiyətini geriləməsi ilə nüvələndir. Lakin bəzək tarixin yenisi mərhələləndə bir çox iqisidi proseslərin global maliyyəti ilə onların multi dövlətər cəriyəsindən təsuzunlmaması arasında keçkin ziddiyatlı özünü göstərir. Bu isə əsərərək dövlətlərin tənzimlənmə mekanizmlərinin yaradılmasını istəbət edir. Cunki dövlətlər hələ globallaşmanın prosesində müxtəlif dördəcələrdə qoşulmuşlar, onların özlərinən "əyvələri" - müxtəlifdir, global həzərləndirilməsi etdikləri təyafuzları isə fərqlidir. Globallaşmanın prosesində maraqçı ziddiyatlılığıdır. Cunki xəzinəni hazırlamır, maliyyə manbatlarını, texnologiyalarını idarəetmədən mövcud olan yenilikləri çox imkansız bütün dövlətlərdən cəmi deyildir. Ün güclü dövlətlərin həzərləndişi dəniz, təbii isə az faydalalarla.

İşte kıvıvastı bazarların liberalleştirilmesi sahnesinde mahdudiyetlerin不断扩大 olması da bu döller için eiddi naçılalar doğurur. Öyleinde, yalnız nadir yüksək istisnalarla mütaraf olular için bu mahdudiyetler arasında qaldırılmıştır ki, bu, bəzəyiñ axınıñ işi naçıloları. Naçılardakı kəsib Cənubda texnologiyi geriflik, unividisit və mayusluq həslərin sərətlə artırmış, ekstremizm və terrorizm dəlgələri özünü göstərmişdir. Bir çox əmləklər həqiqi ulqar 11 sentyabr hadisələrini hər nev bu dərin kontrastın mənasında kimi dəyərləndirdilər. Ona görə qloballaşmanın hələdənəmə döllerinə arasında qeyri-hərəkət həlqələrinin azaldılması və qlobal qızılıbzınlığın qazanılmışlığı yalnız kasib Cənubun deyil, cəm zərində bütün dünyada tətbiqinən hall etməli olduğunu mübahim global problemlər. Milli dəstəklərin qlobal ierarxiyadə mənşəyi ominus dunyaya bazarlardakı rəqabət gücü ilə müşayiət edilir. Lakin bu rəqabət müharibənin milli dəstəklərin xüsusilə gənc döller üçün qəri horə bəndir. Onlar qlobal iqtisadi-maliyyə mühitində inkişaf etməsi dövlətlərin nəzarəti altında olan böyük inisiativərlə ilə qarşı-qarşıya qalırlar. Bu nəhəng inisiativaların transmiliyə şirkətlərin texnologiya sahnesində olan inisiativələri, dönya maliyyə bazarlarında maliyyə nəzarətinə, rəqabətlər sahnesində inisiativələrinə aid etmək olar. Qlobal prüseclərin tənzimləyən beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatlarının dərin

ənlağın nəzarəti altında olması mühüm amil kimi nəzardən qəçinilməməlidir.

Yukarıda gösterildiği gibi global teknoloji piramidanın zirvesine gelen yol çapılırlıdı. Ayrı-ayrı ölkelerin özüntü işitmesi ve sosyal-maddi saviyasının yükseltilmekla ve zengin Simaldan öz fuarcılarına uzatılmışla bu zirveye doğru ileriltilerdir. Tabii ki, aynı-ayrı ölkeler hâli püllalardan müxtəlif dərəcədə istifadə edirlər. Çinli Koreya, Tayvan, Qonkong, Singapur, Vietnam, müasir işitme işitme sisteminin uğurla qoşulmuşlar ve artıq 80-ci illarda adəməbən UDM istehsalının aranı sürətliyən gərə Simal ölkələrinin iki dəfə ümib keçmişlər. 90-ci illarda hamını qrupda Hindistan, Çili, ŞriLanka, Dominikan Respublikası, Yamaçka və digər ölkələr alavaş olsundular. Onlarda adəməbən UDM istehsalı öz sürətində gərə dünya liderlərinin 1, 5-2, 0 dəfə üzib keçdi. Üçüncü qrupda cym gəostancı 1, 0-1, 5 dəfə təskil edir. Dördüncü qrup ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrdi ki, onlarda adəməbən UDM istehsal inkişaf etməs ölkələrə nisbatən zəif inkişaf edir. Axınımçı qrupu an kamış ölkələr təskil edir ki, onlarda adəməbən möhəs istehsalı azılır, avangard ölkələrənən ucurredum işi dərinləşir. [326, 2003, № 4, s. 13.]

Tədqiqatçılar eyni zamanda göstərir ki, mili dövlətlərin globallaşma şəraitində mili cəriyədə proqresə təsir etmə imkanları yüksəkdir. Dövlətin iqtisadi-funksiyası əsində yalnız hər biri masallarda, masalan, sosial və xərci iqtisadiyatlarda zəifləyir. Müasir mili dövlətlərinən vacib olan təhsil, infrastruktur kimi masalların hall edilməsindən sonra rəqəmətdə davam edirlər. Onları tam olunmasında həzər, vətəndaş cəmiyyəti və dövlət orqanlarının proporsional rümləndirilməsi olmalıdır. Müasir iqtisadiyyatda dövlətin təcərülçiciliyi rolü artırımdır. Fəmizimləmə tədbirlərin aralı mühüm qorunması, maliyyə sektorun və inhişərlərin iqtisadiyyatın əhəmiyyətini edir. Dövlətin rolü ölkə iqtisadiyyatının rəqəbat qabılıyyətinin artırılmasında elmi-texniki təzqiqin stimuladırılmasında, infrastrukturun yaradılmasında, informasiyanın toplanması və işləməsində, mili sahibliklər üçün alverişli nüvəzər və vergi müükünlərin yaradılmasında, xərci kapital və işçi qüvvəsinin tənzimlənməsində artırılmışdır. Globallaşmanın prosesində dövlətin rolü transformasiya edir və o global sahibliklər kimi çıxış etməyə başlayır.

Bela bir şaranda olmanın beynalkalı amaç bölümünden istirakının iqtisadi samarılılığınıının müyyanın edilmesini vacibdir. Malum olduğu kimi olmak beynalkalı amaç bölümünden istisnasız bir tarafından, xarci iqtisadi makamları tarafından işlenen, digar tarafından da hamun olmanın dünya meyalarının uygun olaraq taqabiqatlılığını mal ve xiadat istehsal eda bilmiş bacarığı ile müyyanın edilmesi. O da məlumudur ki, mahsul istehsalçıları va satıcıları sksər həllarda müştəqili mülki əsərətli subyektlərinidir. Qloballama şaranda məhsulların getidikcə daha çox hissəsi məlli sərhədlərdən kənarı çıxır və özüne dəha tutumlu bazarlar extarılır. Bu zaman vahid struktur kimi dünya bazarının mövcəyi baxımdan iqtisadi samarılılığını meyari mahsul dünyası qiyamaların iş sahidiqda istehsalçı (inşaatçı) üçün rentabelliyyəti təmin edən istehsal xərclərinin təviiyyəstidir. Müştəqil istehsalçıları hələn beynalkalı meyər orientasiya edirər və əgər belə mahsullar ona mənşət təmin edirsə, onlar dünya bazarlarını çıxırlar. İdəxəlçilər da idəxələrə emtiyyət-lannı susuzluyutularına nəzər alaraq cəmi qaydada horşat edirər.

Qloballeşme manzılu varlığı, yeni muhit içimiz: rıfah anlayışının konseptual ş-

kilda inkişaf etdirilmesini istab edir. Molum olduğu kimi bu anlayışa birgia istehlak edilmesi məhsul və xidmətlərin geniş spektri daxildir. Yeniyüntaşlıq hanun məhsul-ların istehlakının kamışya və keyfiyyətə sazalılmaması ilə yanğı, onların bölgüsündən təsizlənməsi istəb olunur. Bazarların globallaşdırma üçün istab unsurlarının (mülkiyyət həququñun yorunması, bazarlarda rəqabət mühiti, istibati mühafizə tədbirləri, ictmam obyektləri və infrastrukturə obyektlərinin inşası, təchiriyə və təchirin həvək hər hissəsi) hər cəsuñ uşaq əlinde qeyrişmişlər təsadüfi deyildik, ki, onların gedikdəki döñə çox globallaşan bazar prinsiplərinə çevrilmişləri qarşı hətum dünyada müzavimatlılıq tətbiq olunmalıdır.

Global iqtisadi-maliyyə mühürt integrasiya prosesində milli inkişafın zorunlulığı təmin edərək dəstəklənilmiş, mənşədən dispoversiyaların daşıda da dənizləşməsin yol vermişmiş, və onları aradan qaldırmış üçün tədbirlər görülməlidir. Milli iqtisadiyyat globelləşmə prosesindən qazanıldıqda, respublikada hal-hazırda mövəudə olan hər sira sosial-iqtisadi problemlərin sorbası həzər iqtisadiyyatın princip-ları assasında deyil, geniyinmişlər dövlət tənzimciliyinən istifadə etməkla həll edilmişsin rəməmətiənən.

İntensiv globalleşme prosesinde hıyarlılaşımın manasılıkları üçer-barabar qüvvələrin keşkin müharibə meydəminə çevrildiyi üçün milli (siyasi iqtisadi) mədəni-mənəvi təhlükəsizliyin təmin olunması əsasını devletlərin başlıca funksiyasıdır. Globallaşma yalnız o halda xaradır ki "milli mənəvələr" ehtiva edir.

Milli İstiklakçılık ólam ótan davamıñ iñkişfîtiñ ótan etmek mazgasñda fardıññ, camiyüñ ve dövlətin müxtəlif fəaliyyət sahələndəñ dañlı və varıcı təhdidlərdən qorunması deməkdir. İstiklakçılığın ótanı edilməsinin meyəni milli mütəsdiq məsasını dövrdə və hadisələrləñ aradan qaldırılmışdır. Cətin olaraq, siyasi iqtisadi, təxənnü, və təbii hadisələrin ziyâli nüfuzlariñ hadisələrdən və sarhadlardañ müzayey edilmişdir [225, s. 11-13]. Milli İstiklakçılığın ótanı

olumnumu prinsipleri-milli məqsədlərin reallaşdırılmasına yönəldilmiş mühümü yol göstərici ideyalardır. Dövlət özünün milli təhlükəsizliyini təbii etibarlıları, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, əhalinin siyasi-mənəvi potensialı, hərbi gücün vəziyyəti ilə müzəzzən edilən nüzəmə qüdrəti ilə təmin edir. Ona görə də dövlət nə qədər qüdrətlidirsə, milli təhlükəsizlik bir o qədər eibarlı şəkildə qorunur.

Ölkənin beynəlxalq təhlükəsizliyi onun beynəlxalq münasibətlər sisteminin qeyri-sabitlik, konfrantasiyalar, silahlı konflikti və mülhəndə təhdidlərdən qorunumasını tələb edir.

Milli "təhlükəsizlik" anlayışı milli "maraqlar" anlayışı ilə sıx əlaqədardır. Təhlükəsizlik milli maraqların tərənnüsündür. Milli təhlükəsizlik son nticədə - dövlətin, cəmiyyətin və fərdin hayatı əhəmiyyətli maraqlarının təmin olunmasına yönəldilmiş strategiyadır. [22, s. 18]

Qloballaşmanın milli təhlükəsizliyin və milli maraqların təmin olunmasına gəlisiyasi yanaşına tərəzi tələb edir. Belə yanaşına tərəzi dövlətin məkanı xarakteristikasının kompleksli dəyərləndirilməsinin və cəmiyyətin hayat fəaliyyətinin bütün tərəflərinə dənalaşmasının aşkar çıxarılması zəruri edir.

Milli təhlükəsizlik və milli maraqların qorunması strategiyasında iqtisadi təhlükəsizlik və iqtisadi maraqların qorunması strategiyası mühüm yer tutur.

Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizliyi 23 may 2007-ci ilədən Respublika Prezidenti İlhami Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Milli təhlükəsizlik" konsepsiyası ilə təmin edilir.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası (bundan sonra Konsepsiya) dövlətin müstəqilliyini, arazi bütövlüyünü və demokratik inkişaf yolunu, strateji seçimi kimi Avrallantik məkanına integrasiyasını, bununda yəni, tərəzdənmiş xərci siyasetin çoxşaxəliliyini vurgulayan, Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyəti, cəmiyyəti və dövləti xərci və daxili təhdidlərin qorunmasına yönəlnüy siyaset və tədbirlərinin məqsəd, princip və yaradımlarının məcmusudur.

Konsepsiada göstərilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının milli maraqları Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisinin təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusundan ibarət olmuşla, aşagidakılardır:

- dövlətin müstəqilliyinin və arazi bütövlüyünün qorunması, onun beynəlxalq səviyyədə təmirimiz sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi;

- Azərbaycan xalqının vəhdiyyəsinin qorunub saxlanılması, azərbaycanlılıq ideyəsinin təsviri;

- vətəndaş cəmiyyətinin formalasdırılması, insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin olunması;

- demokratik və vətəndaş cəmiyyəti təsisətlərinin inkişafı, qanunun alılıyi, axışının təmin edilməsi yolu ilə dövlətin funksiyalarının yənənə yetirilməsinin gücləndirilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin qorunması;

- beynəlxalq əhdətlərin yerinə yetirmək, global və regional təhlükəsizlik və sabılılıq təhfə vermək üçün dəyərlərinin bölgədən bölgəyə beynəlxalq təşkilatlarla integrasiyaya yönəlmisi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;

- bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdiril-

məsi, iqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədi daxili və xərci sərmayələr üçün alıcılışlı şəraitin yaradılması;

- təbii sarvatlərdən təmənəməsi istifadə edilməsi, davamlı iqtisadi inkişafı, straf möhürü qorunması, tədris, elm və texnologiyə potensialının artırılması yolu ilə Azərbaycan xalqının galəcək inkişafının, əhalinin layiqli həyat səviyyəsini və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi;

- dünya azərbaycanlılarının hələldiyü dəyərlərə əsaslanan milli özünməxsusluğunu və hərəkətiyin möhkəmləndirilməsi;

- Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi təmirin və mənəvi dəyərlərinin qorunması, eləcə də əməkənşəsi dəyərlərinə zəngəndəşdirilməsi, dilinin, əzəmətdək, vətənpərvərliy və milli məsələ hissini, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində əsas vəzifələrdən biri onun milli təhlükəsizliyinə təhdidlərinə əzəmətdək quldütəlməsi və xəzərətdə saxlanılmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə təhdidlərə əzəmətdək lardır:

- Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiya quruluşu əleyhina qəsdər;
- qanunun alılılığı nəfər olunması, içtimai əsəryərin qorunması və əsan hüquq və əsas azadlıqların müdafiəsi salabsında dövlət funksiyalarının yenidə yətirməyə qarşı fəaliyyət;

- separatılıq, etnik, siyasi və dini ekstremitizmi,
- terrorçuluq və kufəvi irqin silahlarının yayılması,
- regional munaqışalar və transmili mutəşəkkili cənabənliliklər,
- Azərbaycan Respublikasının enerji infrastrukturuna qarşı fəaliyyət,
- xərci siyasi, hərbi və vi iqtisadi astılıq,
- iqtisadi qeyri-sabitlik,
- peşəkar insan etibyalarının çəriməzliyi,
- regional hərbişədirmə,
- ekoloji problemlər.

Ölkəmizdə milli təhlükəsizliyin təmin olunması vəsaitləri hundardır

1. xərci təzarəsi siyaseti,
2. müdafiə qabiliyətinin möhkəmləndirilməsi,
3. uzaqqörən daxili siyaset

Qəbul edilmiş Konsepsiya qloballaşma dövründə milli maraqların etibarlı şəkildə qorunması üçün müvafiq dövlət strukturlarının üzərinə xüsusi vəsaitlər qoyulub və bu kontekstdə onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə zərur edir.

Akademik Ramiz Mehdiyevin aşağıdakı sözüldə olduqca əhəmiyyətlidir: "Qloballaşan dunyannın bir hissəsi olaraq Azərbaycan Qarbur nəsliyyətlərindən istifadə etməyə çalışmışla yanaşı, öz mentalitetinin hələn xüsusiyyətlərini, adət ənənələrini, milli tərəxini son dərəcə qəzgi ilə qoruyub saxlayır. Bu, dərk edilmiş dövlətin və cəmiyyətin inkişafını istiqamətləndirən strateji xəddidir. 1991-cü ildən etibarən məhz bu xələ həyata keçirilən və o, əlkəmə tərəqqiyə və fərvarlıqda gələn təxərime qədərdir ənənələrin və mədəniyyətin əleyhino deyil, onlara uyğun

şekilde inkişaf həsiyətin məhiyyələrini təşkil edir" [76, s. 161]

Deyilənlərə yekun vuraraq göstərmək lazımdır ki, dünya maliyyə-iqtisadi mühitində baş verən köklü dəyişikliklər milli dövlətlərin qarşısında zamanın çağışmasına onur əvək və adekvat reaksiya göstərməsi, kapital, aməsə, xidmət, texnologiya, informasiya və işçi qüvvəsinin liberallaşdırıcı bir şəraitdə olunan rəqabət qabiliyətinin ləmin edilməsi üzərə yeni təhlükələr qoyur. Yeni şəraitdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, təsəbbüşkarlıq faaliyyətinin həyata keçirilməsi, milli salibkarlar üçün alverişli şəraitin yaradılması, sosial mühitin təmin olunması üçün kompakt dövlətin formalaşdırılması vəzifələrin qarşıda durur.

11. 2. Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin reallaşdırılması - İlham Əliyev siyasetinin tarixi nəaliyyətidir

Azərbaycan iqtisadi təhlükəsizliyini, enerji təhlükəsizliyini təmin etdirir və başqa ölkələrin enerji təhlükəsizliyində iştirak edir. Orzaq təhlükəsizliyi da ondan az shəhəriyər dezməyən sahədir

İlham ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

XX əsr başarıyyat tarixinə yalnız elmi-texniki inqilablar asın kimi daxil olmayınsılsı. O həm də milli-azadlıq hərəkatları milli dövlətlərin yaranması və böşəri inkişaf prosesinin müstəqil subjekt kimi dövlətlərinin verməyə başlamaları ilə siyəciyələr. Bütün XX əsr tarxi göstərir ki, siyasi azadlıq, müstəqil dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, həmçinin azadlığın ölkə xalqlarının həyatında hərtərəfli döñüş məqsəti rələni oynaması əhəmiyyətli dərəcədə iqtisadi sahədə əspanlanan məbəanzanın uğurundan, iqtisadi cəhətdən də müstəqilliyin əldə edilməsindən asılıdır. Bəzən bəls bir səhv fikir tez-tez səslənir ki, gəyin dünəndə iqtisadi cəhətdən müstəqil həc bir dövlət yoxdur. Cənubi hög hər dövlət özünün bütün etbiyətlərinə təkhaşına ləmin edə bilməz. Bu məsələyə səhli yanaşmaqdır. Iqtisadi müstəqillik dedikdə bütöv milli iqtisadiyyatda geniş təkər istehsalını zəruri cəhətlərinə təmin etməyə qadir olan müstəqil təsərrüt məxanizminin formalşdırılması, xüsusun əhalimin maddi və maddiñ rəsahə saviyətinin öz milli galisi hesabına təmin edilməsi nəzərdə tutulur.

Doğrua respublikamızda müstəqilliyin siyasi programını ümumiyyətli idenmiş Heydar Əliyev böyük inamlı formalaşdırılmış və reallaşdırılmış, iqtisadi müstəqillik uğrunda məbəanzanın möhkəm təminini almışdır.

Siyasi istiqaliyyətin və onun iqtisadiyyatı cəbhəsinin dəha da möhkəmləndirilməsinə sükəni artıq bəs idir ki, Prezident İlham Əliyevin etibəri alındır. Əminliklə demək olar ki, Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin reallaşdırılması İlham Əliyev siyasetinin tarixi nəaliyyətidir. Layıqli vəris öz üzərinə düşən tarixi missiyəni böyük həssaslıqla dərk edərək, əlkanın strateji kursunu bütün sahalar üzərə qəbul edilən və elmi cəhətdən əsaslandırılmış program sənədləri ilə müəyyən etdi. Əslində MDB məkanında ilk dəfə olaraq sosial-iqtisadi inkişafı

müasir prinsiplər əsasında tərtib edilmiş Dövlət Proqramları ilə tənzimləyərək, ölkəni yeni üfüqlər, iqtisadi müstəqilliyin əldə edilməsinə doğru istiqamətləndirdi.

Iqtisadi müstəqiliyin müəmməl tərkib hissəsi iqtisadi təhlükəsizlik. Energi təhlükəsizliyi və orzaq təhlükəsizliyidir.

Iqtisadi təhlükəsizlik - iqtisadiyyatın elə bir vəziyyətidir ki, bu zaman dayanımlı iqtisadi əntəm, icmanın etibəyacalar, yüksək keyfiyyətli idarəcəlik, iqtisadi mərasimlərin qorunması məli və bəyənəlxalq saviyəyədə samarəli şəkildə təmin olunur.

Iqtisadi təhlükəsizlik problemi dövlətin yaradılması ilə cəmi zamanında yaranır və məlli təhlükəsizliyin onuruna xutunlu təşkil edir.

Olkəmizin məlli təhlükəsizlik və onun müəmməl tərkib hissəsi olan iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiysı Prezident İlham Əliyevin imzaladığı 23 may 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Həmin konsepsiya iqtisadi təhlükəsizlik problemləri oludeşa şəhərlədir. Bu konsepsiya bazar iqtisadiyyatın inkişafı, onur hüquqi əsaslarının təkmilləndirilməsi, iqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədilə daxili və xarici sərvətlər üçün alverişli şəraitin yaradılması, idarəət sərəncamı ilə təsdiq edilmiş, davamlı iqtisadi inkişaf, ədalət məlumat qorunması, tədris, elm və texnologiyi potensialın artırılması vələ ilə Azərbaycan xalqının goləcək inkişafının, əhalinin ləylək həyatı saviyətinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi kimi tələyikli problemlərin həll edilməsimi Azərbaycan dövləti qarşısında bir vəzifə kimi qoyur. [313, may 2006]

Iqtisadi təhlükəsizliyin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır. ÜDM-un artımı, iqtisadiyyatın struktur və rəqəbatlılığı, həyat saviyəsi və keyfiyyəti, infiyasiya sürəti, işsizlik norması, idarəət axılılıq, daxili və xarici bərolərin saviyəsi və s.

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi problemiini mənhiyyəti və şəhəriyətin müəyyən etmək üçün iqtisadi adəbəyətə təxminən 25 göstərici təhlili edir. Onlar arasında an vacibləri aşağıdakılardır: adəbəyətə ÜDM, digər ölkələrlə müqayisədə onun dinamikası. ÜDM-un tərkibində enəaledicə sanaye malisələrinin xüsusi çəkisi. ÜDM-un tərkibində elmi-tadqiqat işləri və təcrübə-konstruktör işlərinin payı; bəyənəlxalq standartların həcmindən yoxşulluk saviyəsi, orta omur saviyəsi; 10% in təminatlı əhalil grupu galirlərinin, 10% in yoxşul əhalinin galirlərinə nisbəti, işsizlik saviyəsi, infiyasiya saviyəsi; dövlət, o cümlədən xarici hərcəm ÜDM-a və bəndə galirlərinə nisbəti; idarəət ÜDM-a nisbəti; idarəətlik malisələrinin tərkibində idarəət orzğun xüsusi çəkisi və s.

Akademik Z. Samidzadə haqlı olaraq vurgulayır ki, ələkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə bu və ya digər şəkildə təsdiq göstərən həl hamisi bu problemi diqqətsiz təhlil edilmişdən dövlətin iqtisadi qurudurum və tərəqqisinin artırılması sahəsində qarşılık dərən hec bir məsələn həll etmək olmaz [23].

Bütün dünya dövlətlərində orzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında bəyənəlxalq ticarət rolü bikiyidir. Belə ki, bəyənəlxalq ticarət ələkənin iqtisadi inkişafını tətən və mərkəzi hanım malisələrinin artırılması şərait yaradır, dönya etibarlılarından sahələri istifadə edilməsinə təmin edir, bu sahədə bəyənəlxalq işləşəşlənməyə yol açır.

Orzaq təhlükəsizliyinin əsasını aşağıdakılardır təşkil edir:

1. Bu və ya digər ələkənin orzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün olğun cəhətəclənni tam ödəyən orzığın və kifayət qədər istehsali qarantili

edilmelidir.

2. Öraq təhlükəsizliyi yalnız o zaman təmin edilə bilər ki, arzığın əldə edilməsi üçün fiziki və iqtisadi şərtlər olsun.

3. Öraq təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün kənd təsərrüfatı məhsulları sabit şəkildə və kifayət qədər dənizə həzarlarına çıxarılsın.

4. Öraq təhlükəsizliyinin müümən elementləndən biri də şahlinin sahətinə ziyan verməyən keyfiyyəti arzاقla təmin olunmasıdır [326, 2003, № 1, s. 60].

Hesab olunur ki, mili saviyəyədə arzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün iki yol mövcuddur 1) özünü təmin etməyə çalışımaq və 2) idxlərin sistematik şəkildə odanımlması üçün inanın yaradırmak.

Örzəqla özünlənmətə - ona olan tələbatın əvvəlcə xərci ticaridən minimum darəcədə asılı olmaqla, daha çox daxili istehsal hesabına odanımlması deməkdir. Özünlənmətənə konsepsiyasına hər xəra amillər təsir edir. Onlardan - məhsuldarlıq arzıtan texnologiyadan istifadə etmək imkanını, kənd təsərrüfatının siyasi və sosial partlayışının təsiri, həbətət rəhütin tənzəzzülünü göstərmək olar.

Daxili kənd təsərrüfatı chiyatlarının davamlı istifadəsi hər bir əlkədə arzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün müümən rol oynayır. Daxili kənd təsərrüfatı istehsalının lütfəyə edilərək qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi gözlənilməz hadisələr həz. verərək, şahlinin arzaq çalışımaqlığı hallarını baş vermişə bəzədə narahatlığını azaldır.

Örzəq idxləri arzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında müümən rol oynaya bilər. Problemi bu yolla həll etmək istəyen əlkələr qarşısında iki ciddi vəzifə durur.

1. Arzaq idxləmini təlab olunan saviyəyə saxlamaq üçün valyuta chiyatına malik olmaq.

2. İstihbar idxlə manşələrinə əlində saxlamaq.

Əlkənin özü təsəffüfündən odanımlası zaruri olan həcmde arzaq idxləi üçün valyuta chiyatının daxil olması məqsədi ilə potensialının yaradılmasını tələb edir. Bu zamanın nəzəri olmaq lazımdır ki, arzaq idxlə edan ölkə üçün həmin arzaq əməkdaşlıq olsa, strateji əməkdaşdır. Onun davamlı olaraq satın alınması cəmiyyətdə sabitliyi təmin etmək üçün işlək tətbiq olunur. Həmin əməkdaşlıq siyasi və iqtisadi təsziyə vasitəsi (embargo qoymaqla və s.) kimi istifadə edən bilər.

Örzəq idxləlinin hər xüsusiyyəti də oduş ki, onların qiyməti qeyri-sabit olmaqla, bir çox hallarda öz real dayarıra adekvat olmur. Örzəq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlət müsyanın hallarda strateji məllərin idxlə məqsədilə yüksək qiymət ədəmək məcburiyyəti qarşısında qalır.

İdəlat vasitəsilə əlkənin arzaq təhlükəsizliyini təmin edən zamanı hökumət əsas diqqəti xərci bazarlarında maksimum somara ilə satılması mümkinən olan məllərin istehsalına yönəldir.

Son həz. ildə, xüsusən 2007-ci ildə əlkənin sosial-iqtisadi inkişafı nüfuzlarının təhlili göstər ki, həmin çoxəxtərilibli problemlərin həllində dənənəsə nail olunmuşdur.

Müstəqillik əldə etmiş əlkələrin təcrübəsi göstər ki, mili geriliyin aradan qaldırılmasında açar rolini oynayan mili iqtisadiyyatın, mili sonayenin, kənd təsərrüfatının, infrastrukturun inkişafında ciddi dənişən yaradılması, müstəqil və bir-hirini tamamlayan istehsal komplekslərinin təsis edilməsi iqtisadi müstəqiliyin

və iqtisadi təhlükəsizliyin onurğa sutumudur.

Əsas göstəriş olan UDM-un artımı həzərdən keçirildikdə molum olur ki, 2003-2007-ci illərdə iqtisadiyyatın həcmi 2,6 dəfə artmışdır. Dünya dövlətlərinin təcrübəsi isə göstərir ki, UDM-un iki dəfə artırılması üçün 10-15 il və佐ənədən çox müddət tələb olunur. Məsələ, 1990-2000-ci illərdə 10 il ərzində yalnız Çin və Hindistan UDM-i iki dəfə artırıblımlırdı. Neftlə zəngin olan Yaxın və Orta Şəhər əlkələrin isə həzinədən UDM-u ənənəvi 38%-ədən artıblımlırdı [283, p. 91-92].

Sənaye ənənəvi olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahəsidir. Son həz. ildə həsab adıçıl olaraq özünü göstərən sıçrasığı artıb. Azərbaycan tərkibində olmayınlıdır. Bu ənənəvi artımı 2004-cü ildə 5,7%-dan, 2005-ci ildə 33,5%-ə, 2006-ci ildə 36,6%-ə və 2007-ci ildə 35%-ə yüksəlmüşdür. Sənaye məhsullarının həcmi isə 5 il ərzində iki dəfəndən çox artmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının qisa tarixi dərvişəndə iqtisadi müstəqilliyyət təmin olunmasının və getdikcə məhkəmələndirilməsinin əsasında İlham Əliyevin dərin modernlaşdırma və yeniləmə siyaseti dayanır. Akademik Ramiz Mehdiyev "Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən modernləşmə xətti" adlı konceptual məqalədə təmənniliklə qeyd edir: "Məhz iqtisadi modernləşmə, bazarın sabitliyi, bank mühümütinə təkmilləşməsi, ona sünflə formalaşdırması və ənənəvi UDM-ndən əzəmətli karaburunluqda gecməsi təmin etməni şüntətək səkillə təsəvvüfək, onu yeni demokratik ənənələr və təsəssülər müstəvivisini yoxlaşdıracaqdır" [317, 2008, № 1, s. 118-119].

İlham Əliyevin "Həkim məqsədimiz Azərbaycan inkişaf etmək olğaya çevirməkdər" ifadəsi əlkənin əzəmətli dərvişəndə strateji kursudur.

İlham Əliyev Nazirlər Kabinetində keçirilən müşavirədə sususlu vurgulanmışdır: Əla etməlik ki, "qisa müddət ərzində olkəməz galən maliyyə resursları dəlikməz hərəkətlər ilə inkişafına xidmət göstərən Əlkənin müvətəbbəsi, modernləşmə, on qabaqcıl texnologiyalar Azərbaycanın Bütün sahələrdə - işarət, istarsa da salınıya, təbii, infrastruktur - bütün sahələrdən on qabaqcıl texnologiyalar Azərbaycanın gətirilməlidir. Bütün buru görürən Azərbaycanda son əllər ərzində, vəsuslu dəvət salıfı ilə yaradılan müaviləklər, həzaya keçirilən infrastruktur layihələri, təkiklən obyektlər dənizdən on yüksək standartlarına cavab verir".

"Bütün iqtisadiyyatımızı şəhərləndiririk" deyən Prezident İlham Əliyevin iqtisadi siyasetinin prioritet istiqaməti iqtisadiyyatda dərin struktur dəyişiklikləri aparılmışla iqtisadi inkişafın çoxşaxılığının təmin olunmasıdır. Yanacaq energetika sektorunun sürətli inkişafı ilə yanşılı qeyri-nəst sektorluna yüksək dinamizm verilməsi dövlət högəştinin dərin diqqət mərkəzində olmuş məsələləndəndir. O adı çəkilən müavirədə sususlu vurgulandırıb ki, Azərbaycanda enerji layihələrinin böyük əksəriyyəti həsən çədilinmiş, nəfə-qaz yataqlarına böyük sommeye qoyulmuş artıq demək olar ki, həsən çəmənmiş. Buna baxmayaraq investisiyalar kürsələr artıraq. 2007-ci ildə 6,837 mlrd. dolların çatılmışdır. Ümumi həsən böyüklü əksəriyyəti qeyri-nəst sektorunun inkişafı ilə əlaqədardır. Investisiyaların 52%-i qeyri-nəst sektorunun payına düşür.

**2003-2007-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasının
əsas makroiqtisadi göstəriciləri. (mln. manat)**

	2003	2004	2005	2006	2007
ÜDM həzər qiymətləri ilə	7146,5	8530,2	12522,5	18746,2	25228,1
Qeyri-neft sektor, ÜDM, həzər qiymətləri ilə	4997,4	5858,3	7001,7	8654,4	11131,1
Neft sektor, ÜDM, həzər qiymətləri ilə	2149,1	2671,9	5520,8	10091,8	14097,0

Son beş il ərzində qeyri-neft sektor ikirəqamlı rəqəmlərlə inkişaf etmişdir və onun həcmi 2,2 dəfə artmışdır. Bu da analog olmayan bir hadisədir. Təsadüfi deyildir ki, 2007-ci ildə bədəcaya qeyri-neft sektorundan vergi daxili olmaları 57,1% artmışdır. Bədəcaya 2007-ci ildə qeyri-neft sektorundan 1635,9 mln. manat vergi daxili olmuşdur. Müqayisə üçün göstərmək lazımdır ki, 2003-cü ildə dövlət hədəcisinin cəmi galirlər 1220,9 mln. manat təşkil etmişdir. Azərbaycanda neft ehtiyaları təkəndildikdən sonra ölkənin iqtisadi inkişafına böyük gözəl baxınlara həmin rəqəmlər tutarlı cavabdır.

Dövlət başçısı 2008-ci ildə Azərbaycanda sonayelaşmanın daha sürətli getməsi vəzifəsinə qarşıya qoymuşdur. Bunun üçün də hər cür imkan var maliyyə catılınu yoxdur; üstünlük ölkənin 10 mld. dollar valyuta ehtiyatı mövcuddur.

Təsadüfi deyildir ki, nüfuzlu investisiya bankı olan "Öndən Saks" tərəfindən aparılmış iqtisadi inkişaf üzrə Azərbaycan bütün MDB ölkələrinini qabaqlayaraq 170 ilə arasında 61-ci yerədirdi. Sevindirici haldır ki, bu indeks makroiqtisadi göstəricilərə yaxşı kompyuter, telefon, internetdən istifadə, orta təhsil səviyyəsi, orta əmərliliklər, qanunun alılıyi və siyasi sabitlik kimi mübhüm sosial-iqtisadi göstəriciləri də özündə birləşdirir.

Iqtisadi müstaqilliyin təmin olunmasıın aparıcı istiqamətlərinəndən biri də enerji təhlükəsizliyidir. Ümumümmüllü liderimiz Heydər Əliyevin uzaqqorun neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində yanacaq energetika kompleksinin surəti inkişafı və ülkəmizdə enerji təhlükəsizliyi təmin edilmişdir. Bu o deməkdir ki, enerji siyaseti reallässidəq ölkənin həyati əhamiyyətli kəsh edən enerji daşıyıcılarına olan ehtiyacı təni şəkildə ödənilir, dövlətə kanardan təzyiqlər minimuma endirilir. Bu təxni niyyət yalnız ölkənin enerji potensialının artmasına deyil, ham da Prezident İlham Əliyevin apardığı beynəlxalq və xüsusən regional balanslaşdırma siyasetinin nəticəsidir. İlk növbədə ölkə milli mərasimləri əsas götürən ölkə başçısı İam Qəb, həm region, ham də digər əlaqədar dövlətlərin mərasimləri döngötü oytarıb və onlara böyük həssaslıqla yənəşir. Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında da Azərbaycanın rolu artı.

6 iyun 2008-ci ildə ABŞ-in "United Press International" internet nəşri Azərbaycan haqqında geniş material dərc etmişdir. Məqalədə deyilir ki, 1991-ci ildə Sovet İttifaqının süqüti Xəzər regionunun coğrafiyasını tamamilə dayışmışdır

Əgər avvalor Xəzər SSRİ ilə İran arasında bölünmüdüsə, müqədədən sonra Xəzər strafında 4 dövlət - Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Qazaxstan və Türkmanistan dövlətləri yaranmışdır.

Məqalədə xüsus vurgulanır ki, sovet dövründən qalmış neft kameralarına malik Rusiyadan hələ də astı olan Qazaxstan və Türkmanistandan fərqli olaraq, həzirdə Azərbaycan Moskvadan nəzarət etdiyi xırıq maryarullarından astı deyildir və dünyadan on surətə inkişaf edən iqtisadi sistemə malikdir.

Müraciədə dünya təsərrüfatı sisteminə yeməc qaynamığa hazırlayan nüfuzlu beynəlxalq aləmdə durrətdən artı. Vətənməz və müddələ arzında regional idarəcə çevrilidir. Türkçənən idarə və siyasi dairələrində Azərbaycan Qəfqazın parlayan ulduzu adlandırlar. Məhz bunun nəzəcəsidir ki, əlkəmə super güclərin təzqitlərinə bəla dəfələrlə dəl etmişdir.

Dövlət başçısı xüsusi vurgulayıb ki, Azərbaycan özünün arzاق təhlükəsizliyinə də tonun etməlidir. O həqiqi olaraq qeyd edir ki, arzاق təhlükəsizliyi həc də enerji təhlükəsizliyindən az aləmizziyi dayanıyan salıhdır. İslipərin arzaq problemi bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycan üçün da müdafiə aktuallıdır. Çünkü əhalinin xüsusun az formallı təbəqəsinə yemək rəqsini o qədət də gəməz deyildir, bir çox məhsullar üzər iştəhlak normadın aşağdır. İştəhlak məallərinin hər coxunun xeyli hissəsi xərcəndə idarə edilir. Ona görə də Prezident İlham Əliyev arzاق təhlükəsizliyi problemini on plana çıkmışdır. Çünkü ölkənin iqtisadi inkişali surətəndikdə, əhalinin əliciliq qabiliyyətinə artı, lakin aqar-sənaye kompleksinin inkişafı əhalimin artan tələbatının idarəsindən geti qalır. Yam əhalimin gəlirlərin artlığıq yeyini məhsullarına dən təlabatın hələlik kifayət qədər edəyə bilinir. Bazar iqtisadiyyatı kənd təsərrüfatı iştəhəsalçıları şərəfindən bu çox problemlər yaradı. Ona görə də ölkənin arzاق təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün kənd təsərrüfatının inkişafında ciddi döymə yaradılmasının dövləti orqanları şəxsiyyətində bir vəzifə kimi əməkdaşlıq etməsi tələb olunur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında əhalinin arzاق məhsulları ilə etibarlı təminatdır" Dövlət Proqramının hazırlanması haqqında "01.05.2008-ci il tarixli" sarnameyində qeyd edildiyi kimi ölkəmizdə əhalinin zəruri arzاق məhsulları ilə təmin edilmişdir. Dövlətin iqtisadi siyasetində mərkəzi yeri tutub. Bu məqsədə iləkədə arzاق iştəhəsi sahəsində xüsuslu aqar bolmada bir sərənəkli tətbiq olunmalıdır. Kompleks təbəqələr sistemi həyata keçirilməlidir. Hətən hənəfət salınımı surəti inkişaf üçün olvenli təsəvvüf yaratılmışdır. Bir cədvəl kənd təsərrüfatı məhsullarının (taxıl, kartof, si, taravəz, meyva və s.) iştəhəsi ilə çəkili artımı ilədə edilmiş, iləkədə iştəhlak məallərinin tərkibində yerli məalların xüsusi çəkili hiss olunucak dərəcədə artılmışdır. Kənd təsərrüfatı məallərinin ixracında canlanma müşahidə olunur.

Bütün hənəfətlər yaxşı, iləkədə xəzər arzاق məhsullarının təlabatını yerli iştəhəsi hesabına tam təminni hələ ki, münküm olmuşdur. Dünya arzاق bazarlarında idarə və təkiflər arasındakı məsələ həmçinin xeyrinə dayılmış və dönya bazarlarında arzəqin qiyməti hiss ediləcək dərəcədə artırmışdır. Global proseslərin tələblərinə uyğun olaraq bu iş Azərbaycanın arzاق həsərini da gəstərlər inşiqamında işlər etmişdir. Ona görə də Prezident İlham Əliyevin adı çəkiliş sarnameyi ilə iləkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılması və əhalinin arzاقla

təminatının yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə üç ay əməkdaşlıq Dövlət Programının hazırlanması tapşırığı verilmişdir.

Dünyada kasıkin quşlaşma prosesi gedir. Dünya iqtisadi baxımdan varlı və kasılık olğulara bölünür. Ölkəmiz yalnız təbii resurslarına görə deyil, güclü elmi potensialına və həyat səviyyəsinə görə da inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çıxmışdır.

Dövlətin iqtisadi strategiyası həm daxili, həm də xarici siyasetdə milli manafeyi, təhfükosluqliyi və bütöv xərcənin daha vəcib işıqnamələri yəndləşməsinə nəzərdə tutur. İqtisadi strategiya sənaye sisteminin modernləşdirilməsimi, yenidən milli manafeyə uyğun qurulmasını, aqrar investisiya sahəsini və sosial siyaseti şahsə edir [77, s.15].

Dövlütün iqtisadi müstaqilliyinin möhkamlandırılması, iqtisadi qüdratının dəha da gücləndirilməsi dair diqqəti tələb edən məsələdir. Yeni imkanların aşkarıçılıması və onlardan şəmaları yüksək istifadə olunması, ölkədə modernləşdirilmə proseslərinin intensivləşdirilməsi hər prosesin vacib şərtlidir. Məhz huna görə da Respublikası Prezidenti kususlu vürgüldür: "Biz həla çox İslamiyyət, ölkəmizi möhkamlondurmuşluğuk. Biz həla sadəcə olaraq inkişafın birincisi marhalasındayız. Birinci marhalanı uğurla başa vurdum, öz müstaqilliyitimizi sübut etdik, iqtisadi potensialimizi özümüz gücləndirdik. Gələcəkdə həm regionda, həm də dəha geniş manada Avropeyada gedən işlər bizim smakdaşlığımızdan xeyli dərəcədə asılı olacaqdır" [322, 10 Fevral 2002].

Bələliklə, Respublikanın Prezidenti cənab İlhami Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkənin təbi və insani resursları iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilərək islahatların həyata keçirilməsi natiqcə ilə iqtisadiyyatı faydalasınca yeni mərhələyə çıxarılmış və ölkədə bu vaxt kimi görünməyən sosial-iqtisadi arıtmə templanı aldaqınlmamışdır. Hunun müqabilində ölkəmizin maliyyə durumu möhkəmlənmiş, 2007-ci illi müqayisədə icmal və dövlət budżetlərinin galirləri və xərcləri dəfələrlə artırılmış, dövlətin öz funksiyalarını tam şəkildə yemənə yetirməsinə ləminər vəzifələndirilmişdir.

"Ərin müqaviləsi" də daxil ulmaqla, dünyadan aparcı şirkətləri ilə nefi məqavilələrinin imzalanması, uğurlu makroekonomi siyasi, aqrar istahslar və əhalidən imarın davam edirilməsi, "Yoxşulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət programı (2003-2005-ci illar)", "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial inkişafı Dövlət programı (2004-2008-ci illar)", "Nefi və qazançlılarının idarə olunması üzrə uzaqmüddətli strategiya", "Azərbaycan Respublikasının Milli Fəhlükəssizlik konsepsiyası" kimi sanadların qəbulu və icrası, bir sıra salıvı programların həyata keçirilməsinin tamamlanması və digarının icrası üzrə adıbtılın davam etməsi qeyd olunan inkişafın əldə olunmasında böyük əhəmiyyət təsdiq etmədir.

Aynı karbonhidrojen galisleri kabul olunmuş stratejiye uygun olaraq, üçüncü-nelinci sektörünün inşasına, "insan kapitalinin" artırılmasına ve güçlendirilmesine, mœvjud istehsal ve sosyal infrastrukturun yenidençarşırulmasına, bu qəbilden sonra yeni üyebölgərin lükumluşuna, müasir texnologiyaların geliştirilmesine ve amaralı innovasiya siyasalarının aparılmışına yönəldilir.

Akademik Ramiz Mehdiyevin qeyd etdiyi kimi: "Müasir Azərbaycan bir çox

beynalxalq taşkılıtlarda təmsil olunmuşdur, bir çox qlobal nəqliyyat-kommunikasiya layihalarının işlərəcəsidir, dünən bazarlarına enteqası daşıyıcıları gondanı Azərbaycan Avrope və Asiya ilə uzunmüddətli strateji təsəffüsəli üçün geosiyasi və qəbulisidə meydandır. Çox mühüm nəqliyyat dəhlizləri və globalizm proseslərinin tərkib hissəsi olaraq Azərbaycan inkişaf sürətinin azalmasına, yenilik layihələrin yaradılması və gerçəkləşdirilməsinə düşülmüşün və fəaliyyətə sən-dərəsə yaxablıdır.

Olkomin sosial-iqtisadi inqilabının bu gurun va galereyda da davlat resurrları yanaşı, xarici imkamları hesabında yüksək sərvəyyadə saxlanılmışının təmİN etmək məqsədi ilə, onun geniyosluğu shəhəriyyatını nəzərə alaraq, xarici işkolatla, beynəlxalq maliyyə institutları və təşkilatları ilə, regional birliklərlə əməkdaşlığı genişləndirilmiş, dönyu integrasiya prosesinə dərinləşdirilmişdir. Azərbaycanın Ümumundanıya Ticarət Təşkilatının tam üzvü olmayı istiqamətdən ciddi addım atılmışdır. Avrope ittifaqı ilə "Bir tərəfdən Avropa İttifaqı və onun üzvü olan dövlətlər və digər tərəfdən Azərbaycan Respublikası arasında Tərəfdarlıq və Əməkdaşlıq Səsiyi" əmələ gəlmüş, Azərbaycan Respublikası Avrope Qonşuluq Siyasetinə daxil edilmişdir.

11.3. Beynəlxalq maliyyə-lətmişadlı təşkilatları ilə əlaqələrin milli dövlətlər tərəfindən təskili problemləri.

Isteşsal, kommunikasiya, ticarət, investisiya və maliyyə sahəsində XX əsrin ikinci yarısında beynəlxalq münasibədən baş verən kökü dayisliklər olkaları dünya maliyyə-təsərrüfatlaşdırılmasına cəlb olunma proseslərinin surətləndirilməsi və dünya iqtisadiyatının vahid global orqanizmə çevirməsidir. Yaramış müasir şəraitdə milli dövlətlər tətəmlərə yeni situasiya ilə qarşı-qarşıya qalmışlar onları idarəetmə dərdündürməsi və təcərəubə subyadaları, milli valyuta məzannəsinin və Mərkəzi Bankın yenidən maliyyəsəldidimə fai dərəcələrinin davtdırılmışması kimi mənət-iqtisadi tənzimləmə vəsaitlərindən istifadə etmə imkanları möhduldur. Xüsusilə valyuta-maliyyə sahəsində hii sira proseslər global münasibələrin və antiq-ayri-ayri dövlətlər onları tənzimlənməyə qadir deyillər. Global proseslərin dərinləşdirilməsi milli tənziviyədən iqtisadi tənzimləmələrin varlığından əzallıtmır və dəvətlərinə tənzimləmə orqanlarının yatağınlığı zərurətinə düşğurməyədər.

İqtisadi faaliyyət və texnologiyaların yeni formalarının doğrudan qlobal işləşmə proseslərinin hər cənəbəndən, məsləhətli olduğunu kimin il dənəsi mühəndisliyi qurğularından dərhal sonra övünərək göstərməyə başlamışdır. Dünya birliliyi hələ o zamandan qarşılıqlı alaqlı və təsir hərəkətləri iqtisadi sistem yaradıma ehdə göstərməyə başladılar. Üçəs məqsəd o qədər üçün xarakterik olan həmçinin işləşmə və iqtisadi məhdudiyyətlərdən azadın qaldırılması idi. Fürat etlibnəmli ki, iqtisadiyyatın çıxışlanması sülh və təhlükəsizliyin, təmən olunması üçün gec vacibdir, və emtənəttidən qaydalarla isə dünya siyasi sisteminin xəmsəli faaliyyətinin əsasıdır.

Bu siyasetin türkî hissisi kim 1944-ci ilde keçirilen Brest konfransında odamlar rejimi haqqında razılıq eldi edilmiş, BVI və Dünha Bantı yaradılmış, 1945-ci ilde isə ISO TÜRK işgal edilmişdir. Bu zaman etrafı edilmişdir ki, valyuta və maliyyə mosallalarının razılığında beynəlxalq ticarət haqqında dəyiş

geniş umumdunda sazişinin aynılık hissasıdır. Ona göre de BMT'nin İqtisadi ve Sosyal Şurası özünün ilk konfransında (fevral 1946-ci il) beynalık iqtisadi amkeştiqlə qazlı olan üçüncü təşkilatın (QATT-in) yaradılmasını tələf etdi.

İkinci dünya müharibəsindən sonra yenİ iqtisadi qaydaların formallaşması prosesini cəlb edilmiş dövlətlərin mühüm möqsədlərindən bir - dünyə xalqlarının rəfahının və möşəküllüyün yüksəldilməsinə, iqtisadi tərəqqinin vəcib şəhri kimi - iqtisadiyyatının liberallaşdırılması təşkil edir. Liberallaşdırma məsələləri ilə valyuta və maliiyyə sahəsində BVF və Dünya, Baki möğlül olur.

Bətən - Vüdə İnstitutları kimi QATT-də təcərütin liberallaşdırılması yolu ilə azad bazar iqtisadiyyatı qurmağa çalışır. İki sənəd onun fəaliyyətinin asasını təşkil edir:

On olvəsi rejim haqqında saziş. Hamın Sazişə uyğun olaraq ölkələri özlərinin təcərüt tərafəyinə qazrı ayrı-seçkilik siyaseti tətbiq etmələridirlər;

«Milli status» haqqında saziş. Hamın sazişə uyğun olaraq xərci mal və xidmətlərin satanları da yerli mal satıcıları ilə eyni hüquqlara malik olmalıdır.

Beynəlxalq maliiyyə-iqtisadi təşkilatları tərəfindən keçirilən cəxərlərli tənzimləmələrin inkişaf istiqmətlərinə həyata keçirilən təzkerələrin konkret məraqlarından, milli dövlətlərin həyata keçirdiyi siyasetdən asildir. Bu zaman cəxərlərli razılıqların iştirakçılarının mili suverenitəyin toxumadən hökumətlər tərəfindən icarət, maliiyyə, valyuta məsələlərin üzərində qəbul olunan qərarları təsdiq etmək. Bu sahaya, dövlət siyasetində həyata keçirilən tənzimləmələrin təhditlərlə ilə yanayı, həyənləxalq iqtisadi aləşənlərin inkişafına təsir mexanizməni da daxildir. Cəxərlərli tənzimləmələrin mərkəzi həlqəsinə beynəlxalq icarət, maliiyyə, valyuta, inovasiya sahəsində həmi tərəfindən qəbul edilən normaların yaradılması təşkil edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qlobal proseslərin dünya məyəsində idarə olunmasında mühüm rol oynayan BVF, Dünya Bankı qrupu və UTT haqqında beynəlxalq icməti fikirəndən idarəetməmişdir. Hənəhang beynəlxalq maliiyyə-iqtisadi təşkilatları yerdəyi siyasetin hər şeydan avval transmili şirkətlərin, yüksək inhişəri dövlətlərin manəsefinə və xərci kapitalın hökümənlərinin təmən olunması mənituşuna uyğun olaraq həyata keçirildiyi inkişaf etməkda olan və keçid iqtisadiyyatı ölkələrdən ciddi narahatlıq doğurur. Bu cəhət hamın ölkələrdə demək olar ki, mubahisəsiz qəbul edilir. Digər tərəfdən isə, hamın ölkələrin tədiyyə balansı kasırlarının ödənilməsi, iqtisadi işləşənlərin keçirilməsi, gənc valyutaların sahiləşdirilməsi, gəmətük tariflərinin tədrīcən azaldılması məqədəsdir BVF-dən və Dünya Bankından ciddi yardım alıqları da gör qəhfəngindədir.

Iqtisadiyyat üzrə 2001-ci ilə Nobel mükafatı laureati C. Stiglitz haqqı olaraq qeyd edir ki, qloballaşma məsələləndən Qərib ölkələri ikiüzlü siyaset yerdidirlər. Onlar kəsib ölkələrin təcərüt manəsini sağ etməyə təhlükə etdiklər hələdən özləri hamın manəcənə xəyalırlar, inkişaf etməkda olan ölkələrdən kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına mane olurlar. Qərib qloballaşma programını kəsib ölkələrə elə «sirniyular» ki, hamın ölkələr hesabına özlənnən on çox fayda alda etsinlər. Qərib həmkəri Latin Amerikası və Asiyada kapital bazar üzərində nəzarətin zəifləməsindən da böyük fayda alda etdirir. C. Stiglitz belə bir notucaya görür ki,

qloballaşmanın xeyri onu müdafiə edənlərin gözəldiklərindən çox az olmuşdur, bu prosesin özü isə ölkələr üçün çox bəhə həqiqədir. O, həsab edir ki, qloballaşmanın əksar aspektləri hər yerdə iqtisadiyanın yalnız dər manada iqtisadi aspekti, həbələ «oyunu» qaydalarını müsəyyən edən kapital hazırlanın liberallaşması kimi tədbirlərin qanunlaşdırılınca və zorla qəbul etdirən beynəlxalq iqtisadi təşkilatların fəaliyyəti mubahisə dogurur.

Lakin C. Stiglitz qloballaşmanın iqtisadi aspektindən başqa digər aspektlərin alışılmışlığı haqqında fikri mubahisəlidir. Cənubi malum olduğu kimi qloballaşma hazırlan yəz ilə boyu sıradan çıxmış əməkçi milli mənşə dayadınan aşınmışlığı üçün da ciddi təhlükə toradır.

Iqtisadi qloballeşmənin neqativ nüshalarını və onun istiqamətləndirilməsində buraxılan sahələr C. Stiglitz bu prosesləri tənzimləyən həyənləxalq təşkilatların, ilk növbədə Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankının (DB) fəaliyyətini təhlil etməklə inandırıcı şəkildə müsəyyən edir. O, həsab edir ki, BVF və DB son iki onilliyin əsas iqtisadi problemlərinin həlli edilməsində mərkəzi mövqədə olmuşlar. BVF 1944-cü ildə yaradılarkən onun global sabılılığın təmin edəcəyi nəzərdə tutulurdu. Onun yaradılmasının nəzəri əsaslarını hazırlayan və 1944-cü il konfransında əsas iştirakçılarından hər biri İngiliz iqtisadiçisi C. M. Keynesin təkini gora iqtisadi bohranın məcməi tələbin çatışlığınıñ nüshəsindədir. Bu çatışlığınıñ isə dövlət öz siyasetlər ilə təsviq edə bilər. Kredit-pul siyasetlərə sonarlı olmadığda dövlət xərcələrin artırırmalı yaxud da vergilərin artırılmalıdır fikri siyasetdən da istifadə edə bilər. Keynesin modeli sonraları təqib ediləcək də gedikləcək dəyin dərk edildi ki, na ümum bazar qurulub iqtisadiyyatın tam möşəküllüyünə səviyyəyinə qaytara bilmir və onun goldarı əsas nüshaları quruvvədə qalır. BVF-nin veni qlobal depressiyanın qarşısının alınması təpbiplərindən Həsab edilir ki, həndi bunu qlobal məcməi tələbin dəstəklənməsinə töhfə verə bilməyən qloballaşmanın təsdiq etməsi və təsdiq etmək həyata keçirəcəkdir. Zərur hallarda o həmçinin cəmiyyət olkalərə kredit şəklində nəqdviyyə vəsaiti verməlidir.

BVF-nin ilkin konsepsiyası belə idi ki, həzər mexanizmizi çox vaxt işləməti, bu isə kütləvi işsizliyə səhob olub. Fond iqtisadiyyatı harpa etmək üçün bütün ölkələrin vəsaitlər təmin edə bilər. Fond iqtisadiyyatı harpa etmək üçün bütün ölkələrin vəsaitlər təmin edə bilər. Fond iqtisadiyyatı harpa etmək üçün bütün ölkələrin vəsaitlər təmin edə bilər. Öndə gora da qlobal iqtisadi sabılılığın təmin edilməsi üçün qlobal səviyyədə kollektiv amkeştiqlər zərində. HVF bütün dönyaının vergi dəyəncələrinin pulu həsabına varadılmışdır. Lakin fond onu maliiyyətədən vətəndaşları qarşısında hesablı vəmür. Onun idarə olunmasında inkişaf etmiş ölkələr əsas nü oyunaşır. AHŞ isə zəhəndə təkbaşına vəto hüququna malikdir. BVF yaradıldıqdan sonra faaliyyətini ciddi dəyisikliyə məruz qalmışdır. Birzələr adımlılsı ki, bazar mexanizmizi çox vaxt qeyri-kəfi faaliyyət göstərir və onun ideologiyasında bazarın əsaslılığı hərinci platu keçidi. Hal-hazırda fond, bir qayda olaraq o zaman kredit verir ki, ölkələr hədəcə kosının azaldılmasına, vergilərin və ya faiq dərəcələrinin artırılmasına siyasetin həyata keçirilməsinə, yanlışlı iqtisadiyyatın dərədinləşməsi kəttinə razılıq verir.

BVF və DB-nin fəaliyyətindən azad bazar ideologiyasını mədən edən R. Recyan və M. Teigerin həmçinin yədən qəbul etdi. 80-ci illərdə ciddi dəyisikliklərə vərdi. Bu təşkilatlar hamın ideologiyaya inqəbat etməyə göstərən, lakin kredit

qrantlara böyük ettiyaci olan kasib olıklarla məcbun qəbul etdirmək vəsiqəsinə çevrilərək, yeni missioner institutu rələni oynayırlar. Kasib dövlətlərin əksəriyyəti təkliflərinə sonarlılıyına şübhə etmərlər da, onları qəbul etməyə məcbur olurlardı. Maraglıdır ki, bu, dördüncü etibarən, BVF və DB-nin faaliyyəti əlaqələndirildi. Dünya Bankının faaliyyəti getdikcə layihə kreditləri artırıcılarından çıxdı və struktur uyğunlaşdırma üçün genis nüvaylı kreditlər verməyə başladı. Lakin həmin kreditlərin yalnız BVF-nin razılığı olduqları verir.

C. Stiglis BVF-in faaliyyətinə təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, həmin təşkilatın stratejiyası Vəsiqətən konsensusu adlanan üç prinsipa əsaslanır: sən fiskal qanadı, liberallaşdırma (dövlətin iqtisadiyyatdan çıxmazı) və əzəlləşdirme. Onun fikrini görə belə yanaşması nəticəsində BVF-in faaliyyəti ifləse uğramış və xalqlara çoxlu izirəblər təqdimmişdir. Cənub BVF-in öz faaliyyətinə əsas gotürdüyü «bazar fundamentalizm» nəzəri konsepsiyası müasir iqtisad elminin nailliyatının baxımından çıxan köhnəlmədir. Lakin Fond öz faaliyyətindən hər konsepsiyaya hər hansı bir dayışmazlıq etməyə talasmış. Kitabda BVF-in faaliyyətində, (aliumn fikrini görə) iki müümən uğursuzluq ətraflı nəzərdən keçirilir: 1997-98-ci illərdə baş vermiş Şərqi Asiya böhranı və Rusiyada İslahatlar Professor Hesab edir ki, Şərqi Asiya bohranının yaranması və dərinləşməsinin əsas sababi dünya maliyyə məhəkətlərinin faaliyyəti üçün genis meydən açan kapital bazarının liberallaşdırılması olmuşdur. O, eyni zamanda keçid iqtisadiyyatı olıklarında, ilk nüvəhdə Rusiyada BVF-in əsasında həyata keçirilən İslahatları da əsaslı təngid atıñmışdır. C. Stiglis Fondu üzrə görülmənən siyasetinə görə təngid edir və hesab edir ki, belə munastırı istər həmin olıkların daxilişində, istərsə də kasib dövlətlərə varlı dövlətlər arasında dərin qütbleşməyə, dünyanın bir çox regionlarında sosial və siyasi qeyri-sabitliyə yol açmışdır. C. Stiglis öz faaliyyətində çalışır ki, inkişaf etməy və inkişaf etməkdə olan olıklar arasında qarşılıqlı faydalı iqtisadi münasibətlərin təmin edilməsi, məhəkər beynəlxalq maliyyə kapitalının dağdıcı faaliyyəti tətqiqənən, iş yerləri açılan, kiçik və orta biznes inkişaf etdirilməsi. Alim keçid iqtisadiyyatı sahəsində həyata keçirilən yenidənqurma tələbələrin tətqiqəti və optimallı dərəcədə ardıcılıq prinsipini müdafiə edir. O, əsək müalicəsinin qatı sleyhinadır.

BVF və Dünya Bankından fərqli olaraq QATT öz faaliyyətini razılaşdırma mədəniyyətindən etibarən dövlətlərin arasındakı konsensusun təmin olunması prinsipi əsasında təşkil edir. Lakin bu prosesdə hanım təşkilatın mütəxəssislərinə heç bir rol ayrılmır. Cənub butun qərarlar iştirakçı dövlətlərinə hökumətlərin tərəfindən konsensus əsasında qəbul edilir. Eyni anana ÜTT-nin faaliyyətində da saxlanılmışdır.

Bəzi mütəxəssislərin fikrini görə nə Breton - Vudu İstifadələn, nə de QATT-ÜTT - öz qərarlarında beynəlxalq hüquq normalarını əsas götürürmürət [326, №6, 2003, s. 3-4].

Tənimmiş iqtisadi U. Esteri Dünən Bankının yardım etmə nəzəriyyəsi və praktikasını təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, bankın məvcud olduğunu bütün illər arəndə böhrlərinin aradan qaldırılması və iqtisadi artımın təmin olunması möqsədi həmin həmişə universal resepiyələr vəməs və onlar çox vaxt təsiriz qalmışdır. P. Bauer isə hətta belə bir qənaatə gəlir ki, olıklar tərəfindən venlən yarımların samarəlatılıyımın artırılması üçün beynəlxalq maliyyə institutlarını lağv

etmək lazımdır. [271, 2003, 6, s. 34] Bu onun reallığında uzaq olan bir faktdır. Reallıq isə tələb edir ki, beynəlxalq iqtisadi maliyyə təşkilatlarının təsvisi və təlabları mili nüvəhələr baxımından təhlil edilsin.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) Məlum olduğu kimi 1944-cü ildə Bretton-Wudu konfransının qararı ilə yaradılmışdır. Valyuta Fonduunun əsas funksiyası açıq dünya iqtisadiyyatında valyuta sabitliyünün təmin olunmasıdır. 70-ci illərdə sərbət dəyişen valyuta sistemənə keçildikdən sonra onun funksiyaların transformasiya etmişdir. Müasir mərhələdən onun həyata keçirilmədən hitt iqtisadi etməkdə olan olıkların struktur dayışıklılığının və keçid iqtisadiyyatın olıklarının beynəlxalq valyuta sistemi ilə integrasiyasının təmin edilməsi təqib edilir.

Dünya valyuta sisteminin sabitliyinin təmin olunmasında, beynəlxalq valyuta mekanizminin liberallaşdırılmasında mühüm rol oynayan BVF-nin faaliyyəti ziddiyatlıdır və xüsusi inkişaf etmişdə olan olıklarda ciddi tənzimlər maruz qılır. Dünya adəbiyyatında bu tənzimlər adətən aşağıdakı kimi əmələ gələndədir:

1. BVF-nin faaliyyəti - onun təşkil olunmasında aparıcı rol oynayan ABŞ-in manafeini dəha çox əks etdirir. Bu tərəfdən beynəlxalq valyuta sisteminə mudaxilələri həmin sistəmdə ABŞ-in tam nəzarətinə təmin edilməsinə yonulmalıdır. ABŞ bu möqsədə maliyyə cəhətdən özündən asılı olan və uzunmüvəqəf faydalıları yenin yetinməsi sahəsində məsuliyəti isə həmin əsas olıklar arasında bölüşdürülmənən nəzərdən bu beynəlxalq işkənlər yaradı bilindir. BVF beynəlxalq valyuta sistəmində katalizator rəlu oynasa da, maliyyə mənbələrinin möhdudluğu (yanı maliyyə astılığı) ilə əlaqədar olaraq təm sərhəd hərəkət edə bilir.

2. BVF yaradırdakən onun qarşıntıda qoyulan funksiyaların məntiqinə zidd olaraq inkişaf etməsənəyə olıkların xəmi iqtisadi müavizəni nə qədər kəsirli olıa da, onlara müvafiq (məsələn, inkişaf etmişdə olan və transformasiya etdən olıklarla göstərdiyi qədər) səri təzyiq göstərə bilir.

3. Üçüncü dünya olıklarının ən çətin problemlərdən hitt - onların mənəvə qaldırıldıqdan sonra bəri bohranı. Bu bohran keçən əsri 70-ci illərdən əsl tələkət halını almışdır. Lakin İHN-nə bu bohran aktivizmasına mane olmayı, na da onların azaldılmasına üçün təsirli həc bir 15-20 ilə hilmənmədir. Onun səs mağazəsi bərcələrin və fəzilələrinin idarəetimlərinin təmin edilməsi üçün struktur dayışıklılığının möhdubiyyəti vəsətə dəravət etmədir.

4. Postsozialist olıklarla ilə yaranan yeni münasibətlərdə BVF-nin valyuta amaliyyatlarının liberallaşdırılması və mili valyutaların donordılıyının qısa bir zamanda təmin olunması möqsədini qarsıya qıymışdır. Hələkin, həmin proses Qəribi Avropanı olıklarında ikinci dünya mühərbiyəsindən sonra uzun müddət (15-20 il) davam etmişdir.

5. Qarşıntıda qoyulan penzi funksiyalarla həzmetlərə həzmetlərə həzmetlərə həzmetlərə həzmetlərə malik deyildir [271, s. 34-40].

Məlum olduğu kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqli inkişafının təmin olunmasının müümən vəsitiyəndən hitt Azərbaycanın iqtisadi təsisi tərəfindən İslahatların aparılmışdır. Bu məsələdə BVF respublikəmə hərəkəti yardım etdi. Təvəvüyələr verir. Lakin həmin təvəvüyələr hərəkətən dənə iqtisadi tərəfində BVF

hqqında yaranmış likitler nazař alır.

Dünya Bankı 1944-cü ilde Bretton-Wuds Konfransında yaradılmış Yenidənqurma və İnkışaf bankı ilə əlaqələrin samarəli təşkil üçün onun faaliyyətinin bir sira spesifik cəhətləri nazař alınmalıdır. ABŞ-in strateji məqsədlərinin həyata keçirilməsindən müüm rol oynayan Dünya Bankının tarixi inkışaf etməkdə olan və sonralar da keçid iqtisadiyyati əlkələrinin inkışafı layihəsi ilə sıx bağlıdır. Onun dəstəyi ilə beynəlxalq maliyyə və kredit təqibatlarının böyükləşdirilməsi mülkiyyət vəsaitlərin üçüncü dünya əlkələrinin chityaclarının ödənilməsinə yönəldilir. Onun dəstəklədiyi kapital qoyulışları avadanlıq sahibləri üçün genişməysəli bazarlar yaratır. Bank həm əlkələrdə dəq-mədən sonayesinin inkışafına geniş yardım edir. Bank beynəlxalq rıska görə nominat altı və infrastruktur (yollar, salınması, elektrikləşdirmə, təmir, damır yollar, limanlar tikilməsi və s.) təyinatının müasiliyyatını öz üstüna götürür. Bununla da o dəq-mədən sahəsində faaliyyət göstərən şirkətlərə dolayı maliyyə yardımını edir. Bank hamın əlkələrdə kənd təsərrüfatının modernlaşdırılması və «yaşlı inqilabın» qalsabosuna da yardım edir. Lakin hər sira müətəxəssislərin fikrini gora bank üçünçü dünya əlkələrin iqtisadiyyatlarının dünya bazar ilə integrasiyası prosesində onların «əsili» vəziyyətinin konservləşdirilməsi üçün da zəyli işlər görür [271, s. 42]. Avtomobil yollarının istismarını dəstəkləyir, nəf ixticatçılarının bazarlar təpimindən yardım edir. Bu zaman bir çox hallarda perspektiv inkışaf imkanlarına, ətraf möhünt cırklənməsinə kifayət qədər məhəl qoymur. Bankın inkışaf tarixi göstərir ki, o üçüncü dünya əlkələndə sanayının inkışaf etdirilməsinə az məraf göstərir.

Lakin bankın əsas qlobal stratejiyası yoxsuluq problemi ilə əlaqədardır. Endiqətiçilərin nəzərindən o da qəmər ki, bank ABŞ və müttəfiqlərinin dəstəkləyən rejimlərdə daşa çox yardım edir.

QATT - UTT QATT-QATT qlobal tənzimləmə sisteminin üçüncü müüm əşkənləridir. Onun öz faaliyyətində rəhbər tutduğu əsas principlər açıq iqtisadiyyat və sərbəst ticarətdir. İstehsalçıları qarşı ayrı-seçkiləyi qadağan etmiş, ixticatçıların təcavüzkar (dempinq) siyasetinə mane olur, gömrük və qeyni-tarif məhdudlaşdırmanın aradən qaldırılmasına çalışır. Belə ki, ticarəti liberallaşdırılması dünyənin iqtisadi potensialından daha samarəli istifadə olunması üçün şərait yaradır.

QATT-in yaradılması tarixi dünya müstəmləkəcili sistemünün dağılması və inkışaf etməkdə olan müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi tarixi ilə cini vaxta düşür. Dünya iqtisadiyyatının liberallaşdırılması prosesi bu əlkələrlə sərənlə və davamlı sosial-iqtisadi inkışafın təmin edilməsi tələblərinin cavab verir. Ona görə üçüncü dünya əlkələrlə sərbəst ticarət müdafiə edilir. Cənubi sərbəst ticarəti sonayeqşəmanı başlıca məqsədlərindən biri hesab edən həm əlkələrlə imkan verir ki, onlar texnologiya və yen texnika idarəti etmək üçün Şimal həzərlarına anqliqla daxil olma hilsinə. Xəmali ixtac edən əlkələrlə da bu həmimdən alternativsizdirler.

Bununla yanısı dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, hamın mərhələdə bazar qədər dövlətin rolü da olsuga əhamiyyətlidir. Bu isə hamın əlkələrinin problemlərinə xüsusi münasibət göstərilməsinə tələb edir. Bu baxımdan həls 1957-ci ildə hamın əlkələr üçün məhdudlıqlar qoyulması işində müsayyən istismarlar verilmişdir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin inkışafı prosesində UTT-nin nizamnaması məhdudlaşdırıcı təsir göstərir. Müətəxəssislərin rəyinə görə hamın

nizamnaması bütün bazar subyektlərinin hüquqlarını, onların kamilliyi dərəcəsindən asılı olmayaq qlobal rəqabətdə cini dərəcədə müdafiə etmər. Adaptasiya üçün verilən 8 illik güzəşti müddəti isə kifayət deyildir [326, 2003, №1, s. 14].

UTT çərçivəsində qlobal danışçıqlar və «oyun» qavalalarının müsayyən ediməsindən adətən kasib əlkələr iştirak etmirlər. Onun faaliyyəti isə varandığın gündən investisiya və xiadəmlər bazarlarının liberallaşdırmasına yönəldilmişdir.

Inkışaf etmər sonayə əlkələrin QATT tərəfindən icazə verilmiş idarəlatın müraciət məhdudlaşdırılmaları və nizamnamə iube etməyə çalışırlar. Bu məqsədə çatmaq üçün Qərib dövlətlərin müqədəs məhdudlaşdırılmalının fiskal rəzakət deyərin valyuta problemləri ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Fəsədu dəyildir ki, müqədəs məhdudlaşdırılmalının təbii məsələlərin müvafiq dövlətlər tərəfindən deyil, BVB-nun ekspertlərinin «ətəkli təvsiyələri» asında həll edilir.

Inkışaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyati əlkələrinin mərəqə oldugu kand təsərrüfatı, toxuculuq və digər məllər bazarında tərif və qeyni-tarif mənasında yüksək səviyyəyə və geniş qalmağı davam etdir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdırmasının müüm aspektlərindən həm kənd təsərrüfatı məhsulları təciarət üzrə dövlətlərinə strategiyanın formallaşdırılmasıdır. Bu formallaşdırma prosesində mütəsil qrup əlkələrin münafləti tövqüsər. Ağır sektor inkışaf etmər sonayə əlkələrinin təciarət sistemi, qeyni-tarif məhdudlaşdırılmalara idarəlatın müqədəs məhdudlaşdırılmasından təcənnüm küməli məhdudlaşdırılmalara və səvətələrindən istifadə edilməkələr müsəkkə və sonarlı dövlət tədbirləri sistemi ilə həmşə edilir. Hamın həmçiyəlik tədbirlərinə mülli kənd təsərrüfatı istehsalçılarına kullu muddədə subsiyalar da olacaq təmək lazımdır. Hərbi hesablanmışa görə inkışaf etmər əlkələrdə ağır istehsalçıları verilən subsidiyalar hər il 140 milyard dollara çatır [326, 2003, №1, s. 59].

Kənd təsərrüfatı subsidiyaları kasib əlkələr üçün diskriminasiya məhlükəti olmamaq başlıcağıdır. Cənubi inkışaf etmər əlkələrdə ağır bolmaya hər il verilən subsidiyalar hamın hələmdə istehsal edilən məhsulların dayanım yaradımı qədərimi təşkil edir [152, s. 25]. Bu isə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə qeyni-həzərər rəqabət mühit yaradır. Həm həm məhsulların inkışaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyati əlkələndən ixtac üçün ciddi mənşəlik tərəfdır.

Tədqiqatçı göstərir ki, inkışaf etməkdə olan əlkələrin onənəvi olaraq an qədər mərəqə oldugu məllər toxucılıq, paltır, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə təciarət sahəsində UTT-nin şərtlərin yerinə yetirilmədən uzadıq. UTT-nun saylıra baxmayaraq, inkışaf etmər sonayə əlkələri tərəfindən hamın məhsulları qovulmuş yüksək təməflənnən aşğı salınması münakib olmamışdır. Bu isə üçüncü dünya əlkələrinən hamın məhsulların təcənnümətəməne olmamasıdır. Qərətərlər məhdudlaşdırılmalara dəvətlər oldğu kimi yüksək səviyyəyə qalmağıla davam edir [326, 2003, №6, s. 4-6].

QATT-in UTT-nə çevrilməsi 1993-cü ilde keçirilmiş Uruguay raundunda qərara alınmış və dəha ix integrasiya etməs dünya iqtisadiyyatının yaradılmasına iştirak və amət məhdudlaşdırılmış genişləndirilməsi məqsədində gedir.

Lakin inkışaf etmər sonayə əlkələrinin həzərlərinə hərəkətənən problemlərin müəssibət belə iqtisadi mexanizmının yaradılması mənşəti ziddir. UTT-nin nizamnaması təsira görə bu təqibatın qoyduğu şərtlər güclü dövlətlərin hərəkəti qərətərlər ilə devş

beynalxalq hüquq normalarına əsaslanan çoxxərli razılıqların əsasında qoyulmalıdır. Lakin ÜTT-nin təcrübəsi göstərir ki, bu həc də bəla deyildir və hamis qərar çox vaxt kağız üzərində qalır.

ÜTT-na üzlük müasəsinin həll edilməsi prosesində Azərbaycanın bu təşkilatın daxil olması ilə konkret hanı məsələnin həll ediləcəyi, olunan dünya ticarətində hər bir oynayaçağı və bu zaman hanı güzəştləri gediləcəyi qanlı şəkildə aydınlaşdırılır. Ozunuz üçün müyyənləşdirilməliyik ki, görənük siyaset necə aparılacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf Naziri Heydər Babayevin məlumatlarına əsasən, olunanın Əməkdarlıya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) uzaq olmaq üçün müraciət etdiyi vaxtdan keçən dövrdə ərzində üzlük prosesi üçün zorun olan bir çox işlər görülmüşdür. İlk növbədə Azərbaycanın ÜTT-ya uzaq olma prosesini surətindənqədən ələn qanunvericiliyinin ÜTT-nin təsləbləndən uygulanmasına məqsəndə bir səra qanunvericə sonadərlərə əlavə və dəyişikliklər olunmuş, Azərbaycanın ÜTT-ya uzaq olmasına həsrətlər işləri üzərə Komissiyinin 8 iclası keçirilmiş, quruma uzaq olan olkalınan sualları cavablandırılmışdır. Komissiyinin 2007-ci ilin iyünləyində keçirilmiş sonuncu iclasında ələn qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi planının icrası vəziyyəti və bu işin surətindənqədən yolları hərəkətlər müzakirə edilmiş, adiyyatlı dövlət qurumları arasında əlaqələndirməsi təqdimələnməsi və institutional potensialın artırılması məqsədilə Komissiyinin tərkib təkmilləşdirilmişdir. Azərbaycanın ÜTT-ya uzlüyü ilə bağlı damışçılar həddedici mərhələyə qədəm qoymusdur. Artıq Azərbaycan-Türkiya ilə ÜTT-ya uzaq olmağı dən 2007-ci ilədən və xidmətlər üzərə itəkarlı Protokol imzalanmışdır. Türkiyə ilə yanğı, Gürcüstan, Makedova, Oman və Hırvazlıq Ərəb Əmərliyi ilə itəkarlı dəsnışçılar tamamlanmış və protokolların imzalanması razılıqlaşdırılmışdır. Hazırda isə Azərbaycan hər sira olkalırla, cəmiyyətdən Amerika Birleşmiş Ştatları, Avropanın İtfaası, Yaponiya, Kanada, Çinli Koreya, Çinin Løyvan şəhəri ilə mal və xidmətlərə dair itəkarlı dəsnışçılar aparı. Həmədən edir ki, Azərbaycanın ÜTT-ya uzlüyü ilə bağlı gomulan işlər qisa vaxt arzında olkəmizin bu quruma uzaq olmasını təmin edəcəkdir.

Bəhləlikdə, mürakkəb globallaşma prosesində beynalxalq iqtisadi təşkilatların ziddiyatlı xarakterinə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti tərəzəldilmişdir. Sıyasət yerdətir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 13. 11. 2007-ci ilə qeyd etmişdir: "Azərbaycan iqtisadiyyatı demək olar ki, tam şəkildə müasir inetidörlər idarə olunur. Bir öznümüz həm siyasi cəhdən, həm də iqtisadi cəhdəndə dünyaya integrasiya edir. Heynalxalq təşkilatları uğurlu və qarşılıqlı maraq əsasında əməkdaşlıq edir".

II. 4. Azərbaycan iqtisadiyyatının beynalxalq rəqəbat qabiliyyətinin artırılması — global iqtisadiyyata integrasiyanın aparıcı ixtiqaməti kimli.

Dünya bazarı ilə iqtisadi integrasiya strategiyası müyyənləşdirilərkən dündə iqtisadi proqeslərin inkişaf təməyülünün müasir xüsusiyyətləri diqqətən fyrıldanmış nasərə alınmalıdır. Malum olduğu kimi, elmi-texniki təsərrüqi inkişaf edib dərinləşdikcə Qərbdə istehsalın tamkörkləşməsi və mərkəzləşdirilməsi, kapitalın in-

hisaşlaşması öz yüksək haddinə çatmışdır. Dünya iqtisadiyyatı üzərində nazərənənən Transmili şirkətlərinin sənədləndirməsi, Heynalxalq iqtisadi alaqaların keçirildiyi bir şəraütdə dünən iqtisadiyyatının gəostərən cəhəzərənin alınması məqsəddir. Həc kəs üçün sər deyildir ki, respublikamızda in kapital yığımının TMS-larıñ ölkəmizdə şəxslər həmkərliyinə gətirib çıxara bilər. Ona görə də respublikamızda vaxtilə salı prinsipi üzərə şərəflişər şirkətlərin tətbiq olunmasıdır. Üzərindən, istar daxili, istara da beynalxalq iqtisadi problemlərin həlli-da mili kapitalın, mili salihliyənin formalşdırılması və inkişaf etdirilməsi respublikanın strateji möqsədləndən hər təcavüz edilir. Yalnız bu təcavüz faktı yada salınmaq kifayət edər ki, XIX əsərin axınları XX əsərin avallanında əlkənməsi tətbiq və bu gün Bakının itixən olan inkişaf və digər obyektlərin böyük əksariyyəti mili kapital təsərrüfatına həyata keçirilmişdir.

Təsərrüfat həyatının beynalxalqlaşdırılması və respublikamızda ardıcıl olaraq "əqiq qapı" sıyasetinin həyata keçirilməsi istar təriyədə istara da ələk dərinliyində mahsulların yüksək rəqəbatqabiliyyətinə olmağın tələb edilir. Respublika dərinliyində demək olar ki, artıq bütün məhsul növlərin üzər yeri və ənənə mahsullar üzər yüksək rəqəbat gedir. Yerli istehsalçılar istehsalı təşkil etmək və onu inkişaf etdirmək vəhəndən tədbirlər sistemi həyata keçirilir. İdəlat tətbiq və qeyn-tərəf tənzimləşmələri vəxtiləsi dəta qərəb məhdudiyyətdən həlit. Lakin bu üzər mündərədə davam edə hissəz və bu tədbirdən beynalxalq müqavilələr üçün olaraq, artıq geniş istifadə etmək mümkün deyildir.

Ona görə də yerli istehsalın təcəludlaşdırılması üçün emal olunan məhsulların keyfiyyətinin və müvafiq olaraq üzərindən rəqəbatqabiliyyətinin yüksəldilməsi ələk iqtisadiyyatının strateji möqsədləndəndir. Hərbi həzar da, vətəni həzar da həmədən tələb edir.

Beynalxalq əmək bülşəsindən istümükləşməndən əməkçi istifadə etmək istədiyi təsərrüfatı təsərrüfatının təmin edilənən əlamətəkəndə idarə və istəcisi vətəndən asılıdır. Məhz bu cəhət olkəmizin iqtisadi integrasiyasının dünən həlliyi ilə hərəkətluşugu və qarşılıqlılığı principle axşamda aparılığının və və onun dünən bazarının xammal əlavəsindən əlavələşdirilməsi tələb olunmuşdur. 90-ci illərdə olduğular kimi, Respublika idəlatının böyük əksariyyətinin istədikdən məallimləndən tətbiqatın iss mineral vətonaldan ibarət olmasından, təmamilə yaxşılaşdırılsın ki, təsərrüfat təsərrüfatının idarə hələmdən tətbiqatının inkişaf etdirilməsi onun çoxçəsidiylərinin artırılması, istehsalın hərbi məhsul emalına doğru istiqamət ləndəndirməsi, sələqəviyyət məallimlərin amitsa gərkəmminin yaxşılaşdırılmasına əlkənmə lazımdır. Vətəndən tətbiqatının vətəndən və idarədən artırılması üçün həddedici şəhəmiyyət kəsh edir. Bu məqsədilə vətəndən liberallaşma stratejinin ardıcıl yendiləşməsi və təsərrüfat obyektlərinin biləvəsitsə vətəndən təmin edilənən əldən düşəcək şəhəmiyyətli tədbirlərdəndir.

Dünya bazarı ilə sənədli iqtisadi integrasiya yalnız iqtisadiyyatın geniş

versifikasiyası ile mümkündür. Bu məqsədə, gəmərk kredit və valyuta mexanizmindən və digar iqtisadi alətlərdən bacarıqlı istifadə edilməsi hayatı əhəmiyyəti kasb edir. Ölkənin iqtisadi strukturunun formalşemasında və xarici iqtisadi alətlərinin xarakterində valyuta siyasi mühüm rol oynayır. Müasir şəraitdə həmçinin milli iqtisadiyyatlar arasında qarşılıqlı astılığın artması ilə əlaqadardır oradən, valyuta məzannazı milli iqtisadiyyatın inkişafının zəhiri təzahürünə çevrilmiş, onun iqtisadi potensialını, amak məhsuldarlığını müəyyən dərəcədə əks etdirir. İstehsal güclü təsir göstərir.

Bu gün Milli Bankın hayatı keçirdiyi valyuta siyaseti daxili qiymətlərin rəqabət gücünü və ixracın səmərəliliyini müəyyən dərəcədə azalda bilər. Bu işə ixracat sabırlı və hətənlükde qeyri-nell sektorunun inkişafına təsir göstərə bilər, idxlə işa stimullaşdırılınca genişlənməsinə səbab olə bilər. Nell galislerinin sərənlə arıtmaga başlaması milli valyutanın mövqeyini xeyli möhkəmləndirir. Ona görə də Milli Bankın hə sahada apardığı tərəzəşürlülməsi siyaseti tamamilə özünü doğrudur.

Ölkənin beynəlxalq iqtisadi inkişafı strategiyası qabaqcıl ölkələrin müsbət təcrübəsi və müasir dünyada gedən proseslər nəzərə alınmaqla hazırlanır, qeyri-nell sektorunun inkişafına qayğı göstərilir. Dünəndə özünü göstərən geniş qloballaşma proseslərinə Azərbaycanın uğurlu integrasiyası və sosial-iqtisadi tərəqqisi yalnız bu yolla təmin oluna bilər.

Bu gün ölkənin müsbətli sosial-iqtisadi inkişafı gedisi üçün hayatı əhəmiyyət kasb edən və illi baxışda həlli qeyri-mükəmkin gorunan Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət gücünün artırılması yolların dəvlatın diqqət markazındadır. Nəzərə alınmaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin rəlu bu salıhdə azalmır, əksinə də da yüksəlir və gedidkən mühüm əhəmiyyət kasb edir. Beynəlxalq rəqabət meydandasında təsərrüfat subjektləri - müəssisələr çıxışları da onların hə sahada müvafiqiyyəti bütün digar şəhərlər daxilində ilkədə məvcud olan umumlu iqtisadi vəziyyət və o cümlədən ölkə iqtisadiyyatının və müəssisələrin rəqabətqabiliyyətinə manfi və mustəfə təsir edə bilər. Dövlət ölkə iqtisadiyyatının və müəssisələrin rəqabətqabiliyyatının yüksəlküllülməsi üçün məqsədönlü tədbirlər sistemi həyata keçirilmişdir. Sənədli tədbirlər sistemini tətbiq etmək və tətbiq etmək tərəfdən əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, və onun maliyyətli mühümətin yaradılması təşkil edir. Bu məqsədə müəssisələrin xaricdən yeni texniki və Texnologiya gəlismələrin hərəkətləri təşviq edilmişdir. Sovet dövründən qalmış bir ekhama görə, dövlət zaif, samarətsiz və ziyanlı işləyən müəssisələr himayə etməlidir. Hə yaxşı bir fikirdir. Gedidkən qloballaşan bazar iqtisadiyyatı təsəffür edir ki, beynəlxalq bazarda rəqabət apara bilən müəssisələr dövlət tərəfindən dəstəklənənlər və onlar öz üstünlükünü dəha də məhkəməndirsənlər. Bu zaman nəzərə alınmaq lazımdır ki, bu salıhdə dövlət himayəçiliyi çıxalarının duşundurğu kim heç da hamim müəssisələrin dotsasiya verilməsi deyək deyildir. Hə himayəçiliq rəqabətqabiliyyəti müəssisələrin az məsraf sarf etməklə, yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etmələri üçün alverişli şərait yaradılmasından ibarətdir.

Dünya təcrübəsi əyani şəkildə göstərən ki, dövlətlərin çoxu rəqabət qabiliyyə-

tini ilk mərhələdə böyüməlxalq bazarda deyil, daxili bazarda yüksəltməyə çalışırlar. Artıq bütün müəssisələrlər arasında belə hər fikir hakimdir: rəqabət məbərəsində o ölkələr qalib çıxırlar ki, onlarda daxili təlab xarici firmalannın deyil, ilk növbədə yerli firmalannın mübahisələri asaslıdır. Yerli müəssisələrin xaricə davam gətiriləndə rəqabətə dözsə bilər, normal rəqabət məbərəsindən yaranıb daxili tələbatın ödənilməsində mühüm rol oynamaya başlamışdır. Bu işçι qüvvəsinə da addır. Halbuki, yüksək təxərsəli hesab etdiyimiz işçι qüvvəsi həzər daxili bazarda xarici işçilər rəqabətə davam gətirə bilərlər. Xarici firmalannın əslən işçilərini işçilər göləşməlini müəyyən dərəcədə müşəl bu amil işləs idarət etmək olar.

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm strateji istiqamət daxili tələbatın ödənilməsi üçün idxlə avazezəti siyasetinin yenidəlməsidir. Bu siyaset ölkənin keçmişdə olduğu kimi qapalı xarakterin artırılması deyil, istehsal məllərinin təkələfə yonşuldılın valyuta etüyatlannı qənar olunmasına, qənar olunan valyutannı texnologiya idarəələ və hətta həmin texnologiyannı istehsalının respublikadə təşkil olunması məqsədlərinə təbə edilməsi çox vacibdir. Bu siyaset ölkənin ixracat potensialının artırılması ətrafında istiqamətə həyata keçirilməsində mühüm rol oynaya bilər. Üzümməndəli və müraciətli proses olan beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəltilməsinə müxtəlif ölkələr müxtəlif müddətdə fəhlə vəzifə və usullar ilə nail olurlar. Lakin dünən təcrübəsi göstərir ki, onlar hə məqsədə nail olmaq üçün bir qayda olaraq dörd artıçı mərhələdən keçirirlər. Hə mərhələlərin hərəkətçiliyi qurvaları, yənədən ayırt-ayrı dövrlərdə onun inkişafının müəyyənəndən amillərə aşquqlaklardır istehsal amilləri, investisiyalar, yeniliklər və sərvət.

Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət məbərəsindən əsaslılıyunu məvəudə olan bol istehsal amillərindən intensiv və samarəli tətbiq olunması onlardan olda idlən malzəmə manabalarının texnoloji inkişaf yonşutuləşmə yolu ilə təmin edir. Bu sahada bütün qurvalar Azərbaycanın təbəətin hərəs etdiyi zəngin idbu sərvətlərindən və onuz işçι qüvvəsinə aqilla istifadə edilməsinə, müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi üçün dala aləvəliyə yaradılmışdır. Yənədən idbətli tətbiq olunub, daxili tələbatın ödənilməsi üçün hə sahələrdə qisa müddət arzında əhəmiyyətli nüvəyələrə idbət etmək məmkündür. Həzirlik mərhələlərə təsir amillərindən innovasiya amillərinə keçiləməsi məsələsi təməkkinkə qarşıya qoyulmuşdur.

Həyata keçirilən məqsədyolu və genitimiyəsi tədbilət məsələsində Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti qisa tarixi dərəzində əhəmiyyətli dərəcələrdə artıb. Beynəlxalq işçilərlər da həmə böyük əhəmiyyət vətəri vətəri.

Məlum olduğunu kimi dünən əlkələrinin iqtisadi postəncələrinin qızılınlınlı rəsmində "Ümumindən iqtisadi funqurum" (Ülf) iñzululğılı hesabatları xəsus yet tutur. Otar ilə yaxşıdır ki, Ülf dövlətlərin rəqabətə davamlılığının təsviyyəsinə uyğunlaşdırılmışdır. 1979-cu ilden etibarən hazırlanmış "Qlobal Rəqabət Hesabatları"ndə dövlətlərin iqtisadiyyatlarının davamlı inkişafını və uzunmüddəli çıxaklınnasını şərtləndirən faktorlar araşdırılır. 2004-cu ilde dövlətlərin rəqabətə davamlılığının olçulması üçün təkmil postəncələr toplusu yaradılıb və Qlobal Rəqabət indeksi kimi Ülf-a təqdim edilib.

Məlumat üçün bildirik ki, dövlətlərin rəqabətə davamlılığı - "Qlobal Rəqabət indeksi" 12 əsas üzrə müyyənəldənmişdir. Bursada təhsil və təlim, insan kapitalı, texniki tərzəti, makroqırsası sabitlik, səmərəli idarəetmə, qanunun alılıyi, şəffaf və təkmil işçilikləri, korruptionyanın azlığı, bazarın yənənlilikləri, şirkətlərin təkmilşəndənliliyi, tələbat, bazarın həcmi və bir çox başqa istiqamətlər əsas götürür.

UIF-nin Qlobal Rəqabət Indeksi 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda bütün istiqamətlər üzrə inkişaf müşahidə olunduğunu, ölkənin nəhəng sıçrayışla dünya ilə ölkələrin arasında layiqli yer tutduğunu göstərir.

Birinci əsas kimi institutional qurumlar nəzərə alınırlar.

Bu istiqamət hökumətin, hüquqi səxslərin balıqçılığı, onların sədət etdiyi görüs və ölkənin inkişafında rol qeyri-müxtəlifdir. Institutional əsasın rəqabətə davamlılığının artırılmasına və inkişafə böyük əsəri var. Galirlərin paylaşdırılması, inkişaf stratejiyasının və siyasetinin icrası, həmçinin sərmaya qoyulması, istehsalın tərkibində institutional əsas mühüm rol oynayır. Aşağıdakı cədvəl göstərir ki, Azərbaycan institutional əsas üzrə dünya ölkələri arasında 74-ci yer tutur və MDB məkanında liderdir.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	74	3.58
Ermenistan	86	3.15
Gürcüstan	84	3.36
Qırğızıstan	119	2.74
Rusiya	112	2.95
Tacikistan	78	2.43
Ukrayna	97	3.14

Hesabda infrastrukturun yeniləndirilməsi, inkişafı mühüm amil kimi nəzərə alınmalıdır. Infrastrukturun mövcudluğunu iqtisadiyyatın samarəlliyi üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Yüksək səviyyəli infrastruktur bölgələrin integrasiyasını gücləndirir, hər neçə regionun və ya bir ölkənin bazarlarının digar ölkələrinə baxan ilə integrasiyasına güclü təkan verir. Bu istiqamət üzrə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 60-ci yer tutur və MDB məkanında birincidir.

Ölkələr	Sıra	xal
Azərbaycan	60	3.49
Ermenistan	87	2.68
Gürcüstan	91	2.56
Qazaxstan	67	3.19
Qırğızıstan	107	2.20
Rusiya	66	3.27
Tacikistan	93	2.48
Ukrayna	71	3.13

Makroqırsası mühətün sabitliyi sahibkarlıq üçün çox vacibdir və ümumiylə ölkənin rəqabətə davamlılığı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstərici üzrə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 45-ci yer tutaraq, əksər MDB

Ölkələrini gəndə qoyub

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	45	5.23
Ermenistan	66	4.89
Gürcüstan	98	4.31
Qırğızıstan	116	4.47
Ukrayna	80	4.66

Dördüncü əsas sağlamlıq və təhdid təhlükələri. Sağlamlıq 19-ci qurvəsi ölkənin rəqabətə davamlılığı və səmərəlliyi üçün vacibdir. Sağlamlığı var olan 19-ci həmin potensialı ilə işləye bilmir və dəha az produktivdir. Bu göstərici yərə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 95-ci yer tutur. Lakin nəzərə alsaq ki, son illər bu sahəyə diqqət gücləndirilir və məqsədönlü tədbirlərənən həyata keçirilməsinə hazırlıq, yəkin galəzcədə vəziyyətinə dayanıcyı subhənzidir.

Ali təhsil və təlim beşinci əsas kimi göstərülür. Məlumatlı ki, istehsal prosesinin və istehsal məhsulünün keyfiyyətini artırmaq istəydiyi təqdimatın içərinə yüksək təsəssüf kənarlılıq və vacibliyət Xususlu mənşət globallaşan iqtisadiyyatın hər an dəyişən mühümə uyğunlaşdırılmış qəbulüyyətinə malik yüksək təhsil almış içi resursunun olmasına təsəffüf edir. Bu göstərici yərə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 79-cu, MDB məkanında isə 4-cu sıradadır.

Azərbaycanın bolunma sistemini qoyması və dövlət həzərinin həvəfa keçirdiyi məqsədönlü tədbirlər nəticəsindən bu sahədə geniş perspektivlər açılır.

İçərə həzərinin effektivliyi (produktivliyi) və qeyri-həzərin yedincisi əsas kimi işçilərin işqısası prosesda mənşətin dərəcədə "istifadə" olunmasının təmin edilir. Produktiv iqtisadiyyatdan ölkədə işçilər düzgün şəkildə vətəndaşının və tələnət stimullularla həvəsəndətilir ki, özlərindən dəha çox soy göstərilsin. Bu göstərici yərə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 38-ci dir.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	38	1.47
Gürcüstan	57	2.25
Qazaxstan	78	4.04
Qırğızıstan	55	4.26
Rusiya	40	4.44
Tacikistan	69	4.12
Ukrayna	62	4.21

Ömür da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün ölkədə effektiv maliyyə sektoru mövcuddur. Təbii ki, bədə maliyə həzərinin genitlənməsi, uğurlu hədəfə məsələsi ilə bağlıdır. Nələr halda vətəndaşlar maddi resurslarından səmərəli istifadə edir, bələdçi. Bu zaman maddi resurslar sırası məqsədlərlənən 60% təsdiqləndirilir. 15 adəmlərinin əlinde cəmləndirilir, ya da sərmaya layihələrinə tətqiqatçılarındandır. Bu göstərici yərə Azərbaycan Rəqabət Indeksinə görə dünya ölkələri arasında 78-ci dir.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	72	3.94
Ermanistan	102	3.36
Gürçüstan	83	3.72
Qazaxistan	53	4.13
Qırğızistan	108	3.30
Rusiya	98	3.47
Tacikistan	118	3.05
Ukrayna	63	4.11

Tekniki hazırlıq əsasi iqtisadiyyatın produktiviyini artırmaq üçün yeni Texnologiyalar tez qayramaq qabiliyyətini qiymətləndirir. Bu çox mühüm istiqamətidir, çünki bu sahədə olan şəhərlər ölkələr arasında produktiviyin müxtəlifliyinin göstəricisidir. Bu göstəriciye görə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 78-cidir.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	78	2.69
Ermanistan	89	2.50
Gürçüstan	104	2.33
Qırğızistan	120	1.97
Tacikistan	105	2.33
Ukrayna	86	2.53

Bazarın həcmi istehsalın gücünə təsir göstərir, çünki geniş bazarlarda şirkətlər iqtisadiyyatın maksimumu imkanlarından istifadə edir. Ənənəvi olaraq, şirkətlərin faaliyyət göstərdiyi bazarlar onların yerləşdiyi ölkələrin sərhədləri ilə mahdudlaşdırı. Qloballaşma dövründə beynəlxalq bazarlar daxili bazarların avvalıcılığının rolunu oynamaya başlayıb, bu xüsusilə kiçik ölkələrə dən çox addır. Bu göstəriciye görə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 65-ci sıradadır.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	65	3.76
Ermanistan	101	2.93
Gürçüstan	94	3.09
Qırğızistan	106	2.83
Tacikistan	105	2.84

Sahibkarlığın təkmilləşdirilməsi əmək və xidmətlərin istehsalı üçün alverişli şərait yaradır. Bu da öz nüvəsində məhsuldarlığın, ölkənin rəqabətə davamlılığının artırmasına təsir edir. Sahibkarlığın təkmilləşdirilməsi ölkədə sahibkarlar şəbəkəsinin səviyyəsini, həmçinin ayni-aynı sahibkarın faaliyyəti və strategiyasını əhatə edir. Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycan bu göstəriciye görə dünya ölkələri arasında 73-cü, MDB məkanında isə bininci yeri tutur.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	73	3.78
Ermanistan	93	3.35
Gürçüstan	111	3.03
Qazaxistan	75	3.75
Qırğızistan	103	3.22
Rusiya	78	3.66
Tacikistan	112	3.00
Ukrayna	76	3.72

Rəqabətə davamlılığının əsaslarından biri də texniki innovasiyalardır. Bəxşmaya rəqabət, institutional inkişaf, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, makroiqtisadi səbətiyyətin artırılması və ya insan potensialının yaxşılaşdırılması əhəmiyyətli iqtisadi inkişafda nəil olmaq üçün yetərlidir. Azərbaycan bu göstəriciye görə dünya ölkələri arasında 53-cü sıradada bərəqətar olmuşdur.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	53	3.26
Ermanistan	74	3.04
Gürçüstan	98	2.72
Qazaxistan	65	3.14
Qırğızistan	114	2.40
Tacikistan	91	2.80
Ukrayna	61	3.18

Bəzəlikdə, rəqabətə davamlılığının əsas göstəricilərinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan MDB məkanında lider mövqeyə malikdir və dünya ölkələri arasında öz layiqli yeri tutur. Nəzərəalsaq ki, iqtisadiyyatın dəha də inkişaf edildirməsi, öhalinin risahının yaxşılaşdırılması, sosial problemlərin həlli iqtisadiyyatın liberallaşması, demokratikləşmə prosesinin sürətləndirilməsi və digər sahələr üzrə ciddi idarəbər həyatə keçirilməsi davam etdirilir, yaxşı galəcəkdə Azərbaycanın rəqabətə davamlılığının dəha da artacağı heç şübhə doğurmur.

Ona görə də Prezident İlham Əliyev 1əmənliklə qeyd edir: "Biz dəha də çalışmalıyıq ki, gələcək illərdə bu yüksək dinamikanı saxlayaq, iqtisadi artım sürətinə görə dünya miqyasında lider dövlət kimi Azərbaycanın lider mövqelərini saxlayaq. Elə edək ki, Azərbaycan vətəndaşları, Azərbaycan xalqı ildən-ila, aydan-aya dəha yaxşı yaşasın".

Ünümümilli lider Heydər Əliyevin asasını qoymuşluq və Prezident İlham Əliyev tərəfindən dəha inkişaf etdirilən strateji kurs Azərbaycanın global zirvələrə doğru gedən olkalıcı qrupundan öncül minvəye çıxmışdır. Əlkinin inkişaf səviyyəsinə ciddi tövsiyəyət və keyfiyyətli dəyişikliklər baş vermiş və verməkdə davam edir.

İqtisadi inkişaf səviyyəsi yaxın perspektivdə dəha yüksələcəkdir. İqtisadi inkişaf sürətinə dənəndə anoloqu olmayan səviyyəsi Azərbaycanın bu çox inkişaf parametrləri gəmə inkişaf etmiş olkalıcılarında olan fərqli azalmasına görənib çıxarılmışdır. Müsbət iqtisadi işməl demokratik proseslər dinamizm qazandırmır. Əhalinin sosial-iqtisadi həllərin dəha yaşıqlaşdırılması üçün genis perspektivlər açılmışdır.

Bələdiyə, iqtisadi inkişafın tariçədə anoloqu olmayan Azərbaycan modelinin formallaşması və inkişafı nüfuzasında uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf fraktoriyyəsi yüksək dərəcədə perspektivlidir. Belə ki

1. İnzibati-amırlıq sistemi ləğv edilərək bazar iqtisadiyyatı prinsipləri hərəkar olmalıdır.

2. Müstəqil, demokratik, hüquqı dövlətinə asasları qoymulmuş və ölkə yüksək inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur.

3. Transformasiya prosesi uğurla aparılmış və özünün son mərhələsinə qədəni qnymusdur.

4. Qapalı sosial-iqtisadi sistem xaricə açılmış və "nəcəf qapı" siyasetinin tətbiq edilmişsi nüfuzasında bərabər hərəkətlə dövlət kimi qlobal iqtisadi sistema integrasiya prosesi surətlənmüşdür.

5. Xarici kapital geniş miqyasda cəlb edilərək, resurs amırlarından intensiv istifadə edilir.

6. Olkada yaradılmış yeni imkanlar daxili mənbələrin hərəkətə getirilməsi, iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması, informasiya texnologiyalarının surəti inkişafı və butun sahələrdə modernləşdirilməsini xəttinən həyata keçirilməsi məqsədlərinə xidmət edir və bu sahədə ciddi inovasiyalar mövcuddur.

7. Həyata keçirilən global əhəmiyyətli infrastruktur layihələri Azərbaycanın Avrasiya məkanında mərkəzi əhəmiyyət dahlizinə çevriləməsi üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

8. Siyasi müstəqillik iqtisadi müstəqilliklə məhkəmləndirilməyidir. Ölkə tam müstəqil və balanslaşdırılmış iqtisadi siyaset yentimkənə ölkənin milli təhlükəsizliyini və onun müümən tərkib hissələri olan iqtisadi təhlükəsizliyini, enerji təhlükəsizliyini və ərzəq təhlükəsizliyini qisa zaman kəsiyində təmin edə bilmişdir.

9. Olka qısa tarixi dövrə ərzində kapital idxlən edən ölkədən ixrac edən olkaya, təbii qaz idxlən edən ölkədən ixrac edən ölkəyə çevrilmiş, bir çox həyati əhəmiyyətli məhsullarla öz ehtiyaclarını təmin edir.

10. Əlkinin alıcılıq geosiyası vəsiyyətindən məharətlə istifadə edilməsi Azərbaycanın regionda lider dövlətə çevriləməsinə və qabaqcıl dünya dövlətləri arasında mövcudğun məhkəmləndirilməsinə addob olmuşdur.

11. Yaradılmış məhkəm iqtisadi iżmət siyasi və sosial-maddəni proseslərə də dinamizm venit, Azərbaycanın "mənliyinin" dünya miqyasında təsdiq edilməsinə imkan yaradır."

Ölək gruppalar Gəzə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (mlrd. dollar)

	1995	2000	2002	2003	2004	2005	2006
Dünya	10.011	12.979	13.033	15.180	18.509	21.059	24.323
Sənaye və əhəmiyyətli ölkələr	6.574	8.362	8.784	9.536	11.266	12.380	13.954
IEO	3.435	4.611	4.753	5.640	7.242	8.678	10.319
Azərb.	1932.66	2.447	2.522	3.004	3.835	4.526	5.336
İndeks	1995	2000	2002	2003	2004	2005	2006
1995=100	100.0	130	130	151	145	191	142
Dünya	100.0	130	130	151	145	191	142
Sənaye və əhəmiyyətli ölkələr	100.0	127	126	143	127	148	127
IEO	100.0	134	133	161	210	365	166
Azərb.	100.0	0.12	0.11	0.15	0.19	0.23	0.22

İnteqrasiya dənəndən (1995=100)

100.0	136.98	130.144	151.385	142.894	210.024	242.857
Sənaye və əhəmiyyətli ölkələr	121.682	121.881	139.277	136.293	173.362	199.572
Avtomobil	100.0	120.758	125.641	135.849	114.115	201.078
Kənd	100.0	144.270	111.25	163.187	109.747	136.972
Yaponiya	100.0	108.1264	94.1693	106.4663	118.1628	114.2269
ABŞ	100.0	133.675	118.4654	121.9116	104.3714	135.0212
Ven	100.0	97.7041	103.8824	151.9231	152.6116	159.5584
Zəngəliyən	100.0	111.4581	126.991	154.8611	133.9875	204.0875
Helyika	100.0	109.8112	122.723	147.2848	163.2979	192.9065
Filadelfiya	100.0	114.899	119.819	152.3759	133.8862	164.6665
Finniya	100.0	104.3396	108.3108	127.8261	142.3333	154.2033
Alemaniya	100.0	104.9610	117.3664	143.5113	165.9192	166.6811
Yunanistan	100.0	93.2522	93.6163	120.1601	141.1866	140.9091
İlandiyə	100.0	172.07	195.5641	207.1708	135.1492	245.3994
İtaliya	100.0	102.5641	104.541	127.7239	147.0553	159.0180
İsl. nom. hər. 1	100.0	103	102	101	162.5	175
Niderland	100.0	108.6715	112.2448	134.2041	144.2493	178.5174
Pontingay	100.0	100.411	109.913	131.8966	141.6269	135.9511
Slovəniya	100.0	112.5	125	102.5	127.7359	225
Turkiyə	100.0	124.5054	135.1103	131.6286	160.7737	206.8935
Danimarka	100.0	97.8608	109.7516	126.7661	142.4931	178.6558
İslandiya	100.0	0	122.2227	121.8889	161.1111	163.3343
Norveç	100.0	141.1942	142.1425	160.7161	135.9401	242.0159
İsveç	100.0	109.2047	101.884	121.3799	141.9529	165.1574
İspaniya	100.0	96.1518	111.5188	129.4872	157.3373	161.5105
Birləşmiş Krallıq	100.0	114.5289	118.0466	123.6109	129.2966	153.1030
İngiltərə	100.0	143.498	155.152	175.4978	137.2321	275.1079
Avropan	100.0	134.847	156.861	202.0725	203.0113	132.8238
Almaniya	100.0	150	151	201	203	180
Franseziya	100.0	102.4024	148.8849	255.5551	248.2359	351.8591
İtalyan	100.0	203.5551	166.8697	433.3113	211.7697	316.6646
Belçika	100.0	140	160	200	200	160
Bulgaristan	100.0	100	120	160	200	160
Xarabədə	100.0	97.72778	108.8489	137.2778	101.8182	193.5556
Keçir adəm	100.0	113.25357	82.66161	67.47987	113.6842	105.6911

Ceska republikası	100 0	131, 818 ^a	172, 727 ^a	222, 727 ^a	211, 034 ^a	354, 545 ^a	431, 818 ^a
Etiopiya	100 0	183, 235 ^a	200	364, 705 ^a	184, 375 ^a	452, 941 ^a	517, 647 ^a
Gürcistan	100 0						
Mauritius	100 0	214, 75 ^a	269, 531 ^a	332, 031 ^a	196, 071 ^a	485, 937 ^a	574, 218 ^a
Qatar	100 0	166, 037 ^a	181, 018 ^a	241, 396 ^a	220, 409 ^a	514, 528 ^a	764, 150 ^a
Orta Avrupa republikaları	100 0	123	125	150	140	175	200
Latvia	100 0	200	200	100	200	500	600
Lithuania	100 0	200	250	350	225	600	700
Makedonya	100 0	106, 333 ^a	01, 66667 ^a	116, 66667 ^a	116, 7692 ^a	166, 6667 ^a	200
Malta	100 0	121, 748 ^a	116, 7393 ^a	129, 3104 ^a	107, 7869 ^a	124, 6073 ^a	141, 2848 ^a
Moldova	100 0	0	100	100	100	100	100
Polonya	100 0	119, 1304 ^a	178, 2601 ^a	234, 7824 ^a	231, 25 ^a	384, 9563 ^a	478, 2609 ^a
Rumanya	100 0	131, 6456 ^a	175, 9404 ^a	232, 7848 ^a	225, 9615 ^a	350, 6329 ^a	408, 8608 ^a
Rusya	100 0	127, 7108 ^a	128, 9157 ^a	161, 8554 ^a	172, 8414 ^a	293, 9759 ^a	363, 4699 ^a
Slovakia	100 0	133, 333 ^a	155, 5554 ^a	244, 4444 ^a	233, 3333 ^a	335, 5556 ^a	466, 6667 ^a
Tanrıda Kıbrıs	100 0	127, 2727 ^a	159, 0909 ^a	213, 6364 ^a	231, 4286 ^a	327, 2277 ^a	317, 7223 ^a
Ukrayna	100 0	115, 3846 ^a	118, 4615 ^a	176, 9231 ^a	220	361, 5385 ^a	292, 3077 ^a
Orta Sarıyer	100 0	184, 9734 ^a	183, 9782 ^a	219, 8899 ^a	156, 7903 ^a	189, 9633 ^a	
Bahreyn	100 0	151, 2195 ^a	141, 4414 ^a	160, 9756 ^a	122, 5808 ^a	248, 7805 ^a	282, 9268 ^a
Moritanya	100 0	128, 2353 ^a	133, 2313 ^a	185, 2941 ^a	159, 5745 ^a	314, 7059 ^a	402, 9412 ^a
İran	100 0	135, 5556 ^a	155, 5556 ^a	188, 8889 ^a	157, 1429 ^a	322, 3222 ^a	
Tarzak	100 0	163, 1579 ^a	152, 6310 ^a	168, 4311 ^a	123, 8065 ^a	226, 3158 ^a	247, 3684 ^a
İndonezya	100 0	107, 3446 ^a	156, 4912 ^a	174, 0111 ^a	206, 3158 ^a	247, 9379 ^a	292, 0904 ^a
Kıveyt	100 0	151, 5625 ^a	120, 3125 ^a	161, 7188 ^a	147, 4227 ^a	350, 7813 ^a	447, 6561 ^a
Litvanya	100 0	100	171, 4286 ^a	257, 1429 ^a	314, 2857 ^a	328, 5714 ^a	400
Lettvia	100 0	162, 5	125	187, 5	161, 5385 ^a	315	475
Osmanlı	100 0	185, 2459 ^a	183, 6766 ^a	191, 3013 ^a	117, 6791 ^a	306, 5374 ^a	154, 0984 ^a
Qızıl	100 0		297, 2973 ^a	362, 1622 ^a	967, 2973 ^a	843, 9459 ^a	
Sırbistan ve Sırbistan krallığı	100 0	154	144	186	163, 6364 ^a	362	
Suriye	100 0	516, 1111 ^a	147, 2222 ^a	655, 5556 ^a	159, 5855 ^a	1050	
Yemen	100 0	200	200	200	125	300	400
Qarab vətənliyə	100 0	159, 4036 ^a	154, 5312 ^a	168, 0842 ^a	129, 7971 ^a	250, 1931 ^a	299, 8787 ^a
Argentina	100 0	123, 8095 ^a	123, 8095 ^a	142, 8571 ^a	134, 6154 ^a	190, 4762 ^a	223, 8895 ^a
Baham adaları	100 0	300	200	200	83, 3333 ^a	300	150
Bolivya	100 0	109, 0509 ^a	111, 1811 ^a	145, 4548 ^a	175	254, 5455 ^a	354, 5453 ^a
Boliviya	100 0	117, 0211 ^a	127, 6596 ^a	155, 3191 ^a	176, 3636 ^a	233, 1915 ^a	203, 617 ^a
Cili	100 0	120	111, 75	135, 625	169, 2706 ^a	258, 125 ^a	363, 125 ^a
Kolumbiya	100 0	128, 7129 ^a	117, 8218 ^a	129, 703 ^a	124, 6154 ^a	206, 9109 ^a	241, 5842 ^a
Kostantin	100 0	165, 7141 ^a	151, 4286 ^a	174, 2857 ^a	108, 6207 ^a	200	234, 2857 ^a
Salvador	100 0	170, 5882 ^a	176, 4706 ^a	182, 3529 ^a	111, 7911 ^a	200	205, 8824 ^a
Gracilis	100 0	1687, 3	1562, 5	1629	107, 4074 ^a	2187, 5	2312, 5
Honduras	100 0	116, 6667 ^a	108, 3333 ^a	108, 3333 ^a	107, 1429 ^a	141, 6667 ^a	158, 3333 ^a

IX.DAI

Dunya	100	130, 2177	130, 3463	151, 8937	185, 5683	210, 7053	242, 092
Sırbistan ve Sırbistan krallığı	100	112, 7535	130, 5652	150, 9705	179, 3628	199, 4049	234, 9824
ABŞ	100	161, 2944	155, 642	169, 0013	193, 9248	224, 6433	248, 8979
Kanada	100	145, 8333	135, 119	145, 8333	166, 6667	193, 810	213, 0952
Australiya	100	118, 0328	119, 6721	145, 9016	178, 6885	204, 918	227, 8684
Yaponya	100	113, 0952		111, 9881	135, 4167	153, 2718	172, 619
Ven Zelandiya	100	99, 28571	107, 1429	132, 8571	165, 7143	187, 1429	182, 5714

Avstriya	100	103, 9457	109, 6386	137, 9518	170, 6323	180, 8735	205, 259
Belçika	100	110, 625	123, 75	146, 875	178, 75	199, 375	221, 225
Finlandiya	100	120, 6406	119, 575	148, 0427	180, 427	208, 1851	246, 9751
Fransa	100	110, 6762	111, 032	131, 6726	157, 2954	197, 9537	191, 4591
Almanya	100	106, 681	109, 6034	130, 3879	154, 7414	168, 1034	198, 0663
Yunanistan	100	108, 9552	116, 4179	165, 6716	192, 5373	185, 8289	220, 5224
İrlandiya	100	115, 5891	115, 5589	161, 0272	185, 4985	209, 0654	252, 8761
İtalya	100	115, 534	119, 4125	144, 1748	172, 3301	170, 2034	205, 2599
Nedirland	100	112, 4294	109, 6045	126, 4552	152, 5921	196, 9911	210, 5048
Portugalya	100	114, 7147	115, 015	122, 5225	147, 7477	160, 3604	196, 997
Spanya	100	114, 9519	144, 3071	184, 0247	227, 361	253, 8394	287, 7317
Norve	100	104, 2424	105, 7576	119, 697	145, 7576	166, 227	192, 1212
İsviç	100	113, 2921	104, 4422	130, 1391	155, 296	171, 8702	195, 6723
İsviçre	100	98, 7013	106, 4935	124, 6753	142, 8847	151, 7286	171, 4286
İrlandiya	100	126, 0377	126, 4251	143, 7736	170, 566	182, 2642	206, 4151
İEO	100	125, 5492	129, 9441	170, 5882	191, 6667	223, 5294	
Afrika	100	103, 8237	110, 9969	137, 7235	176, 781	212, 0146	233, 8306
İsmailiye kıldır.:	100	96, 77419	101, 54339	132, 2581	170, 9677	200	0
Tunis	100	108, 8600	120, 2532	133, 9747	162, 0253	167, 0886	188, 6076
Uganda	100	145, 283	104, 217	117, 9245	190, 566	179, 2453	235, 8491
Asya	100	120, 5658	122, 5658	146, 2459	187, 8865	210, 5408	257, 2913
Cumh. Maked.	100	170, 4545	152, 4848	112, 8784	142, 4545	170, 4545	160, 4545
İn. Hong Kong	100	110, 3625	107, 722	120, 2073	140, 4145	155, 4404	173, 5751
İn. Makao	100	110, 2941	124, 0196	135, 2941	170, 5882	191, 6667	213, 5751
Hindistan	100	148, 415	162, 8242	209, 2219	287, 6081	300	503, 7464
İndonezya	100	118, 5085	115, 3826	132, 5926	165, 9559	191, 5533	258, 8889
Malaziya	100	105, 5341	102, 8314	110, 4054	135, 5212	147, 2329	168, 7259
Singapur	100	108	97, 5	102, 4	131, 2	160	191, 2
Tailand	100	87, 32394	91, 5492	107, 0423	132, 3944	166, 1972	181, 6993
Tayvan	100	134, 9084	109, 7753	122, 8544	162, 1026	172, 1026	195, 4677
Avropa	100	124, 5447	147, 0324	183, 3155	248, 6715	287, 7259	363, 8594
Azərbaycan	100	171, 4286	142, 3571	171, 4286	182, 6091	200	731, 1429
Ermenistan	100	131, 3433	143, 2682	191, 0446	201, 4925	264, 1791	326, 9857
Belarusiya	100	150	200	200	200	266, 6667	283, 3333
Bolgaristan	100	116, 6667	133, 3333	183, 3333	233, 3333	300	381, 3333
Estoniya	100	175	200	270, 3333	345, 3333	425	495, 3333
Gurçistan	100						
Macaristan	100	207, 7922	245, 4543	309, 0909	387, 011	427, 2722	493, 5065
Qazaxistán	100	131, 5789	173, 6842	221, 0526	336, 8421	457, 8947	657, 9347
Qırğızstan	100	120	120	140	180	220	360
Latvia	100	150	200	200	250	350	550
Litvanya	100	166, 6667	266, 6667	333, 3333	400	533, 3333	633, 3333
Polşa	100	168, 5565	189, 6552	234, 4828	303, 4483	348, 2759	431, 0145
Rusiya	100	71, 01449	97, 10145	121, 7191	155, 0725	200	269, 8696
Türkiyə	100	152, 7775	138, 8889	183, 3333	266, 6667	275	372, 2222
Ukrayna	100	93, 33333	111, 3333	153, 3333	191, 3333	240	300
Orta Sarıyer	100	125, 8787	146, 6486	165, 0519	214, 3802	258, 6344	285, 8356
Iran	100	100	150	150	250	300	0
İraq	100	106, 0811	119, 9154	122, 6351	144, 9324	159, 1216	169, 9324
Qarab vətənliyə	100	92, 30769	115, 3846	141, 0256	161, 5385	202, 5641	205, 1282
Liviya	100	90, 2439	107, 3171	104, 878	153, 6585	170, 3317	200
Qatar	100	0	119, 1176	144, 1176	208, 7659	207, 7647	256, 9412
BDD	100	166, 6667	204, 7619	247, 619	342, 8571	385, 7143	452, 3881
ABŞ	100	155, 8293	142, 0247	146, 8087	179, 182	211, 1549	252, 0092
Yannikimli	100						
Argentina	100	125	45	70	110	145	170
Brazilya	100	109, 2593	92, 5925	94, 44444	122, 2222	144, 44444	177, 7778

Ölərə 2

Ölərə qrupları üzrə DM-nin dinamikası (2000=100*)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Dünya	100,0	102,5	105,3	109,2	114,5	119,5	123,4
Sənaye ölkələri	100,0	101,2	102,6	104,4	107,6	110,1	113,4
İEO	100,0	104,1	109,0	115,8	124,3	122,9	—
Afrıca	100,0	104,4	107,8	112,5	117,5	122,6	129,0
Asiya	100,0	106,1	113,3	122,4	112,5	143,6	—
Avropa	100,0	100,1	104,2	109,9	117,5	124,2	132,7
Orta Şəhər	100,0	102,7	106,6	112,6	115,8	125,3	—
Qızıl Yarımadası	100,0	109,6	100,3	100,5	109,0	113,6	119,4

* [285 P. 93]

Ölərə 3

Ölərə qrupları üzrə dünya valyuta bazarlarında valyuta mübadiləsinin dinamikası (1995=100*)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Olkalar	100,0	101,0	102,0	103,0	104,0	105,0	106,0
Dünya ölkələri	158,924	174,4756	189,4924	217,7846	258,176	11,132,01	358,1862
Sənaye	135,8724	141,9842	151,566	181,5341	191,306	334,814	359,6429
Ölkələr	—	—	—	—	—	—	—
MBS	72,9295	66,3025	55,31408	50,93456	41,24388	81,156,21	82,40281
Ramada	36,1864	28,5118	26,3802	24,7999	28,4252	52,5118	59,7314
Avstraliya	0	0	0	0	0	0	0
İngilterə	220,1084	205,9601	204,2513	178,6858	147,5141	499,8716	301,3361
İran	97,26691	84,6972	115,4412	127,5556	145,1661	212,9912	323,8796
Zelanda	—	—	—	—	—	—	—
Avstriya	56,14891	75,75201	52,25456	39,92164	16,21128	46,165892	36,14775
Belçika	82,07979	73,4813	64,33272	52,15649	50,30172	48,27086	51,27982
Faşistlər	91,11516	91,69279	99,26424	102,7351	117,6741	112,7958	65,227113
İzrafil	158,1238	139,7029	103,772	74,14886	129,2659	107,881	172,131
Almaniya	72,81084	66,4946	56,7229	52,84519	49,56946	53,16238	47,90765
Vanuatu	102,4112	88,56262	57,06935	56,30899	4,873114	2,197579	2,757147
İrlandiya	99,51861	75,14997	65,23456	41,40047	22,1900	54,54265	5,962352
İtalya	77,65865	75,4941	81,81184	79,11558	69,76671	74,28365	73,22774
Luksemburk	0	0	0	0	495	585	520
Niderland	25,28864	28,58415	31,011943	23,62765	22,21584	23,04045	29,67212
Portugaliya	63,71534	71,738	56,17971	54,28172	28,94101	21,54712	11,84121
Sloveniya	196,9817	278,40004	411,3416	461,288	460,231	465,5413	183,1683
Uganda	102,6664	101,572	109,765	53,91865	31,87798	27,51074	30,68125
Danimarka	106,9466	105,5610	205,566	191,9413	37,50691	329,4612	280,2903
Istana	142,132	129,9396	154,8221	26,4211	112,4073	359,3756	267,0951
Sırbiya	184,3419	124,3766	158,7472	191,7766	195,3313	228,491	262,9344
San Mavino	75,57527	77,4626	79,23964	125,9562	120,9924	185,4962	245,0382
Turkiyə	68,42276	65,88818	72,72413	78,55764	86,11975	96,581412	103,6959
Singapur	191,4714	192,7681	120,3103	131,01019	148,0135	108,2144	106,4158
İndoneziya	99,6601	101,07254	56,45521	71,13807	81,26641	95,17796	88,07661
Britaniya	217,191	29,4116	310,1616	348,2402	465,1568	662,3031	841,9301

* [285 P. 36]

Azərbaycan Respublikasının ixrac və idxlərinin ümumi həcmində Ölərə qrupları üzrə xüsusi çöküşi (%-da)

İllar	Üzrə xüsusi ölkələr		MDB ölkələri	
	İdxal, %-da	İxrac, %-da	İdxal, %-da	İxrac, %-da
1992	36	51	65	49
1993	44	48	56	52
1994	37	57	62	43
1995	66	55	34	45
1996	65	54	35	46
1997	56	51	44	48
1998	62	62	38	38
1999	68	77	31	23
2000	68	86	32	13
2001	69	90	31	10
2002	61	89	37	21
2003	68	87	32	13
2004	66	83	34	17
2005	66	70	34	21
2006	60	85	40	15
2007	67	85	40	18

* Cədvəl DSK-nın statistik materialının əsasında tərtib olunub.

Ölərə 4

Azərbaycanın 1991-2006-ci illərdə idxl və ixracının ümumi həcmində Ölərə qrupları üzrə təqadüslarının suzuvi çəkləsi (ümumi yüksək nisbat) (%-da)*

İllar	1991		2007		
	Olk	İdxal	İxrac	İdxal	İxrac
MDB ölkələri	92	96	33	18	—
Rusiya	52,7	59,3	17,6	8,7	—
Ukrayna	26,6	13	8,2	0,5	—
Belorusiya	2,6	4,9	1,3	0,0	—
Gürcüstan	1,8	6,03	1,1	5,7	—
Qazaxistan	4,9	4,1	3,9	2,1	—
AB ölkələri	1,4	0,6	29,3	27,6	—
Finnlandiya	0,04	0,2	2,7	—	—
Fransa	20,02	0,02	1,8	4,3	—
Almaniya	0,4	0,02	8,3	0,3	—
İtalya	0,2	0,04	2,5	15,5	—
B/Braniyya	0,1	0,04	7,2	0,1	—
ABŞ	0,01	0,0002	4,7	3,8	—
Türkiyə	0,09	0,3	10,9	17,4	—
İran	1,4	1,4	1,8	7,2	—
İzrael	—	0,0002	0,5	6,1	—
İsveç	0,1	0,1	0,9	0,3	—
Cin	0,02	0,003	4,9	0,2	—
Yaponiya	0,8	0,003	5,2	0,0	—

* Cədvəl DSK-nın haradətli idxl idxl və ixrac göstərilməsindən 1149, və 471-474

səfədə edilmişdir.

Öləşər 6

1998-2006-ci illarda ölkə qrupları dərəcələri ixrac (mln ABŞ dolları)*

Ölkə qrupları	2001	2002	2003	2004	2005	2006
CƏMI	2314,2	2167,3	2590,3	3615,4	4347,1	6372,2
Müstəqil dövlətlər Birliyi (MDB)	222,7	243,6	322,2	614,2	905,3	929,7
Avropanın iqtisadiyyatı (AB)	1608,0	1463,3	1745,5	1841,0	2029,1	3643,3
Qara Dəniz İqtisadi Ömürdaşlıq Təşkilatı (QDİT)	316,7	358,1	473,3	747,0	1121,4	1325,5
Iqtisadi Ömürdaşlıq Təşkilatı (İOT)	114,3	169,9	208,8	540,8	829,1	977,1
Gürcüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Azərbaycan və Moldova Təşkilatı (GUAM)	110,1	93,9	131,4	201,1	244,4	324,0
Nefi ixrac edən ölkələrin Təşkilatı (OPEC)	20,0	37,6	58,2	294,5	193,7	320,2
İslam Konfransı Təşkilatı (İKT)	165,4	181,1	224,2	700,9	904,4	1034,9
Asiya-Sakit okeanı iqtisadi Ömürdaşlıq Təşkilatı (ASİOT)	985,9	150,9	260,7	422,2	564,7	631,4
Avropanın Azad Ticarət Assosiasiyası (AATA)	95,3	21,3	2,5	3,6	3,3	5,5
Çanub-Şərqi Asiya Dövlətlərinin Assosiasiyası (asean)	0,3	1,4	0,3	132,4	123,4	69,0
Iqtisadi Ömürdaşlıq və Inkişaf Təşkilatı (İOTIT)	1787,8	1622	1900,6	2004	2291,3	877,1
Avropanın iqtisadiyyatı (İOTIT)	1844,7	1678	1991,7	2106	2753,9	4038,2
Asiya	406,0	420,4	529,8	1273	1507,9	2211,3
Amerika	30,6	62,8	66,4	26,9	44,0	106,9
Afrika	32,3	5,2	2,1	8,9	41,1	15,7
Okeaniya	0,4	0,002	0,1	0,1	0,02	0,02

[12, 2001-2005, s.22-27]

Dünyanın müüm regional iqtisadi integrasiya birlükleri ilə Azərbaycanın iqtisadi və ticarət əlaqələri dinamik şəkildə inkişaf edir.

Öləşər 7

1998-2006-ci illarda ölkə qrupları üzrə idsal (mln ABŞ dolları)*

Ölkə qrupları	1998	1999	2000	2002	2005	2006
CƏMI	107,64	1035,8	11720,7	1665,5	4211,3	5246,6
MDB	404,6	325,2	375,5	650,5	1449,5	2098,2
Avropanın Büyük (AB)	223,7	190,6	227,1	393,5	1248,0	1624,3
Qara Dəniz	541,1	429,96	443,4	547,5	1319,7	1998,1
İOT	337,7	233,6	258,1	487,2	831,37	906,9
GUAM	123,7	498,7	48,6	95,7	274,45	371,4
OPEK	88,5	60,5	78,0	79,5	11,4	127,5
İslam Konfransı Təşkilatı (İKT)	391,3	246,9	306,5	514,3	927,8	1087,6
Asiya-Sakit oceanı iqtisadi Ömürdaşlıq Təşkilatı (ASİOT)	255,6	448,3	428,4	545,8	158,8	1900,5
Avropanın Azad Ticarət Assosiasiyası (AATA)	16,5	40,5	62,2	41,3	57,1	67,5
Çanub-Şərqi Asiya Dövlətlərinin Assosiasiyası (asean)	5,52	44,9	17,4	42,2	41,41	20,6
Iqtisadi Ömürdaşlıq və Inkişaf Təşkilatı (İOTIT)	526,9	552,1	584,7	771,2	189	2484,4
Avropanın iqtisadiyyatı (İOTIT)	576,1	436,3	633,9	825,4	2280,2	3219,2
Asiya	440,0	400,4	376,1	711,6	1695,9	1663,1
Amerika	58,1	92,9	130,2	11,7	171,3	325,2
Afrika	1,6	0,2	24,2	5,0	52,8	47,5
Okeaniya	0,4	5,9	7,5	11,6	10,9	12,6

*(12, 2001-2005, s.25-27, 44, 2008, s.557)

Ölərə 8

Sənaye məhsullarının əm mühüm növürlərinin istehsalı^a

MƏHSULLAR	1990	1995	2000	2001	2002	2005	2006	2007
Yanacaq-energetika								
Elektrik enerjisi mld kv. saat	23,2	17	18,6	18,9	18,4	22,8	24,5	20,3 (əməkpolik)
Nefi hamitlə (gaz kondensatı da qaz olmaqla), min ton	12,5	9,2	14,0	14,9	15,2	22,2	32,2	41,7
Təhlə qaz mld kub m	9,9	6,6	5,6	5,5	5,2	5,7	9,1	11,0
Pələd bəndlər min ton	493	9,9	3,6	2,0	0,6	1,3	14,1	25,7
Dənnlik şənq nəsosları, min sdd	73	23,8	16,1	8,4	13,0	78,3		
Güç transformatorları, min kva	1996	56	39,0	31,2	35	29		
Quşuların ümumi və məməcəmiliyi üçün aqroqülər və qidalıcılar, adad	485	37	35	15	50	32		
Soyuducular və bürzüyicilər, min adad	330	25	0,8	2,1	4,4	134	15,1	8,9
Kondisionerlər, min adad	309	64	2,0	1,8	0,9	1,1	1,6	0,8
Sement, min ton	990,0	195,9	250,7	522,6	800	153,8	162,2	1730
Quradılmış dəmir-beton konstruktivlər və məməlülər, min kub m	1312,3	90,5	42,9	28,3	19,5	19,9	20,1	
Kəmətik səda, min ton	159,7	36,4	25,3	21,8	25	26,4	33,2	17,4
Polyestilen, min ton	49,4	18,8	32,2	27,2	48	53	70,4	46,7

^a[44, 2005, s. 466-468, 16][43, 2008, s. 73-75]^{**}əməkpolik məhsul

Ölərə 9

Kapital qayuluşlarının texnoloji strukturu (əmək)^b

CƏMI	O cümlədən	Ükünüt qursardırma işləri	Azadlıq, alıcı və inventar	Sair əməklə işlər və xərclər
1990	100,0	46,2	33,1	20,7
1991	100,0	50,5	25,7	23,8
1992	100,0	54,3	20,4	25,3
1993	100,0	55,0	16,0	29,0
1994	100,0	19,5	48,7	31,8
1995	100,0	50,4	31,7	17,9
1996	100,0	60,7	23,4	15,9
1997	100,0	67,9	16,4	15,7
1998	100,0	72,9	16,8	10,4
1999	100,0	52,8	30,6	16,6
2002	100,0	44,1	30,4	25,5
2003	100,0	44,6	31,7	23,7
2004	100,0	50,5	23,9	25,6
2005	100,0	53,9	23,4	22,7
2006	100	50,7	30,0	19,3

^b[44, 2004, s. 578; 2007, s. 479]

Ölərə 10

Azerbaijanın 1997-2006-ci illarda Heynalıq Standart Təclar Təməni Ürrə İsrəcim quruluşu (yekunca görə fəaliyyət)^c

Nö	CƏMI	1997	2001	2005	2006
0	Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	100	100	100	100
1	İçkilər və tütün	2,9	1,0	5,4	3,6
2	Qeyri-żəraq xammalları (yananmışdan başqa)	3,3	1,2	0,8	0,6
3	Qeyri-żəraq xammalları (yananmışdan başqa)	16,4	1,6	3,4	1,2
3	Mineral yanacaq, surkü və qızılı analozi materiallar	61,4	91,3	76,8	84,6
4	Heyvan və bətki mangalı yağıları, pişir	0,8	0,12	1,2	0,6
5	Kimyavlı məllər və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analozi məhsullar	4,4	1,1	2,3	2,1
6	Əksər materialın əvvüntü gələcək təmənidən əlavə məhsulları	4,2	0,74	2,9	2,8
7	Magimlər və nəslidivət az adənlilikləri	5,4	1,8	6,8	1,0
8	Müxtəlif sənaye məhsulları	1,2	1,0	0,4	0,4
9	BSTİ-nin digər kateqoriyalarına daxil edilməyən məhsullar	0	0,14	-	-

Ölərə 11

Azərbaycanın 1997-2006-cı illarda Beynəlxalq Standart Ticarət Təməlfatı üzrə idxləri quruluşu (yekunus göra fəaliyyət)*

No		1997	2001	2005	2006
COMI		100	100	100	100
0 Yeyinli məhsulları və dırı heyvanlar	21,0	13,6	7,3	7,6	
1 İctidalar və nitən	0,78	1,7	2,3	2,1	
2 Qeyri-ərzəq xammalları (yanacaqdan başqa)	3,3	2,8	3,1	2,9	
3 Mineral yanaçeq, sürkü və yağları, analozi materiallar	10,0	15,1	11,9	11,6	
4 Heyvan və biki məngəli yağlar, piylər	0,77	0,9	0,8	0,7	
5 Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analozi məhsullar	7,4	5,5	5,4	5,8	
6 Mətənalların növünə görə təsnifatlarından və ya mallan	22,5	14,9	17,6	17,2	
7 Məşənlər və noqşiyatlı avadanlıqlar	27,3	38,6	43,5	46,2	
8 Müxtəlif sənaye məmulatları	6,6	6,8	8,1	5,8	
9 BSTT-nin digər kateqoriyalarına daxil olmayan mallar	0,15	0,1	0,02	0,1	

* [32, 1997-2001 v. 30, 31, 2001-2005 v. 34, 44, 2007, v. 36]

Ölərə 12

1995-2006-cı illarda Azərbaycanda neft-qaz hasilatı və ixracatı*

	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2005	2006	2007
1 Neft hasilatı mln ton	9,2	9,1	11,4	13,8	14,0	14,9	22,2	32,2	41,7
2. Təbii qaz, mlrd m ³	6,2	6,0	5,6	6,0	5,6	5,5	5,7	9,1	11,0
3. Nefi və neft məhsulları inin ixracı mədəni ton	2693	2626	4426	6746	7616	11466	36900	131747	—
Məbləğlər, mln. doll	146,6	451,6	390,6	700,6	1464	2106,1	3308, 2	5327,1	4934,8
Cəmi ixradı xüsusi çöküntü fəaliyyət	54,4	57,8	64,4	75,4	84,0	91,0	76,1	83,6	81,5

* [44, 2006, v. 467; 16, 32, 2007, v. 583; 1998-2002, v. 44, 2001-2005, v. 59, 65; 1993-1997, v. 34, 48, 58];
[43, 2008, v. 115]

Nell və neft məhsullarının idxləri və ixracat* (min ARŞ dollar)

Adı	İllər		İllər	
	2001	Məbləğ	2006	Məbləğ
IDXLAL				
Duzel yanacağı, ton	7174,3	10562,6	26958,6	11868,2
Yağlar və sırıkülər, ton	6303,9	4873,6	16308,7	14870,5
Təbii qaz, min. kubm	3336,8	170732,7	4431,2	465124
IXRAC				
Xam neft, min ton	9142,5	1725478,6	9215,4	3x48498,5
Motor benzini, ton	184,8	3807,9	332,4	198051
Äg nefti, min ton	142,4	65115,1	212,0	133275,6
Dizel yanacağı, min ton	1234,3	222834,0	1611,1	367726,8
Mazut yanacağı, min ton	493,2	42141,3	925,2	264370,9
Yağlar və sırıkülər, ton	11138,8	2072,9	5783,1	21198,2

* [32, 2001-2005, v. 51, v. 44, 2007, v. 36]

Ölərə 13

Müqayisəli rəqəmlərlə əsas kand təsərrüfatı məhsulları üzrə
məhsuldurları və adəməyinə istehsal* 1990-cı il

SSRİ	RSFSR	Ukrayna	Özbəkistan	Belarus	Gürcüstan	Azərbaycan	
Xam pambıq (ha-ha-dan sent)	26,2			27,6			20,6
Kartof (ha-ha-dan sent)	100	99	117	80	135	10h	78
Meyvə və giləmeyvə (bar-ha-dan sent)	40,4	36,1	42,3	46,7	31,4	55,4	28,2
Adambezəm əti istehsalı (kəsilmiş köy)	69	68	84	23	115	31	25
Adambezəm əti istehsalı (kəsilmiş köy)	374	375	472	147	724	120	132
Hər məhdəd əti istehsalı kg	2853	2781	2940	2578	3220	1610	1746

* [208, v. 12, 74-459]

Azərbaycan Tədiyə balansı (min. ABŞ dolları)^a

Tədiyə balansı	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006
Cəri əmaliyyatlar hesabı	-931,1	-136,4	-167,7	-768,4	-2539	1167,3	3707,6
Mallar və xidmətlər	-985,5	-1415,2	94,5	-454	-2077	1329,0	5821,9
Xarici ticarət balansı	-693,9	-104,6	319,1	481,6	161	3299,1	7745,2
Mallann ixracı	643,6	677,7	1858,3	2304,9	3742	7648,9	13014,6
Mallann idarəti	-1337,5	-1723,9	-1539	-1823	-3581	-4349,9	5269,3
Xidmətlər balansı	-291,6	-364,0	-224,7	-935,6	-2238	-1970,0	1923,3
Sığorta daxil olmuşla naqıl-həvət	-63,3	-65,3	-28,7	-38,8	-83	-1196,9	
Səfərlər	-54,1	-44,5	48,5	-54,4	-63	-3629,6	
Təkamül	-56,9	124,1	85,7	-559,6	-1364	-1489,3	1254,5
Rabita	5,2	9,6	9,3	6,3	20	2320,9	20,1
Maliyyə	-1,0	0,5	-	-	-	-	
Dövər	1,7	2,8	16,0	-26,7	10	3043,4	19,0
Diseç	-121,2	-144,5	-71,0	393,5	758	-3082,7	522,2
Göstərjə	-12,1	-13,2	-135,4	-386,7	700	-1645,6	2680,6
Ümək vədəniyi	-14,9	-	-	-	95	2075,8	3,0
Birbaşa investisiyalarından gəlir	-	-	-	-	-581	-1494,0	-2492,6
Digar gəlirlər	2,7	-	25,4	-3,1	-24	-8515,9	-61,7
Cəri əmaliyyatlar transferləri	66,5	64,01	73,1	70,4	168	4838,7	566,3
Heyvalıqlı təxli-tatara uzvuluk hüquqı	41,2	-	-	-	-6	-4749,0	-5,2
İlhamiyyat, təcənik və digər təmənnəsiz yardımçılar	86,2	-	-	-	63	1197,6	67,3
Pul barətləri	29,5	-	-	-	-	-	-
Digar transferlər	0,9	-	-	-	131	3683,5	504,2
Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hasilü	901,6	1384,4	441,9	1051,5	3023	5659,8	-1735,4

Nefi bonusu	36,6	34,7	49,9	1002,8	22	1000,0	17,0
Mühacirətin transferləri	-	-	-	-	-	-	-
Qeyri maliyyə aktyvlərinin alınması (ləğət və s. i)	-	0,7	-	-	-	-	0,4
Ləğətiyyətə investisiya	-	-	-	-	-	1204	1220,7
Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa investisiyalar	590,6	945,2	29,1	1,1	4667	4475,3	4466,4
Səhmlər kapital	447,3	756,9	-	-	-	-	4256,4
Digər kapital	143,2	191,2	-	-	-	-	152,5
Portfel	-	-	-	-	-	-	-
İnvestisiyalar	-	0,3	-	0,1	-18	3050,3	-12,0
Aktivlər	-	0,3	-	0,4	-18	-476,1	334,4
Pasıvlar	-	-	-	-	92*	7826,4	22,3
Digər investisiyalar	267,2	343,1	312,7	13	694	3542,2	-430,1
Aktivlər	-216,7	22,2	-112,1	-10,2	-233	3896,6	1085,0
Kommersiya kreditləri	-171,4	-28,8	-	-83,9	-58	-666,1	-943,5
Kreditlər və Sənədlər	0,8	-	-119,8	11,3	-	1260,0	-42,0
Nadğ pullar və depozitlər	-137,7	62,4	2,0	-18,6	20	3420,0	-15,5
Digər aktivlər	-2,3	-11,2	-1,3	-	5	3643,7	-4,1
Pasıvlar	344,0	120,4	426,9	114,2	938	9280,3	575,0
Kommersiya kreditləri	301,3	61,9	13,5	57,3	80	9236,0	-302,2
Kreditlər və Sənədlər	109,11	121,0	203,3	138,8	1038	1179,5	331,4
Nadğ pullar və depozitlər	26,5	2,0	22,6	18	-	1490,0	176,7
Digər pasıvlar	47,0	120,7	212,6	15,8	21	1719,3	-
Ehtiyat aktivləri	7,1	14,7	-25,1	196,5	-304	6037,0	1216,1
Buraxılan səhvlər və bəsəbət alınmayaşalar	29,5	19,9	-	38,6	-56	-1255,8	254,1
Umumi balans	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

^a 168,2002 + 111,372,2003 + 146,164,2004 + 174,173]

Əlavə 16
**2008-2011-ci illar Dövlət İnvestisiya Programunası daxil edilmiş İnvestisiya
layihələrinin əsas istiqamətləri**

İnvestisiya layihələrinin istiqaməti	2008		2009		2010		2011	
	Umumi məbləğ	Xü- su- s cəlin %	Umumi məbləğ	Xüsusi cəlin %	Umumi məbləğ	Xü- su- s cəlin %	Umumi məbləğ	Xü- su- s cəlin %
İnfrastruktur təşkilatları və cəmləndiricilər	2,623, yill.7	64,9	2,744, 682,6	64,8	2,623, 727,3	67, 2	2,248,957,1	66,2
Nəqliyyat	934339,1	23,1	1148092, 2	27,1	1147175, 2	29, 4	1003460,3	29,5
Kommunal infrastruktur	614371	15,2	561762,6	13,3	6149459, 5	16, 6	570816,9	16,8
Su təchizatı və irrigasiya	295419,2	7,3	303895,9	8,6	402232, 1	10, 3	400274,5	11,8
Energetika və energetika sənaye	712228	17,6	614630	14,5	371630	9,5	218500	6,4
Ekologiya	10476,8	0,1	21394,7	0,6	24023,6	0,6	30332	0,9
Kənd təsərrüfatı	26263,3	0,6	29917,2	0,7	29186,9	0,7	25573,6	0,8
Səhihliklilik	24894,3	0,7	1000	0	0	0	0	0
Sosial yeməklü layihələr	810,178,3	20,3	900,759, 3	21,3	366,019, 2	22	733,111,5	21,6
o cəmləndiricilər								
Respublikanın rayon və şəhərlərdə yeni umumtəhsil mək- tablarının inşası	214504	5,3	300000	7,1	550000	9	400000	11,8
Respublikanın rayon və zərbələndə səhiyyə objektlərinin inşası	101828,7	2,6	81116,4	1,0	80300,1	2,1	64046,1	1,9
Respublikanın rayon və zərbələndə səhiyyə objektlərinin inşası	28070,6	0,7	38242,2	0,9	41930	1,1	34716	1
Mədəniyyət objektlərinin inşası, hərçəp və yenidəngərüləsi	210134,5	5,2	234146,5	5,5	168264,1	4,3	161340,4	4,7
İdman objektlərinin inşası	108320	2,7	79510	1,9	80000	2	70000	2,1

Qəsəbillər və məcburi köçkən- lərin sosial-yaşayış sərvətinin yaxşılaşdırı- lmamasına dair tədbirlərin maliyə- yalğınlanması	129943,5	3,2	135218,4	3,2	127845	3,3	0	0
Digər sosial institucional layihələr	24377	0,6	12526	0,6	11500	0,3	3000	0,1
Mədəniyyət və həqiqət-mühafizə organları	175796,6	4,3	173880	4,1	195391	5	213120,2	6,3
Özəllərin bərpası, yendəndənqurunuşası və fəvqəlatda həllərin aradan qaldırılması vətənmülliət yəhudi mədəniyyət vətənləri	12071,4	1	94615,9	2,2	85659,5	2,2	86580,2	3,5
Digər layihələr	260502,1	6,4	164512	3,4	112389	3,4	10854,8	3,1
Əhatəs	66750	1,7	153150	3,6	8814	0,2	8370	0,2
Cəmi	4043629,3	101	4233100	100	3907000	100	3397000	100

Oleyd. Nəfər fondundan investisiya layihələrinə maliyələşdirilməsiəs aydın vəzifələr
alınırımdır.

Təsviyyə olunan ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. Kitab II, Bakı, 1997. s. 508-616.
2. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. Kitab II, III. Bakı, Qanun, 1997. s. 879, 751.
3. Azərbaycan Respublikasının Məcəllələr külliyyatı, Bakı, Qanun, 1999. s. 878.
4. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. Bakı, Azərbaycan Respublikasının Məcəllələr Külliyyatı, Bakı, Qanun - 1999. s. 636-714.
5. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı Bakı, 2007. s. 286
6. Azərbaycan Respublikasında xənci ticarətin şəmərsəliliyinin artırılması haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 10 yanvar, 1994-cü il. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, 1994, № 1. Madda 23.
7. Azərbaycan Respublikasında xənci ticarətin sərbəstləndirilməsi haqqında AR Prezidentinin 5. IV. 1994-cü il tarixli Fərmanı. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, 1994, № 7. Madda 7. 1.
8. Azərbaycan Respublikasında xənci ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləndirilməsi tədbirlərin haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 17 XII 1996-cı il tarixli Fərmanı. «Azərbaycan» qəzeti, 18 dekabr 1996.
9. Azərbaycan Respublikasında xənci ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında AR Prezidentinin 24. VI/1997-ci il tarixli Fərmanı. «Azərbaycan» qəzeti, 25 iyun 1997.
10. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı - (2002-2005-ci illər) üzrə həyata keçiriləcək əsas tədbirlər - «Azərbaycan». 18 avqust 2002
11. «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında». Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. «Azərbaycan» 11 sentyabr 2002
12. Azərbaycan Respublikasında sosial iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, «Azərbaycan» qəzeti, 2003, 25 noyabr.
13. Azərbaycan Respublikasının «Gömrük tarifi haqqında» Qanunu. (24 iyun, 1995). Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. Kitab II. Bakı, Qanun, 1997, s. 483-502.
14. Azərbaycan Respublikasının «Xənci investisiyaların qorunması haqqında» Qanunu. (15 yanvar, 1992.) Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. Kitab II. Bakı, Qanun, 1997, s. 244-258.
15. «Azərbaycan Respublikasının 2008-ci il dövlət bütçəsi» haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
16. Azərbaycan Beynəlxalq şəhərdə Cild 1-5, Bakı, Azərnəşr, 1999.
17. Heydər Əliyev yolu Azərbaycan inkişafın yeni mərhələsində. "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2007. s. 862.

18. Heydər Əliyev və Azərbaycan. "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2008. s. 838.
19. Heydər Əliyev Müstəqilliyəmə şəhədir. Çıxışlar, nitqlər, bayanatlar, məktublar, müsalibələr, maruzələr, müraciətlər, formular. Azərnəşr, 1997-2000, cild 1-9.
20. Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2006. s. 783.
21. İlham Əliyev Azərbaycan Respublikası Prezidentinin andığın mərasimində nitq. «Azərbaycan» qəz., 1 noyabr 2003
22. İlham Əliyev. Respublika Nazirlər Kabinetinin 14 noyabr 2003-cü il tarixli işləsindən nitq. «Xalq» qəzeti, 19 11 2003
23. İlham Əliyev. Mən istənilən səviyyədə, istənilən mübarizəyə hazırlam. Bakı, Azərnəşr, 2001, Kitab III. s. 477.
24. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. "Azərbaycan" qəzeti, 27 V 2007
25. Vəlyutə İnziməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (21 oktyabr 1994) Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı cild II Bakı, Qanun, 2001, s. 1.
26. Abbasov C. M., Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiya yolları. Bakı, "Elm", 2005. s. 252
27. Aslanov Elmar. Yeni dünya nizamı və milli inkişaf. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2006, 296 s.
28. Abdullayev S. Azərbaycanda bank sistemi və bank resurslarının idarə olunması. Bakı, "Azərnəşr", 2001, s. 352
29. Əliyev A. Həsənov N. N. Azərbaycan SSR iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, "Məarif" 1991
30. Aslanov R. N. XXI asr yeni mədəniyyət makənimə integrasiya. Bakı. "Nurlan", 2007, s. 440
31. Əliyev I., İbadov S. A. və başqaları Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı. Ağrıdag, 1998, s. 396
32. Azərbaycan xənci ticarət əlaqələrinin statistik göstəriciləri. Bakı, Səda, 1996, 1998, 1999, 2000, 2001, 2005
33. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Xənci ticarət Bakı, Səda, (1997-2001) 1999-2002, 2001-2005, 2002-2007
34. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Kənd təsərrüfat mühəssinlərinin əsas iqtisadi göstəriciləri (1995-2001-2005-ci illər). Bakı, Səda, 2002, s. 91
35. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi Azərbaycanda arzəq təhlükəsizliyi 2001-2006 (illik statistik məcməmu). Bakı, Səda
36. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi Azərbaycanın xənci ticarət əlaqələri. 2002, 2005 yanvar-dekabr. Bakı, Səda, 2001, s. 637
37. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi Azərbaycanın xənci ticarət əlaqələri. 1993-1997-ci illər statistik məcməmu. Bakı, Səda, 1998, s. 96

37. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Müstərək və xarici müəssisələrin fəaliyyətinin əsas göstəriciləri, yanvar - dekabr, Bakı, Səda, 2000, 2002, 2006.

38. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın sənayesi (statistik məcmə). Bakı, Səda, 2005, s. 867.

39. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Sosial-iqtisadi inkişaf Yanvar-mart, Bakı, Səda, 2007, S146

40. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı. Statistik məcmə. Bakı, Məarif naşriyyatı, Bakı, Səda, 2000, 2005, 2006.

41. Azərbaycan rəqəmlərdə. 1991-2008-ci illərdə Statistik məcmələr. Bakı, Səda

42. Azərbaycanın iqtisadi icmali, aylıq bülleten. Bakı, TASIS, Fevral 1999, s. 140.

43. Azərbaycanın iqtisadi icmali, rüblük bülletenlər, Bakı, TASIS, 2000-2001, s. 135.

44. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, Səda, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2005, 2006, 2007

45. Azərbaycan Respublikasının idxlətlər və ixracları. Bakı, Səda, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996-ci illərdə statistik məcmələr.

46. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı. İllik hesabat, 1998-2007

47. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı. Statistik Bülleten, 1998-2007

48. Azərbaycan və müasir dünya. III ümumrespublika elmi-praktik konfransının materialları. Azərbaycan Universitetinin naşriyyatı, Bakı, 2000, s. 285.

49. Azərbaycan və müasir dünya. IV ümumrespublika elmi-praktik konfransının materialları. Azərbaycan Universitetinin naşriyyatı, Bakı, 2002, s. 333.

50. Bağırov M. Banklar və bank amaliyyatları. Bakı, "Nurlan", 2003, s. 510

51. Bayramov A. I. Regional iqtisadi integrasiya: naşriyyat və praktika Bakı, Azərnəşr, 1997.

51a. Bədəlov S. Ş., Məhərrəmov R., Qurbanov F. Rüdəcə sistemi, Bakı 2003, s. 413

52. Davos: Global iqtisadiyyatın üfüqləri. Bakı, Azərnəşr, 2000, s. 86.

53. Əhməd Mahmudov. Azərbaycan iqtisadiyyatın aktual problemləri. Bakı "Vətən" 2008, s. 912

54. Əhmədov Ə., Hacıyev M. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, Səda - 2000, s. 161.

55. Əhmədov M. A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalması, Bakı, "Azərnəşr", 2003, s. 520

56. Əhmədov Z. Qloballaşma dövründə Azərbaycanın yeyinti sənayesinin inkişafının aktual problemləri - Azərbaycan və müasir dünya II ümumrespublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, Azərbaycan Universiteti naşriyyatı, 2002, s. 333.

57. Əliyev A. Ə. Şəkaraliev A. Ş., Dadaşov I. M.. Dünya iqtisadiyyatı: Müasir dövrynə problemlər, Bakı, "Bakı Dövlət Universiteti", 2003, s. 455

58. Əliyev A., Qasimov Ə., Qasimov N. «İlpik Yolu» həşəriyyətin təraqqi yolu. Bakı, Səda, 1999, s. 177.

59. Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalması və inkişaf problemləri. Bakı: Mütərcim, 2001, s. 760

60. Əli Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xəndəyi siyaseti. Bakı, "Azərbaycan" naşriyyatı 2005, s. 752

61. Əlizayev Ə. İqtisadiyyat döşəncləri, baxışlar. Bakı, Elm, 2002, s. 465

62. Hasanlı M. X. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin vergi sistemlərinin formalşdırılması. Bakı, 1995 s. 96

63. Harver I. Müasir ekonomik. Bakı, Məmmədli R. H. 2001, s. 512.

64. Heydarov K. Görnüş işinin əsasları. Bakı, Azərnəşr, cild 1, 2, 3, 4, 1998, 1999, 2000

65. Heydar Əliyev və müasir Azərbaycan - I ümumrespublika Əliyev-sünnətli konfransı. Bakı, Azərbaycan Universiteti naşriyyatı, 2003, s. 360.

66. Heydarov K., Həsənov C. Azərbaycanın görnüş xidməti yəni dünya təsərrüfat olşaların şəhərində. Bakı, Azərnəşr, 1998.

67. Hüseynov T. Sənayenin iqtisadiyyatı. Bakı, Azərnəşr, 2000, s. 667

68. Xalilov S.S. Şərq və Qərb: ümumbaşarı ideyalara doğru. Fəlsəfi etüdlər Bakı, 2004 "Azərbaycan naşriyyatı".

69. Xalilov H. A. Milli arzəq iştirakçılığı: bazar transformasiyaların və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı, Abdulluoglu naşriyyatı, 2001, s. 175

70. Xalilov S. S. Lider, dövlət, camiyət. Bakı, "Azərbaycan Universiteti". 2001, s. 357

71. Y. Karimli, N. Süleymanov. Milli iqtisadiyyatın əsasları. Nəts vəsaiti Bakı, ABU naşriyyatı və poligrafya mərkəzi, 2001, s. 307

72. Karimov C., Cəngiyev G. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı, Nurlan 2001, s.450

73. Qəsərov Ş. S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı, "SBŞ", 2005, s. 632

74. Qloballaşma prosesində Qəfqaz və Mərkəzi Asiya iqtisadi və Beynəlxalq Münasibətlər II Beynəlxalq Konfrans Materialları. Qəfqaz Universiteti. Bakı, 25 may 2007 -ci il 1-II

75. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycan. Qloballaşma dövrünün əsləbləri. Bakı, "XXI- Yeni Nəşrlər Evi", 2005, 464 s.

76. Mehdiyev Ramiz. Goləcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərək modernlaşma xətti. - "Xalq qəzet", 16.01.08.

77. Məmmədov N. Baxçudarov M.. İqtisadi iştirakçılık. Bakı, İqtisad Universiteti naşriyyatı, 2006, s. 452

78. Məmmədov F. Ə., Musayev A. və başqları. Vergiləminin nəzəri və metodoloji əsasları. Bakı, Ozan, 2001, s. 410

79. Məmmədov S. M. Məliyyə (darlıq). Bakı, Azərnəşr, 1997 s. 428

80. Musayev A. F. Vergi siyasetinin iqtisadi problemləri. Bakı, "Elm", 2004, s. 786

81. Məmmədov A.Y. Kənd Təsərrüfatı iqtisadiyyatı. Bakı, 1992

82. Novruzoglu R. Milli təhlükəsizlik kontekstində XXI-əsr - Azərbaycan dövlətçiliyinin təhlükə mənbələri
83. Nadirov A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Elm nəşriyyatı. Bakı. 2001. s. 451
84. Nadirov A. Nefi strategiyası və iqtisadiyyatımız, «Azərbaycana qəzeti», 6. IV. 2000
85. Nadirov A. Tarixi ipak yolu və müasir Azərbaycan iqtisadiyyatı. İpak yolu 1999. № 2
86. Nəliyev Ə., Novruzov V., Allahverdiyev H., Əlürzayev R. Heydar Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyati: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1998. s. 386.
87. Nefi və xoxulluq. Azərbaycanın nelli sonayesi üzrə informasiya və Resurs Mərkəzi. Bakı, 2006. s. 148.
88. Rasimoglu R. Qloballaşan iqtisadiyyat Azərbaycan prizmasında. Bakı, Nurlan, 2002. s. 165.
89. Rohimov M. Azərbaycan Respublikasının inkişafını tənzimləyən qanunlar. Bakı, Azəmər, 1995. s. 248.
90. Rüstəmov Y. Information camiyyat şəraitində qloballaşmanın sosial-falsafəsi və iqtisadi aspektləri. Falsafə və sosial-siyasət elmlər. 2003, № 1-2, s. 30-39.
91. Sadiqov M. M., Balayeva E. A. Hamışmeye. Şəhərin və kredit münasibətlərinə və xançılıqların pul-kredit sistemi. Bakı, Iqtisadiyyat Universiteti nəşriyyatı, 2003, s. 195.
92. Sadiqov M. M. Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaması problemləri. Bakı, Elm, 2001. s. 150
93. Sadiqov M. M. Maliyyə potensialının formalamasında dövlətin borc siyasetinin asas istiqamətlərinin müsəyyən edilməsi problemləri. Bakı, Üniv, 2003. s. 80.
94. Sararov S. Iqtisadi siyaset strategiyası. Konseptual əsaslar. Azərbaycan dövləti nəşriyyatı. Bakı, 2000. s. 341
95. Samadzadə Z. Azərbaycan iqtisadiyyatı XX əsrda. Gələcək barədə bəzi düşüncələr «İqtisadiyyat» qəzeti. 20.1.2000.
96. Samadzadə Z. Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi mövcudəsi. Bakı, Gənclik, 2001. s. 316
97. Şəkəraliyev A.S. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, Iqtisadiyyat Universiteti, 1999.
98. Stiglis C.E. Qloballaşma və onun doğurduğu nəzəriyələr. Iqtisadi İslahatlar Mərkəzi. Xəzin Ekspres, Bakı-2004, s. 317
99. Valiyev D.Ə. Açıq iqtisadiyyat şəraitində Azərbaycanın ləğət məsələləri: problemlər, perspektivlər. - Azərbaycan və müasir dünya IV ümumrespublikə elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2002, s. 52-60.
100. Valiyev D.Ə. Azərbaycanın global maliyyə-iqtisadi mühitə integrasiyasının perspektiv istiqamətləri. Dirçəliş, № 88-89, s. 340-347
101. Valiyev D.Ə. Azərbaycanın dünya bazar ilə integrasiya strategiyası: problemlər, müləhizələr - Azərbaycan və müasir dünya. Ümumrespublikə konfransının materialları. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1998, s. 7-14.

102. Valiyev D.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolları. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi İslahatlar: nüscələr, problemlər və perspektivlər. Beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, Avangard, MMC, 2003, s. 295-298.
103. Valiyev D.Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1998, s. 382
104. Valiyev D.Ə. Beynəlxalq vergi münasibətlərinin hüquqi əsasları Kitab, Valiyev D.Ə., Balakişiyeva Y. N., və başqları Vergi Hüquq Dörslik. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2003. s. 303-324.
105. Valiyev D.Ə. Birbaşa xançılı investisiyalar Azərbaycanda beynəlxalq kapital bərakatlarının formasiyası kimi MFA xəbərləri, Iqtisadiyyat sənədi. № 21, s. 361-368
106. Valiyev D.Ə. Büyük ipak yoluñi hərəpə Şərq və Qəribin vahdətinin mənşəci nüscəsi kimi Şərq və Qərib sivilizasiyalarının dialoğu. 2005, № 1, s. 105-118
107. Valiyev D.Ə. Ipak yolu və Azərbaycanda beynəlxalq maliyyə mühüttinin formalasdırılması: problemlər, müləhizələr. - Sosial bilgilar, 2000, № 1, s. 39-42
108. Valiyev D.Ə. Ipak yolu və Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti. İpak yolu 1999, № 1, 2, s. 53-57, s. 38-41
109. Valiyev D.Ə. Xançılı iqtisadiyyatdan əldə edilən galirləmə Azərbaycanda vergiye çəlb edilməsi xüsusiyyətləri. II. Əliyev və müasir Azərbaycan. I ümumrespublikə konfransının materialları. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2003, s. 324-328.
110. Valiyev D.Ə. Kəcidi sabohlardan başlayır, «Xalq qəzeni», 19. II. 1992
111. Valiyev D.Ə. Qloballaşma və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf strategiyası. Azərbaycan və müasir dünya. III ümumrespublikə elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2000, s. 16-23.
112. Valiyev D.Ə. Milli valyutamız milli qeyratımız olmalıdır. «Azərbaycan» (qaz. 19.12.1992)
113. Valiyev D.Ə. Məstəqillik illərində Azərbaycanın xançılı iqtisadi sləqənlərinin istehsal-tehniki hazırlanımın dinamikası. - Sosial bilgilar, 2002 № 1, s. 96-107
114. Valiyev D., Rohimov M. Beynəlxalq maliyyə. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı 2000, s. 328
115. Valiyev D., Balakişiyeva Y. və başqları. Vergi Hüquq Dörslik. Bakı, 2003, s. 482
116. Valiyev D.Ə. Qeyri-nell sektorunun inkişafı - qloballaşma şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının tərəqqi yolu. İpak Yolu, 2004, № 1 (cəhdid)
117. Valiyev D.Ə. Türkçədə kapitalizmin inkişafında dövlət maliyyəsinin rolü. MA EA moruzları. 1998, № 9, s. 18-21
118. Valiyev D.Ə. Şərq və Qərib vahdəti həşəriyyətin ipak yolu. İpak yolu, 1998 № 1, s. 22-25, № 2, s. 36-39.
119. Valiyev D.Ə. Türkçənin iqtisadi qurucusuluq təcrübəsi respublikamız üçün dəha olverigidir. - «Azərbaycan» 19. XII. 1992

120. Vahiyev D.Ə. Türkiyənin müstəqil və demokratik iqtisadi qurucusuq təcərübəsinin prioritətləri. İpək yolu, 2003, №3, s. 45-51.
121. Vahiyev I., Muxtarov K. Heydər Əliyev və türk dünyası. Bakı, AzAtaM, Vergi, 2003, s. 87.
122. Vahiyev T. S və başqları. İqtisadi nəzarəyyə. Bakı, Çəşəoglù, 1999, s. 684.
Rus dilində:
123. Abləsov C. M. Основные направления формирования внешнеэкономической политики Азербайджана. Баку, Изд. Сабах, 1994, с. 53.
124. Альдюшук М. Международные экономические отношения. М., Юрист, 1999, с. 366.
125. Азербайджан. Переход к стабильному развитию. Региональные исследования Всемирного банка. Всемирный Банк. Вашингтон. Округ Колумбия 1993, с. 164.
126. Агаринов В. Конкурентоспособность России в мировой экономике МЭ и МО, 2000, № 3, с. 47-58.
127. Ахмедов А., Гулиев Ю., Ализаде М. Развитие транспортной системы мира. Баку, 2006 "Эмаль" с. 251
128. Ахмедов А. И., Мухсинова Л. Х., Азигов Р. Н., Гаджнева С. М. Международная торговля Азербайджанской Республики. Баку, Сада, 2002, с. 244.
129. Ахмедов А. И., Сасилов С. В., Мухсинова Л. Х. Развитие малого бизнеса в Азербайджане. Баку, 1999, с. 130
130. Алиев М. Глобализация: разрушение условий занятости и экономического роста. Эмпирическая очевидность. М. ТЕИС, 2003, с. 314
131. Арсфельд Е.Б. Развивающиеся страны Азии в мировой промышленности. Издательство "Наука", Москва, 1989, с. 224.
132. Багиров Д.А. Финансовый рынок Азербайджана и аудит. Санкт-Петербург, Изд-во СПБ, ГУУЭФ, 1997, с. 140
133. Балыцкий Е., Павличенко И. Иностранные инвестиции и экономический рост: теория и практика исследования. МЭ и МО, 2002, № 1, с. 52-65
134. Батчиков С. Импортозамещающий вектор альтернативной стратегии народно-хозяйственного развития. *Российский экономический журнал*, 2002, № 3, с. 27-42.
135. Беженинский З. Великая шахматная доска. М., Изд-во Международные отношения, 1999, с. 254.
136. Блаут М. Экономическая мысль в ретроспективе. М., Дело ЛГД, 1994, с. 687.
137. Бердсогл Н. Усиление неравенства в новой глобальной экономике. *Вопросы экономики*. 2006, №4, с. 84-90
138. Былинник С.П. Валютные проблемы и экономический рост и развивающихся стран. М., Наука, 1979, с. 294.
139. Брайан Тписс. Управление научно-техническим нововведением М. "Экономика", 1989, с. 250
140. Валютно-финансовые отношения развивающихся стран М., 1971. Финанс, с. 205.
141. Вайнштейн Г. Информационная революция и демократизация: реальность, перспективы. МЭ и МО, 2003, № 7, с. 13-22.
142. Валлерстайн И. Геополитические межсистемные изменения: 1945-2025 годы. Вопросы экономики 2006, №4, с. 67-84
143. Велиев Д.А. Государственные финансы и социально-экономическое развитие Турции. Б., Зам, 1991, с. 235
- 143а Об эволюции косвенных налогов в Турецкой Республике. «Известия» Азербайджана Серия (история, философия, права) 1989, № 9, с. 10-14.
144. Велиев Д.А. Налоги в системе государственного регулирования современной Турции. Книга. Турция: История и современность. М., Наука, 1986, с. 222-231
145. Велиев Д.А. Турция в 80-х гг: Основные черты и некоторые итоги монтизма. - в кн. Актуальные проблемы современной Турции. Баку, 1998, с. 93-115.
146. Велиев Д.А. Экономические проблемы Турции в правительственной программе Т.Озала 『Бюджетный мир - социально-политические экономические проблемы Киса», 1982, с. 50-59.
147. Вехи экономической мысли М., Экономическая школа. Т. 1, 2, 3 2000.
148. Внешнеэкономические связи развивающихся стран Азии. Издательство Наука, Москва-1978, с. 230.
149. Вишневский В., Гричанчи А. Влияние режима национализации на миграцию капитала МЭ и МО, 2002, №12, с. 18-25
150. Гаджиев Ш. Азербайджан на пути к мировому сообществу стратегия внешнеэкономического развития, Киев, Експресс-бъльз, 2000, с. 503
151. Гараев И.Ш. и другие. Ценообразование на мировом рынке. Баку, ГЭИ, 1999, с. 305.
152. Глобализация и Россия (круглый стол) 2002. МЭ и МО, 2002, № 10, с. 3-22.
153. Глобализация мирового хозяйства и национальные интересы России. Под ред. В. П. Колесово. М., ГИС, 2002, с. 635.
154. Глобализация. Энциклопедия. Изд-ва Радуга, М., 2003, с. 1328.
155. Гулиев Р.Р. Проблемы агропромышленной интеграции в СНГ. М. Издательство МСХА, 2003, с. 265
156. Джонни Д. Саке, Феликс Ларрон Б. Макроэкономика. Глобальный подход. М., ДЕЛО, 1996, с. 847
157. Джон Д. Денизис, Ли Х. Международный бизнес М., ДЕЛО, ЛТД, 1994, с. 746

158. Дилингеский Г. Глобализация в человеческом измерении. МЭ и МО, 2002, № 7, с. 4-16.
159. Добрынская О. Отношения Японии с крупными державами АТР. МЭ и МО, 2003, № 3, с. 95-101.
160. Доклад об управлении внешним долгом: описание и прогноз 1995-2005. Баку. Министерство Финансов Азербайджанской Республики. 2001, с. 69.
161. Долгов С.И. Глобализация экономики. Новое слово или новое явление. М., Экономика, 1998, с. 87-88.
162. Долгов С., Кретов И. И. Предприятия на внешних рынках. Внешнеторговое дело. БЕК., 1997, с. 769.
163. Дюмурен И.И. Барьеры на торговых путях. М., Международные отношения. 1977, с. 222.
164. Загладин И. Глобализация в контексте альтернатив исторического развития. МЭ и МО, 2003, № 8, с. 3-11.
165. Загвязинский В., Шишков Ю. Мировая торговля и международные инвестиции. МЭ и МО, 2000, № 8, с. 17-25.
166. Зелин Л. Проблемы регулирования глобальных экономических процессов. МЭ и МО, 2002, № 7, с. 36-46.
167. Зорин В.А. Запад и Восток в мировой истории XIV-XIX вв. М., Наука, 1991, с. 350.
168. Ильхам Алиев. Каспийская нефть Азербайджана. М., «Известия», 2003, стр. 710.
169. Иохин В.Я. Экономическая теория. М., «Юриев», 2006, с. 861.
170. Киреев А. Международная экономика. М., Наука, 1998, с. 415.
171. Кириченко В.. Уточнение ориентиров экономических реформ. Экономист, 2000, № 7.
172. Классики экономической мысли. В. Петти, А. Смит, Л. Рикардо, Дж. Кейнс, М. Фридмен. Эксмо-Пресс. М., 2000, с. 895.
173. Колодко Г. Глобализация и сближение уровней экономического развития от сада к росту в странах с переходной экономикой. Вопросы экономики, 2000, № 10, с. 325.
174. Коллантай В. Эволюция западных концепций глобализации. МЭ и МО, 2002, № 1, с. 24-31. №2, с. 32-40.
175. Кондратьев И. Макроэкономические проблемы конкурентоспособности России. МЭ и МО, 2001, №3, с. 54-61.
176. Косале Л. Российский путь к капитализму: между Китаем и Восточной Европой. МЭ и МО, 2000, №10, с. 14-21.
177. Кочетов Э. Г. Глобальная экономика. М., Изд. БЕК, 2000.
178. Крылатых Э., Строкова О. Аграрный сектор стран с переходной экономикой и ВТО. МЭ и МО, 2002, № 5, с. 59-66.
179. Кругмен П.Р., Обстфельд М. Межкультурная экономика. Теория и практика. М., Юнити, с. 769.
180. Кушлин В. ХХI век и возможности расширенного воспроизводства. Экономист, 2000, № 2, с. 3-12.
181. Крачков И. О концентрации сельскохозяйственного производства. «Экономист», 2006, №3, с. 85-90.
182. Лаврентьев В.Н. Новые индустриальные страны Азии. Перестройка промышленной структуры. М., Наука, 1990.
183. Леонтьев В.В. Межотраслевая экономика. М., Экономика, 1997, с. 478.
184. Линднер П.Х. Экономика мирохозяйственных связей. М., Прогресс, 1992, с. 520.
185. Ломакин В.К. Мировая экономика. М., 2000, с. 727.
186. Лисичкин В.А. Шелепин Л. А. Глобальная империя зла. Великое противостояние. М., Крымский мост, 9Д, 2001, с. 445.
187. Лисичкин В.А. Шелепин Л. А. Национальный интерес. Россия под властью plutokratii. М., АЛГОРИТМ, 2003, с. 480.
188. Манузель Кастильо. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. М., ГУ ВШЭ, 2000, с. 607.
189. Маршалл А. Принципы экономической науки. М., Прогресс, 1993, том I-III.
190. Майданик К. Антиглобалистские движения – начало великой спуты XXI века. МЭ и МО, 2002 № 12, с. 3-11. № 11, с. 734.
191. Максимо Ф. Энг. Фрэнсис А. Лис. Лоуренс Мувер. Мировые финансы. Москва. Издательско-консалтинговая компания ДЕКА, 1998.
192. Мартынов В. Вызовы, реалии и шансы России. МЭ и МО, 2001, № 10, с. 3-9.
193. Матюхин Г.Г. Мировые финансовые центры. М., Международные отношения, 1979, с. 209.
194. Международные экономические отношения. Учебник под. ред. В. Е. Рыбалкина. М., 1998, с. 322.
195. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. М., Финансы и статистика, 2000, с. 605.
196. Межгосударственный статистический комитет Содружества Независимых Государств. Содружество Независимых Государств. Статистический ежегодник. 99. Москва, Статком СНГ, 2000, 2003, 2006
197. Менщиков С. Курская экономика. Основы экономических знаний Изд-ва «Межкультурные отношения». М. 1999, с. 393.
198. Милютин Н. Тодоро. Экономическое развитие – Москва. Экономический факультет МГУ. ЮНИТИ, 1997, с. 667.
199. Михалашевская Н.А., Хоронов А. Н. Международная экономика. М., изд. Дело и сервис, 1998, с. 13.
200. Михалашевская Н. Политика валютного курса в странах с переходной экономикой – МЭ и МО, 1998 № 7.
201. Мировая экономика. Под редакцией Булатова А. С. М., Кристи, 2000, с. 734.

202. Мировая экономика. Экономика зарубежных стран. М., Изд-во Флинта, 2000. с. 479.
203. Мировая экономика за 100 лет. Статистическое приложение. МЭ и МО, 2001, № 9, с. 90-114.
204. Мусаев А.Ф. Нефтедобыча и нефтяное машиностроение: анализ взаимодействия. Баку, Изд-во Университет Азербайджана, 1997, с. 18.
205. Могутин В.Б. Банки и международный капиталистический бизнес. М., Международные отношения, 1991.
206. Мухсинова Л. Экономические проблемы развития топливно-энергетического комплекса Азербайджанской Республики. Баку, Сада, 2002. с. 159.
207. Набиев Н.А. Проблемы комплексного использования минеральных ресурсов Азербайджана. Баку, Элм, 1978, с. 106.
208. Народное хозяйство Азербайджанской ССР 70-летию Великого Октября - Статистический сборник. Баку, Азернешр, 1987, с. 322.
209. Народное хозяйство СССР в 1990 г. - Статистический ежегодник. М., Финансы и статистика, 1991, с. 750.
210. Нарини Осаму. Современная японская экономика. Баку, «Элм аштаги», 2003, с. 145.
211. Николос К. Сирополис. Управление малым бизнесом. М., Изд-во "Дело", 1997, 650 с.
212. Оболенский Э. Е. Концепции международного экономического порядка. М., Мысль, 1977, с. 203.
213. Оболенский В. Глобализация мировой экономики и Россия. МЭ и МО, 2001, № 3, с. 23-35.
214. Основы Международных валютно-финансовых и кредитных отношений. ИНФРА, М., 1998, с. 431.
215. Опыт стран – членов ВТО по защите национальных интересов на внутреннем и внешнем рынках. (Журнал Вариант: Монографического исследования), МЭ и МО, 2002, № 8, с. 12-122.
216. Отчет о мировом развитии. 1997, Государство в меняющемся мире, выборочные показатели мирового развития. МБРР Трайм ТАСС, с. 305.
217. От плана к рынку. Отчет о мировом развитии. – 1996. Вашингтон, МБРР, 1996, с. 311.
218. Пеггинер Я.А. Государство в экономике Японии. М., Наука, 1976, с. 317.
219. Небро Мишель. Международные экономические, валютные и финансовые отношения, перевод с франц. М., Прогресс. Универс, 1994, с. 478
220. Петров Ю. Присоединение России к ВТО: к оценке последствий и обоснованию стратегии (макроэкономические, структурные и geopolитические вопросы). Российский экономический журнал, 2002, № 11-12, с. 16-43.
221. Плисецкий Д. Экономическая безопасность: валютно-финансовые аспекты. МЭ и МО, 2002, № 5, с. 28-38.
222. Покровская В. В. Организации и регулирование внешнеэкономической деятельности. М., Юрист, 2000, с. 456.
223. Порттер М. Международная конкуренция. М., Международные отношения, 1993, с. 895.
224. Развивающиеся страны, современные тенденции мировых хозяйственных отношений. Издательство Наука, Москва, 1983, с. 218.
225. Раджабли А. Теория национальной безопасности. Баку, БСУ, 2005, с. 116.
226. Рымалов В.Н. Структурные изменения в мировом капиталистическом хозяйстве. М., Мысль, 1978, с. 379.
227. Садыгов М.М., Зейналов В.З. и др. Рыночная экономика, финансы и налоги. Баку, Узинвест, 2001, с. 152.
228. Самуэльсон П., Пордхаус Л. В. Экономика. М., Бином-Кни Груп, 1999, с. 799.
229. Сергеев Е. Ю. Международные экономические отношения. М., 2000, с. 327.
230. Сафаров С. Стимулы для местного производства – Это, 25. 05. 2002.
231. Самедзаде З. Экономическая безопасность государства – важнейшее завоевание независимого Азербайджана – «Истигайджит» газета, 18. 10. – 1. 11. 2001.
232. Самедзаде З. Этапы большого пути. Экономика Азербайджана за полвека, ее реалии и перспективы. Баку, «Нурлар».
233. Симонян И. Глобализация и неравномерность мирового развития. МЭ и МО, 2001, №3, с. 35-45.
234. Сидоренко Т. Прямые иностранные инвестиции в экономике Мексики. МЭ и МО, 2002, № 11, с. 84-90.
235. Сломан Дж. Основы экономики. Учебник. М., «Издательство Проспекты», 2006, стр. 568.
236. Современный рынок капиталов под редакцией Г. Н. Соловьева. Москва, Финанссы, 1977, с. 253.
237. Союз государств независимых государств в 1997, 1999, 2002 гг. Статистический справочник. М., Статком СНГ, 1998, 2000, 2003, 2006
238. Соколов В. Контуры будущего мира: нации, регионы, транснациональные общности. МЭ и МО, 2001, №3, с. 3.
239. Соколов В. Замыкается ли в себе развитый мир. МЭ и МО, 2003 №1, с. 37-46.
240. Сорос Д. Алхимия финансов. М., Инфрам, 1996, с. 410.
241. Сосин А. Тяжесть бремени государственного долга. МЭ и МО, 2002, № 1, с. 31-34.
242. СССР и зарубежные страны 1989. Статистический сборник. М., Финансы и статистика, 1990, с. 335.

243. Суэтин А. 2006 год: мир сегодня и завтра. *Вопросы экономики*. 2006, №4, с. 90-104.
244. Тироль Тан. Рынки и рыночная власть: теория организации промышленности. Экономическая школа, Санкт-Петербург, 2000, том 2, с. 450.
245. Торговля СССР. Статистический сборник. М., Финансы и статистика, 1989, с. 478.
246. Трейси М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике различных стран. Введение в теорию, практику и политику, Санкт-Петербург, Экономическая школа, 1995, с. 431.
247. Гроценко И. Д. Сельскохозяйственная политика «общего рынка». М., Издательство Мысль, с. 285.
248. Турция. История и современность. М., Наук., 1998, с. 262.
249. Тучкин Г.М. Экономическая эффективность внешней торговли. Москва. Международные отношения, 1969, с. 182.
250. Фаничев В.И. Международная торговля. М., Инфра, 1998, с. 255.
251. Фараджев Ф.А. Гемпы развития и отраслевые пропорции промышленности Азербайджана. Баку, Азернешир, 1975, с. 294.
252. Финнер С., Дорибуш, Шмалензи Р. Экономика. М., Дело, с. 829.
253. Фридман Л., Кузнецова С. Глобализация: развитые и развивающиеся страны. МЭ и МО, 2000, № 11, с. 9-21.
254. Хасбулатов Р.И. Мировая экономика. М., Международные отношения, 1994, с. 735.
255. Хвойник П.И. Мировая торговля и экономический прогресс развивающихся стран, издательство Международные отношения, Москва, 1974, с. 198.
256. Ходотковский К. Кризис в России и мировые процессы. МЭ и МО, 2000, № 6, с. 62-72.
257. Худокормов А.Г. История экономических учений. М., Инфра, М., 1998, с. 93.
258. Хулиан И. Россия: рост бартерных сделок в переходной период. МЭ и МО, 2002, № 11, с. 58-67.
259. Черковец О. Глобализация сотрудничества или конкуренции?, *Экономист*, 2002, №10, с. 3-16.
260. Чугров С. Глобализация, модернизация или интернационализация? МЭ и МО, 2002, №4, с. 19-22.
261. Чулкова Е. Монтеррей – Новый этап в развитии МЭО. МЭ и МО, 2002, № 11, с. 106-109.
262. Шишков Ю. Глобализация – враг или союзник развивающихся стран. МЭ и МО, 2003, № 4, с. 3-15.
263. Шмелев Н.П. Всемирное хозяйство: тенденции, сдвиги, противоречия. М., Мысль, 1987, с. 222.
264. Экономическая теория. 2-ое переработанное дополненное издание Под Ред. А. С. Булатова М., Ильво БЕК, 1997, с. 620.
265. Экономика Под Ред. Проф. Райзенберга Б.А.М., Инфра-М, 1997, с. 480.
266. Эльянов А. К вопросу об интеграции России в мировую экономику. МЭ и МО, 2001, № 10, с. 10-23.
267. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. М., Том 1-4, 1972-1980.
- İngiliz ve Türk dillerinde:*
268. Alkin E. Uluslararası ekonomik ilişkiler İstanbul Filiz kitabı, 1990, s. 369.
269. Aras O.N. Azərbaycan ekonomisi və yarımım imkanları Bakı, TÜSİAB, 2005, s. 395.
270. Alpar C. Çok uluslu şirketler ve ekonomik kalkınma Ankara, Turhan kitabevi, 1980.
271. Amin Samir. Küreselleşme çağında kapitalizm. İstanbul, Samim yaynevii, 1999, s. 200.
272. Ataturk yolu İstanbul, Olimarsan kültür yayını, 1981, s. 359.
273. Ataturkün söylev ve demeçleri cilt I-V, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yayımı, Ankara, 1945-1972.
274. Azerbaijani Republic - Recent Economic Developments. CMF Staff Country Report № 97/1. CMF, Washington DC.
275. Azerbaijan in the mirror of world statistics. Baku - 1990, p. 17.
276. Balance of Payments Textbook - International monetary fund 1996.
277. Carl R. Beidleman, Financial Swaps, Home-wood Dow Jones-Irwin 1985.
278. DTP. Küreselleşme özel iktisat komisyonu raporu Ankara, 2000, DTP, s. 111.
279. Financial organization and Operations of the CMF. Washington, D. C. 2001, p. 207.
280. Gerhard W. Schneider, Export-Import Financing. The Ronald Press, New York, 1974.
281. Güneydoğu Küçükçiftçi S. Türkiye'de finansal liberalleşme sürecinin başarımı. ÖDTÜ Gelişme dergisi, 2002, № 1-2.
282. Guenon René. Doğu ve batı İstanbul, 1991, Ağac yayinligi LTD. S. 213.
283. Haydar İhs. Millî Ekonomi Model. İstanbul 2005, kermal yayım evi, s. 334.
284. International Monetary Fund. International financial statistics YEARBOOK, 2007, p. 624.
285. İsgüden T., Akyüz M. Uluslararası iktisat. İstanbul, Eyrılm kitabevi, 1995, s. 145.
286. İyibozkurt E. Uluslararası iktisat Teori ve politika. Bursa, Ezyit kitabevi yayınları, 1995, s. 391.
287. Kalra S. And T. Slok. Inflation and Growth in Translation: Are the Asian Economies Different? // World Bank Working Paper 1999, № 118, p. 24.

288. Karluk R. Uluslararası ekonomi. İstanbul, Remzi kitabı 1991.
289. Kazan G. İktisadi düşünce ve ya politik iktisadi gelişimi. Ankara, Remzi kitabı, 1989, s. 495.
290. Kılıçbay A. Türk ekonomisi. Ankara, İstanbul Üniversitesi İktisad fakültesi, 1985, s. 279.
291. Leland B. Yeager. International Monetary Relations: Theory, History and Policy. Harper and Row, 1966.
292. Lewis Bernard. Modern Türkiyənin doğusu. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 505
293. Nemli A. Gelişmekte olan ölkelerde vergi politikası. İstanbul, Y. Güryay matbaası, 1979, s. 203.
294. Maurice D. Levi and Soseph Zechner, Robert Z. Aliber. Handbook of International Financial Management, Richard Irvin-Dow Jones, New-York, 1989.
295. Maurice D. Levi, International Finance, 2nd ed., McGraw-Hill, 1999, p.515.
296. Mesarović M. ve Pestel E. Dönüm noktasındaki insanlık (Roma, Kulübüne ikinci rapor) İstanbul, Faith yayınevi, 1978, s. 184.
297. C. Michalopoulos. The Integration of Transition Economics into the World Trading System Working Paper 2128 - Sept. 1999. - 38 pp.
298. Ogan S. Azərbaycan. İktisadi bünəyi. İstanbul, Türk dünyası Araşırımlar Vəqfi, 1992, s. 200.
299. Qocatürk I. Atatürk Bakı, Elm, 1991, s. 209.
- 300 Richard N. Cooper, The International Monetary system. Essays in World Economics. MCT Press, 1987.
- 301 Selcuk II, yeni yüzyılda Azərbaycanın Sosyo-Ekonominik yapısı. İstanbul, "Təsam yayınları", 2004, s. 205
302. Seyidoğlu Ş. Uluslararası finans. İstanbul, "Güzəm yayınları", 1994.
303. Seyidoğlu Ş. Uluslararası iktisat: teori, politika ve uygulama, İstanbul, Güzəm yayınları, 2003, c. 663.
304. Statistik göstərələr. 1923-1992. Ankara, DİE, 1993, s. 435.
305. Türk C. Maliye Politikası. Ankara, 1992, s. 377.
306. Türkiye 2002, "Ankara Nurul matbaası ve Ambalac Sanayesi", s. 501.
307. Tamer Mühüroğlu. Türkçede kiçik və orta işlətmələr. Ankara, 1990, s. 200
308. Yeddiinci beşilik kalkınma planı (1996-2000) Ankara, DPT yayinevi, 1995, s. 307.
309. Veliyev D.A. The Silk Road-2000. New stage in the world development. The Silk Road, 1998, № 4, p. 29-33.
- 310 Veliyev D. Türk Cumhuriyyətləri arasında ekonomik iş birliyi: sorunlar, perspektivlər - Avrasiya Dosyası. Azerbaycan özəl, 2001, cilt 7, №1, s. 86-109.
- 311 Veliyev D.A. İnsanlıq rəfahı və huzura kavuşurmayı hədəfleyen proq. Milli Ekonomi Modeli Kongresi. 26-27 noyabr 2005, İstanbul, 2005, s. 223-233

Dövri mətbuat

312. «Azərbaycan» (qəzeti) 1993-2007
313. Azərbaycanın Beynəlxalq Bankı. İllik hesabat. 1998-2007
314. Azərbaycan MEA. İqtisadiyyat xəbərləri 1993-2007
315. Banklar və Biznes. Informasiya-analitik jurnalı. 2007.
316. Döriçəl Azərbaycan iş dünyası dərgisi. 2007
317. İqtisadiyyat və hayat. 2000-2007
318. «İqtisadiyyat» qəzeti. 2000-2007.
319. İpək yolu. 1997-2007.
320. İqtisad elmləri. nəzəriyyə və praktika. 1994-2007.
321. «Xalq qəzeti». 1993-2007
322. 525-ci qəzet.
323. Вопросы экономики. 1995-2007.
324. "Известия Финансовые известия" Совместное издание Financial Taymex. 1995-2007
325. Мировая экономика и международные отношения. (МЭ и МО) 1993-2007.
326. Общество и экономика 2000-2007.
327. Azərbaycan Milli Bankının hesabatı 2000-2007
328. "Российский экономический Журнал" 2000-2007
329. "Эхо". 2001-2006
330. Народы Азии и Африки 2001-2007
331. Проблемы теории и практики управления 2007-2008
332. World trade. All free traders now? "The Economist December" 1996
333. Internet
334. www. finiz. ru
335. www. un. org
336. www. imf. org
337. www. wb. org
338. www. economy. gov. az
339. www. taxes. gov. az
340. www. invest-in Azerbaijan. com
341. www. cbs. nl/isi
342. www. fi. com
343. www. economicshuttle. com (ing. dil).
344. www. econ. upenn. edu (ing. dil)
345. www. finance. ru
346. www. /2kapita/com
347. www. market-news. com
348. www. rbc. ru RBK - RIA «Ros Biznes Konsalinq»
349. www. economist. Com. (ing. dil). Economist cumal.
350. www. forex. com (ing. dil).
351. www. maliyye. gov. az - Maliyyə Nazirliyi

352. www.eco.gov.az – Ekolojiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi
353. www.moi.gov.az – Nəqliyyat Nazirliyi
354. www.agro.gov.az – Kənd İssərrüfatı Nazirliyi
355. www.socar.gov.az – Dövlət Neft Şirkəti
356. www.oilfund.az – Dövlət Neft Fondu
357. www.azstand.gov.az – Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi
358. www.nba.az - Milli Bank
359. www.az-customs.net - Dövlət Gəmrük Komitəsi
360. www.mdm.az - Milli Depozit Mərkəzi
361. www.bsc.az - Bakı Fond Birjasi
362. www.president.az - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı
363. www.meclis.gov.az - Milli Məclis
364. www.cabinet.gov.az - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineteti
365. www.mfa.gov.az - Xarici İşlər Nazirliyi
366. www.economy.gov.az - İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
367. www.azstat.org - Dövlət Statistika Komitəsi

Dünyamalı Valiyev
(Dünyamalı Əmir oğlu Valiyev)

Azərbaycanın global iqtisadiyyata integrasiyası

Təxnički redaktor
Nurlıyya Şirinova,
Sədəqət Valiyeva

Dizayner
Nəsim Gülahyev

Kompyuter tərtibatçısı
Sədəqət Karimova

Yığıcı
Cicək Quliyeva

Çapı imzalanmışdır 08.09.2008
Kağız formata 70x100 1/16
Həcmi: 26.75 q.v.
Sifariş: 307
Sayı: 500

Kitab «ADILOGLU» noşriyyatında noşru hazırlanmışdır
Ünvan: Bakı şəh., S.Rohimov küç., 195/17
Tel.: 498-68-25; 418-68-25; faks: 498-08-14;
Web: www.adiloglu.az; E-mail: info@adiloglu.az

**«İləy» MMC-nin mətbəəsində hazırlanmış diapozitivlərdən
istifadə olunmaqla ofset üsulu ilə çap edilmişdir.**
Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küçəsi, 202
Tel.: 433-00-43